॥ अथ श्रीमद्भागवते चतुर्थस्कंधः प्रारभ्यते ॥

श्रीमध्ववल्लभहयग्रीवायनमः ॥ पशुपतिरपिप्रेक्षादक्षोयतोगमदुन्नतिंसकलजनतावंद्यंस्थानंध्रुवोयदनुग्रहात् ॥ पृथुग्यमहीदोहात्कीर्तिंशुभ्रांसमपीपलत्तमिममजितवंदारूणा ममंदमुदंनुमः ॥ १ ॥ अभिनवरविप्रद्योतालोविभासिवपुःश्रियंहरिहयहरब्रह्मश्लाघ्यप्रभूतसदाशिषन् ॥ कमलनयनस्वातंत्र्यैक्षादयादरसाक्रियांशरणमानिशंविश्वस्यास्योदया श्रियमीमहे ॥ २ ॥ तृतीयस्कंधजलधेरुन्मग्नोहंकथंचन ॥ चतुर्थस्कंधसरसीमवगाढुंपुनर्यते ॥ ३ ॥ मानेतिहाससंघातैरच्युतांघ्रिसरोरुहे ॥ आत्मप्रद्योतनोभक्तिः पुनश्चप्रतिपाद्यते ॥ ४ ॥ अत्रादौहरौनिरतिशयप्रेमलक्षणभक्तिविधानायपशुपतेर्दक्षाध्वरध्वंसलक्षणचरित्रंवक्तुंस्वायंभुवमनुचरितमनुवदति । मनोस्त्विति । पुनःपुनःकथाप्रद्धुरभ्यासादुत्तमंफलं । विज्ञापयितुकामास्तुविद्वांसस्तत्रतत्रत्वितिवचनात् पुनरुक्तकथानुवादोनदोषायेतिज्ञातव्यं । विशेषवाचिनानुशब्देनापिफलाधिक्यं विशिनष्टि द्वौपुत्रौचेतिपुत्रानुकर्षणार्थश्चकारः ॥ १ ॥ भ्रातृमतीमप्याकूतिंपुत्रिकाधर्ममाश्रित्यरुचयेप्रादादित्यन्वयः । अस्यायःपुत्रोभवेत्समत्पुत्रएवेतिप्रतिज्ञायप्रदानंपुत्रिकाधर्मःराजा

ॐ नमोभगवतेवासुदेवाय ॥ मैत्रेयउवाच ॥ मनोस्तुशतरूपायांतिस्रःकन्याश्चजज्ञिरे ॥ आकूतिर्देवहूतिश्चप्रसूतिरितिविश्रुताः १ आकूतिंरुचयेप्रादादपिभ्रातृमतींनृपः ॥ पुत्रिकाधर्ममाश्रित्यशतरूपानुमोदितः २ प्रजापतिःसभगवान्रुचिस्तस्यामजीजनत् ॥ मिथुनंब्रह्मवर्चस्वीपरमेणसमाधिना ३ यस्तयोःपुरुषःसाक्षाद्विष्णुर्यज्ञस्वरूपधृक् ॥ यासास्त्रीसादक्षिणाभूतेरंशभूतानपायिनी ४ आनिन्येस्वगृहंपुत्र्याःपुत्रंविततरोचिषम् ॥ स्वायंभुवोमुदायुक्तोरुचिर्जग्राहदक्षिणाम् ॥ ५ ॥

र्थनपुत्राभावान्मनुनादौहित्रःपुत्रत्वेनवृतः किंतु ससाक्षाद्विष्णुरितिजानतातत्पितृत्वेज्ञानातिशयवान्नुक्तौसुखातिशयवान्स्यामितिभ्रातृमतीमित्यनेनपुत्रवत्त्वंप्रतीतेः । प्रियव्रतोत्तानपादावितिवक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ २ ॥ प्रजापतिशब्दस्यानेकाभिधेयवृत्तित्वेनकोत्रविवक्षितइत्यतउक्तं रुचिरिति । राजपुत्रीत्वेनपरिचर्यादावहंकारसंभवेनप्रेमाभावेनतत्त्यागसंभवेनापत्यानुत्पत्त्यामनोराशानिष्फलाभूदितिलोकापवादःपरिहृतोनेन अतएवभगवानिति ॥ ३ ॥ मिथुनंविवेचयति यस्तयोरिति । नाम्नायज्ञइतिस्वरूपधृक्औत्पत्तिकसौंदर्यधारी । यज्ञस्वरूपधृगित्येकंवापदं यज्ञोविष्णुर्देवतेतिश्रुतेः । अनेनविष्णुनामानंयजमानंव्यावर्तयति । भूतेर्लक्ष्म्याः भूतिःश्रीश्चसमजन्मास्त्वित्यभिधानंअनपायिनीजन्ममरणरहितेत्यनेनास्याःश्रीनारायणवदाविर्भावएवेतिध्वनयति ॥ ४ ॥ स्वायंभुवेनविवाहकालेयदुक्तंतन्मत्यर्थंकर्तुंकार्यान्तरउक्त्यानावेस्मृतंतेनेतिभावेनाह आनिन्यइति ॥ ५ ॥

---

१ एतत्पक्षे खर्परेशरिवाविसर्गलोपोवक्तव्य इतिविसर्गलोपोज्ञेयः

यजुषांपतिःसकलवेदप्रतिपाद्यत्वेनतदनुसारिहेतुत्वेनतत्प्रवर्तकत्वेनवेदपतिरित्यर्थः । हरिणायदर्थमवतीर्णंतत्प्रयोजनमाह तुष्टायामिति तुष्टायांदक्षिणायाम् ॥ ६ ॥ द्विष्ट्द्वा दश ॥ ७ ॥ तोषादीनांसमुदितंनामाह तुषिताइति । आदित्यानुत्पन्नत्वाद्यथादित्यानामदेवास्तथानुष्ठायानुष्ठानत्वात्तुषितानामदेवाः । मरीचिमिश्रा मरीचिप्रमुखाः ; सुर गणेश्वरइंद्रः यज्ञःस्वयमिंद्रोभूत् ॥ ८ ॥ स्वायंभुवमन्वंतरंकैरनुवृत्तमिति तत्राह प्रियव्रतेति नप्तारः पौत्रपुत्राः ॥ ९ ॥ देवहूतिकथामनुवदति देवहूतिमिति । तत्संबंधिचरितं श्रुतप्रायंप्राचुर्येणश्रुतं किंचिदवशिष्टमस्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ प्रसूतिंकस्माअदादितितत्राह दक्षायेति ॥ ११ ॥ एवमनूद्यवक्तव्याशमाह याःकर्दमेति । पत्न्यः पत्न्यः प्रसू

तांकामयानांभगवानुवाहयजुषांपतिः ॥ तुष्टायांतोषमापन्नोजनयद्द्वादशात्मजान् ६ तोषःप्रतोषःसंतोषोभद्रःशांतिरिडस्पतिः ॥ इंद्रःकविर्विभुः स्वाहःसुदेवोरोचनोद्विषट् ७ तुषितानामतेदेवाआसन्स्वायंभुवांतरे ॥ मरीचिमिश्राऋषयोयज्ञःसुरगणेश्वरः ८ प्रियव्रतोत्तानपादौमनुपुत्रौम हौजसौ ॥ तत्पुत्रपौत्रनप्तृणामनुवृत्तंतदंतरम् ९ देवहूतिमदात्तातकर्दमायात्मजांमनुः ॥ तत्संबंधिश्रुतप्रायंभवतागदतोमम १० दक्षायब्र ह्मपुत्रायप्रसूतिंभगवान्मनुः ॥ प्रायच्छद्यत्कृतःसर्गस्त्रिलोक्यांविततोमहान् ११ याःकर्दमसुताःप्रोक्तानवब्रह्मर्षिपत्नयः ॥ तासांप्रसूतिप्रसरं प्रोच्यमानंनिबोधमे १२ पत्नीमरीचेस्तुकलासुषुवेकर्दमात्मजा ॥ कश्यपंपूर्णिमानंचययोरापूरितंजगत् १३ पूर्णिमासूतविरजंविश्वगांचपर तप ॥ देवकुल्याहरेःपादशौचाद्याभूत्सरिद्दिवः १४ अत्रेःपत्न्यनसूयात्रीन्जज्ञेसुयशसःसुतान् ॥ दत्तंदुर्वाससंसोममात्मेशब्रह्मसंभवान् १५ ॥ ॥ विदुरउवाच ॥ अत्रेर्गृहेसुरश्रेष्ठाःस्थित्युत्पत्त्यंतहेतवः ॥ किंचिच्चिकीर्षवोजाताएतदाख्याहिमेगुरो १६ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ ब्रह्मणाचोदितःसृष्टावत्रिर्ब्रह्मविदांवर ॥ सहपत्न्याययावृक्षंकुलाद्रिंतपसिस्थितः १७

तिप्रसरंप्रसूतिप्रपंचं ॥ १२ ॥ चंद्रकलाव्यावृत्त्यर्थंकर्दमात्मजेति ययोःसंतत्या ॥ १३ ॥ विश्वगांविश्विगनाहि देवकुल्येति दिवःसरित्स्वर्गनदी । देवकुल्यादेवकुलप्रिया ॥ १४ ॥ जज्ञेजनयामास । आत्माविष्णुरीशोरुद्रोब्रह्माचतुर्मुखः । ब्रह्मणःसोमेविशेषावेशएवनतुपृथग्जननम् ॥ १५ ॥ विदुरश्रुतदत्ताद्यवतारोविशेषजिज्ञासयापृच्छती त्याह अत्रेरिति । गृहेभार्यायां । स्थित्युत्पत्त्यंतहेतवःपालनसंहारसृष्टीनांकारणभूताः ॥ १६ ॥ परमभागवतस्यात्रेःप्रियंचिकीर्षवःप्रथमंप्रयोजनंद्वितीयंयोगप्रवर्तनायावतार इतिभावेनमैत्रेयः प्रश्नंवक्तीत्याह ब्रह्मणेति । ऋक्षमृक्षनामानंकिमर्थंयातइतितत्राह तपसीति । गत्वातपसिस्थितोभूदित्यन्वयः ॥ १७ ॥

तस्मिन्नृक्षनाम्नि । प्रसूनानांस्तवकोयेषांतेप्रसूनस्तवकास्तेषांपलाशाशोकानांकाननंयस्मिन्स्तथातास्मिन्नाम्नानिर्विंध्ययानद्याःस्रवद्भिःस्यंदमानैर्वार्भिर्जलैःसमंततोप्युद्घुष्टेग जिते ॥ १८ ॥ वर्षशतमितिद्वितीयस्यैकस्मिन्क्षणेपिपादद्वयेननातिष्ठदितिद्योतयति ॥ १९ ॥ तपोविषयमाह शरणमिति किंमनोगतंतवइत्यतआह प्रजामिति ॥ २० ॥ अत्रेस्तपोमाहात्म्यंतेनप्रसन्नानांत्रयाणांदेवानांतदाश्रमगमनंवक्ति तप्यमानमिति ॥ २१ ॥ अप्सरआदिभिर्वितायमानंप्रपंचीक्रियमाणंयशोयेषांतेतथा ॥ २२ ॥ तत्प्रादु र्भावस्तेषांप्रकाशस्तस्यसंबंधस्तेनविद्योतितमतिप्रकाशितंमनोयस्यसतथा ॥ २३ ॥ अर्हणमर्घ्यादिसाधनमंजलिश्चयस्यसतथा शूलकमंडलुचक्रादिभिश्चिह्नितानंकितान् ॥ ॥ २४ ॥ कृपयाप्रयुक्तेनावलोकितेनलसतावदनेनोपलंभितानुपलक्षितान् । तच्छोचिषातेषांवपुस्तेजसा । प्रतिहतेप्रतिबद्धदर्शनशक्तिनी ॥ २५ ॥ तत्प्रवणंतेषुमग्नं सं

तस्मिन्प्रसूनस्तवकपलाशाशोककानने ॥ वार्भिःस्रवद्भिरुद्घुष्टेनिर्विंध्यायाःसमंततः १८ प्राणायामेनसंयम्यमनोवर्षशतंमुनिः ॥ अतिष्ठदेकपादेन निर्द्वंद्वोऽनिलभोजनः १९ शरणंतंप्रपद्येहंयएवजगदीश्वरः ॥ प्रजामात्मसमांमह्यंप्रयच्छत्विितिचिंतयन् २० तप्यमानंत्रिभुवनंप्राणायामैधिता ग्निना ॥ निर्गतेनमुनेर्मूर्ध्नःसमीक्ष्यप्रभवस्त्रयः २१ अप्सरोमुनिगंधर्वसिद्धविद्याधरोरगैः ॥ वितायमानयशसोमुदाश्रमपदंययुः २२ तत्प्रादु र्भावसंयोगविद्योतितमनामुनिः ॥ उत्तिष्ठदेकपादेनददर्शविबुधर्षभान् २३ प्रणम्यदंडवद्भूमावुपतस्थेर्हणांजलिः ॥ वृषहंससुपर्णस्थान्स्वैःस्वै श्चिह्नैश्चचिह्नितान् २४ कृपावलोकेनलसद्वदनेनोपलंभितान् ॥ तच्छोचिषाप्रतिहतेनिमील्यमुनिरक्षिणी २५ चेतस्तत्प्रवणंयुंजन्नस्तावीत्संहतांज लिः ॥ श्लक्ष्णयासूक्तयावाचासर्वलोकगरीयसः २६ ॥ अत्रिरुवाच ॥ विश्वोद्भवस्थितिलयेषुविभज्यमानैर्मायागुणैरनुगुणंप्रगृहीतदेहाः ॥ हेब्रह्मवि ष्णुगिरिशाःप्रणतोस्म्यहंवस्तेभ्यःकएवभवतांमइहोपहूतः २७

हतांजलिर्बद्धांजलिः श्लक्ष्णयामधुरया । सूक्तयावैदिक्या ॥ २६ ॥ कान्गुणानुपसंहृत्यतुष्टावेतितत्राह विश्वेति विश्वस्योद्भवस्थितिलयेषुविभज्यमानैःपृथक्पृथक्क्रियमा णैर्मायायाःप्रकृतेर्गुणैःरजःसत्त्वतमःसंज्ञैरनुगुणंकार्यानुकूलं सृष्टयेरजोगुणप्रवर्तकत्वेन रक्षणायसत्त्वगुणप्रवर्तकत्वेन संहारायतमोगुणप्रवर्तकत्वेन प्रगृहीतोदेहोयैस्तेप्रगृहीत देहाःस्वीकृतावताराः हेब्रह्मविष्णुगिरिशाअहंवःप्रणतोऽस्मि प्रजापतेनत्वदेतान्यन्योविश्वाजातानिपरितावभूव आस्यजानंतोनामचिद्विविक्तनमहस्तेविष्णोसुमतिंभजामहे इमारुद्रायस्थिरधन्वनेगिरःक्षिप्रेषवेदेवायस्वधाम्नेइत्यादिसूक्तोक्तायेयूयंतेभ्योवोयुष्मभ्यंभूयोभूयःप्रणतोस्मीत्यन्वयः ॥ भक्तिरोमाश्लिष्टमनाः ब्रह्मस्थोरुद्रस्थःपृथक्स्थितः स्वय मपिविष्णुस्त्रिपुरुषसमाःप्रजाःप्रयच्छत्वितियःपूर्वसंकल्पस्तंविस्मरन्निवात्रिर्दुष्टमोहनार्थंविज्ञापयति कएवेति भवतांमध्येमयेहकएवास्वित् कोनूपहूतइत्यन्वयः ॥ २७ ॥

१ प्रसूनानां स्तबका गुच्छा येषांतं इतिपाठान्तरं युक्तम् ।

एतदेवविवृणोति एकोमयेति इहवनेतपःकुर्वतामथाविबुधप्रधानःसर्वदेवोत्तमोब्रह्मस्थोरुद्रस्थःस्वयंविष्णुरेकोभगवानेवप्रजननायपुत्रतयोत्पत्तये त्रिपुरुषसमानान्पुत्रा न्मह्यंददात्वितिचित्तीकृतोध्यातइत्येवंस्थितेतनुभृतांदेहिनांमनसोऽपिदूरविषयायूयंकथंन्वत्रागतास्तद्ब्रूतसंभाषणेनप्रसीदत मेइहास्मिन्नर्थेएकस्मिन्ध्यातेत्रयाणामागमनलक्षणे महान्विस्मयइति । ब्रह्मस्थश्चैवरुद्रस्थःस्वयंचापिहरिःप्रभुः । प्रजांत्रिपुरुषसमांयच्छत्वित्यत्रिरैच्छत । तस्मात्सब्रह्मरुद्राभ्यासहविष्णुर्जगत्पतिः । आगत्यतुत्रिमूर्तीशान्प्रादात्पुत्रान्जनार्दनः । भावित्वाच्चैवकार्यस्यलोकानांमोहनायचेतिवचनात् लोकमोहनार्थमत्रिणाविकल्पितंनतुतत्त्वार्थत्वेन ॥ २८ ॥ तत्त्वंत्विदंकार्यस्यभावित्वात्संकल्पोपेतत्वात् यथासंकल्पस्तथाकार्यमपिभविष्यति । संकल्पस्त्वेकएव । तस्माज्झटितिप्रत्यवमर्शनेनतंत्रिलोकमोहनार्थमुक्तविकल्पाभिप्रायंजानंतस्तत्त्वगूहनंविज्ञायप्रहसंतस्त्रयोदेवाआहुरित्याह इतीति ॥ २९ ॥ कर्माप्रतीतेःकिमाहुरितितत्राह यथेति तपश्चरतात्वयायथासंकल्पःकृतस्तेनसंकल्पेनतथैवभाव्यम् । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुंसमर्थानांभवतांमनीषितंममदुरवगाहमितितत्राह नान्यथेति सचासौसंकल्पस्तत्संकल्पस्तत्संकल्पस्यान्यथाभावोनैव त्वत्संकल्पानुसारेणास्मत्संकल्पोपिव्यास्यातइतिभावेनाहुःयद्वाइति ब्रह्मस्थोरुद्रस्थस्तथाविष्णुःस्वयंचात्रिपुरुषसमानान्पुत्रान्प्रयच्छत्वितियत्संकल्पंध्यायसि तेवयंब्रह्मविष्णुरुद्राइतित्रयस्तुभ्यंपुत्रान्दास्यामइतिसंकल्प्यात्रागताइतिशेषः निपातद्वयेनप्रमाणांतरप्रसिद्धिंद्योतयति ॥ ३० ॥ तर्हिप्रसन्नाश्चेत्प्रजाददतइत्यत्रीजिह्वाग्रसंचलनावकाशमददाना आहुः अथास्मदिति । अथब्रह्मरुद्रस्थोविष्णुःस्वयमित्येतेवयमित्युक्त्यनंतरंव्यहारांतरंविरम्यते तवात्मजाभवितारोभविष्यंतीतिवरंददुरित्यर्थः यद्वा यतएवंचसंकल्पोऽतस्मादितिलोकेतेयशोविस्तृत्यतुभ्यंभद्रंकल्याणंसुखंवितारिष्यंतीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ किमन्यद्ददुरितितत्राह एवमिति कामचरकामितपुत्रवरंनान्यमितिशेषः मिषतोःपश्यतोःसतोः । ततोत्रेराश्रमात् ॥ ३२ ॥

एकोमयेहभगवान्विबुधप्रधानश्चित्तीकृतःप्रजननायकथंनुयूयम् ॥ अत्रागतास्तनुभृतांमनसोपिदूराद्ब्रूतप्रसीदतमहानितिविस्मयोमे २८ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ इतितस्यवचःश्रुत्वात्रयस्तेविबुधर्षभाः ॥ प्रत्यूचुःश्लक्ष्णयावाचाप्रहसंतोमुनिंप्रभो २९ ॥ देवाऊचुः ॥ यथाकृतस्तेसंकल्पोभाव्यंतेनैवनान्यथा ॥ तत्संकल्पस्यतेब्रह्मन्यद्वैध्यायसितेवयम् ३० अथास्मदंशभूतास्तेआत्मजालोकविश्रुताः ॥ भवितारोंगभद्रंतेवितारिष्यंतितेयशः ३१ एवंकामवरंदत्त्वाप्रतिजग्मुःसुरेश्वराः ॥ सभाजितास्तयोःसम्यग्दंपत्योर्मिषतोस्ततः ३२

अंशेनेतितृतीययासोमःसाक्षाद्ब्रह्मणोंशोनभवति किंतुतेनविशेषेणसन्निहितएव । तथात्वेविष्णोरंशोदत्तःशंकरस्यांशोदुर्वासाइतीवप्रयोगःस्यात् । ब्रह्मणोनावतारोस्तिसान्नि धानंतुकेवलं । ऋतेविष्णोरात्मनस्तुतदंशोक्तिःप्रवेशतइतिवचनात् । आत्मनोजीवस्यतदंशोक्तिर्विष्ण्वंशवचनंप्रवेशतइतिज्ञेयमित्यर्थः । कथंतर्हि ब्रह्मसंभवानितिप्रत्यक्षोक्तिरि तिचेन्न सृष्टिविशेषान्मानांतरविरुद्धवदुक्तेः । तथाचोक्तं सृष्टिभेदाद्विरूपंतुकथापंचोत्तरंशतं वैरूप्यमन्यद्विज्ञेयंतात्पर्यान्मोहनायचेति । अत्रग्रंथेकथापंचोत्तरंशतंसृष्टि भेदाद्विरूपंविपरीतामिवप्रतीयतइतिशेषः अन्यद्वैरूप्यंतात्पर्याज्ञानान्मोहनायोक्तमितिज्ञेयमित्यर्थः । कल्पादिभेदादपिकथाभेदोभवतीत्यतोपिविरोधोनास्ति । ऋतेतुपाड वकथांकाण्व्यैरामायणंतथा विष्णोर्ब्रह्मादितांचैवक्रमाद्व्यत्यस्तशक्तितां एतदापादकंचान्यदृतेकल्पादिभेदतः कथाभेदस्तुविज्ञेयोमोहायैतेतुभिन्नतेतिवचनात् । विदितृ ताविदितिधातोर्योगवित्योगशास्त्रकृत् । अणिमादियोगज्ञोवा । बोधतेःशब्दविकरणेपठितत्वात्परस्मैपदम् । प्रजाःसंततीः ॥ ३३ ॥ कन्यकानामान्याह सिनीवा

सोमोभूद्ब्रह्मणोंशेनदत्तोविष्णोस्तुयोगवित् ॥ दुर्वासाःशंकरस्यांशोनिबोधांगिरसःप्रजाः ३३ श्रद्धात्वंगिरसःपत्नीचतस्रोऽसूतकन्यकाः ॥ सिनी वालीकुहूराकाचतुर्थ्यनुमतिस्तथा ३४ तत्पुत्रावपरावास्तांख्यातौस्वारोचिषांतरे ॥ उचथ्योभगवान्साक्षाद्ब्रह्मिष्ठश्चबृहस्पतिः ३५ पुलस्त्योऽज नयत्पत्न्यामगस्त्यंचहविर्भुजि ॥ सोऽन्यजन्मनिदभ्रोग्निर्विश्रवाश्चमहातपाः ३६ तस्ययक्षपतिर्देवःकुबेरस्त्विडविलासुतः ॥ रावणःकुंभकर्णश्चत थान्यस्यांविभीषणः ३७ पुलहस्यगतिर्भार्यात्रीनसूतसतीसुतान् ॥ कर्मश्रेष्ठंवरीयांसंसहिष्णुंचमहामते ३८

लीति । कृष्णचतुर्दश्यभिमानिनीसिनीवाली तत्पंचदश्यभिमानिनीकुहूः शुक्लचतुर्दश्यभिमानिनीअनुमतिः तत्पंचदश्यभिमानिनीराका ॥ ३४ ॥ तत्पुत्रौतस्याःश्रद्धायाः पुत्रौ । स्वारोचिषनाममनोः पुत्रयोर्नामाह उचथ्यइति । उचितुंस्थापयितुमस्येत्युचथ्यः । साक्षाद्भगवान्प्रत्यक्षपूज्यः । बृहत्याःवाचःपालकत्वात्स्वामित्वाद्वाबृहस्पतिः तद्बृहतोःकरपत्योश्चोरदेवतयोःसुट्तलोपश्चेतिसूत्रात्तकारलोपःसुडागमश्चेति । ब्रह्मिष्ठोवैदिकतमः बृहस्पतेनपरःसाम्नोविदुरोतिश्रुतेः ॥ ३५ ॥ त्यक्त्वागादगस्त्यः स्त्यैष्ट्यैशब्द संघातयोरित्यतःशब्दादिविषयजातंप्रतिगतोनभवतीतिवा सोगस्त्योन्यजन्मनिअग्निरुदभ्रोनामाग्निः दभ्रोऽग्निरल्पाग्निरित्यर्थेऽन्यजन्मनीतिविशेषणंव्यर्थ । अत्रपूर्णाग्निःपूर्वत्राल्पा ग्निरितिविवेकस्तुगवेषणीयइति ॥ ३६ ॥ तस्यविश्रवसः । कोयंयक्षपतिरित्यतउक्तंदेवःकुबेरइति कुविआच्छादनइतिधातोर्धनदानेनदारिद्र्यंकुंवतिआच्छादयतीतिकुंबे रः । अयमर्थःकस्मिंश्चित्पक्षेप्यतिव्याप्तःस्यादित्यतउक्तमिडविलासुतइति अन्यस्यांपत्न्याम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

---

१ अत्रेः पत्न्यनसूयात्रीन्जज्ञे सुयशसः सुतान् । दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसंभवानिति श्लोकेन । २ कुंबेर्नलोपश्च इति उणादिरेरक् ।

वालखिल्यो (वाला खिल्या) अल्पायेषांतेतथासंततिविधुराः उर्ध्वरेतसइत्यर्थः तान् ब्रह्मतेजसाब्रह्मनिमित्ततेजसा ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अन्येषांनामान्यप्रतिषिद्धत्वात् किमि तिनोक्तानीतिशंकामाभूदित्याह चित्रकेतुरिति अपरेसप्तभ्योन्येतेके शक्त्यादयःशक्तिमुनिप्रमुखाः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तयोरायतिनियत्योः ॥ ४४ ॥ यस्यकवेः ॥

क्रतोरपिक्रियाभार्यावालखिल्यानसूयत ॥ ऋषीन्षष्टिसहस्राणिज्वलतोब्रह्मतेजसा ३९ ऊर्जायांजज्ञिरेपुत्रावसिष्ठस्यपरंतप ॥ चित्रकेतुप्रधाना स्तेसप्तब्रह्मर्षयोमलाः ४० चित्रकेतुःसुरोचिश्चविरजोमित्रएवच ॥ उल्बणोवसुभृद्यानोद्युमान्शक्त्यादयोऽपरे ४१ शांतिस्त्वथर्वणःपत्नी लेभेपुत्रंधृतव्रतम् ॥ दध्यंचमश्वशिरसंभृगोर्वंशंनिबोधमे ४२ भृगुःख्यात्यांमहाभागःपत्न्यांपुत्रानजीजनत् ॥ धातारंचविधातारंश्रियंचभगव त्परायाम् ४३ आयतिंनियतिंचैवसुतेमेरुस्तयोरदात् ॥ ताभ्यांतयोरभवतांमृकंडुःप्राणएवच ४४ मार्कंडेयोमृकंडोस्तुप्राणाद्वेदशिरामुनिः ॥ क विश्चभार्गवोयस्यभगवानुशनासुतः ४५ सर्वेतेमुनयःक्षत्तर्लोकान्सर्गैरभावयन् ॥ एषकर्दमदौहित्रसंतानःकथितस्तव ४६ शृण्वतःश्रद्दधान स्यसद्यःपापहरःपरः ॥ प्रसूतिंमानवींदक्षउपयेमेह्यजात्मजः ४७ तस्यांससर्जदुहितॄःषोडशामललोचनाः ॥ त्रयोदशादाद्धर्मायतथैकामग्नये विभुः ४८ पितृभ्यएकांयुक्तेभ्योभवायैकांभवच्छिदे ४९ श्रद्धामैत्रीदयाशांतिस्तुष्टिःपुष्टिःक्रियोन्नतिः ॥ बुद्धिर्मेधातितिक्षाह्रीर्मूर्तिर्धर्मस्यपत्न यः ॥ श्रद्धासूतशुभंमैत्रीप्रसादमभयंदया ५० शांतिःसुखंमुदंतुष्टिःस्मयंपुष्टिरसूयत ॥ योगंक्रियोन्नतिर्दर्पमर्थंबुद्धिरसूयत ५१ मेधास्मृतिं तितिक्षातुक्षेमंह्रीःप्रश्रयंसुतम् ॥ मूर्तिःसर्वगुणोत्पत्तीनरनारायणावृषी ५२ ययोर्जन्मन्यदोविश्वमभ्यनंदत्सुनिर्वृतम् ॥ मनांसिककुभोवाताः प्रसेदुःसरितोऽद्रयः ५३ दिव्यवाद्यंततूर्याणिपेतुःकुसुमवृष्टयः ॥ मुनयस्तुष्टुवुस्तुष्टाजगुर्गंधर्वकिन्नराः ५४ नृत्यंतिस्मस्त्रियोदेव्यआसीत्परममंग लम् ॥ देवाब्रह्मादयःसर्वेउपतस्थुरभिष्टवैः ५५

॥ ४५ ॥ अभावयन् अवर्धयन् ॥ ४६ ॥ कर्दमदौहित्रकथाश्रवणफलमाह शृण्वतइति अजात्मजोदक्षः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ युक्तेभ्योयोगेभ्योहरौमनोयोगसहितेभ्यइतिवा भवच्छिदेज्ञानोप देशेनसंसारनिर्मूलनाय ४९ तासांसंततिंस्वनामानुगुणमाह श्रद्धेत्यादिना ॥ ५० ॥ ५१ ॥ शमदमादिसर्वगुणानामुत्पत्तिर्ययोस्तौतथा ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ अभिष्टवैःस्तोत्रैः ॥ ५५ ॥

---

१ वालखिल्या अल्पाया येषान्ते इतिपाठो लिखिते? ।

योविष्णुर्निजमाययास्वेच्छया । खेरूपभेदमिवयथाकाशेवाय्वादिरूपभेदआकाशाधारतयाप्रतीयतेतथात्मनिस्वात्मनिस्वाधारतयाविरचितमिदंविश्वं । तत्प्रतिचक्षणायत स्यजगतःस्वस्यचाधाराधेयभावज्ञापनायाद्यधर्मसदनेमूर्त्याख्यधर्मभार्यायां एतेनास्मद्दृष्टिगोचरेणऋषिमूर्तिनाऋषिवेषधारिणोमूर्तिर्यस्यतत्तथातेनरूपेण । प्रादुश्चकार तस्मै परस्मैपुरुषायनमइत्यन्वयः । यथाकाशस्थितोनित्यंवायुःसर्वत्रगोमहान् यथाकाशेविमानादिरूपभेदःप्रतीयते तथाहरौजगदिदंतत्सामर्थ्यात्प्रतीयतइत्यादेः ॥ ५६ ॥ कि मिदानींविशेषमभीष्टमित्यतस्तत्प्रार्थयंते सोयमिति । योभगवान्भक्ताभीष्टैकचिंतामणिःसोयमवलोकनेनकटाक्षनिरीक्षणेनसुरगणान्नोदृश्यादवलोकयत्वित्यन्वयः द्रष्टव्यत्वे स्वगुणानूलक्षयति ॥ स्थितीति स्थितिव्यतिकरोपशमायस्थितिविघ्नपरिहाराय सत्त्वेनगुणेनसृष्टान् ॥ अस्माभिरपिनसाकल्येनज्ञातुंशक्यतइतिभावेनाहुः अनुमेयतत्त्वइ ति प्रत्यक्षागमानुगृहीतव्याप्तिकेनलिंगज्ञानेनज्ञेयंतत्त्वमनारोपितज्ञानस्वरूपंयस्यसतथा । अवलोकनस्यस्वविषयेजनेगुणार्पकगुणोस्तिचेत्प्रार्थनीयतामर्हतितत्कथमत्राहुः

॥ देवाऊचुः ॥ ॥ योमाययाविरचितंनिजमात्मनीदंखेरूपभेदमिवतत्प्रतिचक्षणाय ॥ एतेनधर्मसदनेऋषिमूर्तिनाद्यप्रादुश्चकारपुरुषायनमःपरस्मै ५६ सोयंस्थितिव्यतिकरोपशमायसृष्टान्सत्त्वेननःसुरगणाननुमेयतत्त्वः ॥ दृश्याददभ्रकरुणेनविलोकनेनयच्छ्रीनिकेतममलंक्षिपतारविंदम् ५७ एवंसुरगणैस्तातभगवंतावभिष्टुतौ ॥ लब्धावलोकैर्ययतुरर्चितौगंधमादनम् ५८ ताविमौवैभगवतोहरेरंशाविहागतौ ॥ भारव्ययायचभुवःकृष्णौय दुकुरूद्वहौ ५९ स्वाहाभिमानिनश्चाग्नेरात्मजांस्त्रीनजीजनत् ॥ पावकंपवमानंचशुचिंचहुतभोजनम् ६० तेभ्योग्नयःसमभवंश्चत्वारिंशच्चपंचच ॥ तएवैकोनपंचाशत्साकंपितृपितामहैः ६१ वैतानिकेकर्मणियन्नामभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ आग्नेय्याइष्टयोयज्ञेनिरूप्यंतेग्नयस्तु ते ६२

अदभ्रेति अदभ्राअनल्पापूर्णाकरुणायस्यतत्तथातेन नकेवलमनुग्रहगुणःकिंतुकांतिगुणोप्यस्तीत्याहुः क्षिपतेति अरविंदंक्षिपता । स्वकांतिगुणेन पद्मकांतिनिरस्यतेत्य र्थः । पद्मस्यकोयंमाहात्म्यातिशयइतितत्राहुः यच्छ्रीनिकेतमिति यदरविंदंश्रियोनिकेतंनिवासस्थानं । श्रियोनिवासस्थानोयत्केनचिद्गुणेनभाव्यं सकइतितत्राहुः अमलमि ति ॥ ५७ ॥ ततःकिंभगवंतावकार्ष्टामितितत्राह एवमिति ॥ ५८ ॥ तौकरतलामलकवत्ज्ञापयति ताविमाविति । यदूद्वहोयादवेश्वरःकृष्णः । कुरूद्वहोऽर्जुनः । अस्मिन्नरस्याविशेषावेशाद्धरेरंशत्व । नतुसाक्षात् । तदुक्तं । नरोविष्णुःसमाविष्टःस्वयंनारायणोहरिः अर्जुनेचनरावेशःकृष्णोनारायणःस्वयमिति ॥ ५९ ॥ अग्न्यभिमानि नोदेवान्अग्नेःस्वाहानाम्नी हुतभोजनमितित्रयाणांविशेषणम् ॥ ६० ॥ तेभ्यस्त्रिभ्यः । पितरःपावकादयःपितामहः स्वाहापतिरग्निः ॥ ६१ ॥ वैतानिकेकर्मणियज्ञक र्मणिब्रह्मवादिभिर्येषामग्नीनांनामभिराग्नेय्याअग्निदैवत्याइष्टयोनिरूप्यंतेतेअयएतादृशमहिमानइत्यर्थः ॥ ६२ ॥

तेषांजातिमामान्याह अग्निष्वात्ताइति तेषामग्नीनाम् ॥ ६३ ॥ ब्रह्मवादिन्यौवेदविचारविचक्षणे ॥ ६४ ॥ भवपत्न्याःसत्याःकत्यपत्यानीत्याशंकांपरिहरति ॥ भवस्येति ॥ ६५ ॥ आत्मसमापत्यालाभात्तयासत्याकिमकारीतितत्राह पितरीति पितरिदक्षे अनागसेभवायाप्रतिरूपेऽननुकूलेविरोधिनिसति अप्रौढेवाऽस्वीकृतेव । योगसंयुता प्राणोत्क्रमणनिमित्तयोगनिरतात्मनामनसाऽऽत्मानंहरिंध्यायंत्यात्मानंदेहमजहाऽत्याक्षीदित्यन्वयः ॥ ६६ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधे वि०कृ० पदरत्नावलीटीकायांप्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अत्रकतिपयैरध्यायैर्हरेर्भक्तिविधानार्थंतन्माहात्म्यातिशयज्ञापनाय तन्माहात्म्यातिशयाविनाभूतंदक्षाध्वरध्वंसलक्षणंरुद्रस्यमाहात्म्यं कथयति तत्रादौविदुरःसत्यात्मानमजहादितिश्रुतसतोदेहवियोगविशेषंजिज्ञासुर्मैत्रेयंपृच्छति भवेशीलवतामिति । विद्वेषाकरणेहेतवःशीलवत्त्वादिनाज्ञापनायोक्ताः ॥ १ ॥ स्व

अग्निष्वात्ताबर्हिषदःसौम्याःपितरआज्यपाः ॥ साग्नयोनग्नयस्तेषांपत्नीदाक्षायणीस्वधा ६३ तेभ्योदधारकन्येद्वेमेनांवैतरणींस्वधा ॥ उभेतेब्रह्मवादिन्यौ ज्ञानविज्ञानपारगे ६४ भवस्यपत्नीतुसतीभवंदेवमनुव्रता ॥ आत्मनःसदृशंपुत्रंनलेभेगुणशालिनम् ६५ पितर्यप्रतिरूपेस्वेभवायानागसेरुषा ॥ अप्रौढे वात्मनात्मानमजहाद्योगसंयुता ६६ इतिश्रीभाग०च०प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ ॥ विदुरउवाच ॥ भवेशीलवतांश्रेष्ठेदक्षोदुहितृवत्सलः ॥ विद्वेषमकरोत्कस्मादनादृत्यात्मजांसतीम् १ कस्तंचराचरगुरुंनिर्वैरंशांतविग्रहम् ॥ आत्मारामंकथंद्वेष्टिजगतोदैवतंमहत् २ एतदाख्याहिमेब्रह्मन्जामातुःश्वशुरस्य च ॥ विद्वेषस्तुयतःप्राणानत्यजद्दुस्त्यजान्सती ३ मैत्रेयउवाच ॥ पुराविश्वसृजांसत्रेसमेताःपरमर्षयः ॥ तथामरगणाःसर्वेसानुगामुनयोऽग्नयः ४ तत्रप्रविष्टंमुनयोदृष्ट्वार्कमिवरोचिषा ॥ भ्राजमानंवितिमिरंकुर्वंतंतन्महत्सदः ५ उदतिष्ठन्सदस्यास्तेस्वधिष्ण्येभ्यःसहाग्नयः ॥ ऋतेविरिंचिंश र्वंचतद्भासाक्षिप्तचेतसः ६ सदसस्पतिभिर्दक्षोभगवान्साधुसत्कृतः ॥ अजंलोकगुरुंनत्वानिषसादतदाज्ञया ७

स्वगुरुत्वेपिस्वकर्मनिंदितमितिभावेनाह । कस्तमिति आत्मनिपरमात्मन्येवारातोरतिर्यस्यसतथातम् ॥ २ ॥ तथाचाकिमिति तत्राह एतदिति । विद्वेषोविद्वेषकारणम् ॥ ३ ॥ विद्वेषनिमित्तंवक्तुमुपोद्घातंरचयति पुरेति नकेवलंमहर्षयएवकिंतुमुनिमात्रमप्यत्रसमवेतमित्यतोमुनयइतिपुनर्वचनम् ॥ ४ ॥ किमनेनप्रकृतइतितत्राह तत्रेति । प्रविष्टंदक्षामि तिशेषः ॥ ५ ॥ ब्रह्मपुत्रत्वाद्रुद्रस्यश्वशुरत्वाच्चनायंप्राकृतःपुरुषइतिभावेनास्मिन्सभाबहुमानंवक्ति उदतिष्ठन्निति । तस्यदक्षस्यभासा ॥ ६ ॥ सर्वोत्थानलक्षणसत्काराभावा द्दतोनिर्गंसनमितरजनबहुमानेनोपवेशनंचसंभावितमनयोर्दक्षेणाकिमकारीतितत्राह सदसस्पतिभिरिति ॥ ७ ॥

१ मरुद्भाविवाहिता माहूहोढेतिवृद्धिः एतेन रुद्रस्य पक्षकोपात्तत्पुत्रीयमिति मनसः किंचिदन्यथाभाव सूच्यते ।

उपविष्टश्चेद्रुद्रविषयकोपोप्युपविष्टःकिंतत्राह प्राङ्निषण्णमिति । नामृष्यादित्यस्यकिंलिंगंतत्राह उवाचेति ॥ ८ ॥ वृत्तंसदाचारम् ॥ ९ ॥ किमिदानींवृत्तंवक्तुंप्राप्तमत्राह अयस्त्विति ॥ १० ॥ स्वतउत्तमस्यशिवस्यदक्षावमानविषयत्वकथनत्राह एषइति । गायत्रीविषये पणव्यवहारइतिधातोः पाणिव्यःहरणमुच्चारणमित्यर्थः। साधुवद्योग्यवत् ॥ ११ ॥ मृगशावोमृगपोतः । मर्कटलोचनेइवलोचनेयस्यसतथाकेकराक्षइत्यर्थः ॥ १२ ॥ भिन्नसेतवेलंघितमर्यादाय । उशतींगिरंपौरुषेयत्वादिदोषरहितांवेदवाणीम् ॥ १३ ॥ अशुचिकर्मकरणादशुचित्वमुक्तंनतुद्वेषादित्याह प्रेतावासेष्विति । व्युप्तकेशोमुक्तकेशः ॥ १४ ॥ चिताभस्मनाश्मशानभस्मनाकृतंस्नानंयेनसतथा । प्रेतानामस्थिग्रंथ

प्राङ्निषण्णंमृडंदृष्ट्वानामृष्यत्तदनादृतः ॥ उवाचवामंचक्षुर्भ्यामभिवीक्ष्यदहन्निव ॥ ८ ॥ दक्षउवाच ॥ श्रूयतांब्रह्मर्षयोमेसहदेवाःसहाग्नयः ॥ साधूनांब्रुवतोवृत्तंनाज्ञानान्नचमत्सरात् ९ अयंतुलोकपालानांयशोघ्नोनिरपत्रपः ॥ सद्भिराचरितःपंथायेनस्तब्धेनदूषितः १० एषमेशिष्यतांप्राप्तोयन्मेदुहितुरग्रहीत् ॥ पाणिंविप्राग्निमुखतःसावित्र्याइवसाधुवत् ११ गृहीत्वामृगशावाक्ष्याःपाणिंमर्कटलोचनः ॥ प्रत्युत्थानाभिवादार्हेवाचाप्यकृतनोचितम् ॥ १२ लुप्तक्रियायाशुचयेमानिनेभिन्नसेतवे ॥ अनिच्छन्नप्यदांबालांशूद्रायेवोशतींगिरम् १३ प्रेतावासेषुघोरेषुघोरैर्भूतगणैर्वृतः ॥ अटत्युन्मत्तवन्नग्नो व्युप्तकेशोहसन्रुदन् १४ चिताभस्मकृतस्नानःप्रेतास्थिग्रंथिभूषणः ॥ शिवापदेशोह्यशिवोमत्तोमत्तजनप्रियः १५ पतिःप्रमथभूतानांतमोमात्रात्मिकात्मनाम् ॥ तस्माउन्मादनाथायनष्टशौचायदुर्हृदे १६ दत्तावतमयासाध्वीचोदितेपरमेष्ठिना ॥ १७ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ विनिंद्यैवंसगिरिशमप्रतीपमवस्थितम् ॥ दक्षोथापउपस्पृश्यक्रुद्धःशप्तुंप्रचक्रमे १८ अयंतुदेवयजनइंद्रोपेंद्रादिभिर्भवः ॥ यज्ञभागंनलभतांदेवैर्देवगणाधमः १९ निषिध्यमानःससदस्यमुख्यैर्दक्षोगिरित्रायविसृज्यशापम् ॥ तस्माद्विनिष्क्रम्यविवृद्धमन्युर्जगामकौरव्यनिजंनिकेतनम् २० विज्ञायशापंगिरिशानुगाग्रणीर्नंदीश्वरोरोषकषायदूषितः ॥ दक्षायशापंविससर्जदारुणंयेचान्वमोदंस्तदवाच्यतांद्विजाः २१

योऽस्थिभिर्ग्रथितमालास्ताएवभूषणानियस्यसतथाशिवइतिअपदेशोनामयस्यसतथास्वयमपिअशिवोऽशुद्धोहि ॥ १५ ॥ उन्मत्तत्वंस्पष्टयति पतिरिति । केवलंतमोगुणस्वरूपंमनोयेषांतेतथातेषां अतःकिमनुशोककारणमत्राह तस्माइति ॥ १६ ॥ १७ ॥ नकेवलंदक्षेणदोषाएवगणिताःकिंतुस्वानर्थहेतुःशापोपिदत्तइत्याह विनिंद्यैवमिति ॥ अप्रतीपमप्रतिपक्षम् ॥ १८ ॥ इंद्रोपेंद्रादिभिर्देवैःसहदेवयजनेयज्ञभागनलभतामित्यन्वयः ॥ १९ ॥ ततःकिमकारिदक्षेणेतितत्राह निषिध्यमानइति ॥ २० ॥ एवंदक्षेणशापेशिवायदीयमानेसतिकोपिशिवभक्तस्तमसहमानोभूत्किंतत्राह विज्ञायेति रोषनाम्नाकषायेणवाह्निनादूषितः तस्यशिवस्यावाच्यतादोषलक्षणाम् ॥ २१ ॥

कोपेशापोदंचइतितत्राह यएतदिति एतन्मर्त्यंशरीरमहंत्वेनाभिमन्यमानमुद्दिश्य । अप्रतिद्रुहि द्रोहशून्येपिद्रोहकर्तरि । भगवतिभक्त्यादिसंभाव्यवति । द्रुह्यति । वच नादिनेतिशेषः । तत्त्वतोयथार्थज्ञानाद्विमुखोबहिर्मुखोभूयादित्यन्वयः ॥ २२ ॥ नकेवलंबहिर्मुखत्वमात्रं किंतुश्रौतानामग्रगामित्वंयस्मिंस्तस्मिन्पापेगुरुमग्नश्चस्यादित्याह गृहेष्वि ति वेदवादेनस्वर्गादिषुपुष्पवादिवेदवाक्येनविपन्नानष्टाधीर्यस्यसतथा अतत्त्वज्ञानविषयःशापस्तात्कालिकएव । ननुचिरकालीनः । विष्णुवाक्यस्येवाचिरकालीनत्वा द्वा । तदुक्तं येज्ञानविषयाःशापामुक्तिगाश्चाधिकारिणा कादाचित्कास्तेभवंतिनैवतेसार्वकालिकाः । तेषामिनास्त्युक्तेश्चनामेतस्यस्यचैवहि भगवन्नियतत्वात्तुशापादिर्नात्रका रणमिति ॥ २३ ॥ इतोपितात्कालिकएवशापइतिभावेनदक्षस्यशापविशेषमुंचति बुद्ध्येति परांभिध्यायिन्यानितरांगशब्दादिविषयचिंतनाकातरयाबुद्ध्याविस्मृतात्मग तिर्विस्मृतपरमात्मगतिः विस्मृतपरमात्मज्ञानः पशुर्विवेकशून्यः अतितरांस्त्रीकामःसदक्षोचिरात्बस्तमुखोस्त्वित्यन्वयः ॥ २४ ॥ शापांतरंचाह विद्याबुद्धिरिति । अजोदक्षः।

॥ नंदिरुवाच ॥ यएतन्मर्त्यमुद्दिश्यभगवत्यप्रतिद्रुहि ॥ द्रुह्यत्यज्ञःपृथग्दृष्टिस्तत्त्वतोविमुखोभवेत् २२ गृहेषुकूटधर्मेषुसक्तोग्राम्यसुखेच्छया ॥ कर्मतंत्रंवितनुतावेदवादविपन्नधीः २३ बुद्ध्यापराभिध्यायिन्याविस्मृतात्मगतिःपशुः ॥ स्त्रीकामःसोस्त्वतितरांदक्षोबस्तमुखोचिरात् २४ विद्याबुद्धिरविद्यायांकर्ममय्यामसौजडः ॥ संसरंत्विहयेचामुमनुशर्वावमानिनम् २५ गिरःश्रुतायाःपुष्पिण्यामधुगंधेनभूरिणा ॥ मथ्नाचोन्मथितात्मानःसंमुह्यंतु हरद्विषः २६ सर्वभक्षाद्विजावृत्त्यैधृतविद्यातपोव्रताः ॥ वित्तदेहेंद्रियारामायाचकाविचरंत्विह २७

अविद्यायांविद्याबुद्धिरस्त्वितिशेषः । शक्रद्वेषिणांत्वशापविशेषमाह संसरंत्विति ॥ २५ ॥ संसारेकारणमाह गिरेति । पुष्पिण्याःस्वर्गादिपुष्पप्रतिपादिकायाः गर्भीकृतमुक्तिफ लायाः कालकूटनिगिरणात्दैत्यारव्यपापनिगिरणाच्चगिरिर्मुख्यप्राणस्तेनशिष्यप्रशिष्यादिपुप्रणीतत्वेनव्याख्यातत्वेन चतस्यसुताया वेदवाचोभूरिणाबहुलेनमधुगंधेनविषयसुखल क्षणमकरंदपरिमलेनमथ्नाकामेनोन्मथितोविलोडितआत्मामनोयेषांतेतथोक्तास्तेहरद्विषः संमुह्यंतु । मोक्षफलप्रतिपादकवेदतात्पर्यापरिज्ञानेनात्मनःस्वर्गादिरेवपरमश्रेयो स्त्विति विपरीतज्ञानंगच्छंत्वित्यन्वयः । मुहवैचित्यइतिधातोर्वैचित्यविपरीतज्ञानम् । गिरिःप्राणःसमुद्दिष्टस्तत्सुतावेदवाक्स्मृता पुष्पंस्वर्गादयःप्रोक्ताःफलंमोक्षउदाहृतइ तिवचनात् । उक्तएवार्थोनान्यइति । अनंगोमन्मथोमंथाःकामोंगजउदाहृतइत्यभिधानात् ॥ २६ ॥ हरद्विषांशापांतरमपिविसृजति सर्वभक्षाइति पलांड्वादिसर्वभक्षाः वृ त्त्यैजीवनाय । नधर्मायेतिशेषः ॥ २७ ॥

१ तात्पर्यं वाराहे । २ शापादिकारणं न किंतु प्रारब्धकर्मैव ।

ब्राह्मणकुलायदीयमानंशापंश्रुत्वापिभीत्याकश्चित्प्रतिशापदानसमर्थोनाभूदितितत्राह तस्यैवमिति ब्राह्मणानामिदमेवायुधंनान्यदितिद्योतनायब्रह्मदंडमित्युक्तम् ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ शिवदीक्षायांचांडालादिजन्मनांविप्रत्वकरणलक्षणायां सुरयासूनांतर्पणयस्मिंस्तथोक्तं यद्वा सुरानामनारिकेलादिपुष्पसंभवं मधूकपुष्पादिसंभवमासवंवा ॥ ३० ॥ तीव्रशापप्रदानेनिमित्तंवक्ति ब्रह्मेति विशेषेणधारयत्याश्रितानितिविधारणम् ॥ ३१ ॥ सेतुंविशिनष्टिएषइति । यस्यप्रमाणंसम्यग्वक्ता ॥ प्रमाणंबोधनेत्यंतमर्यादाशास्त्रहेतुषु । सम्यग्वक्तरिवायःस्यात्प्रमाणंमरणेगताविति यादवः ॥ ३२ ॥ ब्रह्मवेदं भूतराट्भैरवः ॥ ३३ ॥ स्वापमानंश्रुत्वापिमहतांमहत्वविरोधिविकारोनयुक्तइतिभावेनतस्यहरस्यततोनिर्गमनंचवक्ति तस्यैवमिति ॥ ३४ ॥ एवंविवादेपिसत्रस्यांतरायोमाभूदित्याह तेपीति । अंतरायानुत्पादेनिमित्तमाह यत्रेति ॥ ३५ ॥ यत्रगंगाभागीरथी । यमुनया

तस्यैवंवदतःशापंश्रुत्वाद्विजकुलायवै ॥ भृगुःप्रत्यसृजच्छापंब्रह्मदंडंदुरत्ययम् ॥ २८ ॥ भृगुरुवाच ॥ भवव्रतधरायेचयएतान्समनुव्रताः ॥ पाखंडिनस्तेभवंतुसच्छास्त्रपरिपंथिनः २९ नष्टशौचामूढधियोजटाभस्मास्थिधारिणः ॥ विशंतुशिवदीक्षायांयत्रदैवंसुरासवम् ३० ब्रह्मचब्राह्मणांश्चैवयेयूयंपरिनिंदथ ॥ सेतुंविधारणंपुंसामतःपाखंडमाश्रिताः ३१ एषएवहिलोकानांशिवःपंथाःसनातनः ॥ यंपूर्वेचानुसंतस्थुर्यत्प्रमाणंजनार्दनः ३२ तद्ब्रह्मपरमंशुद्धंसतांवर्त्मसनातनम् ॥ विगर्ह्ययातपाखंडंदैवंवोभूतराट्सदा ॥ ३३ ॥ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ ॥ तस्यैवंवदतःशापंभृगोःसभगवान्भवः ॥ निश्चक्रामततःकिंचिद्विमनाइवसानुगः ३४ तेपिविश्वसृजःसत्रंसहस्रपरिवत्सरान् ॥ संविधायमहोत्साहायत्रेज्यऋषभोहरिः ३५ आप्लुत्यावभृथंयत्रगंगायमुनयान्विता ॥ विरजेनात्मनासर्वेस्वंस्वंधामययुस्ततः ३६ ॥ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥

॥ मैत्रेयउवाच ॥ सदाविद्विषतोरेवंकालोविवदमानयोः ॥ जामातुःश्वशुरस्यापिसुमहानतिचक्रमे १ यदाभिषिक्तोदक्षस्तुब्रह्मणापरमेष्ठिना ॥ प्रजापतीनांसर्वेषामाधिपत्येस्मयोभवत् २ इष्ट्वासवाजपेयेनब्रह्मिष्ठोभूयएवसः ॥ बृहस्पतिसवंनामसमारेभेक्रतूत्तमम् ३

न्वितासंगतातत्रप्रयागइतिशेषः । अस्यैवकर्मणःस्वाभीष्टफलप्राप्तिहेतुत्वादिदंसमाप्यनकर्मांतरंप्रारब्धंतैःकिंतुस्वगृहगमनमेवानुष्ठितमित्याह विरजेनेति कर्मणानिर्मलेनांतःकरणेनयुक्ताइतिशेषः ॥ ३६ ॥ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांद्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ अत्रशंकरदक्षयोर्विवादकथनव्याजेनशंकरस्यवासुदेवचरणारविंदस्मरणकथनेनहरेरमितमाहात्म्यमेवप्रकाश्यतेऽस्मिन्नध्याये । तत्रादावस्यवैरस्यदीर्घकालीनत्वंदक्षस्यगर्वाधिक्यंचवक्ति सदाविद्विषतोरिति ॥ १ ॥ यदादक्षःपरमेष्ठिनाब्रह्मणासर्वेषांप्रजापतीनामाधिपत्येऽभिषिक्तस्तदातस्यस्मयोमदविशेषोभूदित्यन्वयः ॥ २ ॥ अरुद्रभागयज्ञकरणादस्यस्मयोलक्ष्यतइत्याशयेनाह इष्ट्वेति सदक्षोनाम्नावाजपेयेनयज्ञेनहारिविष्णुर्वाब्रह्मिष्ठःकर्मप्रतिपादकवेदेनिष्णातोभूदित्यन्वयः । एतच्चकुतोज्ञानमत्राह भूयइति यज्ञांतरकरणात्सिद्धमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तस्मिन्यज्ञे त्रिलोक्याः संमेलनेन दक्षस्य परमयातिशयोलक्ष्यते इत्याशयेनाह तस्मिन्निति ॥ ४ ॥ ननु किमनेन प्रकृत इति तत्राह तदुपश्रुत्येति दाक्षायणी सती देवी । मिथः प्रजल्पतां खेचराणां यत् पितृयज्ञविषयवचनं तदुपश्रुत्यांतःपुरान्निर्गत्य स्वनिलयसमीपे उपदेवस्त्रियो दृष्ट्वांतःपुरं प्रविश्य पतिमभ्यभाषतेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ किमभाषतेति तत्राह प्रजापतेरिति । निर्यापितः प्रवर्तितः । किलकिंवदंती । हे वाम श्रेष्ठ यदि तवार्थिता अस्ति तत्र नार्हं ॥ गमने हेतुमाह अमीइति । हि यस्मात्तस्मात् ॥ ८ ॥ गमने निमित्तांतरमप्याह तस्मिन्निति । मयि गतायां तस्मात् जनात् पूजाविशेषोऽपि भविष्यतीत्याह अहं चेति परिबर्हं च वरवस्त्रादीयमानम् ॥ ९ ॥ न केवलमुक्तमेव प्रयोजनम् अर्थांतरमप्यस्तीत्याह तत्रेति अध्वरध्वजं यज्ञश्रेष्ठं द्रक्ष्ये इत्यन्वयः । ध्वजो शेफसि केतौ च श्रेष्ठे चैत्योत्तरद्रुमे इत्यभिधानं । स्वास्ति मे द्रष्टुं कयोर्ध्वं ज इति अंकाश्रये ह्लीनिको रम्सो रीरिति उरस्तु वक्ष

तस्मिन्ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षिपितृदेवताः ॥ आसन्कृतस्वस्त्ययनास्तत्पत्न्यश्च सभर्तृकाः ४ तदुपश्रुत्य नभसि खेचराणां प्रजल्पताम् ॥ सती दाक्षायणी देवी पितुर्यज्ञमहोत्सवम् ५ व्रजतीः सर्वतो दिग्भ्य उपदेववरस्त्रियः ॥ विमानयानाः सप्रेष्ठा निष्ककंठ्यः सुवाससः ६ दृष्ट्वा स्वनिलयाभ्याशे लोलाक्षीर्मृष्टकुंडलाः ॥ पतिं भूतपतिं देवमौत्सुक्यादभ्यभाषत ७ सत्युवाच ॥ प्रजापतेस्ते श्वशुरस्य सांप्रतं निर्यापितो यज्ञमहोत्सवः किल ॥ वयं च तत्राभिसराम वाम ते यद्यर्थितामी विबुधा व्रजंति हि ८ तस्मिन् भगिन्यो मम भर्तृभिः स्वकैर्ध्रुवं गमिष्यंति सुहृद्दिदृक्षवः ॥ अहं च तस्मिन् भवताभिकामये सहोपनीतं परिबर्हमर्हितुम् ९ तत्र स्वसॄर्मे ननु भर्तृसंमिता मातृष्वसॄः क्लिन्नधियं च मातरम् ॥ द्रक्ष्ये चिरोत्कंठमना महर्षिभिरुन्नीयमानं च मृडाध्वरध्वजम् १० त्वय्येतदाश्चर्यमजात्ममायया विनिर्मितं भाति गुणत्रयात्मकं ॥ अथाप्यहं योषिदतत्त्वविच्च ते दीना दिदृक्षे भव मे भवक्षितिम् ११ पश्य प्रयांतीरभवान्ययोषितः स्वलंकृताः कांतसखा वरूथशः ॥ यासां व्रजद्भिः शितिकंठ मंडितं नभो विमानैः कलहंसपांडुभिः १२

सि श्रेष्ठ इतियादवः ॥ १० ॥ एवं बहुविधालापैरप्यविकृतेंद्रियं पतिं दृष्ट्वा तन्माहात्म्यविज्ञापनपूर्वकं स्वाभीष्टमुद्वेलयति त्वयीति हे अज रुद्र अजा विष्णुहरच्छागा इतियादवः । आत्मनो हरेर्माययेच्छया विनिर्मितं गुणत्रयात्मकं रजआदिगुणत्रयोपादानकम् आश्चर्यं नानावैचित्र्योपेतमेतद्विश्वं त्वयि भाति । नित्यापरोक्षितात्तस्थ जगन्नारायणस्वरूपत्वात्तत्प्रसादे न करतलामलकवदेतद्विश्वं तव ज्ञानकोष्ठे वर्तते अथापि तवद्रष्टव्यांशाभावेऽपि हे भव मंगलहर अहं मे भवक्षितिं जन्मभूमिं दिदृक्ष इत्यन्वयः । अत्र हेतुगर्भविशेषणं योषिदिति । युष[3] शब्दादिसेवायां । शब्दादिविषयसेवाशीलत्वादित्यर्थः । अतएव तेनत्र । अतत्त्ववित् यथास्थितत्वत्स्वरूपाज्ञानित्वात् । दीना क्षीणा ज्ञानदुर्बला ॥ ११ ॥ इतोऽपि गंतव्यमिति भावे नाह पश्येति अन्यास्त्रियोऽपि प्रयांति किं मयेत्यतो गंतव्यमित्यर्थः शितिकंठ नीलकंठ कलहंसवत् पांडुभिर्धवलैः ॥ १२ ॥

१ श्रेष्ठवाची ध्वजशब्द इत्यस्य प्रमाणान्तरम् स्वस्तीत्यादि । २ विज्ञापयति । ३ युषसौत्रः शब्दादिसेवायां 'हसृरुहियुषिभ्य इतिः' । इति इतिप्रत्ययः ।

युक्त्यापिगंतव्यत्वंवक्ति कथमिति नेंगतेनचलतिआह्वानाभावेकथंगमनंस्यादित्याशंक्यानाह्वानेप्येषांगृहगमनमुचितंभवतीत्याह अनाहुताइति देहकृतःपितुः ॥ १३ ॥ उपसंहरति तन्मेइति यतएवंगंतव्येबहवोहेतवःसंतितत्तस्मात्भवान्पूज्यस्त्वंममप्रसीद । हेअमर्त्यदेव । इदंवांछितंकर्तुमर्हसीत्यस्मिन्नर्थेवतकृपाकर्तव्याकारुणिकत्वादित्यर्थः त्वमेवकारुणिकोनान्यइत्याशयेनाह त्वयेति अदभ्रचक्षुषासर्वज्ञेनत्वयासहायंधर्मःपूर्णःगरीयान्निरूपितइतियदतःकारुणिकत्वात्प्रार्थितस्त्वमनुगृहाणवांछितमितिशेषइत्यर्थः ॥ १४ ॥ तथापिप्रियाप्रार्थितःशंकरःकिमुत्तरमभ्यधादितिविदुरस्यमानसींशंकांपरिहर्तुमाह एवमिति । गिरित्रोगिरिशः । कुत्सितावाचएवइषवः शराःकुवागिषवस्तान् । कोदृशः ॥ १५ ॥ किंवाबहुनाप्रलापेनाऽनाहूताअप्यभियांतीतियदुक्तंतस्योत्तरंशृण्विविभावेनाह त्वयोदितमिति किंतदुदितमित्यतउक्तं अनाहुताइति तर्ह्यनभियानेकिंकारणमत्राह यदीति तेबांधवाः । अनात्ममदेनदेहाभिमाननिमित्तदर्पेणजातेनमन्युनाक्रोधेन ॥ १६ ॥ असतांविद्यादिकमपिमदविषयजनकत्वेनाप्रयोजकमहेःप

कथंसुतायाःपितृगेहकौतुकंनिशम्यदेहःसुरवर्यनेंगते ॥ अनाहुताअप्यभियंतिसौहृदाद्भर्तुर्गुरोर्देहकृतश्चकेतनम् १३ तन्मेप्रसीदेदममर्त्यवाञ्छितंकर्तुंभवान्कारुणिकोबतार्हति ॥ त्वयापिपूर्णोऽयमदभ्रचक्षुषानिरूपितोऽतोनुगृहाणयाचितः १४ ॥ ऋषिरुवाच ॥ एवंगिरित्रःप्रिययाभिभाषितःप्रत्यभ्यधत्तप्रहसन्सुहृत्प्रियः ॥ संस्मारितोमर्मभिदःकुवागिषून्यानाहकोविश्वसृजांसमक्षतः १५ ॥ शंभुरुवाच ॥ त्वयोदितंशोभनमेवशोभनेअनाहुताअप्यभियंतिबंधुषु ॥ तेयद्यनुत्पादितदोषदृष्टयोबलीयसानात्ममदेनमन्युना १६ विद्यातपोवित्तवपुर्वयःकुलैःसतांगुणैःषड्भिरसत्तमामदैः ॥ स्मृतौहतायामभिमानदुर्दृशस्तब्धानपश्यंतिहिधामभूयसाम् १७ नैतादृशानांस्वजनव्यपेक्षयागृहान्प्रतीयादनवस्थितात्मनाम् ॥ येभ्यागतान्वक्रधियाभिचक्षतेआरोपितभ्रूभिरमर्षणाक्षिभिः १८ तथारिभिर्नव्यथतेशिलीमुखैःशेतेर्दितांगोहृदयेनदूयता ॥ स्वानांयथावक्रधियांदुरुक्तिभिर्दिवानिशंतप्यतिमर्मताडितः १९ ॥

पश्यानमिवेतिभावेनाह विद्यातपइति । असत्तमाविद्यादिभिःषड्भिःसतायोग्यैर्गुणैरुत्पन्नैर्मदैः । स्मृतौहतायांशास्त्रश्रवणोत्पन्नज्ञानेनष्टे । भूयसांमहात्मनाम् । धामप्रभावम् । नपश्यंति । हियस्मात्तस्मादित्यन्वयः अदर्शनेकारणमाह अभिमानदुर्दृशइति विद्यामदोधनदस्तुतीयोभिजनोमदइतिमदलक्षणं कामादिदोषदुष्टेंद्रियत्वादित्यर्थः अतएवतस्तब्धास्ताइतिशेषः ॥ १७ ॥ किमनइतितत्राह नैतादृशानामिति आरोपितभ्रूभिरितिहस्वत्वाभावश्छांदसः उन्नमितभ्रूभंगैरमर्षणाक्षिभिरसहमानलक्षणोपेतनेत्रैः ॥ १८ ॥ दक्षाध्वरागमनेकारणांतरंचाह तथारिभिरिति प्रधनेयुद्धे शिलीमुखैःशरैः ॥ १९ ॥

१ समक्षम् ।

किंबहुनात्वमुत्कृष्टत्वंदक्षस्यप्रियपुत्रीत्वेपिमदाश्रयत्वेननत्प्यमानात्पितुःपूजानप्राप्स्यसीत्याह व्यक्तमिति । उत्कृष्टगतेः प्राप्तसर्वाधिपत्यस्य ॥ २० ॥ मत्पितुर्ज्ञानाधिकारित्वेकत्वेन त्वय्यसत्कुतोभवतिद्वेषइतिआशंक्यसाम्राज्यमदलक्षणासुरावेशान्मत्पदाधिपत्यंनप्राप्तमतोद्वेषइतिभावेनाह तातप्यमानेनेति । पुरुषबुद्धिसाक्षिणापुरुषेंद्रियप्रेरकाणामस्मत्त हात्म्यसमृद्धिभिःएषांपुरुषबुद्धिसाक्षिणांपरंपदमंजसातत्त्वेनाधिरोढुमकल्पोऽसमर्थोयतोयस्मात्ततोद्वेष्टि । इदमसुरलक्षणमितिभावेनोक्तम् । यथेति ॥ २१ ॥ अभ्युत्थानाभि वादनादिभिर्भवतानसंमानितोऽतोद्वेषइतिकिंनस्यादितितत्राह प्रत्युद्गमेति प्राज्ञैस्तत्त्ववेदिभिःपुरुषैर्मिथोऽन्योन्यागच्छत्सुमिथःप्रत्युद्गमादिकंचेतसागुहाशयायहृदयेस्थितायपरस्मैपुरु षायैवविधीयतेक्रियते देहाभिमानिनेजीवायनक्रियतइदंतूभयोःसमत्वे । बंधनागुरुत्वनिमित्तेनगुरुत्वेनोक्तमतोदक्षायज्ञानाभावात्तन्निमित्तद्वेषोनसंभाव्यतइति ॥ २२ ॥ किंच मयाप्रत्युत्थानादिनामुख्यतःपूज्यस्तुब्रह्मादिशरीरांतःस्थितोहरिरित्याह सत्त्वमिति विशुद्धसत्त्वंब्रह्मादिशरीरम् । वसुदेवशब्दितंपृथिव्यादिपदार्थेषुस्थित्वाविधोनतेतत्क र्मलेपाभावादितितच्छब्देनशब्दितमित्यर्थः । तच्छब्दवाच्यत्वेनिमित्तमाह यदीयतइति । व्याप्तिक्रीडादिगुणाकरःपुमान्नारायणोपावृतोमायालक्षणावरणरहितईयते ज्ञा

व्यक्तंत्वमुत्कृष्टगतेःप्रजापतेःप्रियात्मजानामसिसुभ्रुसंमता ॥ अथापिमानंनपितुःप्रपत्स्यसेमदाश्रयात्कःपरितप्यतेयतः २० तातप्यमानेनहृदातुरें द्रियःसमृद्धिभिःपूरुषबुद्धिसाक्षिणाम् ॥ अकल्पएषामधिरोढुमंजसापदंपरंद्वेष्टियथासुराहरिम् २१ प्रत्युद्गमप्रश्रयणाभिवादनंविधीयतेसाधुमिथःसुमध्य मे ॥ प्राज्ञैःपरस्मैपुरुषायचेतसागुहाशयायैवनदेहमानिने २२ सत्त्वंविशुद्धंवसुदेवशब्दितंयदीयतेतत्रपुमानपावृतः ॥ सत्त्वेचयस्मिन्भगवान्वासुदेवोह्य धोक्षजोमेमनसाविधीयते २३ त्वयानिरीक्ष्योनपितापिदेहकृद्दक्षोममद्विट्तदनुव्रताश्चये ॥ योविश्वसृग्यज्ञगतंवरोरुमामनागसंदुर्वचसाकरोत्तिरः २४ ॥

यतइतियद्यस्मात्तस्मात् । निमित्तांतरंचाह सत्त्वेचेति । तत्सत्त्वंचयस्मिन्हृदयगैयदधीनतयावर्ततेतत्सत्त्वंयात्तच्छब्दवाच्यमित्यर्थः । एवंचवसुदेवेनिवासलक्षणसंबंधाद्वासुदेवःसोऽधो क्षजोतींद्रियज्ञानोभगवान्ममनसाविशेषेणधीयतेचिंत्यते तदुक्तं रुद्रेणधीयतेविष्णुर्विष्णोर्ध्येयोनकश्चनेति । अनेनपुरस्थितचतुर्मुखब्रह्मणिप्रकाशमानश्रीविष्णुगुणगणो च्चारलक्षणोपासनैकाग्रचित्तत्वेनस्थितेनमयाकार्यांतरप्रारंभस्यानुचितत्वात्दक्षांतःस्थहरिस्मरणसत्कारेणतत्सत्कारोपिकृतइतिद्वेषेकारणंनपश्यामीत्युक्तंभवति यद्वा यद्विशुद्धं तमआदिगुणानुपरक्तंसत्त्वंतद्वसुदेवशब्दितं चशब्दएवार्थे तत्सत्त्वंगुणोयस्मिन्पुंस्येवास्तिपुमान्श्रीहरिस्तत्रतस्मिन्नेवपुरुषेपावृतईयतइतियस्मात्तस्मात्तवासुदेवः सात्त्विक स्तदधोक्षजोभगवान्मेमनसाप्रत्युत्थानादिनाविशेषेणचिंत्यतइत्यनेनास्मद्गुरोरत्यभिमानमुग्धत्वेनरजोगुणाभिभूतचित्तत्वेनचात्रहरेर्विशेषेणसन्निधानाभावात्तत्रापितानसत्का रोऽयमितिकृत्वाप्रत्युत्थानादिनानमानितइति अनेनतमआदिगुणाभिभूतत्वेनतत्त्वाज्ञानात्द्वेषोद्रेकइत्युक्तंभवति ॥ २३ ॥ ममत्वत्पूज्यत्वान्ममद्वेष्यपिजनकोपित्वयाद्रष्टु मेवायोग्योगुरुद्रुग्दर्शनेदोषोक्तेरित्याह त्वयेति । देहकृदपि ॥ नकेवलमांतरद्वेषोपितुबाह्योपीतिभावेनाह तदनुव्रताइति । स्थानंनिर्दिशति यइति ॥ २४ ॥

बाधकंचाहयदीतिमरणंनामदेहवियोगलक्षणंनत्वकीर्तिलक्षणम् ॥ २५ ॥ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ हरौभक्तिविधानार्थंगुर्वादावपि
भक्तिरवश्यंकर्तव्येत्याभिप्रेत्यतेस्मिन्नध्याये तत्रदेवीमेवंबाधकंब्रुवन्शंकरःकिंचकारेतितत्राह एतावदिति । शंसुखंकरोयस्यसःशंकरोतीतिवाशंकरः । उभयत्रप्रस्थापनेनिवारणेच पत्न्या
अंगनाशंशरीरनाशंहियस्मात्तस्माद्विरराम । ततस्तुदेवीकिमकरोदितितत्राह सुहृद्दिदृक्षुरिति सा देवीसुहृद्दिदृक्षुःस्वाबान्धोनिष्कामतीभवात्परिशंकितास्वधामनिर्विशतीचाभूदित्य
न्वयः ॥ १ ॥ अंतःकरणवृत्तिभेदात्द्विधाप्रवृत्तिमतीभवानीकिमकृतेत्याशंक्यतस्याभर्तुःकामजनकमंत्रौषधैःस्त्रीस्वभावंवक्ति सुहृद्दिदृक्षेति ॥ सुहृद्दिदृक्षायाःप्रतिघातोभंगस्तेनदुर्म
नाःदुःखितमना । अप्रतिपुरुषंप्रतिपक्षपुरुषरहितमनेनकोपरोदनाभ्यांवशीकरणमंत्राभ्यांवाशिवोभिमतानुमतिप्रदःस्यादितिभावोदर्शितः ॥ २ ॥ अनेनापिभावेनस्तिमितसमुद्रव

यदिव्रजिष्यस्यतिहायमद्वचोभद्रंभवत्यानततोभविष्यति ॥ संभावितस्यस्वजनात्पराभवोयदाससद्योमरणायकल्पते २५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
चतुर्थस्कंधेतृतीयोऽध्यायः ३ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ एतावदुक्त्वाविरराम शंकरःपत्न्यंगनाशंह्युभयत्रचिंतयन् ॥ सुहृद्दिदृक्षुःपरिशंकिताभवान्निष्क्रामतीनिर्वि
शतीद्विधाचसा १ सुहृद्दिदृक्षाप्रतिघातदुर्मनाःस्नेहाद्रुदत्यश्रुकलातिविह्वला ॥ भवंभवान्यप्रतिपूरुषंरुषाप्रधक्षतीवैक्षतजातवेपथुः २ ततोविनिःश्वस्यस
तीविहायतंशोकेनरोषेणचदूयताहृदा ॥ पित्रोरगात्स्त्रैणविमूढधीर्गृहान्प्रेम्णात्मनोयोर्धमदात्सतांप्रियः ३ तामन्वगच्छन्द्रुतविक्रमांसतीमेकांत्रिनेत्रानुच
राःसहस्रशः ॥ सपार्षदयक्षामणिमन्मदादयःपुरोवृषेंद्रास्तरसागतव्यथाः ४ तांसारिकाकंदुकदर्पणांबुजैःश्वेतातपत्रव्यजनस्रगादिभिः ॥ ५ ॥ गीता
यनैर्दुंदुभिशंखवेणुभिर्वृषेंद्रमारोप्यविटंकितायगुः ५

तृस्थितंशिवंदृष्ट्वातद्गमनप्रकारंवक्ति ततइति । दूयतातापवता सर्वैश्वर्याएवंभावःकथमित्यत उक्तंस्त्रैणेति । स्त्रीणांस्वभावःस्त्रैणंतेनविमूढाधीर्यस्याःसातथा । अज्ञास्त्रियाःस्वभावए
वायंनतुदेवास्त्रियाइतिभावेनाह प्रेम्णेति । आत्मनइतिपदंद्विरावर्तनीयं स्वस्यशरीरस्यार्धमदात्सतअदत्त रासृदानइतिधातुः ॥ ३ ॥ स्वशरीरार्धदोहरस्तस्याएकस्यागमनं
कथमसहतेत्याशंक्यतद्भावविदामनुचराणागमनप्रकारंवक्ति तामन्विति । द्रुतंविक्रमःपादविक्षेपोयस्याःसातथातांकेचनानुचराअन्वगच्छन्नतुमुख्याइत्यतउक्तं मणिमन्म
दादयइति । पार्षदेषुमुख्यैःसहवर्तमानाःसपार्षदमुख्याआगतव्यथाः स्वस्तिस्यादस्वस्तिवेतिप्राप्तमनोदुःखाः ॥ ४ ॥ शीघ्रतरंगच्छंत्यारुद्राण्याः पाशारुद्यैरिवागच्छ
द्भिरनुचरैःकिमभूदित्याशंक्यराज्ञीगमनवदन्वितयात्राभूदित्याह तांसारिकेति । सारिकाक्रीडाशुकी । मंडुकंजलक्रीडावाद्यं । विलवितायथायथासंभूयगमनंस्यात्तथाशनैश्चर
तः । विटंकिताइतिपाठे शृंगारिताइत्यर्थः ॥ ५ ॥

स्वयंमूर्त्रप्रेषितानुचरसूचितस्नेहात् शांतमनस्कत्वेनपश्चाद्गमनात्किंतुपुरुष एवगत्वाम्या यज्ञवाटंनातिविशदित्याह आब्रह्मेति । आसमंताद्ब्रह्मघोषेणवेदध्वनिनाब्रह्मलोकपर्यंतगा
मिनाध्वनिनावोर्जितंसंकुलंयज्ञार्थंवैशसंपशुसंज्ञपनंपशुहिंसनंयस्मिन्नन्तथा मृच्चदारुचअयश्चकांचनंचदर्भाश्चचर्माणिचतैर्निसृष्टानिनिर्मितानिभांडानियस्मिंस्तथा ॥ ६ ॥
तस्याअवज्ञाकरणप्रकारमाह तामागतामिति । यज्ञकृतोदक्षस्य ॥ कश्चनेत्यस्यव्यावृत्तिमाह ऋतेइति । स्वसारःस्वसृः । तत्स्नेहःकुतोऽवगतइतितत्राह सादराःसानुरागाइति ॥७॥
तस्याअवज्ञाकरणप्रकारमाह तामागतामिति । यज्ञकृतोदक्षस्य ॥ पित्रेति । अप्रतिनंदिनाअकृतमनःसंतोषा ॥ ८ ॥ ततःकिमकरोदितितत्राह अरुद्र
सतीकृत्यालिंगनादिकंकिंकृतवतीनेतिभावेनाह सौदर्येति । प्रधानावज्ञादुःसहेतिभावेनाह पित्रेति । अप्रतिनंदिनाअकृतमनःसंतोषा ॥ ८ ॥ ततःकिमकरोदितितत्राह अरुद्र
भागमिति । नरुद्रस्यभागोयस्मिंस्सतथातं कृतहेलनंकृतावज्ञम् ॥ ९ ॥ अधीश्वर्याकुपितमित्यत्रकिंलिंगमत्राह जगर्हेति । अमर्षेणविपन्नयागद्गदभावप्राप्तया । धूमपंथाः
कर्ममार्गःतद्विषयेश्रमःशिक्षास्मयोगर्वोयस्यसतथातं कर्ममार्गेऽतिनिष्णातमित्यर्थः । स्वतेजसास्वभावेननिगृह्यनिवार्य ॥ १० ॥ सत्त्वेपिप्रमाणवद्युक्त्यानिनिंदेत्याह नयस्ये

आब्रह्मघोषोर्जितयज्ञवैशसंविप्रर्षिजुष्टंविबुधैश्चसर्वशः ॥ मृद्दार्वयःकांचनदर्भचर्मभिर्निसृष्टभांडंयजनंसमाविशत् ६ तामागतांतत्रनकश्चनाद्रियद्विमा
नितांयज्ञकृतोभयाज्जनः ॥ ऋतेस्वसारोजननींचसादराःप्रेमाश्रुकंठ्यःपरिषस्वजुर्मुदा ७ सौदर्यसंप्रश्नसमर्थवार्तयामात्राचमातृष्वसृभिश्चसादरम् ॥
दत्तांसपर्यांवरमासनंचसानादत्तपित्राऽप्रतिनंदितासती ८ अरुद्रभागंतमवेक्ष्यचाध्वरंपित्राचदेवेकृतहेलनंविभौ ॥ अनादृतायज्ञसदस्यधीश्वरीचुको
पलोकानिवधक्ष्यतीरुषा ९ जगर्हसामर्षविपन्नयागिराशिवद्विषंधूमपथश्रमस्मयम् ॥ स्वतेजसाभूतगणान्समुत्थितान्निगृह्यदेवीजगतोभिशृण्वतः १०
॥ देव्युवाच ॥ ॥ नयस्यलोकेस्त्यतिशायनःप्रियस्तथाप्रियोदेहभृतांप्रियात्मनः ॥ तस्मिन्समस्तात्मनिमुक्तवैरकेऋतेभवंतंकतमःप्रतीपकः ११
दोषान्परेषांहिगुणेष्वसाधवोगृह्णंतिकेचिन्नभवादृशाद्विजाः ॥ गुणांश्चफल्गून्बहुलीकरिष्णवोमहत्तमास्तेष्वविदद्भवानघम् १२

तस्मिन्नरुद्रेभवंतमृतेपुरु
ति । लोकेभुवनेविद्यमानानांदेहभृतांशरीरिणांप्रियात्मनोमनोभीष्टरूपस्ययस्यरुद्रस्ययोग्यतातिरेकेणातिशायनःप्रियोऽतिप्रियस्तथाप्रियोद्वेष्यश्चनास्ति । तस्मिन्नरुद्रेभवंतमृतेपुरु
षांतरमःपुरुषःप्रतीपकोनकोपीत्यर्थः प्रतीपाकरणेहेत्वंतरंचाह समस्तात्मनीति । विष्ण्वादीन्पट्कत्वेइंद्रादिसमस्तस्वामिनिनहिकश्चिद्विरोध्यतिष्ठति स्वाम्यपिवैरकृच्चेत्त
त्राह मुक्तवैरकइति । मुक्तवैरस्त्युपलक्षणंप्रेमापि विमुक्तप्रियइत्यर्थः ॥११॥ नत्वत्तोपिभवानपिभवद्द्वेषंकर्तुंनयोग्यइत्याह दोषानिति ॥ के
चिन्नेषःसंभावितइत्यतउक्तमेवहेतुंस्मारयति वैरकइति । मुक्तवैरस्त्युपलक्षणंप्रेमापि विमुक्तप्रियइत्यर्थः ॥११॥ नत्वत्तोपिभवानपिभवद्द्वेषंकर्तुंनयोग्यइत्याह दोषानिति ॥ भवादृशा
विदसाधवोदुर्जनाःपरेषामुत्तमानांगुणेषुदोषानेवगृह्णंतिनगुणान् । तदुक्तं दोषोप्येकोयदिगुणगणेतत्रमुक्त्वागुणौघान्दोषग्राहीभवतिहिखलःसल्लिकातुल्यधर्मइति ॥ भवादृशा
महत्तमाः द्विजाःफल्गून्अल्पान्गुणान्बहुलीकरिष्णवोनदोषान्गृह्णंति किंतुगुणानेव । दोषानमुक्त्वागुणमनुभवनस्वन्यमन्योनितांसिसाधुर्लोकेसलिलमिलितक्षीरपायीवहंसइ
ति । तमैवंशास्त्रेस्थितेमहत्तमेषुगणितोभवान्भवद्वेपादघमविदत्लब्धवान्हि अहोकष्टमितिशेषः । द्विजाइत्यनेनदक्षस्यशास्त्रविचारयोग्यतातिशयंसूचयति ॥ १२ ॥

असतांयोग्योमहत्त्वमेष्वेकस्यतवाशिवद्वेषोममाश्चर्यंबुद्धिंजनयतीतिभावेनाह ॥ नाश्चर्यमिति कुर्णकर्मफलंपिबतीतिकुणपोदेहःसएवात्मेतिवादिनस्तेषुअसत्सुईर्ष्ययासहवर्तमा
ना महतांविनिंदास्तीतियत्तैतदाश्चर्यम् । किंनुतदेवमहद्विनिंदनमेवशोभनमित्यन्वयः । कुणपात्मवादित्वंचविद्वज्जननिषेवायाअभावादित्याह महापुरुषेतिकाचिद्विद्वज्जनसे
वयाआप्तशास्त्रज्ञानेनहितत्त्वज्ञानंस्यात्तद्वेषान्नास्त्यतोयुक्तंकुणपात्मवादित्वेनमहद्विनिंदनंभवान्नैतादृशोऽतोममाश्चर्यबुद्धिरिति ॥ १३ ॥ महद्विनिंदनंमयानकृतमितिवक्तुंनश
क्यतइत्याह यद्द्व्यक्षरमिति । शिवइतिद्वेअक्षरेयस्मिंस्तत्द्व्यक्षरंयस्यभगवतोयद्व्यक्षरनामतत् । सकृत्कथाप्रसंगात्गिरावागिंद्रियेणेरितमुच्चारितंनृणामघं । अन्येनहंतुमश
क्यतइत्याह यद्द्व्यक्षरमिति । शिवइतिद्वेअक्षरेयस्मिंस्तत्द्व्यक्षरंयस्यभगवतोयद्व्यक्षरनामतत् । सकृत्कथाप्रसंगात्गिरवागिंद्रियेणेरितमुच्चारितंनृणामघं । अन्येनहंतुमश
क्यंदुःखं । आशुहंतिनाशयति भवांस्तंशिवंद्वेष्टिचहो लुप्तक्रियायाशुचयेमानिनेभिन्नसेतवइत्यतोभवाञ्शिवेतरोलुप्तक्रियोऽशुचिः । शिवस्त्वशुचीनांपुंसांशुचिहेतुर्दुः

**नाश्चर्यमेतद्यदसत्सुसर्वदामहद्विनिंदाकुणपात्मवादिषु ॥ सेर्ष्यंमहापूरुषपादपांसुभिर्निरस्ततेजस्सुतदेवशोभनम् १३ यद्द्व्यक्षरंनामगिरेरितंनृणांस
कृत्प्रसंगादघमाशुहंतितत् ॥ पवित्रकीर्तिंतमलंघ्यशासनंभवानहोद्वेष्टिशिवंशिवेतरः १४ यत्पादपद्मंमहतांमनोलिभिर्निषेवितंब्रह्मरसासवार्थिभिः ॥
लोकस्ययद्वर्षतिचाशिषोर्थिनस्तस्मैभवान्द्रुह्यतिविश्वबंधवे १५ किंवाशिवाख्यमशिवंनविदुस्त्वदन्येब्रह्मादयस्तमवकीर्यजटाःश्मशाने ॥ तन्माल्यभ
स्मनृकपाल्यवसत्पिशाचैर्येमूर्धभिर्दधतितच्चरणावसृष्टम् १६**

नलंघ्यमन्यथाकर्तुंशक्यंतन्नामकीर्तनादुत्प
ब्रह्मरसःब्रह्मज्ञानजन्यआनंदःसएवासवइंद्रियतृप्तिकरंमधुतस्यार्थनाशीलैर्येपातेतथोक्ताःतैर्महतांसनकादीनांमनांस्येवालयःभृंगास्तैर्यस्यपादपद्मंनितरांसेवितं । यद्देवदत्तपादव
श्वनाशनान्नित्यंशुचिरितिभावेनाह पवित्रेति । शिवनामकीर्तनादेकदानष्टंदुःखंपुनर्नरोहतीतिभावेनाह अलंघ्येति । नलंघ्यमन्यथाकर्तुंशक्यंतन्नामकीर्तनादुत्प
त्तंशुभं । प्रनष्टमशुभंचेतिशासनंशास्त्रंयस्यसतथातम् ॥ १४ ॥ प्रेतावासेषुयोघोरैश्चिताभस्मकृतस्नानइत्यादेःश्लोकद्वयेनोत्तरंध्वनयति । यत्पादपद्ममिति
ब्रह्मरसःब्रह्मज्ञानजन्यआनंदःसएवासवइंद्रियतृप्तिकरंमधुतस्यार्थनाशीलैर्येपांतेतथोक्ताःतैर्महतांसनकादीनांमनांस्येवालयःभृंगास्तैर्यस्यपादपद्मंनितरांसेवितं । यद्देवदत्तपादव
त्रिष्फलंनेत्याह लोकस्येति । आशिषअभ्युदयलक्षणाः अनेनगुरुद्रोहित्वंतवप्राप्तमित्युक्तंभवति । सनकादयोरुद्रशिष्यास्तेषामन्येतुयोगिनः ब्रह्मशिष्यस्तथारुद्रोब्रह्मना
रायणस्यचेतिविशेषवचनान्महतामित्यनेनसनकादयोगृह्यंते ॥ १५ ॥ त्वदन्ये ब्रह्माआदिःपितायेषांतेब्रह्मादयः ब्रह्मपुत्राःसनकादयः योरुद्रस्तन्माल्यभस्मनृकपालीत
स्मिन्श्मशानेविद्यमानप्रेतालंकारमालायोग्यास्थिभस्मनरकपालवान् जटाअवकीर्यप्रसार्यपिशाचैःसहश्मशानेऽवसदितितंशिवाख्यनाशिवंविदुःकिं नाविदुरेव नित्यशुद्धइत्ये
वविदुः कुतइतितत्राह येमूर्धभिरिति येसनकादयः तच्चरणावसृष्टरजआदिकंमूर्धभिर्दधति अनेनाशिवस्याशिवत्वेज्ञानपूर्वकतच्चरणरजोधारणासंभवस्तत्करणात्त्रातोनित्यशुद्धइति
वक्तःसूचितः मूर्धभिर्दधतीत्यनेनपुरुषार्थापेक्षयापादपांसुधारणंनत्वन्यथेतिध्वनयति । तदुक्तं सुपर्णशेषप्राणेशेशब्रह्मविष्णून्नाश्रयगिरं ऋतेनमतिनोरुद्रंकएवपुरुषार्थभागिति १६

सभायांयमर्थंकरेणापिसम्यैःकर्तव्यंधर्ममाह कर्णाविति । धर्मस्याविर्तारिईशेस्वामिनि । अघृणिभिर्दयागुणरहितैर्नृभिर्निरस्यमानेऽधिक्षिप्यमानेसति मध्येयोग्यकल्पःशिक्षितुमसमर्थस्तर्हिस्वकर्णौपिधायपिनि रियात्सस्मात्स्थानान्निर्गच्छेत् । प्रभुश्चेदसत्तांरुशतींपरुषमापिर्णोजिह्वांप्रसह्यच्छिंद्यात् तथाप्रभुत्वासंभवेऽसून्वाविसृजेत्सधर्मइत्यन्वयः १७ अपिशब्देनेदमेवसमभावितमितिध्वनितम्पष्टयति अतस्तवेति । तवचीर्णाद्गुरुवत् शितिकण्ठगर्हिणोनीलकंठद्वेषिण. । अस्मिन्नर्थेन्यायमाह जग्धस्येति । जग्धस्यभुक्तस्यांधसोऽन्नस्योद्गरणवमनंप्रचक्षतेवदंतिविद्वांसइतिशेषः १८ ननुममापराधमेववदसि मातुलत्वेनगुरु मत्त्वाभ्युत्थानादिकमकुर्वतस्तस्यापराधंकिनस्मरसीतितत्राह नवेदवादानिति । ज्ञानित्वेनस्वेच्छावृत्तिविधेर्महामुनेःसर्वज्ञतमस्यशिवस्यस्वएवलोकेस्वाविर्भूतेप्रकाशमानेहरौरमतोरममाणस्यतदर्श नसुखामानन्दभूतस्यमतिर्वेदवादान्वर्णाश्रमप्रयुक्तानभ्युत्थानादिवेदविधीन्नानुवर्ततेनानुसरति लौकिकविलक्षणत्वात् । तत्रदृष्टांतमाह यथेति । यथादेवमनुष्ययोर्गतिर्मार्गःपृथक्भिन्न तस्मा त्स्वस्वधर्मस्थः हेतस्वधर्मेस्थितःपरमन्यंनाक्षिपेत् नदूषयेत् अतस्त्वंवानर्थकोऽपराधइतिभावः १९ ननुज्ञानितःप्रवृत्तिकर्माभावेनिवृत्तिकर्मसंभवतीतितत्राह कर्मेति । वेदेप्रवृत्तनिवृत्तमित्युभ यलिंगमुभयविधलक्षणंकर्म । विविच्याश्रितंप्रतिपादितं स्वर्गाद्यर्थप्रवृत्तंस्यान्निवृत्तमुक्तयेतुयदितिविवेकंकृत्वा कथितमित्यर्थः । ततःकिंतत्राह विरोधीति । तद्द्वयंयौगपद्युगपदेककालमेककर्तरि विरो

कर्णौपिधायनिरियाद्यदकल्पईशेधर्मावितर्यघृणिभिर्नृभिरस्यमाने ॥ छिंद्यात्प्रसह्यरुशतीमसतींप्रभुश्चेज्जिह्वामसूनपिततोविसृजेत्सधर्मः १७ अतस्तवो त्पन्नमिदंकलेवरंनधारयिष्येशितिकंठगर्हिणः ॥ जग्धस्यमोहाद्धिविशुद्धिमंधसोजुगुप्सितस्योद्धरणंप्रचक्षते १८ नवेदवादाननुवर्ततेमतिःस्वएवलो केरमतोमहामुनेः ॥ यथागतिर्देवमनुष्ययोःपृथक्स्वएवधर्मेनपरंक्षिपेत्स्थितः १९ कर्मप्रवृत्तंचनिवृत्तमप्युतवेदेविविच्योभयलिंगमाश्रितम् ॥ विरो धितद्यौगपदैककर्तरिद्वयंतथाब्रह्मणिकर्मनर्च्छति २० मावःपदव्यःपितरस्मदास्थितायायज्ञशालासुनधूमवर्त्मभिः ॥ कदन्नतृप्तैरसुहृद्भिरीडिताअव्यक्त लिंगाअवधूतसेविताः २१

धि प्रकाशतमसोरेकत्रावस्थानवद्विरुद्धस्यादित्यर्थः । ततश्चप्रकृतेकिंतत्राह तथेति । द्वय मिप्यनुवर्तते । यथाद्वयमेकस्मिन्कर्तरिविरुद्धत्वाद्दुर्घटंतथाऽऽत्मब्रह्मणिसम्यक्ज्ञानिनिजीवन्मुक्तेपिद्वयंकर्मनर्च्छतिनप्राप्नोति । आब्रह्मस्थितधीर्जीवन्मुक्तश्चेत्यभिधीयते यस्तस्यननिवृत्तंचप्रवृत्तकर्मचेष्य तइतिवचनात् ब्रह्मण्यद्वितीयेसद्वितीयकर्तृत्वंश्रयंकर्मनघटतइत्यर्थस्यानुपपत्तेरुक्तएवार्थः । नन्वब्रह्मन्पुरुषंपशुमित्यादिश्रुतेर्देवानामपिकर्मप्रतीतेरुद्रस्यापिदेवात्वभावात्तस्यकथतदनर्हत्वमुच्यतइतिचेदुच्यते नास्यविधेयकर्ममात्राभावउच्यते किंतुविष्णोराज्ञयानियताधिकारिकंनियमनामककर्मास्त्येव मुक्तौमुख्योरुद्रेकहेतुर्न्यानदुक्तं यत्तुदेवाःप्रकुर्वतिसमहानियमःस्मृतःसमहानियमोनामकर्मयत्त्वाधिकारिकं बहुनेतिनियमाद्विष्णोःप्रीत्यामुक्तौसुखोन्नतिः । केचिन्निवृत्तमित्याहुर्महानियममप्युतेति । एतदपिउतवेदेविविच्येतिध्वनितं । तस्मान्महानियमाख्यकर्माधिकृतस्यस्थितप्रज्ञस्यत्वन्निंदयागुणहीनत्वंनाशं कनीयं यदिदं त्वाश्रक्षण्यायानिंद्यतेयत्रकुत्रचित् नतावतागुणैर्हीनाःस्थितप्रज्ञाहितेमता. यथायोग्यंतुतात्पर्यनिंदायाअन्यदेवतुहानिवचनात् २० अनंतरातीतग्रंथेनरुद्रदक्षयोः पृथङ्मार्गत्वंध्वनितंकंठो क्तीकरोति मावइति । हेपितरस्मदास्थिताअस्माभिराश्रिताः अवधूतसेविताःसनकादियोगीन्द्रैरभ्यस्ताः । अव्यक्तलिंगाअन्यैरज्ञातलक्षणाअर्चिरादिमार्गलक्षणायाःपदव्यस्तावोयुष्माकमानैवभवंति यज्ञशालास्वायामप्रनेनदीक्षालक्षणेनधूमवर्त्मधूमादिमार्गोयेपतितथोक्ताः । तेषांयुष्माकंकदन्नतृप्तैःपशुमांसलक्षणेनान्नेनअलब्धतृप्तिगतैरसुहृद्भिःपशुप्राणहारिभिःपुरुषैरीडितायाधूमादिलक्षणपदव्यस्ताअ

१ भवेदयमर्थः । कर्मद्विविधं । प्रवृत्तंनिवृत्तंचेति । स्वर्गादीच्छयाक्रियमाणंप्रवृत्तं । निवृत्तिमपिद्विविध । मोक्षोद्देश्येनक्रियमाण । तदनुद्देश्येनकेवलममीश्वरप्रीत्यर्थमिति । एतदेवाधिकारिकमुच्यते तत्राद्यदे वानामस्त्येव । द्वितीयंमहानियमसंज्ञकंतेषामस्तीतिविवादुपत्वे । स्पष्टं चेदंविष्णुरहस्ये । २ उत्तमकृतमधमनिंदनमितिस्वरूपं । अत्रमदुक्तनमुराविशनिमित्तमितियथायोग्यमित्यर्थः ।

स्मार्कैनैवेतियदतःपृथङ्मार्गत्वात् त्वांविदयानरुद्रस्यगुणहीनत्वं अतोनतस्यदूषणमुचितमितिभावः २१ किंवहुनोक्तेनेतिस्ववैराग्यमाश्रावयति एतेनेति हरेरुद्रेकृतागस कृतापराधस्यतवदेहोद्भवेनदेहाज्जातेनातएवकुजन्मनालोकैर्निंदितोत्पत्तिना कस्मादीदृशंवैराग्यंतवेत्यतआह व्रीडेति । कुत्सितश्चासौजनश्चकुजनोभवादृशस्तस्यप्रसंगतोजन्यजनकसंबंधकथालक्षणस्तस्मात् कारणांतरंचाह तज्जन्मेति। यन्महतामवद्यकृत्मनोविप्रियकारितज्जन्मधिक्निंदितमित्यर्थः २२ ततःकिंफलितंतत्राह गोत्रमिति वृषध्वजोभगवान्दाक्षायणीदक्षपुत्रीतित्वदीयंगोत्रंत्वन्नामोपेतंनामविशेषंयदायावत्सुदुर्मनास्त्वन्नामस्मरणमात्रेणसुतरांविषण्णमना अतएवव्यपेतनर्मस्मितमितिक्रियाविशेषण अपगतनर्मवचनयुक्तमंदहासोयथाभवतितथामांप्रत्याहवक्ष्यति । हेताततावत्ततःपूर्वमेवत्वदंगजतवशरीरादुत्पन्नंकुणपंकुत्सितशरीरमुत्सृक्ष्यइत्यन्वयः । वृषध्वजःस्नेहवशाद्यदादाक्षायणीतित्वदीयंगोत्रमाह । तावत्तदाआशुत्वदीयदेहस्मरणाद्व्यपेतनर्मस्मितंसुदुर्मनाश्चस्यतडत.पगतथामाभूदितिकुणपमुत्सृक्ष्यइतिवा । ममदेहत्यागस्तृणत्यागतुल्यइतिद्योतनायात्मनेपदप्रयोगः २३ इतिचतुर्थेचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ एवंदेहत्यागस्यायत्नसाध्यत्वेपीतिकर्तव्यतायाःफलाधिक्यंस्यादितिसूचनायपयोगिजनोशिक्षणायचदेहत्यागइतिकर्तव्यतांदर्शयत्यस्मिन्नध्याये इत्यीति उदीचींदिशमुद्दिश्यक्षितौनिषसादेत्यन्वयः । ध्वनाच्छ्वनिरमयतीत्यम्बरस्तस्मिन्यज्ञे । स्पृष्ट्वाचम्य । पी

एतेनदेहेनहरेकृतागसोदेहोद्भवेनालमलंकुजन्मना ॥ व्रीडाममाभूत्कुजनप्रसंगतस्तज्जन्मधिक्यन्महतामवद्यकृत २२ गोत्रंत्वदीयंभगवान्वृषध्वजोदाक्षायणीत्याहयदासुदुर्मनाः ॥ व्यपेतनर्मस्थितमाशुतांवदुत्स्रक्ष्यएतत्कुणपंत्वदंगजम् २३ इतिश्रीभा०च०चतुर्थोध्यायः ४ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ इत्यध्वरेदक्षमनूद्यशत्रुहन्क्षितावुदीचींनिषसादशांतवाक् ॥ स्पृष्ट्वाजलंपीतदुकूलसंवृतानिमील्यदृग्योगपथंसमाविशत् १ कृत्वासमानावनिलौजितासनासौदानमुत्थाप्यचनाभिचक्रतः ॥ शनैर्हृदिस्थाप्यधियोरसिस्थितंकंठाद्भ्रुवोर्मध्यमनिंदिताऽनयत् २ एवंस्वदेहंमहतांमहीयसामुहुःसमारोपितमंकमादरात् ॥ जिहासतीदक्षरुषामनस्विनीदधारगात्रेष्वनिलाग्निधारणम् ३

तंचतत्दुकूलेनसंवृताच्छन्ना । दृक्दृशौनिमील्यनिमीलनयुक्तदृश्वा योगपथंदेहोत्क्रमणयोगमार्गम् १ तंविवृणोति कृत्वेति जितासनाप्राणादिप्रचारवेगेनदेहसंचलनरहिताऽनएवानिंदिताऽकुत्सिताप्रामता । प्रथमंरेचकपूरकेकृत्वाऽनिलौप्राणापानौसमानौऊर्ध्वाधोवृत्तिरहितौकृत्वाएकत्रस्थगलीविधाय मध्ये धारादुत्क्रमणकर्तारंसुषुम्नासंचारिणमुदानमुत्थाप्योर्ध्वमुखंकृत्वानाभिचक्रमानीयततोनाभिमध्यादिद्वयानिश्चलयाबुद्ध्या । शनैरुद्वेगंविना । हृदिस्थाप्यउरःस्थितंवायुंकंठंनीत्वाकंठाद्भ्रुवोर्मध्यमनयदित्यन्वयः । यद्वा सर्वसंधिप्रचारिणंवायुंव्यानमूर्ध्वाधोगानिनिमित्तौप्राणापानौसमानवायुनैक्यंकृत्वातंसमानंवायुंसोदानमुदानसहितमुदानेनैकीकृत्यापर्युपरिस्थानंजीवितमहानयदिति अत्रद्रव्यनयनंकिमनावायुनाजीवमज्जद्रव्यनयन नतुतन्मात्र । तस्ययोगिनोनित्याभ्यस्तत्वात् २ एवंभ्रुवोर्मध्यमनिलमानीयस्वयमपिभ्रुवोर्मध्येस्थिताकिंचकारेतितत्राह एवमिति । एवमुक्तप्रकारेणवायुक्रमेणनिलनस्वयंतत्रस्थिता । मनस्विनीवशीकृतमना । महतामिन्द्रादीनामहीयसामहत्तमेनमहेशेनमुहुर्मुहुःस्वकमारोपितंस्वदेहंजिहासतीत्यक्तुमिच्छती सासती गात्रेषुकरचरणादिअवयवेषुअनिलाग्निधारणंदेहभस्मीकरणायवाय्वग्न्युत्पत्तिलक्षणध्यानदधारचकार अनकार्येन्वाह्लातनान् । दक्षरोषेणनात्महत्यादोषमाह २

आशुमाविदित्र अङ्गुष्ठचहर्मितराडान्तरम् ।

ननु वाग्निस्थानेदेहत्यागानंतरंचेदुक्तोतस्यवायोरनावृत्तेरग्निसंयोगाभावेनाभीष्टकार्यानुत्पत्तिः पूर्वंचेदात्मनोपिनाशसंभवात्सचानुपपन्नश्चेतनस्यनित्यत्वेनानाशादिशाशक्यसमसमयत्वेनोपपत्तेरि तिभावस्तत्र वदइति । ततोवाय्वग्निधारणानंतरंमामतीज्ञानोपदेष्टृत्वेनजगतांगुरोराचार्यस्यस्वभर्तुःशिवस्यचरणांभोजासवंतन्नानंदलक्षणमामवमधुचिंतयत्यास्वादयतीअपरंतस्मादन्यनचिंतयती शिवंविष्ण्वादिकंचिंतयतीस्वदेहेविष्ण्वादिकंददर्शेदेहत्वतन्याज्ञेनवाक्यशेषः देहत्यागस्यान्यथानुपपत्त्यासिद्धत्वादध्याहृत्यान्वीयतइत्यदोषः । रुद्रंचब्रह्मणापूर्वविष्णुंचैवाश्रियंगिरम् उमांच दृष्टैवदेहंतत्याजान्यंनचास्मरदितिवचनाच्चाध्याहारःप्रामाणिकइतिमंतोयते । ततइत्यनुवर्तते ततोदेहत्यागानंतरंसद्यस्तत्क्षणएवसमाधिजाग्निनादेहःप्रजज्वालज्वलितेनमृतदेहस्य केनापिपित्रादिनाकार्यइतिध्वनयति । हतकल्मषेत्यनेनविष्ण्वादिदर्शनानंतरंपितृकोपनिमित्तकिल्बिषमपिनष्टमितिमन्यते । यद्वा दर्शनस्यानन्यथात्वद्योतने दोषादन्यथाज्ञानंजायतेनचास्याः सोस्तीत्यर्थः ४ एवंजगत्सुंदरदेहत्यागेकस्याप्यंतःकरणेखेदोनाभूत्किंतत्राह तत्पश्यतामिति ५ किमनेनासिद्धानुवादेनएकत्रदोषानारोपणेनेतितत्राह अहोइति । अनात्म्यंमूर्खकर्म अहोत्वनार्यमिति लोकेसन्यायमित्यर्थः । चराचराःप्रजायस्यवशे । यस्यसंततिरमृताइतिवा ६ ननुकथमेतदनार्यमभूदित्याशंक्यतस्यलोकाविद्विष्टफलदर्शनादित्याह सोयमिति यएतादृशमनार्यमकार्षीत्सोयदुर्मर्षहृ

ततःस्वभर्तुश्चरणांबुजासवंजगद्गुरोश्चिंतयतीनचापरम् ॥ ददर्शदेहोहतकल्मषासतीसद्यःप्रजज्वालसमाधिजाग्निना ४ तत्पश्यतांखेभुविचाद्भुतंमहद्धाहेतिवादःसुमहानजायत ॥ हंतप्रियादैवतमस्यदेवीजहावसूनकेनसतीप्रकोपिता ५ अहोत्वनात्म्यंमहदस्यपश्यतप्रजापतेर्यस्यचराचराःप्रजाः ॥ जहावसून्यद्विमतात्मजासतीमनस्विनीमानमभीक्ष्णमर्हती ६ सोयंदुर्मर्षहृदयोब्रह्मबंधुर्लोकेपकीर्तिमहतीमवाप्स्यति ॥ यदंगजांस्वांपुरुषद्विडुद्यतांनप्रत्यषेधन्मृतयेपराधतः ७ वदत्स्वेवंजनेषुसत्याहष्ट्वासुत्यागमद्भुतम् ॥ दक्षंतत्पार्षदाहंतुमुदतिष्ठन्नुदायुधाः १० तेषामापततांवेगंनिशाम्यभगवान्भृगुः ॥ यज्ञघ्नघ्नेनयजुषादक्षिणाग्नौजुहावह ११ अध्वर्युणाहूयमानेदेवाउत्पेतुरोजसा ॥ ऋभवोनामतपसासोमंप्राप्ताःसहस्रशः १२ तैरलातायुधैःसर्वेप्रमथाःसहगुह्यकाः ॥ हन्यमानादिशोभेजुरुशद्भिर्ब्रह्मतेजसा ॥ १३ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेसतीदेहोत्सर्गःपंचमोध्यायः ॥ ५ ॥

दयंदुःसहहृदयःअतएवब्रह्मबंधुर्द्विजाधमो ब्राह्मणानांमृदुहृदयत्वात् अयोअद्यप्रभृति । तस्मादितिहेत्वर्थोवा (?) यद्यस्मादित्यनेनसंबध्यते पुरुषंशिवद्वेष्टीतिपुरुषद्विट् तत्पुरुषायेतिश्रुतेः । अनेन विष्णुद्वेषमपिध्वनयति पुरुषोविष्णुरुच्यतइतिश्रुतेः । मृतयेमरणायोद्यतांप्रयतमानाम् ७ शिवद्वेषग्रहग्रस्तोदक्षोपुत्र्यामरणंदृष्ट्वाकिमकरोदितितत्राह दक्षस्त्विति ८ निर्गुणशम्यादिगुणहीन । मृतकंदेहं महिम्नासिमहादेवे । एतोपराधमकार्षमित्यन्वयः ९ सहमरणयोग्याभूतगणास्तदाकिमकार्षुरितितत्राह वदतीति । अजेदक्षे । सत्यादेव्याः । असुत्यागप्राणवियोगलक्षणम् १० दक्षादपिभृगोःशिवे द्वेषोधिकइतिभावेनभूतगणशक्तिह्रासोपायंहोमंवक्ति तेषामितियज्ञघ्नायज्ञविनाशकास्तान्हंतीतियज्ञघ्नघ्नस्तेनयजुषा । येनारम्भिदुष्मतारितासोहन्मतासोअनृतवयत. तेपावपूर्व्यंत्रिपाजातवेदशुक्रंनवृ अमुस्तंपस्तेत्यादियजुर्मंत्रेण ११ ततःकिमभूदत्राह अध्वर्युणेति । सोमंसोमभागम् १२ अत्रब्राह्मणशक्तिस्ववशीयमीतिध्वनयन्नेतैर्देवैर्भूतगणानांपराभववक्ति तैरिति । अलातान्युल्मुकान्येवा युधानियेषांतैस्तथोक्ताःतैः । ब्रह्मतेजसाभृगुमंत्रप्रभावेन । उशद्भिर्भृगोःसंकल्पंकर्तुमिच्छद्भिरित्यर्थः १३ ॥ ॥ इतिचतुर्थस्कंधेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

विष्णुद्वेषवत्तद्भक्तद्वेषस्याप्यनर्थहेतुत्वान्मुमुक्षुणासनकर्तव्यइतिज्ञाप्यतेस्मिन्नध्याये । तत्रादौनारदश्रुतभवानीमरणाद्रवाद्वीरभद्रोत्पत्तिंवक्तुमाह भवइति । प्रजापतेरवमानेनाऽसत्कृतायाधिकृताया स्तस्यदक्षस्याध्वरस्येशस्तइतितदध्वरेशाभृग्वादयस्तैः । तदध्वरंयजंतइतितदध्वरेजःतैस्तदध्वरेड्भिरितिवापाठः क्विप्सप्रसारणंच १ क्रोधफलमाह क्रुद्धइति सुदष्टेओष्ठपुटेयस्यसतथा धूता जटाअस्यसंतीतिधूर्जटिः मत्वर्थेक्विप्प्रत्ययः । तडिद्वह्निसटा वैद्युताग्निज्वाला तद्वदुग्रंरोचिर्यस्याःसातथातां । रौद्रामध्याहातपइवतीक्ष्णः । आतप.कथ्यतेरौद्रइतिहलायुधः २ साजटाकि मभूदितितत्राह ततइति ततोजटायाःकश्चित्पुरुषोभूदितिशेषः । तनुवातन्वाशरीरेण । घनरक्तःसांद्रारुण सूर्यस्तद्वद्रक्तादृशोयस्यसतथा । कपालानांमालासमूहोऽस्यास्तीतिकपालमाली ३ यदर्थ मसावुत्पन्नस्तत्कृत्यमाह तंकिमिति हेरुद्र । मद्भटानामग्रणीत्वेहेतुर्मेजटांशकइति । अनेनजटायाआत्मत्वसूचयति ४ नमस्तेरुद्रमन्यवइतिश्रुतेर्मन्युनामहादेवेन युयुत्सूनांयोधानांवीरस्वभावव क्ति मेनइति यदासोन्यासाध्यकर्मसाधनार्थमुपदिष्टस्तदात्मानंस्वमसंगरंहसंकाप्यसक्तवेगंमहीयसांसहनशक्तिमत्तराणांसहःसहनशक्तिस्तांसहिष्णुसहनशीलमेनइत्यन्वयः ५ यद्यात्राविक्रमएवलोक

मैत्रेयउवाच ॥ भवोभवान्यानिधनंप्रजापतेरसत्कृतायाअवगम्यनारदात् ॥ स्वपार्षदसैन्यंचतदध्वरेशैर्विद्रावितंक्रोधमपारमादधे १ क्रुद्धःसुदष्टो ष्ठपुटःसधूर्जटिर्जटांतडिद्वह्निसटोग्ररोचिषम् ॥ उत्कृत्यरौद्रःसहसोत्थितोहसन्गंभीरनादोविससर्जतांभुवि २ ततोऽतिकायस्तनुवास्पृशन्दिवंस हस्रबाहुर्घनरुक्त्रिसूर्यदृक् ॥ करालदंष्ट्रोज्वलदग्निमूर्धजःकपालमालीविविधोद्यतायुधः ३ तंकिंकरोमीतिगृणंतमाहबद्धांजलिंभगवान्भूतनाथः ॥ दक्षंसय ज्ञंजहिमद्भटानांत्वमग्रणीरुद्रजटांशकोमे ४ आज्ञप्तएवंकुपितेनमन्युनासदेवदेवंपरिचक्रमेविभुम् ॥ मेनेतदात्मानमसंगरंहसंमहीयसांतातमहःसहिष्णुम् अन्वीयमानःसतुरुद्रपार्षदैर्भृशंनदद्भिर्व्यनदत्सुभैरवम् ॥ उद्यम्यशूलंजगदंतकांतकंसंप्राद्रवद्घोषणभूषणांघ्रिः ६ अथर्त्विजोयजमानःसदस्याः ककुभ्युदीच्यांप्रसमीक्ष्यरेणुम् ॥ तमःकिमेतत्कुतएतद्रजोभूदितिद्विजाद्विजपत्न्यश्चदध्युः ७ वातानवांतिनहिसंतिदस्यवःप्राचीनबर्हिर्जीवतिहोग्रदंडः॥ गावोनकाल्यंतइदंकुतोरजोलोकोऽधुनाकिंप्रलयायकल्पते ॥ ८ ॥ प्रसूतिमिश्राःस्त्रियउद्विग्नचित्ताऊचुर्विपाकोवृजिनस्यैवतस्य ॥ यत्पश्यंतीनांदु हितॄणांप्रजेशःसुतांसतीमवदध्यावनागसम् ९

स्योद्वेगजनकःकिमुतत्तद्युद्धविक्रमइतिभावेनतत्रात्राप्रभावंवक्ति अन्वीयमानइति यथासुष्ठुभैरवंभयंकरभवतितथाव्यनदत् जगदंतकोजगन्मृत्युस्तस्याप्यंतकंमहत्तुंघोषणशब्दनशीलंभूषणंनूपुरलक्षण मंघ्रौयस्यसतथा ६ असौवीरभद्रोयज्ञवाटनिकटमापादितिवार्तापुरोगामिनीतत्सेनाधूलिरेवव्यनक्तीतिभावेनऋत्विगादीनांधूलिदर्शनेनजिज्ञासाप्रकारंवक्ति अथेति उदीच्यांककुभिदिशि । ऋत्विजःयज्ञ प्रवर्तकाः । यजमानोयज्ञेदीक्षितः । सभास्थानेस्थित्वामंत्रतत्रकर्मादिविदेवताग्निसंबंधंविवेचयंतःसदस्याः ७ नकेवलंदध्युरभिदध्युश्चेत्याह वाताइति चोरगणाभावनिमित्तमाह प्राचीनबर्हिरि ति । उग्रोदंडोयस्य । उग्रेषुदंडोयस्येतिवासउग्रदंडः प्राचीनबर्हिर्नामतत्कालभवोराजा । जीवतिसप्राणोवर्ततइत्यन्वयः । हेत्यनेनतज्जीवनसर्वेषांसिद्धमितिव्यनक्ति ८ तत्रकेचिदक्षभयात्कारणंजान तोपितूष्णीमासंस्तद्व्यहीनाःप्रसूतिमुख्याःकारणमूचुश्चेत्याह प्रसूतिमिश्राइति । मिश्रशब्दोमुख्यार्थेवर्तते । प्रजेशोदक्षोदुहितॄणांप्रपश्यतीनांसतीनामनागसमनपराधांनाम्नासतीमुतामवदध्यौअवज्ञा तवानितियद्यस्माद्यस्यादृजिनस्यपापस्यविपाकःफलमेवेत्यन्वयः ९

सत्यवज्ञा[illegible]परमेश्वरकोपादियमनर्थोतिनीर्धूर्जटिरितिभावेनमहाशिवमाहात्म्यंवदन्तीत्याह यस्त्वंमिति । व्युप्तजटाकलापःप्रसारितजटासमूहः । वितत्यविस्तृत्यबाहूनितिशेषः । उदितान्यस्त्राणि धनुरादीनियेषुतेउदितास्त्रादोषोभुजाएवध्वजादोर्ध्वजायस्यसतथोक्तः रूक्षाट्टहासःकठोरसिंहनादःसएवस्तनयित्नु प्रलयकालीनमेघनादस्तेनभिन्नाविद्राविताादिशोयस्यसतथोक्तः । भिन्नहगितिपाठेस्त नयित्नुवन्मेघवद्भिन्नाव्यक्ताहग्यस्यसतथेत्यर्थः १० अनेनमख्कर्तांकिंतत्राह अमर्षयित्वेति । एवंविधंतंशिवममर्षयित्वा । विधातुर्दक्षस्यस्वस्तिस्यात्किं । नस्यादेवेत्यन्वयः । दंष्ट्राभिरुदस्तोनिरस्तो भागणोनक्षत्रगणोयस्यसतथोक्तस्तम् ११ नकेवलंनर्कतादक्षस्यैप्यदरिष्टंज्ञायतेकिंतुदुर्निमित्तैरपीत्याह बह्वेवमिति किंवहुनापर्यक्सर्वतोदिक्षु १२ उत्पातानांक्षिप्रमत्यक्षफलमभूदित्याह ता वदिति यावदुत्पाताउत्पन्नास्तावत्कालक्षेपमंतरेणसमहान्मखोरुद्रानुचरैरन्वरुध्यतइत्यन्वयः ॥ नानाविधत्वमेवस्पष्टीक्रियते वामनकैरित्यादिना वामनकैर्ह्रस्वैर्ह्रस्वशिरोभिश्च पिंगैःकपिलैःपिशंगैर्ह

यस्त्वंतकालेव्युप्तजटाकलापःस्वशूलसूच्यर्पितदिग्गजेंद्रः ॥ वितत्यनृत्यत्युदितास्त्रदोर्ध्वजोरूक्षाट्टहासस्तनयित्नुभिन्नदिक् १० अमर्षयित्वातममह्यते जसंमन्युकृतंदुर्विषहंभ्रुकुट्या ॥ करालदंष्ट्राभिरुदस्तभागणंस्यात्स्वस्तिकिंकोपयतोविधातुः ११ बह्वेवमुद्विग्नदृशोच्यमानेजनेनदक्षस्यमखेमहात्मनः ॥ उत्पेतुरुत्पाततमाःसहस्रशोभयावहादिविभूमौचपर्यक् १२ तावत्सरुद्रानुचरैर्मखोमहान्नानाविधैर्वामनकैरुदायुधैः ॥ पिंगैःपिशंगैर्मकरोदराननैःप र्याद्रवद्भिर्विदुरान्वरुध्यत १३ केचिद्बभंजुःप्राग्वंशंपत्नीशालांतथापरे ॥ सदआग्नीध्रशालांचतद्विहारंमहानसम् १४ रुरुजुर्यज्ञपात्राणितथैकेग्नीननाश यन् ॥ कुंडेष्वमूत्रयन्केचिद्बिभिदुर्वेदिमेखलाः १५ अबाधंतमुनीनन्यएकेपत्नीरतर्जयन् ॥ अपरेजगृहुर्देवान्प्रत्यासन्नान्पलायितान् १६ भृ गुंबबंधमणिमान्वीरभद्रःप्रजापतिम् ॥ चंडीशःपूषणंदेवंभगंनंदीश्वरोग्रहीत् १७ सर्वएवर्त्विजोदृष्ट्वासदस्याःसदिवौकसः ॥ तैरर्द्यमानाःसुभृशंग्राव भिर्नैकधाद्रवन् १८ जुह्वतःस्रुवहस्तस्यश्मश्रूणिभगवान्भवः ॥ भृगोर्लुलुंचेसदसियोहसत्श्मश्रुदर्शयन् १९ भगस्यनेत्रेभगवान्पातितस्यरुषाभु वि ॥ उज्जहारसदस्थोक्ष्णायःशपंतमसूचयत् २० पूष्णश्चापातयद्दंतान्कालिंगस्ययथाबलः ॥ शप्यमानेगरिमणियोहसद्दर्शयन्दतः २१ आक्रम्योर मिदक्षस्यशितधारेणहेतिना ॥ छिंदन्नपितदुद्धर्तुंनाशक्नोत्त्र्यंबकस्तदा २२

रिद्रावर्णैर्मकरवदुदराण्याननानिचयेषांतैस्तथोक्तास्तैःपर्याद्रवद्भिरितस्ततउत्पतद्भिः १३ तत्रतत्रस्वस्वानुकूलंरोधंनकुर्वंत्युक्तंविशिनष्टि केचिदिति । प्राग्वंशमग्निहोत्रस्थानम् । यज्ञशालायाःपूर्वपश्चिमस्तं भयोरुपर्यंतरवंशालवनंपूर्वपश्चिमायतदारुवाप्राग्वंशस्तं यज्ञशालायाःपश्चिमतः पत्नीशाला । यज्ञशालायाःपुरतोमंडपःसदः । मंडपात्पुरतोहविर्धानी । तस्योत्तरतःशालाग्नीध्रशाला पशु विशसनस्थानं । तस्याग्नीध्रस्याग्निस्थानंविहारः । महानसंपचनस्थानम् १४ रुरुजुः रुजोभंगइतिधातुः वेदिमेखलाउत्तरवेदिसीमासूत्राणि १५ १६ मणिमान्कश्चिद्गणनाथः प्रजापतिंदक्षम् । चंडीशःचंडेश्वरः १७ सर्वेप्येवमेवनिगृहीताःकिंमेत्याह सर्वएवेति १८ भवोवीरभद्रःलुलुंचेउत्पाटयामास । लुञ्चछेदनइतिधातुः । अनेनकोपराधःकृतइतितत्राह सदसीति विश्वसृजांसदसि १९ अत्रवीरभद्रःस्वापराधानुकूलंदंडंकरोतिसर्वेषामित्याह भगस्येति २० कालिंगस्यदंतवक्रस्यद्यूते बलोबलभद्रः । भृगुणा गरिमणिज्ञानोपदेष्टृत्वेनगुरुत्वेशिवेशप्यमानेसति यःपूषादतःदंतान्दर्शयन्न हसत्तस्य २१ वीरभद्रोदक्षंकिंकिमकरोदितितत्राह आक्रम्येति । शितधारेणतीक्ष्णाग्रेण त्रीणिअंबकानिनेत्राणियस्य २२

२३ आलेफलमाह दृष्ट्वेति मखेपशूनांसंज्ञपनेहिंसनेयोगंमंत्रपूर्वकोपायं यजमानएवपशुस्तस्य तनयोगेन २४ अयंहिविक्रमउभयेषामुभयथांत करणवृत्तिमकार्षीदित्याह साधुवादइतिअन्येषांदक्षप क्षिणाम् २५ मंत्रादिशक्त्यैतच्छिरःसंधानमपिनकार्यमितिभावेनशिरश्छेदोत्तरक्रियांवक्ति जुहावेति । ततःपरंकिमकारीदितितत्राह तद्देवयजनमिति देवयजनंयज्ञदग्ध्वाविनग्ध्यगुह्यकालयंकैलासंप्रा तिष्ठत्प्रायादिति । अत्रत्र्यंबकोहरःपशुपतिरितिविशेषनामनिर्देशात्किंचनतात्पर्यमस्तीतिध्वनयति पूर्ववीरभद्रेणस्वेनरूपेणगत्वायज्ञशालादिकंभंक्त्वा पश्चान्मूलरूपेणगत्वादक्षमवधीत् । तत्राप्युपेंद्रेण हरिणाधर्मपुत्रेणहरिणाचजितःशिवोन्यांस्तत्रास्थितान् जित्वाकैलासमगमदिति । तदुक्तं वीरभद्राख्यरूपेणस्वेनपूर्वंययौहरः मूलरूपेणपश्चात्तुगत्वादक्षमथावधीत् तत्रोपेंद्रेणहरिणाजितोधर्मात्मजे नच अन्यान्जित्वायमपपौकैलासंस्वंनिकेतनमिति २६ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेवि०कृ०टी०षष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भगवदपरोक्षीकरणायतत्प्रसादवत्स्वोत्तमभक्त्युत्कर्ष तारतम्येनतदनुग्रहोप्यापाचइत्यभिप्रायोवर्ण्यतेस्मिन्नध्याये । तत्रसर्वभक्तोत्तममहादेवप्रसादापादनायदेवानांब्रह्माणंप्राप्यस्वसंकटविज्ञापनप्रकारःकथ्यते अथदेवगणाइत्यादिना रुद्रस्यानीकैःसैन्यैः पार्षदैरित्यर्थः १ एतद्वृत्तम् २ ननुविष्णुब्रह्मणोर्यज्ञागतेरावश्यकत्वेनतत्स्थितौयज्ञाविनाशोब्रह्माणंगत्वादेवविज्ञापनचकथंयुक्तं अग्नावैष्णवंपुरोडाशंनिर्वपति प्रजापतेनत्वदेतान्यन्येत्यादिश्रुतेरित्यत

शस्त्रैरस्त्रान्वितैरेनमनिर्भिन्नत्वचंहरः ॥ विस्मयंपरमापन्नोदध्यौपशुपतिश्चिरम् २३ दृष्ट्वासंज्ञपनेयोगंपशूनांसपतिर्मखे ॥ यजमानपशोःकस्यकायात्ते नाहरच्छिरः २४ साधुवादस्तदातेषांकर्मतत्तस्यशंसतां ॥ भूतप्रेतपिशाचानामन्येषांतद्विपर्ययः २५ जुहावैतच्छिरस्तस्यदक्षिणाग्नावमर्षितः ॥ तद्देव यजनंदग्ध्वाप्रातिष्ठद्गुह्यकालयम् २६ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेषष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ अथदेवगणाःसर्वेरुद्रानीकैःपरा जिताः ॥ शूलपट्टिशनिस्त्रिंशगदापरिघमुद्गरैः १ संछिन्नभिन्नसर्वांगाःसर्त्विक्सभ्याःसमाकुलाः ॥ स्वयंभुवेनमस्कृत्यकार्त्स्न्येनैतन्न्यवेदयन् २ उपलभ्य पुरैवैतद्भगवानब्जसंभवः ॥ नारायणश्चविश्वात्मानकस्याध्वरमीयतुः ३ तदाकर्ण्यविभुःप्राहतेजीयसिकृतागसां ॥ क्षेमायभूयसेभूयान्नप्रायेणबुभूषताम् ४ अथापियूयंकृतकिल्बिषाभवंयेबर्हिषोभागभाजंपरादुः ॥ प्रसादयध्वंपरिशुद्धचेतसाक्षिप्रप्रसादंप्रगृहीतांघ्रिपद्माः ५ आशासानाजीवितमध्वरस्यलो कःसपालःकुपितेनयस्मिन् ॥ तमाशुदेवंप्रिययाविहीनंक्षमापयध्वंहृदिविद्धंदुरुक्तैः ६

आह उपलभ्येति । एतद्भाविकार्यंपुरैवोपलभ्यज्ञात्वाब्जसंभवोब्रह्मानिश्वात्माविश्वांतर्यामीत्रिमूर्तिगेनरूपेणनारायणश्चकस्यदक्षस्याध्वरंनेयतुर्नजग्मतुरित्यन्वयः अतोविष्णुब्रह्मणोस्तत्रानवस्थानाद्यज्ञविनाशोदेवानांब्रह्माणंगत्वाविज्ञापनंचयुज्यतइतिभावः ३ विज्ञापितसंकटश्रुत्वाब्रह्मणाशिक्षाकरंवाक्यमवादीत्याह तदेति । तेजीयसिबलिष्ठेपुंसि । विष्णुत्राणूविनाइत्यतःप्रायेणेन्युक्तम् ४ तर्हिनण्णींभावोऽस्माकंकिमुपायांतरंवाज्ञापयसीतितत्राह अथापीति । बर्हिषोयज्ञस्य भागंस्वविहितांशंभजतीतिभागभाक् तंपराकृत्यान्यस्माअदुरित्यर्थः । अथापिकृतापराधानामपियुष्माकं शिवप्रसादनमेवोपायइत्युक्तंभवति । प्रसादनेकिंसाधनमित्यतउक्तं परिशुद्धेति । राहुग्रस्तचंद्रमंडलवत्केवलएकस्मिन्नर्थेविकल्पकत्वंनस्यादितिपरीत्युक्तं नकेवलंचेतोनैर्मल्यमलंकिंतुकर्मचापेक्षितमित्याह प्रगृहीतेति । प्रगृहीतंअंघ्रिपद्मंयैस्ततथोक्ताः ५ नकेवलंकालांतरभाविनःश्रेयसःसाधनं तत्प्रसादनं किंतुअद्यतनस्यापीतिभावेनाह आशासानाइति । अध्वरस्यजीवितंपुनरनुसंधानलक्षणंजीवनमाशासानाआकांक्षमाणायूयम् दक्षदुर्वचनमेवनकारणमीश्वरस्यकोपस्यकारणांतरमप्यस्तीति आहेत्योक्तं प्रियेति । नतत्कोपेनपरमध्वरस्यविनाशोऽपितुसपालस्यलोकस्यापीत्यतस्तदकरणाद्भवःप्रसादेनशांतोभवतिक्षिप्रप्रसादमेतिनस्वभावादितिभावेनोक्तं लोकइति ८

पुरुष्नवतीविष्णुद्वेषवत्तस्यहरेर्मनोनुसारितयावर्तमानस्यश्रीकंठस्यद्वेषं कर्तुंनयोग्यइत्याशयेनाह नाहमिति । अहंब्रह्मशर्मायस्यविष्णोस्तत्त्वं बलवीर्ययोरित्युपलक्षणंज्ञानादिगुणानांचप्रमाणंपरिमाण
[illegible]थापयज्ञइंद्रोपिनवेत्ति तथायूयंनवित्थ तथान्येप्रजापत्यादयोयेचदेहभाजःशरीरिणोमुनयः सनकादयश्चनविदुरित्यन्वय. । तस्यविष्णोरात्मनोमनसस्तत्रस्यवशस्यरुद्रस्यक.पुमानपराधमु
[illegible]चिकीर्षेत्कर्तुमिच्छेत् नकोपित्युभयुरित्यर्थः । यज्ञोयज्ञपत्यादयश्चनविदुरित्यन्वयः । यज्ञोयज्ञपतिरिंद्रःपुरुहूतःपुरुहुत इत्यभिधानादिंद्रएवात्रयज्ञशब्दार्थः । नाहंनद्रोनचैवान्येयत्तत्त्वंनविदुःपरं
। तस्यविष्णोर्वशोरुद्रोममवायोरथापिवा । नान्यस्यकस्यचित्पुंसस्तस्येत्थंवःकुतःकृतामितिवचनात् । स्मृतिमयाख्यानाच्च नयज्ञोविष्णुर्भवायोग्थाविदित्यनेनात्मनोब्रह्मणोवायोश्चतत्रस्पत्ययश्थोपि
[illegible]हविज्ञायते आदिरयनेनसंसारनदीमुत्तर्तुकामैःशिवद्वेषोनकर्तव्यइतिसूचयति मोक्षस्यशिवाद्युपदिष्टज्ञानापेक्षितत्वात् । तदुक्तं मुमुक्षवोब्रह्मगश्चागिरीशादेद्रादिभिस्तथा श्रुत्वाज्ञानपरगुह्यंरुच्यते
[illegible]णासहेति ७ यथासहगतचेदेतेषांदेवानांएषशिवःक्षिप्रप्रसादोभविष्यतीतिमहादयालोर्ब्रह्मणःकैलासंप्रतियात्रांशक्ति सइत्थमिति । अजोब्रह्मा पुराद्विपःशिव कैलासोगिरिशोमृड इत्यभिधानात् ।
[illegible]स्यनिवासइतिविग्रहेयथाविहितात्प्रत्ययेनकैलासइतिरूपंसिध्यति ८ कंटकगुल्मसंदेहप्रवेशस्यगडशैलादिपाषाणरनारोहस्याचलस्यकिमाहात्म्याद्रुद्रप्रियत्वमित्यतस्तत्पर्वतंचतुर्दशभि श्लोकै

नाहंनयज्ञोनचयूयमन्येयेदेहभाजोमुनयश्चतत्त्वम् ॥ विदुःप्रमाणंबलवीर्ययोर्वातस्यात्मतंत्रस्यकउद्विधित्सेत् ७ सइत्थमादिश्यसुरानजस्तुतैःसमान्वि
तःपितृभिःसप्रजेशैः ॥ ययौस्वधिष्ण्यान्निलयंपुरद्विषःकैलासमद्रिप्रवरंप्रियंप्रभोः ८ जन्मौषधतपोमंत्रयोगसिद्धैर्नरेतरैः ॥ जुष्टंकिन्नरगंधर्वैरप्सरोभि
र्वृतंसदा ९ नानामणिमयैःशृंगैर्नानाधातुविचित्रितैः ॥ नानाद्रुमलतागुल्मैर्नानामृगगणावृतैः १० नानामलप्रस्रवणैर्नानाकंदरसानुभिः ॥ रमणं
विहरंतीनांरमणैःसिद्धयोषिताम् ११ मयूरकेकाभिरुतंमदांधालिविमूर्च्छितम् ॥ प्लावितैरक्तकंठानांकूजितैश्चपतत्रिणाम् १२ आह्वयंतमिवोद्धस्तै
र्द्विजैःकामदुघैर्द्रुमैः ॥ व्रजंतमिवमातंगैर्गृणंतमिवनिर्झरैः १३ मंदारैःपारिजातैश्चसरलैश्चोपशोभितम् ॥ तमालैःमालतालैश्चकोविदारासनार्जुनैः
१४ चूतैःकदंबैर्नीपैश्चनागपुन्नागचंपकैः ॥ पाटलाशोकबकुलैःकुंदैःकुरबकैरपि १५ सुवर्णशतपत्रैश्चवीररेणुकजातिभिः ॥ कुब्जकैर्मल्लिकाभि
श्चमाधवीभिश्चमंडितम् १६

वर्णयति जन्मेत्यादिना । नरेतरैर्नरत्वजातिरहितैर्जन्मनाविशिष्टकुलोत्पत्त्याकृष्णचित्रकाद्योषधेन
कृच्छ्रचांद्रायणादितपसाऽष्टांगलक्षणयोगेनमृत्युंजयादिमंत्रेणएतैः सिद्धैरमरत्वादिसिद्धिंगतैर्जुष्टमित्यनेनमुक्तसाधनत्वध्वनतीति नरतरैः किन्नरगंधर्वैर्जुष्टमप्सरोभिर्वृतमितिवा ९ मनःशिलादिनानाविध
धातुभिर्विचित्रितैश्चित्राकारंगामितैरितिशृंगविशेषणं नानामृगगणावृतैः नानाद्रुमादिभिश्चवृत १० निर्झरःप्रस्रवोम्भसामितिहलायुध. । जलस्यनानात्वंमरकतादिस्थलसंपर्कात्कर्दमराहित्येनामलत्वम् । न
[illegible]कैत्वेन । तथात्वेनानात्वविरुद्धं । कंदरागुहाः । सानूनितटाकानि । रमणैःसहविहरंतीनांसिद्धयोषितांरमणरतिप्रदम् ११ मयूरकेकाभिरुतंशब्दितंविमूर्च्छितविविधंगीतं रक्तकंठानांकोकिलानाप्लावितैः
[illegible]स्वरितैरन्येषांपतत्रिणांकूजितैरुतैः १२ किंचपक्षिग्राहकैःपुरुषैरूर्ध्वस्तैरुद्दत्तोद्विजैःकरणैःकामंदुहद्भिर्द्रुमैराह्वयंतमिवस्थितम् १३ पारिजातैःपारिभद्रकैःसरलैर्देवदारुभिःसालतालैःसर्ज्जतृणराजैः
कोविदारैःकांचनारकैःअसनैःपिशंगपुष्पैःअर्जुनैः ककुभैः १४ नागैर्नागकेसरैः पुन्नागैःसुरवल्लभैःकुरबकैस्तिलकैः १५ सुवर्णं कृतमालः वीरःकरवीर रेणुकंकेतकी कुब्जकैःकुकुमतरुभिः माधवीवासंती
अत्रसंस्कृताधिकारित्वात्पर्यायांतरमेवालिख्यते नानात्वेनापभ्रंशानांतैर्बोधनंनशक्यते १६

हिंगूरामठः भूर्जैर्भूर्जपत्रैः ओषधीभिर्जंनवृक्षैः १७ काश्मरीकृष्णवृंतिकः आम्रातकोविडुलः आम्रोजिह्वारसकरः प्रियालोलवंगःधनुर्वा मधुकोमधुकरसः इंगुदःकिंगुदकः तापसतरुर्वा १८ १९ शाखामृगैर्वानरैः क्रोडैर्वराहैः ऋक्षैर्भल्लुकैः शल्यकःकंटकवराहः गवयावनगावः शरभोऽष्टापदः रुरुर्हरिणेषुमहान् २० कर्णामोकर्णःकर्णविहीनोवा कर्णःकर्णविहीनःस्यादंडस्तुच्छिन्नपुच्छकइतियादवः कर्णाश्चऔर्णाश्चएकपादाश्चाश्वास्याश्चकर्णौर्णैकपदाश्वास्यास्तैः । और्णादयोपिमृगविशेषाः । मृगनाभिभिः कस्तूरिकामृगैः । कदलीखंडेनसंरुद्धरयसंवृतस्य नलिनीपुलिनस्यपद्माकरसिकतामयोच्चस्थलस्यश्रीर्यस्मिन्सतथातम् २१ नदयागंगाशाखयानद्यापर्यस्तंपरिवृत भूतेशगिरि श्रीकैलासम् २२ तत्रकैलासेपुनःकिंचित्रमपश्यन्नितितत्राह ददृशुरिति । तन्नामसौगंधिकनाम २३ अलकायाबाह्यतोबहिर्गंगेतीर्थपादः श्रीनारायणस्तत्पादपद्मरजसाभिश्रितत्वादतीवपावनेशुद्धे २४ स्वधिष्ण्यतःस्वविमानात् २५ तासांस्नानेननदिभ्रष्टंसंक्रांतंकुचकुंकुमंतेनपिंजरपीवरकम् २६ तारैरजतैर्मौक्तिकैर्वाहेमभिःसुवर्णैर्महारत्नैर्माणिक्यादिभिरलंकृतानांविमानानांशतैःसंकुलांनिबिडां । कथमिवस्थितां तडिताघनेनचसहवर्तमानंखमाकाशयथातथा २७ अलकां

पनसोदुंबराश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधहिंगुभिः ॥ भूर्जैरोषधिभिःपूगैराजपूगैश्चजंबुभिः १७ खर्जूराम्रातकाम्राद्यैःप्रियालमधुकेंगुदैः ॥ द्रुमजातिभिरन्यैश्च राजितंवेणुकीचकैः १८ कुमुदोत्पलकह्लारशतपत्रवनर्द्धिभिः ॥ नलिनीषुकलंकूजत्खगवृंदोपशोभितम् १९ मृगैःशाखामृगैःक्रोडैर्मृगेंद्रैर्ऋक्षशल्यकैः ॥ गवयैःशरभैर्व्याघ्रैरुरुभिर्महिषादिभिः २० कर्णौर्णैकपदाश्वास्यैर्निर्जुष्टंमृगनाभिभिः ॥ कदलीखंडसंरुद्धनलिनीपुलिनश्रियम् २१ पर्यस्तंनंदयासत्याः स्नानपुण्यतमोदया ॥ विलोक्यभूतेशगिरिंविबुधाविस्मयंययुः २२ ददृशुस्तत्ररम्यामलकांनामवैपुरीम् ॥ वनंसौगंधिकंचापितत्रतन्नामपंकजम् २३ नंदाचालकनंदाचसरितौबाह्यतःपुरः ॥ तीर्थपादपदांभोजरजसातीवपावने २४ ययोःसुरस्त्रियःक्षत्तरवरुह्यस्वधिष्ण्यतः ॥ क्रीडंतिपुंसःसिंचंत्योविगाह्यरतिकर्शिताः २५ ययोस्तत्स्नानविभ्रष्टकुचकुंकुमपिंजरम् ॥ वितृषोपिपिबंत्यंभःपाययंतोगजागजीः २६ तारहेममहारत्नविमानशतसंकुलाम् ॥ जुष्टांपुण्यजनस्त्रीभिर्यथाखंसतडिद्घनम् २७ हित्वायक्षेश्वरपुरींवनंसौगंधिकंचतत् ॥ द्रुमैःकामदुघैर्हृद्यंचित्रमाल्यफलच्छदैः २८ रक्तकंठखगानीकस्वरमंडितषट्पदम् ॥ कलहंसकुलप्रेष्ठखरदंडजलाशयम् २९ वनकुंजरसंघृष्टहरिचंदनवायुना ॥ अधिपुण्यजनस्त्रीणांमुहुरुन्मथयन्मनः ३० वैदूर्यकृतसोपानावाप्यउत्पलमालिनीः ॥ व्याप्तांकिंपुरुषैर्दृष्ट्वातआराद्ददृशुर्वटम् ३१

तःमवेशेतद्वैचित्र्यदर्शनेनतत्रस्थजनसंलापेनकालक्षेपेणच्छिन्नदक्षदेहेनयज्ञानुसंधानंदुष्करंस्यादितिनिर्धार्यतांपुरींतद्वनंचदृष्ट्वाहित्वाबहिरेवगच्छंतस्तेदेवाआराद्वटंददृशुरित्यन्वय । यक्षेश्वरपुरींहित्वात ...गंधिकंचवनंदृष्ट्वासमीपेवटंददृशुरितिवा । तद्वनंविशिनष्टि द्रुमैरित्यादिना चित्राणिमाल्यानिपुष्पाणिफलानिच्छदाः पत्राणियेषुतेतथातैः २८ खरोदंडोयेषांतानितथा कलहंसकुलस्यप्रेष्ठानिप्रियतमानिखरदंडानिपद्मानियेषुतेतथोक्ताःतेचजलाशयाजलाधारा कासारायस्मिंस्तनथोक्तम् २९ वनकुंजरैर्वनगजैः कंडूतिनिरासार्थंसंघृष्टानानिष्पिष्टानांहरिचंदनानांरजोगंधमिश्रवायुनाऽधिकंपुण्यजनस्त्रीणांमनोमुहुरुन्मथयद्विलोलयत् ३० उत्पलानांमालापंक्तिर्विद्यतेयासुताउत्पलमालिनीरुत्पलमालिन्यः वैदूर्यैःकृतानिसोपानानिकृत्रिमावतारस्थलानियासुतास्तथा एवंविधावाप्योयत्रसतीतिशेषः तान्किंपुरुषैर्विलासार्थंव्याप्ताम् ३१

वर्द्धविशिनष्टि सयोजनेति । सवटो योजनानां शतमुत्सेध उन्नतिर्यस्य सतथोक्तः चतुर्द्धाविभक्तशतस्य पादश्चतुर्थांशः पंचविंशतिसंख्या तयोना रहिता संख्या पंचसप्ततिः । तावद्दीर्घैर्विटपैरायतो विस्तृतः पर्यक्रूप रिक्षेपतःकृतापूर्णाअमलाछाया यस्य सतथा निर्गतानि नीडानि पक्षिमंदिराणि यस्मात्सतथा । तापवर्जितः शीतोष्णरहितः ३२ सुरामहायोगमये ऐश्वर्यस्वरूपे मुमुक्षूणां शरणे निवासभूते तस्मिन्वटमूले आसीनं शिवं ददृशुरित्यन्वयः ३३ सख्या वैश्रवणेन ३४ विद्याचतपश्च योगश्च तेन तथा तेषां पंथा मार्गस्तम् आस्थितम् उद्दिष्टम् । तदर्थं च विद्यादीनामर्थांश्च गंविषयमुपदेष्टारं स्वामिनश्च । लोकं मंगलयतीति लोकमंगलं विश्वस्य सुहृदमनिमित्तबंधुं श्रीनारायणं वात्सल्याद्रक्ष्यद्रुद्रकाद्ध्यायंतम् ३५ संध्याभ्ररुचा गौरेणांगेन तनुना सह कुंकुमवर्णत्वात् ... संध्याकालमेघवर्णेनांगेन तापसाभीष्टम् भस्म च दंडश्च जटा च अजिनं च यस्मिंस्तथा तल्लिंगं वेषं लिंगं शेफः शिवं पंचचिह्नं तु इत्यादिसहनाविति पादव । चंद्रस्य लेखा कला चाविभ्रतम् भस्मोद्धूलितेन नेत्राद्यवयवानां रक्तत्वाद्वा संध्याभ्ररुचेति ३६ बृस्यां पालियोग्यासने । यतीनामासनं बृसीति हलः । सनातनं नित्यं ब्रह्म वेदतत्त्वम् ३७ दक्षिणं ऊरौ सव्यं पादपद्मं कृत्वा सव्ये जानुनि च सव्य बाहुं दक्षिणे जानुनि च दक्षिणं बाहुं कृत्वा प्रकोष्ठकराग्रेऽक्षमालया परयस्तत

सयोजनशतोत्सेधः पादोनविटपायतः ॥ पर्यक्कृताचलच्छायो निर्नीडस्तापवर्जितः ३२ तस्मिन्महायोगमये मुमुक्षुशरणे सुराः ॥ ददृशुः शिवमासीनं त्यक्तामर्षमिवांतकम् ३३ सनंदनादिभिः सिद्धैः शांतैः संशांतविग्रहम् ॥ उपास्यमानं सख्या च भर्त्रा गुह्यकरक्षसाम् ३४ विद्यातपोयोगपथमास्थितं तदधीश्वरम् ॥ ध्यायंतं विश्वसुहृदं वात्सल्याल्लोकमंगलम् ३५ लिंगं च तापसाभीष्टं भस्मदंडजटाजिनम् ॥ अंगेन संध्याभ्ररुचा चंद्रलेखां च बिभ्रतम् ३६ उपविष्टं दर्भमय्यां बृस्यां ब्रह्म सनातनम् ॥ नारदाय प्रवोचंतं पृच्छते शृण्वतां सताम् ३७ कृत्वोरौ दक्षिणे सव्यं पादपद्मं च जानुनि ॥ बाहुं प्रकोष्ठेऽक्षमालमासीनं तर्कमुद्रया ३८ तं ब्रह्मनिर्वाणसमाधिमास्थितं व्यपाश्रितं गिरिशं योगकक्ष्याम् ॥ सलोकपाला मुनयो मनूनामाद्यं मनुं प्रांजलयः प्रणेमुः ३९ सतूपलभ्यागतमात्मयोनिं सुरासुरेशैरभिवंदितांघ्रिः ॥ उत्थाय चक्रे शिरसाभिवंदनमर्हत्तमः कस्य यथैव विष्णुः ४० तथापरे सिद्धगणा महर्षिभिर्ये वै समंतादनु नीललोहितम् ॥ नमस्कृतः प्राह शशांकशेखरं कृतप्रणामं प्रहसन्निवात्मभूः ४१

यतम् तर्कमुद्रया ज्ञानमुद्रयासीनम् ३८ एवंविधं शिवं दृष्ट्वा किं चक्रुरिति तत्राह तं ब्रह्मेति । मनूनां मननशीलानामुपासकानामाद्यमनुं । ब्रह्मविषये यो निर्वाणसमाधिः शरीराभिमानत्यागलक्षणाच्चित्तैकाग्र तातादृशीमवस्थामाश्रितम् । योगकक्ष्यां योगपट्टिकाम् ३९ सर्वेषु प्रणमत्सु सत्सु ब्रह्मा किमकार्षीदित्याशंक्य पितृत्वाद्गुणज्येष्ठत्वात् गुरुत्वाद्धरेः श्रेष्ठत्वाच्चाभ्येत्य शिवशर्माहमभिवादयामीत्यभिवा दयिषोर्ब्रह्मणो नमतीत्याह सतूपलभ्येति शिरसेत्यनेनाष्टांगविशिष्टां नतिं ध्वनयति । नतिं विशिनष्टि यथेति । यथा विष्णोरष्टांगविशिष्टत्वेन नमनं करोति तथेत्यर्थः । सर्वं वचस्तूर्यादपि तेजिष्ठेन रुद्रेण ब्रह्मणस्तस्याविरिंचस्य माहात्म्यातिशयोस्तीति किं वक्तव्यमिति भावेनाशिवं विशिनष्टि महत्तम इति । अर्कस्य सकाशादपि महत्तमस्तेजस्वितम इत्यर्थः । गुणगुणिनोरभेदाभिप्रायेणायं प्रयोगः । तेजो र्थे उत्तमार्थे च पूज्यार्थे च प्रयुज्यते महच्छब्दो महःशब्दो मान्यशब्दस्तथैव चेति वचनात्तेजोर्थो महच्छब्द इति सिद्धम् ४० तत्र ब्रह्मा स्वगुरुत्वमभिनयन्भवं वक्तीत्याह तथेति । तथा रुद्रस्य समंतात्स्थिता अपरे ये सिद्धगणास्तैर्महर्षिभिः सह नीललोहितं अनु नमस्कृतः प्रहसन्निवात्मभूर्ब्रह्मात्मनेकृतप्रणामं शशांकशेखरं प्राहेत्यन्वयः ४१

भक्तद्वेषमसहमानेनशिवांतर्यामिणादक्षयज्ञविनाशनमकारीतिध्वनयंस्तत्त्वज्ञसंधिकामस्तस्मिंस्तुष्टेशिवोपितुष्टःस्याच्चस्यभक्तलक्षणत्वाच्छिवस्यासंभाव्यैर्गुणैःशिवांतर्यामिणंनरसिंहंस्तौति जानेत्वामि ति । हेईश अखंडैश्वर्यविश्वस्याखिलस्यजगतोयोनिबीजयोर्मातृस्थानीयायाःशक्तेःप्रकृतेरुमायाःपितृस्थानीयस्यपुरुषशब्दवाच्यस्यशिवस्यचसकाशाद्यत्परमुत्तमंनिरंतरस्वगतभेदरहितंशिवशक्त्योः स्थित्वामातृत्वपितृत्वलक्षणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तापादकत्वांजानइत्यन्वयः ४२ शिवशक्त्योर्योनिबीजत्वमुपचारिकंमुख्यंतुतदंतर्यामिणोहरेरेवेत्यभिप्रेत्याह त्वमेवेति । क्रीडयोर्णपदऊर्णनाभिर्यथोर्णांसृ जतितन्मध्येक्रीडतेचतांहरातितथात्वंभतिमावत्स्वरूपयोःसाक्षादरूपयो शिवशक्त्योःस्थित्वाताभ्याकरणभूताभ्यांभगवंस्त्वमेवैतद्विश्वंसृजसिपासिरक्षस्यत्सिसहरसीत्यन्वयः । प्रसिद्धपरित्यज्या प्रसिद्धांतर्याम्यविकल्पनायांकिंकारणमित्यतउक्तं शक्तेःशिवस्यचपरमिति नहिशिवशक्त्योःपरःशिवइतिवक्तुंयुक्तं प्रतीतिविरोधात् तर्हित्वमित्यादिप्रयोगप्रतीतेः कागतिरितिचेन्न अंतर्याम्यपेक्षयाच रितार्थत्वात् । तदुक्तं क्रियतेस्तुतयोन्यत्रतदंतर्याम्यपेक्षया । नजीवेषुगुणाःपूर्णायथायोग्याहितद्गताइति । तद्वशत्वात्स्वरूपंतुविष्णोःसर्वमुदीर्यते । स्वरूपसचसर्वस्यविवत्वादेवतूच्यते । साक्षात्स्वरूपंमत्स्याद्याविष्णोर्नान्येकथचन तस्मादन्यगतादोषानतस्मिन्पुरुषोत्तमेइतिवचनात् शिवादीनामस्वरूपत्वंमत्स्यादीनांसाक्षात्स्वरूपत्वंचामिद्धं नापलपनीयमितिभावः ४३ दक्षयज्ञवि नाशनंतदंतर्यामिणाहरिणाकृतमितिप्रमाणेनध्वनितंस्फुटयति । त्वमेवेति । त्वमेवनान्योधर्मार्थौदोग्धीतिधर्मार्थधुक् तेनधर्मार्थदुघा सूत्रणप्रत्युत्थानाद्यकरणनिमित्तदोषसूचकेनदक्षेणहेतुनाविसर्जिता

श्रीब्रह्मोवाच ॥ जानेत्वामीशविश्वस्यजगतोयोनिबीजयोः ॥ शक्तेःशिवस्यचपरंयत्तद्ब्रह्मनिरंतरम् ४२ त्वमेवभगवन्नेतच्छिवशक्त्योःस्वरूपयोः ॥ विश्वंसृजसिपास्यत्सिक्रीडयोर्णपदोयथा ४३ त्वमेवधर्मार्थदुघाऽभिपत्तयेदक्षेणसूत्रेणविसर्जिताध्वरः ॥ त्वयैवलोकेवसिताश्चसेतवोयान्ब्राह्मणाःश्रद्दधतेधृतव्रताः ४४ त्वंकर्मणांमंगलमंगलानांकर्तासिलोकेतनुषेस्वयंफलम् ॥ अमंगलानांचतमिस्रमुल्बणंविपर्ययःकेनाचिदेवकस्यचित् ४५

ध्वरःविनाशितयज्ञोभवसीतिशेषः । सोपिगुणएवाभूदित्याशयेनाह अभिपत्तयइति । तस्यदोषस्याभिपत्तयेप्रतीकारायपरिहारायपाणिमर्कटलोचनइत्यादिदोषसूचकेनदक्षेणयोयज्ञउपक्रांतस्तंत्वद्भक्तत्वे पित्वद्भक्तद्वेषित्वात्तद्दोषपरिहारायभक्तवत्सलस्त्वमेवनाशितवानित्यर्थः । दक्षोपित्वद्भक्तश्चेत्त्वयागविनाशंकिमकार्षीरित्यतआह त्वयैवेति । तत्तत्कर्मसुयानियानिव्रतानित्वयाविहितानितानिधारयंतो येब्राह्मणावेदशास्त्रपारगास्तेयान्सेतून्श्रद्दधतेमद्भक्तोपिस्वोत्तमभद्भक्तद्वेषादिकं नकुर्यादित्यादिलक्षणधर्मसेतवोलोकेवेदेचत्वयैवावसितानिश्चित्यनिर्णीताइत्यर्थः ४४ एवकारेणमन्वादिपुस्थित्वावर्णा श्रमादिसहितांविधत्सइतिध्वनितंस्पष्टयति त्वंकर्मणामिति । मंगेरलच्[१] अगिवगिमगिरगिलगिगत्यर्थाः मंगेरलच्प्रत्ययोभवतिसज्ञाविषयेनुमागमश्चकार.स्वरार्थस्तेनमंगलमितिरूपंतस्यसवुद्धिर्हेमगले ति हेमंगलविष्णोत्वंजीवलोकेस्थित्वामगलानांपुण्यानामममंगलानामशुभानांचकर्मणाकर्तासि स्वयमन्यानपेक्षितस्तेपामुभयेपाकर्मणाफलंस्वर्गादिकमुल्बणतमिस्रनरकादिकंचतनुषेस्वस्वयोग्यता नुसारेणविस्तृत्यददासीत्यन्वयः । ननुनायंनियमोद्रढीयान् विपर्ययदर्शनादित्यतआह विपर्ययइति केनचिद्भक्तद्वेषादिहेतुनाकस्यचिदेवधर्मादेःफलविपर्ययः नतुसर्वस्येत्यज्ञानांधर्मसूक्ष्मज्ञानं दुर्लभमितिभावः ॥ ४५ ॥

---

१ क्रीडन्नूर्णपदोयथा इतिवापाठः । २ उणादिसूत्र । अ० ५ सू० ७० । ३ चिन्त्वम् ।

मन्येवंसर्वांश्चब्रह्मणाहरौदोषारोपलक्षणदोषारोपःकृतइत्यागतमित्याशंक्यत्वद्भक्ताएमप्यनुचितोरोषोनास्तिकिमुनवेतिभावेनाह नवाडनि त्वच्चरणार्पितात्मनासर्वेषुभूतेष्वपिभिन्नतदवत्त्वांपश्यतामात्मन्याधारत
अभूतानिचपश्यतामेवापृथक्दिदृक्षतांयथार्थज्ञानंच्छनांमनांप्रायेणतथारोषोनाभिभवेद्यथापशोरज्ञानिनोऽभिभवेदित्यन्वयः । अनेनरोषविषयेऽनुरोपः कर्तव्योनान्यत्रानोनहरौदोषारोपोब्रह्मणाकृतइत्युक्तं
भवति । चतुर्भुपशीतिसूत्रात् द्वितीयादिचतुर्थुषष्ठीवत्ततङनिविधानात्तवेत्यस्यद्वितीयार्थेऽप्युच्यते विष्णवधीनाजगन्मत्ताप्रतीतिश्चेष्टितानि इतिपञ्चिश्रितंज्ञानमपृथक्दर्शनंस्मृतं मिथ्याज्ञानपृथक्ज्ञानमिति
चैवविदोविदुःयथैवार्थस्तथाज्ञानमपृथक्दृष्टिरुच्यतइतिवचनात् अपृथक्दर्शनंनाभेदज्ञानंकिंतुयथावस्तुविज्ञानमितिज्ञायते ४६ हननयोग्यापराधगुरुयःविपर्ययोरोपःसकथंमहतोपिनाभिभवेदित्याशंक्य
आह । स्वदोषेणहन्यमानान्नावधीरितिमार्थयामहइतिज्ञापयति पृथक्दृशइति।येपृथक्दृक्त्वादिदोषाकराः दुरुक्तैःपरान्वितुदंति हेदेवभवांस्तान्मावधीदित्यन्वयः । पृथग्विधान्भिन्नप्रकारान्ज्ञानिलोक
विलक्षणानित्यर्थः ४७ यद्यपिब्रह्मविज्ञापनेनप्रसन्नस्यरुद्रांतर्यामिणोहरेःक्षांत्यारुद्रोपिशांतोभवतितथापिरुद्रोपिपृथगवाच्यइतियथाधुनादक्षायकोपोनकर्तव्यइतिरुद्रंवक्ति येस्मिन्निति । अस्मिंल्लोके
येऽस्तविधाजना दुर्लंघ्यपापुष्करनाभस्यमायपावंधकशक्त्यास्पृष्टधियोपथैवपृथगदृशोऽस्मिअंनद्वेषादिकंकुर्वतीतियस्मात्तस्मात्तत्रतेपुजनेषुभवादृशाःसाधवोनुकंपया हृदयद्रवीभावेनकृपांक्षमालक्ष

नैवसतांत्वच्चरणार्पितात्मनांभूतेषुसर्वेष्वभिपश्यतांतव ॥ भूतानिचात्मन्यपृथक्दिदृक्षतांप्रायेणरोषोभिभवेद्यथापशोः ४६ पृथग्दृशःकर्मदृशोदुरा
शयाःपरोदयेनार्पितहृद्रुजोनिशम् ॥ परान्दुरुक्तैर्वितुदंत्यरुंतुदास्तान्मावधीद्देवभवान्पृथग्विधान् ४७ येस्मिन्यदापुष्करनाभमायया दुर्लंघ्ययास्पृ
ष्टधियःपृथग्दृशः ॥ कुर्वंतितत्रह्यनुकंपयाकृपांनसाधवोदैवबलात्कृताःकथम् ४८ भवान्हिपुंसःपरमस्यमायया दुरंतयास्पृष्टमतिःसमस्तदृक् ॥ तया
हतात्मस्वनुकर्मचेतःस्वनुग्रहंकर्तुमिहार्हतिप्रभो ४९ कुर्वध्वरस्योद्धरणंहतस्यभोत्वयाऽसमाप्तस्यमनोःप्रजापतेः ॥ नयत्रभागंतवभागिनोददुःकुस्प
र्धिनोयेनमखोनिनीयते ५० जीवताद्यजमानोयंप्रपद्येताक्षिणीभगः ॥ भृगोःश्मश्रूणिरोहंतुपूष्णोदंताश्चपूर्ववत् ५१

कोपकारंकर्तुमिच्छांकथंनकुर्वंतीत्यन्वयः । हृदयस्यद्रवीभावस्त्वनुकंपेतिकथ्यते उपकारंकर्तुमिच्छाकृपेत्याहुर्मनीषिणः । तेपिसाधुष्वेवकेचित्कुतएवंकुर्वंतीतितत्राह दैवेति तादृग्विधपूर्वकर्मप्रबोधक
स्यदेवस्यहरेर्बंधकशक्तिबलात्तथाकृताइतिहेतुगर्भंविशेषणं । हिशब्देनयोग्यतांविशेषंकथयति ४८ विष्णुमायाहरेरिच्छाबंधशक्तिश्चतद्वशा सर्वत्रगाहरेरिच्छाबंधशक्तिर्ज्ञवर्जितेतिवचनात् । भवान्सर्वज्ञत्वे
सत्यपिबंधशक्तिस्पर्शाभावात्तेष्वेकोनस्यात् अतोस्मिन्नज्ञानिजनेऽनुग्रहंकर्तुमर्हतीत्याह भवान्हीति । हिशब्दोहेत्वर्थः तयाबंधकशक्त्याहतात्मसुनष्टबुद्धिगुणेषु । अतएवानुकर्मचेतःसुहिंसालक्षणकर्मानुविष्टचि
त्तेषु । दक्षादिष्वितिशेषः । अस्पृष्टमतिः ॥ ४९ ॥ स्वबोधनेनांतर्यामिहरिप्रसादेनचप्रसादाभिमुखंरुद्रंमत्वेतादृशोनुग्रहःकार्यइतिवक्ति कुर्वध्वरस्येति हतस्यत्वयाकृतांतरायेणेतिशेषः ।
अतएवासमाप्तस्याकृतावभृथस्नानादिनेतिशेषः । मनोर्दक्षस्य । कोपमध्वरइतितत्राहनयत्रेति येनत्वयामखो निन्यग्भावेननीचत्वेननीयतेतस्यभागिनोयज्ञभागार्हस्यतवकुत्सितास्पर्धाएषामस्तीतिकु
स्पर्धिनऋत्विजोदेवायत्रयज्ञेभागविहितहविर्भागंनददुस्तस्याध्वरस्य । यद्वायेनयज्ञभागयोग्येनत्वयामखोनिकामंनीयते तस्यभागिनोदेवाभागयत्रनददुस्तस्येति । निन्यग्भावनिकामयोरितियादवः ।
॥ ५० ॥ यजमानसद्भावेयागोद्धारःसंभवतितस्यमयाहृतत्वात्कथंनष्टाक्षाद्यवयवादीनांस्वभागनिरीक्षणकथंचायुधाश्मभिर्भग्नगात्राणामृत्विजांहामागत्वमित्याशंक्यत्वदनुग्रहसुधासमुद्रमग्नाः सर्वे
संपन्नाभवंत्वित्याह जीवतादित्यादिना ५१

अनातुरमारोग्यम् ५२ सर्वैनिरवद्यंस्यात्यदिममभागोस्तिचेदित्याशंक्यतवायमनुशोकोमाभूदित्याह । एषतइति उच्छिष्टःस्विष्टकृद्भागः । यदग्नयेस्विष्टकृतेसमवद्यति भागधेयेनैवतद्रुद्रंसमर्द्ध यतिसकृत्सकृदवद्यतिसकृदिवहिरुद्रउत्तरार्धादवद्यत्येषावैरुद्रस्यदिक्स्वायामेवदिशिरुद्रंनिरवद्यतेइतिश्रुतेः ५३ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ अत्रभगवज्ज्ञानोपचितंकर्महरःसाक्षात्कारसाधनंभवतीतितात्पर्यतोनिरूप्यते तत्रब्रह्मोक्तमाकर्ण्यतुष्टेनरुद्रेणोच्यमानप्रतिवचनप्रकारंवक्ति । इतीति । धर्मपरिपंथिनोबाधतइतिबाहुःमहांश्चासौबाहुर्यस्यसतथा तस्यसंबोधनंमहाबाहो अर्जिदृशिकम्यमिपंसिबाधृतृजिपसितुरूकुकृदीर्घहकारश्च अर्जअर्जनेदृशिर्प्रेक्षणे कमुकांतौ अमरोगे पसिनाशने बाधृलोडने एभ्योधातुभ्यःकुप्रत्ययोभवति एषांधातूनांयथासंख्यंतृजिपासितुक्बुकुदीर्घहकाराश्चेत्येतेआगमादेशाश्चभवंति ऋजुरवक्रः अव्युत्पन्नोवापशुर्मंत्रहीनश्चतुष्पाच्च कमेस्तुगागमः कंतुःकंदर्पः अमेर्बुगागमःअंबुजलं पंसिःपंसेर्दीर्घः पांसुः रजः बाधेर्हकारादेशः बाहुःप्रण्यंगम् १ किमभ्यधापीतितत्राह नाघमिति । हेप्रजेशसर्वजीवराश्युत्तम अघमपराधंनवर्णये अनेकत्वादप्राप्तकालत्वादितिशेषः । तर्हिपश्चात्तापोस्तिकिंनेत्याह नानु

देवाचांभग्नगात्राणामृत्विजांचायुधाश्मभिः ॥ भवतानुगृहीतानामाशुमन्येत्वनातुरम् ५२ एषतेरुद्रभागोस्तुयदुच्छिष्टोध्वरस्यवै ॥ यज्ञस्तेरुद्रभागेनकल्पतामद्ययज्ञहन् ५३ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ इत्यजेनानुनीतेनभवेनपरितुष्यता ॥ अभ्यधायिमहाबाहोप्रहस्यश्रूयतामिति १ ॥ रुद्रउवाच ॥ नाघंप्रजेशबालानांवर्णयेनानुचिंतये ॥ देवमायाभिभूतानांदंडस्तत्रधृतोमया २ प्रजापतेर्दग्धशीर्ष्णोभवत्वजमुखंशिरः ॥ मित्रस्यचक्षुषेक्षेतभागंस्वंबर्हिषोभगः ३ पूषातुयजमानस्यदद्भिर्जक्षतुपिष्टभुक् ॥ देवाःप्रकृतसर्वांगायेमउच्छेषणंददुः ४ बाहुभ्यामश्विनोःपूष्णोहस्ताभ्यांकृतबाहवः ॥ भवंत्वध्वर्यवश्चान्येबस्तश्मश्रुर्भृगुर्भवेत् ५ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ तदासर्वाणिभूतानिश्रुत्वामीढुष्टमोदितम् ॥ परितुष्टात्मभिस्तत्रसाधुसाध्वित्यथाब्रुवन् ६ ततोमीढ्वांसमामंत्र्यशुनासीराःसहर्षिभिः ॥ भूयस्तद्देवयजनंसमीढ्वद्वेधसोययुः ७ विधायकार्त्स्न्येनचतद्यदाहभगवान्भवः ॥ संदधुःकस्यकायेनसवनीयपशोःशिरः ८ संधीयमानेशीर्षणिदक्षोरुद्राभिवीक्षितः ॥ सद्यःसुप्तइवोत्तस्थौददृशेचाग्रतोमृडम् ९

चिंतयइति । पश्चात्तापंनकरोमीत्यर्थः । पश्चात्तापाकरणेकारणमाह दंडइति । अपराधानुसारिदंडाकरणेअनुतापःस्यात्तदनुसारिणीशिक्षामयाकृतेत्यर्थः २ पुत्रच्छात्रादिभिर्गुरुवाक्यसबहुमानंग्राह्यमितिभावंदर्शयन्वक्ति प्रजापतेरिति अजस्यछागस्यमुखंपस्पतत्तथोक्तम् पूर्वशिरोऽनुसंधानाकरणेकारणदग्धशीर्ष्णइति । स्वपौरुषजयस्तंभस्थापनायाज्ञजनशिक्षणायचभगादीनामप्यन्यावयवैरवस्वनिर्वाहःस्यादितिभावेनाह मित्रस्येत्यादिना । बर्हिषोयज्ञस्य ३ दद्भिर्दंतैः । तत्रदेवानांविशेषानुग्रहंकरोति देवाइति । प्रकृतसर्वांगाःपूर्वावस्थाप्राप्तसर्वावयवाः उच्छेषणभागोवैरुद्रइतिश्रुतेः । येमउच्छेषणंददुरितिविशेषानुग्रहेहेतुः ४ ऋत्विजांनैवमित्याह बाहुभ्यामित्यादि अध्वर्यवऋत्विजस्तेषांमध्येकेचिच्छिन्नबाहवः केचिच्छिन्नहस्तास्तेषुछिन्नबाहवोश्विनोर्बाहुभ्यांकृतबाहवःपूर्वबाहुप्रयोजनाभवंतु । अन्येचपूष्णोहस्ताभ्यांकृतहस्ताभवंतु । कूर्परस्योपरिदेशोबाहुस्तदधोहस्तः । देवस्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यामितिश्रुतेः । हसदानादानयोरितिधातुः ।बस्तस्यश्मश्रुणियस्यसबस्तश्मश्रुः ५ कोसावुत्तरकथाप्रसंगइतितत्राहतदेति मिहसेचनइतिधातोः प्रणतजनस्याभीष्टंवर्षतीमीढ्वांसस्तेषामतिशयेनमीढ्वान्मीढुष्टमस्तेनकथितम् अनेनतदानीमतत्रामोपलब्धिरिदस्यंज्ञायते ६ शुनासीरादेवाः । सहितामीढ्वद्वेधोभ्यांन्द्रब्रह्मभ्यांयेतथोक्ताः ७ कस्यदक्षस्य सवनीयपशोर्यज्ञीयपशोः ८ शीर्षणिशिरसि ९

शिवस्यावनवपुंस्त्वनुग्रहसामर्थ्यंन्यनाक्ति नदेति । अभ्रंसलिलदेव्योम्निशब्देकोदडआयुधइतिपदः शरन्मेघवत् १० ताद्यम्वच्छत्वमेवतस्यनत्वांतरंनलक्षणाभावादितितत्राह भवस्तवायेति औत्कंठ्यादुत्सवबाष्पकलया आंतरनैर्मल्याभावेरुद्रस्तवएवनयुक्तः सचाननकर्तृप्रपत्यंननस्मादांतरीशुद्धिरनुमीयन्हाति ११ कादिकएवमदत्तोनतत्राचिकइतिशकामाभूदित्याह कृच्छ्रादिति भावेनसेंहन १२ दक्षस्यशिवस्वांतरांद्रेषोनाम्नीनिज्ञापयितुंनदनुगुणगणैः स्तुतिंकरोति भूयानिति । त्वयाप्रमह्यापिमदपराधानुगुणोदंडोधृतइतियद्यस्मात्तस्माद्भूयाननुग्रहःकृतः । अहोमेमहतांपुंसा मनुकंपा । शिरश्छेदादिलक्षणोनुग्रहोनस्यात्किंतुअत्यंतापकारएवायममरणमेवलोकेकोदर्शनात्तानयुक्तइत्याशंक्याररायःयिक्त्ये नायनियमइतिभावेनाह नब्रह्मेति । ब्रह्मबंधुषुब्राह्मणजातिमा त्रेषुयुष्मांतवहरेश्चवांयुवयोरवज्ञानास्तिधृतव्रतंपुनीक्षितेपुकुतएवावज्ञातः कृतावज्ञन्वान्मयिदंडकरणंयुक्त अन्यथायुष्मदवज्ञानेनानुत्थाननमःप्राप्तिःस्यादिति १३ अवज्ञानेनिमित्तमाह विद्यातपइ ति । ब्रह्मात्मतांवेदरक्षकतांब्रह्मणःपूर्णगुणस्यहरेरात्मतांविशेषसंनिधानदेहतांवा प्रथयितुमख्यापयितुं अस्राअस्राक्षीःस्म । यस्मात्तत्तस्मात्त्वत्संनिधानपात्रभूतान्ब्राह्मणान्विपत्सुपासीत्य

तदावृषध्वजद्वेषकलिलात्माप्रजापतिः ॥ शिवावलोकादभवच्छरद्ध्रदइवामलः १० भवस्तवायकृतधीर्नाशक्नोदनुरागतः ॥ औत्कंठ्यबाष्पकलयासं परेतांसुतांस्मरन् ११ कृच्छ्रात्संस्तभ्यचमनःप्रेमविह्वलितःसुधीः ॥ शशंसानिर्व्यलीकेनभावेनेशंप्रजापतिः १२ ॥ दक्षउवाच ॥ भूयाननुग्रहअहोभवता कृतोमेदंडस्त्वयामयिभृतोयदपिप्रलब्धः ॥ नब्रह्मबंधुषुचवांभगवन्नवज्ञातुभ्यंहरेश्चकुतएवधृतव्रतेषु १३ विद्यातपोव्रतधरान्मुखतःस्मविप्रान्ब्रह्मात्मतत्त्वम प्रथयितुंप्रथमंत्वमस्राः ॥ तद्ब्राह्मणान्परमसर्वविपत्सुपासिपालःपशूनिवविभोप्रगृहीतदंडः १४ योसौमयाविदिततत्त्वदृशासभायांक्षिप्तोदुरुक्तिविशि खैरगणय्यतन्माम् ॥ अर्वाक्पतंतमर्हत्तमनिंदयैक्षद्दृष्ट्यार्द्रयासभगवान्स्वकृतेनतुष्येत् १५ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ क्षमाप्यैवंसमीढ्वांसंब्रह्मणाचानुमंत्रि तः ॥ कर्मसंतानयामाससोपाध्यायर्त्विगग्निभिः १६ वैष्णवंयज्ञसंतत्यैत्रिकपालंद्विजोत्तमाः ॥ पुरोडाशंनिरवपन्वीरसंसर्गशुद्धये १७ अध्वर्युणात्तहवि षाहूयमानोयजुष्पतिम् ॥ यथाविशुद्धयादध्यौतथाप्रादुरभूद्धरिः १८ तदास्वप्रभयातेषांद्योतयंत्यादिशोदश ॥ मुष्णंस्तेजउपानीतस्तार्क्ष्येणस्तोत्रनिर्जि तः १९ श्यामोहिरण्यरशनोर्ककिरीटजुष्टोनीलालकभ्रमरकुंडलमंडितास्यः ॥ कंब्वब्जचक्रशरचापगदासिचर्मव्यग्रैर्हिरण्मयभुजैरिवकर्णिकारः २०

त्यत्य १४ भवान्कृपासमुद्रोऽहंनिर्घृणोदुष्टइत्यत्रविवेकयुक्तिमाह योसाविति नविदितातत्त्वदृग्यस्यसतथातेनाऽलब्धतत्त्वज्ञानेनैक्षदद्राक्षीत् नास्माकपुरुपायुषाशतेनत्वत्कृतप्रतिनिधिकरणश क्यते अतःस्वकर्मणास्वयमेवतुष्टोभवत्याह सभगवानिति १५ मत्कृतमनुमरति क्षमाप्येति । संतानयामासअनुसहितंचकार १६ दुष्टस्ययज्ञस्यप्रायश्चित्तमंतरेणकथमनुसंधानंघटतइतितत्राह । वैष्णवमिति वैष्णवंविष्णुदैवत्यं । त्रीणिकपालान्यासनानियस्यसत्रिकपालस्तं । वीरोवीरभद्रस्तस्यसंसर्गउपद्रवस्तस्यशुद्धयेपरिहारायनिर्वापणसमंत्रपचनम् १७ अध्वर्योःप्रतिपत्तिफलमाह अध्व र्युणेति । यजुष्पतिंमंत्रदेवताम् १८ तत्प्रत्यक्षस्यहरेःकर्मविशेषस्वरूपविशेषंचाह तदेति । तार्क्ष्येणगरुडेन स्तोत्रेणसामरूपेणनिर्जितोवशीकृतः १९ हिरण्मयारशनाकांचीयस्यसतथाहिरण्यवत्पीत मंबरंयस्यसइत्यर्थोवा । अर्कवत्उज्ज्वलताकिरीटेनजुष्टः नीलाश्चतेअलकाश्चनीलालकाः तएवभ्रमराश्चकुंडलेचनीलालकभ्रमरकुंडलानिएतैर्मंडितमास्ययस्यसतथा कंब्वादिभिर्व्यग्रैर्विवशैः शिक्षा भ्यासदर्शकैरिवांगदादिभूषणार्पितत्वाद्धिरण्मयैरिवास्थितैर्भुजैर्लक्षितःपुष्पितः कर्णिकारोवृक्षविशेषः २०

वक्षस्यधिश्रिताबधूर्भार्यायस्यसतथा पुत्रभार्यात्वप्रेमास्पदत्वद्योतनायाधिश्रितरमइतिवक्तव्येवधूरित्युक्तम् । वहेश्च वहेर्द्धातोरूप्रत्ययोभवतिपुत्रभार्यायांगम्यमानायांचकारात्कनीयभ्रातृभार्यायाम् धकारश्चांतादेशः स्वभार्याचवधूः । सापिसेवार्थमत्रवसति नत्वालिंगनादिसुखावाप्त्यर्थमतः श्रितेति उदारहासावलोकयोः कल्ययाचंद्रकलावदाह्लादिकया पार्श्वेभ्रमद्व्यजनचामराख्यराजहंसाभ्यामुपरिगुभ्रातपत्रशशिनालक्ष्यमाणोदृश्यमानः एवंविधस्तार्क्ष्येणोपानीतइतिपूर्वेणान्वयः २१ ब्रह्मरुद्रौविष्णुसमानावितिलोकप्रवादपरिहारंस्तत्पूर्वदेवतानांश्रीनारायणप्रणामंवक्ति तमुपागतमिति ब्रह्माचतुर्मुखइंद्रोवायुरुत्यक्षोरुद्रएतेनायकायेषांतेतथोक्ताः २२ ननुनप्रणाममात्रमुत्तमत्वादिनिश्चयात्मकसमानानामपिमिथोदर्शनादितितत्राह तत्तेजसेति । सन्नजिह्वा.जिह्वाशक्तिरहिता. गद्गदवाचइत्यर्थः अत्रनिमित्तंससाध्वसाइति । ननुसन्नजिह्वत्वेनकिंपश्चाज्जग्मुरितितत्राह मूर्ध्नीति २३ स्तुतिलक्षणवागादींद्रियादिव्यापाराभावेनकेवलोपस्थानेकिंप्रयोजनमत्राह अप्यर्वागिति । यस्यमहित्वेमाहात्म्यविषयेऽनंतत्वादर्वाग्वृत्तयोपिअप्राप्तवाङ्मनसव्यापाराअपिस्वभूर्ब्रह्मादयःकृतानुग्रहविग्रहंभक्तानुग्रहार्थंकृतोविग्रहोयेनसतथातंश्रीनारायणंयथामतिगृणंतिस्मेत्यन्वयः २४ स्तुतिप्रबंधकथनेग्रंथाधिक्यंस्यादितिमत्वायदर्थंहरेराविर्भावस्तस्यदक्षस्यभगवत्प्रतिपत्तिप्रकारंवक्ति दक्षइति २५ प्रतिपत्तिर्नामनिर्गुणत्वेनानिराकारत्वेनचेत्प्रतिपद्यमानाविषयानुसारिणीस्यात् केवलोनिर्गुणश्चाकाशंब्रह्मअनादिर्वायमाकाश.शून्योलौकिकइतिश्रुतेरन्यथाप्रतिपत्तिदोषेणानर्थापत्तिःस्यादितितत्राह । शुद्धमिति । यद्रूपशुद्धानिर्दोषत्वेनशोधितम् । कथंशोधितमत्राह स्वधाम्नीति ।

वक्षस्यधिश्रितवधूर्वनमाल्युदारहासावलोककलयारमयंश्चविश्वम् ॥ पार्श्वभ्रमद्व्यजनचामरराजहंसःश्वेतातपत्रशशिनोपरिलक्ष्यमाणः २१ तमुपागतमालक्ष्यसर्वेसुरगणादयः ॥ प्रणेमुःसहसोत्थायब्रह्मेंद्रत्र्यक्षनायकाः २२ तत्तेजसाहतरुचःसन्नजिह्वाःससाध्वसाः ॥ मूर्ध्निकृतांजलिपुटाउपतस्थुरधोक्षजम् २३ अप्यर्वाग्वृत्तयोयस्यमहित्वेस्वभुवादयः ॥ यथामतिगृणंतिस्मकृतानुग्रहविग्रहम् २४ दक्षोगृहीतार्हणसाधनोत्तमनयज्ञेश्वरंविश्वसृजंपरंगुरुम् ॥ सुनंदनंदाद्यनुगैर्वृतंमुदागृणन्प्रपेदेप्रयतःकृतांजलिः २५ ॥ दक्षउवाच ॥ शुद्धंस्वधाम्न्युपरताखिलबुद्ध्यवस्थंचिन्मात्रमेकमभयंप्रतिषिध्यमायाम् ॥ तिष्ठंस्तयैवपुरुषत्वमुपेत्यतस्यामास्तेभवानपरिशुद्धमिवामनंति २६

स्वधाम्निस्वस्वरूपेउपरतानित्यनिवृत्ताअखिलाबुद्धेरवस्थाजाग्रदादिजीवावस्था यस्यतत्तथा । तर्हितन्निराकारंकिं नेत्याह । चिन्मात्रमिति । केवलंज्ञानात्मकम् । जीवस्याप्येतादृक्त्वात्किंविशेष्योच्यतइतितत्राह । एकमिति । एकंप्रधानंसर्वोत्तमम् । नहीदृशमन्यदस्तीत्याह अभयमिति द्वितीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुतेः एतादृशस्यान्यस्याभावानकालत्रयेपिनिरस्तभयम् कुतएतत्सर्वमित्यतआह प्रतिषिध्येति । मायांजडात्मिकांप्रतिषिध्यदूरीकृत्यतिष्ठस्तादृग्रूपांभवांस्तयामाययोपादानत्वेनमहदादिमसृष्ट्वामहदाद्युपादानत्वेनाऽहंसृष्ट्वातदतिरिक्तदहकारविकृताकाशाद्युपादानत्वेनपुरुषशब्दवाच्यशरीराणिसृष्ट्वातदंतःस्थितिमत्तयापुरुषत्वंपुरुषशब्दवाच्यत्वमुपेत्यतदंतर्यामिरूपेणव्यक्ताभिन्नातस्यांकार्यकारणलक्षणायांप्रकृतावास्ते । तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदितिश्रुतेः । नत्राज्ञामायावादिनोऽपरिशुद्धमुपहितंजीवमिवामनंतितत्स्मैतुभ्यंनमइतिवाक्यशेषः व्यक्तिलक्षणमेवपुरुषत्वंनतुजीवलक्षणं मत्स्यमिन्नत्वेइत्यादेः उत्पत्तिहीनत्वप्राणाव्यक्तिरूपेनमशय । उत्पत्तिरेवजीवानात्देहोत्पत्तिरुदीर्यतेतनिवचनात् जडयापाननस्याभिमतशरीरत्वेनकर्तृत्वंचेत् सृष्ट्वानथाशरीराणिनिर्गस्थले पुरुदःस्मृतः मत्यायामञ्जगदाभिनिविष्ठःस्वयंस्थितः । तस्मात्प्राकृतवऽन्यंवर्जावक्तवदतीहि । अस्पृष्टत्वेपितद्धर्मस्तद्रुत्वादेवकारणादिविवचनात् । नेंद्रजालकक्षणामययात्रोन्यते किंतुजडाजगदुपादानभूतामङ्गीतिश्च २६

१ वहांवश्च इति उणादिसूत्रम् ॥ १ ॥ ८३ ॥ २ दक्षोगृहीतार्हणमादरोत्तमनिति पाठान्तरम् ।

ऋत्विजमादिवैदिकैःश्रीनारायणएवस्तुत्योदेवश्चेतिभावेनतत्प्रतिपत्तिप्रकारंवक्ति तत्त्वंनतइति । अनंजनपुण्यपापलेपरहित ऋत्विजोवयंतेतवतत्त्वंनविदामः । कस्मादज्ञानमत्राह रुद्रशापादिति । यज्ञादि कर्मण्यवग्रहधियोदुराग्रहबुद्धित्वादित्यर्थः । नन्वेवंतर्हिएतस्मिन्कर्मणिभवतआविर्भाव कथंघटतइतिशंकामाभूदित्याह धर्मेति सदाशिवस्यप्रसन्नदृष्ट्यवलोकनोत्फुल्लतत्त्वज्ञानैरस्माभिःक्रियमाणमि दमध्वराख्यंकर्मज्ञातंतत्पूजात्वेनेतिशेषः । कथमेतदवगतमित्यतउक्तं धर्मेति ः भक्त्यादिधर्माणामुपलक्षकत्वादित्यर्थः किमत्रप्रमाणमित्यतस्तद्दर्शयति । त्रिवृदिति । त्रीन्प्रत्यक्षानुमानागमानावृणो तीति तदानींतनैःपुरुषैर्दृश्यमानत्वात् प्रत्यक्षंप्रथमप्रमाणं । द्वितीयंहरेराविर्भावलिंगं तृतीयमेषमत्र्वधर्माणाधर्मं,धिकतमोमन' यज्ञत्पापुंडरीकाक्षस्तवैरर्चनेश्वर'संदेत्यागमं । प्रत्यक्षस्यतल्लोकाविड वनार्थत्वोपपत्तेर्लैंगस्यचविनोददर्शनायसंभवादागमस्यचस्तुतिरूपत्वेनार्थवादत्वोपपत्तेः । अतोनिर्णायकाभावान्निकतावनिष्ठहनिर्माणवस्त्वशिथिल्मभृदिनितत्राह यदर्थमिति । त्वयस्याध्वरस्य भागस्वीकारार्थंदोधिदैवमुत्तमदैवंब्रह्मादिदेवताशरीरंआस्थाइतियद्तदिदनिर्णायकप्रमाणमित्यर्थः भुंक्तेयज्ञभुजोदेवानाविदथपुरुषोत्तमइतिवचनंचास्मिन्नर्थेमान यद्वा कुतोनविदामइतितत्राह धर्मे ति धर्ममदष्टमुपलक्षयतीतितथोक्तं ज्ञानिभिरिदमध्वराख्यंकर्मयदर्थंयस्त्वमर्थोविषयोयस्यतत्तथाज्ञातं कुतःकर्मणस्त्वद्विषयत्वमत्राह अधिदैवमिति सत्त्वमधिदैवमास्थाअहहिमर्वेयज्ञानाभोक्तेति प्रवक्तस्त्वद्विषयोयज्ञइति तच्चजनमस्माभिरिंद्रादिविषयत्वेनज्ञानमतोनविदामइति २७ हेशरणदमोक्षलक्षणगृहमद अशरणेरक्षितृपुरुषरहितेउरवोबहवः अविद्यास्मितरागद्वेषाभिनिवेशा पंचक्लेशा

ऋत्विजऊचुः ॥ तत्त्वंनतेवयमनंजनरुद्रशापात्कर्मण्यवग्रहधियोभगवन्विदामः ॥ धर्मोपलक्षणमिदंत्रिवृदध्वराख्यंज्ञातंयदर्थमधिदैवमदस्त्वमास्थाः २७ ॥ सदस्याऊचुः ॥ उत्पत्त्यध्वन्यशरणउरुक्लेशदुर्गेंतकोग्रव्यालान्विष्टेविषयमृगतृष्णात्मगेहोरुभारः ॥ द्वंद्वश्वभ्रेखलमृगभयेशोकदावेऽज्ञसार्थःपादौश स्तौशरणदकदायातिकामोपसृष्टः २८ ॥ रुद्रउवाच ॥ तववरदवरांघ्रावाशिषाचानभिध्येह्यपिमुनिभिरसक्तैरादरेणार्हणीये ॥ यदिरचितधियंमावि द्यलोकापविद्धंजगतिनगणयेन्यंस्त्वत्परानुग्रहेण २९

स्तैर्दुर्गैरंतकाख्येनोग्रेणव्यालेनाजगरेणसर्पेणाक्रष्टेद्वंद्वानिसुखदुःखान्येव श्वभ्राणिगर्तान्यस्मिन्सतथातस्मिन् । खलाःपिशुनास्तएवमृगास्तैर्भयंयस्मिंस्तथातस्मिन् । शोकोमनःपीडासएववन वह्निर्यस्मिंस्तथाविधे । उत्पत्त्यध्वनिजननमरणादिमार्गे । अज्ञसार्थःअज्ञानिपरिषत्तवशरणंतौपादौकदायातिनकदापीतिमन्यामहे । कुतइतितत्राह कामेति कामेनोपहतत्वात् कामोपहतत्वंस्फुटयति विषयेति । विषयमृगतृष्णाशब्दादिविषयाख्यमरीचिकाजलमुद्दिश्यात्मापत्नः गेहंगृहं एतद्वमगुरुभारोयस्यसतथा आत्मादेहेधृतोजीवस्वभावेपरमात्मनि यत्नेनैकैमतौवानइतियादवः यद्वा विषयमृ गतृष्णैवात्मगेहंस्वनिवासस्थानंतदेवोरुभारोयस्यसतथा २८ रुद्रस्तुत्यासर्वलोकस्यहरेःसर्वोत्तमत्वेसंशयमुन्मूलयति तवेति । हेवरदतवाशिषाकारणेनानभिध्येअभिध्यानाविषयेआशीरर्थध्यातु मयोग्ये । असक्तैर्निःसंगैर्मुनिभिर्ब्रह्मादिज्ञानिभिरप्यादरेणार्हणीयेपूज्येवराग्रेवरणीयगुणेश्रीपादे यदिरचितधियंकृतबुद्धिमाविद्धिमाजानासि लडर्थेलोट् कथंभूतंमालोकापविद्धंलोकबाह्यं अनेनरुद्रस्यज्ञान्युत्तमत्वंद्योतयति तर्हिजगतित्वत्परानुग्रहेणनगणये यत्कंचनपुरुषनप्रार्थयइत्यर्थः फलेच्छयाध्यानाभावेऽपिनिष्कामत्वेनध्यानादन्याशिषोपिभवंतीत्यस्मिन्नर्थेचशब्दः हिशब्दे नगतिर्मदन्यौप्रयुंजइतिवाक्यंसूचयति २९

१ तद्रूपंनदिशापात् २ अधिकाश्चतेदेवाश्चाधिदेवाः । ब्रह्मादयः । तेषामिदंशरीरमधिदैवं । यद्वा देवानांब्रह्मादीनामिदंशरीरंदैवं । अधिकंचतत्दैवंचेतिविग्रहः । एतेनाधिदेवानामिदमाधिदैवमि तिस्यात् कथमधिदैवमितिशंकापरास्ता इतिभागवततात्पर्यदीपिका ।

ब्रह्मादीनामपिश्रीनारायणतत्त्वज्ञानंदुर्लभंकिमुतास्माकंततोरुद्रेद्वेषस्ततत्त्वाज्ञानहेतुकइतिभावंध्वनयन्भृगुस्तंभगवंतंस्तौति । यन्माययेतिश्लोकद्वयेनगहनयागंभीरयायस्यतवमाययापहृतआत्मबोधःस्वरूपज्ञानंयेषांतेतथा ।अतएवतमस्यविद्यायांस्वपंतःशयानाब्रह्मआदिर्येषांदेवानांतेब्रह्मादयस्तनुभृतःशरीरिणः । अनेनदेहवतएवज्ञानग्रहणयोग्यतांसूचयति आत्मसुजीवेषुप्रेरकत्वेनाश्रितास्थितंतवतत्त्वमधुनापीत्यनेनोत्पाद्यदीर्घकालगतिंसूचयति नविदंति सोयंप्रणतानामात्मनांजीवानाबंधुर्भवान्प्रसीदत्वित्यन्वयः । यद्वा ब्रह्मादि कारणयेषांतेब्रह्मादयस्तनुभृतोजीवाआत्मानहृदयमाश्रितं अन्यत्समम् ॥ ३० सर्वस्यहरेस्तत्वविषयाज्ञानमुक्त्वेदानींतत्तत्त्वप्रमाणाभावेनशून्यप्रायतत्स्यादित्यतोऽव्यक्तादिविशेषज्ञानिप्रत्यक्षंप्रमाणमितिभावेनाह नैतादिति एतदव्यक्तादि भवतःस्वरूपंसच्चिदानंदात्मकंनभवति इहजगतियोवैराग्यभक्त्यादिसाधनसामग्रीमानसौपदार्थभेदग्रहोऽव्यक्तादिपदार्थविशेषज्ञानीब्रह्माद्यन्यतमःपुरुषोयावत्पदार्थजाततावत् पृथगीक्षेत्पश्यतीतियस्मात्तस्मादित्यर्थः भेदोंतरंविशेषश्चसूक्ष्मेक्ष्यचाभिधीयतइतिवचनात् अत्रभेदोविशेषः नन्वव्यक्तादेर्व्यतिरिक्तत्वेतत्तद्दर्शनप्रमाणस्यात्तदेवकुतइतितत्राह ज्ञानस्येति । ज्ञानस्येत्युपलक्षणजातावेकवचनं ज्ञानेंद्रियाणांकर्मेंद्रियाणामर्थस्यशब्दादितन्मात्राणांचाकाशादिभूतानांचगुणस्यसत्त्वादेश्च चशब्दात्तत्कार्ययोर्महदहंकारयोश्चाश्रयान्मायामयात्प्रकृतिविकारान् प्रपंचाद्व्यतिरिक्तोत्यंतविलक्षणःकेवल

॥ भृगुरुवाच ॥ यन्माययागहनयापहृतात्मबोधाब्रह्मादयस्तनुभृतस्तमसिस्वपंतः ॥ नात्माश्रितंतवविदंत्यधुनापितत्त्वंसोयंप्रसीदतुभवान्प्रणतात्मबंधुः ३० नैतत्स्वरूपंभवतोसौपदार्थभेदग्रहःपुरुषोयावदीक्षेत् ॥ ज्ञानस्यचार्थस्यगुणस्यचाश्रयान्मायामयाद्व्यतिरिक्तोयतस्त्वम् ३१ ॥ इंद्रउवाच ॥ इदमप्युतविश्वभावनंवपुरानंदकरंमनोदृशाम् ॥ सुरविद्विट्क्षपणैरुदायुधैर्भुजदंडैरुपपन्नमष्टभिः ३२ ॥ यज्ञपत्न्यऊचुः ॥ यज्ञोयंतवयजनायकेनसृष्टोविध्वस्तःपशुपतिनाद्यदक्षकोपात् ॥ तन्नस्त्वंशवशयनाभशांतमेधंयज्ञात्मन्नलिनरुचादृशापुनीहि ३३

चिदानंदात्मकनित्यदेहस्त्वमिति यतोतइति । तदुक्तं अव्यक्तादिपदार्थानांविशेषज्ञानिनापितु नदेहोवैष्णवोज्ञेयआनंदःप्राकृतोनहीति अव्यक्तादिपदार्थानांविशेषज्ञानिनावैष्णवोदेहोऽव्यक्तादिपदार्थानांसंबंधेननिर्मितोनज्ञेयःतत्रहेतुमाह आनंदइति यद्वाऽसौपदार्थभेदग्रहःपुरुषोयावद्रूपमीक्षेत्तावदेतदव्यक्तादिभवतःस्वरूपंनभवतीतिप्रतीयते ज्ञानिदर्शनस्ययथार्थत्वनियमात् अनेनाज्ञानिपक्षेयथाव्यक्तादिस्वरूपंनज्ञानिपक्षइत्युक्तं अन्यत्समं । असतइतिपाठे अमांगल्यादित्यर्थः ३१ अनंतरातीतश्लोकेप्रत्यक्षमेतत्भवतःस्वरूपनभवतीत्यन्यथाप्रतीतिमिंद्रस्तुतिव्याजेननिरस्यति इदमिति अच्युतहेयोपादेयरहितहरे इदंदृश्यमानंतववपुर्विश्वभावनजगदुत्पादकब्रह्मैवेत्यन्वयः वपुःशब्दस्यार्थांतरमाह आनंदकरमिति शुभाकारेतनौवपुरित्यभिधानं यावद्गुणानुपसंहृत्योपास्ततदनुसारिफलंचस्वस्यापिस्यादित्याशयेनाह सुरविद्विडिति । सुरविद्विषोऽसुरास्तान्क्षपयंतीतिसुरविद्विट्क्षपणास्तैः ३२ अतएवास्यकर्मणःपूर्णफलत्वसिद्धिःश्रीनारायणकटाक्षेणैवेत्यभिप्रायेण पत्न्यःस्तुवंतीत्याह यज्ञोयमिति । शवंजलंतस्मिन्शेतइतिशवशयः अधिकरणेशेतेरितिकर्तर्यचप्रत्ययः कमलंनाभौयस्यसतथोक्तः तस्यसंबुद्धिःशवशयनाभकमलनाभ शानमेधमुपरतयज्ञपक्षेशवाःप्रेताःशेरतेस्मिन्नितिशवशयः पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेत्यधिकरणेघःप्रत्ययः श्मशानतस्यआभेवआभायस्यसःश्मशानकांतिश्चासावुग्रतश्चासावभ्यर्थ्येति सत्यांतत्त्वं पुनीहिशुद्धकरत्वापूर्णफलंकुर्वित्यर्थः ॥ ३३ ॥

१ अव्यक्तादिसर्वपदार्थाः ।

इदानींदेवरूपमुपनिषदेकवेद्यंनमायामयमितिभावेनऋषयः स्तुवंतीत्याह अनन्वितमिति । भगवंस्तवविचेष्टितमनन्वितंलोककमविलक्षणं कुतस्त्वमात्मनाऽन्यसहायमंतरेणपरकर्मवरसिकरोपितेनकर्मणा नाल्पसेनलिप्यसेहियस्मात्तस्मात् सयत्तत्रकिंचिल्लश्यन्दनन्वागतस्तेनभवत्यसंगोह्ययपुरुषइतिश्रुतेः । असंगित्वंतत्रैवोचितमित्याह विभूतयइति । यतोयस्या श्रियःप्रसादाद्विभूतयः ईश्वरान्ब्रह्मादीन् पसेदुःप्राप्नुस्तांश्रियंस्वयमनुवर्तिनींनास्वतएवनिपेवमाणांभवान्नमन्यते मनज्ञानइतियातो. अप्राप्तफलार्थसेवतेइतिनजानाति किंतुऋतुधर्मवज्जलस्यंदनवनभक्तिकरणमस्या स्वभावइत्येवजानातीत्यर्थः ३४ तेतवकथामृतपीयूषनद्यामवगाढोमज्जंयमनोवारणःसंसारारण्यदावेनसंम्याग । स्मरणाभावेनिमित्तमाह ब्रह्मेति । ब्रह्मसंपन्नस्यापिनिर्गमनेस्मृतिःशभवतीत्यतउक्तंनानिष्क्रामतीति । कथानद्यव गाढेहेतुमाहक्लेशेत्यादिना । अनेनाप्यस्परूपस्यब्रह्मत्वंनिरणायीतिज्ञायते ३५ पूर्वंत्रयजमानेनयथातत्वंस्तुन अत्रलोकसमक्षापूर्वकमौत्सुक्याच्चस्वाभीष्टसिद्धयेयजमान्याप्रस्तूयते । स्वागत मित्यादिनाश्रियाकांतयासहत्राहिरक्ष कवंधइत्यनेनाशिरोराहित्येसिद्धेपिस्पष्टत्वाच्चशीर्षहीनइत्युक्त । अंगंकंठविगादिभिरन्यत्रकरचरणादिभिः सहितोऽप्यनेनसर्वोत्तमन्वंहरेर्द्योतितम् ३६ लोकपालस्तु स्वापिहरेरीदृशरूपमनारोपितमितिज्ञापयतइतिआह दृष्टःकिमिति । येनत्वयाविश्वंसर्वंदृश्यतेज्ञानभवतिसप्रत्यग्दृष्ट्याज्ञानदृष्ट्याचदृश्यस्त्व । नोऽस्माकं असद्ग्रहैःशब्दाद्यसंनलविषयग्राहिभिर्दृग्भिः किं दृष्टोऽनमुंदिव्यदृष्टोऽनुग्रहसंतरेणेतिशेषःपष्ठःपंचभूतव्यतिरिक्तशरीरस्त्व पंचभिर्भूतैर्निर्मितशरीरवद्भिर्दृष्टोभासीतियत्तेषाभवदीयामायाहिभवत्सामर्थ्यमेव । नह्यमासदृष्टिगोचरस्वभावस्यतद्गोच

ऋषयऊचुः ॥ अनन्वितंतेभगवन्विचेष्टितंयदात्मनाचरसिहिकर्मनाज्यसे ॥ विभूतयेयतउपसेदुरीश्वरींनमन्यतेस्वयमनुवर्तिनींभवान् ३४ सिद्धाऊचुः॥ अयंतेकथामृष्टपीयूषनद्यांमनोवारणःक्लेशदावाग्निदग्धः ॥ तृषार्तोवगाढोनसस्मारदावंननिष्क्रामतिब्रह्मसंपन्नवान्नः ३५ ॥ यजमान्युवाच ॥ स्वागतंतेप्रसीदेशतुभ्यंनमःश्रीनिवासःश्रियाकांतयात्राहिनः ॥ त्वामृतेधीशनांगैर्मखःशोभतेशीर्षहीनःकबंधोयथापूरुषः ३६ ॥ लोकपालाऊचुः ॥ दृष्टःकिंनोदृग्भिरसद्ग्रहैस्त्वंप्रत्यग्दृष्ट्यादृश्यतेयेनविश्वम् ॥ मायाह्येषाभवदीयाहिभूमन्यस्त्वंषष्ठःपंचभिर्भासिभूतैः ३७ ॥ योगेश्वराऊचुः ॥ प्रेयान्नतेन्योस्त्यमृतप्रियप्रभोविश्वात्मनींक्षेन्नपृथग्यआत्मनः ॥ अथापिभक्त्येशतयोपधावतामनन्यवृत्त्यानुगृहाणवत्सल ३८

रत्वंसामर्थ्यंविनायुज्यते भगवन्महिमैवासौपष्ठस्योभगवान्स्त्वयामितिवाक्यं हिशब्दगृहीतं । भूमन्नित्यनेनपूर्णस्यायंस्वभावइतिदर्शयति । यद्वा प्रत्यग्दृष्ट्याद्दृष्टस्त्वमस्माकंदृग्भिर्दृष्टः किमहोस्मद्भाग्यंदि व्यदृष्टिगोचरस्यान्यदृष्टिगोचरत्वमिति । यत्पंचभिर्भूतैःसहपष्ठोभासीतियच्चसेयंभवदीयामायाहीति ३७ योगेश्वरस्तुत्याप्रतीतंपंचभूतात्मकत्वंनिवारयति प्रेयानिति । अमृतप्रियमुक्तप्रियप्रभो समर्थविष्णोयोजीवोविश्वात्मनिजगदंतर्यामिणित्वयिपृथक्त्वमन्यथात्वंनेक्षेन्नपश्येत् सुरनरतिर्यगादिषुजीवराशिपुप्रेरकत्वेनस्थितानानारूपाणांगुणादीनांचाणुमात्रभेदनपश्यतीत्यर्थः । तस्मादात्मनो जीवादन्यः प्रेयांस्तवनास्ति हेभृत्येशभृत्यानांदासानामस्माकमीशभक्तवत्सल तथाभक्त्यात्वनन्ययाशक्यअहमेवंविधोर्जुनेतिप्रसिद्धा तयाऽनन्यवृत्त्याउपधावनांसेवमानानामस्माकमनुग्रहोस्त्येवअ थापिपुनरनुगृहाणेत्यन्वयः यथार्थज्ञानिनोनान्यःप्रियोविष्णोस्तुकश्चन तथाप्ययिकमंतुष्टचैप्रसीदेत्यर्थनंपुनरितिवचनादनन्यप्रार्थनेनेति अत्राभेदज्ञानिनोहरेरतिप्रियत्वमुच्यतइत्ययमर्थःपृथक्ज्ञा नंसदित्याहुर्यत्किंचिद्भिन्नतेन्यथा ज्ञानज्ञेयाविरोधेनतत्पृथग्वस्तुनोदृशिः केचिद्द्वंद्वविनिंदंतिज्ञात्मुज्ज्ञानवृत्तय निराकुर्वंत्यथोमदाभेदस्यपरमार्थतां येतुतत्त्वविदोमुख्याभेदब्रह्मान्यवस्तुनोःपरमार्थ मितिज्ञात्वानित्यंविष्णुमुपासतेइत्यादिप्रमाणविरुद्धइतिज्ञातव्य आचार्येणापिनपृथग्यआत्मनः । अन्यथायोनपश्यतीतिपृथगित्येतदन्यथेतिव्याख्यातंनभेदमिति ३८

विश्वांतर्यामित्वंतत्स्वामित्वंचहरेरेवमुख्यमित्याशयेनाहुः जगदिति जगदुद्भवस्थितिलयेषुजगदुत्पत्तिस्थितिसंहारेषुलीलयाप्रविभज्यमानगुणया सृष्टौरजः स्थितौसत्त्वंसंहारेतमइतिप्रकारेणविभज्य मानाःपृथक्क्रियमाणाःसत्त्वादिगुणायस्याःसातयात्माधीनयामायया । प्रकृत्याजडयामिथ्याज्ञानजनयतीश्वरः तस्यभ्रमश्चसत्त्वाद्यानसंतिपरमेशितुरितिवचनात्प्रकृत्या । रचिताकृताऽऽत्मनांजीवा नांभेदमतिर्मिथ्याज्ञानंयेनसतथातस्मै स्वसंस्थया एवार्थेहिशब्दः स्वरूपस्थित्यैवमहिमलक्षणयाअतिवर्तितानिरस्ताभ्रमोगुणाश्चसत्त्वाद्यायस्मात्सतथा सचासौआत्माचेत्यतिवर्तितभ्रमगुणात्मातस्मै हेअतिवर्तितभ्रमज्ञानानंदादिगुणात्मनइतिभिन्नंवापद । हिशब्दोज्ञानानंदात्मनोहरेरुपाधिनाभ्रमयोग्यत्वंनिवारयति ३९ हेअमितअनंततुभ्यंनमः तत्त्वायाऽद्वयज्ञानाय अमितानारोपितरू पायेतिवा धर्मादीनामस्माकंचसूतयउत्पत्तिकारणाय चशब्देनास्मत्कारणत्वनिवारयति । कारणस्यरजआदिगुणसंसर्गोनास्तीत्याह निर्गुणायेति सृष्टौप्रवर्तमानस्यतद्गुणास्पर्शोमाहात्म्यातिशयाद्यु ज्यतइतीममर्थंचशब्देनवक्ति अत्रप्रणतिःसम्यक्स्वरूपज्ञानाभावेपिसामान्यज्ञानेनघटतइतिभावेनाह यत्काष्ठामिति काष्ठोत्कर्षःसीमादिशीतियादवः । अपरेमदर्वाचीनाः कुतोविदुर्नकुतोपीत्यर्थः अनेनास्यपरमात्मत्वेनकोपिसंदेहइतिदर्शितम् ॥ ४० ॥ अनेनापिमंदाशंकामुन्मूलयति यत्तेजसेति यस्यहरेस्तेजसा यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकमितिवचनात् सुसमिद्धतेजाःपूज्य

जगदुद्भवस्थितिलयेषुलीलयाप्रविभज्यमानगुणयात्ममायया ॥ रचितात्मभेदमतयेस्वसंस्थयाह्यतिवर्तितभ्रमगुणात्मनेनमः ३९ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नमस्तेऽमिततत्त्वायधर्मादीनांचसूतये ॥ निर्गुणायचयत्काष्ठांनाहंवेदापरेकुतः ४० ॥ अग्निरुवाच ॥ यत्तेजसाहंसुसमिद्धतेजाहव्यंवहाम्यध्वरआज्यसिक्तम् ॥ तंयज्ञियंपंचविधंचपंचभिःस्विष्टंयजुर्भिःप्रणतोस्मियज्ञम् ४१ ॥ देवाऊचुः ॥ पुराकल्पापायेस्वकृतमुदरीकृत्यविकृतंत्वमेवाद्यस्तस्मिन्सलिलउरगेंद्राधिशयने ॥ पुमाञ्शेषेसिद्धैर्हृदिविमृशिताध्यात्मपदविःसएवाद्याक्ष्णोर्नःपथिचरसिभृत्यानवसिच ४२ ॥ गंधर्वाऊचुः ॥ आशासानादेवमरीच्यादयएतेब्रह्मेंद्राद्यादेवगणारुद्रपुरोगाः ॥ क्रीडाभांडंविश्वमिदंयस्यविभूम्नस्तस्मैनित्यंनाथनमस्तेकरवामः ४३

स्त्वेनसम्यक्प्रवृद्धतेजोबलंयस्यसतथा अहंजातवेदाअध्वरेयज्ञेआज्यसिक्तमाज्येनसृतंहव्यंवहामिदेवान्प्राप्यविभज्यार्पयामीत्यर्थः ओ ३ म् आश्रावय अस्तुश्रौषट् यज येयजामहे वषडितियजुर्वेदगतै र्यजुर्भिःपंचमंत्रैः । स्विष्टंसुष्ठुपूजितं । तंपंचविधपंचधाविभक्तविग्रहं । यज्ञंयज्ञपुरुषंयज्ञेशंयज्ञभावनंयज्ञभुजमित्येवंविधं । भगवंतंप्रणतोस्मीत्यन्वयः । यज्ञंयज्ञेशमित्यादिपंचविधमितिवायोज्य उक्तंच यज्ञोयज्ञपुमांश्चैवयज्ञेशोयज्ञभावनः यज्ञभुक्चेतिपंचात्मायज्ञेष्विज्योहरिःस्वयमिति आश्रावयास्तुश्रौषड्यजायेयजामहे ॥ वषट्कारांतकैर्नित्यंयजुर्भिःपंचभिर्विभुरिति ४१ कल्पापायेप्रलयेस्वे नकृतंविकृतंकार्यरूपंजगदुदरीकृत्यउदरेनिधाययज्जलंसृष्टिकालेत्वयापीततस्मिन्सलिलेउरगेंद्रएवाधिकशयनमुरगेंद्राधिशयनं तस्मिन्नाद्यःपुमांस्त्वंशेषे अत्रप्रमाणंचाहुः सिद्धैर्मुक्तैर्वेदैर्वाविमृशिताविचा रिताअध्यात्मनःपरमात्मनः पद्वीयस्यसविमृशिताध्यात्मपदविः यएवंविधःश्रीनारायणःसएवनान्यः अद्यनोऽक्ष्णोःपथिचक्षुर्विषयेचरसिभृत्यानस्मानवसि चशब्देनभृत्यरक्षणमेवप्रयोजननान्यदित्यर्थं निर्धारयंति नैतत्स्वरूपंभवतइत्यादिनायदुक्तंतन्निर्धारितमनेनेति ४२ हेदेवआशासानाःफलमाकांक्षमाणायएतेमरीच्यादयोयएतेब्रह्मेंद्राद्यादेवगणायएतेरुद्रपुरोगाभूतगणाइतीदंविश्वंविभूम्नोयस्यतत्क्री डाभांडंक्रीडेोपकरणंवर्ततइत्यन्वयः हेनाथतस्मैतेतुभ्यंनित्यंनमःकरवामइत्यनेनापिमंदशंकोन्मूलिता ४३

अव्यक्तादेःस्वरूपकल्पनायास्त्वदिच्छाधीनत्वात्त्वत्प्रसादेनैवनिरासःस्यादित्याशयेनविद्याधराःस्तुवंतीत्याह त्वन्माययेति। त्वन्माययात्वादिच्छयात्वदधीनयाप्रकृत्याचरचितमर्थंदेहकलत्रादिलक्षणम
भिपद्यदुर्बुद्धिःखिन्नमतिःअस्मिन्कलेवरेममाहमितिमतिंकृत्वातएवउत्पथैर्दुर्मार्गवर्तिभिःस्वैरिंद्रियैः क्षिप्तोऽप्यसत्स्वप्नमगम्येष्वविषयेषुलालसउत्कंठावानपिपुमान्युष्मत्कथारसानिषेवकः अत्यामुद्यत्यने
नेत्यात्ममोहःसंसारस्तमुद्व्युदस्येन्निरस्यतीत्यन्वयः ४४ ब्राह्मणस्तुतिव्याजेनहरेःसर्वस्वातंत्र्यंद्रढयति त्वंक्रतुरिति त्वंक्रतुरित्याद्यभेदेनोक्तिरंतर्यामिविषयेतिज्ञातव्यं तदुक्तं सर्वशब्दाभिधे
यत्वंसर्वांतर्यामिकत्वतः ननुसर्वस्वरूपत्वात्सर्वाभिन्नोयतोहरिरिति अत्रभ्रष्टत्वेननैक्याभावेपिब्रह्मरुद्रादिविशिष्टचेतनक्यंकिनस्यादितिचेत्तन्नप्रमाणविरुद्धत्वात् तदुक्तं अंतर्यामिस्वरूपेणब्रह्मरुद्राद्य
भिन्नता। ननुजीवस्वरूपेणजीवाभिन्न।यतोहरेः विशेषाभेदवचनंसन्निधानविशेषतः सन्निधानंतुतत्प्रोक्तंसामर्थ्यव्यंजनंहरेरिति ४५ रसायारसातलात् योगिभि सनकादिभिः यज्ञक्रतुर्यज्ञसंकल्पः ४६
साम्नीःसामगायनध्वनिः परिभ्रष्टानिविलुप्तानिसत्कर्माणियेषांते तथोक्तास्तेषां यज्ञविघ्नाराक्षसाः ४७ भद्ररुद्रोवीरभद्रः उन्निन्येउर्ध्वंनीतवान् समाप्तंकृतवानित्यर्थः ४८ सर्वात्मेति
हेतुगर्भविशेषणम् । सर्वभूतांतर्यामित्वेन सर्वभागभुक् स्वेनभागेनहेतुनासर्वभागंभुंक्तइतिसर्वभागभुक् । पूर्वंप्रीयमाणइदानींप्रीयमाणइत्युभयार्थाभिप्रायेणेवशब्दः इवोभयेचसादृश्यइत्यभिधा

विद्याधराऊचुः ॥ त्वन्माययार्थमभिपद्यकलेवरेस्मिन्कृत्वाममाहमितिदुर्मतिरुत्पथैःस्वैः ॥ क्षिप्तोप्यसद्विषयलालसआत्ममोहंयुष्मत्कथामृतनिषेवक
उद्व्युदस्येत् ४४ ॥ब्राह्मणाऊचुः ॥ त्वंक्रतुस्त्वंहविस्त्वंहुताशःस्वयंत्वंहिमंत्राःसमिद्दर्भपात्राणिच ॥ त्वंसदस्यर्त्विजोदंपतीदेवताअग्निहोत्रंस्वधासोमआज्यं
पशुः ४५ त्वंपुरागांरसायामहानसूकरोदंष्ट्रयापद्मिनींवारणेंद्रोयथा ॥ स्तूयमानोनदँल्लीलयायोगिभिर्व्युज्जहर्थत्रयीगात्रयज्ञक्रतुः ४६ सामगाऊचुः ॥
संप्रसीदत्वमस्माकमाकांक्षतांदर्शनंतेपरिभ्रष्टसत्कर्मणाम् ॥ कीर्त्यमानान्नृभिःसामगीरीशतेयज्ञविघ्नाःक्षयंयांतितस्मैनमः ४७ मैत्रेयउवाच ॥ इति
दक्षःकविर्यज्ञंभद्ररुद्राभिमर्शितम् ॥ कीर्त्यमानेहृषीकेशेउन्निन्येयज्ञभावने ४८ भगवान्स्वेनभागेनसर्वात्मासर्वभागभुक् ॥ दक्षंबभाषआभाष्यप्रीय
माणइवानघ ४९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहंब्रह्माचशर्वश्चजगतःकारणंपरं ॥ आत्मेश्वरउपद्रष्टास्वयंदृगविशेषणः ५० सआत्ममायामाविश्ययोहंगु
णमयींद्विज ॥ सृजन्रक्षन्हरन्विश्वंदध्रेसंज्ञाःक्रियोचिताः ५१

धान् यथाप्रीयमाणःप्रियंवक्ति तथेतिवा ४९ ननुभगवान्स्वागतंबभाषइतिनयुक्तं । दक्षस्यप्रागेवतत्रास्थितत्वात् अन्यद्वक्तव्यंनप्रतीयतइत्याशंक्यस्वात्मानंदक्षायोपदिशतीत्याह अहमिति ।
आत्मेश्वरः आत्मनांजीवानामीश्वरईशनशीलः । उपद्रष्टासर्वस्यसाक्षीकोद्रष्टा स्वयंदृक्स्वयंप्रकाशः अविशेषणः सर्वोत्तमोहंविष्णुर्जगतःपरं पृपालनपूरणयोरितिधातुः पालकंकारणं ।
ब्रह्माब्रह्मसंज्ञोहंपरंसृष्ट्यापूरकंकारणं शर्वःशर्वसंज्ञोऽहंजगतःपरमुत्कृष्टंकारणंविक्षेपकसंहारकंशृविक्षेपइतिधातुः मामेवंविधंजानीहीतिशेषः ५० एतदेवस्पष्टयति सइति हेद्विजदक्ष । योहमेवंत्रिरूपःसएवा
हंसत्त्वादिगुणमयीमात्ममायांमदधीनजडप्रकृतिमाविश्यरजोगुणोपादानत्वेनब्रह्माणंसृष्ट्वा ब्रह्माख्यमद्रूपेणतंप्रविश्यजगत्सृजन् । सत्त्वगुणप्रवर्तकत्वेनविष्णुरूपेणविश्वंरक्षन् तमोगुणोपादानत्वेनाशिवंसृ
ष्ट्वाशिवाख्यमद्रूपेणतंप्रविश्यविश्वंहरन्संहरन्तत्तात्क्रियोचिताःसंज्ञाअभिवृद्धिहेतुत्वाद्ब्रह्मनाम । सविलासव्याप्तिहेतुत्वाद्विष्णुनाम । संहारहेतुत्वाद्धरनामेतिदध्रइत्यन्वयः । अनेनब्रह्मरुद्रस्थमद्रूपाभ्यां
विष्णुरूपेणचाहमेवजगत्सृष्ट्यादित्रयकृदित्यतोब्रह्मशिवयोःप्रसिद्धयोःसृष्टिसंहारकर्तृत्ववचनंभ्रांतिमूलमित्युक्तंभवति ५१

एतदेवस्पष्टयति तस्मिन्निति योऽहंविश्वस्यमुख्यंकारणंतस्मिन्मयि। केवलेप्रकृतिसंबंधरहिते । ब्रह्मणिगुणपूर्णेऽद्वितीयेसमाधिकरहिते । परमात्मनिस्थितेसति देहात्मबुद्धिर्देहोहमितिबुद्धिर्यस्य सयथाजीवः। भूतानिब्रह्मादीनि। भेदेनस्वातंत्र्येण। स्वतएवसृष्ट्यादिप्रवृत्तिमंतिनकेनचिन्नियंतारंनात्यनुपश्यतीत्यन्वयः। अज्ञइतिहेतुगर्भविशेषणं यद्वा भेदेनास्थितानिब्रह्मादिभूतानिपरमात्मन्यनुपश्यतीत्यभेदेनेतिशेषः ५२ अज्ञानिदर्शनमुक्त्वाज्ञानिदर्शनप्रकारमाह यथेति पुमान्जीवःशिरःपाण्यादिषुस्वांगेषुकाचिदपिपारक्यबुद्धिंयथानकुरुतेकिंतुस्वकीयबुद्धिमेवकरोति एवमत्परोब्रह्मादिभूतेषुमात्मकत्वबुद्धिंकरोति नस्वातंत्र्यबुद्धिम् ५३ अतःफलितमाह त्रयाणामिति हेब्रह्मन्एवमुक्तप्रकारेणममैवस्वातंत्र्यादन्येषामस्वातंत्र्यात्ब्रह्मशिवस्थत्वेनब्रह्मशिवाख्ययोर्मद्रूपयोः पृथक्स्थितस्यविष्ण्वाख्यस्यमद्रूपस्यचेतित्रयाणांत्रित्वसंख्योपेतानामेकभावानामेकरूपाणामेकैश्वर्याणां सर्वभूतात्मनासर्वभूतांतर्यामित्वेनयोजीवोभिदांनपश्यतिसशांतिंमोक्षंगच्छतीत्यन्वयः । यद्वा त्रयाणां ब्रह्मविष्णुशिवाख्यानांसर्वभूतस्वामिनामेकचित्तानांभिदांमिथोविरोधबुद्धिविषयत्वंनपश्यतिसशांतिंस्वस्थबुद्धितयाभगवन्निष्ठामाप्नोति ब्रह्मादिजीवानांहरिणाऽभेदवचनस्यकागतिरितिचेन्न तद्वशवर्तित्वप्रियत्वदृष्टिविषयत्वात् तदुक्तं हरेर्वशत्वदृष्टिस्तुभूतानामपृथग्दृशिः प्रियत्वदृष्टिरथवाब्रह्मादीनांविशेषतइति ५४ शांतिमधिगच्छतीत्यनेनहरेःस्वात्मोपदेशश्चेत्समाप्तः परंदक्षेणाकिमकारीत्यत्राह

तस्मिन्ब्रह्मण्यद्वितीयेकेवलेपरमात्मनि ॥ देहात्मबुद्धिर्भूतानिभेदेनाज्ञोनुपश्यति ५२ यथापुमान्नस्वांगेषुशिरःपाण्यादिषुक्वचित् ॥ पारक्यबुद्धिंकुरुतएवंभूतेषुमत्परः ५३ त्रयाणामेकभावानांयोनपश्यतिवैभिदाम् ॥ सर्वभूतात्मनांब्रह्मन्सशांतिमधिगच्छति ५४ मैत्रेयउवाच ॥ एवंभगवतादिष्टःप्रजापतिपतिर्हरिम् ॥ अर्चित्वाक्रतुनास्वेनदेवानुभयतोऽयजत् ५५ रुद्रंचस्वेनभागेनह्युपाधावत्समाहितः ॥ कर्मणोदवमानेनसोमपानितरानपि ॥ उदवस्यसहर्त्विग्भिःसस्नाववभृथंततः ५६ तस्माअप्यनुभावेनस्वेनैवावाप्तराधसे ॥ धर्मएवमतिंदत्त्वात्रिदशास्तेदिवंययुः ५७ एवंदाक्षायणीहित्वासतीपूर्वकलेवरम् ॥ जज्ञेहिमवतःक्षेत्रेमेनायामितिशुश्रुमः ५८ तमेवदयितंभूयस्त्ववापपतिमंबिका ॥ अनन्यभावैकगतिःशक्तिःसुप्तेवपूरुषम् ५९

एवमिति आदिष्टउपदिष्टःप्रजापतिपतिर्दक्षःस्वेनक्रतुनास्वयज्ञेनस्वेच्छयावाभागवतःभगवद्भक्तःस्वांशवतोवादेवानयजत्पूजयामास । उभयतइतिपाठेकथमुभयत सोमतोविष्टरादेर्भिन्न कथमुभयतःसोमतोऽविपश्चेतिवा ५५ उपाधावदुपास्त ततोनिरपराधत्वेनशुद्धश्चाभूत् धावुगतिशुद्ध्योरितिधातुः उदवसानेनसमाप्तिप्रिलक्षणेनकर्मणा आग्नेयंपंचकपालमुदवसानीयंनिर्वपेदिति श्रुतेः सोमपानितिपाणिनेरपिसंज्ञेनव्यासेनप्रयुक्तत्वाच्छिच्छ्यत्ययःभायिकइतिज्ञातव्यं । इतरानसोमपानित्यर्थः । उदवस्यसमाप्तिमिष्टिंकृत्वा स्वेनानुभावेनभगवन्माहिम्नैवावाप्तराधसेप्राप्तयज्ञसिद्धये ५६ ५७ ननुदक्षकोपेनयोगमुक्तदेहयादक्षपुत्र्यासत्याऽन्यानिवृत्तिलक्षणामुक्तिरवाप्तानियुज्यतेभर्तुःशिवस्यामुक्तदेहत्वान्मतीनामंगनानाभर्तृभिःसहमुक्तिश्रवणात् अतोऽनयाकिमकारीत्याशंकोद्धृतांपरिहरति एवमिति क्षेत्रेभार्यायां ५८ अत्रनिमित्तमाह अनन्यभावेति एकःशंकरोगतिर्यस्याःसातथाअनन्यभावत्वात् अन्यभक्तिरहितत्वात्। अस्मिन्नर्थेदृष्टांतमाह शक्तिरिति प्रलयेसुप्ताइवरावेवरता । सृष्टिव्यापारंविनास्थिता । शक्तिर्भार्यालक्ष्मीःपुरुषंविष्णुमिवयथाभजतितथेत्यर्थः तदुक्तं शक्तित्वाद्विष्णुशक्तिस्तुशक्तिशब्देनसोच्यते शक्यत्वात्प्रकृतिश्चापिस्वाप मृष्टिविनाहरौ। रतिस्तस्यास्तुकथितोनह्यन्यःस्वापइष्यतइति ५९

---

१ उभयत इतिपाठे भक्तानांपयुपार्थामनेनेराह उभयनइ ने।

मवदेकस्याच्छुतमितितत्राह एतदिति बृहस्पतेःशिष्यादवताराद्य दक्षस्याध्वरंयज्ञंद्रोहितवान्हिंसितवान्नाशितवानितिदक्षाध्वरद्रुहस्तस्य ६० संप्रदायप्रवचनमुक्त्वातच्छ्रवणादिफलमाह इदमि ति ६१ शंकरःस्वांसतींप्रवाप्यकिमकार्षीदितितत्राह सतीमिति इतमित्युपलक्षण वह्नीःसमाहत्यर्थं ६२ अनेनकेनउत्सर्जनावधि सूचितः तत्रकृतेदमुत्ससर्ज । तस्यादेव्याभुवान्यत्र । नद्य मः । भार्यापरित्यागेकारणाभावात् नद्वितीयस्त्वनुपपत्तिरितितत्राह स्ववीर्यमिति अकल्यामसमर्था अनेनासामर्थ्यंदाहादमुक्तंभवतिइयमेवोपपत्तिः आकाशस्यनिरूपत्वेनतद्धारणायोगात् अथ पनस्तद्र त्वयाकाशनदीगंगाजग्राहेत्याह गंगेति ६३ गंगायाःअप्यशक्तिनिरीक्ष्यवह्निस्तत्पीत्वास्वांतरजीर्णम्वाहाद्वारेणनदीतीरेशरकाननेवच्छर्देत्याह पीत्वेति । स्वाहाद्वारेणेतिकस्मात्कल्प्यतइत्यतआ चार्यैर्भारतोक्तेरित्युक्तेः भारतस्यनिर्णायकग्रंथत्वात् । अमोघरेतसोहरस्यवीर्यंनिष्फलंभवितुंनार्हत्यन्ततश्चगमनादिनिष्फलमिवप्रतीयतइतितत्राह कुमारइति ततोरेतसः । मातृरहितस्यकुमारस्यस्त नपानंकथमत्राह तस्माइति ६४ एकेनमुखेनषट्कृत्तिकास्तनपानंकथंघटतइतितत्राह षड्भिरिति किमधिकारःकुमारइति तत्राहततइति सुराइतिशेषः सर्वासुराणांभयंभीतिंस्वस्थानच्युतिंचकरोतीति

एतद्भगवतःशंभोःकर्मदक्षाध्वरद्रुहः ॥ श्रुतंभागवताच्छिष्यादुद्धवान्मेबृहस्पतेः ६० इदंरहस्यंपरमीशचेष्टितंयशस्यमायुष्यमघौघमर्षणम् ॥ योनित्य दाकर्ण्यतुकीर्तयेद्बुधोधुनोत्यघंकौरवभक्तिभावितः ६१ सतीमिनात्मजांतातप्राप्यजायांभवःपुनः ॥ तयामैथुनमारभ्यरेमेदेवःसमाःशतम् ६२ स्ववीर्यंधार णेकल्पांज्ञात्वाजायांसधूर्जटिः ॥ उत्ससर्जाग्नौरेतोगंगाजग्राहतन्नदी ६३ पीत्वांतरजरंवह्निश्चच्छर्दशरकानने ॥ कुमारोभूत्ततस्तस्मैस्तनंषट्कृत्तिका ददुः ६४ षड्भिर्मुखैस्तनंपीत्वासबालःषण्मुखोभवत् ॥ ततश्चक्रुःसैन्यपालंसर्वासुरभयंकरं ६५ ॥ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

मैत्रेयउवाच ॥ सनकाद्यानारदश्चऋभुर्हंसोऽरुणिर्यतिः ॥ नैतेगृहान्ब्रह्मसुताह्यावसन्नूर्ध्वरेतसः १ मृषाधर्मस्यभार्यासीद्दंभंमायांचशत्रुहन् ॥ असू तमिथुनंतत्तुनिर्ऋतिर्जगृहेऽप्रजः २ तयोःसमभवल्लोभोनिकृतिश्चमहामते ॥ ताभ्यांक्रोधश्चहिंसाचदुरुक्तिश्चनयोःकलिः ३ दुरुक्तौकलिराधत्तभयंमृत्युं चसत्तम ॥ तयोश्चमिथुनंजज्ञेयातनानिरयस्तथा ४ एतेह्यधर्मवृक्षस्यवंशाःसंप्रतिहेनवः ॥ श्रेयस्कामोनसेवेतनितरामाश्रमोत्तमी ५ संग्रहेणमयाख्या तश्चानुसर्गस्तवानघ ॥ त्रिःश्रुत्वैतत्पुमान्पुण्यंविधुनोत्यात्मनोमलम् ६ अथातःकीर्तयेवंशंपुण्यकीर्तेःकुरूद्वह ॥ स्वायंभुवस्यापिमनोर्हरेरंशांशजन्मनः ७

॥ ६५ ॥ इतिश्रीभा० च० वि० टी० अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संसारविरक्तस्यपुंसःश्रीनारायणश्रीपादपद्मभजनमेवशरणमितिनिरूपयन्नस्मिन्नध्याये तत्रपरमभागवतस्यध्रुवस्यच रित्रमनुवर्णयितुंहेयत्वेनाधर्मवंशानुचरितमाह सनकाद्याइति गृहान्नावसन्गृहस्थाश्रमंनाभजन्नित्यर्थः ऊर्ध्वरेतनमइत्यनेनसंन्यासाश्रमंसूचयति १ अप्रजःसंततिरहितः २ ३ ४ अत्रमायादयः स्त्रियोऽन्येपुमांसःसंसारहेतवोहियस्मात्तस्माच्छ्रेयस्कामोएतान्नसेवेतेत्यन्वयः आश्रमोत्तमीसंन्यासी ५ मयाख्यातअनुसर्गइत्यत्रसंक्षेपभावः संग्रहाख्यात्वल्पत्वंनज्ञातव्यं महानयंग्रंथबहुलत्वाल्लोकेदृश्य मानत्वाच्चेतिप्रदर्शनार्थइतिज्ञातव्यं अस्यानुसर्गस्यश्रवणफलमाह त्रिःश्रुत्वेति आत्मनोमनसोमलंविधुनोतिनिरस्यति ६ वक्तव्यायाःकथायाःसमाप्तत्वादन परंकिंवक्तव्यमितितत्राह अथातइति । अ थेत्यनेनपूर्वस्माद्वक्ष्यमाणस्यार्थस्यमंगलत्वंवक्ति यतोऽधर्मादिकंहेयमतउपादेयंकथयामीत्यतइति अपिशब्देनवंशस्यानन्यत्वंश्रुतिस्मृतिभ्यासंभावितत्वमाह हरेरिति हरेरंशांशेनविशेषावेशेनसंहितं जन्मयस्यसतथातस्य आविर्हाहारिणाजीवानब्रह्मादयोमनुःपृथुः । शक्त्याद्यास्यपयश्चैवमत्स्यव्यासादयोहरिरिति ७

प्रियव्रतोत्तानपदोर्मनुपुत्रत्वेनपूर्वमुक्तयोःपुनरत्रोक्तिर्वंशस्यादित्वज्ञापनायानुवदति । प्रियव्रतेति । वासुदेवस्यराजराजाख्यस्यकलयासन्निहितौ तदुक्तं प्रियव्रतोत्तानपादप्रमुखेषुहरिःस्वयं आविष्टःसर्व भूतेषुऋषभाद्याःस्वयंहरिरिति ८ प्रियव्रतोत्तानपदोर्मध्येप्रियव्रतविक्रमस्यप्रथमंवक्तव्यत्वेसत्युत्तानपादपुत्रस्यध्रुवस्यातिरमणीयत्वेनविरक्तिभक्तिजनकत्वेनश्रोतुःश्रद्धाजनकत्वेन भगवदुपास्तौ क्षिप्रगवृत्तिजनकत्वेनाऽऽश्चर्यबुद्धिजनकत्वेनचप्रथमतच्चरितंवक्तुमुपक्रमते जायेइति यस्याःसुनीतेःसुतः ९ सुनीतिःकथपत्युःप्रेष्ठानाभूदितिज्ञायतइतितंप्रकारंवक्ति एकदेति नाम्नोत्तमं आरुरुक्षंतमंकमारोढुकामम् १० तथाचिकीर्षमाणमंकमारोढुमिच्छंतं सपत्न्याःसुनीतेः सेर्ष्यमितिक्रियाविशेषणम् ११ धिष्ण्यंसिंहासनं । अनर्हत्वेनिमित्तमाह नगृहीतइति १२ नेदमाश्चर्यमित्याह बालइति ततः किमितितत्राह नात्मानमिति । स्वायोग्यमिच्छन्पतिष्यसीतिभावेनाह यस्येति । यस्यतव १३ तर्हिंस्त्वत्पुत्रभावित्वेकिंकर्तव्यमत्राह तपसेति । पुरुषंविष्णुं १४ ध्रुवःसपत्न्याःसुरुच्यावाक्यश्रुत्वाकिमकार्षी

प्रियव्रतोत्तानपादौशतरूपापतेःसुतौ ॥ वासुदेवस्यकलयारक्षायांजगतःस्थितौ ८ जायेउत्तानपादस्यसुनीतिःसुरुचिस्तयोः ॥ सुरुचिःप्रेयसीपत्युर्नेतरायत्सुतोध्रुवः ९ एकदासुरुचेःपुत्रमंकमारोप्यलालयन् ॥ उत्तमंनारुरुक्षंतंध्रुवंराजाभ्यनंदत १० तथाचिकीर्षमाणंतंसपत्न्यास्तनयंध्रुवम् ॥ सुरुचिःशृण्वतोराज्ञःसेर्ष्यमाहातिगर्विता ११ नवत्सनृपतेर्धिष्ण्यंभवानारोढुमर्हति ॥ नगृहीतोमयायत्त्वंकुक्षावपिनृपात्मज १२ बालोसिबतनात्मानमन्यस्त्रीगर्भसंभृतम् ॥ नूनंवेदभवान्यस्यदुर्लभेऽर्थेमनोरथः १३ तपसाराध्यपुरुषंतस्यैवानुग्रहेणमे ॥ गर्भेत्वंसाधयात्मानंयदीच्छसिनृपासनम् १४ मैत्रेयउवाच ॥ मातुःसपत्न्याःसुदुरुक्तिविद्धःश्वसनृरुषादंडहतोयथाहिः ॥ हित्वामिषंतंपितरंसन्नवाचंजगाममातुःप्ररुदन्सकाशम् १५ तंनिःश्वसंतंस्फुरिताधरोष्ठंसुनीतिरुत्संगमुदूह्यबालम् ॥ निशम्यतत्पौरमुखान्नितांतंसाविव्यथेयद्गदितंसपत्न्या १६ सोत्सृज्यधैर्यंविललापशोकदावाग्निनादावलतेवदग्धा ॥ वाक्यंसपत्न्याःस्मरतीसरोजश्रियादृशाबाष्पकलामुवाह १७ दीर्घंश्वसंतीवृजिनस्यपारमपश्यतीबालकमाहबाला ॥ माऽमंगलंतातपरेषुमंस्थाभुंक्तेजनोयत्परदुःखदस्तत् १८ सत्यंसुरुच्याभिहितंभवान्मेयद्दुर्भगायाउदरेगृहीतः ॥ स्तन्येनवृद्धश्चविलज्जतेयांभार्येतिवावोढुमिडस्पतिर्माम् १९

दितितत्राह मातुरिति मिषंतंपश्यंतं सन्नवाचंतूष्णींभूतं आमिषंहित्वामातुरिवास्थितस्याविलस्यप्रकाशमहिरिवेतिवा १५ अस्यामवस्थायांसुनीत्याकिमकारीतितत्राह तनि श्वसंतमिति १६ धातोरनेकार्थत्वात्कीदृशीव्यथातयाकारीतितत्राह सोत्सृज्येति । विलापस्योदरताडनाविनाभूतत्वेनतत्पूर्वकंतयापरिदेविनमित्यर्थ शोकदावाग्निनाशोकाख्यवनवह्निनादह्यमानेतिशेषः । दावलतावनवल्ली बाष्पकलांनेत्रजलधाराम् १७ वृच्यासस्यभक्षणवद्राज्ञाकृतावज्ञानस्यापरिहार्यत्वात्संप्राप्तदुःखस्यावसानमचक्षाणाआत्मनोनिर्दुष्टमनस्कत्वंदर्शयंती बालंशिक्षयतीत्याह दीर्घंश्वसंतीति परदुःखदोजनस्तदुःखस्वयंभुंक्तेइतियचस्मात्तस्मात्परेष्वमंगलंमामंस्थाःननिरूपयेत्यन्वयः १८ परेणद्वेषादुक्तमपिगुणग्राहिणःस्वात्मनःपथ्यमेवभवतीतिभावेनाह । सत्यमिति चार्थेवाशब्दः । इडस्पतिःराजा । यांमाभार्येतिच वोढुंवक्तुंविलज्जते भवांस्तस्यादुर्भगायाःदुःखहेतवदृष्टायामेउदरेगृहीतोऽतएवस्तन्येनैववृद्धोनतुपितृदत्तरसायनेनेतियस्माचस्मात्सुरुच्यातपसाराध्येतियदभिहितंतत्सत्यमित्यन्वयः १९

एवमेवविवृणोति आतिष्ठेति । मत्पुत्रउत्तमोदश्नतथायथध्यानमभिच्छसेआत्मनो हितमाकांक्षसेनर्हधोक्षजपादपद्ममाराधयेति यत्तुमानासुरुन्याकथितंतदव्यलीकंसत्यमेवातिष्ठ । तपइतिशेषः ॥ २० ॥
केनचित्श्रीनारायणश्रीचरणपरिचर्याफलंनिरूपममवानंचेत्तर्हिश्रोतुमत्रापि मेप्रवृत्तिर्भवतीतितत्राह यत्पादेति परिचर्यापरिचूर्ज्य विश्वविभावनायविश्वस्यविविधसृष्ट्यर्थमात्तगुणाभिपत्तेः अंगीकृतसा
त्विकादिगुणमायस्याथसोरजोब्रह्माजितान्यदशीकृतमनाःश्वसनस्यवायोरपिविभागगाहित्वेनगंतुंयोग्यंवंधम् २१ चतुर्मुखस्यभगवत्पुत्रत्वेनतत्प्रसादायोग्यतयातस्यताद्दशीयर्यावाप्तिर्युक्ताऽस्मत्पूर्व
जैवकेनाप्रयेनभद्रमस्माकमपितत्प्राप्तेतिप्रवृत्तिःस्यात् अतस्तदनुभावयेतितत्राह तथेति । अन्यतोभक्त्याद्यन्यतिरिक्तसाधनेनाऽन्याभ्योदेवताभ्योवाभौमंमन्वंतराधिपत्यंदिव्यंस्वर्गसंबंधिआपव
र्ग्यंकैवल्यसंबंधि अथेत्यनेनदेहत्यागानंतरमेवापवर्गसुखावाप्तिर्नजन्मांतरंप्राप्येत्याह २२ किंवहुनोक्तेनसारंवक्ष्यामीत्याह तमेवेति यत्किंचिद्दोषदृष्ट्याविमुखोनस्यादित्यतउक्तंभृत्येति नकेवलंवि
षयलोलैरेवाराध्यःकिंतुसंसारमोक्षेच्छुभिरपीतिभावेनोक्तंमुमुक्षुभिरीति । अत्रप्रधानमाधनमिदमितिध्वनयति अनन्यभावइति । अनन्योभावोविषयोयस्यसतथातस्मिन् तस्यभक्तिसाधनत्वंध्वन
यति निजधर्मेति यमनियमादयोनिजधर्मास्तैर्भाविते कृतनरवभावे २३ कुतोयमेवापेक्षितारोषपुरुषार्थावाप्ताविति नियमोन्यःकिंनस्यादितितत्राह नान्यंततइति योयुष्माकंकुलदेवतालक्ष्मीकांत

आतिष्ठतत्तातविमत्सरस्त्वमुक्तंसमुमात्रापियद्व्यलीकम् ॥ आराधयाधोक्षजपादपद्मंयदीच्छसेध्यासनमुत्तमोयथा २० यत्पादपद्मंपरिचर्यविश्वविभाव
नायात्तगुणाभिपत्तेः ॥ अजोध्यतिष्ठत्खलुपारमेष्ठ्यंपदंजितात्माश्वसनाभिवंद्यम् २१ तथामनुर्वोभगवान्पितामहोयमेकभक्त्यापुरुदक्षिणैर्मखैः ॥ इष्ट्वा
भिपेदेदुरवापमन्यतोभौमंसुखंदिव्यमथापवर्ग्यम् २२ तमेववत्साश्रयभृत्यवत्सलंमुमुक्षुभिर्मृग्यपदाब्जपद्धतिम् ॥ अनन्यभावेनिजधर्मभाविते मनस्यव
स्थाप्यभजस्वपूरुषम् २३ नान्यंततःपद्मपलाशलोचनाद्दुःखच्छिदंतेमृगयामिकंचन ॥ योमृग्यतेहस्तगृहीतपद्मयाश्रियेतरैरंगविमृग्यमाणया २४
॥ मैत्रेयउवाच ॥ एवंसंजल्पितंमातुराकर्ण्यार्थागमंवचः ॥ संनियम्यात्मनात्मानंनिश्चक्रामपितुःपुरात् २५ नारदस्तदुपाकर्ण्यज्ञात्वाचास्यचिकीर्षि
तम् ॥ स्पृष्ट्वामूर्धन्यघघ्नेनपाणिनाप्राहविस्मितः २६ अहोतेजःक्षत्रियाणांमानभंगममृष्यताम् ॥ बालोप्ययंहृदाधत्तेयत्समातुरसद्वचः २७

स्वतप्तस्मात्पद्मपलाशलोचनादनेनाकाशवन्निरूपस्योपासनंनसंगच्छतइतिचोद्यंनिरस्तंस्वप्रधानान्निरुक्तंविचारितेकाश्चित्स्यादित्यतउक्तं मृगयामीति । लक्ष्मीतत्त्वंस्यादितितत्राह यइति श्रीस्त्वंभार
स्याकाचप्यस्तीत्यतउक्तम् इतरैरिति इतरैर्ब्रह्मादिभिःसेव्यापिसयद्भक्तयाश्री.किंनस्यादित्यतउक्तं हस्तेतिअनेनश्रीःप्रियामूर्तिमतीसाक्षाल्लक्ष्मीरितिज्ञायते मृग्यतइत्यनेनहरेर्गुणतःस्वरूपतश्चोत्तम
त्वंध्वनयति विमृग्यमाणयेत्यमेनश्रीकटाक्षमोक्षस्यदुःसाधनत्वमाह २४ बाल्याद्दोषतोऽयोऽक्षगकालीनत्वेनासमर्थान्मातृवचःश्रुत्वापितृरुग्णगृहस्यानहृदिसन्निधायतत्समर्थनायततो निर्गम
नेवायुक्तमितिध्रुवेणध्रुवमंध्येकिमकारीत्यांतराशंकांपरिहर्तुमाह एवमिति अर्थस्याभिमतस्यागमःप्राप्तिर्यस्मात्तत्तथा तदात्मानंमन आत्मनाधैर्यगुणेन २५ ध्रुवोनाममहात्मेतिद्योतयंस्तस्य
स्वाभीष्टसिद्धिलक्षणंनारदसंवादंवक्ति नारदइति उपाकर्ण्येत्यनेननारदस्यदूरश्रवणशक्तियोगीन्द्रत्वात्स्वाभाविकीतिसूचयति सर्वमागिचिचरिषयंज्ञानंवायोगसिद्धमिति स्पृष्ट्वेत्यादिनागुरुप्रसादंध्वनय
ति अघघ्नेनसर्वदुरितविनाशकेनेतिपित्रादिद्वेषनिमित्तदोषनाशंसूचयति २६ विस्मितइत्युक्तमभिनयति अहोइति तेजोधैर्यलक्षणं अमृष्यतामसहमानाना समातुःसमानमातुःसुरुच्याः २७

किमाहेतितत्राह कथातीतिलक्षयेलक्षणवृत्त्याजानामि २८ अत्रध्रुवेणकिमुत्तरंदत्तमितितत्राह किंनतइतिध्यानेनज्ञानेनलक्षयति । कार्यकारणसंबंधात् तेत्वयाध्यानजातेनयोगराधसाऽष्टांगयोगजनितदूरदर्शनशक्तिलक्षणसामर्थ्येनवाकिंनदृष्टंसर्वंदृष्टमेव । तथापिवक्ष्यामीतिशेषः किंतदितितत्राह नोत्सहइति २९ नारदेनापिकिंप्रत्युत्तरमुक्तमत्राह नाधुनेति ३० ननुक्रीडनादिपुसक्तस्यबालस्यनयुक्तमन्यस्याविवेकिन कथमित्याशंक्यनितरामीदृशस्यसंतोषहेतुत्वमितिबोधयति विकल्पइति विकल्पेशत्रुमित्रादिविविधकल्पनेविद्यमानेपिपुंसोमोहमूतेभ्रममतरेणासंतोषहेतवोमनःखेदजनकानसंति कुतःलोकाजनामिन्नाःस्वानुष्ठितैर्निजकर्मभिरुत्तमाधममध्यमभेदेननानाविधाइतियस्मात् ३१ ततईश्वरगतिंबुधोविद्वान्यावद्दैवोपसादितंवीक्ष्यतावन्मात्रेणपरितुष्येदित्यन्वयःईश्वरगतिवीक्ष्यपावद्दैवोपसादितंतावन्मात्रेणेतिवा अनेनसुरुच्याद्दुर्वचस्तवसंतापकारणंनभवतीत्युक्तंभवति ३२ हरेःप्रसादजनकेतपसिस्थितांबुद्धिंदृढांविधातुंबाधकमापेधत्ते अथेति । अथयदिमात्रोपदिष्टेनयोगेनोपायेनयस्यहरेःप्रसादार्थंहरिमवरुरुत्ससिअनुग्रहोन्मुखीकर्तुमिच्छसितर्ह्यपिसहरिर्ममपुंसांदुराराध्योमतः कुतस्तत्प्रसादावाप्तिःकुतस्तराफलाप्तिरित्यर्थः वाइत्यनेनस्वानुभवसिद्धयितिदर्शयति ३३ मुनयोपिधन्मार्गसमाराध्यनजानंति बालकस्त्वंकिमुतेत्याह मुनयइति ३४ ततःकिंतत्राह अतइति । ताहिंनिःश्रेयसायप्रयतमानस्यपुंसोजन्मनोनिरर्थकत्वमित्याशंक्यनायंकालःकिंतुकालांतरइत्याह यतिष्यतीति । कालेवार्धके ३५ सुखदुःखयोर्मध्येयत्सुखंदुःखंवायस्यदैवेनविहितंसदेहीतयोरेकेनतेनात्मानंतोषयंस्तमसःपारमज्ञानस्यांतं मोक्षमृच्छतिगच्छतीत्यन्वयः ३६ मनोदुःखाभावेउपायांतरमाह गुणाधिकादिति शमदमादिगुणाधिकात्पुरुषादितिप्रत्येकंसंबध्यते अनुक्रोशंदयां मैत्रींसौहार्दतापैमनःखेदकरैर्भावैः ३७ नारदेनैवंवाधितोपिध्रुवस्तंमार्गप्रशस्यस्वहार्दंविज्ञापयति सोयमिति योस्मद्विधैर्दुर्दर्शःशास्त्रदृष्ट्याज्ञातुमशक्यःसोयंशमोभगवच्चित्तशलक्षणोभगवतासुखदुःखाभ्यांहतात्मनांपीडितमनसांपुंसांकृपयादर्शितोयद्यपि ३८ अथापितथापिअविनीतस्यकुतः क्षात्रंघोरंधर्ममुपेयुषोमच्छतोमेसुरुच्यादुर्वचोबाणैर्भिन्नेहृदिसशमोनश्रयतेस्थितिनलभतइत्यन्वयः ३९

॥ नारदउवाच ॥ कथात्येकोभवान्वत्साहित्वास्वगृहमृद्धिमत् ॥ लक्षयेत्वावमत्यांगसंतप्तंस्वजनोत्थया २८ ॥ ध्रुवउवाच ॥ किंनतेध्यानजातेनदृष्टंवायोगराधसा ॥ नोत्सहेसुरुचेर्वाचासमाधातुंमनःक्षतम् २९ ॥ नारदउवाच ॥ नाधुनाप्यवमानंतेसन्मानंवापिपुत्रक ॥ लक्षयामःकुमारस्यसक्तस्यक्रीडनादिषु ३० विकल्पेविद्यमानेपिनह्यसंतोषहेतवः ॥ पुंसोमोहमृतेभिन्नायल्लोकानिजकर्मभिः ३१ परितुष्येत्ततस्तातताव्न्मात्रेणपूरुषः ॥ दैवोपसादितंयावद्वीक्ष्येश्वरगतिंबुधः ३२ अथमात्रोपदिष्टेनयोगेनावरुरुत्ससि ॥ यत्प्रसादात्सवैपुंसांदुराराध्योमतोमम ३३ मुनयःपदवींयस्यनिःसंगेनोरुजन्मभिः ॥ नविदुर्मृगयंतोपितीव्रयोगसमाधिना ३४ अतोनिवर्ततामेषनिर्बंधस्तवनिष्फलः ॥ यतिष्यतिभवान्कालेश्रेयसांसमुपस्थिते ३५ यस्ययद्दैवविहितंसतेनसुखदुःखयोः ॥ आत्मानंतोषयन्देहीतमसःपारमृच्छति ३६ गुणाधिकान्मुदंलिप्सेदनुक्रोशंगुणाधमात् ॥ मैत्रींसमानादन्विच्छन्नतापैरभिभूयते ३७ ॥ ध्रुवउवाच ॥ सोयंशमोभगवतासुखदुःखहतात्मनाम् ॥ दर्शितःकृपयापुंसांदुर्दर्शोस्मद्विधैस्तुयः ३८ अथापिमेऽविनीतस्यक्षात्रंघोरमुपेयुषः ॥ सुरुच्यादुर्वचोबाणैर्नभिन्नेश्रयतेहृदि ३९

१ विशब्दोविविधवाची । अत्रहेतुपरिणतयोर्दे । अन्तःकरणस्यपरिणामस्यभावन । ता० टी० ।

तार्हेवयाकांक्षया-किंपानवार्थोरीतितत्राह पदमिति अनेनराजासिंहासनस्यानित्यत्वेनततपःसाध्यत्वेनकांक्ष्यत्वामितिसूचितं अन्यैरिन्द्रादिभिरिन्द्रादिनोत्तमस्यमनोरथेनाप्यनवाप्यामित्यसूचि ४० भवान्नूनंकदहितार्थाटनत्वात्मदर्भीष्टमुपदिशतीत्याशयेनाह नूनमिति ४१ याहच्छिकमागमनिस्वात्तदुक्तमाकर्ण्यकिमितिनारदेनउक्तंशक्तिमत्तासूर्याशगततुतकिमयुक्तमितितत्राह इतीति तद्वाक्यं श्रुत्वाप्रीतः ४२ माकम्बोक्तंएवद्ढीकृतंमुनमन्यद्वा संप्रत्यनुभवामितितत्राह जनन्येति । शङ्क्यपंथानोयोजननस्यभिहित पंथा गरुदतीनिःश्रेयसस्यप्राप्त्यइत्यन्वयः । कोमावितितत्राह भगवा निति पोहरोविंग्रहपुवासुदेवनामाभगवांस्तंप्रवणात्मनाभजेत्यन्वयः ४३ अभिमत्रयेत्यःकिंतस्यादितितत्राह धर्मार्थेति कारणमितरव्यावर्तकंसाधनं ४४ अभीष्टसिद्धिसाधनंक्षेत्रंचोपदिशति तत्तातेति यस्माद्धरेरेवप्रधानसाधनत्वंतत्तस्मान्मधोःपूर्णानंदस्यहरेर्वनंभजनंयस्माद्भवतितन्मधुवनं नाम्नासूचितमर्थप्रकाशयतिपत्रेति ४५ तत्राकिंकर्तव्यमितितत्राह स्नात्वेति उचितानितर्प

पदंत्रिभुवनोत्कृष्टंजिगीषोःसाधुवर्त्ममे ॥ ब्रूह्यस्मत्पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यैरप्यनधिष्ठितम् ४० नूनंभवान्भगवतोयोंगजःपरमेष्ठिनः ॥ वितुदन्नटतेवीणांहिताय जगतोर्कवत् ४१ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ इत्युदाहृतमाकर्ण्यभगवान्नारदस्तदा ॥ प्रीतःप्रत्याहतंबालंसद्वाक्यमनुकंपया ४२ ॥ नारदउवाच ॥ जनन्याभिहितःपंथाःसवैनिःश्रेयसस्यते ॥ भगवान्वासुदेवस्तंभजतत्प्रवणात्मना ४३ धर्मार्थकाममोक्षाख्यंयइच्छेच्छ्रेयआत्मनः ॥ एकंह्येवहरेस्तत्रकारणं पादसेवनम् ४४ तत्तातगच्छभद्रंतेयमुनायास्तटंशुचि ॥ पुण्यंमधुवनंयत्रसान्निध्यंनित्यदाहरेः ४५ स्नात्वानुसवनंतस्मिन्कालिंद्याःसलिलेशिवे ॥ कृत्वोचितानिनिवसन्नात्मनःकल्पितासनः ४६ प्राणायामेनत्रिवृताप्राणेंद्रियमनोमलम् ॥ शनैर्व्युदस्याभिध्यायेन्मनसागुरुणांगुरुम् ४७ प्रसादाभिमुखंशश्वत्प्रसन्नवदनेक्षणम् ॥ सुनासंसुभ्रुवंचारुकपोलंसुंदरंहरिम् ४८ तरुणंरमणीयांगमरुणोष्ठेक्षणाधरम् ॥ प्रणताश्रयणंनृम्णंशरण्यंकरुणार्णवम् ॥ ४९ श्रीवत्सांकंघनश्यामंपुरुषंवनमालिनम् ॥ शंखचक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजम् ५० किरीटिनंकुंडलिनंकेयूरवलयान्वितम् ॥ कौस्तुभाभरणग्रीवंपीतकौशेयवाससम् ५१ कांचीकलापपर्यस्तंलसत्कांचननूपुरम् ॥ दर्शनीयतमंशांतंमनोनयनवर्धनम् ५२ पद्भ्यांनखमणिश्रेण्याविलसद्भ्यांसमर्चताम् ॥ हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यात्मन्यवस्थितम् ५३

न्यासीति ४६ त्रिवृतारेचकादित्रित्वसंख्योपेतेन यद्वा परवइतित्र्यक्षरयुक्तेन यद्वा प्रणवयुक्तेन प्राणानामत्रशस्त्रमिंद्रियाणांविषयाभिमुखत्वंमनसोनवस्थितत्वमितिमलत्रयं गुरूणांगुरुमुपदेष्टारम् ॥ ४७ पुरुषापुपशतेनाऽप्रसन्नतादिगुणवांश्चेत्किमनेनेत्यतोऽश्रद्धानकर्तव्येतिध्येयस्वरूपमुपदिशतिप्रसादाभिमुखमित्यादिना ४८ अरुणत्वलक्षणज्ञापनायपुनरीक्षणं क्वचिद्धरिपीतवर्णंक्वचित्कृष्णम् ॥ ४९ क्वचिद्घनवत्श्यामंनीलंपुरुषलक्षणसामग्रीसूचनायपुरुषग्रहणम् ५० ५१ कलापोभूषणंबर्हइतिवचनात् कांचीकलापेनपर्यस्तंसंवेष्टितम् ५२ नखमणिश्रेण्याविलसद्भ्यांपादाभ्यांसमर्चताभ क्तानामात्मनिमध्यदेहेहृदयपद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यावस्थितम् ५३

---

१ एं यथाभावाद्भस्त्राणादीनीति पाठपत्ये ।

मनसैवंविधंभगवतोरूपंध्यायेदित्यन्वयः किंविशिष्टेनमनसानियमेनपरिणततयाभ्यस्ततयाप्राप्तपरिपाकत्वेनैकस्मिन्ध्येयेवस्तुनिभूतेनबाह्यविषयाभिनिवेशराहितेन ५४ निर्वृत्त्योद्रिक्तानंदेनसंपन्नंपूर्णंध्येयादितरत्रननिवर्ततेनगच्छति ५५ जप्योमंत्रः ५६ द्रव्यमयींद्रव्यप्रधानां अर्चांपूजासपर्यास्यादित्यभिधानं ५७ द्रव्याण्याह सलिलैरिति वन्यैर्वनभवैः ५८ द्रव्यमयीमर्चांशिलादिप्रतिमां अर्चासुप्रतिमाप्रोक्तेत्यभिधानं क्षितौस्थंडिलेआदिशब्दादादित्यमंडलेऽप्सुवा आहृतात्माविषयेभ्यआकृष्यवशीकृतमनाः मितंनिपतादर्धंफलमूलादिवन्यंभुंक्तइतिमितवन्यभुक् ५९ निजमाययास्वरूपभूतमहिम्नास्वेच्छयाकृतावतारस्तस्यचरितैःकंसवधादिलक्षणैश्चरितंगुणसमूहंहृदयंगमान्यान्विभुर्विक्रमान्करिष्यतितान्ध्यायेदित्यन्वयः ६० परिचर्यादिसंक्षिप्यतत्करणप्रकारंवक्ति परिचर्याइति यावतीर्यावत्यः पूर्वाचार्यैःकल्पितास्तामंत्रहृदयेनमंत्रेणनमःशब्देनचओंनमोभगवतेवासुदेवायेत्यनेनमंत्रमूर्तयेमंत्राक्षरप्रतिपाद्यवासुदेवाय प्रयुंज्यात्कल्पयेदित्यन्वयः ६१ एवंविधोपास

स्मयमानमभिध्यायेत्सानुरागावलोकनम् ॥ नियमेनैकभूतेनमनसावरदर्षभम् ५४ एवंभगवतोरूपंसुभद्रंध्यायतोमनः ॥ निर्वृत्त्यापरयापूर्णंसंपन्नंननिवर्तते ५५ जप्यस्तुपरमोगुह्यःश्रूयतांमेनृपात्मज ॥ यंसप्तरात्रंप्रपठन्पुमान्पश्यतिखेचरान् ५६ ॐनमोभगवतेवासुदेवाय ॥ मंत्रेणानेनदेवस्यकुर्याद्द्रव्यमयींबुधः ॥ सपर्यांविविधैर्द्रव्यैर्देशकालविभागवित् ५७ सलिलैःशुचिभिर्माल्यैर्वन्यैर्मूलफलादिभिः ॥ शस्तांकुरैःकुशैश्चार्चेत्तुलस्याप्रिययाप्रभुम् ५८ लब्ध्वाद्रव्यमयीमर्चांक्षित्यंब्वादिषुवार्चयेत् ॥ आहृतात्मामुनिःशांतोयतवाङ्मितवन्यभुक् ५९ स्वेच्छावतारचरितैश्चरितंनिजमायया ॥ करिष्यत्युत्तमश्लोकस्तान्ध्यायेद्धृदयंगमान् ६० परिचर्याभगवतोयावत्यःपूर्वसेविताः ॥ तामंत्रहृदयेनैवप्रयुंज्यान्मंत्रमूर्तये ६१ एवंकायेनमनसावचसाचमनोगतः ॥ परिचर्यमाणोभगवान्भक्तिमत्परिचर्यया ६२ पुंसाममायिनांसम्यक्भजतांभाववर्धनः ॥ श्रेयोदिशत्यभिमतंयद्धर्मादिषुदेहिनाम् ६३ विरक्तश्चेंद्रियरतौभक्तियोगेनभूयसा ॥ तन्निरंतरभावेनभजेताद्धाविमुक्तये ६४ मैत्रेयउवाच ॥ इत्युक्तस्तंपरिक्रम्यप्रणम्यचनृपार्भकः ॥ ययौमधुवनंपुण्यंहरेश्चरणचर्चितम् ६५ तपोवनंगतेतस्मिन्प्रविष्टोंतःपुरंमुनिः ॥ अर्हितोर्हणयाराज्ञासुखासीनउवाचतम् ६६ नारदउवाच ॥ राजन्किंध्यायसेदीर्घंमुखेनपरिशुष्यता ॥ किंवानरिष्यतेकामोधर्मोवार्थेनसंयुतः ६७ राजोवाच ॥ सुतोमेबालकोब्रह्मन्स्त्रैणेनाकरुणात्मना ॥ निर्वासितःपंचवर्षःसह[3]मात्रामहान्कविः ६८

नाफलमाह एवमिति भक्तिमंतःसंतस्तेषांपरिचर्यया शुश्रूषयादेहिनाधर्मादिषुयदभिमतंश्रेयस्तद्दिशतीत्यन्वयः ६२ ६३ सर्वस्मात्साधनाद्विरक्तिभक्तीमुक्तिसाधनेइत्याशयेनाह विरक्तश्चेति तयोरवश्यकर्तव्यत्वेचशब्दः इंद्रियरतौविषयभोगेविरक्तः ६४ उत्तरकथाप्रसंगमाह इत्युक्तइति ६५ नन्वस्त्वियंकथा पुनर्नारदःकुत्रायासीदत्राह तपोवनमिति अर्हणयापूजासाधनेनार्हितःपूजितः ६६ नरिष्यतेनार्हिस्यते ६७ नारदेनपृष्टोराजोत्तरमाह । सुतोमइति निर्वासित.निष्कासितः कविरित्यनेनज्ञानित्वद्योतयति ६८

---

१ एकभूतेनमनसेत्यत्रपरमात्मनो मनसैकत्वमुच्यतइत्यन्यथाप्रतीतिस्तात्पर्यानुसारेणयथावद्व्याख्यानि । एकस्मिन्निति ॥ टी० २ मंत्रहृदयेनेत्यत्रमंत्रस्यहृदयेनेत्यन्यथाप्रतीतिवारणायतात्पर्यानुसारेणव्याख्यातिमंत्रेणनमःशब्देनचेति हृदयंनमःशब्दइतिमंत्रोद्धारग्रंथेप्रसिद्धेनमोनमंत्रेणेत्यर्थइत्युक्तंभवति ॥ टी० ३ सहमानामुनानासापत्नमानामुरुचिः तया ॥ सहभ्रात्रेत्यादिनयोगवादेनिभागवतक्षांडे

पदोत्तमौ दासनपदादप्युत्तमपदं साधयामीति निरूप्य मात्रादीन्विहाय पुरान्निरगमदित्येवमनुतप्यमानोपि राजा तद्गतं दुःखमुद्गमयति अनाथमिति ॥ ६९ ॥ एवमनुतप्य स्वदौरात्म्यं मुनिमपि संबोधय ति अहो इति त्वया किमकारीति तत्राह योंकमिति ७० प्रवक्ता नारदस्तु मदाज्ञाभिमानस्य गतत्वादस्य हरिरेव रक्षक इति कृत्वा पुत्रं तं मानुतपेत्याह मामेति ततोप्यनुतापोन गच्छतीत्यत अज्ञानमूलोसावि त्याह तत्प्रभावमिति प्रावृक्तेऽप्यशोति ७१ अस्मन्निमित्तवैराग्येन गतः पुत्रो न पुनरेष्यतीति खेदो माभूदित्याह सुदुष्करमिति तत्कर्मनस्य ध्रुवस्यैव योग्यत्वात् लोकपालानां दुष्करं । नतु तेषामशक्य त्वात् नाशक्यं देवतानां तु यदन्यै शंकितं कचित् शक्ता अपि न कुर्वंतिय दन्य विहितं तु थाङानि वचनादपि पदेन सूचितान् ७२ एवं विस्रब्धस्यापि राज्ञोऽनुतापपरंपरामाह इतीति अनेन संसारस्य दुस्तरत्वमसू चि ७३ ध्रुवोमधुवनं प्राप्य किमकार्षीदित्राह तत्रेति आदेशेनोपदेशेन नारदोक्तमार्गेण क्रतया दृष्टयो निरूपणया पुरुषं वासुदेवं पर्यचरदित्यन्वयः ७४ तस्य तप आतिष्ठमानस्याशनप्रकारमाह त्रिरात्रांत इति क

अनाथं च वने ब्रह्मन्मा स्मादंत्यर्भकं वृकाः ॥ श्रांतं शयानं क्षुधितं परिम्लानमुखांबुजम् ६९ अहो मे बत दौरात्म्यं स्त्रीजितस्योपधारय ॥ योंकं प्रेम्णारुरुक्षंतं नाभ्यनंदमसत्तमः ७० नारद उवाच ॥ मा मा शुचः स्वतनयं देवगुप्तं विशांपते ॥ तत्प्रभावमविज्ञाय प्रावृंक्ते यद्यशो जगत् ७१ सुदुष्करं कर्म कृत्वा लोकपा लैरपि प्रभुः ॥ एष्यत्यचिरतो यशो विपुलयंस्तव ७२ मैत्रेय उवाच ॥ इति देवर्षिणा प्रोक्तं विश्रभ्य जगतीपतिः ॥ राज्यलक्ष्मीमनादृत्य पुत्रमेवान्वचिंत यत् ७३ तत्राभिषिक्तः प्रयतस्तामुपोष्य विभावरीम् ॥ समाहितः पर्यचरदृष्ट्यादेशेन पूरुषम् ७४ त्रिरात्रांते त्रिरात्रांते कपित्थबदराशनः ॥ आत्मवृत्त्यनुसा रेण मासं निन्येऽर्चयन्हरिम् ७५ द्वितीयं च तथा मासं षष्ठे षष्ठेऽर्भको दिने ॥ तृणपर्णादिभिः शीर्णैः कृतान्नोभ्यर्चयद्विभुम् ७६ तृतीयं चानयन्मासं नवमे नवमे ऽहनि ॥ अब्भक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत्समाधिना ७७ चतुर्थमपि वै मासं द्वादशे द्वादशेऽहनि ॥ वायुभक्षो जितश्वासो ध्यायन्देवमपारयत् ७८ पंचमे मास्य नुप्राप्ते जितश्वासो नृपात्मजः ॥ ध्यायन्ब्रह्म पदैकेन तस्थौ स्थाणुरिवाचलः ७९ देवाश्चकुस्तपोविघ्नं त्रासयंतः स्वमायया ॥ सर्पैर्भसिंहकूष्मांडैस्तान्नापश्य त्परं गतः ८० सर्वतो मन आकृष्य हृदि भूतेंद्रियाश्रयम् ॥ ध्यायन्भगवतो रूपं नाद्राक्षीत्किंचनापरम् ८१

पित्थबदरयोः फलमशनं यस्य स तथोक्तः फलभुक् अशननियतिं कथयति आत्मवृत्तीति यावतात्मनः शरीरस्य वृत्तिस्तदनुसारेण ७५ ७६ उपाधावत् उपास्त ७७ अपारयदतिक्रांतवान् ७८ अचलः स्थि रः ७९ देवा ध्रुवस्य यशोविस्तृत्यर्थं तत्तपोविघ्नं चक्रुरित्याह देवा इति । स्वस्वसिद्धमाययेंद्रजालेन कूष्मांडाः पिशाचविशेषाः तान्नापश्यदित्यनेन ध्रुवस्य देवेभ्योत्यधिकतरशक्तिमत्त्वं नाभिप्रेतं किंतु परमभाग वतत्वेन यशोविस्तृत्यै विघ्नकरणं नतु तत्तपः खंडनाय । तदुक्तं यत्र देवैः कृते विघ्ने खंडितो न पुमान्भवेत् तत्र तद्यशसे विघ्नं कुर्युर्नैतु विघातने । यत्र खंडितता तत्र खंडनायैव केवलं । सत्यकामा यतो देवास्ते चि त्ताभिमानिनः । अतो विमोहनायैव प्रापुस्ते पराजयं । तेषामशक्तितोक्तिश्च विमोहाय सुरद्विषामिति ८० नापश्यदित्येतद्विवृणोति सर्वत इति । आकाशादिभूतानां तदुत्पन्नानां प्राणिनां चेंद्रियाणामा श्रयं भगवतो रूपं पापरूपं जगत्किंचनाल्पमस्वतंत्रमद्राक्षीत् स्वतंत्रं नाद्राक्षीदित्यन्वयः ८१

१ सुदुष्करमित्यत्र देवानां ध्रुवकृतकर्मण्यशक्तिरिति भातीत्यत उपपत्तिमाह ॥ २ दृष्ट्यादेशेन पूरुषमित्यत्र दृष्ट्या चक्षुषा आदेशेनेति असंगतमिव भातीत्यतस्तात्पर्यानुसारेण व्याचष्टे ॥ ३ दृश्यते नयेति दृष्टिः निरूपणा तया । आ सम्यक् दिश्यते उपदिश्यत इत्यादेश उपदेशस्तेन । नतश्च नारदेन साधननिरूपणपूर्वकृतोपदेशेनेत्युक्तं भवति । दी० ॥ ४ भूतेंद्रियाश्रयं देहं हृदि ध्यायन्भगवतो रूपं किंचन ना द्राक्षीदिति विरुद्धं भाति ततो योजयति भूतेंद्रियाश्रयं भगवद्रूपमिति ।

एकाग्रमनसातस्य वासुदेवंध्यायतःसतइदमेकमाश्रयमभूदित्याह आधारमिति ८२ सर्वाधारंब्रह्मधारयमाणेध्रुवेस्थिरत्वेनभाव्यंतत्रलोकानांकंपनंकथमित्याशंक्योपपत्तिमाह यदेकपादेनेति । तत्रतस्मिन्भागेतयामध्येइभेंद्रेणगजेनगरिम्णाधिष्ठितातरीव यथानौर्नताभवतितथा । तदेवविशिनष्टि सव्येतरतइति । सव्येनरयेवामदक्षिणयो पादयोःपदेपदेनुन्नानताभवतीति ८३ नकेवलंचलनमेवलोकानामभूत्किंतुश्वासोच्छ्वासयोःप्रवृत्तिस्तंभेनमरणाधिकक्लेशोऽभूदित्याह तस्मिन्निति तस्मिन्ध्रुवेऽनन्ययाध्येयैकविषयतांगतयाधियाश्वासप्रवृत्तिकारणमसुप्राणंनिरुध्यकुंभकीकृत्यात्मनोजीवराशेरुत्पत्त्यादेर्द्वारंकारणंविश्वंविष्णुमभितःपरितइंद्रियाभिमानिदेवैःसहध्यायतिसतिनिरुच्छ्वासेननिरुद्धप्राणवृत्त्यानिपीडितासलोकपालालोकाहरिंशरणंययुरित्यन्वयः अत्रभृशमित्यनेनक्षिप्रवाचिनालोकानामेवनिरुच्छ्वासानलोकपालानांदेवतानामन्यप्रवृत्तिहेतूनांस्वोत्तमानुग्रहेणस्वावरानधीनप्रवृत्तीनातास्तुलोकश्वासार्थंकृपालवोहरिंशरणंययुरितिध्वनयति उक्तंच ध्यातुर्ध्रुवस्यकीर्त्यर्थंहरिणामहत्त्वनालोकोच्छ्वासन्निरुध्याथश्वासार्थंचहरिंययुः अन्यप्रवृत्तयस्तेभ्योनतेषामन्यतःक्वचित् स्वोत्तमेभ्यस्तुदेवेभ्यस्तेपास्युश्चप्रवृत्तयइति ८४ किमर्थंशरणंगताइतितत्राह नैवामिति अखिलानासत्त्वानाप्राणिनांधाम

आधारंमहदादीनांप्रधानपुरुषेश्वरम् ॥ ब्रह्मधारयमाणेतुत्रयोलोकाश्चकंपिरे ८२ यदैकपादेनसपार्थिवार्भकस्तस्थौतदंगुष्ठनिपीडितामही ॥ ननामतत्रार्धमिभेंद्रधिष्ठितातरीवसव्येतरतःपदेपदे ८३ तस्मिन्नभिध्यायतिविश्वमात्मनोद्वारंनिरुध्यासुमनन्ययाधिया ॥ लोकानिरुच्छ्वासनिपीडिताभृशंसलोकपालाःशरणंययुर्हरिम् ८४ देवाऊचुः ॥ नैवंविदामोभगवन्प्राणरोधंचराचरस्याखिलसत्त्वधाम्नः ॥ विधेहितन्नोवृजिनाद्विमोक्षंप्राप्तावयंत्वांशरणंशरण्यम् ८५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ माभैष्टबालंतपसोदुरत्ययान्निवर्तयिष्येप्रतियातस्वधाम ॥ यतोहिवःप्राणनिरोधआसीदौत्तानपादिर्मयिसंगतात्मा ८६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेध्रुवचरितेनवमोध्यायः ९ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ तएवमुत्सन्नभयाउरुक्रमेकृतप्रणामाःप्रययुस्त्रिविष्टपम् ॥ सहस्रशीर्षापितितोगरुत्मतामधोर्वनंभृत्यदिदृक्षयागतः १ सवैधियायोगविपाकतीव्रयाहृत्पद्मकोशेस्फुरितंतडित्प्रभम् ॥ तिरोहितंसहसैवोपलक्ष्यबहिःस्थितंतदवस्थंददर्श २ तद्दर्शनेनागतसाध्वसःक्षितावंदतांगंविनमय्यदंडवत् ॥ दृग्भ्यांप्रपश्यन्प्रपिबन्निवार्भकश्चुंबन्निवास्येनभुजैरिवाश्लिषन् ३

समूहोयत्रतत्तथोक्तस्य तेजःशक्तिसमूहश्चयद्धामेतिकथ्यतइत्यभिधानात् । वृजिनाद्दुःखात् ८५ हरेःशरणंगतानांदेवानांभयव्यावर्तकप्रतिवचनप्रकारमाह माभैष्टेति । यतोयस्माद्वोयुष्माकंसकाशात्स्वप्रवृत्तीनांलोकानांप्राणनिरोधआसीत् तंतपसोनिवर्तयिष्यइत्यन्वयः कोसावितितत्राह औत्तानपादिरिति मयिसम्यग्गतआत्मामनोयस्यसतथा ध्रुवइत्युक्ते कश्यपुत्रःकिंजातिरयमितिमाशंकास्यादित्यतऔत्तानपादिरिति ८६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेवि०कृतटी०नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ हरेःकेवलमोक्षाख्यपुरुषार्थरयप्राप्तिरेवनकिंत्वैहिकस्यापीतिमर्थमतिपादयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादौदेवानांस्वलोकगमनंहरेर्ध्रुववनयात्रांचवक्ति तएवमिति सहस्रशीर्षाऽनिरुद्धः गरुत्मान्गरुडस्ताक्ष्येत्यभिधानम् १ ध्रुवस्यहरिदर्शनप्रकारंवक्ति सवाइति योगपरिपाकेनध्यानपरिणत्यातीव्रयास्वतएवभगवदुन्मुख्या । तद्वस्वंहृत्पद्मकोशेयाऽवस्थातयाविशिष्टम् २ गुरुक्तगुणानुपमंहन्यभगवदुपास्तांशत्कृत्यध्रुवस्यकिपुनर्वदनादावितिभावेनतत्प्रावण्यप्रकारमाह तद्दर्शनेति आगतसाध्वस प्राप्तसंभ्रमःबालस्वभावंदर्शयन्विवभक्त्यतिशयमाह दृग्भ्यामिति ३

---

१ आत्मनःप्रत्यादेर्द्वारमित्यध्याहारेणयोजनाच्चनानुपपत्तिः दी० । २ अखिलसत्त्वधाम्नइत्यस्याऽखिलसत्त्वाश्रयस्यचराचरात्मकस्यहरेरित्यन्यधाप्रतीतेर्धामशब्दार्थमाह । समूहइति । तेनप्राणरोधोजीवसमुदायस्येत्यर्थः । दी० ।

भक्तानुकंपि वंशकष्टयतोहरेस्तदनुग्रहविशेषमाह सतमिति । विवक्षंतं स्तुतिं कर्तुं इच्छंतं तत्कामं न तद्विदं तत्र तन्नैनीपुणमित्यर्थः ब्रह्ममयेन वेदमयेन पांचजन्योवाएषआज्ञायउदीतिश्रुतेः कंबुनापांचजन्या
ख्यशंखेन ४ तत्फलमाह सवाइति सवैसोपि । पागीं पूर्वमज्ञाता तां गिरं दैवीं देवःस्वरूपं तत्तद्गुणगर्भां तन्नामनस्तदिवयानि उपलब्धिफलमाह परिज्ञातेति यावत्स्वयोग्यपरितोज्ञातःपरमात्मन
स्तत्त्वनिर्णयोयेनसतथोक्तः तद्भक्त्याभावोरोमांचादिक्रियाविशेषोयस्यसतथोक्तः भावोलीलाक्रियाचेतियादवः असत्वरमितिक्रियाविशेषण यथास्वशक्तितंनभवति अनेनसग्रस्तल्पुमादित्वाल्ववचन
स्वभावंव्यावर्तयति अत्वरयामहवतेतइत्यसत्वरस्तामितिभगवद्विशेषणं वा परिश्रुतंव्याप्तमुरुवृहत्श्रवणंवल्लंश्रवोयशोयस्यपरमात्मनं ध्रुवानिश्चलाक्षितिर्वैकुंठादिस्थानंयस्यसतथातं ध्रुवक्षितिमितिवा
पाठः क्षिनिवासगत्योरितिधातोः क्षितिगतिरित्यर्थः ५ यदीयस्तुतिर्दिव्यसिद्धस्तानुकंपातोहि त्वमेवस्तुतिसफलास्यादित्यतस्तत्सिद्धोगुणैर्भिष्टौति यानारीति । प्रसुप्तांनिद्रितामिमांवैखरींनाम
वाचंसंजीवयति । संस्कारात्मनाबोधयति अन्यान्हस्तादीन्प्राणानिद्रियाणिस्वस्वविषयाणिकरोतितस्मैतुभ्यमित्यन्वय । अप्रमुप्तानभिचाकशीतीतिश्रुतिः ब्रह्मणोवाएतानिकरणानीतिच ६
पुरिशयनात्पुरुषश्चेत्पुराणांनानात्वाद्धरेरपिनानात्वेनाद्वितीयत्वभंगइतितत्राह एकस्त्वमिति एकस्यापिविभावसुवदग्निवन्नानात्वनाविरुद्धमित्यर्थः । तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्यसच्चत्यच्चाभ

सतंविवक्षंतमतद्विदंहरिर्ज्ञात्वास्यसर्वस्यचहृद्यवस्थितः ॥ कृतांजलिंब्रह्ममयेनकंबुनापस्पर्शबालंकृपयाकपोले ४ सवैतदैवप्रतिपद्यतांगिरंदैवींपरिज्ञातपरात्मनिर्णयः ॥ तद्भक्तिभावोऽभ्यगृणादसत्वरंपरिश्रितोरुश्रवसंध्रुवक्षितिम् ५ ॥ ध्रुवउवाच ॥ योंतःप्रविश्यममवाचमिमांप्रसुप्तांसंजीवयत्यखिलशक्तिधरःस्वधाम्ना ॥ अन्यांश्चहस्तचरणश्रवणत्वगादीन्प्राणान्नमोभगवतेपुरुषायतुभ्यम् ६ एकस्त्वमेवभगवन्निदमात्मशक्त्यामायाख्ययोरुगुणयामहदाद्यशेषम् ॥ सृष्ट्वानुविश्यपुरुषस्तदसद्गुणेषुनानेवदारुषुविभावसुवद्विभासि ७ त्वद्दत्तयावयुनयेदमचष्टविश्वंसुप्तःप्रबुद्धइवनाथभवत्प्रपन्नः ॥ तस्यापवर्ग्यशरणंतवपादमूलंविस्मर्यतेकृतधियाकथमार्तबंधो ८ नूनंविमुष्टमतयस्तवमाययातेयेत्वांभवाप्ययविमोक्षणमन्यहेतोः ॥ अर्चंतिकल्पकतरुंकुणपोपभोग्यमिच्छंतियत्स्पर्शजंनिरयेपिनृणाम् ९ यानिर्वृतिस्तनुभृतांतवपादपद्मध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेनवास्यात् ॥ साब्रह्मणिस्वमहिमन्यपिनाथमाभूत्किम्वंतकासिलुलितात्पततांविमानात् १०

भवतीतिश्रुतिः । तस्याअसंतोऽसंगस्यगुणाःसत्त्वादयोयेषुमहदादिषुतेनथातेषु अनेनस्वगतभेदराहित्यंपुरुषशब्देनप्रवृत्तिनिमित्तंचोक्तंभवति । पुरिशयनात्पुरुषइति एकमेवाद्वितीयमितिच ७
अस्मिन्नर्थेकिंप्रमाणमत्राह त्वद्दत्तयेति वयुनयाज्ञानेनकृतधियाकृतज्ञेन अनेनदातृदेययोर्हिभेदेदातुरुत्कर्षःविश्वन्यहयमनित्यंपश्यतोज्ञानिनःप्रत्यक्षंप्रमाणमित्युक्तंभवतिअचष्टाऽपश्यत् सोज्ञानाद्धि
मुक्तोज्ञानीभवतीतिश्रुतिंसूचयति सुप्तप्रबुद्धइवेत्यनेनेति ८ भगवत्प्रसादादेवभगवद्विषयंज्ञानंस्यात्तदेवविपक्षेदाढर्यदर्शनेनद्रढयति नूनमिति येअन्यस्यदेहेयस्तेनानित्यस्यसुखस्यहेतोर्भवाप्य
यविमोक्षणंजननमरणात्मकसंसारमुक्तिदंकल्पकतरुमिवभक्ताभीष्टदंत्वामर्चंतिवततवमाययाबंधकशक्त्याविमुष्टमतयइत्यन्वयः तिरस्कृत्यदुर्लभंचेत्कथंनिंद्यंस्यादित्यतउक्तं कुणपेति निरयेतिसुलभ
मित्यर्थः यच्छब्दोहेत्वर्थः ॥ ९ ॥ भवान्भगवत्प्रसादएवप्रार्थनीयइतिरोचयतितस्मात्किंफलंदृष्टमितितत्राह यानिर्वृतिरिति सानिर्वृतिःस्वमहिम्निअनन्याधारलक्षणमाहात्म्येब्रह्मणिपरब्रह्मणिस्थि
तस्यजीवस्यापिमाभूत् ध्यानादिकमंतरेणनस्यात् कुतःतच्चैतत्सुप्तःसमस्तःसंप्रसन्नःस्वप्नंनविजानातिएषआत्मेतिहोवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति । सहसानहृदयःप्रव्राजसप्राप्यैवदेवानेतदयंद

दर्शनाद्दुःखस्थितिसुखस्यावगमात् यत्र मां पश्यन्त्यविद्याः बृहतोब्रह्मणि …

दर्शनाहं खल्वयमेवेमं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीतिनोएवेमानिभूतानिविनाशमेवापीतोभवति नाहमत्रभोग्यंपश्यामीतिश्रुतौसुषुप्तौतत्स्थत्वेपिध्यानाभावात्सुखानुभवाभावस्यदृष्टत्वादितीममर्थम पिपदेनद्योतयति । स्वमहिम्निब्रह्मणिसुखनास्तीतियोजना अथकस्माडुच्यतेब्रह्मेति बृहतोह्यस्मिन्गुणाःएषह्येवानंदयतीत्यादिश्रुतिविरुद्धत्वेनउपेक्षणीयोयतःस्थितस्येत्यध्याहारोयुक्तिसिद्धत्वादंगी क्रियते ननुतर्हिस्वर्गादैश्वर्यैतत्फलंकिनस्यात् ज्ञानादेवसर्वेकामाःसंपद्यंतइतिश्रुतेरितितत्राह किम्विति अंतकस्यहरेःभ्रूविभ्रमलक्षणेनासिनाविलुलितात्पर्यस्ताद्विमानात्पततापुंसांसानिर्वृतिर्न स्यादितिकिमु । एतदुक्तंभवति कर्मसाध्यज्ञानात्स्वर्गादिलक्षणविमानंप्राप्यइतस्ततोनंदनादिषुविहारार्थंपततांगच्छतांपुंसांसानिर्वृतिर्नास्तीतिकिमुवक्तव्यमिति विमानाद्भ्रश्यतामित्यर्थांगीकारेत द्दुःखप्राचुर्यात्सानिर्वृतिर्नस्यादितिक्रमुमयुक्तत्वादुक्तएवार्थः अंतकासिलुलितत्वमनित्यत्वद्योतनायोक्तमितिज्ञातव्यं अत्रध्यानंज्ञानोत्पत्त्यावंतरगसाधनकथाश्रवणतत्साधनं श्रुतगुणानांपश्चादु पसंहारोपपत्तेरितिज्ञातव्यं । अधिकारिणामनंतत्वात्तत्तद्योग्यताविशेषादेवमुक्तमितिवा १० भवज्जनाभगवद्भक्ताःतेषांमुखनिसृतायाभगवत्कथायाःश्रवणलक्षणोपासनयेत्युक्तं तत्रभवज्जनस्यचरि तलक्षणकथाश्रवणेनेतीममर्थमभिप्रेत्यभवज्जनसंगतोभवत्कथासुश्रवणंसुलभंस्यादितिमत्वातत्संगतिंप्रार्थयते भक्तिंमुहुरिति येनप्रसंगेनभवाब्धिंनेष्येतरिष्यामि । नप्राप्स्यामीतिवा इषुगताविति धातुः ११ भक्तानांलक्षणमाह तेनेति येस्वान्सुतसुहृद्गृहवित्तदारान्संपदःस्मरंतितेअतितरांप्रियमाद्यमीशंत्वांनस्मरंति हेअब्जनाभ येभवदीयपदारविंदसौगंध्यलुब्धहृदयेषुभवद्भक्तेषु कृतप्रसंगा भव

भक्तिंमुहुःप्रवहतांत्वयिमेप्रसंगोभूयादनंतमहताममलाशयानाम् ॥ येनांजसोल्बणमुरुव्यसनंभवाब्धिंनेष्येभवद्गुणकथामृतपानमत्तः ११ तेनस्मरंत्य तितरांप्रियमीशमर्त्यंस्वान्संपदःसुतसुहृद्गृहवित्तदारान् ॥ येत्वब्जनाभभवदीयपदारविंदसौगंध्यलुब्धहृदयेषुकृतप्रसंगाः १२ तिर्यङ्नगद्विजसरीसृप देवदैत्यमर्त्यादिभिर्विरचितंसदसद्विशेषम् ॥ रूपंस्थविष्ठमजतेमहदाद्यशेषंनातःपरंपरमवेद्मिनयत्रवाचः १३ कल्पांतएतदखिलंजठरेणगृह्णन्शेतेपुमान् स्वदृगनंतसखस्तदंके ॥ यन्नाभिसिंधुरुहकांचनलोकपद्मगर्भेद्युमान्भगवतेप्रणतोस्मितस्मै १४

द्भक्तास्तेस्वान्सुतादीन्संपदोनस्मरंतीत्यन्वयःअनेनश्रीहरिभक्तिरेवनभवाब्धिसंतारिणीकिंतुतद्भक्तभक्तिरपीतिसूचितम् ॥ १२ ॥ ब्रह्मादीनामपित्वत्प्रसादात्ऋतेत्वद्रूपदर्शनमसुकरंकिमुतमादृशाना मितिभावेनाह तिर्यङ्नगेति हेअजअशेषंसर्वावयवोपपन्नंमहदादिमहत्तत्त्वमादिर्यस्यतत्तथोक्तं । सतापृथिव्यादिभूतत्रयेणासतावाय्वादिभूतद्वयेनविशेषोयस्यतत्तथोक्तं स्थविष्ठस्थूलतमंतिर्यगादिभि र्विरचितंब्रह्मांडाख्यंरूपंवेद्मि हेपरम अतःस्थूलात्परंसूक्ष्मंरूपंनवेद्मि अत्रहेतुगर्भविशेषणमाह यत्रेति वाचइत्युपलक्षणं वेदाभिमानिनोलक्ष्म्यादयोयत्रयद्विषयज्ञानवंतोनभवंति किमुक्तंभवतिलक्ष्मी ब्रह्माद्याअनुदिनंपश्यंतोपिकिंचिदनंतत्वेनजानंति किम्वहं । तदुक्तं पश्यमानोपितुहरिंनतुवेत्तिकथंचन वेत्तिकिंचित्प्रसादेनहरेरथगुरोस्तथा द्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्तंचैवामूर्तंच यतोवाचोनिवर्तंतेअप्राप्यम नसासहइत्यादिश्रुतेः १३ सृष्टिसंहारकर्त्रोर्ब्रह्मरुद्रयोर्लोकहृद्गतांविष्णुसमत्वशंकांनिवर्तयितुमाह कल्पांतइति । अनंतःसखायस्यसतथोक्तःस्वदृक्स्वयंप्रकाशःपुमान्कल्पांतेएतदखिलंजगज्जठरेणोदरे णगृह्णन्संहरंस्तस्यानंतस्यांकेशेते । यस्यनाभिसिंधुरुहंनाभिसरसोजातंतदेवकांचनंसुवर्णलोकात्मकंपद्मंतस्यगर्भेद्युमानतिद्युतिमान्ब्रह्माजातइतिशेषः अनेनरुद्रस्यसंहर्तृत्वंब्रह्मणःस्रष्टृत्वंचद्वारमात्रमि तिज्ञातव्यंएवंविधमाहात्म्यस्यहरेस्त्वयाकिमुपक्रियतइतितत्राह भगवतइति १४

१ तेनस्मरंतीत्यत्रभगवद्भक्तभक्ताःस्वान्संपदोयदानस्मरंतिनदाऽऽद्यमीशंत्वनिनरांनस्मरतीत्यन्यथाप्रतीतिरतस्तात्पर्यानुसारेणयोजयति । यइति । दी०

कर्मवर्त्मावस्थस्यपंकलेपइवसृष्ट्यादौप्रपतमानस्यहरेरनित्यत्वंदोषवद्धत्वमशुद्धत्वंचस्यादित्याशंक्ययोगिनोपिदर्भगशरीरस्थस्यनद्वन्द्वदुःखाद्यनुभावोनास्ति किमुतनित्यस्यनित्यमुक्तस्यनित्यशुद्धस्या तएवाज्ञानितत्त्वबोधस्येतिभावेनाह त्वंनित्येति । किमेवंभूतःपरिच्छिन्नइतिनेत्याह आत्मेति आततत्वादात्मा तर्हितत्तत्पदार्थसंबंधेनतत्तद्धर्माःसंगम्यतइत्यतउक्तं कूटस्थइति षड्विकारशून्यः । एवंकुतस्त्योयमत्राह । आदिपुरुषइतिआदौत्युपलक्षण जगतआदावंतेचवर्तमानःपुरुषःपूर्णषड्गुणःश्रीनारायण । पूर्णषड्गुणत्वंस्पष्टमाह भगवानिति ऐश्वर्यस्यसमग्रस्येतिस्मृतेः । कुतोस्यसमग्रैश्व र्यमवगम्यतइत्यतउक्तं त्र्यधीशइति त्रयाणांलोकानांमुक्तामुक्तसंसारिणांवर्तमानादिकालानांवाजाग्रदाद्यवस्थानामृगादिवेदानांवाइत्यादित्रित्वसंख्यावतामधीशः । इंद्रादिव्यावृत्त्यर्थमधीशइत्यु क्त । त्वमेवंविशिष्टइतियचस्मात्तस्मादखंडितयास्वबुद्ध्यास्वरूपज्ञानेन बंधिसंसारस्यावधिभूतंबुद्ध्यवस्थितंबुद्धौस्थितंत्वांदृष्ट्वावस्थितायेपुरुषास्तैःसहातोस्मात्प्रपंचाद्व्यतिरिक्तस्त्वमास्सइत्यन्वयः । वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरितिवचनादल्लोपःप्रामाणिकः १५ अघटितघटनशक्तिमत्त्वादयमेवाभीष्टसिद्धयेप्रार्थनीयइत्याह यस्मिन्निति विरुद्धगतयोलोकेविरुद्धविषयाविवादयोविविधश क्तयोस्थूलत्वमणुत्वंह्रस्वत्वमित्यादयोयस्मिन्हरावनिशंपतंतितिवर्तंते । तत्रप्रमाणमाह आनुपूर्व्येति आनुपूर्वीश्रुतिर्श्चैवत्रयीचाम्नायउच्यतइत्यभिधानात् विचित्रशक्तिःपुरुषःपुराणःअस्थूलमन

त्वंनित्यमुक्तपरिशुद्धविशुद्धआत्माकूटस्थआदिपुरुषोभगवांस्त्र्यधीशः ॥ यद्बुद्ध्यवस्थितमखंडितयास्वबुद्ध्याद्दष्टास्थितावधिमतोव्यतिरिक्तआस्से १५ य स्मिन्विरुद्धगतयोह्यनिशंपतंतिविद्यादयोविविधशक्तयआनुपूर्व्या ॥ तद्ब्रह्मविश्वभवमेकमविश्वमाद्यमानंदमात्रमविकारमहंप्रपद्ये १६ सत्याशिषो हिभगवंस्तवपादमूलमाशिष्टयोनुभजतःपुरुषार्थमूर्तेः ॥ अप्येवमार्यभगवान्परिपातिदीनान्वाश्रेववत्सकमनुग्रहकातरोस्मान् १७ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ अथाभिष्टुतएवंवैसत्संकल्पेनधीमता ॥ भृत्यानुरक्तोभगवान्प्रतिनंद्येदमब्रवीत् १८

ण्वह्रस्वमित्यादिकयाश्रुत्यासिद्धमित्यर्थः अहंतद्ब्रह्मशरणंप्रपद्यइत्यन्वयः जगत्कारणमेवब्रह्मात्रविवक्षितंनजीवइतिभावेनाह । विश्वभवमिति । विश्वस्यभवउत्पत्तिर्यस्मात्तत्तथा नैतल्लक्षणंपरमाणु ष्वतिव्याप्तमित्याह एकमिति परमाणूनामनेकत्वादिदमेवमुख्यकारणमित्यर्थः । कारणत्वंमृद्वत्स्यादित्याह अविश्वमिति । जगतोन्यत् । अनंतमितिपाठेजीवाश्रितं कर्मकारणमस्तीत्याशंक्य कर्मणःक्षणभंगुरत्वेनानित्यत्वादचेतनत्वाच्चकारणत्वानुपपत्तिरित्यर्थः विश्वस्याद्यंतवत्त्वेनानित्यत्वादस्यतदभावात्कारणत्वंयुक्तमित्याह आद्यमिति । आद्यमित्युपलक्षणंविश्वस्यादावंतेचभवतीति अनाद्यनंतत्वंप्रधानस्यास्तीत्यतउक्तमानंदमात्रमिति इतोपिप्रधानस्यकारणत्वमनुपपन्नमित्याह अविकारमिति १६ इतरदेवतानुग्रहान्त्वदनुग्रहएवाभीष्टफलप्राप्तिहेतुरित्याह सत्याशिषइति पुरु षःधर्मार्थकामाद्यनुभवरूपस्यतवपादमूलमनुभजतःपुरुषस्याऽऽशिष्टयःआचार्यैशिष्टाःसत्याशिषोयथार्थशुभफलप्रदाह्येव । एवमपितथापि । आर्यपूज्य अनुग्रहकातरोभवान्दीनानस्मान्शिष्या निशिष्टफलप्राप्तयेपुनः वाश्रेवनवप्रसूतागौरिववत्संपरिपातीत्यन्वयः । वाश्रेवविद्युन्मिमातिवत्संनमातासिषक्तीतिश्रुतिः १७ सत्संकल्पेन सत्सत्येभ्योहितेश्रेष्ठेसाधीयसिभवत्यपीतियादवः १८

---

१ पादमूलमाशीस्तथानुभजत इतिपाठान्तरं टीकायामपि आशिषआचार्यैशिष्टा इतिच ।

भगरूमहतांयोगिनामपिदुरापमित्यनेनायोग्यानामेवदुष्प्रापंनतुयोग्यानांतेषांसाधनसामग्र्यासुलभत्वादित्यर्थःसूच्यतइत्युत्तरग्रंथेनज्ञायतइतिभावेनाविशिनष्टि नान्यैरिति । ध्रुवानित्याक्षितिर्निवा
सोगःस्मिंस्तत्तथोक्तं मेढीतितिलपीडोलूखलं कल्पलयेपिलयोनास्तीत्याशयेनाह स्थास्न्विति अनेनध्रुवक्षितीत्यस्यार्थविशेषोदर्शितःपुरस्तादग्रेधर्मादयोयत्स्थानंप्रदक्षिणीकृत्यचरंतितत्तुभ्यंदास्यामी
त्यन्वयः वनौकसोवानप्रस्थाः १९ २० २१ सिंहासनाधिपतिरपिभूयादितिभावेनाह प्रस्थितइति गांभूमिम् २२ उत्तमेभ्रातरिसतिकथंसिंहासनाप्तिरितितत्राह त्वद्भ्रातरीति तस्मिन्नेवमनोय
स्याःसातन्मनाः वनमन्वेषतीमार्गमाणा अनेनतन्मातृभयमपिप्रत्युक्तमितिज्ञायते २३ पुष्कलदक्षिणैःपुरुपपुष्कलपूर्णमितिहलायुधः अनेनयज्ञानामुत्तमकल्पत्वंध्वनयति मानुस्मारण्यसीत्यनेनसर्वं
दारमरत्वपिमरणकालेविशेषतोमत्स्मरणंकुर्वितिविधत्ते एष्यदर्थत्वादुभयोरिति ॥ २४ ॥ ततःकिमत्राह ततइति यतोनावर्ततेयतिरित्यनेनध्रुवस्यमुक्तोनिपतत्वंध्वनयति ॥ २५ ॥ अति
रुज्यत्वा २६ सोपिध्रुवोपिसंकल्पजंसंकल्पाज्जातंविष्णोःपादसेवयोपसादितंप्राप्संकल्पनिर्वाणमतिज्ञाफलंप्राप्य ,२७ विदुरोमुक्तेरितरेपुपुरुषार्थेपुविरक्तेनभाव्यमितिजानन्नपितत्प्रकटनाय

श्रीभगवानुवाच ॥ वेदाहंतेव्यवसितंहृदिराजन्यबालक ॥ तत्प्रयच्छामिभद्रंतेदुरापमपिभूयसाम् १९ नान्यैरधिष्ठितंभद्रयद्भ्राजिष्णुध्रुवक्षिति ॥ यत्र
ग्रहर्क्षताराणांज्योतिषांचक्रमाहितम् ॥ मेढ्यांगोचक्रवत्स्थास्नुपुरस्तात्कल्पवासिनाम् २० धर्मोग्निःकश्यपःशक्रोमुनयोयेवनौकसः ॥ चरंतिदक्षिणीकृ
त्यभ्रमंतोयत्सतारकाः २१ प्रस्थितेतुवनंपित्रादत्त्वागांधर्मसंश्रयः ॥ षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रंरक्षिताऽव्याहतेंद्रियः २२ त्वद्भ्रातर्युत्तमेनष्टेमृगयायांतुतन्मनाः ॥
अन्वेषतीवनंमातादावाग्निंसाप्रवेक्ष्यति २३ इष्ट्वामांयज्ञहृदयंयज्ञैःपुष्कलदक्षिणैः ॥ भुक्त्वाचेहाशिषःसत्याअंतेमानुस्मरिष्यसि २४ ततोगंतासि
मत्स्थानंसर्वलोकनमस्कृतम् ॥ उपरिष्टादृषिभ्यस्त्वंयतोनावर्ततेयतिः २५ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ इत्यर्चितःसभगवानतिसृज्यात्मनःपदम् ॥ बालस्यप
श्यतोधामजगामगरुडध्वजः २६ सोपिसंकल्पजंविष्णोःपादसेवोपसादितम् ॥ प्राप्यसंकल्पनिर्वाणंनातिप्रीतोभ्यगात्पुरम् २७ ॥ विदुरउवाच ॥
सुदुर्लभंयत्परमंपदंहरेर्मायाविनस्तच्चरणार्चनार्जितम् ॥ लब्ध्वाप्यसिद्धार्थमिवैकजन्मनाकथंस्वमात्मानममन्यतार्थवित् २८ मैत्रेयउवाच ॥ मातुःसप
त्न्यावाग्बाणैर्हृदिविद्धस्तुतान्स्मरन् ॥ नैच्छन्मुक्तिपतेर्मुक्तिंतस्मात्तापमुपेयिवान् २९ ॥ ध्रुवउवाच ॥ समाधिनानेकभवेनयत्पदंविदुःसनंदादयऊर्ध्वरेतसः
मासैरहंषड्भिरमुष्यपादयोश्छायामुपेत्यापहतःपृथङ्मतिः ३० अहोबतममानात्म्यंमंदभाग्यस्यपश्यत ॥ भवच्छिदःपादमूलंगत्वायाचेतदंतवत् ३१

पृच्छति सुदुर्लभमिति मायाविनोभक्ताभीष्टफलप्रदानसामर्थ्यवतः । असिद्धार्थंनसाधितप्रयोजनम् । अर्थवित्तत्तत्कालोचितप्रयोजनवेत्तीति २८ विदुषोपिसांसारिकोनिर्बंधोदुस्त्यजइतिभावेनत
द्बोधपरिहरति मातुरिति २९ अनेनभवेनेतिभवपदमावृत्त्याव्याख्येयं तथाहि अनेकेषुभवेषुजन्मसुभवतिसमुत्पद्यतइतितेनाहममुष्यहरेःपादयोश्छायांप्राप्यपृथङ्मतिर्विषयबुद्धित्वादपहतास्मियत्काडि
तइवाभूवम् ३० राजभटादिनाताडितस्येवतस्यपश्चात्तापोद्रेकंवक्ति अहोबतेति अनात्म्यंजाड्यं अंतवदित्यनेनस्वस्यानित्याधिपत्यंसूचयति तदुक्तं आधिपत्यमनित्यंतुध्रुवलोकस्ययद्ध्रुवे
दत्तानावर्ततेयतिरित्युक्तिरपियुज्यतइत्याह नतुतत्स्थानगंतॄणांपतनंनास्तिनिरुक्तमिति आधिपत्यमनित्यंचत्तलोनिवृत्त्यानकदापितस्यमुक्तिरित्यतआह तस्यापिमुक्तिर्नियतेति तर्हिजानताविष्णुनेदं
पदंकिमितिदत्तमितितत्राह नियतंचापितत्पदं तस्यक्षयत्वादत्तमित्यर्थः तर्हिध्रुवेणकिमित्यनिंदीतिनत्राह तथापिकामनानिंदाध्रुवेणसक्ततान्वर्तत मुमुक्षुणाविषयाभिलाषोनकर्तव्यइतिशिक्षणार्थ
मित्यर्थः कामनाविषयाभिलाषः । तस्यानिंदाधिकारः ३१

ज्ञा॰ ध्रुवस्यविशुद्धेस्तवकथंबुद्धिव्यामोहःप्राप्तइतितत्राह । मतिर्विदूषितेति नाधुनाप्यत्रमानंतइत्यादिनारदवचनम् ३२ एतदेवविशदयति दैवीमिति सर्वत्रनिर्मलत्वेनध्यातमानस्यदेहस्यहरेर्विद्यमा नांमायांविक्षेपकशक्तिमुपाश्रित्यप्रसुप्तइवमुग्धोऽज्ञानेशयितोयथाभिन्नदृग्यथावस्तुनपश्यति । विपरीतंपश्यतिच । तथाहमपिभ्रातायमुत्तमोभ्रातृव्यः शत्रुरितिहृद्रुजाहृदयभेदिरोगेणतप्ये स्वतंत्रस्या ऽन्यस्येश्वरे द्वितीयसद्भावेसंतापःसंभावितइतिनेत्याह द्वितीयइति द्वितीयेस्वतंत्रेऽन्यस्मिन्नसत्यविद्यमानेपिसर्वस्वानन्येषामर्वश्वर्येणाद्वितीयत्वमीश्वरत्वंचब्रह्मादीशितव्यस्यभावात्परमेश्वरत्वंहरेरेवयुक्तमि ति ईश्वरमेवमपिपदेनध्वनयति तदुक्तं द्वितीयस्यस्वतंत्रस्यत्वभावाद्यवर्जितः ईश्वरस्योऽशेनव्यस्यभावात्सपरमेश्वरइति ३३ ध्रुवलोकस्याधिपत्यस्यानित्यत्वात्सुतरांसिंहासनाधिष्ठानस्यसप्रार्थ्यमिक्षण स्यर्थमित्याह मयैतदिति जगतामितिबहुवचनेनान्येषामाधिपत्यंश्लथयतितेननद्वितीयस्वातंत्र्याभावोनिश्चीयतइतिज्ञातव्यम् ३४ अभीष्टपुरुषार्थदानसामर्थ्याभावान्नाभीक्षितामितिनमतव्यमित्याह भवच्छिदमिति भीभयसंचलनयोरितिधातोर्भयमात्रराहित्यंचेद्विवक्षितंलोकेप्यस्तीतिकिमित्यनुशोकइत्यतउक्तंविशिनष्टि तादात्म्यमिति तादात्म्यंहरिनियतचित्ततयागृहवद्वारिप्रवेशलक्षणो मोक्षः तदुक्तं हरौनियतचित्तत्वाद्गृहवत्तत्प्रवेशनात् मोक्षंतादात्म्यमित्याहुर्नतुतद्रूपतःक्वचिदिति । नैकात्मतांमेस्पृहयतिकेचिदित्यत्रहरिणाकांक्षिताकांक्षितत्वमेवैकात्म्यम् । ननुतत्स्वरूप

मतिर्विदूषितादेवैःपतद्भिरसहिष्णुभिः ॥ योनारदवचस्तथ्यंनाग्रहीषमसत्तमः ३२ दैवींमायामुपाश्रित्यप्रसुप्तइवभिन्नदृक् ॥ तप्येद्वितीयेप्यसतिभ्रातृ भ्रातृव्यहृद्रुजा ३३ मयैतत्प्रार्थितंव्यर्थंचिकित्सेवगतायुषि ॥ प्रसाद्यजगदात्मानंतपसादुष्प्रसादनम् ३४ भवच्छिदमयाचेहंभवंभाग्यविवर्जितः ॥ तादात्म्यंयच्छतोमौढ्यान्मनोमेभिक्षितंबत ॥ ईश्वरात्क्षीणपुण्येनपुलकानिवचाधनः ३५ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ नवैमुकुंदस्यपदारविंदयोरजोजुषस्तातभवादृशाजनाः ॥ वांछंतितद्दास्यमृतेर्थमात्मनोयदृच्छयालब्धमनःसमृद्धयः ३६ आकर्ण्यात्मजमायांतंसंपरेत्ययथागतम् ॥ राजानश्रद्दधेभद्रमभद्रस्यकुतोमम ३७ श्रद्धायवाक्यंदेवर्षेर्हर्षवेगेनधर्षितः ॥ वार्ताहर्तुरतिप्रीतोहारंप्रादान्महाधनम् ३८ सदश्वंरथमारुह्यकार्तस्वरपरिष्कृतम् ॥ ब्राह्मणैःकुलवृद्धैश्चपर्यस्तोमात्यबंधुभिः ३९ शंखदुंदुभिनादेनब्रह्मघोषेणवेणुभिः ॥ निश्चक्रामपुरात्तूर्णमात्मजाभीक्षणोत्सुकः ४० सुनीतिःसुरुचिश्चास्यमहिष्यौ रुक्मभूषिते ॥ आरुह्यशिबिकेसार्धमुत्तमेनाभिजग्मतुः ४१

त्वम् हरीच्छितेच्छितैकात्म्यंनतेनैकस्वरूपतेतिवचनात् कामेनमेकामआगादित्युपास्तिसमयेप्रार्थनोक्तिश्च मेमनोनतद्दुःखानुभवयोग्यवस्तुभिक्षितं क्षीणपुण्येनकारणेन अत्रदृष्टांतमाह पुलकानिति पुल्काःतुच्छधान्यानिकुलित्थादीनिभक्तसिक्थानीव स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्येसंक्षेपेभक्तसिक्थकइतियादवः ३५ मैत्रेयोध्रुवस्यानुशोकतात्पर्यमाह नवाइति तद्दास्यमित्यनेनतादात्म्यमित्येतद्विवृतमर्थ तः अन्यपुरुषार्थंकुतोनवांछंतीतितत्राह यदृच्छयेति यदृच्छयाभगवदिच्छया आकांक्षामंतरेणापिमनोभीष्टानांप्राप्तत्वादित्यर्थः ३६ एवमस्तूत्तरकथाप्रसंगःकइतिवैदुरीशंकांपरिहरन्निवाहाकर्ण्येति ३७ नन्वश्रद्दधाराज्ञः प्राक्तनोद्वेषोनुमीयत अभद्रवचनंचौपचारिकंनिश्चायकप्रमाणाभावादितिशंकामाभूदित्याह श्रद्धायेति हर्षवेगेनहर्षोद्रेकेणधर्षितोविवशीकृतः महांतिधनानियस्यसतथा ॥ ३८ ॥ मंत्रोऽभ्यर्हितामात्यायस्यसतथातं पर्यस्तःपरिवृतः ३९ इदमपिराज्ञःस्नेहोद्रेकलक्षणमितिभावेनाह शंखेति ॥ ४० ॥ हरेःशक्तिरचिंत्येतिध्वनयन्सुनीतिसुरुच्योर्यात्रांचाह सुनीतिरिति रुक्महेम शिबिकेआंदोलिके ४१

१ अत्रात्मशब्देनमनोग्रहणम् । २ पुल्लाक पुलक इतिद्विरूपको० ।

दूरप्रदेशेदर्शनंसार्वजनीनंनस्यादितिहरिणापुरनिकटएवघटितमितिभावेनपुरोपवनसमीपेकुमारदर्शनंतदनंतरंराज्ञोमाननक्रियाविशेषंचाह तंदृष्ट्वेति ४२ अंगजंपुत्रं । विष्वक्सेनांघ्रीतिविशेषणेना लिंगनव्याजेनतत्स्पष्टुरपिपापपरिहारःस्यादितिध्वनयति ४३ किमनेनालिंगनमात्रेणानंदातिरेकलक्षणाज्ञापकेनेत्यतस्तद्विशिनष्टि अथेति शांतैःसुशीतलैःसुखलक्षणतयाऽवसितैर्वा अतोह्ययवमि तेमृत्युस्वभावेपरमात्मनीतियादवः शर्मतोषंचशंसुखामितिहलायुधः अनेनराज्याभिषेकमदूरेसूचयति एनमर्थंचध्वनयंस्तंविशिनष्टि आप्तेति आप्त प्राप्तः उद्दामउत्कृष्टोमनोरथोवीरासनादिल क्षणोयेनसतथातं ४४ भगवद्भक्तस्यापिरागद्वेषादिदोषोनास्तिकिमुतहरेरितीममर्थंध्वनयन्ध्रुवोपिपित्राद्युचितक्रियामाचरतीत्याहाभिवंद्येति मातरावित्युक्त्यापूर्वांत:करणकालुष्यंदूरीकृतमितिध्वन क्ति शीर्ष्णानंनामेत्यनेनपितुर्मातुर्गुरुत्वाधिक्यंसूचयति तदुक्तं दशाचार्यसमोभ्राताशतभ्रातृसमःपिता पितुर्दशशतमातागौरवेणातिरिच्यतइति सुरुच्यामुख्यमातृत्वाभावेपिसत्स्वभावत्वेनभेदबुद्धिनं कृतेतिद्योतनायसज्जनाग्रणीरितिविशेषितम् ४५ ध्रुवप्रणामेसुरुच्याद्वेषंविहायकिमभ्यध्यायीतितत्राह सुरुचिरिति अर्भकमितिलुप्तोपमं अर्भकंपंखच्छिशुमिवेत्यनेनस्नेहविशेषान्ज्ञानगुरुत्वमगणय्यस

तंदृष्ट्वोपवनाभ्याशआयांतंतरसारथात् ॥ अवरुह्यनृपस्तूर्णमासाद्यप्रेमविह्वलः ४२ परिरेभेंगजंदोर्भ्यांदीर्घोत्कंठमनाःश्वसन् ॥ विष्वक्सेनांघ्रिसंस्प र्शहताशेषाघबंधनम् ४३ अथाजिघ्रन्मुहुर्मूर्ध्निशीतैर्नयनवारिभिः ॥ स्नापयामासतनयमाप्तोद्दाममनोरथम् ४४ अभिवंद्यपितुःपादावाशीर्भिश्चाभिमं त्रितः ॥ ननाममातरौशीर्ष्णासत्कृतःसज्जनाग्रणीः ४५ सुरुचिस्तंसमुत्थाप्यपादावनतमर्भकम् ॥ परिष्वज्याहजीवेतिबाष्पगद्गदयागिरा ४६ यस्यप्रसन्नोभगवान्गुणैर्मैत्र्यादिभिर्हरिः ॥ तस्मैनमंतिभूतानिनिम्नमापइवस्वयम् ४७ उत्तमश्चध्रुवश्चोभावन्योन्यंप्रेमविह्वलौ ॥ अंगसंगादुत्पल कावस्रौघंमुहुरूहतुः ४८ सुनीतिरस्यजननीप्राणेभ्योपिप्रियंसुतम् ॥ उपगुह्यजहावाधिंयदंगस्पर्शनिर्वृता ४९ पयःस्तनाभ्यांसुस्रावनेत्रजैःसलिलैः शिवैः ॥ तदाभिषिच्यमानाभ्यांवीरवीरसुवोमुहुः ॥ ५० ॥ तांशशंसुर्जनाराज्ञींदिष्ट्यातेपुत्रआर्तिहा ॥ प्रतिलब्धश्चिरंनष्टोरक्षितामंडलंभुवः ५१ अभ्यर्चितस्त्वयानूनंभगवान्प्रणतार्तिहा ॥ यदनुध्यायिनोधीरामृत्युंजिग्युःसुदुर्जयम् ५२ लाल्यमानंजनैरेवंध्रुवंसभ्रातरंनृपः ॥ आरोप्यकरिणींहृष्टः स्तूयमानोविशत्पुरम् ५३

मुत्थाप्येतिज्ञापते ४६ ध्रुवस्यमरणमाकांक्षमाणासुरुचिःकथंजीवेतिवाण्युदस्थापीतितत्राह यस्येति मैत्र्यादिभिर्मैत्रीकरुणादिभिर्नमंतिप्रह्वीभवंति ४७ उत्तमस्यभ्रातृष्वेकत्वेनध्रुवद्वेषाशंकादूरोत्सा दितेतिद्वयोःप्रणयोद्रेकनिमित्तक्रियामाह उत्तमश्चेति अस्रौघंबाष्पप्रवाहं ओघःपरंपरायांम्याज्जलस्रोतसिसंचयइतियादवः ४८ सूचीकटाहन्यायेनध्रुवेसुरुच्यादिप्रणयक्रियांप्रोच्याधुनासुनीतिविषयामा ह सुनीतिरस्येति ४९ अस्यजननीतिविशेषणंविशिनष्टि पयइति औरसपुत्रस्मरणादिनामातृस्तनयोःस्तन्यप्रस्रवणेनतज्जनकत्वानुमानसुलभमित्यर्थः वीरंपुत्रंसुवतीतिवीरसूःतस्याःवीरेपुत्रे यशसंवी रउत्तमामितिश्रुतिः ५० सुनीतिकथापिश्रोतॄणांपापप्रणाशिन्यपिभवतीतिभावेनतांविशिनष्टि तांशशंसुरिति दिष्ट्यास्यान्मंगलादिष्विव्त्यभिधानात् दिष्ट्यापुण्येन ५१ पुण्यमपिविशिष्यंतीत्याह अ भ्यर्चितइति यदिप्रणतार्तिहरोहरिस्त्वयानाभ्यर्चितस्तर्हिचिरंनष्टःपुत्रोनमर्तलब्धःस्यान्नतथातस्मादभ्यर्चितइतितर्कः किंविशिष्टोभगवानितितत्राह यदनुध्यायिनइति अनेनतर्कस्याप्रतिपक्षतांदर्शय ति ५२ ध्रुवस्यजनलालनप्रक्रियांसंक्षिप्यरिवमैत्रेयोराज्ञःपुरप्रवेशमाह लाल्यमानमिति कलभश्चैवकन्यानांकारिणीबालमगलइतिवचनात्कारिणीमित्युक्तं ५३

१ शीतैरितिपाठांतरं टीकायां शीतैःसुशीतलैरिति । २ गुरुत्वेनाधिक्यम् ।

संवृत एपुष्पबंधनसहितैस्तद्विधैः पुष्पबंधनसहितैः ५४ विलंबीनिचूतपल्लवादीनियेषुतेनयातैः प्रतिद्वारमुपसंस्कृतमलंकृतम् ५५ शातकुंभपरिच्छदैः सुवर्णालंकारैः श्रीमतांविमानानांशिखरा णांद्युतिभिरलंकृतं अनेनदेवादीनांविमानानामागमनंसूचयति ५६ चत्वराश्चतुष्पथः रथ्यारथमार्गः आदिशब्देनातिर्यगाद्यवान्तरमा र्गोगृह्यते ५७ सिद्धार्थाः सितसर्षपाः ५८ तामांपुरस्त्रीणां वल्गूनिचारूणिगीतानि ५९ कशिपूत्तमेमंचोत्तमेभोजनाच्छादनादिनाप्रेष्ठेवा ६० कशिपूत्तमइत्युक्तंप्रपंचयति पय फेननिभाइति दांतादंतनिर्मिताः रुक्मपरिच्छदाःसुवर्णपरिच्छदाः उपर्या च्छादनप्रत्यास्तरातास्तथा उपस्कराः पात्राणि रौक्मानिसुवर्णनिर्मितानि ६१ रत्नंश्रेष्ठेचनिर्दिष्टमितिहलायुधः ललनारत्नैः स्त्रीरत्नैः संयुताःशय्यादयआभांतितास्मिन्निति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

तत्रतत्रोपसंक्लृप्तैर्लसन्मकरतोरणैः ॥ संवृतैःकदलीस्तंभैःपूगपोतैश्चतद्विधैः ५४ चूतपल्लववासःस्रक्मुक्तादामविलंबिभिः ॥ उपस्कृतंप्रतिद्वारमपांकुंभैः सदीपकैः ५५ प्राकारैर्गोपुरागारैःशातकुंभपरिच्छदैः ॥ सर्वतोलंकृतंश्रीमद्विमानशिखरद्युभिः ५६ मृष्टचत्वररथ्यादिमार्गंचंदनचर्चितम् ॥ लाजाक्षतैः पुष्पफलैस्तंदुलैर्बलिभिर्युतम् ५७ ध्रुवायपथिदृष्टायतत्रतत्रपुरस्त्रियः ॥ सिद्धार्थाक्षतदध्यंबुदूर्वापुष्पफलानिच ५८ उपजह्रुःप्रयुंजानावात्सल्यादाशिषःसतीः ॥ शृण्वंस्तुवल्गुगीतानिप्राविशद्भवनंपितुः ५९ महामणिव्रातमयेसतस्मिन्कशिपूत्तमे ॥ लालितोनितरांपित्रान्यवसद्दिविदेववत् ६० पयःफेननिभाःशय्यादांतारुक्मपरिच्छदाः ॥ आसनानिमहार्हाणियत्ररौक्माउपस्कराः ६१ यत्रस्फटिककुड्येषुमहामारकतेषुच ॥ मणिप्रदीपाआभांतिललनारत्नसंयुताः ६२ उद्यानानिचरम्याणिविचित्रैरमरद्रुमैः ॥ कूजद्विहंगमिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्रतैः ६३ वाप्योवैदूर्यसोपानाःपद्मोत्पलकुमुद्वतीः ॥ हंसकारंडवकुलैर्जुष्टाश्चक्राह्वसारसैः ६४ उत्तानपादोराजर्षिःप्रभावंतनयस्यतम् ॥ श्रुत्वादृष्ट्वाद्भुततमंप्रपेदेविस्मयंपरम् ६५ वीक्ष्योढवयसंपुत्रंप्रकृतीनांचसंमतम् ॥ अनुरक्तप्रजंराजाध्रुवंचक्रेभुवःपतिम् ६६ आत्मानंचप्रवयसमाकलय्यविशांपतिः ॥ वनंविरक्तःप्रातिष्ठद्विमृशन्नात्मनोगतिम् ॥ ६७ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ प्रजापतेर्दुहितरंशिशुमारस्यवैध्रुवः उपयेमेभ्रमिंनामतत्सुतौकल्पवत्सरौ १ इलायामपिभार्यायांवायोःपुत्र्यांमहाबलः ॥ पुत्रमुत्कलनामानंयोगेश्वरमजीजनत् २ उत्तमस्त्वकृतोद्वाहोमृगयायांबलीयसा ॥ हतःपुण्यजनेनाद्रौतन्मातातद्गतिंगता ३

६४ ध्रुवप्रभावोदेवादीनामाश्चर्यबुद्धिजनकःकिम्वितरेषामितिभावेनोत्तानपादांतःकरणप्रवृत्तिविशेषंवक्ति उत्तानपादइति ६५ विस्मयफलमाह वीक्ष्येति ऊढवयसमित्यनेनराज्यपालनशक्तिंव्यनक्ति ६६ तत्स्वयंकिमकारीतितत्राह आत्मानंचेति आकलय्यज्ञात्वाआत्मनःस्वस्यहरेश्चगतिंस्थितिंविमृशन्विचारयन्निति ६७ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायादशमोऽध्यायः १० ॥ अत्रनकेवलंमोक्षएवभगवत्प्रसादायत्तःकिंतुबाह्याभ्यंतरशत्रुजयोपीत्यतस्तन्माहात्म्यंवर्ण्यते तत्रादौध्रुवविवाहादिप्रकार कथ्यते प्रजापतेरित्यादिना। तत्सुतौतस्याभ्रमेःसुतौकल्पांवत्सरश्च १ यो गेश्वरमणिमाद्यष्टांगयोगानामीश्वरं अनेनराज्यानिच्छुत्वात्पश्चादुक्तिरितिज्ञायते २ राजपुत्रउत्तमःकिमभूत्ध्रुवभ्रातृत्वेनतत्कथायाअपिश्रवणार्हत्वात्सापिवक्तव्येतितत्राह उत्तमस्त्विति तन्मा तातस्योत्तमस्यमातासुरुचिस्तस्योत्तमस्यगतिंमरणत्वलक्षणांगतिंगता ३

अन्नेशाकतस्वभावेन ध्रुवेणकिमकारीतितत्राह ध्रुवइति। कोपामर्षशुचार्पितः भागुरिन्यायेनास्यशब्दस्यपाठावंतत्त्वंसाधु। पुण्यजनालयं अलकांपुरीं ४ पुररक्षकानाह रुद्रेति। हिमवतोगिरेर्द्रोण्यांनिम्नत टेगुह्यकायक्षास्तैस्तैःसंकुलांनिबिडांस्तिमिताम् ५ उपदेव्योयक्षस्त्रियः ६ उदतिष्ठन्नितिवापाठः ७ अहनूहतवान् ८ पत्रीरोपइषुर्द्वयोरित्यमरः ध्रुववीरकर्मस्तवनेनगुह्यकानांरज वीरत्वमसूचि ९ तत्कर्मप्रशस्यगुह्यकैःकिंपृष्ठतःप्रसुप्तमितितत्राह तेपिचेति। युगपत्सभूपध्रुवकृतविक्रमात् द्विगुणंप्रकर्षेणकर्तुमिच्छंतएवनतुकर्तुसमर्थाः १० चित्रानानावर्णावाजाःपक्षा येषांतैश्चित्रवाजास्तैः ११ अयुतानांत्रयोदशलक्षाढुपरिर्त्रिंशत्सहस्राणिप्राधान्यविवक्षयैतत् १२ तदाध्रुवःकिमभूत्तत्राह औत्तानपादिरिति आसारेणभगवतावर्षेणसततनिबिडवर्षधारयेत्यर्थः १३ मानवःमनोःपौत्रःसूर्यःज्ञानिप्रियःसूर्यइवसूर्योवा १४ नन्वत्रमग्नस्यश्वासानिरोधेनमरणं। जलंसंस्तस्यावस्थानमधोगमनमन्यतउन्मज्जनमितिपक्षेष्वेकःसंभवति अन्यतउन्मज्जनेपलायनापर

ध्रुवोभ्रातृवधंश्रुत्वाकोपामर्षशुचार्पितः॥ जैत्रंस्यंदनमास्थायगतःपुण्यजनालयम् ४ गत्वोदीचींदिशंराजारुद्रानुचरसेविताम् ॥ ददर्शहिमवद्द्रोण्यांपु रींगुह्यकसंकुलाम् ५ दध्मौशंखंमहाबाहुःखंदिशश्चानुनादयन् ॥ येनोद्विग्नदृशःक्षत्तरुपदेव्योऽत्रसन्भृशम् ६ ततोनिष्क्रम्यबलिनउपदेवमहाभटाः॥ असहंतस्तन्निनादमभिपेतुरुदायुधाः ७ सतानापततोवीरउग्रधन्वामहारथः ॥ एकैकंयुगपत्सर्वानहन्बाणैस्त्रिभिस्त्रिभिः ८ तेवैललाटलग्नैस्तैरिषुभिः सर्वएवहि ॥ मत्वानिरस्तमात्मानमाशंसन्कर्मतस्यतत् ९ तेपिचामुममृष्यंतःपादस्पर्शमिवोरगाः ॥ शरैरविध्यन्युगपद्द्विगुणंप्रचिकीर्षवः १० ततः परिघनिस्त्रिंशैःप्रासशूलपरश्वधैः ॥ शक्त्यृष्टिभिर्भुशुंडीभिश्चित्रवाजैःशरैरपि ११ अभ्यवर्षन्प्रकुपिताःसरथंसहसारथिम् ॥ इच्छंतस्तत्प्रतीकर्तुमयुता नांत्रयोदश १२ औत्तानपादिःसतदाशस्त्रवर्षेणभूयसा ॥ नोपादृश्यतसंछन्नआसारेणयथागिरिः १३ हाहाकारस्तदैवासीत्सिद्धानांदिविपश्यताम् ॥ हतोयंमानवःसूर्योमग्नःपुण्यजनार्णवे १४ नदत्सुयातुधानेषुजयकाशिष्वथोमृधे ॥ उदतिष्ठद्रथस्तस्मान्नीहारादिवभास्करः १५ धनुर्वि स्फूर्जयन्दिव्यंद्विषतांखेदमुद्वहन् ॥ अस्त्रौघंव्यधमद्बाणैर्घनानीकमिवानिलः १६ तस्यतेचापनिर्मुक्ताभित्त्वावर्माणिरक्षसाम् ॥ कायानाविविशुस्तिग्माग़िरी नशनयोयथा १७ भल्लैःसंछिद्यमानानांशिरोभिश्चारुकुंडलैः ॥ ऊरुभिर्हेमतालाभैर्दोर्भिर्वलयवल्गुभिः १८ हारकेयूरमुकुटैरुष्णीषैश्चमहाधनैः ॥ आस्तृतास्तारणभुवोरेजुर्वीरमनोहराः १९ हतावशिष्टाइतरेरणाजिराद्रक्षोगणाःक्षत्रियवर्यसायकैः ॥ प्रायोनिकृत्तावयवाविदुद्रुवुर्मृगेंद्रविक्रीडि तयूथपाइव २०

पर्यायेजैत्रंस्यंदनमित्येतदनुपपन्नःस्यादतःकिमभूदितितत्राह नदत्स्विति अथमज्जनानंतरमेवध्रुवरथस्तस्माद्युद्धादुदतिष्ठदित्यन्वयः जलमग्नस्यसूर्यस्यान्यतउन्मज्जनंभवतीतिमत्वायत्रनिमज्जः तत्रोन्मज्जनंतदृष्टांतत्वेननीहारादिति १५ द्विषतामस्त्रौघंव्यधमन्नष्टमकरोत् १६ एकत्रप्रयोगेणयक्षाणांगात्रधमनंतेषांचर्मभेदनंशरीरच्छेदनचेतिकार्यत्रयमभूदित्याह तस्यतइति पविरशनिः शतधा रकुलिशंदंभोलिरितिहलायुधः दंभोलिरशनिर्द्वयोरित्यमरः १७ वीररसमाह भल्लैरिति भल्लैरर्धचंद्राकारैर्वराहशरैर्वाहेमतालाभैःसुवर्णतालसमानैरूरुभिरुत्संगैः १८ १९ कापिसर्वनाशोनदृष्टश्च पूर्वइवेतिकिंवदंतीमनुसरन्नाह हतेति मृगेंद्रेणसिंहेनविगतक्रीडोपक्रमाःयूथपागजाः २०

अस्यामवस्थायांपुरींप्रविश्यतत्सर्वमपहृत्यगमनंतत्रावस्थानंवेत्युभयस्मादेकंप्राप्तंतत्र ध्रुवेणाकिमकारीत्याशंक्योभयमपिनकृतंमायिजनकुचेष्टाशंकयेतिभावेनाह अपश्यमानइति । तथाहि जनोमायिनांचि कीर्षितंनवेदनजानाति । पदतइति २१ इदंचिंतनमुत्तरवाचिकमितिनज्ञायतेइति अतोविविनक्ति इतिब्रुवन्निति प्रतियोगेनपुनरुद्यमेनशंकित. जलधेरुत्पन्नमिव नभस्वतावायुनेरितंप्रेरितम् २२ पुनः किंकिंशंकाकरमभूदितिप्रपंचयति क्षणेनेत्यादिना छादितंछन्नं विस्फुरंत्यस्तडितोयस्मिंस्तथातेनस्तनयित्नुनागर्जितेन ॥ २३ ॥ वव्रुपुर्मेघाइतिशेषः कबंधानिशिरोरहितशरीराणि ॥ २४ ॥ अश्मवर्षिणोगिरेर्गदादीनिसर्वतोदिशंनिपेतुः ॥ २५ ॥ दृषद्वरलयोरश्मनेश्मधामश्मनेशयोरित्यभिधानात् अश्मवर्षिणइत्यहिविशेषणंवा अहयश्चनिपेतुरशनिर्मेघवह्निज्वालातद्वन्निःश्वासो येषांतेतथा २६ ह्रादोनादः २७ अमनस्विनांमनोबलरहितानां तिग्मगतयस्तीक्ष्णप्रवृत्तय आसुर्याअसुरजनप्रियया ॥ २८ ॥ स्वकर्तव्यतयामुनयोभगवत्प्रसादेनसर्वत्राजितायध्रुवायाहित

अपश्यमानःसतदाततायिनंमहामृधेकंचनमानवोत्तमः ॥ पुरींदिदृक्षन्नपिनाविशद्द्विषांनमायिनांवेदचिकीर्षितंजनः २१ इतिब्रुवंश्चित्ररथःस्वसारथिं यत्तःपरेषांप्रतियोगशंकितः ॥ शुश्रावशब्दंजलधेरिवेरितंनभस्वतादिक्षुरजोऽन्वदृश्यत २२ क्षणेनाच्छादितंव्योमघनानीकेनसर्वतः ॥ विस्फुरत्तडिता दिक्षुत्रासयंस्तनयित्नुना २३ ववृषूरुधिरौघासृक्पूयविण्मूत्रमेदसः ॥ निपेतुर्गगनादस्यकबंधान्यग्रतोनघ २४ ततःखेऽदृश्यतगिरिर्निपेतुःसर्व तोदिशम् ॥ गदापरिघनिस्त्रिंशमुशलाअश्मवर्षिणः २५ अहयोऽशनिनिःश्वासावमंतोग्निंरुषाक्षिभिः ॥ अभ्यधावन्गजामत्ताःसिंहव्याघ्राश्चयूथशः ॥ २६ समुद्रऊर्मिभिर्भीमःप्लावयन्सर्वतोभुवम् ॥ आससादमहाह्रादःकल्पांतइवभीषणः २७ एवंविधान्यनेकानित्रासनान्यमनस्विनाम् ॥ ससृजुस्तिग्म गतयआसुर्यामाययासुराः २८ ध्रुवेप्रयुक्तामसुरैस्तांमायामतिदुस्तराम् ॥ निशाम्यतस्यमुनयःशमशंसन्समागताः २९ मुनयऊचुः ॥ औत्तानपादेभ गवांस्तवशार्ङ्गधन्वादेवःक्षिणोत्ववनतार्तिहरोविपक्षान् ॥ यन्नामधेयमभिधायनिशम्यचाद्धालोकोंजसातरतिदुस्तरमंगमृत्युम् ३० ॥ मैत्रेयउवाच ॥ नि शम्यवदतामेवंऋषीणांधनुषिध्रुवः ॥ संदधेऽस्त्रमुपस्पृश्ययन्नारायणनिर्मितम् ३१ संधीयमानएतस्मिन्मायागुह्यकनिर्मिताः ॥ क्षिप्रंविनेशुर्विदुरक्लेशाज्ञा नोदयेयथा ३२ तस्यार्षास्त्रंधनुषिप्रयुंजतःसुवर्णपुंखाःकलहंसवाससः ॥ विनिःसृताआविविशुर्द्विषद्बलंवनंयथाभीमरवाःशिखंडिनः ३३

मुपदिशंतीत्याह । ध्रुवइति संमुखं समभेदेसमीचीनेसुष्टुपूजासुखेषुचेतियादवः । पपौशसावितिप्राच्याइतिसूत्राद्वासंमुखमितिज्ञायते ॥ २९ ॥ यन्नामधेयमभिधायेत्यनेनभगवन्नामस्मृत्वाभि प्राथयुद्ध्यतस्तवशत्रुजयःस्यादित्युपदिष्टमितिज्ञातव्यम् ३० असुरमायाविनाशेसमर्थनारायणास्त्रमितिजानन्ध्रुवोमुनिभिरपितदेवोपदिष्टमितिनिरूप्यतदस्त्रंधनुषिसंदधइत्याह निशम्येति ॥ ३१ ॥ तस्यास्त्रस्यमाहात्म्यमचिंत्यमितिभावेनाह संधीयमानइति अविद्यास्मितरागद्वेषाभिनिवेशाःक्लेशाः ३२ आर्षास्त्रंऋषिच्छदादेवतासहितास्त्रज्ञानास्त्रंवा ऋषिज्ञानइतिधातोः सुवर्णालंकृताः पुंखाज्यानुसंधानप्रदेशायेषांतेसुवर्णपुंखाः वसआच्छादनइतिधातोः वासःशब्देनपक्षालक्ष्यंतेकलहंसानांवासांसिपक्षाइवपक्षायेषांतेकलहंसवाससः शिखंडिनोमयूराः भीमोभयंकरोरवोनादो येषांतेतथा ३३

पुण्यजनानांवीररसमाह तैरिति तिग्मधारैरुग्राग्रैःशिलीमुखैःशरैःसुपर्णंगरुडं उन्नद्धफणाउद्धृतफणाः ३४ अर्कमंडलंनिर्भिद्य यंलोकंव्रजंतितंपरंलोकंनिनायेत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ किमेवंध्रुवः सर्वाननवशिष्टाननकरोदित्यस्योपयोगिकथांतरमाह तान्हन्यमानानिति अनागसोवधयोग्यापराधरहितान् चित्ररथेनध्रुवेण ३६ आगत्यनिःशेषंहनेत्युक्तंकिंनेत्याह अलमिति तमोद्वारेणयथार्थज्ञानप्रतिबंधकत्वेननरकद्वारेण । पाप्मनापापहेतुना ३७ किंच धर्मशास्त्रानुवर्तिनामस्माकंकुलधर्मोनभवत्ययमित्याह नास्मादिति अकृतैनसामितिपदम् ३८ अकृतापराधत्वंकथभ्रातृवधलक्षणापराधकरणादितितत्राह नन्विति नन्वेवार्थेवर्तते अपराधेनेतिसंबध्यते ३९ तस्यापराधिनःसगात्तदपरित्यागात्तेप्यपराधिनइतिसूक्ष्मदर्शनंभागवतानांनोपपन्नमित्याह । नायमिति आत्मानंमनोऽसंगृह्यानियम्यपशुवन्मूढवत् ॥ ४० ॥ इतोप्येकापराधेन बहूनांवधोनयुक्तःसर्वप्राणिनामंतर्यामित्वेनहरिमुपास्यप्राप्ततत्प्रसादत्वादित्याह सर्वभूतेति सर्वभूतानामात्मभावेनां

तैस्तिग्मधारैःप्रधनेशिलीमुखैरितस्ततःपुण्यजनाउपद्रुताः ॥ तमभ्यधावन्कुपिताउदायुधाःसुपर्णमुन्नद्धफणाइवाहयः ३४ सतान्पृषत्कैरभिधावतोमृधेनिकृत्तबाहूरुशिरोधरोदरान् ॥ निनायलोकंपरमर्कमंडलंव्रजंतिनिर्भिद्ययमूर्ध्वरेतसः ३५ तान्हन्यमानानभिवीक्ष्यगुह्यकाननागसश्चित्ररथेनभूरिशः ॥ औत्तानपादिंकृपयापितामहोमनुर्जगादोपगतःसहर्षिभिः ३६ ॥ मनुरुवाच ॥ अलंवत्सातिरोषेणतमोद्वारेणपाप्मना ॥ येनपुण्यजनानेतानवधीस्त्वमनागसः ३७ नास्मत्कुलोचितंतातकर्मैतत्सद्विगर्हितम् ॥ वधोयमुपदेवानामारब्धस्तेऽकृतैनसाम् ३८ नन्वेकस्यापराधेनतत्संगाद्बहवोहताः ॥ भ्रातुर्वधाभितप्तेनत्वयांगभ्रातृवत्सल ३९ नायंमार्गोहिसाधूनांहृषीकेशानुवर्तिनाम् ॥ यदात्मानमसंगृह्यपशुवद्भूतवैशसम् ४० सर्वभूतात्मभावेनभूतावासंहरिंभवान् ॥ आराध्याप दुराराध्यंविष्णोस्तत्परमंपदम् ४१ सत्त्वंहरेरनुध्यातातत्पुंसामपिसंमतः ॥ कथंत्ववद्यंकृतवाननुशिक्षन्सतांव्रतम् ४२ तितिक्षयाकरुणयामैत्र्याचाखिलजंतुषु ॥ समत्वेनचसर्वात्माभगवान्संप्रसीदति ४३ संप्रसन्नेभगवतिपुरुषःप्राकृतैर्गुणैः ॥ विमुक्तोजीवनिर्मुक्तोब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ४४ भूतैःपंचभिरारब्धोयोषित्पुरुषएवहि ॥ तयोर्व्यवायात्संभूतिर्योषित्पुरुषयोरिह ४५

तर्यामित्वेनभूतेषुप्राणिष्वावासोयस्यसतथा भूतान्यावसंत्यस्मिन्निति वातम् ४१ प्राप्तपदत्वादद्यहरिणाकिमितिभावोनतवास्तीत्याह सत्त्वमिति नस्यहरेःपुंसाभक्तानासंमतः ततःकितत्राह कथमिति ४२ किंतत्सतांव्रतंतेनकिंफलंतत्राह तितिक्षयेति शत्रुपुशत्रुत्वदर्शनमुहृत्सु सुहृत्त्वदर्शनसमत्वम् ४३ तत्प्रसादफलमाह संप्रसन्नइति ततःकिंतत्राह जीवेति जीवत्वाभिमानान्वितरामुक्तोभवति तत्फलमाह ब्रह्मेति नित्यनिर्मुक्तशरीरःपरमानंदंवाब्रह्मऋच्छत्यप्रोतीत्यन्वयः । ब्रह्मनिर्वाणब्रह्मणिनाशमृच्छतीत्यगीकारेमुक्तेगन्यभावत्वेननकेनाप्यर्थित्वस्यात् ४४ सृष्टिप्रकारज्ञानेतसोविरक्त्याप्रकृतिबंधहानेच्छास्यादतस्तामाह भूतैरिति पुरुषोयोषिच्चेतिभावः पंचभिःपृथिव्यादिभूतैरारब्धःसृष्टः अतःपरंकथमारभइन्यतआह तयोरिति इहजीवराशौतयोर्योषित्पुरुषयोर्व्यवायेनमैथुनधर्मेणसंभूतिःकरचरणादिविभागलक्षणंजन्मभवति समित्यनेनपृथिव्यादिसंयोगेनजन्मसूचयाति ४५

नकेवलमादिसर्गः किंतूत्तरत्राप्येवमेवेत्याह एवमिति स्थितिसंहारयोः सर्गविपरीतत्वात्कथंसर्गवदित्युच्यतइत्यत्राह गुणव्यतिकरादिति रजआदिगुणानांविषमसमावस्थाभेदकारणात् परप्रेरणामंतरे
णकेभ्योगुणेभ्यएवंप्रवृत्तिः कथमत्राह माययेति । परमात्मनोमाययेच्छयाप्रेरितेभ्यइतिशेषः । इदमत्राकूतम् । रजोगुणकार्यभूतारब्धदेहाच्चेतनाधिष्ठितात्सर्गः पालकसत्त्वगुणकार्यभूतारब्धदेहात्स्थि
तिः तमोगुणकार्यभूतारब्धदेहात्संयमइतिच एतत्सर्वमीश्वरेच्छाधीनमिति ४६ एतदेवविशिनष्टि निमित्तमात्रमिति । यत्रयस्येश्वरस्यसन्निधाने । व्यक्ताव्यक्तकार्यकारणात्मकमिदंविश्वंभ्रम
तिचेष्टते किमिव अयस्कांतस्यसन्निधानेलोहंसर्वंयथातथाम निर्गुणःसत्त्वादिगुणरूपानुग्रहनशक्तिरात्मापरमात्मानत्रसृष्ट्यादौनिमित्तमात्रंननूपादानकारणम् ४७ तर्हिमुख्यकर्तृत्वंहरेर्गतमत्रा
ह सखल्विति खलुशब्दोन्यकारणशक्तिनिषेधार्थः । सभगवान्योगशक्त्यागुणप्रवाहेषुसृष्ट्यादिषुतत्तत्क्रियानुसारेणविभक्तवीर्योविभक्तमाहात्म्यः अक्लिष्टकर्तृत्वादकर्तैवजगत्करोति अहतेवशत्रु
भावरहितत्वान्निहंतिसंहरति । अनेनहरेःसमत्वभंगोनिरस्तइति एकस्यविरुद्धकर्तृत्वंकथमित्यतउक्तं चेष्टेति दुर्विभाव्याज्ञातुमशक्याऽस्माद्दृशैरितिशेषः कर्तृत्वसामान्यनिषेधः हरिरक्लिष्टकारित्वा
दयस्कांतवदुच्यते कामकर्मस्वभावेषुकालेचावस्थितोहरिः सर्वकारणभूतःसंस्तत्तन्नाम्नाभिधीयतइतिवाक्यविरुद्धस्यादितिनायमर्थ शोभते ४८ दुर्विभाव्यत्वमाह सोनंतइति यएवंविधःसहरिरस्य
विश्वस्यांतकरःस्वयमनंतःस्वमारकमृत्युरहितः अंतोऽध्यवसितेमृत्याविति यादवः देवदत्तवत्स्वयंदंडमादायहंति किंनेत्याह कालइति आयुरादिफलपाचकत्वात् पूर्वापरत्वविशेषोपिनास्तीत्याह

एवंप्रवर्ततेसर्गःस्थितिःप्रलयएवच ॥ गुणव्यतिकराद्राजन्माययापरमात्मनः ४६ निमित्तमात्रंतत्रात्मानिर्गुणःपुरुषर्षभः ॥ व्यक्ताव्यक्तमिदंविश्वंयत्रभ्रमति
लोहवत् ४७ सखल्विदंभगवान्योगशक्त्यागुणप्रवाहेषुविभक्तवीर्यः ॥ करोत्यकर्तैवनिहंत्यहंताचेष्टाविभूम्नःखलुदुर्विभाव्या ४८ सोनंतोंतकरःकालो
नादिरादिकृदव्ययः ॥ जनंजनेनजनयन्मारयन्मृत्युनात्मनः ४९ नवैस्वपक्षोस्यविपक्षएववापरस्यमृत्योर्विशतःसमंप्रजाः ॥ तंधावमानमनुधावंत्यनी
शायथास्रजांस्यनिलंभूतसंघाः ५० आयुषोपचयंजंतोस्तथैवोपचयंविभुः ॥ उभाभ्यांरहितःस्वस्थोदुःस्थस्यविदधात्यसौ ५१ केचित्कर्मवदंत्येनंस्व
भावमपरेनृप ॥ एकेकालंपरेदैवंपुंसःकाममुतापरे ५२ अव्यक्तस्याप्रमेयस्यनानाशक्त्युदयस्यच ॥ नवैचिकीर्षितंतातकोवेदाद्धास्यसंभवम् ५३

अनादिरिति नकेवलमंतकरः किंत्वादिकृच्च । चौरवत्संवृतोनकरोत्यतोऽव्ययइति । अव्ययोऽसंवृतः निमित्तमात्रत्वंस्पष्टयन्नुक्तमेवद्रढयति जनमिति जनेनपित्रादिशरीरेणजनंपुत्रादिशरीरंजनयन्नात्मनो
ऽधीनेनमृत्युनाकालरूपेणमारयन्शरीरवियोगंकारयन्वर्ततइत्यन्वयः ४९ एवंप्रवर्तमानस्यनैर्घृण्यादिदोषापत्तिर्नास्तिसमत्वादित्याह नवाइति वाइत्यनेनावैषम्यादिसूत्रप्रसिद्धिंदर्शयति समंपुण्यपा
पानुसारेण । मृत्योःपरस्यविलक्षणस्य । रुद्रादीनांमारकत्वादिकमेतत्कटाक्षोपक्षिप्तमितिभावेनाह तंधावमानमिति ५० आयुरादिफलपाचकत्वेनांतादिकरइत्युक्तंस्पष्टयति आयुषइति ५१ बहवः
कालकर्मादिकमस्योत्पत्त्यादेःकारणमितिसंगिरंते । तत्पदार्थतात्पर्यापरिज्ञानादितिसंतोष्टव्यं यतस्तत्तद्वस्तुषुस्थित्वातत्तत्क्रियार्थंप्रवर्तकत्वेनतत्तन्नाम्नायमेवोच्यतइतिभावेनाह केचिदिति केचि
न्मीमांसकाः अपरेचार्वाकादयः एकेपौराणिकादयः परेमौहूर्तिकाः अपरेवात्स्यायनकोविदाः कामकर्मस्वभावेष्वितिवचनात् अयमेवाभिधीयतइति ५२ कामकर्मादिशब्दानांकथंनिर्वचनंयेनते
षांभगवद्विषयत्वंज्ञापयतइतितत्राह अव्यक्तस्येति प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयश्चेत् शून्यकल्पोयमित्यतउक्तं नानाशक्तीति कर्मादिनानाशक्तीनामुदयोयस्मात्सतथोक्तस्तस्य अनेनपारिशेष्यप्रमाणसिद्धिं
सूचयति चिकीर्षितंकर्तुमिष्टंकर्म । अस्यसंभवमुत्पत्तिं निरुक्तिप्रकारंचकोत्रज्ञातेतिचेत्सोप्यद्धानजानातीत्यर्थः ५३

एवंसर्वत्रहरेःस्वातंत्र्यमुपपाद्यफलितमाह नैवेति विसर्गादानयोर्मरणजन्मनोः विसर्गस्यादानस्यांगीकारस्यचेतिवा हिशब्दोहेतौ ५४ किंनदैवमित्यतोयज्जगत्कारणंब्रह्मतदेवात्रोक्तमितिस्रष्ट्यादिविशेषणैर्विशिनष्टि सएवेति कर्दमक्षेत्रप्रवृत्तदेववदत्तवदस्यगुणकर्मलेपोनास्ति अहंकर्तेत्यभिमानाभावादित्याह अथापीति ५५ अनेनापिगुणकर्मलेशःकथमुद्घाटितइतितत्राह एषइति स्वशक्त्यास्वाधीनयास्वरूपशक्त्यावा ५६ कार्यपदप्रयोगाभावान्नेदमनुष्ठानुयोग्यमित्याशंक्यैवंविधंदैवमितिगुणांतरसमर्पणेनोपसंहरति तमेवेति अमृतंनित्यमुक्त नासिकासिकया यंत्रबंधनइतिधातुः दाम्नायंत्रिताबद्धाः ५७ श्रीनारायणप्रसादेनावाप्तसमस्तसंपदस्तवतत्रिपतभूतद्रोहोनघटतइतिभावेनाह यःपंचवर्षइत्यादिना सर्वप्राणिनःप्रतिप्रतिगतमक्षमिंद्रियंयस्यसतथातं अनेनप्रयाक्रियमाणंकर्मनासौपश्यतीत्येतत्परिहृतम् ५८ विमुक्तविग्रहैर्योगिभिर्व्यपाश्रितनिषेवित अनेनभूतविग्रहोम्यप्रियोनभवतीत्युक्तं निर्गुणमावृत्तिशून्यं कुपितत्वात्पुनःप्रसादाभिमुखमित्यर्थः भूतद्रोहेक्रुद्धस्यास्यतपसापिपुनःप्रसादापादनंदुष्करंतवेतिध्वनितं अनेनशब्दाद्यविषयंवावागादिनापिप्रसादयितुदुःशकमित्यर्थः कुतःनिर्गुणमतींद्रियमिंद्रियाविषयत्वादित्यर्थः । गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिर्ज्येंद्रियासुस्यतंतुध्वितियादवः । एककेवलमक्षरंमूलकारणं आत्मानंपरमात्मानं विशिष्टामुक्तिर्यस्मात्सतथातं एवंगुणविशिष्टहरिमात्मनिहृद्यन्विष्यालोक्यभजस्वेत्यन्वयः तत्स्वरूपंकीदृशमितिनप्रश्ना

नैवैतेपुत्रकभ्रातुर्हंतारोधनदानुगाः ॥ विसर्गादानयोस्तातपुंसोदैवंहिकारणम् ५४ सएवविश्वंसृजतिसएवावतिहंतिच ॥ अथापिह्यनहंकारान्नाज्यतेगुणकर्मभिः ५५ एषभूतानिभूतात्माभूतेशोभूतभावनः ॥ स्वशक्त्यामाययायुक्तःसृजत्यत्तिचपातिच ५६ तमेवमृत्युममृतंतातदैवंसर्वात्मनोपैहिजगत्परायणम् ॥ यस्मैबलिंविश्वसृजोहरंतिगावोयथावैनसिदामयंत्रिताः ५७ यःपंचवर्षोजननींत्वंविहायमातुःसपत्न्यावचसाभिन्नवर्मा ॥ वनंगतस्तपसाप्रत्यगक्षमाराध्यलेभेमूर्ध्निपदंत्रिलोक्याः ५८ तमेवमंगात्मनिमुक्तविग्रहेव्यपाश्रितंनिर्गुणमेकमक्षरम् ॥ आत्मानमन्विष्यविमुक्तमात्मदृग्यस्मिन्निदंभिन्नमसत्प्रतीयते ५९ त्वंप्रत्यगात्मनिसदाभगवत्यनंतआनंदमात्रउपपन्नसमस्तशक्तौ ॥ भक्तिंविधायपरमांशनकैरविद्याग्रंथिंविभेत्स्यसिममाहमितिप्ररूढाम् ६० संयच्छरोषंभद्रंतेप्रतीपंश्रेयसांपरम् ॥ श्रुतेनभूयसाराजन्नगदेनयथामयम् ६१ येनोपसृष्टात्पुरुषाल्लोकउद्विजतेभृशम् ॥ नबुधस्तद्वशंगच्छेदिच्छन्नभयमात्मनः ६२ हेलनंगिरिशभ्रातुर्धनदस्यत्वयाकृतम् ॥ यज्जघ्निवान्पुण्यजनान्भ्रातृघ्नानित्यमर्षितः ६३

इंइतिभावेनोक्तं आत्मदृगिति पूर्वमात्मानंदृष्टवानितियत्तस्मात्कथमित्यतउक्तं यस्मिन्निति असदस्वतंत्रंभिन्नंपंचविधभेदोपेतमिदंचेतनाचेतनात्मकंविश्वंयस्मिन्यदाधारतयाप्रतीयतइति ५९ ननुआत्मदर्शिनोममसंसारपाशच्छेदःकिमितिनाभूदित्यतस्ताहग्गुणानुपसंहृत्यबिंबोपास्त्यभावादतस्तथोपास्तौसस्यादितिभावेनतदुपास्तिप्रकारंविदधानआह त्वंप्रत्यगात्मनीति प्रत्यगात्मनितवाभिमुखेबिंबरूपेभक्तिमुपास्तिलक्षणांसर्वा अन्यत्रानुपपन्नाअत्रोपपन्नाअविरुद्धाःसमस्ताअस्थूलानण्वादिलक्षणाःशक्तयोयत्रसतथातस्मिन् ॥ ६० ॥ तत्रप्रथमसाधनमिदमित्याह संयच्छेति ६१ श्रेयसांप्रतीपत्वंकथमत्राह येनेति येनरोषेणोपसृष्टाद्दुपरक्तात्सज्जनानुग्रहस्यापेक्षितत्वाच्छोकोज्ञानिजनोत्रोच्यते लुक्प्रकाशइतिधातोः ६२ वैश्रवणस्यसतस्त्वेकत्वेनास्यावज्ञानानिमित्तरोषोपिपरिहरणीयइत्याह हेलनमित्यादिना वैश्रवणेहेलनमपिशिवावज्ञानंस्यात्तदवज्ञानेनश्रीनारायणविषयज्ञानमपिनोदेतीत्यभिप्रायेणोक्त गिरिशभ्रातुरिति अतएवमहतामितिबहुवचनम् ६३

१ गिरिशोभ्राताभरणशीलःपालकःसखापिवायस्येतितथा । डुभृञ्धारणपोषणयोः । टी० ।

६४ ध्रुवस्यचसत्त्वमत्वाद्ध्रुवेनुशासनानुज्ञानंतथामनोध्यपौत्रमभिनंद्यस्वपुरगमनंवक्ति इत्युक्तइति शोचनइत्यनेनयक्षैवैरानुबंधाननध्रुवेणतूष्णींस्थितंभ्रातृमातृमरणप्रतिक्रियांकर्तुंसमर्थैनापीतिजनश्रु तिपरिहर्तुमिवयक्षवधेप्रवृत्तमितिध्वनयति ६५ ६६ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ७ ॥ ॥ साधनसामग्र्यांभगवत्प्रसादात्स्वरूपानंदानुभवलक्षणो मोक्षोपिततद्योग्यतानुसारेणप्राप्यतेपुरुषैरितिनिर्दिश्यतेस्मिन्नध्याये तत्रादौध्रुवकृतापराधंक्षांत्वावैश्रवणेनध्रुवायवरप्रदानप्रकारंवक्ति ध्रुवंनिवृत्तमित्यादिना वैशसाद्युद्धात् १ परितोषहेतुमाह य स्त्वमिति २ स्वस्यमनोश्वैकमत्यंन्यनक्ति नभवानिति अप्ययभावयोर्मरणजन्मनोः ३ नन्वहंमच्छत्रूनवधिषनन्वमेतदकार्षीरितिप्रदर्शनकथमत्राह अहंत्वमिति पुरुषस्यपरमेश्वरस्यकर्तृत्वाज्ञाना दहंत्वंकर्तेतिधीरपार्थाभ्रांतामात्रि नाहंकर्तानकर्तात्वंकर्तायस्तुस्वयंप्रभुरित्यनेनपरमेश्वरकर्तृत्वस्यप्रामाणिकत्वप्रतीतेः । कथमिवस्वाप्नीव यथा स्वप्नेजाग्रत्त्वबुद्धिः । आत्मन्यविद्यमानकर्तृत्वाभिमाना त्मनैवविपर्यादित्याह अनुध्यानादिति अनुध्यानात्पुनःपुनरात्मनिकर्तृत्वस्मरणाद्यथाकर्तृत्वधियासुखादिरूपस्यात्मनोबंधेनपुत्रमित्रादिस्नेहबंधनविपर्ययोदुःखादिर्भवतीत्यतस्तादृशी बुद्धिस्त्वया नकार्येतिभावः ४ ननुजीवकृतकार्योपक्रमोपसंहारदर्शनात्कथंतस्यजीवस्यकर्तृत्वाभावइत्याशंक्यकर्तृत्वादौनियमाभावात्तद्दत्तमेवकर्तृत्वंनममस्वतंत्रकर्तृत्वमितिनिश्चित्यतत्क्रियाविशिष्टंभगवंतंभजस्वे

तंप्रसादयवत्साशुसन्नत्याप्रश्रयोक्तिभिः ॥ नयावन्महतांतेजःकुलंनाभिभविष्यति ६४ इत्युक्तस्तंप्रणम्याहभगवंस्तेनुशासनम् ॥ आतिष्ठेभ्रातृमात्रोमें शोचतःक्षम्यतामिति ६५ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ एवंस्वायंभुवःपौत्रमनुशास्यमनुर्ध्रुवम् ॥ तेनाभिवंदितःसाकमृषिभिःस्वपुरंययौ ६६ इतिश्रीभागवतेचतु र्थस्कंधेएकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ ध्रुवंनिवृत्तंप्रतिबुध्यवैशसादपेतमन्युर्भगवान्धनेश्वरः ॥ तत्रागतश्चारणयक्षकिन्नरैःसंस्तूयमानोऽभ्यवद त्कृतांजलिम् १ ॥ धनदउवाच ॥ भोभोक्षत्रियदायादपरितुष्टोस्मितेऽनघ ॥ यस्त्वंपितामहादेशाद्वैरंदुस्त्यजमत्यजः २ नभवानवधीद्यक्षान्नयक्षाभ्रातरं तव ॥ कालएवहिभूतानांप्रभुरप्ययभावयोः ३ अहंत्वमित्यपार्थाधीरज्ञानात्पुरुषस्यहि ॥ स्वाप्नीवाभात्यनुध्यानाद्यथाबंधविपर्ययः ४ तद्गच्छध्रुवभ द्रंतेभगवंतमधोक्षजम् ॥ सर्वभूतात्मभावेनसर्वभूतात्मविग्रहम् ५ भजस्वभजनीयांघ्रिमभवायभवच्छिदम् ॥ युक्तंविरहितंशक्त्यागुणमय्यात्ममा यया ६ वृणीहिकामंनृपयन्मनोगतंमत्तस्त्वमौत्तानपदेविशंकितः ॥ वराहणोऽम्बुजनाभपादयोर्निरंतरंत्वांवयमंगशुश्रुम ७

त्याह तद्गच्छेति सर्वभूतानामात्मभावेनकर्तृत्वदानादानयोःकर्तापरमात्मेतिस्नेहलक्षणयाबुद्ध्या सर्वभूतेष्वात्माविग्रहोज्ञानादिगुणपूर्णामूर्तिर्यस्यसतथातं यद्वा सर्वभूतानामात्मनिदेहोविग्रहःप्रादे शत्वादिलक्षणोयस्यसतथातम् ५ प्रादेशाद्याकारत्वेनावस्थानंकथंगुणशक्तिमंतरेणेत्यतउक्तं युक्तमिति आत्मसामर्थ्याख्ययाशक्त्यायुक्तं गुणमय्यात्माधीनयामाययाप्रकृत्याविरहितम् ६ यद्यपि हरेःकरुणावर्षधारापात्रत्वेनान्यतःप्राप्योवरस्तवनास्तितथापिवैश्रवणोध्रुवेप्रसन्नःकिलेतिद्योतनायवरंवृणीष्वेतिवक्ति वृणीहीति अन्यतःकथंवृणोमीत्यविशंकित अंबुजनाभस्यहरेः पादयोःसेवायां निरंतरंसनातनंत्वदेकमानसामित्यर्थः ७

---

१ मिथ्याभाषणम् २ विषयेसप्तमी ३ अहंत्वमित्यनेनजीवद्वयाभावादहंत्वमितिधीरपार्थाऽपगतार्थेत्यन्यथाभानीत्यनोक्तिर्बाधितपक्षमत्राह त्वग.थावद्योजयति ४ वाऽविपर्ययः यत्नेनतवकामिथ्याऽनुच्यतइत्यन्यथा प्रतीतिवारणायविपर्ययशब्दार्थमाह । दुःखादिरिति । टी०

मुमुक्षुणायमेववरोवरणीयइतिशिक्षणायतस्यवरादानप्रकारमाह सराजराजेनेति ८ ऐलिविलःइलिविलापुत्रोवैश्रवणः ९ ब्रह्मज्ञानोत्पत्तयेयज्ञएवकर्तव्यइतिप्रकटनायतस्ययज्ञकरणप्रकारमाहा थेति । अथविषयासक्तिंविहायपुरंप्राप्यनंतरंमंगलंकर्मप्रारब्धवान् । किंतदित्यतउक्तं अयजनेति द्रव्यंक्रियादेवतानाकर्म विषयं अकर्मफलप्रदंमोक्षाख्यफलप्रदम् १० सर्वात्मनिसर्वांतर्यामिणि । सर्वेपूर्णे विश्वःपूर्णस्तथासर्वःसमस्तश्चाभिधीयतइत्यभिधानात् सर्वःशर्वःशिवस्थाणुरितिनामन्वग्सर्वनामरुज्ञानास्ति आत्मनिस्वस्मिन्भूतेषुचावस्थितंतंविभुंव्याप्यपुरातपसाप्रत्यक्षीचकारतमि त्यर्थः ११ तस्यप्रजानुरंजनविधानमाह तमेवमिति १२ पुराकतिपयैर्मासैरेवभगवदनुग्रहमवाप्याभीष्टमाप्तवतोध्रुवस्यकियुवक्तव्यमेतैरिनिभावेनतस्यक्षितिपालनकालावधिमाह षट्त्रिंश दिति प्रारब्धपुण्यक्षयमशुभक्षयंज्ञानसामर्थ्यात् ॥ १३ ॥ बहुमेवंबहुतिथ अविकलेंद्रियोवशीकृतेंद्रियः जरसाचक्षुरादींद्रियवैकल्यमधत्वादिलक्षणनप्राप्तइतिवात्रयाणांवर्गःधर्मकामार्था नामौपयिकमुपयोगसाधनंदेहंनीत्वादेहयात्रांविधायेत्यर्थः १४ पुत्रायासिंहासनंदत्त्वायंकिमकार्षीत् गृहएवावस्थितश्चेद्वैराग्यादिसाधनह्रासेनलोकोपहासविषय स्यादित्यत स्वपुरंविहायदेशांतरग तइतिवक्तव्यमतःकंदेशशुचितीर्थमगमदितितत्राह मन्यमानइत्यादिना सध्रुवइदविश्वंकालोपसृष्टमितिपताकालेननष्टंभवतीतिमन्यमानोविशालांवदरिकाश्रमेस्यदमानानर्दीप्रययौइत्यन्वय. विशाला

मैत्रेयउवाच ॥ सराजराजेनवरायचोदितोध्रुवोमहाभागवतोमहामतिः ॥ हरौसवत्रेऽचलितांस्मृतिंययातरत्ययत्नेनदुरत्ययंतमः ८ तस्यप्रीतेनमनसातां दत्त्वैलिविलस्ततः ॥ पश्यतोंतर्दधेसोऽपिस्वपुरंप्रत्यपद्यत ९ अथायजतयज्ञेशंक्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ द्रव्यक्रियादेवतानांकर्माऽकर्मफलप्रदम् १० स र्वात्मन्यच्युतेसर्वेतीव्रौघांभक्तिमुद्वहन् ॥ ददर्शात्मनिभूतेषुतमेवावस्थितंविभुम् ११ तमेवंशीलसंपन्नंब्रह्मण्यंदीनवत्सलम् ॥ गोप्तारंधर्मसेतूनांमे निरेपितरंप्रजाः १२ षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रंशशासक्षितिमंडलम् ॥ भोगैःपुण्यक्षयंकुर्वन्नभोगैरशुभक्षयम् १३ एवंबहुसवंकालंमहात्माऽविकलेंद्रियः ॥ त्रि वर्गौपयिकंनीत्वापुत्रायादान्नृपासनम् १४ मन्यमानइदंविश्वंमायारचितमात्मनि ॥ अविद्यारचितस्वप्नगंधर्वनगरोपमम् १५ आत्मस्त्र्यपत्यसुहृदोब लमृद्धकोशमंतःपुरंपरिविहारभुवश्चरम्याः ॥ भूमंडलंजलधिमेखलमाकलय्यकालोपसृष्टमितिसप्रययौविशालाम् १६

वदरीप्रोक्तानगरीनिम्नगातथेत्यभिधानं कीदृशंविश्वमात्मन्याधारतयाहरेर्मायेयेच्छयारचितं अनिपेथेपुमान्विष्णावित्यभिधानादस्यविष्णोर्विद्यपेच्छयारचितेस्वप्नगंधर्वनगरेउपमायस्यतत्तथोक्त महामायेत्यविद्येतिनियतिर्मोहिनीतिच प्रकृतिर्वासनेत्येवंतवेच्छानतकथ्यतइत्यनेननिरुपपदमायाशब्दस्यहरेरिच्छावाचित्वंकथमितीयमाशंकापरिहृतेतिज्ञायते ॥ १५ ॥ नन्विदमीश्वरेच्छार चितमितिवक्तुंनयुक्तंतथात्वेमिथ्याभूतस्वप्नादिसाम्यकथनमनुपपन्नं । तदुच्यते तस्मान्मायाशब्देनेंद्रजालमेवोच्यते उक्तमानस्यानेकार्थवृत्तिगवादिशब्दवदुपपत्तेरित्यतउक्तकालेतिउर्वारुकउपाम तादिवत्कालान्तरेऽन्यथादर्शनाद्दृष्टनष्टमितिक्षणभंगुरत्वात्स्वप्नादिसाम्यं । नतुमिथ्यात्वात्तस्यचार्थक्रियाकारित्वेनसत्यत्वस्यप्रामाणिकत्वात्तदुक्तं अन्यथात्वात्क्षिप्रनाशाज्जगत्स्वप्नादिवत्स्मृत वर्तमानंनिपत्यैवसदैवपरमात्मनीति आत्मनीत्युक्त्याचसत्यत्वमवगम्यते अनादिनित्यानिरस्तकुहकस्यहरेरिंद्रजालाश्रयत्वंनयुज्यते सदानिरस्तकुहकमितिस्वोक्तेश्च निष्कलंनिष्क्रियंशांतमिति श्रुतेः । निष्क्रियब्रह्मैक्यमात्मनोजानतोध्रुवस्यविशालागमनक्रियायोगाच्च । आत्मस्त्रीपुत्रादीनाविश्वांतर्भूतत्वेनतद्ग्रहणेनगृहीतानामपिपुनर्वचनंदुष्करंत्यागमपिकृतवानितिध्रुवस्यवैराग्यातिशयद्योत नायेति । परितोविहारभुवः आकलय्यनिश्चित्य १६

१ कर्माकर्मफलप्रदमित्यसंगतमातोऽयतोयोजयति । द्रव्येति । तेनद्रव्यक्रियादेवतानाकर्मत्येकवाक्य । कर्मशब्दोविषयवाचीत्यर्थः ।

कोपिपितापुत्रविषयस्नेहंमुक्त्वावैराग्यदृढीयस्तयाभगवद्भक्तिरामाश्लिंगितस्यमुग्धस्येवस्थितस्यतदुपास्तिप्रकारंवक्ति तस्याइति । तस्याविशालायाः शिवंवाःमंगलंवारि स्थूलेपातालादिके । नैवमितिमित्यर्थउक्तं प्रतिरूपइति शिशुमारस्यातिमास्थाने । तदुक्तं शिशुमारमितिमेपाहिविष्णोर्लोकचतुर्दशीति । समाधौनिरायामेनाचित्तस्यध्येयवस्तुविषयीकरणमतिप्रवाहेसतिअभ्यस्तत्वात्स्थूल ध्यानंविसृजन्स्वांबिंबोपास्तेरावश्यकत्वेनस्थूलमव्यवहितरूपंकयेनसूक्ष्मरूपमस्मरदित्यर्थः । अव्यवहित.स्थूलसूक्ष्मव्यवहितसूक्ष्मरूपयोरभेदंपश्यन्नित्यर्थं १७ तस्यासंप्रज्ञातसमाध्यवस्थामाह भक्तिमिति । अहमसौध्रुवइत्यात्मानंनास्मरत् किंतुभगवंतमेवास्मरदित्यनेनजीवन्मुक्तत्वंलक्षयति । मुक्तलिंग सूक्ष्मशरीराभिमानरहितः १८ ध्रुवस्यहरेरपरोक्षज्ञानोत्पन्नप्रसादचिह्नमाह सददर्शेति । विभ्राजयत्दीपयत् राकापतिंपूर्णचंद्रम् १९ पृष्ठात्ततस्वर्गमिवस्वर्गाच्च्युतनक्षत्रमिवविमाननाद्राक्षीन्नाकिंतुमनाथमित्याह तत्रेति अनुअनंतरं तत्रविमानेस्थितौ २० उत्तमानिर्दोषज्ञानत्वात्सहसाविमानपुरुषदर्शनात्तदातस्यभ्रांतिज्ञानंनाभूदितिभावेनतत्सत्कारप्रकारमाह विज्ञायेति प्रागदृष्टश्रुतवस्तुदर्शनेसाध्वसलक्षणोंतःकरणवृत्तिविशेषःसंभ्रमोभवति तेनसन्नोनष्टोविक्रमःप्र

तस्याविशुद्धकरणःशिववार्विगाह्यबद्धासनंजितमरुन्मनसाहृदाक्षः ॥ स्थूलेदधारभगवत्प्रतिरूपएतद्ध्यायंस्तदव्यवहितोव्यसृजन्समाधौ १७ भक्तिंहरौ भगवतिप्रवहन्नजस्रमानंदबाष्पकलयामुहुरर्द्यमानः ॥ विक्लिद्यमानहृदयःपुलकाचितांगोनात्मानमस्मरदसावितिमुक्तलिंगः १८ सददर्शविमानाग्र्यं नभसोवतरद्ध्रुवः ॥ विभ्राजयद्दशदिशोराकापतिमिवोदितम् १९ तत्रानुदेवप्रवरौचतुर्भुजौश्यामौकिशोरावरुणांबुजेक्षणौ ॥ स्थिताववष्टभ्यगदांसुवाससौकिरीटहारांगदचारुकुंडलौ २० विज्ञायतावुत्तमभावकिंकरावभ्युत्थितःसाध्वससन्नविक्रमः ॥ ननामनामानिगृणन्मधुद्विषःपार्षत्प्रधानावितिसंहतांजलिः२१ तंकृष्णपादाभिनिविष्टचेतसंबद्धांजलिंप्रश्रयनम्रकंधरम् ॥ सुनंदनंदावुपलभ्यसस्मितंप्रीत्योचतुःपुष्करनाभसंमतौ २२॥ सुनंदनंदावूचतुः ॥ भोभोभद्रसुभद्रंतेवचोनोवहितःशृणु ॥ यःपंचवर्षस्तपसाभवान्देवमतीतृपत् २३ तस्याखिलजगद्धातुर्विद्धिदेवस्यशार्ङ्गिणः ॥ पार्षदाविहसंप्राप्तौनेतुं त्वांभगवत्पदम् २४ सुदुर्जयंविष्णुपदंजितंत्वयायत्सूरयोप्राप्यविचक्षतेपरम् ॥ आतिष्ठतच्चंद्रदिवाकरादयोग्रहर्क्षताराःपरियांतिदक्षिणम् २५ अनास्थितं तेपितृभिरन्यैरप्यंगकर्हिचित् ॥ आतिष्ठजगतांवंद्यंतद्विष्णोःपरमंपदम् २६ एतद्विमानप्रवरमुत्तमश्लोकमौलिना ॥ उपस्थापितमायुष्मन्नधिरोढुंत्वमर्हसि २७

वृत्तिविशेषोयस्यसतथोक्तः उत्तमोभावोलीलाक्रियावाविभूतिर्वायस्यसतथोक्तःतस्यहरेःकिंकरौसदाक्षिगतौभृत्यौ संहतांजलिर्बद्धांजलिः २१ आत्मनोदेवत्वेनहस्तादिसंज्ञयास्वागमनज्ञापनाविनैव स्वाभिप्रायमूचतुरित्याह तमिति उपलभ्यदृष्ट्वा २२ भवान्यंदेवमतीतृपत्तृप्तमकार्षीत्तस्यहरेःपार्षदौत्वांभगवत्पदंनेतुमिहप्राप्तौविद्धीत्यन्वयः २३ २४ वैकुंठंनेतुंकिंनेत्याहतुरितिब्रूते । सुदुर्जयमिति । जितंसाधितं सूरयःसप्तऋषिप्रभृतयोयदप्राप्यपरंदूराद्विचक्षतेपश्यंति तर्हितद्गहनंविपिनंकिंनेत्यतउक्तं चंद्रइति चंद्रदिवाकरादयोग्रहाऋक्षाणिसप्तविंशतिसंख्याताअश्विन्यादयस्ताराःमेषादिराशयोव्योमतलेदृश्यमानाज्योतिर्मूर्तयोवादक्षिणंपरियंतिप्रदक्षिणंकुर्वंतितदातिष्ठेत्यन्वयः २५ इतोपीदमास्थेयमितिप्रतिपादयतइत्याह अनास्थितमिति अन्यैरनधिष्ठितंचेत्किंश्मशानतादृशंयतउक्तं जगतामिति सर्वैर्वसतिरतउक्तं तद्विष्णोरिति शिशुमारोध्रुवश्चैवसास्थितौयत्पुरेसदा तत्पश्यंतिनयांत्यन्येलोकयांतिसुरान्विनेतिवचनेनतत्रतात्पर्यमवगंतव्यम् २६ केनेदंविमानप्रेषितमितिशंकांनिवारयतइत्याह एतदिति । उत्तमश्लोकमौलिनाशिशुमारमूर्तिनाहरिणा २७

मैत्रेयोविदुरायाह भगवद्भक्तमाहात्म्यंशृण्वितिभावेनतस्यपदमारोढुमितिकर्तव्यतांवक्ति निशम्येति वैकुंठस्यहरेर्नियोज्यानांपार्षदानांमध्येमुख्ययोःमधुपुष्परसमिवरसंच्योतातिस्रवतीतिमधुच्युतां कृतंनि त्यकर्माख्यमंगलंयेनसकृतनित्यमंगलः । अभ्यवादयदभिवादयामास २८ नेदंध्रुवस्यैवमंगलशकुनमन्येषामपिमहतांभवतीतिध्वनयंस्तद्यात्राप्रारंभमांगल्यवक्ति परीत्येत्यादिना २९ यदाधि ष्ठातुमैच्छद्विमानमधिष्ठातुमियेषतदादुंदुभ्यादयोनेदुरित्यन्वयः ३० नाहमेवसत्यसंकल्पशिरोमणिःकिंतुभक्तोपीतिभावेन हरिणास्फुरितांतःकरणवृत्तिविशेषोध्रुवएतादृशंपुत्रंसूतवत्या स्वकृतत्यक्तविषय भोगायाःसुनीते पुत्रेणसहस्वर्लोकप्राप्तिर्नाभूत्स्वयंवानास्माषींदितिलोकापवादंमन्वानइवपदास्वमातरमस्मार्षीत्तदाकैटभारेःसकलंजानमानौतौपार्षदौतस्यपुरतोयांतीमातरंदर्शयामासतुरित्याह सचेति अनेनध्रुवस्यापिसत्यसंकल्पत्वंलोकेप्रकाशितमितिज्ञायते ३१ अग्रगामग्रतोगच्छंतीं ३२ ३३ ध्रुवानिश्चलागतिर्यस्यसतथा देवयानेनमार्गेण ३४ तत्पदप्राप्त्यधिकारिणोन्वयव्यतिरेकाभ्या माह नतद्रति येतुजंतुषुखलास्तेयन्नव्रजंति येतुजंतुषुअनुग्रहाद्दयालक्षणादनिशंभद्राणिचरंतितेयद्व्रजंति ३५ एनदेवविशिनष्टि शांताइति एतेखिलाइतिपाठेजंतुषुयेभद्राणिचरंति एतेखिलाविष्णोरनुग्रहाद्व्रजंति

मैत्रेयउवाच ॥ निशम्यवैकुंठनियोज्यमुख्ययोर्मधुच्युतांवाचमुरुक्रमप्रियः ॥ कृताभिषेकःकृतनित्यमंगलोमुनीन्प्रणम्याशिषमभ्यवादयत् २८ परीत्याभ्यर्च्यधिष्ण्याग्र्यंपार्षदावभिवंद्यच ॥ इयेषतदधिष्ठातुंबिभ्रद्रूपंहिरण्मयम् २९ तदोत्तानपदःपुत्रोददर्शांतकमागतम् ॥ मृत्योर्मूर्ध्निपदंदत्त्वाआरुरोहाद्भुतंगृहम्

तदादुंदुभयोनेदुर्मृदंगपणवादयः ॥ गंधर्वमुख्याःप्रजगुःपेतुःकुसुमवृष्टयः ३० सचस्वर्लोकमारोक्ष्यन्सुनीतिंजननींध्रुवः ॥ अन्वस्मरदहंहित्वादीनांयास्येत्रिविष्टपम् ३१ इतिव्यवसितंतस्यव्यवसायंसुरोत्तमौ ॥ दर्शयामासतुर्देवींदेवयानेनचाग्रगाम् ३२ तत्रतत्रप्रशंसद्भिःपथिवैमानिकैःसुरैः ॥ अवकीर्यमाणोददृशेकुसुमैःक्रमशोग्रहान् ३३ त्रिलोकींदेवयानेनसोतिव्रज्यमुनीनपि ॥ परस्ताद्यद्ध्रुवगतिर्विष्णोःपदमथाभ्यगात् ३४ यद्भ्राजमानंस्वरुचैवसर्वतोलोकास्त्रयोह्यनुविभ्राजंतएते ॥ नतेखलाजंतुषुयेत्वनुग्रहाद्व्रजंतिभद्राणिचरंतियेऽनिशम् ३५ शांताःसमदृशःशुद्धाःसर्वभूतानुरंजनाः ॥ यांत्यंजसाच्युतपदमच्युतप्रियबांधवाः ३६ इत्युत्तानपदःपुत्रोध्रुवःकृष्णपरायणः ॥ अभूत्त्रयाणांलोकानांचूडामणिरिवामलः ३७ गंभीरवेगानिमिषंज्योतिषांचक्रमर्पितम् ॥ यस्मिन्भ्रमतिकौरव्यमेढ्यामिवगवांगणः ३८ महिमानंविलोक्यास्यनारदोभगवानृषिः ॥ आतोद्यंवितुदन्श्लोकान्सत्रेऽगायत्प्रचेतसाम् ३९

ष्णोरनुग्रहाद्व्रजंति भद्राचरणंविशिनष्टि येऽनिशमिति। येनिशंशांत्यादिगुणयुक्तास्तेच्युतपदंयांतीत्यन्वयः एतत्पदंप्राप्यस्वरूपाविर्भावयोग्यान्विनापुरस्तादन्यैरित्युक्तम् ३६ ३७ चंद्रादिवाकरादयइ त्यत्रज्योतिश्चक्रेणप्रदक्षिणीक्रियमाणमेतत्स्थानमित्युक्तं। तत्किंपतदूर्ध्वगतइतिनप्रतीतंनदिवानीलक्षयति गभीरेति गंभीरवेगानिअनिमीषीवगंभीरवेगानिमीषंपितेषां मिथनिमिषइतिधानोः नीनामेषंतिन मीलंतीत्यनिमिषःतेषामनस्तंगच्छतामित्यर्थः यस्मिन्नित्यनेनोपरीतिप्रतीतिंनिर्निवारयति मेढ्यामिति अनेनमेढ्याःसमीपेपरितोभ्रमंतीतियथाप्रतीतं तथात्रापीत्यर्थः ३८ इतिकेनायंमहिमाशालि तोयेनास्माकमपितत्रश्रद्धातिशयःस्यादित्यतआह महिमानमिति आतोद्यंमहद्वीणावाद्यं आतोद्यंवाद्यमिष्यतेइतिहलायुधः ३९

१ भूर्भुवःस्वरितित्रयाणांलोकानांसमाहारस्त्रिलोकीतामतिव्रज्येत्यर्थः । नपात्तेभूर्लोकाद्धुपरिसूर्यत्रिशल्लक्षयोजनानन्तरंभुवर्लोकः तदनन्तरंचतुर्दशलक्षयोजनोच्छ्रयेस्वर्लोकः अर्ककोट्युच्छ्रितःस्वर्गोविमानावलिम्कुडइति प्रमाणात् । तमतिव्रज्येतिकथंसंगच्छतइत्याशंकायामत्रेदमवधेयं । ध्रुवःस्वयानंरुद्ध्वास्वर्गंप्रतिगन्तानादृत्यदेवानामन्यतमानिव्रज्यध्रुवलोकंप्रतिगतवान् । ननुतदुपरिध्रुवलोकोस्तीत्यर्थः । अस्मिन्विषयेबहुप्रमाणानि संतिग्रन्थविस्ताराभावान्नाभिहितंइतिकोदे

तपसःप्रभावोमाहात्म्यंयस्यसतथातस्य प्रतापमाहात्म्यंयोःप्रभावःस्यादितियादवः ४० अजितंजिगायवशीचकार ४१ ४२ ४३ ध्रौव्यंध्रुवस्यमोक्षस्यसाधनं ४४ अच्युतप्रियध्रुवस्यचेष्टितं ४५तीर्थमुपाय:
साधनंयंत्राद्युपदेष्टृवदुपदेष्टृवा तेजोबलंप्रभावेनेत्योविष्णोर्विषिरंतासि नवनीतेनलब्धमंज्ञानहास्तिमदेपिचेत्यमिधानात् तदिच्छूनांतेजआकांक्षमाणानांयत्रयस्मिंश्चरितेऽभ्यस्यमानेतेजोभवतीत्यर्थः ।
४६ समवायेसमूहेकीर्तयेदित्यतस्तात्पर्यादिदमिविवक्ति पुण्यश्लोकस्येति ४७ ४८ श्रावयन्फलाभिमाथिंनकुर्यादिनिभावेनाह नेच्छन्निति तत्रचरितेश्राविते श्रुतेवाफलनेच्छन्वर्ततेइतिशेषः कथंतर्हिफलासि
द्धिरित्यतआहात्मनेति । तत्रेत्युत्तरत्रापिसंबध्यते तत्रचरितेश्राव्यमाणेआत्मनामनसात्मानंपरमात्मानंप्रतिसंतुष्ट सिध्यतिप्राप्ताभीष्टफलोभवति ४९ ध्रुवचरितव्याख्यानव्याजेनभागवतंज्ञानमुपादिशति

॥ नारदउवाच ॥ ॥ नूनंसुनीतेःपतिदेवतायास्तपःप्रभावस्यसुतस्यतांगतिम् ॥ दृष्ट्वाभ्युपायानपिवेदवादिनोनैवाधिगंतुंप्रभवंतिकिंनृपाः ४० यःपं
चवर्षोगुरुदारवाक्शरैर्भिन्नेनयातोहृदयेनदूयता ॥ वनंमदादेशकरोऽजितंप्रभुंजिगायतद्भक्तिगुणैःपराजितम् ४१ यःक्षत्रबंधुर्भुवितस्याधिरूढमन्वारुरुक्षे
दपिवर्षपूगैः ॥ यःपंचवर्षोयदहोभिरल्पैःप्रसाद्यवैकुंठमवापतत्पदम् ४२ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ ॥ एतत्तेभिहितंसर्वंयत्पृष्टोहमिहत्वया ॥ ध्रुवस्योद्दामय
शसश्चरितंसंमतंसताम् ४३ धन्यंयशस्यमायुष्यंपुण्यंस्वस्त्ययनंमहत् ॥ स्वर्ग्यंध्रौव्यंसौमनस्यंप्रशस्यमघमर्षणम् ४४ श्रुत्वैतच्छ्रद्धयाऽभीक्ष्णमच्युतप्रिय
चेष्टितम् ॥ भवेद्भक्तिर्भगवतिययास्यात्क्लेशसंक्षयः ४५ महत्त्वमिच्छतांतीर्थंश्रोतुःशीलादयोगुणाः ॥ यत्रतेजस्तदिच्छूनांमानोयत्रमनस्विनाम् ४६ प्रय
तःकीर्तयेत्प्रातःसमवायेद्विजन्मनाम् ॥ सायंचपुण्यश्लोकस्यध्रुवस्यचरितंमहत् ४७ पौर्णमास्यांसिनीवाल्यांद्वादश्यांश्रवणेथवा ॥ दिनक्षयेव्यतीपाते
संक्रमेऽर्कदिनेपिवा ४८ श्रावयेच्छ्रद्दधानानांतीर्थपादपदाश्रयः ॥ नेच्छंस्तत्रात्मनात्मानंसंतुष्टइतिसिद्ध्यति ४९ ज्ञानमज्ञाततत्त्वाययोदद्यात्परमार्थ
वित् ॥ कृपालोर्दीननाथस्यदेवास्तस्यानुगृह्णते ५० इदंमयातेभिहितंकुरूद्वहध्रुवस्यविख्याताविशुद्धकर्मणः ॥ हित्वाऽर्भकःक्रीडनकानिमातुर्गृहंचवि
ष्णुंशरणंयोजगाम ५१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेद्वादशोध्यायः १२ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ निशम्यकौषारविणोपवर्णितंध्रुवस्यवैकुंठपदाधि
रोहणम् ॥ प्ररूढभावोभगवत्यधोक्षजेप्रष्टुंपुनस्तंविदुरःप्रचक्रमे १ ॥ ॥ विदुरउवाच ॥ ॥ केतेप्रचेतसोनामकस्यापत्यानिसुव्रत ॥ कस्या
न्ववायेप्रख्याताःकुत्रवासत्रमासत २

पुनरपितन्माहात्म्यसूचयन्नुपसंहरति इदमपेति ५१ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेटीकायांद्वादशो
ध्यायः ॥ १२ ॥ अत्रहरितद्भक्तकथाश्रवणेनशुद्धांतःकरणस्यबिंबप्रतिबिंबज्ञानादेवापवर्गःस्यादितिदीप्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रादौविदुरस्यप्रचेतसांविषयप्रश्नप्रकारस्तदुत्तरत्वेनमैत्रेयेणाऽस्यवंशावलिव
र्णनंक्रियतेनिशम्येत्यादिना प्ररूढभावःप्रवृद्धभक्तिः सत्रेऽनापत्यप्रचेतसामित्युक्तिःप्रश्नबीजं १ अन्ववायेवंशे २

ज्ञानमिति ५०
नकेवलंभगवानेवानुग्रहंकरोति किंतुर्विदिंद्रियाभिमानिनोदेवाअपीत्याह

---

२ आत्मनाऽऽत्मानंस्वंप्रतीत्यन्यथाप्रतीतिवारणायप्रवृत्ततात्पर्यानुसारेणार्थमाह । मनसेति ॥ तेनतृतीयांतात्मशब्दोमनोवाचीद्वितीयांतस्तुपरमात्मवाचीतितात्पर्यार्थः । दी०

महाभागवतेनविदुरेणहरिकथाप्रश्नंविहायप्रचेतसांप्रश्नःकिमितिक्रियतेइत्याशंक्यतेपांकथापिहरिकथाविनाभूतानारदेनप्रोच्यमानत्वान्नारदस्तत्वन्यकथानवक्तिभागवतचूडामणित्वादित्याह । मन्यइति । क्रियायोगःसकइतितत्राह । परिचर्याविधिर्हरेरिति ३ प्रवृत्तानांयोग्यःकथंनिवृत्तिविषयोभवतीत्याशंक्यसंकल्पविशेषात्स्यादित्याशयेनाह । स्वधर्मशीलैरिति । अयंभावःसाक्षान्नारायणएवचरुपुरोडाशादिद्रव्यस्वामित्वेनतदभिमानित्वेनाग्न्यादिदेवतांतर्यामित्वेनतच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यमुख्यत्वेनदेवतात्वेनचमंत्रमूर्तित्वेनेज्यतइतिनारदेनप्रतिपादितइति ॥ ४ ॥ ततःकिंफलितमित्यत्राह यास्ताइति ५ अधिराजासनंराजासनमाधिकृत्यवर्तमानंसार्वभौमश्रियंनैच्छदित्यन्वयः ६ कुतोनैच्छदितितत्राह सजन्मनेति जन्मप्रभृतिभगवन्निष्ठादिगुणयुक्तत्वात् । समदर्शनत्वंस्पष्टयति । ददर्शेति आत्मानपरमात्मानंलोकेवितितंददर्श लोकमात्मनिपरमात्माधारतयास्थितमद्राक्षीदित्यन्वयः ७ तदेवविशिनष्टि आत्मानमिति ददर्शेत्यनुवर्तते आत्मानस्वबिंबंहरिमेवददर्शेत्यन्वयः । कथंब्रह्मअथकस्मादुच्यतेब्रह्मेति बृहंतोह्यस्मिन्गुणाइतिश्रुतेः गुणतोदेशतोऽप्याप्तंहृदयगुहाकाशस्याल्पत्वेनतत्स्थितस्यापितथात्वात्कथंव्याप्तमित्युच्यतइत्याशंक्यप्राकृतवैकृतरूपवतएवानुपपत्तिः व्याप्तत्वेनहरेस्तादृशशरीरस्याभावादितिभावेनोक्तं निर्वाणमिति एतद्वाणमवष्टभ्येतिश्रुतौवाणशब्दस्यशरीरेप्रयोगात् देहविनाशेतत्रस्थस्यापिविनाशसंभवात्कथंब्रह्मत्वमुच्यतइत्यतोवाह निर्वाणमिति निर्गतोनाशोयस्मात्तथोक्तं निर्वाणंनिर्वृतौमोक्षेविनाशेगजमज्जनइत्यादयः अनेनदेहिनोजीवस्यदेहोहमितितन्निमित्तदुःखित्वेऽपिहरेस्तन्नास्तीतिज्ञापितं हरेःप्राकृतदेहोनास्तीतिस्पष्टमाह प्रत्यस्तमितेति गात्रं

मन्येमहाभागवतंनारदंदेवदर्शनं ॥ येनप्रोक्तःक्रियायोगःपरिचर्याविधिर्हरेः ३ स्वधर्मशीलैःपुरुषैर्भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ इज्यमानोभक्तिमतानारदेनेरितःकिल ४ यास्तादेवर्षिणातत्रवर्णिताभगवत्कथाः ॥ मह्यंशुश्रूषवेब्रह्मन्कार्त्स्न्येनाचष्टुमर्हसि ५ मैत्रेयउवाच ॥ ध्रुवस्यचोत्कलःपुत्रःपितरिप्रस्थितेवनम् ॥ सार्वभौमश्रियंनैच्छदधिराजासनंपितुः ६ सजन्मनोपशांतात्मानिःसंगःसमदर्शनः ॥ ददर्शलोकेविततमात्मानंलोकमात्मनि ७ आत्मानंब्रह्मनिर्वाणंप्रत्यस्तमितविग्रहम् ॥ अवबोधरसैकात्म्यमानंदमनुसंततम् ८ अव्यवच्छिन्नयोगाग्निदग्धकर्ममलाशयः ॥ स्वरूपमवरुंधानोनान्यदस्मात्तदैक्षत ९

वपुःसंहननंशरीरंवर्ष्मविग्रहइत्यमरः प्रतीत्युपसर्गयोगेनयानियान्यवताररूपाण्यंतर्यामिरूपाणिचतानितानिसर्वाण्यपिप्राकृतशरीररहितानीतिमचनेनमूलरूपस्यकिमुवक्तव्यमित्यापातं तर्हीदंशून्यकल्पमित्यतउक्तमवबोधेति अवबोधरसोज्ञानरसःसएवैकमात्मनोऽभिन्नंरूपंयस्यतत्तथोक्तं प्राकृतज्ञानमिश्रितंनभवतीत्येकेत्युक्तं तस्यापिज्ञानवाचित्वादवगच्छतीत्यादौसिद्धत्वात् ज्ञानज्ञानःसुखसुखइतिश्रुतिरपिसूचितास्यात् रूपरूपिणोरभेदद्योतनायैकात्म्यमित्युक्तं ऐकात्म्यप्रत्ययसारमितिश्रुतिश्च एवंचेद्विज्ञानवादानुप्रवेशइतितत्राह आनंदमिति आनंदयतीत्यानंदंसुखानुभवरूपमित्यर्थःविज्ञानमानंदंब्रह्मेतिश्रुतेः । उपसंहरति अनुसंततमिति अतःसर्वप्राणिष्वनुगतत्वेनतद्बहिश्चान्नचगुणगुणिनोरूपरूपिणोरभेदेनततंव्याप्तमित्युपपन्नमित्यर्थः समभेदइत्यादयः ॥ ८ ॥ ज्ञानाग्निनादग्धबाह्यांतःकरणस्यैतादृशभगवद्रूपदर्शनंसंगच्छतइत्याह अव्यवच्छिन्नेति योगशब्देनतज्जनितज्ञानंलक्ष्यते अव्यवच्छिन्नयोगेननिरंतरंध्यानलक्षणोपासनयाजातेनज्ञानाग्निनादग्धंभस्मीभूतंकर्ममलंपापक्रियानिमित्तंमलंकिट्टंयस्यसतथा तादृशआशयोंतःकरणंयस्यसतथा निर्मलांतःकरणपात्रेप्रज्वलितनज्ञानदीपेनलोकेविततमात्मानमात्मनिततंलोकंचददर्शेत्युक्त्याद्वयोःसमत्वमापातप्रतीतमंदाशंकामपनुदन्विशदयति स्वरूपमिति स्वंरूपंजीवस्यबिंबरूपंपरमात्मानमवरुंधानःस्वज्ञानांतःस्थितंकुर्वाण साक्षात्कृतकुर्वाणोऽस्माद्धरेरन्यत्स्वतंत्रमनियतंतज्जगन्नैक्षतलोकंतुतत्स्थं तत्स्थापितंतन्नियतंतत्संहृतंतज्ज्ञापितंतद्धृतन्मोचितमपश्यदित्यर्थः तदास्वरूपंप्रतिबिंबमस्माद्बिंबादन्यद्भिन्नंनैक्षतेतिबिंबप्रतिबिंबयोरत्यैक्यमुच्यतइतिवक्तुनयुक्तं । अत्र

---

१ स्वरूपमवरुंधानइत्यस्यजीव. स्वस्यरूपमवरुंधानइत्यन्यथाप्रतीतिनिवारणायतात्पर्यार्थमाह ॥ स्वरूपमिति ॥

रुंधानइत्यस्यानिर्विषयत्वात् तदेतिकालस्यपृथङ्निर्देशानुपपत्तेश्च ददर्शेत्यत्रलोकात्मनोराधाराधेयत्वोक्तेश्चतस्यनभेदनिष्ठत्वात् तदुक्तं भिन्नस्वरूपमनिदंस्वरूपंतुद्विधाहरेः भिन्नस्वरूपंब्रह्मायंम त्स्वाधाधिमुच्यतइति ९ एवंविधोऽपिश्लोकसंभाषणविसर्जनार्थमविवेकिनामेवंदृष्टइत्याह जडेति अतन्मतिस्तत्तद्वस्तुविषयज्ञानशून्यः विवेकिनांपक्षेएवसर्वविलक्षणोविष्णौययासमारतरंतिसामति र्यस्यसोतन्मतिरिति प्रशांतार्चिर्भस्मगर्भितोग्निरिव १० अस्मिन्नेवगतंकोत्रराजाभूदत्राह मत्वेति कालावयवस्यवत्सरस्यराज्यार्हत्वकथामित्यतउक्तं यवीयांसामिति कुलवृद्धाज्येष्ठेकल्पनान्निसुते स्थितेवत्सरंराजानकथमकुर्वन्नित्यपेतचोद्यं कल्प कल्पाभिमानीमनुःशिशुमारानुगःस्थितः वत्सरोराज्यमकरोत्पित्रादत्तंमहाबलः चक्रेनारायणःसाक्षात्किंस्तुभःकल्पमात्मजामित्यनेनपरिहर्तव्यम् ११ वत्सरोपिनाम्नास्वर्वीथ्यांभार्यायांषट्सुतानापेत्याह स्वर्वीथीति स्वर्गमार्गाभिमानित्वात्स्वर्वीथीति १२ अत्रपंचपादायकथाप्रवर्ततेसमएववंशहेतुभूतः । अन्येत्वकृतोद्वाहाःयोगिनोऽप्रजाश्चेतिवात्प

जडांधबधिरोन्मत्तमूकाकृतिरतन्मतिः ॥ लक्षितःपथिबालानांप्रशांतार्चिरिवानलः १० मत्वातंजडमुन्मत्तंकुलवृद्धाःसमंत्रिणः ॥ वत्सरंभूपतिंचक्रुर्यवीयांसंभ्रमेःसुतम् ११ स्वर्वीथिर्वत्सरस्येष्टाभार्यासूतषडात्मजान् ॥ पुष्पार्णंतिग्मकेतुंचइषमूर्जंवसुंजयम् १२ पुष्पार्णस्यप्रभाभार्यादोषाचद्वेबभूवतुः ॥ प्रातर्मध्यंदिनंसायमितिह्यासन्प्रभासुताः १३ प्रदोषोनिशिथोव्युष्टइतिदोषासुतास्त्रयः ॥ व्युष्टःसुतंपुष्करिण्यांसर्वतेजसमादधे १४ सचक्षुःसुतमाकूत्यांपत्न्यांमनुमवापह ॥ मनोरसूतमहिषीवैराजानड्वलासुतान् १५ पुरुकुत्संत्रितंद्युम्नंसत्यवंतमृतंव्रतम् ॥ अग्निष्टोममतीरात्रंप्रद्युम्नंशिबिमुल्मुकम् १६ उल्मुकोजनयत्पुत्रान्पुष्करिण्यांषडुत्तमान् ॥ अंगंसुमनसंख्यातिंक्रतुमांगिरसंगयम् १७ सुनीथांगस्ययापत्नीसुषुवेवेनमुल्बणम् ॥ यद्दौःशील्यात्सराजर्षिर्निर्विण्णोनिरगात्पुरात् १८ यमंगशेपुःकुपितावाग्वज्रामुनयःकिल ॥ गतासोस्तस्यभूयस्तेममंथुर्दक्षिणंकरम् १९ अराजकेतदालोकेदस्युभिःपीडिताःप्रजाः ॥ जातोनारायणांशेनपृथुःपृथुपराक्रमः २० विदुरउवाच ॥ तस्यशीलनिधेःसाधोर्ब्रह्मण्यस्यमहात्मनः ॥ राज्ञःकथमभूद्दुष्टाप्रजायद्विमनाययौ २१ किंवांहोवेनमुद्दिश्यब्रह्मदंडमयूयुजन् ॥ दंडव्रतधरेराज्ञिमुनयोधर्मकोविदाः २२ नावध्येयःप्रजापालःप्रजाभिरघवानपि ॥ यदसौलोकपालानांबिभर्त्योजःस्वतेजसा २३ एतदाख्याहिमेब्रह्मन्सुनीथात्मजचेष्टितम् ॥ श्रद्दधानायभक्तायत्वंपरावरवित्तमः २४ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ अंगोश्वमेधंराजर्षिराजहारमहाक्रतुम् ॥ नाजग्मुर्देवतास्तस्मिन्नाहूताब्रह्मवादिभिः २५

वैज्ञातव्यं एताःस्त्रियःसुताश्चकालादिवचद्वस्त्वभिमानिनइतिच ॥ १३ ॥ १४ ॥ ससर्वतेजाश्चक्षुर्नामानंसुतंनाम्नाकूत्यांपत्न्यामवापेत्यन्वयः मनोर्महिषीनाम्नानड्वलावैराजावैराजपुत्रीपुरुकुत्सा दीन्दशसुतानसूतेत्यन्वयः १५ १६ १७ अंगस्ययासुनीथानामपत्नीसोल्बणमसुरप्रकृतिवेनंसुषुवइत्यन्वयः १८ यंवेनं अगाविदुर गतासोर्मृतस्य १९ ततःकिमभूत्तत्राह जातइति २० श्रवणमंगलत्वात्सामान्यतःकथितंविशेषतोविदुरः श्रोतुंपृच्छतीत्याह तस्येति यद्विमनाःयस्याद्दुष्टप्रजायाविषण्णमनाः २१ दंडव्रतहिमाख्यंव्रतधारयतीतिदंडव्रतधरः । दंडोत्रीशासनेराज्ञांहिंसा यांलकुटेपुडहतिपादवः यद्वा शासनाख्यव्रतंबिभ्रति नतेष्वज्ञानलेशःसंभाव्यतइत्याह धर्मकोविदाइति २२ नावध्येयोनावज्ञेयःतत्रनिमित्तमाह यदसाविति २३ यतएवतत्त्वंतस्मादत्रमहन्निमित्तम स्ति एतन्मेआख्याहीत्यन्वयः ममात्रेतिहासज्ञाननास्तीतिवक्तुंनशक्यमित्यतउक्तं परावरेति २४ सूचितमर्थंविस्तरतोवक्तुमुपक्रमते अगइति २५

॥ २६ ॥ नद्रव्यादिदोषादित्याहुरित्याह राजन्निति आसादितान्यापादितानि अयातयामान्यगतवीर्याणि २७ हेलनमवज्ञानं २८ २९ आहुताआहूताः । ग्रहान्हविःपिंडान् ३० राज्ञापृष्टाययजमानकर्मगुणदोषान्विविच्यतत्परिहृत्यकर्मप्रवर्तनायामंत्रिताःसदस्याऋत्विजःकिंविशेष्यमवलोक्यप्रोचुरितितत्राह नरदेवेति । इहास्मिन्जन्मनिईदृगःदृष्टोऽप्रजोऽनपत्यइति यदत प्राक्तनंपूर्वजन्मार्जितमघंबालहत्यादिकमेकमघमस्तीत्यनुमीयते ३१ तथातस्माच्चेआत्मानसप्रजंपुत्रेणसहवर्तमानंसादयकुरु ततोभद्रंभवति । तत्रकउपायइतितमाहुरित्याह इष्टइति ॥ ३२ ॥ किंभद्रंस्यादित्यत्राह यथेति । दिवौकसांहरेरंगोत्पन्नत्वेनतदाश्रितत्वेनस्थितेस्तन्मनस्कत्वेनतत्तुष्ट्याततुष्टेःस्वभागादानानादानयोस्तदिच्छाविनाभूतत्वादधुनातदिष्टत्वात्सर्वसमंजसभवतीतिभावेना हुरित्याह यज्ञपुरुषइति । अनेनापुत्रस्यलोकोनास्तीतिभायिकंसद्धर्मवतोधर्मबलाल्लोकोभवत्येव । हरीच्छयाविशिष्टपुरुषोत्पत्तयेदेवैर्हविर्नाहृतं अंगस्यापिबालहत्यादिदोषादनपत्यत्वादिकल्प्यतइतिज्ञाय

तमूचुर्विस्मितास्तातयजमानमथर्त्विजः ॥ हवींषिहूयमानानिनतेगृह्णंतिदेवताः २६ राजन्हवींष्यदुष्टानिश्रद्धयाऽऽसादितानिते ॥ छंदांस्ययातयामानि योजितानिधृतव्रतैः २७ नविदामेहदेवानांहेलनंवयमण्वपि ॥ यन्नगृह्णंतिभागान्स्वान्येदेवाःकर्मसाक्षिणः २८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ अंगोद्विजवचःश्रुत्वाय जमानःसुदुर्मनाः ॥ तत्प्रष्टुंव्यसृजद्वाचंसदस्यांस्तदनुज्ञया २९ नागच्छंत्याहुतादेवानगृह्णंतिग्रहानिह ॥ सदसस्पतयोब्रूतकिमवद्यंमयाकृतम् ३० ॥ सदस्याऊचुः ॥ नरदेवेहभवतोनाघंतावन्मनाक्स्थितम् ॥ अस्त्येकंप्राक्तनमघंयदिहेदृक्त्वमप्रजः ३१ तथासादयभद्रंतेआत्मानंसप्रजंनृप ॥ इष्टस्तेपुत्रकाम स्यपुत्रंदास्यतियज्ञभुक् ३१ यथास्वभागधेयानिग्रहीष्यंतिदिवौकसः ॥ यद्यज्ञपुरुषःसाक्षादपत्यायहरिर्वृतः ३३ तांस्तान्कामान्हरिर्दद्याद्यान्यान्कामय तेजनः ॥ आराधितोयथैवैषतथापुंसांफलोदयः ३४ इतिव्यवसिताविप्रास्तस्यराज्ञःप्रजातये ॥ पुरोडाशंनिरवपन्शिपिविष्टायविष्णवे ३५ तस्मात्पुरु षउत्तस्थौहेममाल्यमलांबरः ॥ हिरण्मयेनपात्रेणसिद्धमादायपायसम् ३६ सविप्रानुमतोराजागृहीत्वांऽजलिनोदनम् ॥ अवघ्रायमुदायुक्तःप्रादा त्पत्न्याउदारधीः ३७ सातत्पुंसवनंराज्ञीप्राश्यवैपत्युरादधे ॥ ततःकालउपावृत्तेकुमारंसुषुवेऽप्रजा ३८ सबालएवपुरुषोमातामहमनुव्रतः ॥ अधर्मां शोद्भवंमृत्युंतेनाभवदधार्मिकः ३९

ते । तदुक्तं अनपत्योपिसद्धर्मालोकजिन्नात्रसंशयः देवैस्तुपृथुजन्मार्थैर्हविरंगस्यनोहृतमिति ३३ नकेवलंहरिपूजयापुत्रकामस्यपुत्रावाप्तिस्तत्तत्कामेनतत्तदवाप्तिरपिस्यादित्याह तांस्तानिति फलाकांक्षानुसा रेणपूजापितादृशीतिभावेनाहुः आराधितइति ३४ इतिमुक्त्वातेतूष्णीमभूवन्किंनेत्याह इतीति प्रजातयेसंतत्यैशिपिविष्टोनामपुत्रकामेष्टिदेवताहरेरूपांतरं । अतएव शिपिविष्टस्तुखलतौदुश्चर्मणिमहेश्वर इत्यन्यवृत्तिनिवारणायविष्णवइति ३५ तस्मान्निरुप्तपुरोडाशात् ३६ अजलिनोदनमितिपाठः ३७ पुमांसंसूतइतिपुंसवनंपायसमुपावृत्तेप्राप्ते अप्रजापुत्ररहिता ३८ बालएवकौमारवयाएव अधर्मांशेनोद्भवोयस्यसतथातंमातामहंमातुःपितरंमृत्युनामानमसुरवरमनुव्रतइतियत्तेनसपुरुषोऽधार्मिकोधर्मविरुद्धकर्मकृदभूदित्यनेनविशेषणेनधर्मांशोद्भवोमृत्युरन्योस्तीतिरहस्यमवगंतव्यं तदुक्तं मृत्यु र्देवोयमभ्रातावेनमातामहोसुरइति ३९

---

१ मृत्युमनुव्रत इत्यत्र मृत्युनामकदेवतानुवृत्याऽधार्मिकोक्तिरयुक्तेत्याशंक्य तात्पर्यमनुनस्त्वमाह मृत्युनामानमसुरमिति ।

किंनामापवादकृत्यतस्तत्कर्मानुगतंनामन्गोकामकरुर्वन्नित्याह सशरासनमिति वेनयातिपीडयतीतिवेनः । पीडविनेतिचप्राहुर्वेनोसौपीडनादभूदितिवचनादसाधुर्दुर्जनः ४० आक्रीडेक्रीडास्थाने पशुमारंमितिलुप्तोपमा यथापशुमारोगोघ्नश्चंडालस्तथेति ४१ स्वशासनमुल्लंघ्यवर्तमानंपुत्रमवलोक्यपित्राकिमकारीतितत्राह तंविलक्ष्येति दुरशोभनदुःखयोरित्यनेनसुष्ठुदुःखितमनाः ॥ ४२ ॥ कोपात्दुःखंचावगम्यतइत्याह प्रायेणेति येगृहमेधिनोऽप्रजाएवंदुर्भरकदपत्यकृतंदुःखंनाविदन्तितैः सर्वैरपिप्रायेणदेवोनारायणोभ्यर्चितइत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ अपकीर्त्यादिदोषहेतुत्वात्पंकितोनरकत्राणाहेतुत्वात्साधुरयंपुत्रइतिबहुमानंनकरोतीत्याह यतइति ४४ ४५ नकेवलंदुःखमेवकदपत्यात्किंतुविवेकिनःप्रयोजनंचास्तीत्याह कदपत्यामिति क्लेशममूहेनातुरोमर्त्योस्वगृहान्निर्विद्येतेतियस्माद्विक्षेपणादिशुचापदात्सदपत्यात्कदपत्यंवैराग्यहेतुत्वात्साधुमन्यइत्यन्वयः । हलंतादरिटापंचेतिवचनाच्छुचेतिरूपंसाधु ४६ नन्वत्रशोकान्मरणदेशांतरगमनंवास्यात्तत्राकिम

सशरासनमुद्यम्यमृगयुर्वनगोचरः ॥ हंत्यसाधुर्मृगान्दीनान्वेनोसावित्यरौज्जनः ४० आक्रीडेक्रीडतोबालान्वयस्यानतिदारुणः ॥ प्रसह्यनिरनुक्रोशःपशुमारममारयत् ४१ तंविलक्ष्यखलंपुत्रंशासनैर्विविधैर्नृपः ॥ यदानशासितुंकल्पोभृशमासीत्सुदुर्मनाः ४२ प्रायेणाभ्यर्चितोदेवोयेऽप्रजागृहमेधिनः ॥ कदपत्यभृतंदुःखंयेनविंदंतिदुर्भरम् ४३ यतःपापीयसीकीर्तिरधर्मश्चमहान्नृणाम् ॥ यतोविरोधःसर्वेषांयतआधिरनंतकः ४४ कस्तंप्रजापदेशंवैमोहबंधनमात्मनः ॥ पंडितोबहुमन्येतयदर्थाःक्लेशदागृहाः ४५ कदपत्यंवरंमन्येसदपत्याच्छुचापदात् ॥ निर्विद्येतगृहान्मर्त्योयत्क्लेशनिवहागृहाः ४६ एवंसनिर्विण्णमनानृपोगृहान्निशीथउत्थायमहोदयोदयात् ॥ अलब्धनिद्रोनुपलक्षितोनृभिर्हित्वागतोवेनसुवंप्रसुप्ताम् ४७ विज्ञायनिर्विद्यगतंपतिंप्रजाःपुरोहितामात्यसुहृद्गणादयः ॥ विचिक्युरुर्व्यामतिशोककातरायथानिगूढंपुरुषंकुयोगिनः ४८ अलक्षयंतःपदवींप्रजापतेर्हतोद्यमाःप्रत्युपसृत्यतेपुरीम् ॥ ऋषीन्समेतानभिवंद्यसाश्रवोन्यवेदयन्पौरवभर्तृविक्लवम् ४९ इतिश्रीभागवतेम०चतुर्थस्कंधेत्रयोदशोध्यायः १३ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ भृग्वादयस्तेमुनयोलोकानांक्षेमदर्शिनः ॥ गोप्तर्यसतिवैनृणांपश्यंतःपशुसाम्यताम् १ वीरमातरमाहूयसुनीथांब्रह्मवादिनः ॥ प्रकृत्यसंमतंवेनमभ्यषिंचन्पतिंभुवः २ श्रुत्वानृपासनगतंवेनमत्युग्रशासनम् ॥ निलिल्युर्दस्यवःसद्यःसर्पत्रस्ताइवाखवः ३

वेनाकारीतितत्राह एवंसइति महानुदयोमहतीविभूतिस्तस्याउदयउद्रेकोयस्मिंस्तत्तथातस्मात् लक्षदर्शनांकनयोरितिधातोरनुपलक्षितोऽदृष्टः ॥ ४७ ॥ जलादौमृतोदूरंगतोवेतिसंशयेतयोरेकंनिश्चित्यकिमकार्षुस्तदीयाइतितत्राह विज्ञायेति विचिक्युरन्विष्यादृष्टवंतः हृदिगूढंपुरुषंहरिं ४८ अन्विष्यादृष्टवतःकिमकुर्वन्नित्यतआह अलक्षयतइति । पौरव विदुर । साश्रवःवाष्पसहिताः । साधीयसोविष्णुयाजिनोंगस्यैवदुष्टपुत्रोत्पत्तिस्तन्निमित्तेनविप्लवश्चकथमभूदितीदंचोद्यं अनपत्यत्वकर्मासौवालहत्याकृतेःपुरा अतोदुष्टोभवत्पुत्रइष्टोविष्णुरतःपृथुरिति ॥ ४९ ॥ इतिश्रीभागवतेम०च०स्कंधेवि०टीकायांत्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥ गुरुवाक्यंश्रद्धयाऽनुतिष्ठतामिहामुत्रश्रेयःस्यादकुर्वतामनर्थश्चेत्येतन्निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये । तत्रादौभृग्वादिऋषिभिःक्रियमाणंराज्येवेनस्याभिषेकंवक्ति भृग्वादयइति क्षेमानामापत्रक्षायामितियादवः पशुसाम्यतांपशुमात्स्यन्यायं १ हेवीर प्रकृत्यास्वभावेनामात्यादिबुद्ध्याराज्यासंमतमनुचितम् २ अस्मिन्नभिषिक्तेसत्येकोगुणोराज्यस्यस्यादित्याह श्रुत्वेति । निलिल्युर्निलीनाः ३

पालकेराज्ञिबहवोगुणाभवंतितत्रैकोगुणइतिविशिष्योच्यतइतिचेन्सत्यमस्यसर्वेदोषाएवसंतीतिवक्तुमुपक्रमते । सआरूढेति । आरूढंनृपस्थानंसिंहासनंयेनसतथा मंत्र्यमात्यदूतराज्यकोशदुर्गजनपदपुरोहितारूपैर्वाणिमादिभिर्वाष्टविभूतिभिरुन्नद्धस्तब्धःमहत्सूत्थानाद्याचारशून्यः ४ अतोलोकस्यकिमवद्यमभूदत्राह एवंमदांधइति उत्सिक्तउद्धृत्तः ५ हेद्विजाः ६ तत्रनिग्रहानुग्रहसमर्थाः मुनयःकिमकार्षुरितितत्राह वेनस्येति सत्रिणोयज्वानः ७ उभयतस्तस्करपालयोः । दारुणीतिसप्तमीपष्ठ्यर्थे दारुणउभयतोदीप्तोवह्निः ८ दारुणइवउभयतोव्यसनंकथमत्राह अराजकइति नतस्यराज्यस्यार्हणोयोग्योभवतीतिअतदर्हणः ९ अयमप्यस्माकमनर्थकरइत्याहुरित्याह अहेरिवेति १० युष्माभिःकथंपोषितइतितत्राह प्रकृत्येति सुनीथागर्भसंभवत्वात् अस्माभिःप्रजापालोनिरूपितःससांप्रतंप्रजांजिघांसतिवैहंतुमेवाकांक्षतिवै ११ तर्हिंकिंक्रियतेइतितत्राह तथापीति प्रकृत्याखलत्वादस्मदुक्तंनशृणोतियद्यपितथापीति । सांत्वनेहेतुमाह । मास्मानितियुष्मत्सांत्वना

सआरूढनृपस्थानउन्नद्धोष्टविभूतिभिः ॥ अवमेनेमहाभागान्स्तब्धःसंभावितःशठः ४ एवंमदांधउत्सिक्तोनिरंकुशइवद्विपः ॥ पर्यटन्रथमास्थायकंपयन्निवरोदसी ५ नयष्टव्यंनदातव्यंनहोतव्यंद्विजाःक्वचित् ॥ एवंन्यवारयद्धर्मंभेरीघोषेणसर्वतः ६ वेनस्यावेक्ष्यमुनयोदुर्वृत्तस्यविचेष्टितम् ॥ विमृश्यलोकव्यसनंकृपयोचुःस्मसत्रिणः ७ अहोउभयतःप्राप्तंलोकस्यव्यसनंमहत् ॥ दारुण्युभयतोदीप्तइवतस्करपालयोः ८ अराजकभयादेपक्तोराजाऽतदर्हणः ॥ ततोप्यासीद्भयंत्वद्यकथंस्यात्स्वस्तिदेहिनाम् ९ अहेरिवपयःपोषःपोषकस्याप्यनर्थकृत् १० वेनःप्रकृत्यैवखलःसुनीथागर्भसंभवः ॥ निरूपितःप्रजापालःसजिघांसतिवैप्रजाः ११ तथापिसांत्वयामोऽमुंनास्मांस्तत्पातकंस्पृशेत् ॥ तद्विद्वद्भिरसद्वृत्तोवेनोस्माभिःकृतोनृपः १२ सांत्वितोयदिनोवाचंनग्रहीष्यत्यधर्मकृत् ॥ लोकधिक्कारसंदग्धंदहिष्यामःस्वतेजसा १३ एवमध्यवसायैनंमुनयोगूढमन्यवः ॥ उपव्रज्याब्रुवन्वेनंसांत्वयित्वाचसामभिः १४ ॥ मुनयऊचुः ॥ नृपवर्यनिबोधैतद्यत्तेविज्ञापयामभोः ॥ आयुःश्रीबलकीर्तीनांतवताताविवर्धनम् १५ धर्मआचरितःपुंसांवाङ्मनःकायबुद्धिभिः ॥ लोकान्विशोकान्वितरत्यथानंत्यमसंगिनाम् १६ सतेमाविनशेद्वीरप्रजानांक्षेमलक्षणः ॥ यस्मिन्विनष्टेनृपतिरैश्वर्यादवरोहति १७ राजन्नसाध्वमात्येभ्यश्चोरादिभ्यःप्रजानृपः ॥ रक्षन्यथाबलिंगृह्णन्निहप्रेत्यचमोदते १८ यस्यराष्ट्रेपुरेचैवभगवान्यज्ञपूरुषः ॥ इज्यतेस्वेनधर्मेणजनैर्वर्णाश्रमात्मकैः १९ तस्यराज्ञोमहाराजभगवान्भूतभावनः ॥ परितुष्यतिविश्वात्मातिष्ठतोनिजशासने २० तस्मिंस्तुष्टेकिमप्राप्यंजगतामीश्वरेश्वरे ॥ लोकाःसपालाह्येतस्मैहरंतिबलिमादृताः २१

अहेर्योकिंबाधकंकरिष्यंतितदशक्तौतस्सांत्वनंव्यर्थमाह तद्विद्वद्भिरिति । असद्वृत्तइति तस्यादौरात्म्यंविद्वद्भिः १२ १३ एवंजिज्ञासमानाःकालक्षेपंनाकुर्वन्नित्याह एवमिति १४ १५ आनंत्यंमोक्षं असंगिनांफलाभिसंधिरहितानाम् १६ सधर्मोमाविनशेत् नष्टोनस्यात् बाधकमाहुरित्याह यस्मिन्निति अवरोहति अधोयाति १७ कोसौधर्मोयोलोकान्दधातीतितत्राहुरित्याह राजन्निति असाधवोदुर्जनाः अमात्याःसचिवास्तेभ्यः साधुत्रिपूर्विचतेसौम्येसज्जनेवार्धुषौपुमानित्यभिधानं यथासादृश्ययोग्यत्ववीप्सास्वार्थानातिक्रमइतिवचनात् यथायोग्यषष्ठांशबलिकरम् १८ १९ २० तत्तुष्ट्याकिंफलंस्यादित्यत्राह तस्मिन्निति २१

इचौपिश्रीन्नारायणएवेज्यतइत्याहुरित्याह । तंसर्वेति । सर्वशब्दःप्रत्येकमभिसंबध्यते सर्वान्लोकानमरान्यज्ञान्संगृह्णातीतिसर्वलोकामरयज्ञग्रहस्तं त्रय्यात्रिभिर्वेदैःप्रतिपाद्येषुमुख्यप्रतिपाद्यत्वात्त्र
यीमयस्तं सर्वद्रव्याणांभगवद्रूपपत्वाद्धरिर्द्रव्यमयस्तं अनेनैवतपोमयमितिव्याख्यातं सर्वसंग्रहणाद्द्विगुःसर्वसंग्रहउच्यते वेदस्यतस्यवक्तृत्वात्प्राधान्यंतुत्रयीमय सर्वतद्विषयत्वेनमुख्यंसर्वत्रय
स्वबइतिवाक्यंचात्रमानं एवंविधश्रीहरिर्विचित्रैर्यज्ञैर्मतस्तवभवायभद्रायपजनःस्वदेशान्स्वस्यतवदेशआदेशउपदेशोयेभ्योयाज्ञिकेभ्यस्तंस्वदेशास्तान् स्वस्यदेशोविसर्जनंदानंयेषांतेतथातान्विप्रांस्त्वम
नुरोद्धुमनुकूलीकर्तुमर्हसीत्यर्थः भवोभद्रेहरेप्राप्ताविति यादवः २२ इंद्रादिविषयेणस्वर्गादिफलप्रदेनयज्ञेनहरियजनंकथंसंगच्छते प्रत्युततद्विघातेनानर्थएवस्यादित्याशंक्येंद्रादयोविष्णोर्मुख्यसान्निधा
नपात्रत्वेनतदिज्यपातस्प्रीत्याप्रीतायपजमानायपथदभीष्टंतत्तद्दिशंत्यन्यथायजनंतदनज्ञयानर्थमेवप्रयच्छंतीत्याहुरित्याह यज्ञेनेति विष्णोःसन्निहितत्वात्सुमर्वेदेवाहरेःकलाइतिवचनान्मत्स्यादिवत्कला
नमर्वंवीतिज्ञातव्यं कलबंधनइतिधातोरात्मनिहरेःसान्निधानंबध्नंतीतिकलाइत्यर्थः २३ ऋषीणांवाक्यामृतंशिरसिवज्रपातोपमभिवमन्यमानोगूढाक्षपाभिसंधिर्वेनःप्रतिवक्तीत्याह वेनइति २४

तंसर्वलोकामरयज्ञसंग्रहंत्रयीमयंद्रव्यमयंतपोमयम् ॥ यज्ञैर्विचित्रैर्यजतोभवायतेराजन्स्वदेशाननुरोद्धुमर्हसि २२ यज्ञेनयुष्मद्विषयेद्विजातिभिर्वितायमानेनसुराःकलाहरेः ॥ स्विष्टाःसुतुष्टाःप्रदिशंतिवांछितंतद्धेलनंनार्हसिवीरचेष्टितुम् २३ ॥ वेनउवाच ॥ बालिशाबतयूयंवाअधर्मेधर्ममानिनः ॥ येवृत्तिदंपतिंहित्वाजारंपतिमुपासते २४ अवजानंतियेमूढानृपरूपिणमीश्वरम् ॥ नानुविंदंतितेभद्रमिहलोकेपरत्रच २५ कोयज्ञपुरुषोनामयत्रवोभक्तिरीदृशी ॥ भर्तृस्नेहविदूराणांयथाजारेकुयोषिताम् २६ विष्णुर्विरिंचोगिरिशइंद्रोवायुर्यमोरविः ॥ पर्जन्योधनदःसोमःक्षितिरग्निरपांपतिः २७ एतेचान्येचविबुधाःप्रभवोवरशापयोः ॥ देहेतिष्ठंतिनृपतेःसर्वदेवमयोनृपः २८ तस्मान्मांकर्मभिर्विप्रायजध्वंगतमत्सराः ॥ बलिंचमह्यंहरतमत्तोन्यःकोग्रभुक्पुमान् २९ मैत्रेयउवाच ॥ इत्थंविपर्ययमतिःपापीयानुत्पथंगतः ॥ अनुनीयमानस्तद्याच्ञांनचक्रेभ्रष्टमंगलः ३० इतितेऽसत्कृतास्तेनद्विजाःपंडितमानिना ॥ भग्नायांभव्ययाच्ञायांतस्मैविदुरचुक्रुधुः ३१ हन्यतांहन्यतामेषपापःप्रकृतिदारुणः ॥ जीवञ्जगदसावाशुकुरुतेभस्मसाद्ध्रुवम् ३२ नायमर्हत्यसद्वृत्तोनरदेववरासनम् ॥ योधियज्ञपतिंविष्णुंविनिंदत्यनपत्रपः ३३ कोवैनंपरिचक्षीतवेनमेकमृतेशुभम् ॥ प्राप्तईदृशमैश्वर्यंयदनुग्रहभाजनम् ३४

स्वबुद्ध्याबालिशत्वमुपपादयति अवजानंतीति २५ पुनरपिवेनःशापयोग्यापराधमात्मनिकर्तुंवक्ति कोयज्ञइति २६ अस्मद्भक्तिविषयोनाम्नाविष्णुःसृष्ट्यादिकारिणस्तदाज्ञानियताविरिंचादय
स्तत्परिवारभूताइतिभ्रांतिर्माभूद्यतएवैतेविष्णुप्रभृतयोमयिसन्निहिताअतस्तत्तच्छक्तिमत्त्वादहमेवाखिलोत्तमइज्यनमइत्याह विष्णुरित्यादिना २७ वरशापयोर्दानेप्रभवःसर्वदेवमयइत्युपसहारः २८
२९ किंफलितंतदाह इत्थमिति तेषामृषीणांयाच्ञाम् ३० आत्मनिशापसामर्थ्यंसमुल्लसितिकर्णौपिधायानिर्याणमनुचितमितिपश्यंतःशापात्पूर्वभाविकोपायुधमृषयउदाहरन्नित्याह इतीति इ
तिशब्दःप्रकारवचनः हव्यविषययाच्ञायाम् ३१ ऊचुश्चेत्याह हन्यतामिति जीवंश्चजगद्भस्मसात्करोति ३२ ३३ निंद्यदोषसद्भावान्निंदतीतिकिंनस्यादत्राह कोवेति निरतिशयोनिरवद्यइतिशु
तेरशुभोपमेवनिंद्यदोषाकरइतिभावः यस्यहरेरनुग्रहस्यभाजनंयस्यानुग्रहोयास्मिन्सयदनुग्रहःपुमान्सएवभाजनंवातदनुग्रहरहितत्वादयंहंतव्यइत्यर्थः अत्रक्रोधवचनयोःक्रमकारणमेकैकंदृष्ट्वाऽस्मान
धंप्रमापयेदितिबुद्ध्याकृतमितिज्ञातव्यम् ३४

मेरस्तुकिःश्रोतॄणांश्रोत्रदुःसहेतिप्रकारांतरेणतंजघ्नुरित्याह इत्थमिति । एवंमारितोवेनःकंलोकमवापऋषीणांतन्मतदूषकत्वात् केनस्यानुष्ठातारस्तन्मतनिरासिनःपृथोश्चाक्षिप्रभावित्वादुत्सन्नप्रायामि विषवकुंनयुक्तंतत्रतत्रदृश्यमानत्वादितिसर्वं अहंब्रह्मेतिवेनस्तुध्यायन्नापाधरंतमः तद्राद्धांतोमहीव्याप्तोभेयांख्यापयतांनिशं असुराराक्षसाश्चैवपिशाचास्तत्पथिस्थिताः भूमौतत्पृथुनासर्वांनिरस्तंमहिमा त्मना पुनःकलियुगप्राप्तेअष्टाविंशतिमेमनोः वैवस्वतस्यसमयेजाताःक्रोधवशाभुवि ख्यापयंतिदुरात्मानोमार्गिमांस्तत्पुरःसर इत्यनेनात्रतुग्रंथबाहुल्यादन्यत्रविस्तृतत्वाच्चज्ञातुमनभ्यर्हितत्वाच्चनप्रपंचि तमितिज्ञातव्यं तेषांक्रोधवशानांपुरःसरोग्रगंतामुख्यइत्यर्थः ३५ वेनस्यपुत्राभावादृषीणांक्रोधान्पुरोहितस्यभीतत्वात्प्रेतकार्यमंत्रवक्त्रभावात्परंकलेवरंकिंकृतमत्राह ऋषिभिरिति विद्यायोगेनमंत्रौ षधादिविद्योपायेन शोचतीत्यनेनमातृस्वभावोदर्शितः ३६ एवंवेनंशप्त्वातपोबलादन्यमेकराजानचक्रुस्तद्वंश्याभावात्तूष्णीमासुः कलेवरंमुनयःकिमकुर्वन्नितिपरीक्षितःशंकांपरिहरन्नुत्तरकथाप्रस ंगमाह एकदेति सरयूनाम्नोनद्याःसलिलेआप्लुताः कृतस्नानाःसतोभ्यर्हितस्यविष्णोःकथायदाचक्रुः ३७ तदामहोत्पातान्वीक्ष्याहुरित्यन्वयः किमाहुरितितत्राह अपीति अपिशब्दस्यप्रवेदित्यने

इत्थंव्यवसिताहंतुमृषयोरूढमन्यवः ॥ निर्जघ्नुर्हुंकृतैर्वेनंहतमच्युतनिंदया ३५ ऋषिभिःस्वाश्रमपदंगतेपुत्रकलेवरम् ॥ सुनीथापालयामासविद्यायोगेनशोचती ३६ एकदामुनयस्तेतुसरयूसलिलाप्लुताः ॥ हुत्वाग्निंसत्कथाश्चक्रुरुपविष्टाःसरित्तटे ३७ वीक्ष्योत्थितान्महोत्पातानाहुर्लोकभयंकरान् ॥ अप्यभद्रमनाथायादस्युभ्योनभवेद्भुवः ३८ एवंमृवत्सुऋषिषुधावतांसर्वतोदिशम् ॥ पांसुःसमुत्थितोभूमेश्चोराणांवसुलुंपताम् ३९ तदुपद्रवमाज्ञायलोकस्यवसुलुंपताम् ॥ भर्तर्युपरतेतस्मिन्नन्योन्यंचजिघांसताम् ४० चोरप्रायंजनपदंहीनसत्त्वमराजकम् ॥ लोकानावारयञ्छक्ताअपितद्दोषदर्शिनः ४१ ब्राह्मणःसमदृक्शांतोदीनानांसमुपेक्षकः ॥ स्रवतेब्रह्मतस्यापिभिन्नभांडात्पयोयथा ४२

नान्वयः अनाथायाइतिहेतुगर्भविशेषणादभद्रंसंभावितमितिप्रावोचन्नित्यर्थः ३८ वसुलुंपतांचोराणांसकाशाद्भूमेःपांसुः समुत्थितइत्यन्वयः ३९ ततःकिमभूदत्राह तदुपद्रवमिति तत्तदालोकस्यचो राणामुपद्रवमाज्ञायैवनिश्चित्यमृतस्यवेनस्यमहीपतेरुरुंतरसामंथुरित्यन्वयः ४० युष्मत्तोन्येतन्निवारकानसंतिकिमितितटस्थचोद्यपरिहरंतीत्याह चोरप्रायमिति सत्यंतद्दोषदर्शिनोयद्यधर्मकर्तारं नवारयंतितर्हिसदोषस्तानपिस्पृशेदितिदोषंपश्यंतःकिंचशक्तास्तन्निवारणेसमर्थाअपिलोकाः लुक्प्रकाशनइतिधातोः । विशिष्टज्ञानाजनाहीनसत्त्वंपराक्रमविधुरमराजकंप्रजापालकरहितंजनपदंवी क्ष्यचोराञ्चावारयन्नितियदतइत्यर्थः ४१ सामान्यमुक्त्वाजातिविशेषस्यदोषाधिक्यमाहुरित्याह ब्राह्मणइति ब्रह्मेतिभावप्रधानोनिर्देशः दुष्टोपद्रवेणदीनानाजनानामुपद्रवंदृष्ट्वासमुपेक्षकस्तूष्णीभूतः स्यात्तस्यब्रह्मत्वंब्राह्मण्यंस्रवतेनश्यति तन्निदर्शयंतिभिन्नेति तस्मादस्माभिरनुष्ठेयमितिभावः ४२

---

१ अत्रभगवन्निंदायाःफलंनिजघ्नुरितिप्रसिद्धंहिंसैवेतिभाति । नचतद्युक्तं । भगवन्निंदयावेनोद्विजैर्मन्नामिपापैनिंडानिप्रमाणेइत्याशक्यतमःप्राप्तिलक्षणफलमित्युक्तत्वात् । भगवन्निंदयावेनस्यप्रमाख्याप्रमाणेनाभि प्रायमाह ॥ अहंब्रह्मेति (टीकास्थम्) । वैवस्वतस्यसमयेएकसप्ततिमहायुगलक्षणकालविशेषेतत्राप्यष्टाविंशकलौयुगेवैवस्वतस्यमनोर्महायुगेषुअष्टाविंशोयोमहायुगः तदन्तर्गतकलौयुगेप्राप्तेसतीत्यर्थः । पुनः येपूर्व गंधमादनगिरौभीमेनमणिमत्पुरोगमानिहताः तएवसंकारादिरूपेणपुनर्जाताइत्यर्थः । तेननिजघ्नुरित्युक्तहनन तमःप्राप्तिरिव । हनहिंसागत्योरितिधातोर्गतिरेवहननम् । साचगतिस्तमसिस्थितिरूपा ॥ तथाचदैत्यह तिस्तमसिस्थिरानियतस्थितिरेवेनचान्यथेन्युक्तंगत्युक्तंभवति ॥ उक्ताख्यायिकयाचअहंब्रह्मास्मीत्युपासनाशास्त्रप्रवर्तावेनएवमूलभूतः । तदीयसिद्धांतानुसारेणमणिमानेवसंकरोभूत्वाऽद्वैतप्रतिपादकभाष्यमकरोत् । तदनुसारेणचित्सुखादिदुरात्मानोपिपंचपादिकादिग्रंथाश्चक्रुरितिबोध्यम् ॥ ता०टी

इत्योपील्याहुरित्याह नांगस्येति संस्थातुं नाशं प्राप्तुं कुलइत्यत उक्तं अमोघेति ४३ यथाऽमृतमंथने काळकूटमादौ तदुद्भूतं एवं नत्रापीति निभावेनाह तत्रेति तत्र मथ्यमाने सति बाहुको वामनः कुब्जः क्षुद्रदीर्घखर्व
ह्रस्ववामनबाहुकाइत्यभिधानम् ४४ तं विशिनष्टि काकेति महाहनुः स्थूलकपोलः । निम्ननासाग्रोऽधोनतघ्राणशिरः ४५ ततो निषीदेति वचनात् ४६ सकइति नं विशिनष्टि । योपाहरादिति अनेनवेनस्य
तुर्यांशविभक्तइति ज्ञापयतइति । तथाहि तामसोराजसः सात्त्विकस्तामसतामसइति । तत्र नामसांशो निषादः । राजसांशः स्वर्गस्यगंता । सत्त्वांशः पृथुः । तामसतामसांशो वेन स्वयमंधंतमोगत । तदुक्तं ।
त्र्यंशोवेनः समुद्दिष्टः सत्त्वांशः पृथुतामगात् रजोंशश्च दिवं प्रापनिषादस्तामसोऽभवत् स्वयं वेनश्चतुर्थस्तु महातमसि यानिनइति ज्ञानांशेनेनादिवं गतइति केनावगम्यतइति चोद्यं । पापरूपी पृथग्जातो
निषादोवेनदेहतः यस्मात्तस्मात्पृथोः पुत्राद्रजोंशेनादिवं ययावित्यनेन परिहृतमिति ग्रंथांतरसिद्धत्वादत्र न विस्तृतम् ४७ अथसत्वांशात्पृथोरुत्पत्तिं वक्ति अथेति ४८ ४९ एषविष्णोः कलेति लिं
गव्यत्ययेन मत्स्यादिवत्साक्षाद्धरेरंशतावचः साक्षादंशानांयोंकिंतुविशेषावेशात्तदंशइति वचनमिति ध्वनयति तदुक्तं पृथुहैहयादयो जीवास्तेष्वाविष्टो हरिः स्वयं विशेषावेशतस्तेपु साक्षाद्धर्यंशतावचः किं
स्वयं व्यासऋषभकपिलमत्स्यपूर्वकाः आकृतिजैतरेयौचधर्मजत्रयमेवच धन्वंतरिर्हयग्रीवो दत्तात्रेयश्चतापसः स्वयंनारायणस्त्वेतेनाणुमात्रविभेदिनः बलतोरूपतश्चैव गुणैरपि कथंचनेति इयंचलक्ष्मीः स

नांगस्यवंशोराजर्षेरेषसंस्थातुमर्हति ॥ अमोघवीर्याहिनृपावंशेस्मिन्केशवाश्रयाः ४३ विनिश्चित्यैवमृषयोविपन्नस्यमहीपतेः ॥ ममंथुरूरुंतरसातत्रासी
द्बाहुकोनरः ४४ काककृष्णोतिह्रस्वांगोह्रस्वबाहुर्महाहनुः ॥ ह्रस्वपान्निम्ननासाग्रोरक्ताक्षस्ताम्रमूर्धजः ४५ तंतुतेऽवनतंदृष्ट्वाकिंकरोमीतिवादिनम् ॥
निषीदेत्यब्रुवंस्तातसनिषादस्ततोभवत् ४६ तस्यवंश्यास्तुनैषादागिरिकाननगोचराः ॥ योपाहरज्जायमानोवेनकल्मषमुल्बणम् ४७ ॥ मैत्रेयउवाच ॥
अथतस्यपुनर्विप्रैर्विपन्नस्यमहीपतेः ॥ बाहुभ्यांमथ्यमानाभ्यांमिथुनंसमपद्यत ४८ तद्दृष्ट्वामिथुनंजातमृषयोब्रह्मवादिनः ॥ ऊचुःपरमसंतुष्टाविदित्वाभ
गवत्कलाम् ४९ ॥ ऋषयऊचुः ॥ एषविष्णोर्भगवतःकलाभुवनपालिनी ॥ इयंचलक्ष्मीःसंभूतिःपुरुषस्यानपायिनी ५० ॥ इतिश्रीभागवतेम०चतुर्थ
स्कंधेचतुर्दशोध्यायः १४ ॥ ॥ ध ॥ ॥ विप्राऊचुः ॥ अत्रतुप्रथमोराज्ञांपुमान्प्रथयितायशः ॥ पृथुर्नाममहाराजाभविष्यतिपृथुश्रवाः १

भूतिरितिविशेषणात् पृथुरपि हरेः साक्षादंशइतरथास्यतत्पतित्वायोगादिति बुद्धिव्यामोहो न कर्तव्यः तत्र सन्निहिता श्रीश्च यत्र सन्निहितो हरिः नास्य सन्निधिमात्रेण रमापत्नीत्वमाव्रजेत् साक्षादेवतु साक्षाच्च
हरेः सन्निधितः क्वचित् गोप्यादिरूपा भवति विपरीतं न तु कचिदिति निर्णायकवचनात् पुरुषो धातुः पुनीपुनात्पुंस्त्वात्मपरमात्मनोरित्यभिधानात् प्रकरणबलाच्च पुरुष परमात्मानमपहाय नातिष्ठतीत्यभि
प्रायेणोक्तं पुरुषस्यानपायिनीति लक्ष्मीविशेषणवती कापि रमणी भर्तृवियोगशून्याजातेति तात्पर्यमिति ५० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥
श्रीनारायणचरणारविंदमकरंदनिषेविणांमहतांपुरुषाणामिहामुत्रानभिमताअपि भगवदिच्छया सकलाः संपदो भवंतीति निरूप्यतेस्मिन्नध्याये पृथुकथाकथनव्याजेन तत्रादौ विप्राणां पृथुप्रशंसा प्रकारं वक्ति
अत्रेति तु शब्देन भेदवादिना पृथोर्हरेश्च महान्भेदोस्तीति सूच्यते एतदर्थं द्योतकप्रमाणसद्भावात्तथाह्युक्तं ब्रह्मण्यनंते गरुडे रुद्रे कामे शचीपतौ अनिरुद्धे मनौ चैव पृथौ चक्रे तवीर्यजे । नारदे चैव माद्येषु विशेषा
त्सन्निधिर्हरेः । सुदर्शनादिष्वस्त्रेषु तथा सन्निहितो हरिः नरलक्ष्मणौ बलश्चैव शेषस्यांशाः प्रकीर्तिताः । तथाभरतशत्रुघ्नौ शंखचक्रावुदाहृतौ प्रद्युम्नश्च कुमारश्च स्कंदः कामांशकाः स्मृताइति । वैन्ये पृथौ सन्नि

१ ममन्थुरित्यादिना तामसबाहुकोत्पत्तिरचेतनाद्देहात् कथं? तथाच मथ्यमानाभ्यां बाहुभ्यां मिथुनोत्पत्तिः कथं? तथाच भगवन्निंद्यावेनो द्विजैस्तमभिपातित इत्युक्त्या तत्तामसदेहात्सात्त्विकोत्पत्तेरयुक्तत्वा
त्तदुत्पत्तिः कथम्? अतआह अनेनेति ।

हितौराजरूपीजनार्दनइतिविशेषवचनेनायंवैन्यःपृथुःश्रीनारायणांशःअन्यस्तथाकश्चित्पृथुनामातत्रोच्यतइतिशंकानिर्मूलितेतिज्ञातव्यं अत्रास्मिन्वर्षेराज्ञांगणनसमयेप्रथमः । कथं यतोयशःप्रथयि ता अतःप्रथयितृत्वात्पृथुर्नामप्रमहाराजेत्यत्रटच्प्रत्ययाभावस्तेभ्योवैशिष्ट्यद्योतनार्थः १ सुदतीशोभमानदंता । अर्चिर्नामगुणैरर्चितत्वाद्रूपेणोर्ज्वलितत्वात्अर्चिर्भाज्वालेत्यभिधानं वरोवरणीयआरो होनितंबोयस्याःसातथोक्ता अवरुंधतीपतित्वेनस्वीकुर्वाणाभविष्यतीत्यर्थः २ एषपृथुःसाक्षाद्धरेःश्रीनारायणस्यांशइति सप्तसुप्रथमेतिसूत्रादंशस्यसन्निधानस्यमुख्यंपात्रंलोकारिरक्षयाजनरक्षणे च्छया यद्वाप्रत्यक्षसदृशोःसाक्षादित्यभिधानाद्धरेः साक्षादंशःपृथोर्यांजातिस्तज्जातिसदृशजातिरूपेणसन्निहितइत्यर्थः तदुक्तं राजरूपीजनार्दनइति यतोहरेःपृथौसन्निधानविशेषात्तदंशत्वंतस्माच्छ्रि योपितथावचनमित्यस्मिन्नर्थेहिशब्दः हिर्हेतावनधारणइतियादवः अवधारणार्थत्वे उक्तस्मृतिविरोधः ३ गंधर्वप्रवरादयस्तत्राद्विजप्रशंसासमयेगानादिकंचक्रुरित्यन्वयः ४ ५ तत्रदेवान्वि

इयंचदेवीसुदतीगुणभूषणभूषिता ॥ अर्चिर्नामवरारोहापृथुमेवावरुंधती २ एषसाक्षाद्धरेरंशोजातोलोकरिरक्षया ॥ इयंचतत्पराहिश्रीरनुजज्ञेऽनपायिनी ३ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ प्रशंसंतिस्मतंविप्रागंधर्वप्रमुखाजगुः ॥ मुमुचुःसुमनोधाराःसिद्धानृत्यंतिसास्त्रियः ४ शंखतूर्यमृदंगाद्यानेदुर्दुंदुभयोदिवि तत्रसर्वउपाजग्मुर्देवर्षिपितृणांगणाः ५ ब्रह्माजगद्गुरुर्देवःसहासृत्यसुरेश्वरैः ॥ वैन्यस्यदक्षिणेहस्तेदृष्ट्वाचिह्नंगदाभृतः ६ पादयोरारविंदंचतस्मिन्मेनेहरेःकलाम् ॥ यस्याप्रतिहतंचक्रमंशस्यपरमेष्ठिनः ७ तस्याभिषेकआरब्धोब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः ॥ आभिषेचनिकान्यस्मैआजह्रुःसर्वतोजनाः ८ सरित्समुद्रागिरयोनागागावःखगामृगाः ॥ द्यौःक्षितिःसर्वभूतानिसमाजह्रुरुपायनम् ९ सोभिषिक्तोमहाराजःसुवासाःसाध्वलंकृतः ॥ पत्न्यार्चिषालंकृतयाविरेजेग्निरिवापरः १० तस्मैजहारधनदोहैमंवीरवरासनम् ॥ वरुणःसलिलस्रावमातपत्रंशशिप्रभम् ११ वायुश्चवालव्यजनेधर्मःकीर्तिमयींस्रजम् ॥ इंद्रःकिरीटमुत्कृष्टंदंडंसंयमनंयमः १२ ब्रह्माब्रह्ममयंवर्मभारतीहारमुत्तमम् ॥ हरिःसुदर्शनंचक्रंतत्पत्न्यव्याहतांश्रियम् १३ दशचंद्रमसिंरुद्रःशतचंद्रंतथांबिका ॥ सोमोमृतमयानश्वांस्त्वष्टारूपाश्रयंरथम् १४ अग्निराजगवंचापंसूर्योरश्मिमयानिषून् ॥ भूःपादुकेयोगमय्यौद्यौःपुष्पबलिमन्वहम् १५ नाट्यंसुगीतंवादित्रमंतर्धानंचखेचराः ॥ ऋषयश्चाशिषःसत्याःसमुद्रःशंखमात्मजम् १६ सिंधवःपर्वतानद्योरथवीथीर्महात्मनः ॥ सूतोथमागधोवंदीसंस्तोतुमुपतस्थिरे १७ स्तावकांस्तानभिप्रेत्यपृथुर्वैन्यःप्रतापवान् ॥ मेघनिर्ह्रादयावाचाप्रहसन्निदमब्रवीत् १८

शिनाष्टि ब्रह्मेति तस्मिन्पृथौसन्निहितांहरेःकलामेनइत्यन्वयः ६ ७ एवंप्रशस्यब्राह्मणैःकिमकारीतितत्राह तस्येति अभिषेकसाधनानिस्वयंसंपादितानिकिंवान्यैरित्यतआह आभिषेचनिकानीति ८ तत्रोपायनानिकआजह्रुरितितत्राह सरिदिति ९ १० नकेवलंसरिदादयउपायनंददुःकिंत्वन्येलोकपालादयोपीत्याह तस्माइति ११ १२ तस्यहरेःपत्नीलक्ष्मी १३ नाम्नादशचंद्रंखड्गं त्वष्टाविश्वकर्मा रूपाश्रयंरथं १४ योगमयेऽणिमादियोगसाधने १५ अंतर्धानमदृश्यता आत्मजमात्मनोजातं १६ रथवीथीरथमार्गान् । यथात्मविद्यंराज्ञानिषेवणीयइतिभावेनसूतादीनामुपस्थानप्रकारंवक्ति सूतोथेति १७ पृथोर्निरहंकारत्वप्रकटनायवक्ति स्तावकानिति मेघनिर्ह्रादवत्मेघध्वनिवत्ध्वनिर्यस्याःसातथातया १८

हेसूतहेमागधसौम्यवंदिन्नोक्ष्यतां स्तुतिं प्रयुंजतां वोयुष्माकंमेयःस्तवोमेकिमाश्रयःकंगुणमाश्रित्यवर्तमानःस्यादित्यन्वयः तवशौर्यादिगुणमाश्रित्यवर्ततइतितत्राह लोकइति अस्पष्टगुणस्याप्रकाशितपराक्रमादि गुणस्य यद्वा यद्यहंमत्ख्यातगुणःस्यांतर्ह्येवंस्तवोयोज्यतां । नत्वतथा तस्मात्किमाश्रयोयोज्यतं यतएवमनोवोमयिप्रयुक्तागिरोवितथामाभवन्नित्यन्वयः १९ किमिदानींफलितमत्राह तस्मा दिति यस्मादिदानीमनाविष्कृतगुणावयंतस्मादीडयवाचोयूयंपरोक्षकान्तांरेक्रांतविक्रमानंतरमस्मद्गुणाश्रितान्यस्मद्विषयाणिकर्माण्याश्रित्यालमत्यर्थंस्तोत्रंकरिष्यथेत्यन्वयः यद्वा कथंकारंचेदंवित थाःस्युरस्माद्विरइतितत्राह तस्मादिति यतोवयमप्रकाशितगुणास्तत्रप्रवर्तमानाविषयाणाममत्त्वाद्वैतथ्यमालभंते तस्मात्तदोषपरिहारार्थमस्मदपरोक्षचास्मन्निकटेस्मदग्रदेशेवर्तमानोयोहरिस्तस्यै वयवाचोहरेराश्रितानिचरितान्यंगीकृत्यस्तोत्रमलंकरिष्यथभूषितंकुर्वंतु अन्यथादूषितमेवस्यादतस्तस्यगुणानांनित्यत्वात्तद्विषयायुष्मद्गिरःसफलाःस्युः अविद्यमानकथकावंदिनःपरिकीर्तिताइति युष्मदोषोपिपरिहृतःस्यादिति भाविनोगुणान्नस्तूयइतितत्राह सतीति उत्तमश्लोकगुणानामनुवादमन्यभ्यर्हितैरपिमन्याआत्मस्तवनजुगुप्सितमितिनस्तावयति आत्मप्रशंसामरणमितिस्मृतेः २० वयंतत्रतत्रतंप्रभुंस्तुत्वाततःफलंलभामहेनत्कथमित्याशंक्यतन्मूर्खविषयंनविद्वद्विषयमित्याशयेनाह महद्गुणानिति अनभिव्यक्तत्वेनवास्येऽसतोऽविद्यमानानपिमहतापृथिव्यादीनाक्षमादिगुणानात्म

पृथुरुवाच ॥ हेसूतहेमागधसौम्यवंदिन्लोकेऽधुनाऽस्पष्टगुणस्यमेस्यात् ॥ किमाश्रयोमेस्तवएषयोज्यतांमामय्यभूवन्वितथागिरोवः १९ तस्मात्परो क्षेऽस्मदुपाश्रितान्यलंकरिष्यथस्तोत्रमपीड्यवाचः ॥ सत्युत्तमश्लोकगुणानुवादेजुगुप्सितंनस्तवयंतिसभ्याः २० महद्गुणानात्मनिकर्तुमिच्छन्कस्ता वकैःस्तावयतेसतोपि ॥ तेऽस्यभविष्यन्निति विप्रलब्धोजनावहासंकुमतिर्नवेद २१ प्रभवोह्यात्मनस्तोत्रंजुगुप्संत्यपिविश्रुताः ॥ ह्रीमंतःपरमोदाराःपौरुषं वाविगर्हितम् २२ वयंत्वविदितालोकेसूताद्यापिवरीमभिः ॥ कर्मभिःकथमात्मानंगापयिष्यामबालवत् २३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ इतिब्रुवाणंनृपतिंगायकामुनिचोदिताः ॥ तुष्टुवुस्तुष्टमनसस्तद्वागमृतसेवया १

निकर्तुमिच्छन्प्रकाशयितुकामःकोविद्वांस्तावकैर्मर्वादशैःस्तावयतेनकोपीत्यन्वयः कथंतन्मूर्खविषयमभूदितितत्राह मवाइति यद्वा यदुक्तंहरिविषयंस्तोत्रमलंकरिष्यथेति तद्गुणमहत्वंस्तोत्रंनिर्गुणेह रौकथंसंगच्छतेतथात्वेवास्मद्विरांवैतथ्यंसुलभंस्यादितितत्राह । सतीति उत्तमश्लोकस्यहरेर्गुणानामनुवादेसतिस्तोतृणापापहरत्वेनप्रशस्ते । सभ्या पंडिताःविण्मूत्रपूर्णमदुपेतिकान्यंति जुगुप्सि तमात्मानंनस्तावयंतीत्यन्वयःसभ्येष्वेकोपितथाविधःकिंनस्यादितिशंकमानोमूर्खएवेतिभावेनाह महद्गुणानिति आत्मन्यसतांमहतोअणोरणीयान्महतोमहीयानितिश्रुतिसिद्धस्यहरेर्गुणानौदार्यादि कानात्मनिकर्तुमिच्छन्स्तावकैःकोविद्वान्स्तावयते अपिपदेनोक्तंजुगुप्सितमित्यनुकर्षति । किमित्याश्रेरइत्यतोलोकापवादविषयत्वादित्याशयेनाह मवाइति २१ सद्गुणाःप्रभवोप्यात्मस्तुतिंजुगुप्सं तेकिमुतवयमितिभावेनाह प्रभवापीति विद्यमानगुणसंदर्भस्तोत्रंप्रत्यक्षमपिनपारमार्थिकंपौरुषमात्मनिंदनीयर्थः २२ वरीमभिर्वरगीयैःश्रेष्ठैरित्यर्थः २३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेवि जयध्वजकृतटीकायांपंचदशोध्यायः ॥ १५ ॥ ७ ॥ पृथुस्तुतिव्याजेनहरौभक्तावतारार्थंतन्माहात्म्यंनिरूप्यते अस्मिन्नध्याये नन्वत्रसूतादयःस्तुतौपृथुनानिवारिताअन्यकेस्तोतारोयेनतत स्तुत्याहरौभक्तिस्त्ववार्यतइत्याशंक्यमुनिप्रेरितास्तएवतुष्टुवुरितितत्स्तुतिप्रकारमुपक्रमते इतिब्रुवाणमित्यादिना १

वर्यस्तोष्यामइतिप्रारंभएवप्रेषान्ततुनत्रसमर्थाइत्याहुरित्याह नाल्मिति अलंसमर्थाः पृथुसन्निहितश्रीहरिमहिमसंहवत्त्वादितिभावेनोच्यते यइति योदेवदेवःश्रीनारायणोमायया भक्तानुकंपेच्छयावत तार तस्य वेनांगजेवेनस्यांगाद्वपुषोजन्म । अतएवअतसातत्यगमनइतिधातोर्विदेपसन्निहितत्वेन्प्राप्तस्य । तत्रयोनिस्थितस्यहरेः पौरुषाणिवर्णयितुंवाचस्पतीनांब्रह्मादीनामपिधियोधभ्रमुरितियस्मा त्तस्माद्वयंनसमर्थाइतिकिमुवर्णनीयं चशब्दःकैमुत्यार्थः अन्यत्रदेवोहरिस्तस्यदेवोदेवनंक्रीडनंयस्मिन्पृथौसदेवदेवःपृथुः मायया भगवदिच्छाद्वोधितमुनीच्छयावततार प्रकाशितोभूत्तस्यतेवेनस्यांगाद्व पुषोजातस्यपौरुषाणिकथयितुंवाचस्पतीनांकवीनांधियोवभ्रमुरितिचययदइति धीशब्देनमनोलक्ष्यते मनसावाअग्रेसंकल्पयत्यथवाचाव्याहरतीतिश्रुते वाचोभ्रमंतीतिकिमुवक्तव्यमित्यर्थः २ त र्हिनिवर्ततामित्याहुरित्याह अथापीति असमर्थाअपिकथामृतादृतत्वान्निवर्तितुंमनोनायातीत्यर्थः तर्हिकिंनुकुर्वंतीतितत्राहुरित्याह यथोपदेशमिति साकल्येनस्तवनाशक्तोनिवर्तनंपरमित्यतउक्तं मुनिभिरिति आज्ञोल्लंघनभीरुत्वाद्वितन्महेप्रपंचयामः ३ किंगुणविशिष्टःप्रपंचइत्यत्रोच्यते एषइति तत्परिपंथिनातस्यधर्मसेतोर्विगोप्ता ४ एषपृथौसन्निहितोहरिस्तनौस्वदेहेतनू शक्तिरूपेणा

सूतउवाच ॥ नालंवयंतेमहिमानुवर्णनेयोदेवदेवोऽवततारमायया ॥ वेनांगजातस्यचपौरुषाणितेवाचस्पतीनामपिबभ्रमुर्धियः २ अथाप्युदारश्रवसः पृथोर्हरेःकलावतारस्यकथामृतादृताः ॥ यथोपदेशंमुनिभिःप्रचोदिताःश्लाघ्यानिकर्माणिवयंवितन्महे ३ एषधर्मभृतांश्रेष्ठोलोकंधर्मेनुवर्तयन् ॥ गोप्ता चधर्मसेतूनांशास्तातत्परिपंथिनाम् ४ एषवैलोकपालानांबिभर्त्येकस्तनौतनूः ॥ कालेकालेयथाभागंलोकयोरुभयोर्हितम् ५ वसुकालउपादत्तेकालेचा यंविमुंचति ॥ समःसर्वेषुभूतेषुप्रतपन्सूर्यवद्विभुः ६ तितिक्षत्यक्रमंवैन्यउपर्याक्रमतामपि ॥ भूतानांकरुणःशश्वदार्तानांक्षितिवृत्तिमान् ७ देवेवर्षत्य सौदेवोनरदेववपुर्हरिः ॥ कृच्छ्रप्राणाःप्रजाह्येषरक्षिष्यत्यंजसेंद्रवत् ८ आप्याययत्यसौलोकंवदनामृतमूर्तिना ॥ सानुरागावलोकेनविशदस्मितचा रुणा ९ अव्यक्तवर्त्मैषनिगूढकार्योगंभीरवेधाउपगुप्तवित्तः ॥ अनंतमाहात्म्यगुणैकधामापृथुःप्रचेताइवसंवृतात्मा १० दुरासदोदुर्विषहआसन्नोपिविदू रवत् ॥ नैवाभिभवितुंशक्योवेनारण्युत्थितोनलः ११

मूर्तीःयथाभागंबिभर्ति ५ भरणप्रकारंदर्शयति वस्वित्यादिना वसुर्हिरण्येप्सौयोक्त्रेऽशेवसुतोयेमहायनइत्यभिधानात् यथासंभवंयोज्यं करादानकालेवसुधनमुपादत्ते दुर्भिक्षादौदानयोग्यपुरुषागमनकालेवि मुंचति सूर्योपिग्रीष्मादिकालेवसुजलमुपादत्तेवर्षादौमुंचति समोयथायोग्यंदंडचादिषुप्रतपन्प्रतापंकुर्वन्नन्यत्रयथर्तुप्रतपन् ६ उपर्याक्रमतामाक्रम्यवर्तमानानांमस्तकमप्यपराधंतितिक्षतिसहते दारिद्र्यादार्तानांक्षितिवृत्तिमान्भूमिलक्षणवृत्तिदाता भूमार्थोमृत्स्नयं ७ देवेऽवर्षतिअनावृष्टौसत्यांक्षुभयात्कृच्छ्रप्राणाः क्लिष्टेंद्रियप्रजाःप्रजारक्षिष्यतीत्यन्वयः ८ वदनामृतमूर्तिनामुखचंद्रेण ९ अ व्यक्तसूक्ष्मंवर्त्मचारैःप्रवेशमार्गोयस्यसतथा अव्यक्तानायोगिनांवर्त्मयस्येतिवा नितरांगूढंकार्यंकर्तव्यंयस्य । उपगुप्तवित्तःसुरक्षितकोशःसुरक्षितपशोधा । सितयशाऽनगित्तोविद्वान्विश्रुतएववे त्यभिधानं । अनंतानांमाहात्म्यगुणानामेकंधामाश्रयोयस्यसतथा । अनंतमाहात्म्यगुणाएवैकंधामयस्यसतथावा । अन्यत्रशेषस्यमाहात्म्यगुणैकधाम । संवृतआत्मास्वरूपंयस्यसतथा १० अ ग्नेःशक्तिसंनिधानस्वभावमाह दुरासदइति ११

वायुसंनिधानफलमाह अंतर्बहिरिति अंतश्चारणैः प्राणसंचारैर्बहिश्चारैर्गूढपुरुषैः प्रमत्तंचाकर्मदोहिनमात्मा । [illegible] उदासीनइवाध्यक्ष [illegible] तथा [illegible] स
वैस्थाद्युपरिवर्तमानावस्थौपस्येतिवाध्यक्ष परितोवर्तमानंजानातिनचेतिवा ॥ १२ ॥ आत्मद्विषःआत्मशत्रूणांसुतमपि [illegible] इदंचेतमात्मजमपिदंडयति । तत्रनिमित्तमाह धर्मपथइति
अनेनधर्मराजसंनिधानफलमुक्तंभवति १३ परमेष्ठ्यंशसंनिधानफलमाह अस्येति आमानसाचलात् [illegible] गोगणैः १४ चंद्रगुणसंनिधानफलमाह रंजयिष्यती
ति यद्यस्मादस्मात् १५ सत्योऽवधौम [illegible] १६ १७ आनंदवर्धनः आनंदवृद्धिकरः मुक्तसंग [illegible] पूर्वमुक्तम् [illegible] दंडपाणिरिति ।
॥ १८ ॥ १९ ॥ उक्तमिदंसर्वंश्रीनारायणसंनिधानफलमित्यभिप्रेत्याह अयंत्विति तुशब्दश्चार्थे [illegible] साक्षाद्भगवान् [illegible] नारायण

अंतर्बहिश्चभूतानांपश्यन्कर्माणिचारणैः ॥ उदासीनइवाध्यक्षोवायुरात्मेवदेहिनाम् १२ नादंड्यंदंडयत्येषसुतमात्मद्विषामपि ॥ दंडयत्यात्मजमपिदंड्यं
धर्मपथेस्थितः १३ अस्याप्रतिहतंचक्रंपृथोरामानसाचलात् ॥ वर्ततेभगवानर्कोयावत्तपतिगोगणैः १४ रंजयिष्यतियल्लोकमयमात्मविचेष्टितैः ॥
अथामुमाहूराजानंमनोरंजनकैःप्रजाः १५ दृढव्रतःसत्यसंधोब्रह्मण्योवृद्धसेवकः ॥ शरण्यःसर्वभूतानामानदोदीनवत्सलः १६ मातृभक्तिःपरस्त्रीषुपत्न्याः
स्मरइवापरः ॥ प्रजासुपितृवत्स्निग्धःकिंकरोब्रह्मवादिनाम् १७ देहिनामात्मवत्प्रेष्ठःसुहृदानंदवर्धनः ॥ मुक्तसंगप्रसंगोयंदंडपाणिरसाधुषु ॥ १८ ॥
एषदोग्धामहींविरोगांसतीमोजसौषधीः ॥ समांकरिष्यतेचेमांधनुःकोट्यामंततः १९ अयंतुसाक्षाद्भगवांस्त्र्यधीशःकूटस्थआत्माकलयावतीर्णः॥ यस्मि
न्नविद्यारचितंनिरर्थकंपश्यंतिनानात्वमिवप्रतीतम् २० अयंभुवोमंडलमोदयाद्रेर्गोप्तैकवीरोनरदेवनाथः ॥ आस्थायजैत्रंरथमात्तचापःपर्यस्यतेदक्षिणतोय
थार्कः २१ तस्मैनृपालाःकिलतत्रतत्रबलिंहरिष्यंतिसलोकपालाः ॥ मंस्यंतिएषांस्त्रियआदिराजंचक्रायुधंतद्यशउद्धरंत्यः २२ अयंमहींगांदुदुहेधिराजः
प्रजापतिर्वृत्तिकरःप्रजानाम् ॥ योलीलयाद्रीन्स्वशरासकोट्याभिंदन्समांगामकरोद्यथेंद्रः २३ विस्फूर्जयन्नाजगवंधनुःस्वयंयदाचरत्क्ष्मामविषह्यमाजौ
तदानिलिल्युर्दिशिदिश्यसंतोलांगूलमुद्यम्ययथामृगेंद्रः २४

वृत्तिहेतुगर्भविशेषणद्वयमाह त्र्यधीशइति त्रयाणामीशाइंद्रादयस्तेषामप्यधिकत्वेनेशः । [illegible] चेतनाचेतनकूटेनिश्चलतिकूटस्थः । [illegible]
तत्रउक्तमात्मेति । गुणपूर्णत्वादात्मा । तर्हिस्थानभेदान्नानात्वमायातमत्राच्यते यस्मिन्निति यल्लोकेनिरर्थकंतद्यस्मिन्हरौ [illegible] नानात्वमिव [illegible] । एतदुक्तं
भवति यंल्लोकेस्वपुण्यादिकमविद्यमानत्वमस्त्यादिभगवद्रूपेप्रतीतंनानात्वंयथामिथ्याभवंपश्यंतियोगिनस्तथेति तदुक्त [illegible] प्रतीतत्वं [illegible] पश्यंतिमंत [illegible]
दिनानात्वदृष्टत्वान्निरर्थकमितिपाठे एवधर्मान्पृथक्पश्यन्निति च अनेनतद्धर्मागमपृथक्त्वदर्शनेनानर्थइत्युक्तंभवति २० [illegible] अयमिति [illegible] । [illegible]
स्यतेपर्यटति २१ अन्येपुराजसुसत्सुअस्याधिराज्यंकथमित्याशंक्यचक्रवर्तित्वाच्चुच्यतइतिउच्यते तस्मा [illegible] २२ [illegible] अयंमहीमिति २३ निलिल्युर्निलीनाः लांगूलंपुच्छम् २४

१ अन्वयास्मिन्परब्रह्मणिअविद्यारचितं अनिर्वचनीयाविद्याकल्पितं [illegible] । प्रतीतमपि [illegible]

अहार्षीदित्यनेनास्यप्रतिभटःशतमखएवनान्यइतिद्योतनायकथितमितिज्ञातव्यं चरमेअंत्येश्वमेधेवर्तमानेसति २५ यतोज्ञानात्परंब्रह्मप्रत्यक्षंभवतियोगिनः २६ तद्भविष्यत्कथाऽतीतत्वेनकथं कथ्यतइत्यत्रोच्यते तत्रेति आत्माश्रिताःस्वविषयास्त्रिभिःपद्भिश्चरणैरुपलक्षितायशोनिबंधाः २७ अप्रतिरुद्धचक्रोऽप्रतिहताज्ञो भविताभविष्यतीत्युपसंहरते २८ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेषोडशोध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अस्मिन्नध्यायेसूतादिभिःश्रीहरिमहिमोगनिरद्धत्वेनपृथोर्महिम्न उक्तत्वात्तन्माहात्म्यमेवोच्यते तत्रादौसूतादितृप्तिकरणप्रकारमाह एवंभगवानित्यादिना छंदयामासत्तोषयामास १ राज्ञासमानवयसःश्रेणयस्त्वंगरक्षकाइत्यभिधानाच्छ्रेणयोंगरक्षकाः २ विदुरःसूतादिभिःसूचितंगोदोहनादिपृथुविक्रमंविस्तरतःश्रोतुंलोकोपकारायपृच्छति

एषोश्वमेधाञ्छतमाजहारसरस्वतीप्रादुरभूद्धियत्र ॥ अहार्षीद्यस्यहयंपुरंदरःशतक्रतुश्चरमेवर्तमाने २५ एषस्वसद्मोपवनेसमेत्यसनत्कुमारंभगवंतमेकम् ॥ आराध्यभक्त्यालभतामलंतज्ज्ञानंयतोब्रह्मपरंवदंति २६ तत्रतत्रगिरस्तास्ताइतिविश्रुतविक्रमः ॥ श्रोष्यत्यात्माश्रितागाथाःपृथुःपृथुपराक्रमः २७ दिशोविजित्याप्रतिरुद्धचक्रःस्वतेजसोत्पाटितलोकशल्यः ॥ एवंसुरेंद्रैरनुगीयमानोमहानुभावोभवितापतिर्भुवः २८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेपृथ्वाख्यानेषोडशोध्यायः १६ मैत्रेयउवाच ॥ एवंसभगवान्वैन्यःख्यापितोगुणकर्मभिः ॥ छंदयामासतान्कामैःप्रतिपूज्याभिनंद्यच १ ब्राह्मणप्रमुखान्वर्णान्भृत्यामात्यपुरोधसः ॥ पौरान्जानपदान्श्रेणीःप्रकृतीःसमपूजयत् २ ॥ विदुरउवाच ॥ कस्माद्दधारगोरूपंधरित्रीबहुरूपिणी ॥ यांदुदोहपृथुस्तत्रकोवत्सोदोहनंचकिम् ३ प्रकृत्याविषमादेवीकृतातेनसमाकथम् ॥ तस्यमेध्यंहयंदेवःकस्यहेतोरपाहरत् ४ सनत्कुमाराद्भगवतोब्रह्मन्ब्रह्मविदुत्तमात् ॥ लब्ध्वाज्ञानंसविज्ञानंराजर्षिःकांगतिंगतः ५ यच्चान्यदपिकृष्णस्यब्रह्मन्भगवतःप्रभोः ॥ श्रवःसुश्रवसःपुण्यंपूर्वदेहकथाश्रयम् ६ भक्तायमेऽनुरक्तायतवचाधोक्षजस्यच ॥ वक्तुमर्हसियोऽदुह्यद्वैन्यरूपेणगामिमाम् ७ श्रीशुकउवाच ॥ चोदितोविदुरेणैवंवासुदेवकथांप्रति ॥ प्रशस्यतंप्रीतमनामैत्रेयःप्रत्यभाषत ८ मैत्रेयउवाच ॥ यदाभिषिक्तःपृथुरंगविप्रैरामंत्रितोजनतायाश्चपालः ॥ प्रजानिरन्नेक्षितिपृष्ठएत्यक्षुत्क्षामदेहाःपतिमभ्यवोचन् ९ प्रजाऊचुः ॥ वयंराजन्जाठरेणाभितप्तायथाग्निनाकोटरस्थेनवृक्षाः ॥ त्वामद्ययाताःशरणंशरण्यंयःसाधितोवृत्तिकरःपतिर्नः १०

कस्मादिति दोहनंपात्रद्रव्यम् ३ ४ ५ पूर्वदेहाःपुरातनास्तेषांकथाश्रयंतत्कथासंबंधं सुश्रवसोहरेःश्रवोयशः ६ योदुह्यादितिसर्वप्राणिनांतच्छक्तिनियतत्वात्पुनर्वचनमादावैक्तव्यार्थम् ७ तत्रशुकोपिकथाप्रसंगंसंदधातीत्याह चोदितइति त्वयाहंयथाचोदितएवंविदुरेणेति ८ तत्रपूर्वोत्तरकथाविच्छेदपरिहारायादितएवमैत्रेयोवक्तीत्याह यदेति क्षितिपृष्ठेभूगोलकेनिरन्नेभोजनपदार्थरहितेसति ९ निरन्नइत्यनेनदुःखानिमित्तमितिज्ञातंतत्कीदृशमत्राह वयमिति जाठरेण जठरसंबंधिनाग्निना कोटरंवृक्षविवर युष्माकमीदृशाग्निपरिहारायअन्यशरणप्राप्तिः किंनस्यादत्राह यःशाधीति यस्त्वंनोस्माकंवृत्तिकरःपतिर्यस्मात्तस्मात्त्वंअस्मान्आधिअनुशिक्षस्वेयंबुद्धिरिति १०

१ अथकृष्णस्यपूर्वदेहकथाश्रयमित्यन्वयभ्रांतिवारणायान्वयंदर्शयति ॥ तथाचपूर्वदेहोयेषांतेपूर्वदेहाःअतीताराजानःतेषांकथाश्रयम् । तत्पुरस्कारेणप्रवृत्तभगवतोयशइत्यर्थः । टी०

वृषिक्रूरस्यत्वेनख्यातामिप्रायस्यापिराज्ञःस्वाभिप्रायमुद्रूक्षयंतीत्याह । तन्नइति । रातवेमरणाय उज्झितांआस्यक्तांत्राः पूर्वमेवेतिशेषः । वार्तापतिःजनानामन्नंदत्त्वारक्षकइत्यर्थः ११ राज्ञोराज कुमन्त्रोहिसकत्वसंभवेनाकिमुचरंकार्यमभूत्तत्राह पृथुरिति करुणंदयाजनकंनिमित्तमन्नाभावस्यकारणमन्वपद्यतज्ञातवान् १२ ज्ञात्वाप्यशक्यमितिमन्वासाधयिष्यामइतिगुडाजिह्विकावाणीमुक्त्वा क्रियाप्रीवरेवेनास्थापीतितत्राह इतीति विशिखंशरं त्रिपुरहाहरः १३ तत्रभूम्याकिमकारीतितत्राह प्रवेपमानेति वेपृकंपनइतिधातुः गोःसतीगोरूपा । मृगयोर्व्याधात् १४ अत्रपृथुनापलायं त्याःकिंपार्कामितिनिवृत्तंकिंनेत्याह तामेवेतिअन्ववजत् पृष्ठतोगतोभूत् सारंगइवकार्यसारग्राहित्वात्पृष्ठतोऽयासीदवनवागमुक्त्वावधीदित्याशयेनाह शरमिति १५ १६ राजरूपिणोहरेःसन्नि धानविशेषविच्वादुत्तरकार्यस्यापिस्वाभिमेतत्वाद्विद्राव्यन्यतमापितामत्रायतेत्याह लोकेनेति वैन्यादन्यस्माज्जीवनभद्राणिपश्यतीनिवृद्धयैवहरेःसर्वप्राणिप्रेरकत्वेनतच्छक्तिनियतत्वाच्चभूमरावृत्तिमाह इत्येवेति १७ अत्रवचनमेवानुसर्तव्यनान्यदितिभाववतीवाक्ति उवाचेति १८ रक्षायांनियुक्तस्यतवापराधमंतरेणाभिहननंनयुक्तमित्याह सत्त्वमिति । एवमपिमांहनिष्यसिचेत्तवधर्मज्ञत्वमपहास्यत

तन्नोभवानीहतुरातवेन्नंक्षुधार्दितानांनरदेवदेव ॥ यावन्ननंक्ष्यामहउज्झितान्नावार्तापतिस्त्वंकिललोकपालः ११ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ पृथुःप्रजानांकरुणंनि शम्यपरिदेवितम् ॥ दीर्घंदध्यौकुरुश्रेष्ठनिमित्तंसोन्वपद्यत १२ इतिव्यवसितोबुद्ध्याप्रगृहीतशरासनः ॥ संदधेविशिखंभूमेःक्रुद्धस्त्रिपुरहायथा १३ प्रवे पमानाधरणीनिशम्योदायुधंचतम् ॥ गौःसत्यपाद्रवद्भीतामृगीवमृगयोर्द्रुतम् १४ तामेवान्वव्रजद्वैन्यःकुपितोत्यरुणेक्षणः ॥ शरंधनुषिसंधाययत्रयत्रपला यति १५ सादिशोविदिशोदेवीरोदसीचांतरंतयोः ॥ धावंतीतत्रतत्रैनंददर्शानूद्यतायुधम् १६ लोकेनाविंदतत्राणंवैन्यान्मृत्योरिवप्रजाः ॥ त्रस्तातदा निववृतेहृदयेनविदूयता १७ उवाचाथमहाभागंधर्मज्ञापन्नवत्सल ॥ त्राहिमामपिभूतानांपालनेवस्थितोभवान् १८ सत्वंजिघांससेकस्माद्दीनामकृ तकिल्बिषाम् ॥ अहनिष्यत्कथंयोषांधर्मज्ञइतियोमतः १९ प्रहरंतिनवैस्त्रीषुकृतागःस्वपिजंतवः ॥ किमुतत्वद्विधाराजन्करुणादीनवत्सलाः २० मां निहत्याजरांनावंयत्रविश्वंप्रतिष्ठितम् ॥ आत्मानंचप्रजाश्चेमाःकथमंभसिधास्यसि २१ ॥ पृथुरुवाच ॥ वसुधेत्वांवधिष्यामिमच्छासनपराङ्मुखीम् ॥ भागंबर्हिषियावृंक्तेनतनोतिचनोवसु २२ यवसंजग्ध्यनुदिनंनैवदोग्ध्यौधसंपयः ॥ तस्यामेवंहिदुष्टायांदंडोनात्रनशस्यते २३

इत्याशयेनाह । अहनिष्यदिति । योभवान्धर्मज्ञइतिमतोऽभविष्यत्तर्हिकथंयोषांमामहनिष्यदित्यन्वयः १९ बालिशाअपिजंतवःस्त्रीवधंनकुर्वंति किंपुनर्भवादृशाइत्याह प्रहरंतीति २० नकेवलम स्माकंनिरपितुस्वस्यहानिरपिस्यादित्याह मांनिहत्येति । अजरांनूतनामिवस्थितांधास्यसिधारयिष्यसि २१ स्वोक्तकारित्वकरणायपृथुर्भीतिकरंवाक्यंवक्ति । वसुधइति । ननु वधयोग्यापराध कारितत्राह मच्छासनेति अनेनतवपत्युर्ममस्त्रीवधोनदोषायभर्तृशासनातिक्रमएवापराधित्वादितिध्वनितम् । किंतत्त्वच्छासनातिलंघनं येनापराधिनीस्यामत्राह भागमिति याभवती बर्हिषि यज्ञे भुक्त्वाहुतिहृतंहविर्भागंवृंक्तेवृणोति सात्वं वसुधनंयोग्यंनतनोषिपरि..केननप्रपंचयसीत्यन्वयः २२ एतदेवविशिनष्टि यवसमिति हविराख्ययवसं पयःशब्दस्यजलेपिवृत्तेरित्यतऔधस मिति गोरूपत्वात्स्तन्युक्तिः । यत्पालितान्यःप्रजाभ्यः या पयोनदोग्धि तस्यामेवंदुष्टायामत्रभवत्यांदंडोनशस्यतइतिनहि । शस्यतएवेत्यर्थः २३

आत्मन्यसत्त्वादमुंचामीतिनेत्याह । त्वंखल्विति । त्वदधिकरणत्वेनप्रजाजीवनार्थत्वेनविरिंचिसृष्टौषध्यदानेचौर्यात्त्वयदोषोपितवस्यादित्यर्थः आत्मनिमत्त्वात्नदास्यामीतिदुराग्रहबुद्धिरवज्ञेति २४ मद्वचस्त्वकोपनिवारणावसायीनतुशरणागतप्रजारक्षणोपायोसिद्धिरितितत्राह अमूषामिति अमूषांशरणागतानामेदसामांसविशेषेण २५ तथापिस्त्रीवधोनशरतइतितत्राह पुमानिति यएवंविधस्त द्वधः २६ यदुक्तंमांनिहत्यात्मानमिमाःप्रजाश्चांभसिकथंधारयिष्यसीतितत्राह त्वांस्तब्धामिति मायागामित्यनेनमोवधदोषोपिनास्तीतिसूचितंआत्मयोगबलेनौत्पत्तिकस्वरूपधारणयाशक्त्या २७ त च्चनिरुत्तरयाधरयाकिमकारीतितत्राह एवमिति २८ स्वयंदेवतास्वेकत्वेनहरेरन्यस्यैवंविधवाक्यानुदयादित्यादिहेतुनाज्ञातत्वान्धरापृथ्व्यन्तर्यामिणतद्योग्यैर्गुणैरन्यत्रायोग्यैःश्रीनारायणमभिष्टौति नमइति मायायाप्रकृत्याचित्यशक्त्यावा । विन्यस्तातद्योग्यतयाविरचितानानातनवोब्रह्मादिजीवदेहायेनसतथोक्तस्तस्मै । ब्रह्मादिजीवदेहास्तुमायादेहाःप्रकीर्तिताइतिवचनात् मायाशब्देन नैंद्रजालमप्रोच्यतइति । स्वस्यापिप्राकृतदेहसंभवेनदेववदत्तवत्कर्मणिश्रांतत्वेनप्रपंचरचनानुपपत्तिरित्यतउक्तमगुणात्मनइति सत्त्वादिगुणरहितस्वरूपाय यदिहरःस्वरूपप्राकृतगुणरहितंतर्हिकीदृ शंयेनदेहित्वेनसृष्ट्यादौप्रवृत्तिःस्यादित्यस्यापीदमेवोत्तरंगुणात्मनइति ज्ञानानंदादिगुणदेहाय आत्माजीवंधृतौदेहइनियादवः अस्तुज्ञानादिगुणदेहत्वंनथापिप्रकृत्याप्रवर्तमानस्यकर्दममणेरिवकाधि तद्दोषानिस्वारइतितत्राह स्वरूपेति स्वरूपानुभवेनतद्ब्रह्मवेदाहब्रह्मास्मीतिश्रुतिसिद्धेनस्वरूपावरोक्षणनिर्धूतानिरस्ताद्रव्यक्रियाकारकनिमित्तानांविभ्रमाणामूर्मयोयेनसतथा द्रव्यादयस्तामसतै

त्वंखल्वौषधिबीजानिप्राक्सृष्टानिस्वयंभुवा ॥ नमुंचस्यात्मरुद्धानिमामवज्ञायमंदधीः २४ अमूषांक्षुत्परीतानामार्तानांपरिदेवितम् ॥ शमयिष्यामि मद्बाणैर्भिन्नायास्तवमेदसा २५ पुमान्योषिदुतक्लीबआत्मसंभावनोधमः ॥ भूतेषुनिरनुक्रोशोनृपाणांतद्वधोवधः २६ त्वांस्तब्धांदुर्मदांनीत्वामायागां तिलशःशरैः ॥ आत्मयोगबलेनेमाधारयिष्याम्यहंप्रजाः २७ एवंमन्युमयींमूर्तिंकृतांतमिवबिभ्रतम् ॥ प्रणताप्रांजलिःप्राहमहीसंजातवेपथुः २८ ॥ धरण्युवाच ॥ नमःपरस्मैपुरुषायमाययाविन्यस्तनानातनवेगुणात्मने ॥ नमःस्वरूपानुभवेननिर्धुतद्रव्यक्रियाकारकविभ्रमोर्मये २९ येनाहमा त्मायतनंविनिर्मिताधात्रायतोयंगुणसर्गसंग्रहः ॥ सएवमांहंतुमुदायुधःस्वराडुपस्थितोऽन्यंशरणंकमाश्रये ३० यएतदादावसृजच्चराचरंस्वमाययात्मा श्रययाऽवितर्क्यया ॥ तयैवसोयंकिलगोप्तुमुद्यतःकथंनुमांधर्मपरोजिघांसति ३१

जसवैकारिकाहंकारसंज्ञाः यद्वा द्रव्यंगुणानामाधारोदेहःक्रियाकर्मेंद्रियंकारकंज्ञानेंद्रियं एतन्निमित्तानांविभ्रमाणांसंशयाद्यंतःकरणधर्माणामूर्मयः परंपरादूरोत्सारितायेनसतथा विभ्रमःसंशयेभ्रांतौशो भायांचेतियादवः तत्रांकिकारणमित्यतउक्तंस्वरूपेति द्रव्यक्रियादिनिमित्तविभ्रमोर्मयोस्माकमेवनहरेरितिनिरणायि २९ यतःस्वामित्वेनपितृत्वेनगुरुत्वेनस्थितंहरिंशरणंविहायममान्योरक्षकोस्तीतिभ्रा त्याऽलब्ध्वान्यन्निवृत्तेत्यत्रस्तत्स्वामित्वादिकंतवैवेतिसयुक्तिकमाह येनेति येनधात्राहरिणाहमात्मीयतनुःस्वशरीरत्वेननिर्मिता यस्यपृथिवीशरीरमितिश्रुतेः यतोयस्मात्सत्त्वादिगुणैःसर्गसंग्र हः स्यात्सएवपितृभूतःस्वराट्स्वामीउदायुधः शिक्षागुरुर्मांहंतुमुपस्थितइत्यन्वयः किमतइतितत्राह अन्यमिति किंकुर्मःकस्यवाब्रूमोगरदायास्वमातरीतिवाक्यंध्वनयति कमित्यनेन ३० तन्निर्माते श्वरोन्यस्त्वाजिघांसुःपृथुराजाचापरइतिमदाशंकांपरिहरन्विवपूर्वोक्तार्थंविवृणोति यएतदिति आत्मैवाश्रयोयस्याःसाआत्माश्रयातयाऽतएवावितर्क्ययाविविधतर्काविषयया अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णा मित्यादिश्रुतिसिद्धत्वान्निर्वक्तुमशक्येत्येतदद्वैतवादितर्कागोचरेत्यर्थः एवंविधयास्वमाययास्वप्रकृत्यास्रष्टुःपाल्यपितुश्चैकत्वेनतस्यहंतृत्वंनयुक्तमदर्शनादित्यर्थः वार्तासंभाव्ययोःकिलेत्यभिधानं अतः संभावितंनभवतीति । यथास्वस्यतर्काविषयत्वंतथामायायाअपीतिसूचितम् ३१

हरेस्सर्वाविषयत्वंस्पष्टयति नूनंतवेति । विभो । अकृतात्मभिरल्पबुद्धिभिरशिक्षितबुद्धिभिर्वाजनैर्दुर्जयपात्स्वमायया । ईशस्यैश्वर्यादिगुणाकरस्य । समीहितंसमीचीनंचेष्टितंनलक्ष्यते । नूनंतर्कपामी स्त्वन्वयः । तर्कैर्निश्चितयोनूनमितिपादयः । समीहितंकिंतदित्यतआह । यस्त्विति यस्त्वकरोत्कार्यं । ब्रह्मणाजगदकारयच्च । अनेकःइंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयतेइतिश्रुतेः । नत्वतएकः एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः । एवंविधःसपरतःपरेषामीश्वरोनास्माकमार्तानामितिक्षोण्याक्षेपलक्षणमर्थविशेषंध्वनयति । अथांतरामभवान् ३२ कर्तृत्वेनकारयितृत्वेनसर्वस्वातंत्र्यप्रतीतेःपृथिव्यादीनाकर्तृत्वमीश्वरश क्त्यनुरूपत्वादित्याह । सर्गादिति द्रव्याणिपंचभूतानिक्रियाःकर्मेंद्रियाणिकारकाःज्ञानेंद्रियाणिचेतनोर्जीवएतान्व्याप्यनिष्ठंतीतिचेतनात्मानस्ताभिःशक्तिभिर्यास्यजगतःसर्गाद्यनुरूणद्धितत्तद्योग्य तानुकूल्येनकरोतितस्मैनमइत्यन्वयः । एकस्ययुगपदनेकवैचित्र्योपेतपदार्थस्रष्टृत्वंकथमुपपद्यतइत्यतउक्तं समुन्नद्धेति तदुक्तं विरुद्धशक्त्याश्रयस्यनित्यायुगपदेवतु तस्मैनमोभगवतेविष्णवेसर्वजिष्णवे कर्तृत्वशक्तिःस्वरूपभूतेत्युक्तं वेधसइति कर्तृत्वशक्तिमते । किंनामधेयमस्येत्यतउक्तं परस्मादिति । अनेनपुंशक्तिमत्त्वादस्यैवोक्तमुपपन्नमित्यसूचि ॥ ३३ ॥ पूर्वंत्वयैवभूतधात्रीत्वेनसंक्रम

नूनंतवेशस्यसमीहितंजनैःस्वमाययादुर्जययाकृतात्मभिः ॥ नलक्ष्यतेयस्त्वकरोदकारयद्योनेकएकःपरतःसईश्वरः ३२ सर्गादियोस्यानुरुणद्धिशक्तिभि र्द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मभिः ॥ तस्मैसमुन्नद्धविरुद्धशक्तयेनमःपरस्मैपुरुषायवेधसे ३३ सवैभवानात्मविनिर्मितंजगद्भूतेंद्रियांतःकरणात्मकंविभो ॥ संस्थापयिष्यन्नजमांरसातलादभ्युज्जहारांभसआदिसूकरः ॥ ३४ ॥ अपामुपस्थेमयिनाव्यवस्थिताःप्रजाभवानद्यरिरक्षिषुःकिल ॥ सवीरमूर्तिःसमभू द्धराधरोयोमांपयस्युग्रशरोजिघांससि ३५ नूनंजनैरीहितमीश्वराणामस्मद्विधैस्तद्गुणसर्गमायया ॥ नज्ञायतेमोहितचित्तवर्त्मभिस्तेभ्योनमोवीरयशस्करे भ्यः ३६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेसप्तदशोध्यायः १७ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ इत्थंपृथुमभिष्टूयरुषाप्रस्फुरिताधरम् ॥ पुनराहावनिर्भीतासंस्त भ्यात्मानमात्मना १ सन्नियच्छविभोमन्युंनिबोधश्रावितंचमे ॥ सर्वतःसारमादत्तेयथामधुकरोबुधः २ अस्मिँल्लोकेथवामुष्मिन्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ दृष्टायोगाःप्रयुक्ताश्चपुंसांश्रेयःप्रसिद्धये ३

त्वाद्धिरण्याक्षनीतांमामुदाहारितवांस्तत्रात्मयोगबलेनैवधारयिष्यामीतिप्रतिज्ञाकालेसंकल्पभंगःस्यादित्याशयेनाह सत्राइति सत्राइत्यनेनयएतादित्याद्युक्तंपरामृश्यते मामां ॥ ३४ ॥ भूमेरुद्धर्तान्योऽस्मि न्नस्त्वस्मात्संकल्पभंगःकथमितिमंदाशंकांपरिहरति अपामुपस्थइति जलस्योपरिस्थितांमांजिघांससि सवीरमूर्तिर्भवानधरक्षितुकामोथराधरोभूमेर्भर्तासमभूदित्यन्वयः ३५ क्वीत्वमस्माद्विचेष्टितंकिंजा नासीत्याशंक्यसत्यं । तथाप्यस्माकंपुष्पत्यसादनापनमइत्येतावत्कर्तुमुचितमितिभावेनाह नूनजनैरीति त्वद्गुणसर्गमाययातवसृष्ट्यादौगुणकर्मभूतयासर्गमाययाप्रकृत्या ३६ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधे टीकायांसप्तदशोध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ स्वरूपभूतागुणाहरेरपरोक्षज्ञानाद्भयच्यंतइत्येतदर्थसंग्रहार्थभूमेस्तत्तद्वसुदोहननिरूप्यतेस्मिन्नध्याये तत्रादौ पृथोःक्रोधशमनायपुनर्भूमेस्त थ्यवचनमकारयत्किं इत्थमिति १ कथंनियच्छामिक्रोधंयेनतच्छांतिहेतुंश्रुत्वाऽऽद्रांतःकरणोभवामीतितत्राह निबोधेति पुंसेहसद्धर्मएवशिक्षणीयोनसाल्लिकोधर्मइत्याशयेनाह सर्वतइति ॥ २ ॥ कीदृशंश्राव्यंयेनत्वकृतोपयोगिस्यादत्राह अस्मिन्निति लोकेदृष्ट्यादिश्रेयःसिद्धदेवीजाद्यर्जनोपायाअमुष्मिन्स्वर्गादौयागादियोगास्तत्त्वदर्शिभिर्मुनिभिर्दृष्टाःप्रयुक्ताश्चेत्यन्वयः ३

१ नास्तिकधर्मः ।

ततःकिमित्यतोन्वयव्यतिरेकावाह तानातिष्ठतीति ४ अविद्वानव्युत्पन्नः व्यभिचरंति नियमेननसिध्यंति ५ किंबहुकथाकथनेनाधुनौषधीनामनुपलंभःकस्मात्तन्निमित्तंकथयेतितत्राह पुरेति याःपुरा विरिंचेनसृष्टास्ताओषधीरहमग्रसमित्यन्वयः ६ अकृतपुरुषैर्भुज्यमानत्वंभवादृशेनक्षत्रियेणारक्षितत्वमगोपितत्वंनृलोकस्यचोरप्रायत्वंचावेक्ष्यमत्सूपपन्नेषु श्रीनारायणपूजालक्षणयज्ञप्रयोजनस्यावश्यकत्वादिति ७ तर्हितादेहीति तत्राह नूनमिति क्षीणानामापादनदुःसाध्यमितितत्राह तत्रेति शास्त्रदृष्टेन ननुस्वरूपतोनष्टाउतलघुतामापन्नाइतिसंशयोमाभूनत्तत्कार्यसाधनेतच्छास्त्रदृष्टोपायेनसर्वसाध्यम् ८ तथापिकिंरामानुचराणांवानराणांवारेणुकायावामृतसंजीविन्यादिनेत्यत्रप्राप्तमुपायंवक्ति वत्समिति वत्सलावत्सप्रिया अनुरूपं तत्तद्योग्यंदोहनदोहक्रियाविशेषम् ९ नैतावतापर्यंतइत्युक्तं दोग्धारंचेति ओजस्वदवष्टंभकृत्प्राणधारणशक्तिमदमित्यर्थः १० औषध्युत्पत्तौप्रधानसाधनजलतद्विषमायांमयिदेववृष्टपयोनसमप्रसरति तद्यथाऽपर्त्तावपिअवृष्टकालेसमस्याद्तथामांसमांकुर्वन्यथौषध्य

तानातिष्ठतियःसम्यगुपायान्पूर्वदर्शितान् ॥ अपरःश्रद्धयोपेतउपायान्विंदतेंजसा ४ ताननादृत्ययोविद्वानर्थानारभतेस्वयम् ॥ तस्यव्यभिचरंत्यर्थाः प्रायशश्चपुनःपुनः ५ पुरासृष्टाश्चौषधयोब्रह्मणायाविशांपते ॥ भुज्यमानामयादृष्टाअसद्भिरधृतव्रतैः ६ अपालितानादृतास्ताभवद्भिर्लोकपालकैः ॥ चोरीभूतेथलोकेहंयज्ञार्थेऽग्रसमौषधीः ७ नूनंतावीरुधःक्षीणामयिकालेनभूयसा ॥ तत्रदृष्टेनयोगेनभवानादातुमर्हति ८ वत्संकल्पयमेवीरयेनाहंवत्सलातव ॥ धोक्ष्येक्षीरमयान्कामाननुरूपंचदोहनम् ९ दोग्धारंचमहाबाहोभूतानांभूतभावन ॥ अन्नमीप्सितमोजस्वद्भगवान्वांछतेयदि १० समांचकुरुमांराजन्देववृष्टंयथापयः ॥ अपर्तावपिभद्रंतेउपावर्तेतमांविभो ११ इतिप्रियंहितंवाक्यंभुवआदायभूपतिः ॥ तथाचकारसर्वत्रसारमादददेनबुधाः १२ वत्संकृत्वामनुंपाणावदुहत्सकलौषधीः ॥ ततोऽपरेयथाकामंदुदुहुःपृथुभाविताम् १३ ऋषयोदुदुहुर्देवीमिंद्रियेष्वथसत्तम ॥ वत्संबृहस्पतिंकृत्वापयश्छंदोमयंशुचि १४ कृत्वावत्संसुरगणाइंद्रंसोममदूदुहन् ॥ हिरण्मयेनपात्रेणवीर्यमोजोबलंपयः १५ दैतेयादानवावत्संप्रह्लादमसुरर्षभम् ॥ विधायदुदुहुःक्षीरमयःपात्रेसुरासवम् १६ गंधर्वाप्सरसोऽधुक्षन्पात्रेपद्ममयेपयः ॥ वत्संविश्वावसुंकृत्वागांधर्वंमधुसौभगम् १७ वत्सेनपितरोऽर्यम्णाकव्यंक्षीरमधुक्षत ॥ आमपात्रेमहाभागश्रद्धयाश्राद्धदेवताः १८

तुल्यादेत्वत्कोपविषयास्यामित्याह समांचेति ११ अत्रापित्वद्धस्तंत्वयैवोद्रीयंदातव्यं अन्यथावधिष्यामीतिपुनरपिपृथुनाकिंकुपितंनांकिंतुतदुक्तमंगीकृतंसारग्राहित्वादित्याह इतीति प्रियहितं श्रोतुःसुखं प्रियंपथ्यं हृदयगमंहितं भूपतिःपृथुः १२ १३ ततोपरइत्युक्तंविव्रियते । ऋषयइत्यादिना देवीसरस्वती इदमेवविशिनष्टि छंदोमयमिति वेदमयपय.कुत्र वागिंद्रियेषु १४ नकेवलसोमरसमात्रमदुदुहन्किंतुतद्भवंगुणंचेत्याह वीर्यमिति पराक्रमंमाहात्म्यंवा ओजोवष्टंभशक्तिं बलंनिराहारत्वेपिचेष्टाशक्तिं अत्रव्याख्यानेवगुणानदूदुहन्नतुस्वरूपभूतान् तदुक्तं गुणाःस्वरूपभूताश्चवाह्याश्चेतिद्विधामताः स्वरूपभूतान्यत्वतेहरेर्वाह्यान्दुदुहुःपयइति १५ अयःपात्रे अयोमयेपात्रे । सुराख्यमासवंमधु प्रह्लादस्यप्रतिमन्वंतरमुत्पन्नप्रायत्वादत्रोक्तं प्रतिमन्वंतरप्रायःप्रह्लादाद्यात्रभविरंतिवचनात् १६ गांधर्वगानं मधुसौभगंसौभाग्यलक्षणंमधु १७ आमपात्रेनवभांडे श्राद्धदेवताःश्राद्धकर्मणांदेवताः १८

१ प्रथोःस्वायंभुवमन्वंतरोत्पन्नत्वात् । प्रह्लादस्यचवैवस्वतमन्वंतरोत्पन्नहिरण्यकशिपूत्पत्तेरित्यतः प्रसारन्याह । दी० ।

संकल्पानवर्षीसंकल्पमात्रेणाभीष्टसिद्धिप्रदांसिद्धिं येविद्याधरादयस्तेषनभसिविद्यांखेचरत्वलक्षणांसिद्धिमधुक्षतेत्यन्वयः १९ अंतर्धानगतात्मनाऽदृश्यत्वेनात्मकरूपत्वेन अन्येमायिनोधारणा मूर्तिंचितामयाख्यांमायां २० पिशिताशनामांसभक्षाः भूतेशोभैरवाख्योरुद्रोवत्सोयेषांतेतथोक्ताः क्षतजासवंकपालगरूयंमद्यम् २१ अज्ञादीनांविषधरत्वसाम्येपवांतरविशेषत्वान्पृथगुक्तिः २२ गोवृषंनंदिकेश्वरं मृगेंद्रेणसिंहेनदंष्ट्रिणः २३ क्रव्यादाःप्राणिनोहिंस्राः क्रव्यमपक्वमांसम्स्वकलेवरंपात्रेदुदुहुरित्यन्वयः चरंजंगमं अचरंतरुफलम् २४ वनस्पतयनिंबादिभेदेनबहुत्वाद्द्रुमस्य पृथगित्युक्तं नानाधातून्सुवर्णादीन् २५ उपसंहरति सर्वइति स्वजातिषुमुख्यःस्वमुख्यःसएववत्सस्तेन सर्वान्कामानदोग्धीतिसर्वकामदुघातां २६ एकस्याःपृथ्व्याःक्षीरभेदःकथमत्राभूदत्राह पूर्वमिति दोहभेदेनवत्सभेदेनादिशब्दाद्दोग्धृभेदेनच ॥ २७ ॥ राज्ञःकिमितिकुपितमुततूर्ष्णीभूतमितिसंशयावसरोनास्तीत्याह ततइति लोकगोविलक्षणक्षीरभेददातृत्वादत्रप्रीतिरेवसंभावितत्वात्

प्रकल्प्यवत्संकपिलंसिद्धाःसंकल्पनामयीम् ॥ सिद्धिंनभसिविद्यांचयेचविद्याधरादयः १९ अन्येचमायिनोमायामंतर्धानगतात्मना ॥ मयंप्रकल्प्यवत्सं तेदुदुहुर्धारणामयीम् २० यक्षरक्षांसिभूतानिपिशाचाःपिशिताशनाः ॥ भूतेशवत्सादुदुहुःकपालेक्षतजासवम् २१ तथाऽहयोदंदशूकाःसर्पानागाश्च तक्षकम् ॥ वत्संविधायदुदुहुर्बिलपात्रेविषंपयः २२ पशवोयवसंक्षीरंवत्संकृत्वाचगोवृषम् ॥ अरण्यपात्रेचाधुक्षन्मृगेंद्रेणचदंष्ट्रिणः २३ क्रव्यादाःप्राणिनःक्रव्यंदुदुहुःस्वकलेवरे ॥ सुपर्णवत्साविहगाश्चरंचाचरमेवच २४ वटवत्सावनस्पतयःपृथग्रसमयंपयः ॥ गिरयोहिमवद्वत्सानानाधातून्स्वसानुषु ॥ २५ सर्वेस्वमुख्यवत्सेनस्वेस्वेपात्रेपृथक्पृथक् ॥ सर्वकामदुघांपृथ्वींदुदुहुःपृथुभाविताम् २६ एवंपृथ्वादयःपृथ्वीमदुहन्स्वन्नमात्मनः ॥ दोहवत्सादिभेदेनक्षीरभेदंकुरूद्वह २७ ततोमहीपतिःप्रीतःसर्वकामदुघांपृथुः ॥ दुहितृत्वेचकारेमांप्रेम्णादुहितृवत्सलः २८ चूर्णयन्स्वधनुःकोट्यागिरिकूटानिराजराट् ॥ भूमंडलमिदंवैन्यःप्रायश्चक्रेसमंविभुः २९ अथास्मिन्भगवान्वैन्यःप्रजानांवृत्तिदःपिता ॥ निवासान्कल्पयांचक्रेतत्रतत्रयथार्हतः ३० ग्रामान्पुरःपत्तनानिदुर्गाणिविविधानिच ॥ घोषान्व्रजांश्चशिबिरानाकरान्खेटखर्वटान् ३१ प्राक्पृथोरिहनैवैषापुरग्रामादिकल्पना ॥ यथासुखंवसंतिस्मतत्रतत्राकुतोभयाः ३२ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

२८ इदानींभूमेःसमीकरणप्रकारंवक्ति चूर्णयन्निति गिरिकूटानिगिरिशृंगाणि कूटोस्त्रीशृंगमाद्यापेण्वद्रिकुंजरुभेदयोरितियादवः क्वचित्क्वचिद्गिरिकूटादीनामस्थात्प्रायइत्युक्तं २९ भूमेःसमीकरणेनसुखंवैकनास्यप्रजानांप्रयोजनंकिमकारिराज्ञेतितत्राहाथेति ३० उक्तविशिनष्टि ग्रामानिति ग्रामोबहुजनाकीर्णोनगरंराजाश्रयंपुरं समुद्रसंगतनद्युपकंठेपवनजनाश्रयःपत्तनं जलपर्वतादिनागंतुमशक्यंस्थानंदुर्गं गवांस्थानंघोषः गोपालानांस्थानंव्रजः गोष्ठंघोषइतिपांक्तोव्रजस्तन्पालसंस्थितिरित्यभिधानादोष्ठाध्वनिवहाव्रजाइतिसामान्यवचनंइतिज्ञातव्यं सेनानिवेशस्थानंशिबिरं वैश्यानामाश्रयोनगरं कृषकोपजीवनंखेटः । आदित्यादिवारमुद्दिश्ययत्रवणिजांयोगस्तत्खर्वटाख्यंस्थानंवस्त्रभारविक्रयस्थानंवा । पार्श्वंडिनांनवामरस्थानंवा ३१ इदंपुरादिनिर्माणपृथोर्माहात्म्याविनाभूतमित्याह प्राक्पृथोरिति किमतइतितत्राह यथेति अनेनेतःपूर्वराज्ञांसाधुत्वेपिसंबाधयाप्रजानांनिवाससुखंनास्तीतिसूचितम् ३२ ॥ ॥ इतिचतुर्थेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

ब्रह्मार्पितकर्मणाशुद्धांतःकरणस्यपुंसोहरेरापरोक्ष्यंस्यादितिविवेदयितुंपृथोर्यज्ञकरणव्याजेनहरेर्माहात्म्यंनिरूप्यतेस्मिन्नध्याये कर्मणाज्ञानमातनोतीतिश्रुतेः तत्रप्रथमतःपृथोर्यज्ञदीक्षाप्रकारमाह अथेति घो टकेवीथितुरगतुरंगाश्वतुरंगमाः वाजिवाहार्वगंधर्वहयसैंधवसप्तयइत्यमरः नाम्नाब्रह्मावर्तं सरस्वतीदृषद्वत्योरंतर्देवनिर्मितं ब्रह्मावर्तमानवर्तंविदुर्देशंविचक्षणाइत्यभिधानं प्राचीमैंद्रींदिशमुद्दिश्यस्यं दमाना १ अत्रेंद्रेणस्वनामाभिमूल्ण्यौयज्ञेक्रियमाणेकथंक्षांतमत्राह तदभिप्रेत्येति २ शतक्रतोःकर्मणोतिशयमाह यत्रेति सर्वात्मासर्वव्यापी ३ निघंटवत्यज्ञपतिरित्यादिनाम्नांबहुत्वकथनेनकि मेकेनागतेनेत्यतउक्तमन्वितइति अनेनाधिराजेन्द्रयंनद्योतितमित्यतउक्तमुपगीयमानइति ४ गायकानांकिंचिदनुगम्यस्वाभिमतमुपेत्यपश्चादन्यतोगमनसंभवादित्यतोयावद्गम्यमनुगंतॄनाह सिद्धे ति ५ तत्त्वविदामनुगमनमेवतन्माहात्म्यद्योतकमित्यतउक्तं कपिलइत्यादि नित्यविरोधिनांदैत्यादीनामनुगमनकथंसंगच्छतइत्यतउक्तं भागवताइति अनेनदैत्यादयोद्विविधाःसंतीतिध्वनितं येचतस्यहरेःसेवनोत्सुकास्तेचान्वीयुरिति ६ धर्मदुघायज्ञयोग्यपयोदोग्ध्रीति । नकेवलमेतावदेवकिंतुसर्वकामदुघा नैतत्स्तुतिमात्रमनुभवसिद्धमित्याह महीति महित्वान्महनीयत्वाच्चमही ७ गोपा

मैत्रेयउवाच ॥ अथादीक्षितराजर्षिर्हयमेधशतेनसः ॥ ब्रह्मावर्तेमनोःक्षेत्रेयत्रप्राचीसरस्वती १ तदभिप्रेत्यभगवान्कर्मातिशयमात्मनः ॥ शतक्रतुर्नममृषेपृथोर्यज्ञमहोत्सवम् २ यत्रयज्ञपतिःसाक्षाद्भगवान्हरिरीश्वरः ॥ अन्वाहूयतसर्वात्मासर्वलोकगुरुःप्रभुः ३ अन्वितोब्रह्मशर्वाभ्यांलोकपालैःसहानुगैः ॥ उपगीयमानोगंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः ४ सिद्धाविद्याधरादैत्यादानवागुह्यकादयः ॥ सुनंदनंदप्रमुखाःपार्षदप्रवराहरेः ५ कपिलोनारदोदत्तोयोगेशाःसनकादयः ॥ तमन्वीयुर्भागवतायेचतत्सेवनोत्सुकाः ६ यत्रधर्मदुघाभूमिःसर्वकामदुघामही ॥ दोग्धिस्माभीप्सितानर्थान्यजमानस्यभारत ७ ऊहुःसर्वरसान्नद्यःक्षीरदध्यन्नगोरसान् ॥ तरवोभूरिवर्ष्माणःप्रासूयंतमधुच्युतः ८ सिंधवोरत्ननिकरान्गिरयोन्नंचतुर्विधम् ॥ उपायनान्युपाजह्रुःसर्वेलोकाःसपालकाः ९ इतिचाधोक्षजेशस्यपृथोर्यज्ञमहोदयम् ॥ असूयन्भगवानिंद्रःप्रतिघातमचीकरत् १० चरमेणाश्वमेधेनयजमानेयजुष्पतिम् ॥ वैन्येयज्ञपशुंस्पर्धन्नपोवाहतिरोहितः ११ तमत्रिर्भगवानैक्षत्त्वरमाणंविहायसा ॥ आमुक्तमिवपाखंडंयोऽधर्मेधर्मविभ्रमः १२

लानांरसानांचतुर्विधान्नजनित्वेनकथंतत्संभवइत्यत्राह ऊहुरिति अनेननदीनांमूर्तिमत्त्वंलक्षयति जलानांमूर्तिमधार्यमाणानांवोढुमसंभवात् वर्ष्मदेहप्रमाणयोरित्यभिधानात् स्थूलप्रमाणाः ८ भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचेतिचतुर्विधम् । व्ययार्थद्रव्यंनकोशादुद्धार्यंकिंतुसर्वैरानीतमेवालभीत्यापिनस्यातिशुद्धत्वादितिभावेनाह उपायनानीति ९ भूमंडलेकोप्यजातशत्रुर्नास्ति यतः श्रीनारायणै कदेवस्यपृथोरपियज्ञविघ्नंशक्रोऽकरोदित्याह इतीति इतिशब्दःप्रकारवचनः उक्तप्रकारयज्ञमहोदयमसूयन्नसहमानःस्वार्थेवायत्प्रत्ययः १० कीदृशंविघ्नमकरोदित्यत्राह चरमेणेति चरमेणांत्येनशत तमेनयज्ञेनयजुष्पतिंयजुर्मंत्राधिदैवतंहरिंयजमानेसति स्पृधुस्पर्धायामितिधातोःशतृप्रयोगेणात्मनःशतक्रतुत्वतस्यपृथोरेकोनशतक्रतुत्वंहरेरभिप्रेतमितिध्वनयन्निंद्रोहरेरुल्लंघनन।करोदितिज्ञायते हरेरनभिप्रेतत्वेअश्वापहरणंतत्कटाक्षतोनक्षममिति । उत्तमश्लोकविग्रहावितिवक्ष्यमाणत्वात् ११ नन्वेवंतर्हिऋषीणांत्रिकालदर्शित्वख्यातिरपहस्तितेतितत्राहतमत्रिरिति विहायसागतंत्वरमाणम् । पुनःकिमाकारमद्राक्षीदित्यतउक्तमामुक्तमिवेति पाखंडरूपमामुक्तंगृहीतमिवस्थितं पाखंडंलक्षयति योऽधर्मइति जनानांज्ञानदुर्बलानामधर्मेधर्मोयमितिविभ्रमोबुद्धिभ्रंशोयस्तत्पाखंडरूपम् १२

अत्रिणादृष्टेऽत्रकृतेकिमागतमत्राह अत्रिणेति १३ अनुधावनेनमत्स्यावस्थंशक्रेणमहपुद्धमभन्किनेत्याह नामिनि अथमेवगरीरिणंपापदेहिनमेनइत्यन्वयः । मुचनिमुमोच जगपाखंडिनानहयुद्धंनधर्म इति १४ घोरक्रियमनुवर्तमानस्यपुंसोवधोनदोषायेतिमुख्यधर्मविदुषातत्रप्रेर्यमाणेनमविनन्यमितिज्ञानन्अत्रिःपुनश्चतमचोदयदित्याह पापान्निवृत्तमिति वैशब्देनपापशंकांनिवारयति । गुरोर्वे प्यवलीपसमितिस्मृतेः । विबुधाधिपत्यचतुर्मुखस्याप्यस्तीत्यनउक्तं महेंद्रमिति १५ गृध्रराड्जटायुः १६ अत्रेंद्रोऽसुरजनमोहायरवामशंकितदर्शयत्रिवाभवदित्याह सोऽश्वमिति तदुक्तं देवागस्त्याश्रमो शापदर्शोपेयुरशक्तवत् ऋषीणांचैवराज्ञांचनहितेदेवनामममा आज्ञयावाहरः क्वापिकार्यतोवाक्वचित्क्वचिदिति यत्रकापितुदेवकेऽप्यादिपुप्रणिपातादिकक्रियनेसोपितत्स्थहरौमनमासकल्प्याक्रियतइ तितात्पर्यंज्ञातव्यंच तदुक्तं प्रणिपातादिकंदेवैर्ऋष्यादिषुजनार्दने क्रियतेतानन्नेयाहितजोभंगःकथचन अत्युत्तमानामवरेतेजोभगोनविद्यते यथानराणांतिर्यक्षुप्राप साम्येहिसस्मृतइति ऋष्यादिपु विषयेजनार्दनेनक्रियतइत्यर्थः १७ इंद्रंजितवतापृथोःपुत्रणलोकसंमतंकिंजयस्तभक्षणंयशःप्राप्तमत्राह तत्तस्येति १८ पुंमाम्वकार्यसिद्धिपर्यतंमयत्नवताभाव्यमितिन्यायमनुसदधानइंद्रःपूर्वस्मादधि

अत्रिणाचोदितोहंतुंपृथुपुत्रोमहारथः ॥ अन्वधावतसंक्रुद्धस्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् १३ तंतादृशाकृतिंवीक्ष्यमेनेऽधर्मंशरीरिणम् ॥ जटिलंभस्मनाच्छन्नं तस्मैबाणंनमुंचति १४ पापान्निवृत्तंवैभूयोहंतवेऽत्रिरचोदयत् ॥ जहियज्ञहनंतातमहेंद्रंविबुधाधिपम् १५ एवंवैन्यसुतःप्रोक्तस्त्वरमाणंविहायसा २ अन्वधावदतिक्रुद्धोरावणंगृध्रराडिव १६ सोऽश्वंरूपंचतद्धित्वातस्मावंतर्हितःस्वराट् ॥ धीरःस्वपशुमादायपितुर्यज्ञमुपेयिवान् १७ तत्तस्यचाद्भुतंकर्मवि लक्ष्यपरमर्षयः ॥ नामधेयंददुस्तस्मैविजिताश्वइतिप्रभो १८ उपसृज्यतमस्तीव्रंजहाराश्वंपुनर्हरिः ॥ चषालयूपयोश्छन्नोहिरण्यरशनंविभुः १९ अत्रिः संदर्शयामासत्वरमाणंविहायसा ॥ कपालखट्वांगधरंवीरोनैनमबाधत २० अत्रिणाचोदितस्तस्मैसंदधेविशिखंरुषा ॥ सोऽश्वंरूपंचतद्धित्वा तस्थावंतर्हितःस्वराट् २१ वीरश्चाश्वमुपादायपितृयज्ञमथाव्रजत् ॥ तदवद्यंहरेरूपंजगृहुर्ज्ञानदुर्बलाः २२ यानिरूपाणिजगृहेइंद्रोहयजिहीर्षया ॥ तानि पापस्यखंडानिलिंगंखंडमिहोच्यते २३ एवमिंद्रेहरत्यश्वंवैन्ययज्ञजिघांसया ॥ तद्गृहीतविसृष्टेषुपाखंडेषुमतिर्नृणाम् २४

कपटंविधायदुर्जनमोहायवेषांतरंविधायाश्वमपाहार्षीदित्याह उपसृज्येति हरिरिंद्रः । चषालयूपयोरंतर्मध्येछन्नोनिलीनः चषालोयूपकटकःकंवासुगहनावृतिरित्यभिधानाद्दक्षनिर्मितयूपेवलयश्च षालः । हिरण्यंनरचितारशनाकांचीयस्यतम् १९ २० विकापाच्छिरसःपृथक्भावकुर्वतीशिखायस्यसविशिखः । विर्निषेधेपृथग्भावइतिपादवः । एवंविधंशरंदृष्ट्वाकिपगाद्भवादिंद्रोनाकितुनि लीनोभूत्रूपांतरेणयज्ञांतरायकरणायेत्याह सोऽश्वमिति ॥ २१ ॥ अंतर्हितइत्यनेनगृहीतरूपंविमृज्यस्वरूपेणांतर्धानगम्यते तत्रपूर्वरूपंकिमभूदचेतनस्यचेतनसंबंधएवहानादिक्रियासामर्थ्यमन्यथो चक्षुरसन्नीभूयनष्टंस्यात् नतच्चुक्तं देवकृतस्यान्यथात्वादर्शनादत्राह तदवद्यमिति हरेरिंद्रस्यज्ञानदुर्बलाअन्यथाज्ञानिनइत्यर्थः २२ रूपस्यावद्यत्वमाह यानीति खंडानिलिंगानिखंडंसमुदायः किमित्यतउक्तंलिंगमिति खंडपदस्यसमुदायवाचित्वेपीहास्मिन्प्रकरणेखंडशब्देनलिंगमुच्यते । अभ्यर्हितत्वादुभयोःसमुदायवाचित्वात् लिंगशेफसिवेषेशेचिह्नेवृद्ध्यादिसंहनाविरपभियानानसंहतिः समुदायइत्यर्थः पापस्यवेषोवा अप्यक्षरसाम्यान्निर्बूयादितिनिरुक्तिकारवचनादेकेनापिप्रकारेणविवक्षितार्थसिद्धिःस्फुटेति ॥ २३ ॥ सांप्रतंयेवर्तमानाःपाखंडाएतन्मूलाइत्याह एवमिति मतिरभि रुचिरभूदितिशेषः ॥ २४ ॥

१ सोऽश्वंरूपंचतद्धित्वातस्थौअंतर्हितःस्वराट् इत्यत्रइंद्रोभयेनान्तर्हितइतिभाति अतस्तात्पर्यान्तरोनेनाह अत्रेति ।

अधर्मइति निरूप्य स्वयंकिंरूपेषूपधर्मेषुस्वतोऽधर्मस्वेऽपिउपमितधर्मेषु तदुक्तं । धर्मोपमस्त्वधर्मोयंउपधर्मःसउच्यतइति चक्षुर्विषयंलक्षणमाह नग्नेति आदिशब्देनकंथानरकपालदंडका देमच्छंद्यते । तेषामनुत्सादनमाह प्रायेणेति संगेनिमित्तमाह पेशलेष्वितिपेशलेष्वविचाररमणीयेषु । एतदपिकुतइत्यतउक्तं वाग्मिष्विति कुतर्कबृंहितशास्त्रवाचालेषु २५ एवमस्यामवस्थायां त्सुगंकृतःपराक्रमोनश्रूयतइतितत्राह तदभिज्ञायेति २६ विहितहिंसांविनान्याहिंसाद्यमेतत्त्वविदोनिंद्रितांस्तत्राह ऋत्विजइति कुतोनयुक्तइत्यतउक्त अप्रचोदितइति अविहितत्वात् २७ कथंतर्हितन्निग्रहोपायइतितत्रोच्यते वयमिति अयातयामोपहवैरन्यत्राऽप्रयुक्तत्वेनागतसारैर्मंत्रैः मरुत्वंतमिंद्रं । अर्थनाशनंयज्ञाख्यप्रयोजनद्रुहं । आहूयकिंकुर्वंतीतितत्रोच्यते तमग्नयइति उत्तवाहितम् २८ नन्विंद्रेनिधनंगतेयज्ञएवनस्यात् मंत्राणांतद्विषयत्वात् मरुत्वंतंसख्यायहवामहइतिश्रुतेः अतोत्रधर्महरस्यवेदी कोपिनाभूदितिमभादोपपरिहर्ताब्रह्मणउक्तिप्रकारवक्ति इतीति क्रतुपतिंपृथुं । अस्यपृथोःसंबंधिनः स्रुक्स्रुवन्यस्तहविः मंत्रशक्त्येतिशेषः २९ किमाकारः प्रतिषेधइतितत्राह नवध्यइति कुतोनवध्यइत्यतउक्त यज्ञइति यज्ञस्माद्भगवतोहरेस्तनुर्यज्ञः अनेनेंद्र स्यावध्यत्वेकिमायातमत्राह यस्येति सुराइंद्राद्याहरेरिष्टास्तनवोविशेषसन्निधानयोग्यायस्मात्तस्मात्तस्येष्टतनुत्वादस्मिन्यज्ञेतमिंद्रंनजिघांसतइंद्रजिघांसयाहरेरप्रीत्यायज्ञएवनस्यादित्यर्थः यद्वा य

धर्मइत्युपधर्मेषुनग्नरक्तपटादिषु ॥ प्रायेणसज्जतेभ्रांत्यापेशलेषुचवाग्मिषु २५ तदभिज्ञायभगवान्पृथुःपृथुपराक्रमः ॥ इंद्रायकुपितोबाणमादत्तोद्य तकार्मुकः २६ तमृत्विजःशक्रवधाभिसंधितंविचक्ष्यदुष्प्रेक्ष्यमसह्यरंहसम् ॥ निवारयामासुरहोमहामतेनयुज्यतेत्रान्यवधोऽप्रचोदितः २७ वयंमरुत्वंत मिहार्थनाशनंह्वयामहेत्वच्छ्रवसाहतत्विषम् ॥ अयातयामोपहवैरनंतरंप्रसह्यराजन्जुहवामतेऽहितम् २८ इत्यामंत्र्यक्रतुपतिंविदुरास्यर्त्विजोरुषा ॥ स्रुक्हस्तान्जुह्वतोभ्येत्यस्वयंभूःप्रत्यषेधत २९ नवध्योभवतामिंद्रोयद्यज्ञोभगवत्तनुः ॥ तंजिघांसतयज्ञेनयस्येष्टास्तनवःसुराः ३० तदिदंपश्यतमहद्धर्म व्यतिकरंद्विजाः ॥ इंद्रेणानुष्ठितंराज्ञःकर्मैतद्विजिघांसया ३१ पृथुकीर्तिःपृथोर्भूयास्तर्ह्येकोनशतक्रतुः ॥ अलंतेक्रतुभिःस्विष्टैर्यद्भवान्मोक्षधर्मवित् ॥ ३२ नैवात्मनेमहेंद्रायरोषमाहर्तुमर्हसि ॥ उभावपिहिभद्रंतेउत्तमश्लोकविग्रहौ ३३

ज्ञोभगवतइंद्रस्यतनुर्यदनेनेष्टाःसुराश्चयस्येंद्रस्यतनवस्तस्मादस्मिन्यज्ञेतंनाजिघांसतेति ३० भीषयन्निववक्ति तदिदमिति इंद्रेणशतक्रतुत्वहानिलक्षणभीत्यैतदनुष्ठितमितिध्वनयति इंद्रेणेति पृथोरा ज्ञएतत्कर्मजिघांसया ३१ इदानींपृथुमभिवदति पृथुकीर्तिरिति हेपृथोत्वमेकोनशतक्रतुरितिपृथुकीर्तिःप्रख्यातकीर्तिर्भूयाइत्यन्वयः हिशब्देनत्वमेवंविधकीर्तिमात्रान्यर्हतिस्फोटयति शक्रःशतक्रतुर्भू यादहंत्वद्यज्ञपाएकोत्तरशतक्रतुर्भूयासमित्येवमभिसंधिःस्यादत्राह अलंतइति तेशिष्टैरेकाद्भिर्नैःक्रतुभिरधिकःस्यामितिबुद्धिरलतिष्ठतु अलंतुभूषणेशक्तौपर्याप्तौविनिवारणइतियादवः तथैतदेवभूषणमितिभा वेनाह यद्भवानिति मोक्षधर्मस्तारतम्यादिलक्षणस्तंवेत्तीतियद्यस्मात्तस्मान्निवृत्तिधर्मज्ञइतिवा अनेनपृथुजीवादिंद्रस्यात्युत्तमत्वंसूचितमितिज्ञापते ३२ फलितमाह नैवात्मनेति त्वत्सन्निहि तहरेर्विशेषनिवासहेतुत्वादात्मनइत्युक्तं एतदेवविशिनष्टि उभाविति उत्तमश्लोकस्यहरेर्विशेषस्थितिहेतुविग्रहौदेहौययोस्तौतुभ्यंभद्रमस्तुहरेःसन्निधानविशेषपात्रत्वान्अन्योन्यंजयपराजयानवक्तव्याः १३

रोषशमनंनैवकर्त्तुमुचितमन्यथाचिंतयादेहनाशस्तवस्यादित्याह मास्मिन्निति यद्देवहननंकार्यंतत्कर्त्तुमुपायंध्यायतःपुंसोमनोनितिकष्टंअंधंतमोविशते तुशब्देनलोकद्वयेप्यनर्थपरंपरांसूचयति हेत्वर्थो वा अस्माद्यस्मिन्कार्येचिंतांस्मृत्वामाकृथाइत्यन्वयः स्मृतेनवृत्तेनिषेधस्मेतिपादत्र अथैतत्कुर्विन्त्याह निशामयेति निशामयशृणु ॥ ३४ ॥ किंतदत्राह क्रतुरिति नकेवलंक्रतोरिंद्रोभिपूर्यते किंतुदेवेषुदुरवग्रहोविरमतां देवेषुकुपितेष्वत्रद्राक्वृष्टिविघातोपिस्यादतस्तद्दुरवग्रहविराम कर्तव्यइत्यर्थं क्रतुविशेषणंवा कुपितेंद्रनिमित्तयादुष्टोवग्रहोयस्मात्तथा । देवधर्मात्प्यासुवृष्ट्यर्थमुक्तयज्ञा नुष्ठीयते तत्रदेवमनतिहतेक्रतौक्रियमाणेतदमीत्याऽनावृष्ट्यान्नीह्याद्यौषध्यनुत्पत्त्याऽन्नाभावेनप्राणिनांप्राणधारणायाअभावेनदेहवियोगलक्षणोविनाशःस्यादिति व्याहृयाभिधोरुक्रम्यनेनविरमेति पर स्मैपदप्रयोगंविहायस्वार्थहानिसूचनायविरमतामित्यात्मनेपदप्रयोगः इतोपिक्रतुर्विरमत्वित्याह धर्मव्यतिकरइति यत्रयस्मिन्नश्वमेधेक्रियमाणेसतिइंद्रनिर्मितैःपाखंडैर्धर्मव्यतिकरोऽधर्मःधर्मनु ष्ठानेधर्मनाशःस्यात् ॥ ३५ ॥ धर्मव्यतिकरप्रत्यक्षतोपिपश्येत्याह एभिरिति हारिभिर्वशीकरणसमर्थैर्ह्रियमाणंमग्रध्यमाणमनल्पकर्मविचक्षणपश्य कोसाविद्रस्तत्रआह यइति यज्ञद्रुहतीतियज्ञध्रुक् अश्वंमुष्णातीतिअश्वमुट्सइंद्रइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ धर्मावनार्थमवतीर्णस्त्वाच्चतस्यनाशप्रयत्नेमहाननिक्रमइत्याशयेनाह भवानिति चशब्दोधर्मविरोधिपरिहारार्थमपीतिग्राह्यं नानासमयानुरूपं

मास्मिन्महाराजकृथाःस्मचिंतांनिशामयास्मद्वचआदृतात्मा ॥ यद्ध्यायतोदैवहतंनुकर्त्तुंमनोतिरुष्टंविशतेतमोंधम् ३४ क्रतुर्विरमतामेषदेवेषुदुरवग्रहः धर्मव्यतिकरोयत्रपाखंडैरिंद्रनिर्मितैः ३५ एभिरिंद्रोपसंसृष्टैःपाखंडैर्हारिभिर्जनम् ॥ ह्रियमाणंविचक्ष्वैतंयस्तेयज्ञध्रुगश्वमुट् ३६ भवान्परित्रातुमिहावती र्णोधर्मंचनानासमयानुरूपम् ॥ वेनापचारादवलुप्तमद्यतद्देहतोविष्णुकलासिवैन्य ३७ सत्वंविमृश्याभिभवंप्रजापतेःसंकल्पितंविश्वसृजोतिपीपृहि ॥ ऐंद्रींचमायामुपधर्ममातरंप्रचंडपाखंडपथंप्रभोजहि ३८ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ इत्थंसलोकगुरुणासमादिष्टोविशांपतिः ॥ तथाचकृत्वावात्सल्यंमघोनापिचसं दधे ३९ कृतावभृथस्नानायपृथवेभूरिकर्मणे ॥ वरान्ददुस्तेवरदायेतद्बर्हिषितर्पिताः ४० विप्राःसत्याशिषस्तुष्टाःश्रद्धयालब्धदक्षिणाः ॥ आशिषोयुयु जुःक्षत्तरादिराजायसत्कृताः ४१ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेएकोनविंशोध्यायः १९

नानाविधशास्त्रानुसृतंवेनापचाराद्वेनाख्यापचारादवलुप्तंनष्टंतस्यवेनस्यदेहतः । अहंकर्तेतिभ्रांतिमाभूदित्यतस्तत्स्वरूपमुपदिशति विष्णुकलेति हेवैन्य । अनेनविष्णोःसत्त्वेनस्थितिहेतुत्वात्तत्कला विशिष्टत्वात्तद्धर्मविरुद्धाचरणंनयुक्तमितिसूचयति ३७ ॥ उक्तोपसंहारमुखेनकर्त्तव्यंविधत्ते सत्वमिति यस्माद्धर्मावनार्थमवतीर्णोसितस्मात्सत्वंप्रजापतेरिंद्रस्याभिभवस्त्वच्चिकीर्षितशतक्रतुत्व विघ्नरूपस्त्वदनुष्ठितेधर्मविरोधःस्यादितिमयातत्रकार्यमितिविचार्यविश्वसृजइंद्रस्यसंकल्पितं पृथुनाशतक्रतुत्वंनविधेयमितिनिरूपितमतिपीपृहिअत्यंतंपूरयेत्यन्वय. इंद्रस्याविरोधाकरणेऽभितःसर्वतोभ वेशुभंभवतीतिविमृश्यविश्वसृजःप्रजापतेर्ब्रह्मणःसंमतंवैकोनशतक्रतुत्वंसंकल्पितमतिपिपूर्हीतिवापूपालनपूरणयोरितिधातुः प्रचंडस्यपाखंडस्यपथानमैंद्रीमिंद्रनिर्मितामुपधर्मस्यमातरंजननीमायांचजहि निगृ ह्यधर्मावरणेनविनाशयेत्यन्वयः ३८ सात्त्विकप्रधानत्वात्पृथुनाचतुर्मुखोक्तंकृतमित्याह इत्थमिति मघोनेंद्रेण ३९ यज्ञान्तेवभृथस्तत्प्रभवमवभृथ्यंकृतमवभृथ्यंस्नानंयेनसतथोक्तस्तस्मै ४० एतदेवावि शिनष्टि विप्राइति सत्याशिषःऽभीष्टसाधनसमर्थशुभवाक्यप्रबंधा.आशीर्दानलक्षणएवफलाविर्भावप्रदर्शनायप्रयुयुजुरित्युक्त फलनित्यमत्रवाथवा ददातेःकालांतरेपिफलप्राप्तिसंशयहेतुत्वसंभवात् ॥ ४१ ॥ इतिश्रीभागवतचतुर्थस्कंधेटीकायामेकोनविंशोध्यायः १९

अत्रोत्तमगुरुणास्वयोग्योपासनाविषयोहरिरुपदेष्टव्यइतिद्योतयितुंपृथुजीवायहरिणास्वात्मोपदिश्यतइतिप्रतिपादयितुमाह भगवानिति अपिशब्दस्यात्रभाषणेनपुनःसमुच्चयःकारयितृत्वेनस्वामित्वेनयो कृत्वेनाप्येकएवोच्यतइतिदर्शनायवैकुंठादिनामग्रहणं चशब्देनात्रपूजयेष्टइतितमुच्चिनोति जगदुत्पत्तौविश्लिष्टानांभूतानांसंयोजकत्वाद्वैकुंठः तदुक्तंशांतिपर्वणि मयासंश्लेषिताभूमिरद्भिर्व्योमचवायुना वा युश्चतेजसासार्द्धंवैकुंठत्वंततोममेति अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवचइति १ हयमेधशतमन्येतिव्याख्येयं अन्यथा चरमाश्वमेधासिद्ध्यातदेकभंगाभावेनसर्वभंगापत्त्यात्वमेकोनशतक्रतुरित्यनुपप त्त्यादिमवर्षत्रंथांतरेसिद्धंहेत्यनेनसूचयति किमत्रकार्यंतदाज्ञापयेतितत्राह क्षमापयतइति आत्मानन्त्वाक्षमापयतामुष्येंद्रस्यक्षंतुमर्हसीत्यन्वयः आत्मानंमांक्षमापयतइतिवा त्वयिसन्निहित स्यैनतवविरोधाचरणंममेतितत्तस्मान्ममक्षमापनंप्रार्थनमित्यर्थः २ अक्षमासाधुगुणोनस्यादित्याह सुधियइति तत्रनिमित्तमाह यहींति । कलेवरमनात्माजडमतएवानित्यंयर्हियस्मात्तस्मात् ३ इतोपिक्षमाकर्तव्येतिव्यतिरेकमुखेनाह पुरुषाइति ४ तर्हिकतत्राह अतएवेति ५ शरीरासंगफलमाह असंसक्तइति अमुनादेहेन । पुत्रादिगतममताबुद्धित्यागःफलमित्यर्थः ६ शरी रासक्तिरप्येकत्वादिगुणविशिष्टपरमात्मज्ञानिनएवसुदृढास्यादित्यतस्तत्स्वरूपंनिरूपयति एकइत्यादिना घटादिष्वेकत्वादिकमौपचारिकंहरौतुनिरुपचरितमितिद्योतनायवेदांतसिद्धगुणानुप दिशति तथाहि एकोदेवइति नजायतेम्रियतेवाविपश्चिदितिजननादिदोषाभावाच्छुद्धः । पूर्णःसत्यःशुद्धबुद्धस्वरूपोनित्यश्चिन्मयइति अत्रायपुरुषःस्वयंज्योतिः । परंज्योतिरुपसंपद्येति केव

॥ मैत्रेयउवाच ॥ भगवांश्चापिवैकुंठःसाकंमघवताविभुः ॥ यज्ञैर्यज्ञपतिःस्विष्टोयज्ञभुक्तमभाषत १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एषतेऽकार्षीद्भंगंहयमेधशतस्यह ॥ क्षमापयतआत्मानममुष्यक्षंतुमर्हसि २ सुधियःसाधवोलोकेनरदेवनरोत्तम ॥ नाभिद्रुह्यंतिभूतेभ्योयर्हिनात्माकलेवरम् ३ पुरुषायदिमुह्यंति त्वादृशादेवमायया ॥ श्रमएवपरंजातोदीर्घयावृद्धसेवया ४ अतएवइमंविद्वानविद्याकामकर्मभिः ॥ आरब्धमितिनैवास्मिन्प्रतिबुद्धोनसज्जते ५ असंसक्तःशरीरेस्मिन्नमुनोत्पादितेगृहे ॥ अपत्येद्रविणेदारेकःकुर्यान्ममतांबुधः ६ एकःशुद्धःस्वयंज्योतिर्निर्गुणोसौगुणाश्रयः ॥ सर्वगोऽनावृतःसाक्षीनिरात्मात्मनःपरः ७ देहाद्यपार्थास्तद्धर्मानस्युस्तद्द्रष्टुरात्मनः ॥ कैवल्यंतस्यवैधर्मःसुषुप्तंतन्निदर्शनम् ८

लोनिर्गुणश्चेति । विज्ञानमानंदंब्रह्मेति । अंतर्बहिश्चतत्सर्वंमिति । अनावृतःस्वस्यान्येषामावृतएव । अन्येषामावृतोविष्णुःस्वस्यानावृतएवचेति । साक्षीचेति । निर्गतआत्मास्वामीयस्यसनिरा त्मातस्यात्मान्योनविद्यतइति अनात्मनोगुणराशिरहिताज्जीवराशेःपरः । उत्तमःपुरुषस्त्वन्यइति ७ हरेःसर्वगतत्वेनजननादिदेहधर्मासंभवेप्युत्तकथंदेहिपरत्वमत्राह देहादीति देहप्रभृतितद्धर्मादे हधर्माजननादयस्तद्द्रष्टुस्तेषांधर्माणांद्रष्टुः । आत्मनःसर्वस्यजगतोऽतर्यामिणो हरेर्नस्युरित्यन्वयः आत्मासर्वस्यजगतस्तस्यात्मान्योनविद्यतइति कीदृशाअपार्था पुरुषार्थाख्यप्रयोजनशून्याः हरे र्धर्मःकइतितत्राह कैवल्यमिति अनन्यसदृशत्वाच्चकेवलोसौहरिःस्मृतइतिवचनात् कैवल्यंनामान्यसादृश्यराहित्यंधर्मइत्यर्थः वाइत्येततत्तत्स्वभावःकैवल्यमितिवाक्यंसूचयति नित्यनिर्दुःखत्वंचत स्यधर्मस्तद्बुद्ध्यावारोहयति सुषुप्तमिति तस्यधर्मस्यनिदर्शनंदृष्टांतः । सुषुप्ते शरीराभिमानाभावेनहर्षोकास्म्यतिःसुषुप्तिर्नामनहिनदादुःखमेवास्ति सतासोम्यतदासंपन्नोभवतीतिश्रुतेः सुषुप्तवच्चानि र्दुःखोजाग्रद्धत्वमवृत्तिमानितिच आत्मावगम्यत्वंवातद्धर्मः अत्रापिसुषुप्तमुदाहरणंहिमानं तस्यापिजन्यज्ञानाभावेनाहमितिस्वरूपज्ञानवेद्यत्वात् । आत्मनैवावगम्यत्वाद्धरिरपसुषुप्तवत् केवलत्वेनावि ज्ञेयोमुक्तिस्तद्वददुःखितेतिच ८

१ सुषुप्तस्सुषुप्त्यवस्थापन्नजीववदात्मनैवावगम्यत्वाद्भगवान्सर्वदाकेवलत्वेन विज्ञेयइत्यर्थः । आत्यंतिकदुःखोच्छेदना यामुक्तिस्तद्वददुःखिता विष्णोर्योधर्मोऽदुःखितालक्षणः स्यमुक्तिवदित्यर्थः ॥

भगवद्धर्मज्ञानफलमाह यएवंसंतमिति यःपुरुषएवंसंतमात्मस्थंजीवांतर्यामिणमात्मानंवेदसप्रकृतिस्थोपितत्स्थशरीरगुणैः क्षुत्पिपासादिलक्षणैर्नाज्यतेनलिप्यते समवस्थितःसम्यगाहितचित्तत्वादिति
हेतुगर्भविशेषणम् ९ मनःप्रसादस्यप्रथमसाधनत्वात्तत्संभवःकेनस्यादितितत्राह यइति १० मनःप्रसादफलमाह परित्यक्तगुणइति परितस्त्यक्ता गुणाविषयलक्षणायेनसतथासमवस्थानंनिर्विकारं
ब्रह्मकैवल्यंस्वस्वयोग्यतानुरोधेनपूर्णतालक्षणंकैवल्यभावंतल्लक्षणंशांतिंमेप्रसादान्मुक्तिमश्नुतइत्यन्वयः ॥ ११ ॥ सम्यग्दर्शनइत्युक्तदर्शनप्रकारंदर्शयति उदासीनमिवेति द्रव्यज्ञानक्रियात्मनांता
मसवैकारिकतैजसरूपाणांपदार्थानामध्यक्षमधिपतिं । उदासीनमिवाक्लिष्टकारिणमेव । कूटस्थंनिर्विकारमात्मानंहरिंयोवेदसशोभनंदर्शनमेवाप्नोतीत्यन्वयः । हरेरक्लिष्टकारित्वादुदासीनत्वमित्यतइति
भू १२ इदंचावश्यज्ञेयमित्याह । भिन्नस्येति । द्रव्यक्रियाकारकचेतनानिसंततंयस्यापतिष्ठतीतिद्रव्याद्यात्मातस्य जीवाद्भिन्नस्य । कालादिव्यवधानेनलिंगंनपदार्थजातंगमयतिज्ञापयतीतिलिंगंत
स्यमनसोयःसत्त्वादिगुणानांप्रवाहःप्रवर्तनंविशेषस्तंदृष्ट्वाज्ञात्वा । प्रत्यक्षासुसंपत्सुविपत्सुचप्राप्तासुनविक्रियंते जातोहंमृतोहमित्यादिविकारंनप्राप्नुवंति केसूरयः अत्रहेतुगर्भविशेषणमाह मयीति
मयिबद्धसौहृदंसहृत्त्वबुद्धिलक्षणंप्रेमयैस्तेतथा तस्मादितिशेषः जीवाद्भिन्नस्यमनसोगुणाःसत्त्वादयोमद्वाः तज्ज्ञात्वानविकुर्वंतिस्वस्वरूपंमनस्तथेतिवचनात् उक्तएवार्थोनान्यइत्यर्थः १३ इदमपिमु

यएवंसंतमात्मानमात्मस्थंवेदपूरुषः ॥ नाज्यतेप्रकृतिस्थोपितद्गुणैःसमवस्थितः ९ यःस्वधर्मेणमांनित्यंनिराशीःश्रद्धयान्वितः ॥ भजतेशनकैस्तस्यम
नोराजन्प्रसीदति १० परित्यक्तगुणःसम्यक्दर्शनोविशदाशयः ॥ शांतिंमेसमवस्थानंब्रह्मकैवल्यमश्नुते ११ उदासीनमिवाध्यक्षंद्रव्यज्ञानक्रियात्मनाम्
कूटस्थमिममात्मानंयोवेदाप्नोतिशोभनम् १२ भिन्नस्यलिंगस्यगुणप्रवाहंद्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मनः ॥ दृष्टासुसंपत्सुविपत्सुसूरयोनविक्रियंतेमयिबद्धसौ
हृदाः १३ समःसमानोत्तममध्यमाधमःसुखेचदुःखेचजितेंद्रियाशयः ॥ मयोपक्लृप्ताखिलसत्त्वसंयुतोविधत्स्ववीराखिललोकरक्षणम् १४ श्रेयःप्रजापा
लनमेवराज्ञोयत्सांपरायेसुकृतंषष्ठमंशम् ॥ अतोन्यथाहृतपुण्यःप्रजानामरक्षिताकरहारोघमत्ति १५ एवंद्विजाग्र्यानुमतानुवृत्तोधर्मंप्रजानांचसमोविता
स्याः ॥ ह्रस्वेनकालेनगृहोपयातान्द्रष्टासिसिद्धाननुरक्तलोकः १६ वरंचमत्कंचनमानवेंद्रवृणीष्वतेहंगुणशीलयंत्रितः ॥ नाहंमखैर्वैसुलभस्तपोभि
र्योगेनवायःसमवृत्तवर्ती १७

क्तिसाधनमित्याह समइति सुखेचदुःखेचसमोनिर्विकारःसमानाःस्वस्वयोग्यतानुसारेणउत्तममध्यमाधमाश्चयस्यमनसोक्तसमत्वेकारणमाह जितेति रक्षायांकिंबलइत्यतउक्तं मयेति मयाउपक्लृप्तः अ
खिलःपूर्णः सत्त्वगुणस्तेनसंयुतः १४ अपवर्गानुपयोगिप्रजापालनेनाकिमित्याशंक्येदमेवतवश्रेयइत्याह श्रेयइति सांपरायेमोक्षे प्रजाकृतसुकृताद्भिभज्यषष्ठमंशंसुकृतंलभतइतियस्मात्तस्मादिति
विपक्षेबाधकमाह अतइति अतोन्यथेत्यस्यविवरणमरक्षितेति दुःखैनोव्यसनेष्वघमितियादवः १५ गुरूपदिष्टज्ञानस्यैवमुक्तिहेतुत्वात्किंप्रजारक्षणेनेत्याशंक्यतेनज्ञानोपदेष्टृसिद्धज्ञानिप्राप्तिस्ततःसं
सिद्धप्राप्यसइत्याह एवमिति १६ साक्षात्कृतोवैकुंठोपिकंचनवरंनादादितिलोकापवादंपरिहरति वरंचेति अपवादभीरुर्वरंवृणीष्वेतिवक्तिनतुतद्गुणलुब्धइत्यतउक्तंतहमिति मखादीनंतरेणगुणशीलयं
त्रितइतिकिंविशेषोच्यतइतितत्राह नाहमिति योगेनाष्टांगलक्षणेन । समंतत्तद्वरनुयोग्यतानुसृतवृत्तंवर्तनंयेषांतेसमवृत्ताःपुरुषास्तेषुवर्तितुंशीलमस्येतिसमवृत्तवर्ती यद्यस्मात्तस्माद्धेतवमखादिना
सुलभःस्यांकिंतुगुणवांविष्णुसंबद्धभक्त्यैवेत्यर्थः १७

पृथुरात्मनिगुणग्राहित्वलक्षणंप्रकटयन्श्रीरमणोक्तमग्रहीदित्याह सइत्थमिति विश्वजित्समस्तजेता १८ विष्वक्सेनेनश्रीहरिणोक्तंगृहीतमितिशृंगग्राहिकइवदर्शयतीत्याह ॥ स्पृशंतामिति मनसा पृथुसन्निहितराजरूपिणोहरेःपादयोः स्पृशंतं व्रीडितमसुरजनमोहायलज्जास्वभावंदर्शयत आयासदुःखव्रीडादीन्प्रायशःसुखिनोपितु नियमाहर्षिभूपेषुमोहायादर्शयन्सुराईतिवचनाद्व्रीडितत्वंने त्यर्थः ॥ १९ ॥ विष्णोःपृथौप्रसादोद्रेकंदर्शयति भगवानिति विश्वात्मापूर्णात्मा जगत्समस्तंविश्वंचनिखिलंपूर्णमुच्यतेइत्यभिधानाद्विश्वपदस्यपूर्णार्थत्वमेवाङ्गीकर्तव्यं नतुप्रपचात्मत्वं। तस्यबहुप्रमाणविरुद्धत्वात् । चंद्रोदयेसमुद्रवृद्धिवदनुदिनंसमुज्जिहानयाप्रवर्धमानयाभक्त्येत्यनेन अपक्वभक्तिमुक्तायेनतेषांहरिदर्शनं मायाभवतिदुःखस्यत्वभावःप्रायशोभवेत् इतिवचनात्सा क्षात्कृतमधोक्षजंमत्यक्षंपश्यतः पृथोरपक्वभक्तिमुक्तेभ्योप्युत्तमत्वंदर्शयन्तत्साक्षात्कारेभक्तेरेवप्रयोजकत्वात्तच्छृंखलयाकीलितत्वान्मद्बंधनेसैवसपादर्नयेतिसूचयाति ॥ २० ॥ यात्राप्रयाणंप्र स्थानमित्यभिधानं २१ नकेवलंपृथोर्भक्त्युद्रेकआंतरः अपितुबाह्योपिदृश्यतइतिभावेनाह सआदिराजइति। चक्षुर्वाग्व्यवहारोपरमेणपुनःकिमकारीतितत्राह हृदेति २२ किमनयातूष्णींव्यवस्थित्या द्रष्टुस्तंद्रोहेतुभूतयेतिनिरूप्यहर्युक्तस्योत्तरंवक्तुमुपक्रमते अथेतिअश्रुकणान्नेत्रजलबिंदून् अतृप्तयोरलंबुद्धिमप्राप्तयोर्दृशोर्गोचरंविषयं उरगाविद्विषःगरुडस्य २३ भगवदादिष्टंचेत्पृथुनागृहीतमथतदुक्ते

॥ मैत्रेयउवाच ॥ सइत्थंलोकगुरुणाविष्वक्सेनेनविश्वजित् ॥ अनुशासितआदेशांशिरसाजगृहेहरेः १८ स्पृशंतंपादयोःशीर्ष्णाव्रीडितंस्वेनकर्मणा ॥ शतक्रतुंपरिष्वज्यविद्वेषंविससर्जह १९ भगवानपिविश्वात्मापृथुनोपहृतार्हणः ॥ समुज्जिहानयाभक्त्यागृहीतचरणांबुजः २० प्रस्थानाभिमुखोप्येन मनुग्रहविलंबितः ॥ पश्यन्पद्मपलाशाक्षोनप्रतस्थेसुहृत्सताम् २१ सआदिराजोरचितांजलिर्हरिंविलोकितुंनाशकदश्रुलोचनः ॥ नकिंचनोवाचसबा ष्पविक्लवोहृदोपगुह्यामुमथोभ्यवस्थितः[1] २२ अथाभिमृज्याश्रुकणान्विलोकयन्नतृप्तदृग्गोचरमाहपूरुषम् ॥ पदास्पृशंतंक्षितिमंसउन्नतेविन्यस्तहस्ता ग्रमुरंगविद्विषः २३ ॥ पृथुरुवाच ॥ वरान्विभोत्वद्वरदेश्वराद्बुधःकथंवृणीतेगुणविक्रियात्मनाम् ॥ येनारकाणामपिसंतिदेहिनांतानीशकैवल्यपतेर्वृणी तकः २४ नकामयेनाथतदप्यहंक्वचिन्नयत्रयुष्मच्चरणांबुजासवम् ॥ महत्तमांतर्हृदयान्मुखच्युतंविधत्स्वकर्णायुतमेषमेवरः २५ सउत्तमश्लोकमहन्मुख च्युतोभवत्पदांभोजसुधाकणानिलः ॥ स्मृतिंपुनर्विस्मृततत्त्ववर्त्मनांकुयोगिनांनोवितरत्यलंवरैः २६

पृकस्योत्तरत्वेनवक्तव्यमस्यास्तीतिनपश्याम्यन्यदतःकिमाहेतित्राह वरानिति जातावेकवचनमितिन्यायेनवरंवृणीष्वेत्युक्तं तत्रदेयत्वेनाभिमताः किमैहिकाउतपारत्रिकाः आद्येस्रक्चंदनवनिताद योयदितर्हितत्रापिवदामीत्याह वरानिति सुलभत्वाद्वरणीयानभवंतीत्याह गुणेति गुणेषुविषयेषुविक्रियाविकारस्तेनयुक्तआत्मामनोयेषांतितथातेषांनारकाणांनरकस्थानां अपिशब्देननरलोकोकिंव क्तव्यमितिसूचयति वैश्रवणात्पुलकादानवत्कैवल्यपतेस्त्वदेत्ताद्दशवरादानंजुगुप्सितमित्यर्थः द्वितीयोप्यनेनैवमत्युक्तः सर्गसारूप्यादिलक्षणमोक्षभेदेनपारत्रिकाअपिद्विधाभिद्यते तत्रकैवल्येपिन ममाभिरुचिः किमुतस्वर्गादाविति २४ एवंतर्हितववकोभिप्रायइत्यतआह नकामयइति क्वचिदित्यनेनपुरुषार्थमात्रमाक्षिपति तर्हिमयादेयंनास्तीत्यत्राह महत्तमेति महत्तमानामंतर्हृदयान्मुखद्वारेण च्युतंनिःसृतंकर्णयोरमृतंतच्चरितलक्षणविधत्स्वेत्यन्वयः अनेनसर्वंदैतत्तुभ्यमस्त्वितितत्रत्वदनुग्रहएवकारणमन्यथानस्यादितिध्वनयति अभीष्टपूरयाति एषइति २५ हस्तप्राप्तमणित्यागवत्कै वल्यादिपुरुषार्थत्यागेनतवकिंफलितमितितत्राह सइति हेउत्तमश्लोक महतांमुखद्वारेणच्युतः ॥ २६ ॥

---

१ अमुमथादवस्थित इतिपाठान्तरम् ।

ननुमत्कथाभेवताबहुशोश्राविअतोऽस्मादाग्रहाद्विरम्यान्यंवरंवरयेतिचेत्तत्राह यशइति हेसुश्रवःशोभनकीर्ते आर्याणांतत्त्वज्ञानांसंगमेयदृच्छयाप्रसंगतः प्राप्तंत्वयशः कथारूपेणग्रथितं भक्त्याउ पश्रृण्वोतसगुणज्ञःसारज्ञःपुरुषःपशुमज्ञमृतेकथमस्माद्विरमेदित्यन्वयः तत्रहेतुः श्रीरीति गुणस्त्वावृत्तिस्तत्संग्रहेच्छयायद्यशःप्रवव्रेइतियस्मात्तस्मात् अनेनयशःश्रवणमावृत्याक्रियतेचेदानंदाभिवृद्धिः स्यादितिसूच्यते गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्यैंद्रियामुख्यतंतुष्वितियादवः २७ अथतस्मादहंत्वामभजंभजामि तथाप्येकमेवपतिस्पर्धेतेइत्येकपतिस्पृधौतयोस्त्वच्चरणैकतान योस्त्वत्पदैकनिष्ठयोरावयोः कलिःकलहः कुतोनस्यात् अपिकिनस्यादेव २८ जंतुस्वभावमपेक्ष्यकालिःस्यादितिशंकानतुभगवद्भक्तस्येत्यभिप्रेत्याह जतोरिति हेजगदीशअखंडेश जगत्समस्तंविश्वंचानिखिलंपूर्णमुच्यते इतिच जगत्यांराजप्रधानलोकेविद्यमानस्यजंतुसमूहस्यमिथोवैशसंहिंसालक्षणःकलहःस्यात् कलिस्वभावत्वात् । अत्रास्मद्विषयेसनस्यान्निमित्ताभावादित्युक्तं यत्कर्मणीति नोस्माकंकर्मणित्वत्पूजालक्षणे यत्समीहितं शुभलक्षणंचेष्टितंतत्फल्गुअल्पमपिउरुमहत्करोषि । तत्रहेतुगर्भविशेषणमाह । दीनवत्सलइति । तत्राप्यल्पस्यापिशुभस्यफलप्रदानेनमहत्त्वकरणं ननुपरमाणुपरिमितस्यशुभस्यसुख पर्वतीकरणम् । तथासतिवैषम्यापातःस्यात्तस्यनिर्दोषस्यासंभवादितिबोद्धव्यं इतोपिकलिर्नस्यादित्याह स्वएवेति स्वेस्वरूपभूतेधिष्ण्येमहिम्न्येव धिष्ण्यतेजश्चसामर्थ्यंमहिमाधामचोच्यते इत्यभि धानं स्वसुखार्थमन्यापेक्षांविनाभिरतस्यतववात्सल्यंविनातयाश्रियापिकिं अत्रापिवात्सल्यमेवकारणं येनयेनभक्त्यतिशयःक्रियतेतत्रतत्राधिकवात्सल्यंस्यादितितात्पर्यमवबोद्धव्यम् । जगत्यामूल प्रकृतौश्रियांजंतोरज्ञजनस्यवैशसंविषमबुद्धिलक्षणंस्यादेव । नतुपंडितस्य कुतःयद्यस्मात्नःकर्मणिश्रौतादिविषयेवैशसंयत्सज्ञपनलक्षणंतत्समीचीनमीहितंभक्तिपूर्वकत्वात् अल्पपुण्यस्यतवनमद्र

यशःशिवंसुश्रवआर्यसंगमेयदृच्छयाचोपश्रृणोतितेसकृत् ॥ कथंगुणज्ञोविरमेद्विनापशुंश्रीर्यत्प्रवव्रेगुणसंग्रहेच्छया २७ अथाभजंत्वाखिलपूरुषोत्तमंगुणालयंपद्मकरेवलालसः ॥ अप्यावयोरेकपतिस्पृधोःकलिर्नस्यात्कृतस्त्वच्चरणैकतानयोः २८ जंतोर्जगत्यांजगदीशवैशसंस्यादेवयत्कर्मणिनःसमीहितम् ॥ करोषिफल्ग्वप्युरुदीनवत्सलःस्वएवधिष्ण्येभिरतस्यकिंतया २९

क्रियोग्यत्वमत्राह करोषीति यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यइतिश्रुतेः भक्तिवशत्वद्योतनायफल्ग्वप्युरुकरोषीत्युक्तं अनेनहरौभक्तिरवश्यंकर्तव्येतिज्ञायते अन्यत्समामिति भजनक्रियामपिनशक्नुमःकर्तुंत्वत्प्रसादा तिरेकेणेत्याह । जगज्जगत्यामिति जगताजंगमेनोपलक्षणमेतत् स्थावरेणापियुक्तायाजगत्यां लोके । नोस्माभिःकर्मणिविषयेयत्समीहितंस्यात्तद्वैशसमेवहिंसारूपमेवातएवफलगुतुच्छफल ततःस्वल्प रूपेयमाल्पमित्यर्थः अथभगवानुरुपरिपूर्णंकरोति अत्रहेतुगर्भविशेषणं हेदीनवत्सलेति हेत्वंतरमाह स्वएवेति परिपूर्णानंदरूपेभिरतस्य । तयाभजनक्रिययाकिंभृत्यवात्सल्यादुरुकरोतीत्यर्थः अथवाअप्येकपतिस्पृधोःकलिःस्यादितिसंदेहःकुतःपूर्वमधुनातवमयिपक्षपातात्कलिरित्याह जगज्जगत्यामिति जगतोजंगमस्थावरलक्षणस्यप्राणिसमूहस्यजगत्याधारभूतामूलप्रकृतिर्लक्ष्मीस्तस्यां वैशसंपीडास्यादेव हेजगदीश । कुतःयद्यस्मादस्माकंकर्मणिश्रौतादौफल्ग्वप्युरुकरोति नतथातयाकृतम् हेदीनवत्सल । अथवाकिमिदमाश्चर्यमित्याह स्वएवेति तयाश्रियाकिंप्रयोजनम् । कामिनामुपकारिण्येत्यर्थः जगज्जगत्यामित्येकपदेपिलक्ष्म्यामित्यर्थः । अथवाजगतोहिंसारूपत्वात्तदंतःपातीकथमहंत्वांभजामित्वत्प्रसादविनेत्याह जगदिति हेजगदीश जगत्यालोकेयज्जगत्प्रा णिसमूहःतद्वैशसमेवाहिंसाप्रकृतिरेव । तथापितदंतःपातिभिरस्माभिः कर्मणियत्समीहितस्यात्तत्फल्गुहिंसारूपमप्युर्वहिंसारूपकमपिकरोतिभवान् हेदीनवत्सल । किमर्थमेवंपक्षपातेनकरोति नस्वेधि ष्ण्येभिरतस्यतयाश्रहिंसयातवाकिं । केवलंमामुद्धर्तुमेवेतिभावइतिकेचिद्व्याचक्षते तदसत् पदानांविवक्षितार्थावाचकत्वेनपाठसंप्रदायाभावेनप्रमाणविरोधेनप्रेक्षावद्भिरुपेक्षणीयत्वात्पूर्वापरविरोधेच लक्ष्म्याहरेर्भक्तेषुपक्षपातकथनस्यस्वानुभवविरुद्धत्वाच २९

अस्मिन्नर्थेसाधुसंमतिमाह भजंतीति अथान्यथापिमन्थैमाणमस्तीति । किंतदिति तदुच्यते अतएवभक्तवात्सल्यादेवसाधवःसज्जनास्त्वांभजंति कैगुणमुपसंहृत्येतितत्रोक्तं । व्युदस्तेति मायागुणानांविभ्रमोदयोविलासोदयोयैःज्ञानिरस्तोयेनसतथातंसंसारोच्छेदेपिनस्वतएषामित्यभिप्रेत्याह भवत्पदेति अन्यत्कर्मादिकं ३० विमुक्तिमुख्यनिमित्तमंघ्रिस्मरणादन्यन्नास्तीतियद्यस्मात्त स्माद्भजंतंप्रतिवरंवृणीष्वेतिवाणीजगन्मोहकरीत्याह मन्येगिरामिति तदुपपादयति वाचेति तदस्येदंवाचातंत्यानामभिर्दामभि सर्वंसितामितिश्रुतिः पिञ्बंधने यथासितोबधनरहितरर्तार्हिपुनः शश्वत्कथंकर्मकरोतीत्यन्वयः ३१ इतोपिमोहितइत्याह त्वन्माययेतिअबुधोयोजनः ऋतात्मनःसत्यात्मनोहरेःसकाशादन्यत्स्वर्गादिकमाशास्तइतियत्तस्मादेषत्वन्माययाखंडितस्त्वदुपास्तेर्वियोजि तइत्यर्थः अस्यामवस्थायांबहुप्रजल्पात्किमिदमेवमार्थयइत्याह यथेति ३२ पृथूक्तंश्रीपतिमनसिसंविष्टमितिभावेनहरेस्तदुक्तिप्रशंसाप्रकारमाह साध्विति साधूचितं । इदमात्यंतिकभक्तलक्षण मितिभावेनाह स्वर्गेति नरकान्नरकांतरप्राप्तिसमयेपिकिंचिन्निवृत्तिःसमत्वं ३३ मद्भक्तस्परोषत्यागएवमत्प्रीतिसाधनमित्याह प्रीतइति ३४ प्रतिवचनंश्रेत्समाप्तपरिक्रमकाशिहारणेतितत्राह इतीति

भजंत्यथत्वामतएवसाधवोव्युदस्तमायागुणविभ्रमोदयम् ॥ भवत्पदानुस्मरणादृतेसतांनिमित्तमन्यद्भगवन्नविद्महे ३० मन्येगिरंतेजगतांविमोहिनीं वरंवृणीष्वेतिभजंतमात्थयत् ॥ वाचानुतंत्यायदितेजनोऽसितःकथंपुनःकर्मकरोतिमोहितः ३१ त्वन्माययाद्धाजगदीशखंडितोयदन्यदाशास्तऋतात्मनोबुधः ॥ यथाचरेद्बालहितंपितास्वयंतथात्वमेवार्हसिनःसमीहितुम् ३२ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ साधुतेवसितंराजन्नाशास्तेनयदाशिषः ॥ स्वर्गापवर्गनरकान्समंपश्यतिमत्परः ३३ प्रीतोहंतेमहाराजरोषंदुस्त्यजमत्यजः ॥ श्रद्दधानोमदादेशंतन्मह्यंपरमार्हणम् ३४ मैत्रेयउवाच ॥ इतिवैन्यस्यराजर्षेः प्रतिनंद्यार्थवद्वचः ॥ पूजितोनुगृहीत्वैनंगंतुंचक्रेच्युतोमतिम् ३५ देवर्षिपितृगंधर्वसिद्धचारणपन्नगाः ॥ किन्नराप्सरसोमर्त्याःखगाभूतान्यनेकशः ३६ यज्ञेश्वरधियाराज्ञावाग्वित्तांजलिभक्तितः ॥ सभाजिताययुःसर्वेवैकुंठानुगतास्ततः ३७ भगवानपिराजर्षेःसोपाध्यायस्यपश्यतः ॥ हरन्निवमनोमुष्यस्वधामप्रत्यगात्प्रभुः ३८ अदृष्टायनमस्कृत्यस्वस्यसंदर्शितात्मने ॥ वासुदेवायदेवानांदेवायस्वपुरंययौ ३९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेविंशोध्यायः ॥ २० ॥ मैत्रेयउवाच ॥ मौक्तिकैःकुसुमस्रग्भिर्दुकूलैःस्वर्णतोरणैः ॥ महासुरभिभिर्धूपैर्मंडितंतत्रतत्रवै १ चंदनागुरुतोयार्द्ररथ्याचत्वरमार्गवत् ॥ पुष्पाक्षतफलैस्तोक्मैर्लाजैरर्चिभिरर्चितम् २ सवृंतैःकदलीस्तंभैःपूगपोतैःपरिष्कृतम् ॥ तरुपल्लवमालाभिःसर्वतःसमलंकृतम् ३

३५ हरिमनुगतादेवादयःकिंचक्रुरत्राह देवेति ३६ सर्वप्राणिषुयज्ञेश्वरोहरिरवस्थितः तदुक्तं भूतेषुहरिरित्येवहयर्पणधियातथा सर्वभूतेषुचहरेःपजाकार्यात्मवेदिभिरितिवचनात् इदंसर्वंतदर्पण मस्त्वितिधीर्यज्ञेश्वरधीस्तयासभाजिताःसंभाविताः ३७ गंतुंमनएवकृतंनतुगतमितिशंकामाभूदित्याह भगवानपीति ३८ राज्ञोयज्ञशालातःस्वपुरप्रस्थानप्रकारमाह अदृष्टायेति अदृष्टायचक्षुषोरविषयाय स्वस्यसंदर्शितात्मनेसाक्षात्कारितस्वरूपाय ३९ इतिचतुर्थस्कंधेविंशतितमोध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ देवादीन्विनाहरेर्ब्राह्मणाःसन्निधानपात्रमित्येतत्प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रानंतरातीताध्यायेपृथुःपुरंययावित्युक्तं तत्पुरंवर्णयति मौक्तिकैरित्यादिना १ पिष्टचंदनागुरुमिश्रतोयैरार्द्रारथ्याचत्वरमार्गायस्मिंस्तत्तथोक्तं गोमयतोयैःअर्चिभिर्दीपज्वालाभिः २ पूगपोतैःक्रमुकपुष्पैःपरिष्कृतमलंकृतम् ३

संभृतानिसंपादितानिअशेषाणिमंगलानिदध्यादीनितैश्चयुक्ताः मृजुसंशुद्धावितिधातुः ४ भूयःपुरप्रवेशानंतरं गतस्मयोगर्वरहितः ५ प्रियानभीष्टान्वरान्प्रददातीतिप्रियवरप्रदः ६ प्रश्नमंकुरयन्नुपसंहरति सएवमिति भूयांसिमहांति स्फीतंपुष्टंलोकेनिधाय ७ गुणवद्भिःपुरुषैःसभाजितंपूजितं ८ किमाहेतितत्राह सोभिषिक्तइति सपृथुर्यत्कर्माकरोत्तन्मेवदेत्यन्वयः ॥ लब्धान्यशेषैःसुरैःकृतान्यर्हणानि येनसतथोक्तः ९ वक्तव्यत्वेगुणमाह कोन्वस्येति देवेभ्यंऋषयोभूपाश्चोच्यंतेशक्तिमत्तया क्वचित्कांचित्तुमोहार्थंकादाचित्कात्तुहेतुतइतिवचनाद्युक्तंसपालाइति १० श्रद्धावतःश्रोतुर्यस्मिन्कृद्धाविदुषातद्वक्तव्यमितिभावयन्मैत्रेयस्तत्रोत्तरत्वेनतत्कथामाह गंगेति यावद्भिर्भोगैर्देहस्थितिःस्यात्तानेवनाधिकानित्येवकारार्थः तानपिपुण्यजिहासयापुण्यक्षयाभिप्रायेण नसुखार्थम् ११ सर्वत्रेत्युक्तंसंकोचयति अन्यत्रेति अच्युतगोत्रतोवैष्णवकुलात् गोत्रंनाम्निकुलेखलइतियादवः १२ ज्ञानिनःप्रारब्धकर्मभोगस्यानियतत्वेनासिद्धत्वान्नैतद्वर्णनमत्रापेक्षितमन्यत्किंचिच्छ्राव्यमस्तिचेद्वक्तव्यमितितत्राह एकदेति

प्रजास्तंदीपबलिभिःसंभृताशेषमंगलैः ॥ अभीयुर्मृष्टकन्याश्चमृष्टकुंडलमंडिताः ४ शंखदुंदुभिघोषेणब्रह्मघोषेणचर्त्विजाम् ॥ विवेशभवनंवीरःस्तूयमानोगतस्मयः ५ पूजितःपूजयामासतत्रतत्रमहायशाः ॥ पौरान्जानपदांस्तांस्तान्प्रीतःप्रियवरप्रदः ६ सएवमादीन्यनवद्यचेष्टितःकर्माणिभूयांसिमहन्महत्तमः ॥ कुर्वन्शशासावनिमंडलंयशःस्फीतंनिधायारुरुहेपरंपदम् ७ ॥ सूतउवाच ॥ श्रुत्वादिराजस्ययशोविजृंभितंगुणैरशेषैर्गुणवत्सभाजितम् ॥ क्षत्तामहाभागवतःसदस्पतेकौषारविंप्राहगृणंतमर्चयन् ८ ॥ विदुरउवाच ॥ सोभिषिक्तःपृथुर्विप्रैर्लब्धाशेषसुरार्हणः ॥ बिभ्रत्सवैष्णवंतेजोबाह्वोर्याभ्यांदुदोहगाम् ९ कोन्वस्यकीर्तिंनशृणोत्यभिज्ञोयद्विक्रमोच्छिष्टमशेषभूपाः ॥ लोकाःसपालाउपजीवंतिकाममद्यापितन्मेवदकर्मशुद्धम् १० ॥ मैत्रेयउवाच ॥ गंगायमुनयोर्नद्योरंतराक्षेत्रमावसन् ॥ आरब्धानेवबुभुजेभोगान्पुण्यजिहासया ११ सर्वत्रास्खलितादेशःसप्तद्वीपैकदंडधृक् ॥ अन्यत्रब्राह्मणकुलादन्यत्राच्युतगोत्रतः १२ एकदासीन्महासत्रदीक्षातत्रदिवौकसाम् ॥ समाजोब्रह्मर्षीणांचदेवर्षीणांचसत्तम १३ तस्मिन्नर्हत्सुसर्वेषुस्वर्चितेषुयथार्हतः ॥ उत्थितःसदसोमध्येताराणामुडुराडिव १४ प्रांशुःपीनायतभुजोगौरःकंजारुणेक्षणः ॥ सुनासःसुमुखःसौम्यःपीनांसःसुद्विजस्मितः १५ व्यूढवक्षाबृहच्छ्रोणिर्वलीवल्गुतरोदरः ॥ आवर्तनाभिरोजस्वीकांचनोरुरुदग्रवाक् १६ सूक्ष्मवक्रासितस्निग्धमूर्धजःकंबुकंधरः ॥ महाधनेदुकूलाग्र्येपरिधायोपधायच १७

यज्ञभेदेसदादानेसत्रमाच्छादनेवने इत्यभिधानात् दीक्षेतिविशेषणाद्दीक्षायज्ञइत्यर्थः समाजःसंमेलनं १३ दानार्थंभोजनार्थंवामिथोनिरीक्षणार्थंचेतस्ततःसंगच्छंतेजनाःकिमत्रचोद्यमिति तत्राह तस्मिन्निति तस्मिन्समाजेऽर्हत्सुसंमान्येषु अर्हंतौजिनसंमान्याावितियादवः उडुराट्चंद्रःसराजासमंततश्चतुर्दिशमुपविष्टानैक्षतेतिषष्ठश्लोकेनान्वयोवेदितव्यः १४ कथंभूतइतितल्लक्षणंवक्ति प्रांशुमित्यादिना गौरोनिर्मलः । यद्वा गौरोरुणेसितेपीतइतिवचनात् गौरशब्दाक्षिप्तवर्णविशेषविशिष्टत्वंवक्ति कंजारुणेक्षणइत्यादिना । सौम्यःसुंदरःविप्रप्रियोवा । सोमयोग्योवा । द्विजादंताः ॥ १५ ॥ व्यूढवक्षाउन्नतवक्षाः । वलीभीरेखाभिः अतिशयेनवल्गुसुंदरमुदरंयस्यसतथा उदग्रवागुन्नतवाक् १६ सूक्ष्माश्चवक्राश्चासितानीलाश्चस्निग्धाश्चमूर्धजाःकेशायस्यसतथा । कंबुवत्त्रिरेखांकितवृत्तशंखवत्कंधरायस्यसतथा उपधायोत्तरीकृत्य १७

---

१ अस्मिन्श्लोकेपृथोर्देवेभ्योप्यतिशायितशक्तिमत्त्वमितिभातीत्यतस्तदुक्तेरभिप्रायंप्रमाणेनाह ॥ दी०

नियमैयज्ञनियमविषये १८ किमर्थंनिरीक्षणमितिअविदुषांचित्तव्याकुलतांपरिहरति ऊचिवानिति चित्राणिपदानियस्मिंस्तत्तथा श्लक्ष्णंमधुरंहृद्यंहृदयप्रियं । गूढमर्थतोगंभीरं अविक्लवम कातरमस्खलितमितियावत् वचनमितिशेषः ॥ १९ ॥ किमनेनचित्तव्याकुलतापरिहृतेतितत्राह सभ्याइति वोभद्रमस्त्वित्युक्तंप्रथमंचित्तव्याकुलतापरिहारायेतिज्ञातव्य धर्मजिज्ञासुभिर्ज्ञातुकामैः पुरुषैःस्वमनीषितंसत्सुयोग्येष्वावेद्यं २० किंतत्स्वमनीषितमित्यतउक्तं अहमिति दंडोस्त्रीशासनेराज्ञांहिंसायांलकुटेगुडइत्यभिधानात् तत्तद्योग्येषुततंदडधारयतीतिदंडधरः धात्राहरिणा धातुशब्दार्थंलक्षयति रक्षितेत्यादिना स्थापितास्थापयिता २१ तस्यमेकामान्संदुहंतीतिकामसंदोहाःकर्मण्यण्प्रत्ययः कामानांसंदोहायेष्वितिवा लोकाःस्युरितिब्रह्मवादिनः आहुरितियद्य स्मात्तस्मादेतत्फलमन्वीक्ष्याहधात्रेहप्रजापालनादौयोजितइत्यन्वयः तदनुध्यानात्तस्यप्रजापालनस्यानुष्ठानादित्यनुवादः श्रीनारायणप्रसादेनभाविनोलोकाःकथंप्रजापालनेनस्युरितितत्राह यस्येति ॥ २२ ॥ व्यतिरेकमाह यउद्धरेदिति भागंषष्ठांशंपुण्यं २३ इदानींप्रजाःप्रत्याह तत्प्रजेति यस्मात्प्रजानामरक्षणेप्रत्यवायोभवतितत्तस्मात्हेप्रजाः यद्यनसूयवोयूयंअधोक्षजेहरौधियंकुरुत तर्हिमेनोनुग्रहःकृतोभवेदित्यन्वयः तवानेनकिंतत्राह भर्तृपिंडार्थमिति भर्तुर्ममषष्ठांशलक्षणसुकृताख्यप्रयोजनाय नकेवलंममयुष्माकमप्यस्तिप्रयोजनमित्याह स्वार्थमिति ॥ २४ ॥ सभ्या

व्यंजिताशेषगात्रश्रीर्नियमेन्यस्तभूषणः ॥ कृष्णाजिनधरःश्रीमान्कुशपाणिःकृतोचितः ॥ शिशिरस्निग्धताराक्षस्तानैक्षतसमंततः १८ ऊचिवानिदमुर्वीशःसदस्यान्हर्षयन्निव ॥ चारुचित्रपदंश्लक्ष्णंहृद्यंगूढमविक्लवम् १९ ॥ पृथुरुवाच ॥ सभ्याःशृणुतभद्रंवःसाधवोयइहागताः ॥ सत्सुजिज्ञासुभिर्धर्ममावेद्यंस्वमनीषितम् २० अहंदंडधरोधात्राप्रजानामिहयोजितः ॥ रक्षितावृत्तिदस्तेषुसेतुषुस्थापितापृथक् २१ तस्यमेतदनुष्ठानाद्यदाहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ लोकाःस्युःकामसंदोहायस्यतुष्यतिदिष्टदृक् २२ यउद्धरेत्करंराजाप्रजाधर्मेष्वशिक्षयन् ॥ प्रजानांशमलंभुंक्तेभागंचस्वंजहातिसः २३ तत्प्रजाभर्तृपिंडार्थंस्वार्थमप्यनसूयवः ॥ कुरुताधोक्षजधियंतर्हिमेनुग्रहःकृतः २४ यूयंतदनुमोदध्वंपितृदेवर्षयोमलाः ॥ कर्तुःशास्तुरनुज्ञातुस्तुल्यंयत्प्रेत्यतत्फलम् २५ अस्तियज्ञपतिर्नामकेषांचिदिहसत्तमाः ॥ इहामुत्रचलक्ष्यंतेज्योत्स्नावत्यःक्वचिद्भुवः २६ मनोरुत्तानपादस्यध्रुवस्यापिमहीपतेः ॥ प्रियव्रतस्यराजर्षेरंगस्यास्मत्पितुःपितुः २७

नुद्दिश्याह यूयमिति तेनकिमस्माकंफलमित्यतउक्तं अनुज्ञातुरिति अनुज्ञात्रादीनांशास्त्रेषुयत्फलमुक्तंतत्तदनुज्ञानुसारिफलंस्यादित्यभिप्रायेणतुल्यमित्युक्तं नतुकर्त्रनुज्ञात्रोस्तुल्यफलत्वंस्यादन्यथाकृतहान्यादिदोषापत्तिरिति २५ ननुपद्यधोक्षजसद्भावंप्रमाणंस्यात्तर्हितद्धियंकुरुतेतिविधातुंयुक्तंतदेवकुतइतितत्राह अस्तीति यदृष्टंतदेवसत् यददृष्टंतदेवासदितिवादिनोपेक्ष्यकेषांचिदित्युक्तं केषांचिद्व्यासादीनांमहात्मनांपक्षेयज्ञपतिर्नामविष्णुरस्तीत्यन्वयः यज्ञोयज्ञपतिर्यज्वेत्यादिस्मृतेः श्रीनारायणस्यप्रसादेनप्राप्यालोकास्तेनानियतादेवताश्चसतीत्येतदेकोक्त्याह इहेति इहमनुष्यलोकेतच्छरीरेच । अमुत्रस्वर्गादौ । ज्योत्स्नावत्यःप्रकाशभूयिष्ठाभुवःस्थानविशेषाःइंद्रियादिप्रेरकत्वेनभवनाद्भुवोदेवताश्चदृश्यंते । प्रमाणतइतिशेषः । प्रकाशवद्भुवोदेवामानुषाश्चापिकेचनेतिवचनात् दुर्लभत्वात्कचिदित्युक्तं इहेत्यनेनबिलस्वर्गंलक्षयति । सुखहेतुत्वेनचंद्रिकयातुल्यरत्नप्रकाशेनप्रकाशितत्वात्ज्योत्स्नावत्यइति २६ केषांचिदितिसूचितारतान्नामतोनिर्दिशति मनोरिति अस्मत्पितुर्वेनस्य पितुः । २७ ।

अजस्यब्रह्मणः । गदाभृतोहरेः । कृत्यंपूजालक्षणंकार्यमस्ति २८ स्वर्गादेरन्याधीनतयातत्प्राप्त्यर्थंतदुपाधानस्यैवकर्तव्यत्वेनतत्रकिंगदाभृतःकृत्येनेतितत्राह राज्येति राज्यादेःप्रायेणान्याधी नत्वमंतरेणैवैकात्मनःसमस्तात्प्रधानस्यहरेर्हेतुताकारणत्वं । एकात्माहरिरुद्दिष्टःप्रधानत्वात्समस्ततइतिवचनात् । ज्ञानादेवस्वर्गोज्ञानादेवापवर्गइतिश्रुतेः स्वर्गादिप्राप्त्यर्थमपिश्रीनारायण स्यपूजाज्ञानजनित्रीकार्येत्याशय' ननुप्रायःशब्दस्यप्राचुर्यार्थावधारणार्थत्वेनिषिध्यावशिष्टाल्पनिषेधःकथंक्रियतेइतिचेन्नतस्यावधारणार्थेपिप्रयोगदर्शनात् तदुक्तं प्रायःपदंस्यात्प्राचुर्येचाक्षेपात्मा वधारणे अर्थतोवधृतिःक्षेपोसुखाक्षेपोवधारणमिति एकश्चेतनोजीवएवराज्यादेःकारणमधिकृतत्वादितिचेन्न विपक्षाविरोधात् अनाम्नायत्वाच्च एकात्माहरिरुद्दिष्टःप्रधानत्वात्समस्ततइति । एतत्समाख्यानस्मृतिविरोधाच्च केषांचिदित्यनेनकेषांचिन्नास्तीत्युक्तं नास्तिकानाह दौहित्रादीनिति मृत्योर्दौहित्रोदुहितु'पुत्रोवेनः २९ यज्ञपतिस्तुराज्यादेर्हेतुर्येनविधिनाफलसिद्धिःस्यात्तंप्र कारमुपदिशत्यतआह यत्पादेति अत्रगंगादृष्टांतोबुद्ध्यवतारार्थं नतुगंगाकृष्णपादसेवयोःफलसाम्याभिप्रायेण कृष्णपादसेवासाक्षाज्ज्ञानसाध्यप्रसादसाधनं गंगासेवातुशुद्धांतःकरणस्यभगवत्से वाप्तुत्वाचतत्साधनमितिपरंपरयोपसंगच्छते ३० नष्टमनोमलस्यकिमात्यंतिकफलमत्राह विनिर्धुतेति निरस्तमनोदोषस्यपुंसोविषयासंगलक्षणवैराग्याज्जातायाभक्तेर्विज्ञानंभवति तदेवविशेषवीर्य मस्यास्तीतिअसंगविज्ञानविशेषवीर्यवान् यस्यांघ्रिमूलेकृताश्रयः विज्ञानात्पूर्वंयथासंसारमाप्नोति तथानाप्नोतीत्यस्मिन्नर्थेपुनरिति संसारक्लेशप्रतिपत्तिमपिनाप्नोतिकिंपुनस्तत्प्राप्तिरित्यतःप्रपद्यत

ईदृशानामथान्येषामजस्यचभवस्यच ॥ प्रह्लादस्यबलेश्चापिकृत्यमस्तिगदाभृतः २८ राज्यस्वर्गापवर्गाणांप्रायेणैकात्महेतुता ॥ दौहित्रादीनृतेमृत्योः शोच्यान्धर्मविमोहितान् २९ यत्पादसेवाभिरुचिस्तपस्विनामशेषजन्मोपचितंमलंधियः ॥ सद्यःक्षिणोत्यन्वहमेधतीसतीयथापदांगुष्ठविनिःसृतासरि त् ३० विनिर्धुताशेषमनोमलःपुमानसंगविज्ञानविशेषवीर्यवान् ॥ यदंघ्रिमूलेकृतकेतनःपुनर्नसंसृतिंक्लेशवहांप्रपद्यते ३१ तमेवयूयंभजतात्मवृत्तिभिर्म नोवचःकायगुणैःस्वकर्मभिः ॥ अमायिनःकामदुघांघ्रिपंकजंयथाधिकारावसितार्थसिद्धये ३२ असाविहानेकगुणाध्वरैःसतापृथग्विधैर्द्रव्यगुणक्रियोक्ति भिः ॥ संपद्यतेर्थाशयलिंगनामभिर्विशुद्धविज्ञानघनस्वरूपतः ३३

इति ३१ एवंतत्सेवाफलमुक्त्वातदुपास्तिंविधत्ते तमेवेति फलस्यानुभवसिद्धत्वादन्ययोगव्यवच्छेदार्थएवशब्दः भजतैवेत्ययोगव्यवच्छेदोवा आत्मनिहरावेववृत्तिर्वर्तनंयेषातेतथातैः अ पमेवमनआदीनांगुणः । यद्विष्णुविषयत्वेनचरणं । स्वकर्मभिःस्वस्यविहिताश्रमादिकर्मभिः । उक्तमेतत्सर्वमप्रयोजकंव्याजिनइत्यतउक्तममायिनइति फलपूर्वविधानेक्षिप्रप्रवृत्तिर्भवतीतिभावे नोक्तं कामदुघेति वेदानुकूलमितिद्योतनायदुघेति इदमेवदर्शयन्नित्थंभावमाह यथेति अथातआनंदस्यमीमांसाभवतीत्यादिश्रुतौमनुष्योत्तममारभ्यब्रह्मपर्यंतंयोग्यमधिकारोयोग्यतालक्षणस्तस्मिन्न वसितानिर्णीता अर्थसिद्धिरानंदप्राप्तिर्यातदर्थमित्यर्थः । अर्थःमोक्षः । अर्थःस्याद्विषयेमोक्षेशब्दवाच्येप्रयोजनइतियादवः ३२ स्वकर्मभिरित्युक्तकर्मकरणप्रकारमाह असाविति आ त्मावाइदमेकएवाग्रआसीदित्यादिश्रुतिसिद्धोयोऽसौश्रीनारायणइहजीवराशौसतापुंसानुष्ठितैरनेकगुणाध्वरैःसंपद्यतेप्राप्यतइत्यन्वयः तेचाधिकारभेदात्बहवइत्याशयेनाह पृथगिति षोडशा दिभेदभिन्नैरनेकगुणत्वंव्यनक्ति द्रव्येति द्रव्यंपुरोडाशादिकल्पोक्तगुणविशिष्टं द्रव्यंगुणानामाधारइतियादवः । गुणोविशिष्टमातापितृजन्यत्वादि क्रियाऋत्विग्व्यापारः । इंद्रायाग्नयइत्या द्युक्तयोयेषुतेतथातैः । अर्थेषुयजमानेषु । आशयोंतःकरणंयेषांतेदेवाअर्थाशयास्तेषांलिंगानिवज्रधरत्वादीनींद्रादिनामानिचयेषुतेतथातैःयद्वार्थाशयत्वंमुक्ताश्रयत्वंचक्रधरादिलिंगनारायणादिनामचयेषुते

१ आक्षेपोऽन्ययोगव्यवच्छेदस्तद्रूपावधारणे

तथातैः कथंप्राप्यते । विशुद्धविज्ञानघनस्वरूपतः एवंज्ञानेनप्राप्यइत्यर्थः अनेनकर्मणाशुद्धांतःकरणाज्जातंज्ञानंसंसारानिवर्त्तकमित्युक्त्या कर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादयइत्यादेर्गीतरुक्तेरिज्ञा यते ३३ कर्मसाधनज्ञानेनज्ञायतइत्युक्तं तत्रविशिष्टतयाज्ञानंमुक्तिसाधनंस्यादितितंप्रकारंब्रूते प्रधानेति प्रधानंप्रकृतिःकालःफलपाचकः आशयोंतःकरणं कर्मजीवादृष्टमेतानिसंगृह्णातीतिप्रधान कालाशयकर्मसंग्रहः त्यक्तेषुसर्वेषुशरीरमेवाशिष्यतेयस्यसशरीरशेषोजीवस्तंप्रतिपद्यप्राप्य चेतनोज्ञानशक्तिमान्नित्याविलुप्तज्ञानइत्यर्थः विभुःश्रीनारायणोयंक्रियाफलत्वेनकर्मफलदातृत्वेन पुण्यकर्मभिःपुरुषैर्विभाव्यतेज्ञायतेइत्यन्वयः फलमतउपपत्तेरितिसूत्राद्धरेःकर्मफलदातृत्वंसिद्धं अत्रदृष्टांतमाह यथेति यथानलोग्निस्तस्यदारुणोगुणस्थौल्यादिकमादत्तेदारुस्थौल्याद्यनुसारेणस्वयं चस्थौल्यादिमान्भवतीतितद्गुणात्मकोविध्युक्तगुणवत्सुदारुषुअग्निर्मथनादिनाभिव्यक्तोज्ञायते तथाप्रधानादिशब्दाभिधेयलक्ष्म्यादिभिःपरिवृतोजीवांतर्गतोजीवपरिमाणगुणानुकारीतदनुष्ठितकर्मफ लदातृत्वेनगुरुशिष्यव्याख्यानश्रवणलक्षणमथनेनाभिव्यक्तोहरिर्ज्ञायतइतिभावः प्रधानादीनांहर्यधीनत्वं तद्भिन्नत्वंचदर्शयितुंतद्ग्रहण देहस्थत्वेपितद्गुणसंपृक्ताभावदर्शनायदार्वनलनिदर्शनं किंचा नेनदेहदोषदारणसामर्थ्यंजगद्भक्षणेप्यलंबुद्धिराहित्यंसूचयितुंदार्वनलपदमुपात्तमितिज्ञापयति ३४ गुरुशिष्यव्याख्यानादिमथनेनहरिरभिव्यक्तोभवतीत्युक्तं तत्रगुरवःशिष्याश्चश्रीनारायणमुखोत्प न्नत्वात्व्याख्यानादेर्मुखव्यापारत्वेनातएवमुख्यत्वेनसात्त्विकत्वेनचस्वतएवव्याख्यानादौप्रवृत्तिसंभवाज्जलस्यंदनवद्ब्राह्मणाएवेत्यभिप्रेत्याधुनातानभिष्टौति अहोबतेति अमीत्यनेनहरेर्मुखजातत्वंप

प्रधानकालाशयकर्मसंग्रहःशरीरशेषंप्रतिपद्यचेतनः ॥ क्रियाफलत्वेनविभुर्विभाव्यतेयथानलोदारुषुतद्गुणात्मकः ३४ अहोबतामीवितरंत्यनुग्रहंहरिं गुरुंयज्ञभुजामधीश्वरम् ॥ स्वधर्मयोगेनयजंतिमामकानिरंतरंक्षोणितलेधृतव्रताः ३५ माजातुतेजःप्रभवेन्महर्द्धिभिस्तितिक्षयातपसाविद्ययाच ॥ देदी प्यमानेऽजितदेवतानांकुलेस्वयंराजकुलेद्द्विजानाम् ३६ ब्रह्मण्यदेवःपुरुषःपुरातनोनित्यंहरिर्यच्चरणाभिवंदनात् ॥ अवापलक्ष्मीमनपायिनींयशोजग त्पवित्रंचमहत्तमाग्रणीः ३७

रामृशति बतेतिचित्तंद्रवीकरोति अहोइतिसभ्यानुन्मुखीकरोति इष्टदेवतात्वेनगुरुत्वेनस्वविहितकर्मफलदातृत्वेनश्रीनारायणएवपूज्यइत्यतोविशेषणत्रयं एषमेसर्वधर्माणांधर्मोधिकतमोमतः यद्भक्त्या पुंडरीकाक्षंस्तवैरर्चेन्नरःसदेतिवचनात् स्वधर्मयोगोभक्तियोगस्तेनयजंतिपूजयंति भगवद्भक्तत्वेनस्वचेतःप्रीतिजनकत्वान्मामकाइत्युक्तं कृष्याद्यन्यव्यापारराहित्यप्रकटनार्थंनिरंतरमिति एतत्सूचना यधृतव्रताइति सत्रादिकर्मसुदीक्षितामामन्यव्यापाराभावस्तथात्रापीति कर्मणाफलाधिक्यद्योतनायक्षोणितलेपतनदु स्वक्षयहेतुत्वात्प्रतिष्ठाहेतुत्वाच्चक्षोणितलइति क्षिणुक्षयेतलप्रतिष्ठायामितिधातुः३५ स्ववंश्यानांराज्ञांशिक्षामाह माजात्विति राजकुलेविद्यमानाभिर्महर्द्धिभिःसमुत्थितंतेजःप्रभावलक्षणं अजितःश्रीनारायणोदेवतायेषांतेतथातेषांतितिक्षादिनादेदीप्यमानेद्विजानांकुलेजातुकदाचिदपिमा प्रभवेत्कुलक्षयेसमर्थंनभवेत् ३६ नकेवलब्रह्मकुलंनाभिवनीयंकिंतुतत्रभक्तिरपिकर्तव्येत्यत्रकैमुत्यन्यायमाह ब्रह्मण्यदेवइति अर्कमर्कटमंडूकविष्णुवासववायवः तुरंगसिंहशीतांशुयमाश्वहरयोदशेति निगदाद्धरिरिंद्रोयस्यश्रीनारायणस्यचरणाभिवंदनादनपायिनींलक्ष्मीमवाप जगत्पवित्रंयशश्चावाप सोपिपुरातन.पुरुषोब्रह्मण्यदेवोब्राह्मणप्रियश्च । देवः क्रीडादिगुणयुक्तश्चेत्यन्वयः ब्राह्मणप्रियत्वंक्री डामात्रमितिदर्शयितुंदेवइतिपदं अतएवमहत्तमाग्रणीरित्युक्तंमहतामिंद्रादीनांसकाशादुत्तमाब्रह्मादयस्तेषामप्यग्रणीःश्रेष्ठस्तस्मात्क्रीडामात्रमिदं अतएवानुपपत्त्याहरिशब्देनेंद्रएवगृहीतः यत्प्रसादेनदे वेंद्रोविदोदितयशाअभूत् सोपिविष्णुरमेयात्मासदाब्राह्मणवत्सलइतिस्मृतेश्चप्रतीतार्थपरित्यागोयुक्तः अजितदेवतानामित्युक्तिविरोधाच्च ३७

---

१ हरिर्नारायणः येषांचरणाभिवन्दनात् स्वपत्नीं अनपायिनीं लक्ष्मीं अवापप्राप जगत्पवित्रं यशश्चावाप इतियोजनाभ्रांतिं निवारयितुं तात्पर्यानुसारेण योजयति हरिरिंद्रइति ।

अस्तुविष्णुर्द्विजप्रियस्ततःप्रकृतेकिमित्याशंक्यविष्णुभक्तिमवमृश्यब्राह्मणसेवाकार्येत्याह यत्सेवयेति अपवर्गावाप्तौ श्रीलक्ष्मीकांतप्रसादएवापेक्षणीयोऽतःक्षितिदेवप्रीत्याकिमित्यतोवा यत्सेवयेति भगवत्प्रसादोत्पत्तौविप्रसेवाद्वारमित्यर्थः स्वराट्स्वतंत्रःयतोविष्णुप्रसादोभवति तस्माद्ब्राह्मणकुलंनिषेव्यतामित्युपसंहराति तदेवेति तद्धर्मपरैर्विष्णुधर्मपरैः ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणसेवाप्रसन्नश्रीनारायणप्रसादान्मौक्तिकपरमानंदोपिभवतीत्याह पुमानिति यस्यहरेर्नित्यसंबंधोयेषांतेयान्नित्यसंबंधाद्द्विजास्तेषांनिषेवयासेवालक्षणसंगतःपुमानतिवेलंक्षिप्रंतस्यात्मनोहरेः प्रसादतोत्यंतशमंभगवन्निष्ठाजन्यमुक्तिसुखंलभेततततस्तस्मान्मोक्षसुखात्परमन्यत्सुखंहविर्भुजामप्यत्रसंसारेस्तिाकिंनास्त्येव हविर्भुजोदेवताः । किंविशिष्टंस्वयंस्वरूपभूतं । अस्वरूपमपिस्वरूपवन्नोपचारितमित्याह स्वतइति म हत्सेवांद्वारमाहुर्विमुक्तेरितिमहत्सेवाया आपिमुक्तिसाधनत्वंसिद्धं यद्वा यन्नित्यसंबंधानांसतांनिषेवयापुमानात्मनोमनसःप्रसादतोत्यतशममतिशयितभगवन्निष्ठांलभेत ततःश्रीनारायणनिष्ठायाःस्वतोऽकृत्रिमंस्वयंस्वरूपसुखंलभेतततइत्युत्तरत्रापिसंबध्यतेशेषंपूर्ववत् ३९ इतोपिब्रह्मकुलसेवाकर्तव्येत्याह अश्नातीति । भगवत्तत्त्वकोविदैःपुरुषैरीड्यस्यहरेर्नामभिर्यन्मुखेश्रद्धयाहुतमनंतोयथाश्नाति तथाचेतनयाबहिष्कृतेजडेहुताशनेहुतंनाश्नातीत्यन्वयः अनंतइत्यनेननकेवलमात्रंफलंकिंतुअनंतमेवेतिध्वनयाति अनुनयार्थःखलुशब्दः वाइत्यनेननाहंतथाश्नीतिप्रसिद्धिस्मारयाति ब्राह्मणेष्वपिपयतिमुखाशनेनहरेर्विशेषतस्तृप्तिरित्यभिप्रेत्याह पारमहंस्येति पारमहस्यैःपरमहंसाश्रमस्थैर्वर्यावरणीयागावोयस्यसपारमहंस्यवर्यगुः । तएवतद्वचनाभिप्रायंविदित्वाश्रद्धयानुष्ठातारइत्यर्थः यद्वापरमहंसविषयावर्यामनोहरागावोयस्यसतथा यतीनधिकंस्तौतीतितेषामेवतत्त्वज्ञानाधिक्यादित्यर्थः चित्रगुशब्दवदयशब्दः ४० नन्वग्नितआधिक्येचेतनावत्त्वंप्रयोजकंचेदवैदिकानामाराध

यत्सेवयाशेषगुणाश्रयःस्वराट्विप्रप्रियस्तुष्यतिकाममीश्वरः ॥ तदेवतद्धर्मपरैर्विनीतैःसर्वात्मनाब्रह्मकुलंनिषेव्यताम् ३८ पुमाँल्लभेतात्यतिवेलमात्मनःप्रसादतोत्यंतशमंस्वतःस्वयम् ॥ यन्नित्यसंबंधनिषेवयाततःपरंकिमत्रास्तिसुखंहविर्भुजाम् ३९ अश्नात्यनंतःखलुतत्त्वकोविदैःश्रद्धाहुतंयन्मुखइड्यनामभिः ॥ नवैतथाचेतनयाबहिष्कृतेहुताशनेपारमहंस्यवर्यगुः ४० यद्ब्रह्मनित्यंविरजंसनातनंश्रद्धातपोमंगलमौनसंयमैः ॥ समाधिनाबिभ्रदिहार्थसिद्धये यत्रेदमादर्शइवावभासते ४१ तेषामहंपादसरोजरेणुमार्यावहेयाधिकिरीटआयुः ॥ यंनित्यदाबिभ्रतआशुपापंनश्यत्यमुंसर्वगुणाभजंति ४२ गुणालयंशीलधनंकृतज्ञंवृद्धाश्रयंसंवृणतेनुसंपदः ॥ प्रसीदतांब्रह्मकुलंगवांचजनार्दनःसानुचरश्चमह्यम् ४३

नपात्रत्वंस्यादित्याशक्यब्रह्मकुलस्यवैशिष्ट्यमाह यद्ब्रह्मेति अत्रयावद्ब्रह्माधिष्ठितंतावतीवागितिश्रुतिर्वेदस्यपरब्रह्मणश्चलक्षणसाम्यात्द्वयमप्येकोक्त्यावाक्तियद्ब्राह्मणकुलंनित्यत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मवेदंहरेस्तत्त्वंचाबिभ्रत् बिभर्ति तद्धारणेसामर्थ्यवाक्तिश्रद्धेति आचारहीनंनपुनंतिवेदाइतिवचनं मंगलंपुण्यं संयमोदमः समाधिरेकाग्रता । किमर्थमित्यतउक्तं अर्थसिद्धयइति पुरुषार्थोपयोगीतरज्ञानगयासोपिनकार्यइत्याह यत्रेति यत्रब्रह्मणिश्रीनारायणेइदंजगदादर्शेदर्पणइवावभासतेवेदेचेदंपुरुषार्थचतुष्टयंज्ञायते यद्वा यत्रब्रह्मकुलेइदमुक्तंब्रह्मद्वयंदर्पणइवावभाति ४१ एवंब्रह्मकुलमभिष्टूयात्मक्रियोपदेशतस्तत्सेवा यावदायुःकर्तव्येतिविधत्ते तेषामिति हेआर्याः तत्त्वज्ञानोत्पत्तौप्रथमसाधनंपापप्रणाशः सोप्यनेनस्यादित्याशयेनाह यंनित्यदेति उत्तरफलमाहामुमिति अमुंपुरुषम् ४२ एतदेवविशिनष्टिगुणालयमिति सपदोगुणालयत्वादिविशिष्टंपुरुषमनुसंवृणतइत्यन्वयः संवृणुतइतिपाठेसंवृण्वतइतिव्याख्येयंनित्यसंबंधनिषेवयेत्यादौप्रस्तुतोजनार्दनः पारमहंस्यवर्यगुरित्यनेनध्वनितागावश्चब्रह्मकुलंचप्रसीदत्वित्युपसंहराति प्रसीदतामिति ब्रह्मकुलसेवावद्गोकुलसेवाब्रह्मादिपरिवृतश्रीजनार्दनसेवाचयथाशास्त्रविहितंमुमुक्षुणाकर्तव्येत्यतोवाह प्रसीदतामिति ४३

---

१ अत्र येषां ब्राह्मणाना नित्यसंबधनिषेवयेत्यादि भ्रमार्थं निराकरोति

इदानींमैत्रेयपृथूक्तावविप्रतिपत्तिःसर्वस्याभूदितिवाक्ति इतीति साधुवादेनानिर्दोषवाक्येन ४४ सूचितंस्पष्टयति पुत्रेणेति सोयंमनुष्यलोकःपुत्रेणजय्यइत्यादिकंश्रौतमपिदृष्टचारितामित्याहुरित्याह ब्रह्मदंडेति शश्वत्पुत्रेणपितरोत्यायन्बहुलंतमइतिश्रुतिरत्रप्रमाणं । पापस्यवेनस्यतमस्तरणंसत्यंचेत्सर्वेपिमुक्तिप्राप्तियोग्याइत्यायातं नतुनारकीकोपीतिचेन्न वेनशब्दस्यतामसराजससात्विकभेदे नाभिधेयत्रित्वस्यप्रामाणिकत्वाद्वेनस्थोराजसोजीवःपृथुनास्वर्गतिंगतः स्वयंतुतमएवापसात्त्विकःपृथुतामगादितिस्मृतेः तथाचवाक्ययोजनाब्रह्मदंडहतोविप्रशापहतः पापोदैत्योनाम्नावेनस्तमोतर दितियत्तदितिप्रशंसामात्रंनतुसत्यं सत्यंतुसर्वस्मादत्यधिकंदुःखोदर्कंतमोत्यतरदगच्छत्तॄप्लवनतरणयोरितिधातोःश्रुगतावितिच अतिःस्यादाधिकार्थोक्तौप्रशंसायामतिक्रमइत्यभिधानात् यत्तामसोवेनःसर्व दुःखकरोदैत्यःसोत्यतरत्सुखभोगलोकमतिक्रम्यागच्छदंधंतमइतिशेषः ब्राह्मणानांविप्राणादंडोराजयोग्यशिक्षातयाहतोगतः दंडोस्त्रीशासनेराज्ञामितियादवः हनहिंसागत्योरितिधातोः । रजोगुणपानं पातीतिवापापोराजसोवेनस्तमोत्यतरत् तमोतिक्रम्यस्वर्गतिंगतः पृथुगुणेनेतिशेषः । यद्वतरत् तर्तुमशक्यं तमोगुणइतिशेषः तदतिक्रम्यवर्तमानंसत्त्वंवेत्तीतिज्ञानांशोवेनोत्यधिकारार्थमत्यादिगुण

मैत्रेयउवाच ॥ इतिब्रुवाणंनृपतिंपितृदेवद्विजातयः ॥ तुष्टुवुर्हृष्टमनसःसाधुवादेनसाधवः ४४ पुत्रेणजयतेलोकइतिसत्यवतीश्रुतिः ॥ ब्रह्मदंडहतःपापोयद्वेनोत्यतरत्तमः ४५ हिरण्यकशिपुश्चापिभगवन्निंदयातमः ॥ विविक्षुरत्यगात्सूनोःप्रह्लादस्यानुभावतः ४६ वीरवर्यपितःपृथ्व्याःसमाःसंजीवशाश्वतीः ॥ यस्येदृश्यच्युतेभक्तिःसर्वलोकैकभर्तरि ४७ अहोवयंह्यद्यपवित्रकीर्तेत्वयैवनाथेनमुकुंदनाथाः ॥ यदुत्तमश्लोकतमस्यविष्णोर्ब्रह्मण्यदेवस्यकथांव्यनंक्षि ४८ नात्यंतिकमिदंनाथतवजीव्यानुशासनम् ॥ प्रजानुरागोमहतांप्रकृतिःकरुणात्मनाम् ४९ अद्यनस्तमसःपारस्त्वयोपासादितःप्रभो ॥ भ्राम्यतांनष्टदृष्टीनांकर्मभिर्दैवसंज्ञितैः ५० नमोविवृद्धसत्वायपुरुषायमहीयसे ॥ योब्रह्मक्षत्रमाविश्यबिभर्तीदंस्वतेजसा ५१ ॥ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेएकविंशोध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

विस्ताराभिधेयंपृथुत्वमतरदाप्नोदिति । पापानपातिनरक्षतीतिवापिबतिसंहरतीतिवापापः ब्रह्मवेदस्तदुक्तोदंडोहिंसायस्यपशोःसब्रह्मदंडः तंपशुंहंतीतिनान्यमविहितमिति ब्रह्मदंडहतः हिंसायांलकुडे गुडइतिच ४५ हिरण्यकशिपुरपिसनकादिशप्तोजयःश्रीहरिपार्षदस्तस्यतमोतिगमनंयुक्तं अन्यस्यतदाविष्टस्यासुरस्यतमोनिगमनमौपचारिकमर्थवादवत् ४६ एवंनृपाः सर्वेस्वमनोगतंविज्ञापयंति वीरवर्येति हेपृथ्व्याःपितःपातृत्वात्पितृत्वंनतुत्वयैवनाथेनेत्युत्तरश्लोकेपृथावपिभक्तेःकर्तव्यत्वंप्रतीयतेअतःकथंभगवत्येवभक्तिःकर्तव्येतिचेदुच्यते तत्रपृथुस्थपरमेश्वरमपेक्ष्यैवकारेणान्ययोगव्यवच्छेदः क्रियते योब्रह्मक्षत्रमाविश्येत्युत्तरत्रपृथुस्थत्वप्रतीतेः ४७ मुकुंदोनाथोयेषांतेतथाअनेनाप्युक्तशंकापरिहारः व्यनंक्षिअस्माभिरपृष्टामपिकथांव्यक्ताकरोषि ४८ तवभृत्यानामस्माकमनुशासननैकांतिनियतमित्याहुरित्याह नात्यंतिकमिति ४९ उपासादितःप्रापितः भ्राम्यतामेकत्रावस्थानमलभमानानाम् ५० अहोवयमित्यत्रांतर्याम्यपेक्षयेत्युक्तं तत्तत्त्वज्ञानमेषांसिद्धमितिभावनतत्सिद्धांतं प्रकटयति नमइति योविष्णुःक्षत्रंराजकुलोत्पन्नंपृथुमाविश्येदंब्रह्मब्राह्मणकुलंबिभर्तीत्यन्वयः ५१ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेएकविंशोध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

१ यद्वेनोत्यतरत्तमः इतिवेनस्यतमस्तरणंभाति तदनुपपन्नमतआह

पृथुसनत्कुमारसंवादापदेशेनसर्वस्माद्भिन्नमनुग्रहमंतरेणदुर्ज्ञेयंभगवत्तत्त्वंनिरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रादौसनत्कुमारादिमुनीनामागतिंवक्ति जनेष्विति १ अर्चिषालक्षितान्लक्षणतोज्ञातावचष्ट
द्राक्षीत् २ तेषांदर्शनेनोद्गतान्प्राणान्प्रादातुमिच्छुरिव अयंभावः ऊर्ध्वंप्राणाह्युत्क्रामंतियूनःस्थविरआगते प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यांपुनस्तान्प्रतिपद्यतइतिश्रुतेः प्राणास्तावत्तेजसाक्षिप्तास्तान्प्र
त्यागच्छंतिअतःस्वयमनभिगच्छतःप्राणहानिःस्यादितिभयादिवससंभ्रमःप्रत्युद्गमनंचकारेति इंद्रियेशोजीवोगुणानिंद्रियाणीव ३ ४ ५ हाटकासनेसुवर्णपीठे स्वधिष्ण्येषुस्वस्थानेस्थितान् संयमः
प्रश्रयः भवाग्रजान्शिवज्येष्ठान् तृतीयस्कंधेहरात्पूर्वजातत्वोक्तेः संसाराग्रजातत्वंतद्विरुद्धत्वादुपेक्षणीयम् ६ संसारिणांसतासदर्शनस्यदुर्लभत्वात् अतःपूर्वाचरितंमंगलंममास्तीतिध्वनय
न्विस्मयीकरोति अहोइति कृष्णेकृष्णविषये ७ नैतच्चित्रमित्याह किंतस्येति अनुगतेनप्राणेनसहवर्ततइतिसानुगः कस्मिन्वहमितिश्रुतिः ८ दुर्दर्शत्वमधिकदृष्टांतत्वेनोपपादयति नैवेति ल
क्षयतेलक्षणवत्तयाप्रभवाद्विषयंज्ञानंनाप्नोति असंभवपरिहारायपर्यटतइति सर्वोजनःसर्वदृशसाक्षित्वेनपश्यतमात्मानपरमात्मानंयथानजानाति। ब्रह्मादीनांतद्विषयज्ञानसंभवात्कथंसर्वइतिसर्वेकवली

मैत्रेयउवाच ॥ जनेषुप्रगृणत्स्वेवंपृथुंपृथुलविक्रमम् ॥ तत्रोपजग्मुर्मुनयश्चत्वारःसूर्यवर्चसः १ तांस्तुसिद्धेश्वरान्राजाव्योम्नोवतरतोऽर्चिषा ॥ लोकानपा
पान्कुर्वत्यासानुगोऽचष्टलक्षितान् २ तद्दर्शनोद्गतप्राणान्प्रत्यादित्सुरिवोत्थितः ॥ ससदस्यानुगोवैन्यइंद्रियेशोगुणानिव ३ गौरवाद्यंत्रितःसभ्यःप्रश्र
यानतकंधरः ॥ विधिवत्पूजयांचक्रेगृहीताध्यर्हणासनान् ४ तत्पादशौचसलिलैर्मार्जितालकबंधनः ॥ तत्रशीलवतांवृत्तिमाचरन्मानयन्निव ५
हाटकासनआसीनान्स्वधिष्ण्येष्विवपावकान् ॥ श्रद्धासंयमसंपन्नःप्रीतःप्राहभवाग्रजान् ६ ॥ पृथुरुवाच ॥ अहोआचरितंकृष्णेमंगलंमंगलायनाः ॥
यस्यवोदर्शनंह्यासीद्दुर्दर्शानांकुयोगिनः ७ किंतस्यदुर्लभतरमिह लोकेपरत्रच ॥ यस्यविप्राःप्रसीदंतिशिवोविष्णुश्चसानुगः ८ नैवलक्षयतेलोकोलोका
न्पर्यटतोपियान् ॥ यथासर्वदृशंसर्वआत्मानंयेस्यहेतवः ९ अधनाअपितेधन्याःसाधवोगृहमेधिनः ॥ यद्गृहाअर्हवर्यांबुतृणभूमिसुवाग्धराः १० व्या
लालयद्रुमाह्वेतेप्यरिक्ताखिलसंपदः ॥ यद्गृहास्तीर्थपादीयपादतीर्थविवर्जिताः ११

क्षिपतेइत्यत्रउक्तं यइति येचब्रह्मादयोस्यजगतोहेतवः कारणभूतास्तेपिनविदंतीति अत्रेदंतात्पर्यं यथात्मानंस्वंहरिर्वेत्ति तथानजानंतीति तदुक्तं सवज्ञाश्चविरिंचाद्यानजानीयुर्हरिंपरं हेत
वोजगतोप्यस्ययथासौवेदकेशवइति अनेनश्रेदाहमेतामित्यादेर्गतिरप्युक्ताभवति दुष्टजनव्यामोहनायवातद्विषयज्ञानस्यदुःसाध्यत्वज्ञापनायवाधिकदृष्टांतप्रयोजन किंचजगत्कारणतामाददानोयंहे
तुशब्दोविरिंचादीनांसार्वज्ञ्यमप्याक्षिपन्नसर्वात्मनाज्ञानाभावोयुक्तइतिश्रीनारायणवत्तद्विषयज्ञानाभावएवउच्यतइतिव्यनक्तीति ९ भवतापुरुषेष्वनुग्राहकत्वेभगवद्भक्तिसामग्रीमत्त्वमेवप्रयोजकनतु
धनिकत्वादिकमित्याशयेनाह अधनाअपीति अर्हवर्याःपूज्यश्रेष्ठास्तेभ्योदत्तमंबुचतृणंचभूमिश्चसुवाचश्चार्हवर्यांबुतृणभूमिसुवाचस्ताधारयंतिबिभ्रतीतितथोक्ताः १० तीर्थपादोविष्णुस्तस्यभक्तास्तीर्थपा
दीयास्तेषांपादतीर्थैर्वर्जिताःसंपर्करहिता हिशब्दोयथाशब्दार्थे यथाव्यालालयाद्दुष्टसर्पाश्रयावृक्षावर्ज्यास्तथा तादृग्गृहाःसंपद्युक्तत्वेपिवर्ज्याइत्यर्थः ११

---

१ मनोर्वैवस्वतस्यादावथर्वाब्राह्मणोजनि । मित्रश्चवरुणश्चाथोमहेतिर्हेतिरेवच । ब्रह्मणःप्रथमेकल्पेशिवःप्रथमजःस्मृतः । सनकाद्यास्तुवाराहेब्रह्माविष्णोःसुताग्रजइतिब्रह्मांडे ।

किंबहुजल्पेनेतिभावेनतदागमनंलालयति स्वागतमिति वोयुष्माकंस्वागमनंसुष्ठुअस्माकंसुखहेतुत्वादितिशेषः कथमस्मदागमनंसुखहेतुरत्राह यद्व्रतानीति मुमुक्षवोधीराःश्रद्धयायद्व्रतानिचरंति तेयूयंवयोदर्शनेनबालाअपि बृहंतिज्ञानेनवर्धंते ज्ञानवृद्धत्वादागमनंभद्रमित्यर्थः १२ राजास्वस्वागतवचनानंतरं पृथुंप्रतितुभ्यंचस्वस्तिकिमितिमुनिवचनात्पूर्वंस्वकुशलमाक्षिपति कच्चिदिति व्यसनबीजान्युप्यंतेऽस्मिन्नितिव्यसनावापः तस्मिन्नेतस्मिन्संसारेस्वकृतकर्मभिःपतितानांनकुशलंकच्चित्किंनकिमपीत्यन्वयः आत्मनोवानेनकुशलंपृच्छति अस्माकंकुशलंभविष्यतिकच्चिदिति ११ नन्वभ्यागतास्मत्कुशलप्रशंसामंतरेणात्मकुशलप्रश्नःकथंसंजाघटीतीतितत्राह भवत्स्विति इदंकुशलमकुशलमितिमतिवृत्तयोयत्रयेषुभवत्सुनसंति अतोभवत्सुस्वप्रश्नोनेष्यते कुतः आत्मनासहआरामोरमणंक्रीडायेषांतेतथातेषु अतोभवत्सुकुशलप्रश्नाशाभावादौत्सुक्यादात्मकुशलप्रश्नइतिभावः १४ अस्तुतर्हितवकुशलंभविष्यतीत्यभिमतंचेत्ततोवयमकुशलाब्धिमग्नास्तस्मादेतादृशानांकेनप्रकारेण कुशलंस्यादितितंप्रकारंपृच्छामीत्याह तदहमिति तपस्विनांसुहृदोत्रपूज्यान्भवंतःसंसारेक्षेमः संसारोच्छेदलक्षणंमंगलमंजसाक्षिप्रंस्यात् झटित्यंजसाह्वायेत्यमरः १५ ननुमोक्षविषयप्रश्नपरिहारोदुरवबोधोऽतोऽन्यंसुशकंपृच्छनाचिकेतोमरणंमानप्राक्षीरितिश्रुतेरित्याशंक्यभवतोभगवद्विशेषसन्निधानपात्रत्वात्पृष्टार्थव्याख्यानसमर्थाइत्यभिप्रेत्याह व्यक्तमिति व्यक्तंस्पष्टंनुधेतुनेत्यभिधात् अत्रस्पष्टंव्यक्तमि

स्वागतंवोद्विजश्रेष्ठायद्व्रतानिमुमुक्षवः ॥ चरंतिश्रद्धयाधीराबालाएवबृहंतिवै १२ कच्चिन्नःकुशलंनाथाइंद्रियार्थार्थवेदिनाम् ॥ व्यसनावापएतस्मिन्पतितानांस्वकर्मभिः १३ भवत्सुकुशलप्रश्नआत्मारामेषुनेष्यते ॥ कुशलाकुशलायत्रनसंतिमतिवृत्तयः १४ तदहंकृतविश्रंभःसुहृदोवस्तपस्विनाम् ॥ संपृच्छेभवएतस्मिन्क्षेमःकेनांजसाभवेत् १५ व्यक्तमात्मवतामात्माभगवानात्मभावनः ॥ स्वानामनुग्रहायेमांसिद्धरूपीचरत्यजः १६ ॥ मैत्रेयउवाच पृथोस्तत्सूक्तमाकर्ण्यसारंसुष्ठुमितंमधु ॥ स्मयमानइवप्रीत्याकुमारःप्रत्युवाचह १७ सनत्कुमारउवाच ॥ साधुपृष्टंमहाराजसर्वभूतहितात्मना ॥ भवताविदुषाचापिसाधूनांमतिरीदृशी १८ संगमःखलुसाधूनामुभयेषांचसंमतः ॥ सत्संभाषणसंप्रश्नःसर्वेषांवितनोतिशम् १९ अस्त्येवराजन्भवतोमधुद्विषःपादारविंदेऽस्यगुणानुवादिनी ॥ रतिःसदायाविधुनोतिनैष्ठिकीकामंकषायंमलमंतरात्मनः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

त्यर्थः आत्मवतांब्रह्मादियोगिनामात्माभीष्टवर्षी हि आत्मभावनोमनःप्रेरकश्चेतनानांसत्ताप्रदोजन्मादिरहितोभगवान्स्वभक्तानामनुग्रहायेमांभूमिं सिद्धरूपी भवादृशाःसिद्धास्तएवरूपंप्रतिमास्यास्तीति चरतीत्यन्वयः हरेस्तुप्रतिमाःप्राज्ञास्तत्रस्थःकेशवःस्वयं ददातिज्ञानमीशेशःपरमात्मास्वयंप्रभुरित्युक्तेर्ज्ञानिनांप्रतिमात्वंसिद्धमतोप्यत्रात्मवतांव्यक्तंस्पष्टमितिपुनरावृत्त्यायोज्यं १६ पृथोःकंठशोषणपर्यंततदुक्तंश्रुत्वानिरपेक्षत्वादन्यतोगतंतैरितिशकामाभूत्सूक्तत्वात्सारत्वात्कर्णसुखत्वात्प्रत्युत्तरयितुंशक्तत्वाच्चेति तत्रसनत्कुमारस्तंप्रत्याहेत्याह मैत्रेयइति मधुनामसुखंविद्यादित्यादेः १७ किमाह साध्विति तथाहि साधूनांमतिःस्थिरीदृशीस्वयंविद्वानपिलोकोपकारायप्रवर्ततइति १८ नकेवलंतवैवास्मद्दर्शनेनशमस्माकमपीतिभावेनाह संगमइति शंभगवन्निष्ठालक्षणंसुखं १९ अत्राशिक्षणीयांशोऽस्माकंनास्तीतिभावेनाह अस्त्येवेति भवतोऽस्यमधुद्विषःपादारविंदेगुणानुवादलक्षणारतिरस्त्येव यारतिः कषायंमनःकलुषीकुर्वाणं कामंविषयतृष्णालक्षणं कषेणकर्षणेनगच्छतीतिकषायपापंसमुभयविधमंतरात्मनोमलंकिट्टंविधुनोतीत्यन्वयःअनेनहरौरतिरितरत्रहरिद्विष्यरतिर्विरक्तिरितिद्वयंपुरुषार्थस्यमुख्यसाधनमुक्तमितिज्ञेयं तदुक्तं रतिःपरात्मनिहरावन्यत्रारतिरेवच पुमर्थसाधनेमार्गोनान्यन्मुख्यमिष्यतइति २०

एतदेवविशिनष्टि शास्त्रेष्विति सम्यग्विमृशेषुसमीचीनविचारवत्सु कोसावित्यतआह असंगइति आत्मनोव्यतिरिक्तेपरमात्मनोभिन्नेब्रह्मादितृणांतवस्तुनिअसंगोहेयलक्षणाबुद्धिर्ब्रह्मणिपरिपूर्णेनि र्गुणेसत्त्वादिगुणरहितेनिर्णीतानंदादिगुणेवा निर्निर्णयनिषेधयोरित्यभिधानात्हरौयारतिःएतत्द्वयंमुख्यसाधनमित्यर्थः २१ एतादृशंसाधनंकथंस्यादितितत्साधनान्याह तच्छ्रद्धयेति तस्मिन्हरौ श्रद्धया भगवद्धर्माणांवर्णाश्रमादिविहितानांचर्ययाचरणेन जिज्ञासयाब्रह्मविचारेण आध्यात्मिकयोगोष्टांगयोगस्तन्निष्ठया पुण्यश्रवाहरिस्तस्यकथया २२ अर्थस्यदेहस्यइंद्रियाणावारामेषुक्रीडावने ष्गुणेषुविषयेष्वतृष्णयाहेयबुद्ध्या तेषांविषयाणांसंमतानांस्रक्चंदनवनितादीनामपरिग्रहेणास्वीकारेण आत्मन्देहभोगविषयेपरितोषोलंबुद्धिः २३ स्मृत्याजन्मजरादिचिंतया सीधुसुधा पूर्वन्नक थसाकथप्रबंधइतिधातोः भगवद्गुणसंदृब्धशास्त्रेणउत्तरत्रतत्कृतकंसवधादिपराक्रमलक्षणकर्मामृतपानेन अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्यंदयार्जवं क्षमाधृतिर्मिताहारःशौचंचैतेयमादश कर्मणामनसावा चासर्वभूतेषुसर्वदा अक्लेशजननंप्रोक्तमहिंसात्विहयोगिभिः तपःसंतोषआस्तिक्यंदानमीश्वरपूजनं सिद्धांतश्रवणंचैवह्रीमतिश्चजपोव्रतं एतेतुनियमाःप्रोक्ताइतियाज्ञवल्क्ययोगशास्त्रेअभिधानात् अभिध्ययाअखंडस्मरणेन निरीहयाअनिषिद्धचेष्टया २४ तत्पराहरिपरास्तेषांकर्णपूरयतीतिकर्णपूरणंकर्णाभरणवायद्धरेर्मुहुर्गुणाभिधानंतेन लिंगव्यत्ययश्छांदसः यद्वा हरेर्गुणाभिधानेनविजृंभ

शास्त्रेष्वियानेवसुनिश्चितोनृणांक्षेमस्यसम्यग्विमृशेषुहेतुः ॥ असंगआत्मव्यतिरिक्तवस्तुनिदृढारतिर्ब्रह्मणिनिर्गुणेचया २१ तच्छ्रद्धयाभगवद्धर्मचर्य याजिज्ञासयाध्यात्मिकयोगनिष्ठया ॥ योगेश्वरोपासनयाचनित्यंपुण्यश्रवःकथयापुण्ययाच २२ अर्थेंद्रियारामगुणेष्वतृष्णयातत्संमतानामपरिग्रहे णच ॥ विविक्तरुच्यापरितोषआत्मन्विनाहरेर्गुणपीयूषपानात् २३ अहिंसयापारमहंस्यचर्ययास्मृत्यामुकुंदाचरिताग्र्यसीधुना ॥ यमैरकामैर्नियमैर भिध्ययानिरीहयाद्वंद्वतितिक्षयाच २४ हरेर्मुहुस्तत्परकर्णपूरयागुणाभिधानेनविजृंभमाणया ॥ भक्त्याह्यसंगःसदसत्परात्मनिस्यान्निर्गुणेब्रह्मणिचांजसा रतिः २५ यदारतिर्ब्रह्मणिनैष्ठिकीपुमानचार्यवाञ्ज्ञानविरागरंहसा ॥ दहत्यवीजंहृदयंजीवकोशंपंचात्मकंयोनिमिवोत्थितोऽग्निः २६ दग्धाशयोमुक्तस मस्ततद्गुणोनैवात्मनोबाहिरंतर्विचष्टे ॥ परात्मनोर्यद्व्यवधानंपुरस्तात्स्वप्नेयथापुरुषस्तद्विनाशे २७

माणयाभक्त्याकीदृश्यातत्परकर्णपूरया एतैरुक्तैःसाधनैःसदसत्कार्यकारणात्मकप्रपंचविषयेऽसंगःस्यात् प्रथमासप्तम्यर्थे परात्मनिमुक्तप्रपंचस्वामिनिनिर्गुणेब्रह्मणिचरतिःस्यादित्यन्वयः यद्वा सदस तोजगतःपरश्चात्माचेतिसदसत्परात्मातस्मिन् २५ अस्तुब्रह्मण्यसंगनिशितारतिस्ततःकिंतत्राह यदेति यदाब्रह्मणिनैष्ठिकीसर्वोत्कृष्टारतिरपरोक्षज्ञानलक्षणाभवति तदाचार्यवांस्तदुपदिष्टार्थ साफल्यात्तद्भक्तिमान्पुमान्ज्ञानवैराग्ययोरंहसोद्रेकेणावीजहृदयंस्वरूपोपाधिविनाबाह्योपाधिदहतीत्यन्वयः किमनेनजीवस्येत्यतउक्तंजीवकोशमिति जीवस्यगृहस्थानीयं तर्हितद्दाहेजीवोपिदग्धः स्यादित्यतउक्तं पंचात्मकमिति पंचभूतस्वरूपमतएवब्राह्ममित्युच्यते जीवोपाधिर्द्विधाप्रोक्तःस्वरूपंब्राह्ममेवच बाह्योपाधिर्लयंयातिमुक्तावन्यस्यतुस्थितिः सर्वोपाधिविनाशेहिप्रतिबिंब.कथंभवेत् कथंचात्मविनाशायप्रयत्नःसेत्स्यतेक्वचित् अपुमर्थताचमुक्तेःस्यादभावात्पुंसएवतु ज्ञानज्ञेयाद्यभावाच्चसर्वथानोपपद्यते तस्मादेतन्मतंयेषातमोनिष्ठाहितेमताइतिवचनात् नस्वरूपबीजहृदयदाहोत्रार्थः किंत्व स्वरूपोपाधेरित्यभिप्रायः तत्रदृष्टांतमाह योनिमिति अरणेरुत्थितोऽग्निरिवेति २६ बीजाशयनाशेतद्गुणानांज्ञानादीनामपिनाशादात्मनोबाहिरंतरितिभेदंनविचष्टेनविपश्यति अन्यदर्शनाभावेपिस्वात्मानप

१ अबीजहृदयमित्युक्ते संसारस्याकारणभूतांतःकरणमितियोजनाभातिसानुपपन्ना मनएवमनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोरितिहृदयस्य संसारबीजत्वोक्तेरित्यतः तात्पर्यानुसारेणव्याख्याति स्वरूपेति ।

श्यवीत्यत एवेति अंधवदृष्ट्यभावात्न किंचिदपि पश्यतीत्यर्थः कथं तर्हि संसारावस्थायामत्राह परात्मनोरीति परस्येश्वरस्यात्मनो जीवस्य च यद्यदा पुरस्तात्संसारावस्थायां व्यवधानं जवनिकास्थानीयाव स्था तदा यथा स्वप्ने संदिग्धज्ञानमेतावाज्ज्ञानं भवतीति तत्र तद्विनाशे बीजहृदयनाशे त्वपुरुष एवात्मनाश एवातः स्वरूपज्ञाननाशात्संसारावस्थैवोत्तमास्याः किंचित्ज्ञानस्यापि संभवादित्यर्थः उक्तादन्यथा स्वी कारे भेदाय दिनदृश्येत जीवात्मपरमात्मनोः भुक्तौ तदा विमोक्षाय कोयत्नं कर्तुमर्हति मग्नस्याहि परेज्ञाने किं नदुःखतरं भवेत् प्रवृत्तिधर्ममेवाहं मन्ये भरतसत्तमेति प्रमाणविरोध आपद्येत इति २७ अतः फलितमा ह आत्मानमिति आत्मानं जीवमिंद्रियार्थं शब्दादिविषयं च यदप्युभयोरात्मेंद्रियार्थयोः परमुत्तममीश्वरतत्त्वं तदपि बीजाशयलक्षणउपाधौ सत्येव पुमान्पश्यति अन्यदा तदभावेन पश्यतीत्यन्वयः २८ तत्र दृष्टांतमाह निमित्तइति जीवात्मपरमात्मनोर्भेदस्यान्वयव्यतिरेकासिद्धत्वेनाप्रामाणिकत्वात्तदपलापे महासुरत्वमेव स्यादिति भावः २९ जीवपरयोः सत्यभेदाप्रतीतौ किं कारणमित्याशंक्याज्ञान मेव तत्र कारणं तदपि विषयातिसक्त्या स्यादित्याह इंद्रियैरिति पुंसो मनो बुद्धेश्चेतनां बहुस्मरणशक्तिं हरतइत्यन्वयः बहुस्मरणशक्तिस्तु चेतनेत्युच्यते बुधैरिति वचनात् मनसो हरणे कारणानींद्रियाणी त्याह इंद्रियैरिति हरिकथाश्रवणादियोग्यैः श्रोत्रादींद्रियैराक्षेपे चायं हेतुरित्याह विषयाकृष्टैरिति दृष्टांतेन बुद्ध्यारूढं करोति स्तुंबइति स्तुंबो जलनिर्गमद्वारम् ३० बुद्धेर्बहुस्मरणशक्तिभ्रंशे सर्वानर्था आप द्यंतइत्याह भ्रश्यतीति भ्रष्टं चित्तमनु बहुस्मरणशक्तिभ्रंशानंतरं स्मृतिरनेकशास्त्रयथार्थस्मरणसामर्थ्यं भ्रश्यति स्मृतिक्षयेऽनेकशास्त्रयथार्थस्मरणशक्तिनाशे सर्वोत्तमः स्वतंत्रः पंचविधभेदस्वामीमदादि सर्व

आत्मानमिंद्रियार्थं च परं यदुभयोरपि ॥ सत्याशयउपाधौ वै पुमान्पश्यति नान्यदा २८ निमित्ते सति सर्वत्र जलादावपि पूरुषः ॥ आत्मनश्च परस्यापि भि दां पश्यति नान्यदा २९ इंद्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतो मनः ॥ चेतनां हरते बुद्धेः स्तुंबस्तोयमिव ह्रदात् ३० भ्रश्यत्यनुस्मृतिश्चित्तं ज्ञानभ्रंशः स्मृतिक्षये ॥ तद्रोधं कवयः प्राहुरात्मापह्नवमात्मनः ३१ नातः परतरो लोके पुंसः स्वार्थव्यतिक्रमः ॥ यद्यस्त्यन्यस्य प्रेयस्त्वमात्मनः स्वव्यतिक्रमात् ३२ अर्थेंद्रियार्थाभि ध्यानं सर्वार्थापह्नवो नृणाम् ॥ भ्रंसितो ज्ञानविज्ञानाद्येनाविशति मुख्यताम् ३३ नकुर्यात्कर्हिचित्संगं तमस्तीव्रं तितीर्षुणा ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां यदत्यंतविघातकम् ३४

तदधीनमेनं भावं मरणेपि न मुंचामीति भगवत्पक्षपातलक्षणं ज्ञानं भ्रश्यति तदस्तु ततः किं तत्राह तद्रोधमिति कवय आत्मनो ज्ञानस्वरूपस्य तस्य तादृशस्य ज्ञानस्य रोधं नाशमात्मनः स्वरूपस्यापह्नवं नाशं प्राहुरित्य न्वयः ३१ अतश्च किमनिष्टमापन्नमत्राह नातइति पुंसः स्वार्थव्यतिक्रमः स्वप्रयोजनस्य व्यतिक्रमो नाशोतः स्वरूपभूतज्ञाननाशात्परतरोन्यतमो नाशो लोके नास्तीत्यन्वयः आत्मनो निरवयवत्वात्तन्नाशोऽ नवशेषो घटादीनां सावयवत्वेन तन्नाशः सावशेषो दृष्टइति विशेषद्योतनाय लोकइत्युक्तं ननु देहपुत्रादेरपि प्रेयस्त्वात्तन्नाशस्यापि महानाशत्वेन दुःखहेतुत्वात् किं ज्ञाननाशो विशिष्योच्यतइति तत्राह यद्यस्तीति आत्मनोन्यस्य देहपुत्रादेर्यद्यपि प्रेयस्त्वमस्ति तथापि पुत्रादेरात्मशेषत्वेन प्रियत्वात्तन्नाशस्य स्वव्यतिक्रमात्स्वरूपज्ञाननाशादाधिक्यं नास्तीति पूर्वं नञध्याहारेणान्वेतव्यं अतएव नातः परतरइत्युक्तम् । केचि न्नह्यस्तीति पठंति । तत्पक्षेध्याहारं विनान्वयः कर्तव्यः ३२ अथ तस्मान्नृणामिंद्रियार्थानां विषयाणामभिध्यानानिरंतरं संचिंतनं सर्वार्थानां सर्वपुरुषार्थानामपह्नवो विनाशहेतुः येनेंद्रियेणेंद्रियार्थाभिध्यानेन ज्ञा नविज्ञानात्सामान्यविशेषलक्षणज्ञानात्संसितो भ्रंशितो मुख्यतां विवेकराहित्यमाविशति प्राप्नोतीत्यर्थः ३३ विषयाभिध्यानस्यापि दुष्टसंसर्गो मूलकारणं स विपश्चिता न कार्यइत्याह नकुर्यादिति धर्मादीनामत्यं तं विघातकमिति यद्वतो विपश्चिचीव्रतमस्तितीर्षुणा मनसा कदापि दुष्टसंगं न कुर्यादित्यन्वयः नकार्यः कर्हिचित्संगइति वा पाठः तदा विपश्चितेति योज्यम् ३४

धर्मादिभिःसहपाठात्मोक्षस्यापितत्तुल्यतास्यादितिशंकांपरिहरति तत्रापीति स्वपक्षपातस्त्वभ्यासाद्भोगार्थव्यापृतस्यतु भवेत्ततोऽनेकशास्त्रयथार्थस्मरणेशिता नश्यत्यतःस्मृतेर्नाशाद्भगवत्पक्षपातिता
विनश्येत्तेनचैवास्यभवेज्ज्ञानविपर्ययः नचज्ञानविपर्यासादन्यन्नाशकरंकचित् सर्वस्यैतस्यमूलंहिदुष्टसंसर्गएवतु दुष्टसंगोविरक्तस्याप्यन्यथाज्ञानकारणं दुष्टसंगाद्धिविष्णोश्चस्वात्मत्वंमन्यतेऽबुधः अ
भावंस्वात्मनोन्यस्यमुक्तिंचापिनिरात्मतामितिसमाख्यास्मृतिसिद्धत्वादयमेवार्थोनशुकतीर्थाद्युक्तार्थोग्राह्यःतमोहेतुत्वात् मोक्षस्यात्यंतिकत्वंकस्माद्विशेष्योच्यतेधर्मादेरपिपुरुषार्थत्वादित्यत्राह त्रै
वर्ग्यइतित्रिवर्गसंबंधिपुरुषार्थः कृत,तस्यकालात्मनोहरेर्भ्रूविभ्रमजनितनाशलक्षणभयसंयुतोयतस्तस्मादितिशेषः भविष्यन्नाशमवलोक्य नित्यमिति ३५ त्रैवर्ग्यार्थोब्रह्मलोकादिसंबंधीनां
नित्यइतितत्राह परावरेचेति गुणव्यतिकरान्मूलप्रकृतेरनुअनंतरंयेभावाःपदार्थाःपरावरेएष्यदतीतकालेयेवर्तमानाउत्कृष्टनिकृष्टलक्षणावा ईशस्यकालनाम्नोहरेर्भ्रूविभ्रमणविध्वंसिताशिषाविनाशितशुभा
नांतेषांक्षेमीनित्यानंदीनास्तीत्यन्वयः अनेनब्रह्मलोकादिप्राप्तिलक्षणःपुरुषार्थोपिनानित्यइत्युक्तंभवति ॥ ३६ ॥ जगतोहरिणाबुद्धिपूर्वसृष्टत्वात्तत्प्रसादेनतस्यबंधनिवृत्तिरन्यथोक्तानर्थएवेत्याह
मनोमात्रमिति इदंप्रत्यक्षप्रमाणसिद्धं विश्वंब्रह्मादिस्तंबपर्यंतं हरेर्मनसामितानिर्मितंत्रातंरक्षितंमीयतेसंन्हियते मीहिंसायामितिधातोः प्रमात्रेअपरिच्छिन्नेमनसिस्थितत्वाद्वामनोमात्रं तदुक्तं
मनोमात्रंहरेर्यस्मान्मनसामीयतेजगदिति अत्रदृष्टांतमाह यथेति केयंक्रियानामेतितत्राह क्रियाचेति स्वप्नेहरेरिच्छयाजाग्रदृष्टकरितुरगादिवासनयानिर्मितामात्रंतिप्रवर्ततइतिवासनामात्रं व्याप्तेमन

तत्रापिमोक्षएवार्थआत्यंतिकतयेष्यते ॥ त्रैवर्ग्योर्थोयतोनित्यंकृतांतभयसंयुतः ३५ परावरेचयेभावागुणव्यतिकरादनु ॥ नतेषांविद्यतेक्षेमीईशविध्वं
सिताशिषाम् ३६ मनोमात्रमिदंविश्वंयथास्वप्नेमनःक्रिया ॥ क्रियाचवासनामात्रंसानीहायांप्रलीयते ३७ आत्मात्वनीहयासाक्षात्स्वयंज्योतिःप्रसिध्य
ति ॥ एवंव्युदस्यात्ममायांजानंस्तुपरमेन्मुनिः ३८ नयत्रनिद्रामूर्छावानार्थदृक्चमनोरथः ॥ नानुवृत्तिर्नप्रलयस्तद्ब्रह्मपरमंविदुः ३९ तत्त्वंनरेंद्रजगता
मथतस्थुषांचदेहेंद्रियासुधिषणात्मभिरावृतानाम् ॥ यःक्षेत्रवित्त्वमनयोर्हृदिविष्वगाधिःप्रत्यक्चकास्तिभगवांस्तमवेहिसोऽस्मि ४०

सिविष्णोश्चस्थितत्वाद्वासनामयमिति वसआच्छादनइतिधातोःईश्वरेच्छयाच्छाद्यमानत्वाद्वासनामयं वसआच्छादनेत्यस्माद्धातोर्वावासनामयमितिच यतएवंहरेरिच्छाधीनंजगदतोहरेरनीहायांस्व
स्थिव्यापाररराहित्यावस्थायांसत्त्वादिगुणसाम्यलक्षणायांलीयते स्वस्वकारणानुप्रवेशपूर्वकमव्यक्ततामाप्नोति नतुशून्यतां तदेतदाह अनीहायामिति यतोहरेरिच्छाधीनाजगतःस्थितिः अतोविष्णोरनी
हायांलीयतेसकलंजगदितिच ३७ ननुमुक्तैःकीदृशोविष्णुःप्राप्यतइतितत्राह आत्मेति स्वयंज्योतिर्नित्याविलुप्तप्रकाशःसाक्षात्तुर्यआत्मा जाग्रदाद्यवस्थानुभाविनोजीवात्मनोभिन्नोविष्णुरनीहया
अवस्थितस्तुजाग्रद्व्यापारशून्यएवव्याप्तरूपी प्रसिध्यतिप्राप्यते । मुमुक्षुभिरितिशेषइत्यन्वयः अनीहावस्थएवासौमुमुक्षुभिरवाप्यतइतिच फलमाह एवमिति जीवपरयोरेवमुक्ताविधयास्व
स्वामिभावंजानन्मुनिः भिदापरपर्यायामात्ममायांबंधशक्तिंव्युदस्योपरमेद्धरिमुपगम्यसुखलक्षणारतिंप्राप्यनिर्मूलितसंसारोभवेदित्यर्थः एवंविद्वान्बंधशक्तिंव्युदस्यहरिमाप्नुते प्रकृतिर्भिदाचमायाचप्र
मत्रेत्यभिधीयते बंधशक्तिर्ययालोकोबंभ्रमीत्यनिशंभुवीतिच ३८ अनीहावस्थएवमुमुक्षुभिःप्राप्यइत्युक्तं तत्स्पष्टमाचष्टे नयत्रेति निद्रासुषुप्तिर्मूर्च्छामोहः अर्थदृग्जाग्रत् अनुवृत्तिर्जीवन्मुक्तिः अनुवृ
त्तिरितिप्राज्ञैर्जीवन्मुक्तिरुदीर्यतइतिच एताः निद्राद्यवस्थाःयत्रनसंति स्वशक्त्याव्यंजितानभवंति तद्विजितात्मनोमनोजयवतोमुमुक्षोःप्राप्यब्रह्मेत्यन्वयः ३९ ननुजीवात्मातदुपजीव्यःपरमात्माचक
स्थानव्यइत्याशंक्यतत्तत्स्वंविविच्योपदिशन्नाह तत्त्वमिति हेनरेंद्रयस्त्वनयोःस्थावरजंगमयोर्मध्येविष्वगाधिर्नानादुःखःसन्नेकोजीवोसि सदुःखीतिश्रुतितत्त्वंहृदिस्थितमवेहि हृदिह्येषआत्मेतिश्रुतिः

अनेनजीवात्मनोदेहेकुत्रावस्थानमितिशंकापरिहृतेतिज्ञायते त्वंकइतितत्राह सोस्मीति योहंतवसदृशोजीवोस्मि तंमांज्ञानान्महान्भवामीत्यवैमिअनेनतारतम्यज्ञानमावश्यकमित्युक्तंभवति अथजीवस्व रूपज्ञानानंतरमीश्वरज्ञानंप्रददामीत्याह अथेति यःक्षेत्रवित्क्षेत्रज्ञःसर्वांतर्यामीसर्वस्यप्रत्यक्चकास्तिआभिमुख्येनप्रकाशते दुर्भगशरीरस्थोपितन्मलाद्यलिप्ततयाजीवव्यतिरिक्तोजीवस्यात्यंतोप कारित्वेनसाक्षित्वेनावभासतेसभगवांस्तुभ्यंसुखादिप्रदःश्रीनारायणइत्यवैहि तंविशिनष्टि जगतामिति देहश्चेंद्रियाणिचासवःप्राणाश्चधिषणाबुद्धिश्चात्माहंकारश्चेत्येतैरावृतानाजगतांजंगमानांतस्थुषां स्थावराणांचतत्त्वंसर्वसत्ताप्रदत्वात् तदुक्तं सर्वसत्ताप्रदत्वात्तुसर्वतत्त्वंहरिःस्मृतः सर्वत्रविततत्वाद्धासोहंत्वामितिचोच्यते सर्वांतर्यात्मकत्वात्तुनजीवात्मतयाहरिरितिच अभिमानस्त्वहंकारआत्माचेत्य भिधीयतइतिवचनात्तत्रात्माहंकारः व्यवधानेनान्वयोपियोग्यतापेक्षयाभवेदितिवचनात् साक्त्विकानांजीवपरभेदज्ञानेविशिष्टमुक्तिसाधनेयोग्यतामपेक्ष्यव्यवधानेनान्वयोयुक्त. अनेनेतरेषामभेदज्ञानेत मःसाधनेयोग्यतेतियथास्थितान्वयइतिदर्शितं किंच तत्त्वज्ञानस्यगोपनीयत्वेनपरोक्षत्वस्यदेवप्रीतिहेतुत्वात् परोक्षप्रियाइवहिदेवाःप्रत्यक्षद्विषइतिश्रुतेः अतोयथापाठमेवार्थंवदंतोसुरप्रकृतित्वान्नमो क्षशास्त्राधिकारिणइतितुच्छास्तद्धिस्तत्संगःपरिहर्तव्यश्चंडालसंगवदितितात्पर्यम् ४० ननुमायाकल्पितपंचभूतात्मदेहेब्रह्मैवसुखदुःखेअनुभवति ब्रह्मैवसंसरतिब्रह्मैवमुच्यतइत्याचार्योक्तेःविमुक्तश्चमुच्यतइ तिश्रुतेश्चातोनस्वामिभृत्यभावेनात्रद्वयांगीकारोयुक्तइतितत्राह यस्मिन्निति इदंसत्पृथिव्यादिकमसद्गगनादिकंजगद्यस्मिन्भगवतिआत्मतयानिजस्वरूपतयाविभातीतियोयमयोगिराद्धांत समायाविवेक विधुतिः मायायोर्ज्ञानप्रकृत्यभिधेययोर्विवेकात् विजिरपृथग्भावइतिधातोः ज्ञानदेहोहरिःपंचभूतदेहोजीवइतिपृथङ्निश्चितज्ञानाद्विधुतिर्विध्वंसोयस्यायोगिराद्धांतस्यसतथोक्तः एतदेवदृष्टांतेनस्पष्टय ति स्रजीति स्रजिमालाकृतौरज्जावहिबुद्धिर्वा अयंभावः यथारज्जुतत्त्वाज्ञानाद्रज्जौसर्पज्ञानमुत्पन्नंगुरूपदेशात्सर्पणदर्वीशिरोलक्षणफणाद्यभावज्ञानाद्वास्पर्शकार्कश्यज्ञानाद्वाविधूयते तथाप्रमाणबा

यस्मिन्निदंसदसदात्मतयाविभातिमायाविवेकविधुतिःस्रजिवाहिबुद्धिः ॥ तंनित्यमुक्तपरिशुद्धविबुद्धतत्त्वंप्रत्यूढकर्मकलिलप्रकृतिंप्रपद्ये ४१ यत्पाद पंकजपलाशविलासभक्त्याकर्माशयग्रथितमुद्ग्रथयंतिसंतः ॥ तत्त्वंनतद्विमतयोपिविरुद्धमार्गस्रोतोगुणास्तमरणंभजवासुदेवम् ४२

हुल्यदर्शनात्तत्त्वज्ञानोपदेष्ट्राचार्यवाक्याद्वाब्रह्मणोजगदात्मत्वंविधूयते नित्यमुक्तत्वादिलक्षणानामनन्यसाधारणानांसत्त्वान्नब्रह्मणःसंसारोयुक्तइतिस्पष्टयन्यच्छब्देनोक्तंतच्छब्देनपरामृश्यप्रपद्यइति क्रियापदेनान्वेति तमिति जीवव्यावृत्त्यर्थंनित्यशब्दःप्रत्येकमभिसंपद्यते नित्यमुक्तंनित्यपरिशुद्धंचनित्यविबुद्धंचयत्तत्त्वमनारोपितंरूपंतद्यस्यसच अतएवप्रत्यूढेनिरस्तेकर्मपुण्यपापलक्षणमदृष्टसत्त्वादि गुणकलिलाप्रकृतिश्चयेनसतथातं यत्स्वरूपतयाभातमज्ञानांगगनादिकं विवेकज्ञानिनारज्जौसर्पभावाद्विधूयते तंनित्यमुक्तभावेनानिरस्तप्रकृतिंभजेत् नभ्रांतिर्जगतोदृष्टिर्नभ्रांतिर्हरिदर्शनं अन्योन्यात्म तयादृष्टिर्भ्रांतिरित्यवधार्यतां मायेतिज्ञाननामस्यान्मायेतिप्रकृतिस्तथा ज्ञानस्वरूपंविष्णोस्तुप्रकृतिर्नहरेस्तनुः एवंविवेकिनोविश्वंब्रह्मरूपेणनेष्यते पंचभूतात्मकदेहंविष्णोःपश्यंत्ययोगिनः तथानयो गिराद्धांतोज्ञानदेहोयतोहरेरितिप्रमाणबाहुल्यान्मायादिशब्दानामुक्तएवार्थोनदुर्वादिकल्पितइतिनिरवद्यं सर्पभावत्सर्पज्ञानवत् ४१ एवंविधसंसारोच्छेदेकारणंहरेः सर्वोत्तमत्वज्ञानंभक्त्याविनाभूतमतोभ क्तिरेवप्रधानमित्याह यत्पादेति यस्यपादपंकजयोःपत्रायमाणास्वंगुलीषुतत्तत्त्वंनोद्ग्रथयंति कुतइतिहेतुगर्भविशेषणमाह विरुद्धेति विरुद्धमार्गाःस्रोतोगुणाःससारगुणायेषांतेतथोक्ताः संसारगुणानांवि रुद्धत्वेनहेयत्वेनप्रतीयमानत्वादित्यर्थः संसारगुणानांविरुद्धत्वेनप्रतीतौकिंकारणमितिचेन्ननैजःसर्वगुणोत्कर्षस्वभावोदुस्त्यजः तदुक्तं नैजःसर्वगुणोत्कर्षःसर्वेभ्योमहदुच्यतइतिच अनेनतत्त्वज्ञानिषु तत्तद्गुणोत्कर्षोमहत्त्वकारणमित्युक्तंभवति द्विमतौचज्ञानदौर्बल्यंकारणं अनाद्यंतंपरंब्रह्मनदेवाऋषयोविदुः एकस्तद्वेदभगवान्प्रभुर्नारायणोविराडिति अनेनश्रीनारायणादृतेसर्वेषामितिद्विमत्यसभाव्य ह्यतिसूचितं अतस्त्वंतंवासुदेवमरणंशरणंव्रजेत्यन्वयः ॥ ४२ ॥

संसारोत्तारहेतुत्वाद्भक्तेरेवसर्वगुणोत्कृष्टत्वमित्यभिप्रेत्याह कृच्छ्रइति अङ्ग्वेशाभक्तिलक्षणतरीरहिताः षड्वर्गएवनक्रोयस्मिन्सतथा तंभवार्णवंयेतितीर्षंतितर्तुमिच्छंतितेषामिहमहान्कृच्छ्रइतियस्मात्त स्मात्त्वंहरेर्भजनीयमंघ्रिमुडुपंनावंकृत्वा व्यसनंविविधापद्युक्तं दुस्तरार्णवंज्ञाननावंविनातर्तुमशक्यं संसारसमुद्रमुत्तरेत्यन्वयःइतःपरमुपदेष्टव्यांशोनास्त्यतःपरंराज्ञाकिमुक्तमत्राह सएवमिति आत्म नोहरेर्मेधाज्ञानंयस्यसतथातेन मनोयोगवतावा ॥ ४४ ॥ किमवोचत्तत्राह कृतइति ॥ ४५ ॥ तदपूरणेभगवदागमनेनापिकिंप्रयोजनमितिशंकांशोनास्तीत्याशयेनाह निष्पादितामिति घृणालुभिर्दया शीलैः एवमुपकर्तृभ्योयुष्मभ्यंकापिगुरुदक्षिणामयादातव्या तद्गुरुदक्षिणालक्षणंकिंधनमात्मनादेहेनसहददेददामि नममकिंचित्स्वाधीनमस्तीत्यर्थः राज्यादिकमस्तिचेत्सर्वंतत्साधुभ्योदत्तं तदधी नमहंकथंदास्यामिपरकीयदानाच्चौर्यमापद्यतइतिभावेनोक्तं साधुदत्तमिति ४६ ननुतथापिसाधुभिरात्मसात्कृतंराज्यादिकंतद्दातव्यमितिचेत्सत्यंतद्दातुंयोग्यंचेद्दास्यामीत्याह प्राणाइति रायोवित्तानि ४७ युष्मभ्यंसर्वंनिवेदितमितिमोहादुक्तंतत्क्षंतव्यं सर्वस्ययुष्मदीयत्वान्नमयादातव्यमित्याह सेनापत्यमित्यादिना ४८ किंबहुनातुलापेनेदमेवभवदर्हणमित्याह यैरिदृशीति निगमिभिर्वैदिकैरात्मवा

कृच्छ्रोमहानिहभवार्णवमप्लवेशाःषड्वर्गनक्रमसुखेनतितीर्षंति ॥ तत्त्वंहरेर्भगवतोभजनीयमंघ्रिंकृत्वोडुपंव्यसनमुत्तर दुस्तरार्णम् ४३ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ सएवंब्रह्मपुत्रेणकुमारेणात्ममेधसा ॥ दर्शितात्मगतिःसम्यक्प्रशस्योवाचतंनृपः ४४ ॥ पृथुरुवाच ॥ कृतोमेनुग्रहःपूर्वंहरिणार्तानुकंपिना ॥ तमापाद यितुंब्रह्मन्भगवन्यूयमागताः ४५ निष्पादितंचकात्स्न्र्येनभगवद्भिर्घृणालुभिः ॥ साधुदत्तंहिसर्वंमेआत्मनासहकिंददे ४६ प्राणादाराःसुताब्रह्मन्गृहाश्च सपरिच्छदाः ॥ रायोमहीबलंकोशइतिसर्वंनिवेदितम् ४७ सेनापत्यंचराज्यंचदंडनेतृत्वमेवच ॥ सर्वलोकाधिपत्यंचवेदशास्त्रविदर्हति ४८ यैरीदृशीभगव तोगतिरात्मवादएकांततोनिगमिभिःप्रतिपादितानः ॥ तुष्यंत्वदभ्रकरुणाःस्वकृतेननित्यंकोनामतत्प्रतिकरोतिविनोदपात्रम् ४९ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ त आत्मयोगपतयआदिराजेनपूजिताः॥ शीलंतदीयंशंसंतःखेऽभूवन्मिषतांनृणाम् ५० वैन्यस्तुधुर्योमहतांसंस्थित्याध्यात्मशिक्षया ॥ आप्तकाममिवात्मा नंमेनआत्मन्यवस्थितः ५१ कर्माणिचयथाकालंयथादेशंयथाबलम् ॥ यथोचितंयथावित्तमकरोद्ब्रह्मसात्कृतम् ५२ फलंब्रह्मणिविन्यस्यनिर्विषंगःसमाहि तः ॥ कर्माध्यक्षंचमन्वानआत्मानंप्रकृतेःपरम् ५३ गृहेषुवर्तमानोपिससाम्राज्यश्रियान्वितः ॥ नासज्जतेंद्रियार्थेषुनिरहंमतिरर्कवत् ५४ एवमध्यात्मयोगे नकर्माण्यनुसमाचरन्॥पुत्रानुत्पादयामासपंचार्चिष्यात्मसंमतान् ५५ विजिताश्वंधूमकेशंहर्यक्षंद्रविणंवृकम् ॥ सर्वेषांलोकपालानांदधारैकःपृथग्गुणान् ५६

दैर्वेदांते एकांततोमुख्येननिर्णीतत्वात् यैर्भवद्भिरीदृशीहरेर्गतिरस्माकंप्रतिपादितातेयूयंस्वकृतेनतुष्यध्वमित्यन्वयः किंनीरसमधुरवचनेनेत्युक्तं तुष्यंत्विति ॥ ४९ ॥ तत्प्रियवचनांतेतैःकिम कारीत्यत्राह तआत्मेति आत्मयोगस्याध्यात्मयोगस्योपदेष्टृत्वेनपतयःमिषतापश्यतां खेआकाशे ५० पृथुनातेभ्यःसमग्रानुग्रहःप्राप्तइत्यस्यलक्षणमाह वैन्यइति महतांधुर्यःधूर्वोढा संस्थित्यासपूर्ण याध्यात्मशिक्षयापरमात्मतत्त्वज्ञानादानलक्षणया इवशब्दएवार्थे ५१ तस्यकर्मकरणप्रकारमाह कर्माणीति ५२ निर्विषंगः कर्मफलेष्वनासक्तः प्रकृतेःपरमात्मानंश्रीहरिंकर्मणामध्यक्षंसाक्षिणम न्वानः ५३ ५४ विषयासक्त्यावर्तमानस्यपुत्रानुत्पादनेनस्वपुरराज्यरक्षणपुण्यप्राप्तिःकथमत्राह एवमिति अर्चिषिभार्यायां ५५ एवंसन्यस्तसर्वकर्मापिराजाभगवदनुग्रहाविरोधेनतत्तत्कर्मणेंद्रादि तत्तद्गुणान्दधारेत्याह सर्वेषामिति ५६

जगत्सृष्टेर्गोपीथायरक्षणाय अच्युतैआत्मामनोयस्यसोऽच्युतात्मकः राजशब्दंनिर्वक्ति मनोवागिति ५७ रंजनाद्राजेति इंद्रादिगुणधारणप्रकारंविविच्यवक्ति सोमराजइत्यादिना वसुजलं वसुरत्नंजलंरश्मिर्वसुदेवोविभावसुरित्यभिधानम् ५८ ५९ अचलराट्मेरुः ॥ ६० ॥ कोशाढ्यःधनौघपतिः ॥ ६१ ॥ सर्वात्मासर्वांतरस्थः भूतराट्सदाशिवः ६२ मृगराट्सिंहःअ जोब्रह्मा ६३ आत्मतत्त्वेपरमात्मतत्त्वज्ञाने अधिकदृष्टांतोयं अथापितमेवाह भक्त्येत्यादिना गवादिषुभक्त्यालज्जादिगुणेन ६४ पुंभिरूर्ध्वगीतयोच्चैःकीर्तितयाकीर्त्यास्त्रीणांकर्णरंध्रेषुप्रविष्टः सतांकर्णरंध्रेषुप्रविष्टः परोद्यमेचात्मतुल्य'स्वकार्यसमोरामइवेत्यन्वयः गुरुविप्रेषुभक्त्याचपरेषांहितकृत्तथा प्रश्रयेणचकीर्त्याचपृथूराममनुव्रतइतिवचनात् नेदंस्तुतिमात्रंसत्यमित्यर्थः नगुरुर्नचधर्मोस्ति रामदेवस्यकुत्रचित् तथापिधर्मरक्षार्थंगुरुभक्तिमदर्शयदित्यतोरामस्यलोकसंग्रहार्थं नत्वनवाप्तफलप्राप्त्यर्थंगुरुभक्त्यादिकर्मातिसंतोष्टव्यम् ६५ ॥ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायां

गोपीथायजगत्सृष्टेःकालेस्वेस्वेच्युतात्मकः ॥ मनोवाङ्मूर्तिभिःसौम्यैर्गुणैःसंरंजयन्प्रजाः ५७ राजेत्यधान्नामधेयंसोमराजइवापरः ॥ सूर्यवद्विसृजन्गृह्णन्प्रतपंश्चभुवोवसु ५८ दुर्धर्षस्तेजसेवाग्निर्महेंद्रइवदुर्जयः ॥ तितिक्षयाधरित्रीवद्यौरिवाभीष्टदोनृणाम् ५९ वर्षतिस्मयथाकामैःपर्जन्यइवतर्पयन् ॥ समुद्रइवदुर्बोधःसत्त्वेनाचलराडिव ६० धर्मराडिवशिक्षायामाश्चर्येहिमवानिव ॥ कुबेरइवकोशाढ्योगुप्तार्थोवरुणोयथा ६१ मातरिश्वेवसर्वात्माबलेन महतौजसा ॥ अविषह्यतयादेवोभगवान्भूतराडिव ६२ कंदर्पइवसौंदर्येमनस्वीमृगराडिव ॥ वात्सल्येमनुवन्नृणांप्रभुत्वेभगवानजः ६३ बृहस्पतिर्ब्रह्मवादेआत्मतत्त्वेस्वयंहरिः ॥ भक्त्यागोगुरुविप्रेषुविष्वक्सेनानुवर्तिषु ६४ ह्रियाप्रश्रयशीलाभ्यामात्मतुल्यःपरोद्यमे ॥ कीर्त्योर्ध्वगीतयापुंभिस्त्रैलोक्येतत्रतत्रह ॥ प्रविष्टःकर्णरंध्रेषुस्त्रीणांरामःसतामिव ६५ ॥ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेद्वाविंशोध्यायः ॥ २२ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ दृष्ट्वात्मानंप्रवयसमेकदा वैन्यआत्मवान् ॥ आत्मनावर्धिताशेषसानुसर्गःप्रजापतिः १ जगतस्तस्थुषश्चापिवृत्तिदोधर्मभृत्सताम् ॥ निष्पादितेश्वरादेशोयदर्थमिहजज्ञिवान् २ आत्मजेष्वात्मजांन्यस्यविरहाद्रुदतीमिव ॥ प्रजासुविमनास्वेकःसदारोऽगात्तपोवनम् ३ तत्राप्याद्यात्मनियमोवैखानससुसंमते ॥ आरब्धउग्रतपसियथास्वविषयेपुरा ४ कंदमूलफलाहारःशुष्कपर्णाशनःक्वचित् ॥ अब्भक्षःकतिचित्पक्षान्वायुभक्षस्ततःपरम् ५ ग्रीष्मेपंचतपावीरोवर्षास्वासारषाण्मुनिः ॥ आकंठमग्नःशिशिरउदकेस्थंडिलेशयः ६

द्वाविंशोध्यायः २२ ॥ ॥ योगेनदेहत्यागप्रकारःपृथ्व्यादितत्त्वानांतदभिमानिदेवतानांचस्वस्वकारणप्रवेशलक्षणोलयश्चदेहत्यागकालेचिंतनीयइतिनिरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रादौपृथोस्तपसि प्रारंभप्रकारंवक्ति दृष्ट्वेत्यादिना प्रवयसंगतवयसंस्थविरं आत्मवान्जितमनाः सहितोनुसर्गःपुत्रपौत्रादिलक्षणोयेनजनेनससानुसर्गः वर्धिताशेषःसानुसर्गःस्वराज्यकालीनजनोयेनसतथा १ आरामकरणेनस्थावरस्यवृत्तिदानम् २ आत्मजांपृथिवीं राज्ञएष्यद्वियोगाद्रुदतीमिवस्थितां ३ आत्मनियमःकंदमूलाद्याहारःशरीरयात्रार्थमापाद्योयेनसआपाद्यात्मनियमः पुरास्वविषये स्वराष्ट्रेउग्राणांदुष्टानांतपसिसंतापेदंडेयथाप्रारब्धस्तथोग्रतपसिकायक्लेशादिलक्षणेप्रारब्धइत्यर्थः ४ आत्मनियमानाह कंदेति ५ चंडतपआह ग्रीष्मइति पंचतपांस्यग्नयोयस्यसपंचतपाः अत्रैको ऽग्निरर्कः आसारषाट्निराश्रयतयोग्रवृष्टिसेवी शिशिरेहिमर्तौ स्थंडिलेशयोनिशीतिशेषः ६

आरिराधयिषुराराधयितुकामस्तदर्थमुग्रंतपआचरदित्यन्वयः ७ ८ योगमुपासनोपायम् ९ भक्तिःप्रेमपूर्वंभजनं अनन्यविषयाभगवदेकविषया १० भक्तेःफलमाह तस्येति येनज्ञानेनसंशयपदंसंशय विपर्ययज्ञानस्थानंनिजत्वेनाभिमतंजीवकोशंबाह्यांतःकरणंलिंगशरीरंवाचिच्छेदछिनत्तिस्मतादृशंभगवतोज्ञानंतस्यपृथोरभूदित्यन्वयः तस्यहरेरनुस्मरणंनिरंतरध्यानंतत्पूर्वयानयाभक्त्यापरिशुद्धकर्मा सत्त्वगुणयुक्तआत्मामनोयस्यसतथातस्य अभूदित्यनेनभूसत्तायामितिधातोः सतएवज्ञानस्याविर्भावउच्यते नतुप्रागसतः तस्यज्ञानित्वात्ज्ञानिनोज्ञानस्याविर्भावः नहिपुरोवर्तीघटःपटोवाआविरभवादि तिव्यवहारोदृष्टचरइतिचेन्न बलवत्प्रतिबंधकेनतिरोभावसंभावाच्चदुक्तं आविर्भावतिरोभावौज्ञानस्यज्ञानिनोपितु अपेक्ष्याज्ञस्तथाज्ञानमुत्पन्नमितिचोच्यते ज्ञानिनोपिज्ञानस्याविर्भावतिरोभावावपेक्ष्यासा ज्ञस्तथातस्यज्ञानंसमुत्पन्नमितिव्यवहारोयुज्यतइत्यर्थः ११ उत्पन्नज्ञानस्यस्थितिमाह छिन्नेति येनवयुनेनेदमाच्छिनत्तज्ज्ञानंतत्यजइत्यन्वयः अन्यथाज्ञानसंभवइदमुक्तंकथंयुक्तं स्यादित्यतउक्तं छिन्ना न्यधीरिति निरस्तान्यथाज्ञानः स्वरूपज्ञानाभावेकथमिदमित्यतउक्तं अधिगतात्मगतिरिति आत्मशब्देनस्वस्वरूपंपरमात्माचोच्यते अधिगतेअपरोक्षीकृतेपरमात्मास्वस्वरूपंचयेनसतथा अतएवतत्साधर्म्यमाह निरीहइति ज्ञानोत्तरकालीनप्रवृत्तिमात्रतुपूर्ववाद्विधिबद्धइत्यर्थः अत्रज्ञानत्यागोनामनिर्लेपेनस्वरूपज्ञानेनकरतलामलकवत्प्रत्यक्षत्वेनवृत्तिज्ञानस्यबाह्यांतःकरणजन्यस्यभेद

तितिक्षुर्यतवाक्दांतऊर्ध्वरेताजितानिलः ॥ आरिराधयिषुःकृष्णमाचरत्तपउत्तमम् ७ तेनक्रमानुसिद्धेनध्वस्तकर्मामलाशयः ॥ प्राणायामैःसन्निरुद्धषड्गैश्छिन्नबंधनः ८ सनत्कुमारोभगवान्यदाहाध्यात्मिकंपरम् ॥ योगंतेनैवपुरुषमभजत्पुरुषर्षभः ९ भगवद्धर्मिणःसाधोःश्रद्धयायततःसदा ॥ भक्तिर्भगवतिब्रह्मण्यनन्यविषयाभवत् १० तस्यानयाभगवतःपरिशुद्धकर्मसत्त्वात्मनस्तदनुसंस्मरणानुपूर्व्या ॥ ज्ञानंविरक्तिमदभून्निशितेनयेनचिच्छेदसंशयपदंनिजजीवकोशम् ११ छिन्नान्यधीरधिगतात्मगतिर्निरीहस्तत्तत्यजेऽच्छिनदिदंवयुनेनयेन ॥ तावन्नयोगगतिभिर्यतिरप्रमत्तो यावद्गदाग्रजकथासुरतिंनकुर्यात् १२ एवंसवीरप्रवरःसंयोज्यात्मानमात्मनि ॥ ब्रह्मभूतोदृढंकालेतत्याजस्वंकलेवरम् १३ संपीड्यपायुंपार्ष्णिभ्यांवायुमुत्सर्पयञ्छनैः ॥ नाभ्यांकोष्ठेष्ववस्थाप्यहृदुरःकंठशीर्षणि १४

निरीक्षणंमद्भिन्नमिदंनश्वरमितिदर्शनं नत्वन्यः तदुक्तं अपरोक्षतयावृत्तिज्ञानभेदानिरीक्षणं स्वरूपज्ञानसंस्थित्याज्ञानत्यागउदर्पितइति अयंविशेषोपितत्यजइतिव्यत्यासेनसूचितइति । कथमस्य स्वरूपज्ञानमस्तीतिज्ञायतइतितल्लक्षयति तावदिति यावद्गदाग्रजस्यश्रीनारायणस्यकथासुरतिंनकुर्यात्तावद्यतिर्निर्जितेंद्रियग्रामोपिपुरुषोयोगगतिभिःप्राणायामादिलक्षणैर्योगसाधनैरप्रमत्तोऽनाविर्भूतस्व रूपज्ञानोभवति अनेनभगवत्कथारतिःस्वरूपज्ञानेनेतिलक्ष्यते तदप्युक्त स्वरूपज्ञानतःसम्यक्प्रीतिर्विष्णुकथासुचेति यद्वा योगादुत्पन्नैर्गतिशब्दवाच्यैर्ज्ञानैः स्वरूपविषयैर्भगवत्तत्त्वंब्रह्मादितारतम्यं पंचविधभेदंजीवस्वरूपमित्यादिविषयबाहुल्यात्स्वरूपज्ञानस्यबाहुल्यं प्रयत्नोनभवति १२ उपसंहरत्येवमिति ब्रह्मभूतःब्रह्मणिभूतः ब्रह्माधारतयास्थितइत्यन्वयः कालेप्रारब्धकर्मक्षयसमये । तत्याजेत्यनेनस्वकलेवरमेवात्याक्षीन्नतुस्वरूपज्ञानमित्यवगंतव्यं १३ स्वच्छंदमृत्यूनांयोगिनांदेहत्यागप्रकारंदर्शयितुमस्योत्क्रांतिप्रकारमाह संपीड्येति वज्रासनस्थितोवायुमुत्सर्पयन्नूर्ध्वंनयन्मूलाधाराद्नाभ्यांहृदुरसिकंठेचशीर्षणिभ्रूमध्येचेत्येषुकोष्ठेषुस्थानविशेषेषुशनैरवस्थाप्य १४

अनेनक्रमेणासून्पंचवृत्त्याबहुवचनं मूर्ध्निशिरोमध्यप्रदेशेआवेश्यनिस्पृहःस्थिराचित्तास्तिष्ठेदित्यन्वयः देहेस्थितानांपंचभूतानांस्वस्वकारणेषुलयोऽनेनोच्यते देहेवायुभागंतत्कारणेधिदैववायावयूयुजत्
अध्यात्मवायोराधिदैववायुःकारणंतत्रैवलयइत्यचिंतयादित्यन्वयः तदुक्तं अस्येदंकारणमितिज्ञानमेवाविलापन समाधिकालेविज्ञेयंदेहादेर्दर्शनात्पुनरिति एवमेवोत्तरत्रापिज्ञानव्यम् १५ छिद्रबहुत्वा
पेक्षयाखानीतिबहुवचनं ग्रंथांतरोक्तेर्यत्तदपेक्षयाविभागशइति इदानींपंचभूतानांस्वकारणेषुलयध्यानमाह क्षितिमिति १६ इंद्रियलयप्रकारध्यानमाह इंद्रियाणीति समस्तानींद्रियाणियथोद्भवं य
थोत्पत्तिःस्वस्वकारणेषुलीयंतइतितन्मात्राणिशब्दादीनिचयथोद्भवलीयंतइतिव्यचिंतयादित्यन्वयः अत्रायंविभागः इंद्रियाणितैजसाहंकारेतदभिमानिदेवावैकारिकाहंकाराभिमानिषुतेषादेहावै
कारिकाहंकारेपृथिव्यादयोगंधादिभिःसहभूतादौतामसाहंकारेलीयंतइति भूतादिरित्युपलक्षण एवंत्रिविधाहंकारस्तानिंद्रियादीन्समुत्क्षिप्यसभूत्यमहत्यात्मनिमहत्तत्त्वेतदभिमानिनिचतुर्मुखेचाहंकारा
भिमानीरुद्रोलीयतइतिमनःसंदधइत्यन्वयः १७ सर्वेषांगुणानांभक्तिज्ञानादीनांविशेषेणन्यासोनिधानंयास्मिन्सतथातं सत्त्वादिगुणैर्विविधाप्रपंचरचनायेनसतथा तंवा तन्महांतचतुर्मुखंतत्त्वलक्षणं
जडंचमायामयेमायाशब्दवाच्येजीवेप्राणधारणशक्तिमतिलक्ष्मीतत्त्वेन्यस्यतिप्रविशतीतिध्यायेत् अन्यत्तुजडप्रकृतौजीवतइतिजीवशब्दवाच्यत्वंचचेतनशरीराकारतयापरिणामादुपचारः प्रलयेके
शत्वमनुशेतइत्यनुशयशब्दवाच्यत्वंपुंशक्तियुक्तत्वात्पुल्लिंगशब्दवाच्यांप्रकृतिंचजगदादानादात्मशब्दाभिधेयस्यहरेराधारतयातिष्ठतीत्यात्मस्थमचिंतयत् अनुशयीचित्प्रकृत्यधीनत्वात्तद्द्वारागतत्वाद्वा

उत्सर्पयन्नसून्मूर्ध्निक्रमेणावेश्यनिस्पृहः ॥ वायुंवायौक्षितौकायंतेजस्तेजस्ययूयुजत् १५ खान्याकाशेद्रवंतोयेयथास्थानंविभागशः ॥ क्षितिमंभसितत्ते
जस्यदोवायौनभस्यमुम् १६ इंद्रियाणिसमस्तानितन्मात्राणियथोद्भवम् ॥ भूतादिस्तान्समुत्क्षिप्यमहत्यात्मनिसंदधे १७ तंसर्वगुणविन्यासंजीवेमा
यामयेन्यधात् ॥ तंचानुशयमात्मस्थमसावनुशयीपुमान् ॥ ज्ञानवैराग्यवीर्येणस्वरूपस्थेव्यधात्प्रभुः १८ अर्चिर्नाममहाराज्ञीतत्पत्न्यनुगतावनम् ॥
सुकुमार्यतदर्हाचयत्पद्भ्यांस्पर्शनंभुवः १९ अतीवभर्तुर्व्रतधर्मनिष्ठयाशुश्रूषयाचार्षदेहयात्रया ॥ नाविंदतार्तिंव्रतकर्शितापिसाप्रेयस्करस्पर्शनमाननिर्वृ
ता २० देहंविपन्नाखिलचेतनादिकंपत्युःपृथिव्यादयितस्यचात्मनः ॥ आलक्ष्यकिंचिच्चविलप्यसासतीचितामथारोपयदद्रिसानुनि २१ विधायकृत्यं
ह्रदिनीजलाप्लुतातिलोदकंभर्तुरुदारकर्मणः ॥ नत्वादिविस्थांस्त्रिदशांस्त्रिःपरीत्यविवेशवह्निंध्यायतीभर्तृपादम् २२

नुशयीशब्दवाच्योसौपुमानित्युपलक्षणंचेतनराशिः अप्राकृतशरीरत्वात्स्वरूपशब्दवाच्येब्रह्मणिचतुर्मुखेनसहतिष्ठतीतिध्यानंव्यधात्प्रभुरित्यनेनमनोनुसंधानमस्तीतिध्वनयति केनैतत्सामर्थ्य
मभूदित्यतउक्तंज्ञानेति यद्वा एवंविधोपासनाजनितसामर्थ्येनानुशयीपृथुः स्वस्वरूपेब्रह्मणिसायुज्यलक्षणंमोक्षमाप्तुंव्यधादित्यन्वयइति मायेतिप्रकृतिश्चेतिमायाजीवश्चकथ्यते शेतेनुकेशवपरमा
त्तस्मादनुशयोपिच एतैस्तुनामभिर्वाच्याश्रीविष्णोरनपायिनी तथैवानुशयीजीवस्तयाबद्धोयतःसदा पुरुषःशयनात्पूर्षुतथाऽहानादहस्मृतः अप्राकृततनुत्वात्तुस्वरूपंहारिरुच्यते नित्यचिद्दर्शनाभि
ख्यब्रह्मपूर्णत्वतःसदेतिसमाख्यासिद्धत्वादुक्तएवार्थोनाद्वैतवादिकल्पितइतिसिद्धम् १८ पत्याचैवंगतेतत्रवनेऽर्चिषाभार्ययाकिमकारीतितत्राह अर्चिर्नामेति पद्भ्यांभुवःस्पर्शनंयत्तदनर्हा १९ भर्तुर्व्र
तंग्राम्यवर्जनादितदेवस्वस्याअपिधर्मः तत्रनिष्ठयाआर्षदेहयात्रयाकंदमूलफलाद्यशनलक्षणया एवंविधानुष्ठानेनपरिकर्शितापिप्रेयसःपत्युःकरस्पर्शलक्षणमानेननिर्वृतानंदाप्लुताआर्त्तिंव्रतानुष्ठाननि
मित्तक्लेशंनाविंदतेत्यन्वयः २० एवंतस्याःपृथोःपत्नीत्वयोग्यतामनुवर्ण्योत्तराक्रियांवक्ति देहमित्यादिना पृथिव्याआत्मनः स्वस्याश्चदयितस्यपत्युर्देहंविपन्नाखिलचेतनादिकंचैतन्यप्राणादिवृत्ति
लक्षणरहितमालक्ष्यचितां शवदहनसाधनकाष्ठं २१ ह्रदिनींनदींत्रिःपरीत्यप्रदक्षिणीकृत्य २२

सत्याःवनेपिराजश्रीभोगलक्ष्मीसामग्रीसमभूदित्याह विलोक्येति २३ कुसुमासारंपुष्पवृष्टिं २४ धन्यासर्वगुणैः पूर्णा अनपेक्षोगुणैःपूर्णोधन्यइत्युच्यतेबुधैरित्यभिधानं २५ २६ येमर्त्यानैष्कर्म्यं मोक्षलक्षणंभगवत्पदंसाधयंत्युत विद्युद्वल्लोलानिचलान्यायूंषियेषांतेतथातेषामन्यद्दुरापंकिंनकिमपीत्यर्थः २७आपवर्ग्यंमुक्तिसाधनकारणं २८पतिलोकंनाथवंतंलोकमितिशंकानिवृत्त्यर्थं वैन्योयल्लोकंप्रापतं पतिलोकंगताभूदितिस्पष्टितं २९ उपसंहरति इत्थमिति योऽसौपृथुरित्थंभूतानुभावः अनुभावःप्रभावेस्यान्निश्चयेभावसूचकइतियादव. भगोयोन्यांभगोयत्नेयशोवीर्यार्कभूतिषु कांतीच्छाज्ञानवैराग्यधर्मेश्वर्येतपःसुचेतिवचनात् सत्प्रयत्नादिगुणवतामतिशयेनप्रधानत्वात् भगवत्तमः ३० फलमाह यइति पदवींभक्तिज्ञानादिलक्षणां ३१ वर्णभेदेनफलंविविनक्ति ब्राह्मणइति ३२ श्रवणाद्यावृत्त्यासाधारणफलमाह त्रिःकृत्वइति ३३ प्रतिपंथिनिवारकंचेदभीष्टसिद्धिःस्यादनेनतत्कथंस्यादित्यतस्तद्विशिनष्टि इदमिति ३४ व्याख्यातुर्विशेषफलमाह धर्मार्थेति चारितस्यतादृक्

विलोक्यानुगतांसाध्वींपृथुंवीरवरंपतिम् ॥ तुष्टुवुर्वरदादेवैर्देवपत्न्यःसहस्रशः २३ कुर्वंत्यःकुसुमासारंतस्मिन्मंदरसानुनि ॥ नदत्स्वमरतूर्येषुगृणंतिस्म परस्परम् २४ अहोइयंवधूर्धन्यायाचैवंभूभुजांपतिम् ॥ सर्वात्मनापतिंभेजेयज्ञेशंश्रीवधूरिव २५ सैषानूनंव्रजत्यूर्ध्वमनुवैन्यंपतिंसती ॥ पश्यतास्मानतीत्यार्चिर्दुर्विभाव्येनकर्मणा २६ तेषांदुरापंकिंत्वन्यन्मर्त्यानांभगवत्पदम् ॥ विद्युल्लोलायुषोयेवैनैष्कर्म्यंसाधयंत्युत २७ सवंचितोबतात्मध्रुक्कृच्छ्रेणमहताभुवि ॥ लब्ध्वापवर्ग्यंमानुष्यंविषयेषुविषज्जते २८ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ स्तुवंतीष्वमरस्त्रीषुपतिलोकंगतावधूः ॥ यंवाआत्मविदांधुर्योवैन्यःप्रापाच्युताशयः २९ इत्थंभूतानुभावोऽसौपृथुःसभगवत्तमः ॥ कीर्तितंतस्यचरितमुद्दामचरितस्यते ३० यइदंसुमहत्पुण्यंश्रद्धयावहितःपठेत् ॥ श्रावयेच्छृणुयाद्वापिसपृथोःपदवीमियात् ३१ ब्राह्मणोब्रह्मवर्चस्वीराजन्योजगतीपतिः ॥ वैश्यःपठन्विट्पतिःस्याच्छूद्रउत्तमतामियात् ३२ त्रिःकृत्वइदमाकर्ण्यनरोनार्यथवादृतः ॥ अप्रजःसुप्रजतमोनिर्धनोधनवत्तमः ३३ अस्पष्टकीर्तिःसुयशामूर्खोभवतिपंडितः ॥ इदंस्वस्त्ययनंपुंसाममंगल्यनिवारणम् ॥ धन्यंयशस्यमायुष्यंस्वर्ग्यंकलिमलापहम् ३४ धर्मार्थकाममोक्षाणांसम्यक्सिद्धिमभीप्सुभिः ॥ श्रद्धयैतदनुश्राव्यंचतुर्णांकारणंपरम् ३५ संग्रामाभिमुखोराजाश्रुत्वैतदभियातियान् ॥ बलिंतस्मैहरंत्यग्रेराजानःपृथवेयथा ३६ मुक्तान्यसंगोभगवत्यचलांभक्तिमुद्वहन् ॥ वैन्यस्यचरितंपुण्यंशृणुयाच्छ्रावयेत्पठेत् ३७ वैचित्रवीर्याभिहितंमहन्माहात्म्यसूचकम् ॥ अस्मिन्कृतमतिर्मर्त्यःपार्थवींगतिमाप्नुयात् ३८ अनुदिनमिदमादरेणशृण्वन्पृथुचरितंप्रथयन्विमुक्तसंगः ॥ भगवतिभवसिंधुपारभूतेसचनिपुणांलभतेरतिंमनुष्यः ३९ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

सामर्थ्याभावेतदिच्छयाकिमित्यतउक्तं चतुर्णामिति एतत्सामान्यस्वभावेकिमनेनेत्यतउक्त परमिति परमुत्कृष्टं ३५ असकृदावृत्त्याक्षिप्रंदिग्विजयफलमपिस्यादित्याह संग्रामाभिमुखइति ३६ भगवद्भक्त्यविनाभावेनश्रवणादिकुर्वतउक्तफलस्यात्रान्यथाइत्याह मुक्तेति ३७ पुनस्तात्पर्यादस्मिन्भक्तिंग्रंथयति वैचित्रवीर्येति हेविदुर पार्थवींपृथोर्विद्यमानां ३८ तस्यचरितस्यशब्दादिविषयपरत्वेकथंभागवतानामुपकार्यंतद्भवितत्राह अनुदिनमिति प्रथयन्व्याख्यांकुर्वन् भवसिंधोःसंसारसमुद्रस्यपारभूतेतीरांतरीभूतेनिपुणांश्रीहरिप्रसादजननसमर्थां ३९ इतिश्रीभागवते चतुर्थेविजयध्वजकृतटीकायांत्रयोविंशोऽध्यायः २३

ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनादित्यतोमोक्षसिद्धयेरुद्राज्ज्ञानोपदेशप्रकारोब्रह्मपदयोग्यानामृजूनांदेवानामुत्तमाधिकारित्वंचेतिद्वयमस्मिन्नध्यायेनिरूप्यते तत्रादावेतस्योपोद्घातमाह विजि
ताश्वइति काष्ठादिशः १ तुर्यांचतुर्थीमुत्तरां २ अंतर्धानगतिमदृश्यविद्यांनाम्नाशिखंडिन्यांभार्यायां ३ पुरापूर्वजन्मनि । अग्नीनांमनुष्ययोनावुत्पत्तौनिमित्तमाह वसिष्ठेति तत्कस
माह पुनरिति ४ अंतर्धानोविजिताश्वएव तंविशिनष्टि यइंद्रमिति ५ कर्माधिकारेस्थितस्यतस्यसंन्यासप्रकारंवक्ति राज्ञामिति ६ भगवदर्पणक्रिययाक्रियमाणस्यकर्मणउत्पन्न
ज्ञानफलमाह तत्रापीति हंसंनिर्मलं ७ ८ हविर्धानपुत्रोबर्हिष्मत्कर्मकांडेषुप्रवृत्तमानोनिवृत्तिमार्गाविरोधेनोभयत्रनिष्णातोऽभूदित्याह बर्हिष्मत्त्विति ९ तत्रक्रियाकांडनैष्णात्यंविशदय
ति यस्येति अनेनप्राचीनबर्हिरितिनामध्वनयति देवयजनंयज्ञक्षेत्रम् ॥ १० ॥ अपत्नीकस्यास्ययज्ञकरणंकथमितिशंकांनिवारयितुमाह सामुद्रीमिति समुद्रपुत्री देवदेवेनब्रह्मणो

॥ मैत्रेयउवाच ॥ विजिताश्वोथराजासीत्पृथुपुत्रःपृथुश्रवाः॥ यवीयेभ्योददत्काष्ठाभ्रातृभ्योभ्रातृवत्सलः १ हर्यक्षायादिशत्प्राचींधूम्रकेशायदक्षिणाम् ॥
प्रतीचींवृकसंज्ञायतुर्यांद्रविणसंज्ञके २ अंतर्धानगतिंशक्राल्लब्ध्वांतर्धानसंज्ञितः ॥ अपत्यत्रयमाधत्तशिखंडिन्यांसुसंमतः ३ पावकःपवमानश्शुचिरि
त्यग्नयःपुरा ॥ वसिष्ठशापादुत्पन्नाःपुनर्योगगतिंगताः ४ अंतर्धानोनभस्वत्यांहविर्धानमविंदत ॥ यइंद्रमश्वहर्तारंविद्वानपिनजघ्निवान् ॥ ५ ॥
राज्ञांवृत्तिंकरादानंदंडशुल्कादिदारुणम् ॥ मन्यमानोदीर्घसत्रव्याजेनविससर्जह ६ तत्रापिहंसंपुरुषंपरमात्मानमात्मदृक् ॥ यजंस्तल्लोकतामापपरमेणस
माधिना ७ हविर्धानाद्धविर्धानीविदुरासूतषट्सुतान् ॥ बर्हिष्मंतंगयंशुक्लंकृष्णंसत्यंजितव्रतम् ८ बर्हिष्मत्तुमहाभागोहाविर्धानिःप्रजापतिः ॥ क्रिया
कांडेषुनिष्णातोयोगेषुचकुरूद्वह ९ यस्येदंदेवयजनमनुयज्ञंवितन्वतः ॥ प्राचीनाग्रैःकुशैरासीदास्तृतंवसुधातलम् १० सामुद्रींदेवदेवोक्तामुपयेमेशत
द्रुतिम् ॥ यांवीक्ष्यचारुसर्वांगींकिशोरींसुष्ठ्वलंकृताम् ॥ परिक्रमंतीमुद्वाहेचकमेऽग्निःशुकीमिव ११ विबुधासुरगंधर्वमुनिसिद्धमहोरगाः॥ विजिताःसूर्यया
दिक्षुक्वणयंत्यैवनूपुरैः १२ प्राचीनबर्हिषःपुत्राःशतद्रुत्यांदशाभवन् ॥ तुल्यनामव्रताःसर्वेधर्मस्नाताःप्रचेतसः १३ पित्रादिष्टाःप्रजासर्गेतपसेऽर्णवमावि
शन् ॥ दशवर्षसहस्राणितपस्यंतस्तपस्विनः १४ यदुक्तंपथिदृष्टेनगिरिशेनप्रसीदता ॥ तद्ध्यायंतोजपंतश्चपूजयंतश्चसंयताः १५ ॥ विदुरउवाच ॥
प्रचेतसांगिरित्रेणयथासीत्पथिसंगमः ॥ यद्वाप्याहहरःप्रीतस्तन्नोब्रह्मन्वदार्थवत् १६

क्ता तांविशिनष्टि यामिति शुकीमिवयथानाम्नाशुकींराजपुत्रीमग्निःप्रदक्षिणीकुर्वाणांकामित्वादादायांतरधात्तथायामेनामप्यादातुंशक्त्यभावेप्यग्निश्चकमेइत्यन्वयः राजपुत्रीशुकीमग्निरावर्तंतींप्रद
क्षिणं आदायांतरधाद्दानसमयेमन्मथातुरइतिवचनादयंविशेषोज्ञातव्यः ॥ ११ ॥ अग्निश्चकमइतियन्नैतच्चित्रमितिभावेनाह विबुधेति अग्नेरपिविबुधेष्वेकत्वात् सूर्यानवोढा सूर्याविहर्तुंनालहे
तिश्रुतेः १२ तुल्यंनामव्रतंचयेषांतेतथा किंतत्तुल्यंनामेत्यत्राह प्रचेतसइति १३ तत्कर्माह पित्रादिष्टाइति १४ एष कोगुरुःकिंजप्यंकिंध्येयमत्राह यदुक्तमिति १५ संक्षेपेणोक्तं विस्तरतःश्रोतुंविदुरः
पृच्छति प्रचेतसामिति यद्वाकिंवा अर्थवत्प्रयोजनवत् १६

पथिकानांपुरुषाणांतत्रसंगमःसुलभःस्यादतःकिंचोद्यमत्राह संगमइति असंगामुनयःसतामभीप्सितमदधुस्तेनशिवेनसहसंगमः १७ जगतोनिरोगत्वायविचरतोपिशिवस्यात्मारामत्वेनानिस्पृहस्य संगमेपिसंभाषणंनसंभाव्यतइत्याशयेनाह आत्मारामोपीति यस्त्वस्यलोककल्पस्यजनस्यरोगान्मुक्तत्वस्यराधसेसिद्धये तीव्रयाशक्त्येत्यनेनसंभाषणानुपपत्तिंसूचयति ॥ १८ ॥ संभाषणस्ययोग्यावस्थांवक्ष्यन्मैत्रेयःप्रचेतसांकथामादितआवर्तयति प्रचेतसइति १९ समुद्रमुपसमुद्रस्यसमीपे विस्तीर्णंदक्षिणोत्तरायतं महतःकण्वस्यमुनेर्मनइवस्वच्छं यद्वा महतांश्रीनारायणस्यचरणारविंदपरायणानांमनोयथानिर्मलंतथा ॥ २० ॥ कतिपयैःश्लोकैःसरसःसेवनीयत्वंवक्ति नीलेत्यादिना नीलोत्पलानांरक्तोत्पलानामब्जानामंभोजानां इंदीवराणांपद्मविशेषाणां कह्लाराणांसौगंधिकानां आकरमुत्पत्तिस्थानं मद्गुःकारंडवःप्लवइत्यभिधानम् ॥ २१ ॥ मत्तभ्रमराणांसौस्वर्येणशोभनस्वरपरंपरयाहृष्टरोमलतायुक्ताअंघ्रिपावृक्षायत्रतत्तथा तद्रोमलोमत्वगित्यर्थः दिक्षुपद्मकोशरजोविक्षिपतःप्रसारयतःपवनस्योत्सवःशैत्यमांद्यसौरभ्यलक्षणोयस्मिंस्तत्तथातत् कोशोस्त्रीमुकुलेदिव्येशास्त्रइतियादवः ॥ २२ ॥ दिव्योमार्गोयेषांतेदिव्यमार्गादेवास्तेषांमनोहरं दिव्यमार्गमितिपाठेदिव्याःक्रीडा

संगमःखलुविप्रर्षेशिवेनहिशरीरिणाम् ॥ दुर्लभोमुनयोदध्युरसंगाःसदभीप्सितम् १७ आत्मारामोपियस्त्वस्यलोककल्पस्यराधसे ॥ शक्त्यायुक्तोविचरति तीव्रयाभगवान्भवः १८ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ प्रचेतसःपितुर्वाक्यंशिरसाधायसाधवः ॥ दिशंप्रतीचींप्रययुस्तपस्यादृतचेतसः १९ समुद्रमुपविस्तीर्णमपश्यन्सुमहत्सरः ॥ महन्मनइवस्वच्छंप्रसन्नसलिलाशयम् २० नीलरक्तोत्पलांभोजकह्लारेंदीवराकरम् ॥ हंससारसचक्राह्वकारंडवनिकूजितम् २१ मत्तभ्रमरसौस्वर्यहृष्टरोमलतांघ्रिपम् ॥ पद्मकोशरजोदिक्षुविक्षिपत्पवनोत्सवम् २२ तत्रगांधर्वमाकर्ण्यदिव्यमार्गमनोहरम् ॥ विसिस्म्यूराजपुत्रास्तेमृदंगपणवाद्यवत् २३ तर्ह्येवसरसस्तस्मान्निष्क्रामंतंसहानुगम् ॥ उपगीयमानममरप्रवरंविबुधानुगैः २४ तप्तहेमनिकषाभंशितिकंठंत्रिलोचनम् ॥ प्रसादसुमुखंवीक्ष्यप्रणेमुर्जातकौतुकाः २५ सतान्प्रपन्नार्तिहरोभगवान्धर्मवत्सलः ॥ धर्मज्ञान्शीलसंपन्नान्प्रीतान्प्रीतउवाचह २६ ॥ ॥ रुद्रउवाच ॥ यूयंबर्हिषदःपुत्राविदितंवश्चिकीर्षितम् ॥ अनुग्रहायभद्रंवएवंमेदर्शनंकृतम् २७ यःपरस्तमसःसाक्षात्त्रिगुणाज्जीवसंज्ञितात् ॥ भगवंतंवासुदेवंप्रपन्नःसप्रियोहिमे २८ स्वधर्मनिष्ठःशतजन्मभिःपुमान्विरिंचतामेतिततःपरंहिमाम् ॥ अव्याकृतंभागवतोथवैष्णवंपदंयथाहंविविधैःकलात्यये २९

दिकेहेतवोमार्गाःसप्तस्वरभेदायस्मिंस्तत्तथातादृशं गांधर्वंगानंमृदंगादीनामनुकूलं २३ २४ तप्तहेमनिकषस्तप्तसुवर्णकषणपाषाणस्तद्वन्निर्मलं नैर्मल्येदृष्टांतोयंनतुधावल्ये तप्तहेमनिकषाभइत्यतोऽन्यःकश्चिदित्यतःशितिकंठमिति । सोपिमयूरःकिंनस्यादित्यतस्त्रिलोचनमिति २५ भणतिफलमाह सतानिति २६ वोयुष्माकमनुग्रहायैवैवंविधभद्रंकल्याणंदर्शनंकृतमित्यन्वयः अनेनतीव्रयाशक्त्याविचरतीत्यस्यपरिहारउक्तोभवति समाषणयोग्यरूपदर्शनादिति २७ विष्णुभक्तानस्मान्कथंभवाननुगृह्णातीतिचेत्तत्राह यःपरइति योजीवसंज्ञितात्त्रिगुणात्तमसोलक्ष्मीतत्त्वात् साक्षात्परस्तंभगवंतंवासुदेवंशरणंप्रपन्नःसमेप्रियोहियस्मात्तस्माद्भवंतोमदनुग्रहयोग्याइत्यर्थः सजीवमायांप्रकृतिंसिसृक्षंतीं तमआसीत्तमसागूढमग्रेप्रकेतमितिवचनद्वयेनलक्ष्मीतत्त्वस्यजीवशब्दवाच्यत्वंतमःशब्दवाच्यत्वंचसिद्धं २८ इतोप्यनुगृह्णामीतिवक्तुमृजूनामपिबहुजन्मसाध्योभगवत्प्रसादःकिमुतान्येषामितिध्वनयन्विरिंचपदप्राप्तिसाधनसामग्रीमाह स्वधर्मेति वैराग्यभक्तिज्ञानादयःस्वधर्मास्तेषुनिष्ठानितरांस्थितिर्यस्यसतथा सकृजुष्वेकःपुमाञ्छतजन्मभिरेकोनशतजन्मभ्यःपूर्वकालमारभ्यसंचीर्णहर्युपासनाजनितभगवत्प्रसादेनविरिंचतामेति ब्रह्मपदंप्राप्नोतीत्यन्वयः

ततःपरंब्रह्मपरानुभवानंतरंमांश्रियमेति हिशब्देनश्रीद्वारमात्रंब्रह्मणइतिसूचयति अव्याकृतविशतियर्हिगुणत्रयात्मकालंपरस्वमनुभूयेत्युक्तेरव्याकृतंनिर्विकारंलक्ष्मीतत्त्वमित्यर्थः ऋजवोनामयेदेवायो
ग्याब्रह्मपदस्यतु तएवशतजन्मानिविशेषोपासकाहरेः प्राप्यब्रह्मपदंपश्चाच्छ्रियंप्राप्यानुमोदिता· तयाततोहरियांतिवसंतिहरिसन्निधौ अनादिकालभक्ताश्चज्ञानिनस्तेनसंशय· विशिष्टाज्ञानभक्त्यादौ
सर्वजीवनिकायतः सर्वदापिविशेषेणशतजन्मप्रयत्नतः स्वपदप्राप्तिरुद्दिष्टाततोमुक्तिरवाप्यत इतिनिर्णायकवचनादुक्तएवार्थोनापर· उक्तलयंविशिनष्टि भागवतइति अथश्रियंप्रविश्यभागवतोभगव
द्भिर्भाग्यवद्भिर्युक्तोब्रह्मा यथार्हंयथायोग्यंविविधैःकार्यकारणसंघातैःसहकलात्ययेषोडशकलात्मकशरीरलयोपलक्षितजगत्प्रलये वैष्णवंपदमपरिच्छिन्नंभगवत्स्वरूपमेतीत्यन्वयः अस्मदादयोप्यनेनै
वव्याख्यातास्तथाहि यथाऋजुष्वेकःपुमान्बहुलजन्मसंचीर्णपुण्यसंचयेनब्रह्मपदमाप्यानुभूयश्रीद्वारासायुज्यलक्षणांमुक्तिमाप्नुतइतितथाहंचत्वारिंशज्जन्मभिरार्जितैः सुकृतैः शैवंपदंसमवाप्यानुभूयत
थेंद्रोपिविंशद्भिर्जन्मभिरापादितैःपुण्यैरैंद्रंपदंसमेत्यानुभूय तथेंद्रादन्येदशभिर्जन्मभिरुत्पादितैःशुभैःस्वस्वयोग्यंपदंप्राप्यतत्तत्पदभोग्ययोग्यसुकृतभुक्त्वाब्रह्मणासहविमुक्तिमाप्नुमइति तदुक्तं तथैवचत्वा
रिंशद्भिःपदंशैवंचजन्मभिः विंशद्भिरैंद्रंदशभिरन्येषामप्युदीरितमिति यथाहमितिपाठेयथाहंश्रीहरिप्रसादेनशैवंपदमाप्तोस्मि तथाऋजुष्वेकःपुमान्शतजन्मभिर्विरिंचतामेतीतियोज्यं विदेहिरुद्रोरुद्रियं
महित्वमितिश्रुतिश्च ॥ २९ ॥ ततःप्रकृतेकिंफलितमत्राह अथेति अथैवमुक्तप्रकारेणानादिकालमारभ्यभगवद्भक्तोऽहंयस्मात्तस्माद्भागवताभगवद्भक्तत्वाद्यूयमेप्रियाःस्थयथाभगवानित्यधिकदृष्टांतः
नकेवलंयूयमेवमत्प्रियाअन्येपिभगवद्भक्ताइत्याह नमइति भागवतानांसकाशात् चशब्दात्प्रेम्णोनिरुपमचरितत्वमाह अनेनासुरेभ्योवरदानेनतत्प्रीतिरौपचारिकीतिदर्शितं यद्वा युष्माकमपि

अथभागवतायूयंप्रियाःस्थभगवान्यथा ॥ नमेभागवतानांचप्रेयानन्योऽस्तिकर्हिचित् ३० इदंविविक्तंजप्तव्यंपवित्रंमंगलंपरम् ॥ निःश्रेयसकरंचापि श्रूयतांयद्वदामिवः ३१ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ इत्यनुक्रोशहृदयोभगवानाहतांछिवः ॥ बद्धांजलीन्राजपुत्रान्नारायणपरोवचः ३२ ॥ रुद्रउवाच ॥ जितं वआत्मविद्धुर्यःस्वस्तयेस्वस्तिरस्तुवः ॥ भवतांराधसेराध्यंसर्वस्माआत्मनेनमः ३३ नमःपंकजनाभायभूतसूक्ष्मेंद्रियात्मने ॥ वासुदेवायशांतायकूट स्थायस्वरोचिषे ३४ संकर्षणायसूक्ष्मायदुरंतायांतकायच ॥ नमोविश्वप्रबोधायप्रद्युम्नायांतरात्मने ३५

भागवतएवप्रियोनापरोऽन्यथाभागवतत्वहानिरित्याशयेनाह नमइति ममभागवतानांयुष्माकंचभागवतादन्यःप्रेयान्नास्तीत्यन्वयः अनेनयुष्माकंचाहमपिप्रियइतिध्वनित ३० सुप्रसन्नेनभवता
यत्किंचिदुपदिश्यतेचेद्भवत्प्रियत्वमानुभाविकंस्यादित्यस्यवाक्यस्यावसरमाददानआह इदमिति अनेनबहुपुरश्चरणमंतरेणाक्षिप्रंसत्यंफलतीत्युक्तंभवति ३१ नकेवलंप्रतिज्ञामात्रंकिंतूपदिष्टचेत्याह इ
तीति अनुक्रोशेत्यादिविशेषणेनानुग्रहातिशयद्योतयति किंचोपदेशकालेशिष्याणामित्थंभावंचसूचयति ३२ स्वोपदेश·फलितोयुष्माकमितिभावेनाह जितमिति हेआत्मविद्धुर्याःपरमात्मज्ञानिषुश्रे
ष्ठाः वोजितंसर्वमितिशेषः कुतःस्वस्तयेभगवदुपासनाख्यसत्कर्मणेमयोपदिष्टमितियत्तस्मादितिशेषः प्रशस्तेकर्मणितथासच्छब्दःपार्थयुज्यतइतिस्मृतिः किंच भगवतिभवतांभक्तिरनुदिनमेधतामिति
भावेनाह स्वस्तिरिति युष्माकंहरौस्वस्तिःसमीचीनसद्भावःसतीभक्तिरस्तु ततश्चतयाभक्त्याभवतांराधसेसिद्धयेभगवत्तत्त्वंराध्यंपूज्यं कथ सर्वस्मैसर्वांतर्यामिणेआत्मनेस्वामिनेनमइत्येतावदेवास्माकंशक्यं
नातोन्यदितिसंकल्प्येत्यर्थः सर्वांतर्यामिकत्वात्तुसर्वनामाजनार्दनः नतुसर्वस्वरूपत्वात्सर्वेशोहरिर्यतइतिवचनात्सर्वनामा नजगदात्मत्वमनेनोच्यतइत्यर्थः ३३ इदानींध्येयस्वरूपंनिर्दिशति
नमःपंकजनाभायेत्यादिना भूतानिपंचभूतानि पचभूतसूक्ष्माणि शब्दादीनि इंद्रियाणिश्रोत्रादीनि पतित्वात्सततंव्याप्यातिष्ठतीति अतसातत्यगमनइतिधातुः तस्मै ३४ दुरतायांतत्रयवर्जिताय
विश्वप्रबोधायपूर्णज्ञानाय विश्वस्यप्रबोधोयस्मादितिवासतथातस्मै ३५

हृषीकमिंद्रियंभोक्तमित्यतोहृषीकेशोजीवस्तस्येंद्रियस्वामिने किंचइंद्रियामिंद्रस्याविद्यमानंयच्च किंचतस्यात्मास्वामीहृषीकेशश्चायामिंद्रियात्माचेतिविग्रहस्तस्मैनिभृतात्मनेस्तिमितरूपाय ३६ शुचा यश्नौसीदतितिष्ठतीतिशुचिषत् तस्मै योग्नौतिष्ठन्नितिश्रुतेः हिनोतिदुःखरतिंयापयतीतिहिरण्यंतादृशंवीर्यंयस्यसतथातस्मै स्वर्णवर्णरेतसइतिवा चतुर्षुहोतृषुस्थितत्वात्. क्रियमाणंयत्कर्मतत्कर्तृत्वाच्चातु र्होत्रस्तस्मै तंतवेव्यापाय सततिप्रवर्तकायवा ३७ ऊर्जेपित्रन्नदात्रे इषेदेवान्नदात्रेइच्छारूपायवा यज्ञोरेतोरतिर्यस्यसतथातस्मै सर्वरसात्मनेसर्वरसानांदात्रे ३८ सर्वसत्त्वानांसर्वप्राणिनामा त्मदाईहाचेष्टायस्यसतथातस्मै आत्मानंददातीत्यात्मदा यआत्मदेतिश्रुतेः सर्वप्राणिष्वात्मदेहस्तत्तदंगुष्ठमात्रस्वरूपंयस्यसतथातस्मैइतिवा विशेषायविशिष्टायपृथिव्यांस्थित्वातस्याःसर्वस्माद्विशे षंकरोतीतिवा गुणगुणिनोरभेदाभिप्रायेणसहइत्याद्युक्तं सहस्तितिक्षाशक्तिः ओजोऽवष्टंभशक्तिः बलंबाह्याद्यवयवशक्तिः ३९ अर्थःशास्त्रंवेदाख्यंलिंगंज्ञापकंप्रमाणयस्यसतथातस्मैअर्थस्यपुरुषा र्थस्यलिंगंहेतुस्तस्माइतिवा नभसेआकाशवदसंगाय नभस्यतेप्रकाश्यतेनज्ञायतइतिवा भसभक्षणदीप्त्योरितिधातुः पुण्यायपुनानाय लोकायप्रकाशाय अमुष्मैअधिदैववासिने पुण्यायलोका यस्वर्गादिलोकदात्रेवा ४० प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गप्रवर्तकत्वात्तस्मैपितृदेवेषुचस्थित्वात्तद्योग्यकारणवत्त्वात्तत्तच्छन्दवाच्याय कर्मणेविषयायक्रियारूपायवा धर्मविपाकायपुण्यफलप्रदाय मृतेरुद्गतोमृ

नमोनमोनिरुद्धायहृषीकेशेंद्रियात्मने ॥ नमःपरमहंसायपूर्णायनिभृतात्मने ३६ स्वर्गापवर्गद्वारायनित्यंशुचिषदेनमः ॥ नमोहिरण्यवीर्यायचातुर्हो त्रायतंतवे ३७ नमऊर्जइषेत्रय्याःपतयेयज्ञरेतसे ॥ तृप्तिदायचजीवानांनमःसर्वरसात्मने ३८ सर्वसत्त्वात्मदेहायविशेषायस्थवीयसे ॥ नमस्त्रैलोक्यपा लायसहओजोबलायच ३९ अर्थलिंगायनभसेनमोंतर्बहिरात्मने ॥ नमःपुण्यायलोकायअमुष्मैभूरिवर्चसे ४० प्रवृत्तायनिवृत्तायपितृदेवायकर्मणे ॥ नमोधर्मविपाकायमृत्यवेदुःखदायच ४१ नमस्तआशिषामीशमनवेकारणात्मने ॥ नमोधर्मायबृहतेकृष्णायाकुंठमेधसे ४२ पुरुषायपुराणायसांख्य योगेश्वरायच ॥ शक्तित्रयसमेतायमीढुषेहंकृतात्मने ४३ चेतआकूतिरूपायनमोवाचोविभूतये ॥ दर्शनंनोदिदृक्षूणांदेहिभागवतार्चितम् ४४ रूपंप्रिय तमंस्वानांसर्वेंद्रियगुणांजनम् ॥ स्निग्धप्रावृड्घनश्यामंसर्वसौंदर्यसंग्रहम् ४५ चार्वायतचतुर्बाहुंसुजातरुचिराननम् ॥ पद्मकोशपलाशाक्षंसुंदरभ्रुसुना सिकम् ४६ सुद्विजंसुकपोलास्यंसमकर्णविभूषितम् ॥ प्रीतिप्रहसितापांगमलकैरुपशोभितम् ४७ लसत्पंकजकिंजल्कदुकूलंमृष्टकुंडलम् ॥ स्फुर त्किरीटवलयहारनूपुरमेखलम् ४८

त्युस्तस्मै मृत्यौस्थित्वात्तत्करणाद्वामृत्युस्तस्मै दुःखदायअसुरेभ्यइतिशेषः दुःखदायिनइतिपाठे दुरशोभनदुःखयोरितियादवः खंसुखमितिश्रुतिः दुःखंदायतिशोषयतीति तस्माइतिवा दैप् शोषणइतिधातुः ४१ मनवेमननशीलायमंत्रवाच्यायवा ४२ सांख्यंयथार्थज्ञानं योगउपायोऽष्टांगविशिष्टोवातयोरीश्वराय शक्तित्रयसमेतायज्ञानक्रियेच्छाशक्तियुक्ताय मीढुषेवीर्यवते अभीष्टदा त्रेवा अहंकृतेरुद्रेआत्मायस्यसतथातस्मै ४३ चेतसआकूतिरभिप्रायस्तंरूपयतिसमर्थयतिइतिचेतआकूतिरूपस्तस्मै वाचोविविधाभूतिःसृष्टिर्येनतस्मै किमभिप्रेत्यस्तुतामितितत्राह दर्शनमिति कीदृशंदर्शनंसाकारविषयंनिराकारविषयंवा द्वितीयेगगनवत्व्याप्तमुतघटाकाशवत्परिमितं पक्षद्वयमप्यनभीष्टमनधिकारात्तस्मात्प्रथमएवपक्षस्तत्रापिरूपाणामानंत्यादीदृशंरूपंप्रकाशयेत्याहुः भा गवतार्चितमिति यदेतदीदृशंरूपंप्रदर्शयेत्यन्वयः ४४ सर्वसौंदर्याणांसंग्रहपात्रं ४५ सुजातंकोमलंविदुरित्यभिधानं शोभनाद्विजादंतायस्यतत्सुद्विजं ४६ ४७ कर्णाभरणानांबहु त्वद्योतनायमृष्टकुंडलमितिपुनर्वचनं ४८

शंखादयोयास्मिंश्चिह्नितास्तच्छंखचक्रगदापद्ममालामाणिना उत्तमाऋद्धयोस्यसंततिरित्युत्तमर्द्धिमत् सौभगेत्युभयत्रसंबध्यते सौभाग्ययुक्तौग्रीवाकौस्तुभौयास्मिंस्तत् उरोविभ्रद्विस्तीर्णमितिशेषः ४९ संक्षिप्तमुरोविशिनष्टि अनपायिन्येति नित्ययाश्रिया आक्षिप्तसन्निहितंचानिकषाश्मास्वर्णघर्षणपाषाणस्तद्वद्वर्त्तमानमुरः आक्षिप्तनिकषाश्मोरस्तेनोल्लसत्श्वासानापूरकरेचकाभ्यांसंविग्नाःसंचालितावलयोरेखाअस्यसंतीतिपूररेचकसंविग्नवलिमत् तच्चपल्लवेनांकुरदलेनसदृशतत्तथा ५० दक्षिणावर्तेनगभीरयानिम्नयानाभ्याविश्वंमातिसंक्रामयत्प्रसादिवास्थितम् ५१ सयानानिचारूणिअंघ्र्यादीनियास्मिंस्तत्तथोक्तं सुदर्शनंसुचक्षुः ५२ नखद्युभिर्नखानांतेजोभिः नोतुःस्तोतुरघंपापंविधुन्वतानाशयतापदोपलक्षितः पुरोमार्गगुरुरुत्क्रांतस्याचिरादिमार्गोपदेष्टात्वं कीदृशानांनस्तमोजुषामज्ञानिनांपुरइत्यस्मत्पदान्वयोवा अस्माकंपुनःप्रदर्शयेति ५३ विनियोगमाह एतादिति आत्मनःस्वस्यशुद्धिःसंसारमुक्तिलक्षणातामिच्छतामितोन्यथास्मच्छुद्धिर्नस्यादित्यतोध्येयमिति वर्णाश्रमादिविहितस्वधर्मएवमुक्तिसाधनमितिभ्रांतिंनिवारयति यद्भक्तियोगइति वर्णाश्रमादिविहितस्वधर्मंकुर्वतांपुंसांभगवद्भक्तियोगोनित्याभयप्रदइतियत् ५४ तस्मादभक्तिमतांदुर्लभोभवान् सर्वदेहिनांभक्तिमतांलभ्यइति नकेवलमुक्त्यर्थमस्मदादेर्ध्येयंकिंत्विंद्रादेरपीत्यभिप्रेत्याह स्वाराज्यस्येति स्वःस्वर्गैराज्यंयस्येंद्रादेरात्मविदात्मज्ञ परमात्मातदात्मानमेवावेदाहंब्रह्मास्मीतिश्रुतेः

शंखचक्रगदापद्ममालामण्युत्तमर्द्धिमत् ॥ सिंहस्कंधमुरोबिभ्रत्सौभगग्रीवकौस्तुभम् ४९ श्रियानपायिन्याक्षिप्तनिकषाश्मोरसोल्लसत् ॥ पूररेचकसंविग्नवलिमत्पल्लवोदरम् ५० प्रतिसंक्रामयद्विश्वंनाभ्यावर्तगभीरया ॥ श्यामश्रोण्यधिरोचिष्णुदुकूलस्वर्णमेखलम् ५१ समचार्वंघ्रिजंघोरुनिम्नजानुसुदर्शनम् ५२ पदाशरत्पद्मपलाशरोचिषानखद्युभिर्नोंतुरघंविधुन्वता ॥ प्रदर्शयस्वीयमपास्तसाध्वसंपदंपुरोमार्गगुरुस्तमोजुषाम् ५३ एतद्रूपमनुध्येयमात्मशुद्धिमभीप्सताम् ॥ यद्भक्तियोगोभयदःस्वधर्ममनुतिष्ठताम् ५४ भवान्भक्तिमतांलभ्योदुर्लभःसर्वदेहिनाम् ॥ स्वाराज्यस्याप्यभिमतएकांतेनात्मविद्गतिः ५५ त्वांदुराराध्यमाराध्यसतामपिदुरापया ॥ एकांतभक्त्याकोवांछेत्पादमूलंविनाबहिः ५६ यत्रनिर्विष्टमरणंकृतांतोनाभिमन्यते ॥ विश्वंविध्वंसयन्वीर्यशौर्यविस्फूर्जितभ्रुवा ५७ क्षणार्धेनापितुलयेनस्वर्गंनापुनर्भवम् ॥ भगवत्संगिसंगस्यमर्त्यानांकिमुताशिषः ५८ अथानघांघ्र्योस्तवकीर्तितीर्थयोरंतर्बहिःस्नानविधूतपाप्मनाम् ॥ भूतेष्वनुक्रोशसुसत्त्वशीलिनांस्यात्संगमोनुग्रहएषनस्तव ५९

तस्यगतिर्मुक्तिलक्षणाएकांतेननियमेनाभिमताअविप्रतिपन्नामुक्त्यर्थमेवभक्तिर्नस्वर्गाद्यर्थमित्यतोवाह स्वाराज्यस्येति इंद्रादेरित्यध्याहार्यं इंद्रादेःस्वाराज्यस्यावाप्तावपिआत्मवित्परमात्मागम्यतेनयेतिआत्मविद्गतिर्भक्तिर्यात्वेकांतेनाभिमतेत्यन्वयःयद्वा आत्मविदांपरमात्मज्ञानिनगतिरूपायाभक्तिर्यादृशीतादृशीति भक्त्यात्वनन्ययाशक्यइतिस्मृतेः ५५ भगवदिच्छाविनाभूतत्वादिंद्रादीनांस्वर्गादिकंतद्भक्त्याकामितंनस्वतोऽतोबुद्धिमान्नस्वातंत्र्येणान्यत्ज्ञायतइतिभावेनाह त्वांदुराराध्यमिति सतामपिदुरापयाबहिरैहिकं ५६ पादमूलंविशिनष्टि यत्रेति अरणशरणंवीर्यशौर्याभ्यांविस्फूर्जितयास्फुरितयाभ्रुवाविश्वंविष्टंभयन्वशेकुर्वन् ५७ भक्त्यायत्फलंस्वर्गादिकंनतुलयइत्यन्वयः भागवतसंगलब्धयाभक्त्यामुक्तावानंदोद्रेकलाभाभिप्रायेणेतितात्पर्यं तदुक्तं संगोभागवतैर्भूयानपुनर्भवमात्रतः यतोविशिष्टमानंदंमुक्तौजनयतिस्फुटमिति ५८ ननुसत्सगएवफलोऽस्तुततोयुष्माकंकिमपेक्षितमत्राह अथेतियस्मात्त्वद्भक्तानांसगएवंविधफलोऽथास्मात्तवांघ्र्योजतियोः कीर्तितीर्थयोर्भागवतादिशास्त्रश्रवणलक्षणाकीर्तिस्तीर्थंविष्णुपद्यादितयोरंतर्बहिःस्नानाभ्यांविधूतपाप्मनां अतएवभूतेषुअनुक्रोशसुतत्वशीलिनांसात्विकस्वभावानांसतांसगमोनोऽस्माकस्यात् अतोनेनवयंकृतार्थाइत्यतउक्तं अनुग्रहइति ५९

सत्संगयाज्ञायाःकोभिप्रायइत्यतआह । नयस्येति यद्यदासत्संगमस्तत्रतदासत्संगमेभक्तियोगेनानुगृहीतंयस्यपुंसश्चित्तंस्मृतिकारणमंतःकरणंबाहिरर्थेषुशब्दादिषुविभ्रमंविविधभ्रमणंनाविशेत्नगच्छति यस्यमनश्चगुहायांहृदयेनिविष्टमात्मानमाविशतिसमुनिस्तेतवपदंस्वरूपमंजसाविचष्टेपश्यतिनन्वित्यन्वयः सत्संगत्यासमुत्पन्नभगवद्भक्त्यावैराग्यदृढयाप्रबलीकृतयाभगवदुपासनयापरोक्षज्ञानंभवती त्यभिप्रायः भक्त्यात्वनन्ययेसादेः ६० सत्संगतिःसर्वथासंपाद्येतिप्रतिपाद्याधुनाभक्तिविषयतत्त्वंनिर्दिशति यत्रेति केचिज्जगद्ब्रह्माज्ञानकल्पितमितिसंगिरंते अन्येशून्यमेवसंवृत्त्यासादिवाभातीति अपरेतत्परिणतमिति इतरेप्रागसतःसत्तासमवायि येनजातमित्यदृष्टत्वान्नेश्वरोप्येकइति तान्सर्वानपिनिरस्यतीत्यतोवाह यत्रेति यत्रयदाधारतयाव्यज्यतेइत्यनेनैतेपक्षाःप्रतिक्षिप्ताःपूर्वंसतए वव्यक्तिसंभवात्तदनुगतपंचविधभेदानांव्यक्तत्वेनसत्यत्वसिद्धेः विश्वस्मिन्स्थितमप्यज्ञानांनभातीत्युक्त्यासुतरामीश्वरसद्भावोदर्शितः ब्रह्मतत्त्वमित्यनेनसुतरां परंज्योतिरित्यनेनाज्ञानसंपर्काभावःस्पष्टः आकाशइवेति निराकारपक्षोपिनिरासीतिज्ञायते अपरिच्छिन्नत्वएवाकाशदृष्टांतोनशून्यत्वेइतिग्रंथप्रपंचतयाउपरम्यतइति ६१ यत्रेत्यधिकरणनिर्देशाच्छुक्तिकायांरजतव्यक्तिवद्यस्मिन्कल्पितत्वा न्मिथ्याभूतंजगदितिभ्रांतिंनिराचष्टे योमाययेति योहरिःपुरुरूपयाशुक्ललोहितकृष्णभेदेनबहुरूपयामाययाप्रकृत्येदंजगदसृजत्बिभर्तिपुन.संहरति अत्रप्रकृतेरेवमहदाद्यात्मनाविकारोनतुपरमात्म नइत्याशयेनोक्तं अविक्रियइति अनेनशुक्त्याज्ञानविकारोरजतमित्यपास्तं एवमपिपरमात्माजीवादिभ्योभिन्नतयासम्यक्किमितिनप्रतीयतइत्याशंक्यसाप्रतीतिःसम्यक्ज्ञानविषयेत्याह यद्भेदेति य स्यहरेर्जीवादिभ्योभेदबुद्धिः सदिवानिर्दोषज्ञानविषयैवेत्यर्थः दिनवाचिनादिवाशब्देनकथंज्ञानार्थतोच्यते प्रसिद्ध्यभावादितिनवाच्यं रात्रिरज्ञानमुद्दिष्टंसम्यक्ज्ञानंदिवास्मृतइतिवचनात् शुक्तिरजत

नयस्यचित्तंबहिरर्थविभ्रमंमनोगुहायांचनिविष्टमाविशेत् ॥ यद्भक्तियोगानुगृहीतमंजसामुनिर्विचष्टेननुतत्रतेपदम् ६० यत्रेदंव्यज्यतेविश्वंविश्वस्मिन्नवभाति यत् ॥ तत्त्वंब्रह्मपरंज्योतिराकाशमिवविस्तृतम् ६१ योमाययेदंपुरुरूपयासृजद्बिभर्तिभूयःक्षपयेदविक्रियः ॥ यद्भेदबुद्धिःसदिवात्मसंस्थयातमात्मतंत्रं भगवन्प्रतीमहि ६२ क्रियाकलापैरिदमेवयोगिनःश्रद्धान्विताःसाधुयजंतिसिद्धये ॥ भूतेंद्रियांतःकरणोपलक्षणंवेदेचतंत्रेचतएवकोविदाः ६३ त्वमेकआद्यः पुरुषःसुप्तशक्तिस्तयारजःसत्त्वतमोविभिद्यते ॥ महानहंखंमरुदग्निवार्धराःसुरर्षयोभूतगणाइदंयतः ६४

ज्ञानवन्नेदंपुरुषार्थोपयोगीतिचेन्न जीवेभ्योजडतश्चैवभेदज्ञानंहरेःसदा वास्तवंज्ञानमुद्दिष्टंतेनमुक्तिरवाप्यतइतिवचनात् तत्रयुष्मत्प्रतीतिःकीदृशीतितत्राह आत्मसंस्थयेति ययास्वाधीनयाप्रकृत्या निर्विकारःसृष्ट्यादिकरोतितयात्मसंस्थयापरमात्मव्यवस्थयास्थितंत्वांप्रतीमहिविजानीमहे स्वाधीनामपिप्रकृतिंविहायसृष्ट्यादिकर्तुंसमर्थइतिद्योतनायात्मतंत्रमिति अतएवभगवन्नितिसंबोधयांबभू वुरिति ६२ अस्तुसृष्ट्यादिकर्तृब्रह्मस्वर्गकामोयजेतेत्यादिवाक्यप्रमाणेनेज्यमिंद्रादिकंस्यात्तादृक्प्रमाणसंभवादितितत्राह क्रियाकलापैरिति इदंप्रेत्यापिनमुंचामीतिश्रद्धयान्वितायेकर्मयोगिनः क्रि यासमूहैर्ज्ञानसिद्धयेइदंजगत्कर्तृब्रह्मैवसाधुयजंतेनेंद्रादिकं । तएवस्वर्गकामोयजेतेत्यादिवेदेशुद्धस्फटिकसंकाशंवासुदेवंनिरंजनमित्यादितंत्रेचकोविदास्तद्धृदयज्ञाइत्यर्थः ॥ नकेवलंश्रुतिस्मृतिभ्यांज्ञात्वाय जंति किंत्वनुमानेनापीतिभावेनाह भूतेति भूतेंद्रियांतःकरणैरुपलक्ष्यतेज्ञायतइतिभूतेंद्रियांतःकरणोपलक्षणंभूतादीनामचेतनत्वेनस्वतःप्रवृत्त्यसंभवात्तत्प्रेरकोन्यश्चेतनोस्ति । सचेश्वरएवान्यस्यान्वय व्यतिरेकाभ्याशक्त्यदृष्टेरिति यद्वावेदेतंत्रेचश्रद्धान्वितायेयोगिनइदंयजंतितएवकोविदाःकर्मकांडसारस्यज्ञानपटवइति ।अनेनेंद्रादिकयजंतोवेदादितात्पर्यार्थंनजानंतीतिज्ञापितम् ६३ननुजीवादिदंजगत्के चित्संगिरंते ।इदंनिपुणप्रणीतंविशिष्टकार्यत्वाच्चित्रादिकार्यवदित्यनुमानं जीवाद्भवंतिभूतानीतिकानिचिद्वाक्यानिचोदाहरंत्यतइदंलक्षणमतिव्याप्तमितिशंकानिरासायाह त्वमेकइति आद्यःप्रपंचोत्पत्तेःपूर्वं भवः पुरुषस्त्वमेकएवाभूदित्यन्वयः। ब्रह्मैवेदमग्रआसीदित्यादेः पुरुषइत्यनेनकर्तारमीशंपुरुषंब्रह्मयोनिमितिवाक्यंसूचितं अनेनजीवश्चव्यावृत्तोस्यब्रह्मयोनित्वोक्तेः लक्ष्मीतत्त्वस्याद्वितीयस्याविद्यमानत्वा

स्कथमेकइति विशेष्टुंशक्यतइतितत्राह सुप्तेति अत्रसुप्तेत्यनेनप्राप्तिरुपलक्ष्यते यदायंपुरुषःस्वपितिनामसतासौम्यतदासंपन्नोभवतीतिश्रुतेः स्वात्मन्येवाप्तशक्तिः मुख्यार्थांगीकारेऽज्ञत्वापत्तेरन्यैरदृष्टत्वमंगी कर्तव्यं प्रकृते स्वापउद्दिष्टइयंन्यत्रत्वदर्शनामितिवचनात् एवंप्रलयावस्थासंक्षिप्यसृष्ट्यवस्थामाह तयेति याप्रलयेहरावेवरतासृष्टिकालेप्राप्तेहरेःकटाक्षेणसिसृक्षुत्वविशेषमाप्तप्रधानतयाशक्तिशब्दशब्दितयाप्रकृ तासाम्यावस्थामात्तयाविभिद्यतेविषमावस्थामापद्यते सृष्टिक्रममपेक्ष्यरजःसत्त्वतमइतिव्यत्यस्योक्तंस्थित्यादेःसृष्ट्यनतरत्वात् रजःसृष्टौसत्त्वंस्थितौतमःसंहृतौचेतिभिद्यतेरजः सत्त्वतमोभ्यांविभिद्यतेसत्त्वंर जस्तमोभ्यांतमश्चसत्त्वरजोभ्यामित्ययंभेदःप्रमाणांतरत्वात्तत्कार्यस्वभावदर्शनादवगतव्यः उक्तभेदंविशिनष्टि महानहमिति ततोगुणवैषम्यात्सत्त्वप्रधानंमहत्तत्त्वंतदभिमानीब्रह्माचाभूदितिबोद्धव्य तत्रा हंकारंत्रिविधाभिन्नं। तामसाहंकारात्खादि। वैकारिकाहंकारादिंद्रियाभिमानिनोदेवाः। तैजसाहंकारात्ज्ञानहेतुत्वाद्दृषिशब्दवाच्यानींद्रियाणिखादिभ्यःसुरनरतिर्यगादिभूतगणाअभूवन् किंबहुनोक्तेने दंचराचरंजगद्यतोयस्मादुत्पन्नंतदेवंविभिन्नमितिज्ञातव्यं आत्मनआकाशःसभूतइत्यादिश्रुत्यनुग्रहीतंमानमस्मिन्नर्थे ६४ अचेतनस्यस्वतःप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्चेतनप्रकृतावस्वातंत्र्यप्रतीतेर्विचित्रप्रपंचरचना न्यथानुपपत्त्याविशिष्टचेतनासिद्धिःसचेश्वरएवार्थापत्तेरन्यथासिद्धिपरिहारायाह सृष्टमिति अनुप्रविश्येत्यनेनार्थापत्तेरन्यथासिद्धिःपरिहृतेति प्रपचस्तुग्रंथाधिक्यात्प्राज्ञानांसुबोधत्वाच्चोपरम्यते आत्मां शकेनस्वरूपांशेन तत्सृष्ट्वेत्यादिश्रुतेः जरायुजादिभेदेनचतुर्विधंपुरंप्रविश्यहृषीकैर्जीवेंद्रियैः सारघंसारमात्रंमधुसुखंभुंक्ते यस्मादथोतस्मात् अत्रपुरेसंतंत्वांपुरुषविदुरित्यन्वयः तदस्यास्तीत्यस्मिन्नर्थेउ पचप्रत्ययः संतमित्यनेननिर्दोषत्वंसूचयति अवधारणेघशब्दःस्यादितिवचनात् पुनर्मधुनामसुखंविंद्यात् केवलंसारमेवभुंक्तेनत्वसारमित्याशयेन सारवत्सारमात्रंतुसारघमित्यतोपिकथितएवार्थः ६५ सं

सृष्टंस्वशक्त्येदमनुप्रविष्टश्चतुर्विधंपुरमात्मांशकेन ॥ अथोविदुस्त्वांपुरुषंसंतमत्रभुंक्तेहृषीकैर्मधुसारघंयतः ६५ सएषलोकानतिचंडवेगोविकर्षसित्वंख लुकालयानः ॥ भूतानिभूतैरनुमेयतत्त्वोघनावलीर्वायुरिवाविषह्यः ६६ प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिंतयाप्रवृद्धलोभंविषयेषुलालसम् ॥ त्वमप्रमत्तःसहसा भिपद्यसेक्षुल्लेलिहानोहिरिवाखुमंतकः ६७ कस्त्वत्पदाब्जंविजहातिपंडितोयत्तेपुमानप्ययमब्जकेतनः ॥ विशंकयास्मद्गुरुरर्चतिस्मयद्विनोपपत्तिंमन वश्चतुर्दश ६८ यत्स्पृष्टोहरहर्मुक्तक्लेशःशेतेऽमृतांबुधौ ॥ तावद्वेदाथतत्तेंघ्रिंजनोनुस्मरतेचतत् ६९

हर्तृलक्षणस्यकालाधीनतयाप्रतीयमानत्वात्तन्नाशित्वाशंकामितितत्राह सएषइति योग्रतःसृष्टासएवलोकान्कालयानः कालद्रावणइतिधातुः कालरूपीभूत्वात्वंभूतैःकरणैर्यमादिभिर्भूतानिविचकर्षसिसंहरिष्यसीत्यन्वयः अविषह्योऽपरिहार्यः अत्रहेतुंध्वनयति अतिचंडेति अत्रानुमानंमानमित्याह अनुमेयेति उदाहरणमाह घनावलीरिति चलंतीर्घनावलीर्दृष्ट्वाचलनंवायुकर्तृकमितियथाकल्प्यतेतथाऽत्रापीति ६६ अवांतरसंहारस्त्वदन्येनांकिनस्यादत्राह प्रमत्तमिति क्षुधालेलिहानःपुनःपुनर्जिह्वयासृक्किणीलिहन् ६७ एवंभगवतःस्वरूपंनिरूप्यतदुपासनात्याज्यसुरएवनाविद्वानितिभावेनाह कइति पंडितएवंज्ञातेश्वरतत्त्वःपुमान्कस्त्वत्पदाब्जंत्यजति यद्यदाचरति श्रेष्ठइत्येतावदेतत्ध्वनयतित्यजतिचेत्सुरेतरः इतोपिमोक्तुंनिमित्तंनास्तीत्याह यत्तइति अयमब्जकेतन पुमानपिविगतशंकयातेतवयत्पदाब्जमर्चतिस्मस्मरतेइत्यन्वयः स्मृतौवृतौनिषेधेरमेति यादवः कोयमब्जकेतनइत्यतोस्मद्गुरुरितिजनकत्वाज्ज्ञानोपदेष्टृत्वाच्चगुरुरिति अनेनततःपरंहिमामित्यत्रश्रीरेवोच्यतेनरुद्रइतिनिरणायीत्यतोमायावादिनाव्याख्यानंपूर्वापरविरुद्धत्वादुपेक्षणीयामि त्यस्माभिस्तन्मतनिरासायप्रयासोनक्रियतइति इतोपितत्पादसेवानहातव्येत्याह यद्विनेति चतुर्दशमनवोऽस्मादेतत्फलंभवतीत्युपपत्त्यपेक्षाविनापियच्चरणारविंदमर्चंति ६८ अनुदिनंसुप्तिद शायांश्रीनारायणस्पर्शेनपरमानंदोऽनुभूयतेकिमुतकैवल्यइतिवदयंस्तस्यदौर्लभ्यमाह यत्स्पृष्टइति येनांघ्रिणास्पृष्टोहरहर्मुक्तक्लेशोजनोऽमृतांभोधौपरमानंदसमुद्रेशेते यावत्तावत्तदानीवेदसुखंवेत्यथो त्थानानंतरंतेंऽघ्रिंवेदनुकिमित्याक्षेपः तत्सुखंस्मरतेच यद्यपिसुखमहमस्वाप्सामितिपरामृशति तथापितवांघ्रिंनवेत्तिनस्मरतीतिभावः अनेनतादृशः पुरुषोदुर्लभइतिसूचितम् ६९

विचित्रेजगतिकश्चिद्वीरोऽस्मदभयदः किंनस्यादितिशंकांविहायैवंप्रार्थनीयइतिवक्ति अथेति विश्वंरुद्रभयध्वस्तमितियस्मात् अथतस्मादेवंविपश्चितांनस्त्वमकुतश्चिद्भयागतिरसीत्यन्वयः ब्रह्मन्पर मात्मन्नितिपदद्वयेनबहिरंतश्चत्वांविनान्योऽभयदोनास्तीतिसूच्यते ७० ध्येयस्वरूपंनिरूप्याधुनापूर्वोक्तंजाप्यंविधायोपसंहरति इदंजपतेति सर्वस्माआत्मनेनमइत्यारभ्यवाचोविभूतयइत्यंतंयदुक्तं त दिदंजपतेत्यन्वयः ७१ आत्मस्थमित्युपदिश्यसर्वभूतेष्ववस्थितमितिवचनंपरिच्छिन्नत्वपरिहारायोक्तमितिज्ञायते ७२ ७३ श्रद्धाजनयति । इदमाहेति । विश्वसृक्पतिर्ब्रह्मा ७४ नेदंश्रवण मात्रंकिंत्वनुभवसिद्धमित्याह तेवयमिति ७५ नकेवलमिदंयुष्माकमेवान्येषामपिश्रेयस्करमित्याह अथेति ७६ तत्किंश्रेयइतितदाह श्रेयसामिति श्रेयसामस्यैवप्रधानश्रेयस्त्वमित्याह सुखंतरतीति ७७ नकेवलमनेनापवर्गिकंफलंकिंत्वपेक्षितंचेदैहिकमपिस्यादित्याह यइदमिति ७८ मद्गीतमित्यनेनगांधर्वंनस्तवमिति अस्मत्सोविनोमूढाइतिद्योतनायश्रेयसामित्युक्तं ७९ फलविशेषार्थकालविशेष

अथत्वमसिनोब्रह्मन्परमात्मन्विपश्चिताम् ॥ विश्वंरुद्रभयध्वस्तमकुतश्चिद्भयागतिः ७० इदंजपतभद्रंवोविशुद्धानृपनंदनाः ॥ स्वधर्ममनुतिष्ठंतोभगव त्यर्पिताशयाः ७१ तमेवात्मानमात्मस्थंसर्वभूतेष्ववस्थितम् ॥ पूजयध्वंगृणंतश्चध्यायंतश्चासकृद्धरिम् ७२ योगादेशमुपासाद्यधारयंतोमुनिव्रताः ॥ समाहितधियःसर्वेएतदभ्यसतादृताः ७३ इदमाहपुरास्माकंभगवान्विश्वसृक्पतिः ॥ भृग्वादीनामात्मजानांसिसृक्षुःसंसिसृक्षताम् ७४ तेवयंचोदिताः सर्वेप्रजासर्गेप्रजेश्वराः ॥ अनेनध्वस्ततमसःसिसृक्ष्मविविधाःप्रजाः ७५ अथेदंनित्यदायुक्तोजपन्नवहितःपुमान् ॥ अचिराच्छ्रेयआप्नोतिवासुदेवपरायणः ७६ श्रेयसामिहसर्वेषांज्ञानंनिःश्रेयसंस्मृतम् ॥ सुखंतरतिदुष्पारंज्ञाननौर्व्यसनार्णवम् ७७ यइदंश्रद्धयायुक्तोमद्गीतंभगवत्स्तवम् ॥ अधीयानोदुरा राध्यंहरिमाराधयत्यसौ ७८ विंदतेपुरुषोऽमुष्माद्यद्यदिच्छतिसत्वरम् ॥ मद्गीतगीतात्सुप्रीताच्छ्रेयसामेकवल्लभात् ७९ यइदंकल्यउत्थायप्रांजलिःश्रद्ध यान्वितः ॥ शृणुयाच्छ्रावयेन्मर्त्योमुच्यतेकर्मबंधनैः ८० गीतंमयेदंनरदेवनंदनाःपरस्यपुंसःपरमात्मनःस्तवम् ॥ जपंतएकाग्रधियस्तपोमहच्चरध्वमंतेत तआप्स्यथेप्सितम् ८१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ इतिसंदिश्यभगवान्बार्हिषदैरभिपूजितः ॥ पश्यतांराजपुत्राणांतत्रैवांतर्दधेहरः १ रुद्रगीतंभगवतःस्तोत्रंसर्वेप्रचेतसः ॥ जपंतस्तेतपस्तेपुर्वर्षाणामयुतंजले २

माह कल्यइति कल्येउषसि ८० श्रद्धातिशयजननार्थंपुनरुक्तंकरोति गीतंमयेति एकाग्रधियः ध्येयादनन्यविषयाधीर्येषांतेतथोक्ताः अग्रेजगदादावेकएववयः सएकाग्रस्तद्वद्धीर्येषांतेत थेतिवा अंतेदेहांतेयुष्मद्धितायेदमुक्तमितिप्रकाशनायचरध्वमित्यात्मनेपदप्रयोगः ८१ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेविज०टीकायांचतुर्विंशोऽध्यायः २४ अध्यात्मगर्भपुरंजनोपाख्यानप्रकथनेन संसारसागरेदुराग्रहग्राहदुस्तरोहेनिमज्जतांदूरीकृतसत्संगानांहरिचरणारविंदमकरंदसेवानभिज्ञानांगमागमादिनानाव्यसनभराक्रांतशिरोधराणां शिशुकलभाषणाहतश्रवणानांकुटुंबभरणातिवाहित दिनकरगमागमानांपुरुषाणांवैराग्यरसानुभावितनिपुणबलभक्तिप्रदीपानुगृहीतापवर्गलक्षणपुरुषार्थसाधनभगवदपरोक्षज्ञानललनाकटाक्षप्रसन्नमुरमथनप्रसादपरशुमतंरेणसंसारतरुच्छेदोनस्यादितिता दृशीसाधनसामग्रीनिरूप्यते पंचस्वध्यायेषु तत्रोपोद्घातंरचयति इतीति १ रुद्रांतर्धानानंतरंप्रचेतोभिःकिमकारीतितत्राह रुद्रगीतमिति २

एतदंतरेश्रोतुंयोग्यांकथांवद तत्कथाशेषंतदनंतरंश्रोष्यामइतिक्षत्तुरांतरींशकांमैत्रेयःपरिहरतीत्याह प्राचीनबर्हिषमिति स्यात्कृपालुःकारुणिकइतिवचनात्साधुरयंशब्दः ३ ईहयाकर्मणाश्रेयसा मवाप्तिरिष्यते त्वंतत्रश्रेयसांकतमच्छ्रेयआत्मनईहसेकर्मणेच्छसि एतदेवविशिनष्टि दुःखहानिरिति अत्रायभावःपुरुषार्थिनापुरुषेणप्रार्थ्यानिश्रेयांसिबहूनिसंतितेषांकतमच्छ्रेयोदुःखहानिलक्षणमु तसुखावाप्तिमथवोभयमथान्यत्सदपत्यादिलक्षणमिति इहकर्मणितदुभयंन ४ अत्रराजासर्वश्रेयोवाप्तौमुख्यसाधनंज्ञानमेवेतिनारदस्यहार्दंविद्वांस्तदेवभवतोपदेष्टव्यमितिप्रार्थयते नजानामीतिनारदे नसहोत्तरप्रत्युत्तरायासान्नजानामीतिवाक्यंमुखमितिमन्वानेनतत्तथोक्तं ५ काम्यधर्ममयेषुगृहाश्रमेषुपुत्रादिरेवार्थइतिधीर्यस्यसतथा ६ यद्यपिकर्मज्ञानोत्पत्तौसहकारितथापिकर्तुमसुशकमिति मत्वानिंदति भोभोइति यथावत्कर्मकर्तुस्तुज्ञानंसाहाय्यकारकं अन्यथाकुर्वतःकर्मनिरयायभविष्यति तथापिकर्मनिंदंतिनयतःकर्तुमंजसा शक्यंज्ञानफलस्यापिबहुत्वान्मोहनायचेतिवचनान्निदनं युक्तं तस्मात्कर्मविधानंचनव्यर्थमितितात्पर्यार्थइतिनिरणायि संज्ञापितान्हिंसितान् ७ संप्रतितेभ्यउपद्रवाभावेपिपरत्रास्तीत्याह एतेत्वामिति वैशसशस्त्रेणछेदन सपरेतमृत अयोनिर्मिताआ युधविशेषाःकूटाः, कूटोस्त्रीयुंजमायाद्येष्वद्रिशृंगेषुभेदयोरितियादवः ८ अत्रेममर्थमितिहासेनबोधयिष्यामीत्याह अत्रेति पुरेशरीरेअततिसततंविषयीकृत्यवर्ततइतिपुरातनं अध्यात्मविषय

प्राचीनबर्हिषंक्षत्तःकर्मस्वासक्तमानसम् ॥ नारदोध्यात्मतत्त्वज्ञःकृपालुःप्रत्यबोधयत् ३ नारदउवाच ॥ श्रेयस्त्वंकतमद्राजन्कर्मणात्मनईहसे ॥ दुःखहानिःसुखावाप्तिःश्रेयस्तन्नेहचेष्यते ४ प्राचीनबर्हिरुवाच ॥ नजानामिमहाभागपरंकर्मापविद्धधीः ॥ ब्रूहिमेविमलंज्ञानंयेनमुच्येयकर्मभिः ५ नारदउवाच ॥ गृहेषुकूटधर्मेषुपुत्रदारधनार्थधीः ॥ नपरंविंदतेमूढोभ्राम्यन्संसारवर्त्मसु ६ भोभोप्रजापतेराजन्पशून्पश्यत्वयाध्वरे ॥ संज्ञापिताञ्जीवसंघान्निर्घृणेनसहस्रशः ७ एतेत्वांसंप्रतीक्षंतेस्मरंतोवैशसंतव ॥ संपरेतमयःकूटैश्छिंदंत्युत्थितमन्यवः ८ अत्रतेकथयिष्येहमितिहासंपुरातनम् ॥ पुरंजनस्यचरितंनिबोधगदतोमम ९ आसीत्पुरंजनोनामराजाराजन्बृहच्छ्रवाः ॥ तस्याविज्ञातनामासीत्सखाविज्ञातचेष्टितः १०

मित्यर्थः अतसातत्यगमनइतिधातुः अन्यथाइतिहासःपुरावृत्तमितिवाक्यात्पुनरुक्तंस्यात् कमधिकृत्यवर्ततइत्यतउक्त पुरंजनस्येति ९ पुरंजनोनामकः यमाश्रित्येयंकथावर्तते बृहच्छ्रवाइत्यने नविशिष्टोजीवोभवतीत्युच्यते अभिमानेन सर्वेषांजीवानांमुख्याभिमानीचतुर्मुखोब्रह्मादेवानांविशेषतः अत्रपुरंजनस्तुजात्याक्षत्रियोमुक्तियोग्योऽसुरान्विनामनुष्यजीवाभिमानी असुराणांकलिं तत्रजीवसंसारज्ञप्त्यैश्रोतॄणांपापपरिहारायपुण्यवृद्धयेचनारदेनपुरंजनस्यकथाप्रसंगोकारीति तदुक्तं देवजीवाभिमानीतुब्रह्मैवतुचतुर्मुखः । मनुष्याणांतुजीवानामभिमानीपुरंजनः । सतुराजाहरे पुत्र श्चासुराणांकलिःस्वयं । जीवसंसृतिवत्तस्मात्पुरंजनकथापितु । तस्माज्जीवसृतिज्ञप्त्यैपुरंजनकथांमुनिः । नारदोश्रावयत्तस्मान्नृपंप्राचीनबर्हिषं । प्रायस्तुतत्कथाजीवेस्थिताप्रत्येकशोपितु । प्रत्येकंय त्तुयुज्येततदुन्नेयंयथातथा । उक्तंभागवतेप्येतत्पुराणेयावदिष्यते । प्रत्येकशस्तुजीवानांतदन्यत्तस्यकेवलमिति । अतोत्रयथासंभवंतत्तत्पदानितत्तदर्थपरतयायोज्यानीतितात्पर्यंज्ञायते पुरंस्वयोग्यानं दपूर्तिंजनयिष्यतिव्यक्तीकरिष्यतीतिपुरंजनः पॄपालनपूरणयोः अन्यस्तुकर्मभिः पुराणिशरीराणिचतुर्विधानिजनयतीतिनिर्वक्तव्यं आचतुर्दशमाद्वर्षादित्यादेः क्षत्रजातिज्ञापनायराजेति इतिहासत्वद्यो तनायासीदितितस्यपुरजनस्य शरीरिणोपिनामरूपादिभिःस्वरूपंनज्ञायतइत्यविज्ञातंनामयस्येतिसोऽविज्ञातनामा परमात्मासखासीदित्यन्वयः द्वासुपर्णेत्यादिश्रुतेः अन्यस्तुप्रसिद्धः तर्हिशून्यइत्यतो विज्ञातेति विज्ञातंचेष्टितंजगत्सृष्ट्यादिलक्षणंयस्यसतथा अन्यत्रनीतिशास्त्रप्रसिद्धव्यापारः १०

सः स्वर्गादिस्थानादवाग्गतः कर्मणाशरणं सुखदुःखभोगयोग्यं शरीरमन्वेषमाणः पृथिवीं कर्मभूमिं बभ्राम अन्यत्र पुरं भमवंत्यस्मात्कर्माणीति प्रभुः अन्यत्र परपापमर्दनसमर्थः अनुरूपं दुःखभोगमंतरेण सुखभोगयोग्यं अन्यत्र दुर्गादिलक्षणं ११ यावतीस्तिर्यगादिलक्षणाः पुरः शरीराणि । अभिपत्तये प्राप्त्यै ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्नवैनोयमलमित्यादिश्रुतिः अन्यत्र शत्रुसाध्यत्वात् १२ एकदा भी प्सितशुभकर्मफलोदयसमये । हिमवतो दक्षिणेषु सानुषु कर्मफलसभजनपटुषु वनषणसंभक्ताविति धातुः भारतभूप्रदेशेषु प्रत्येकं यत्तु पूज्येततदुन्नेयं यथा तथेत्युक्तत्वात् यथासंभवमुन्नीयते श्रोत्रादिनवद्वारैर्लक्षितलक्षणां अंधपंगुबधिरत्वादिदुर्लक्षणशून्यां पुरीं पुरुषशरीरं ददर्श दृष्ट्वा प्राविशदित्यध्याहार्यं ताभ्यः पुरुषमानयत् ता अब्रुवन् सुकृतं बतेति श्रुतिः अन्यत्र स्पष्टं ॥ १३ ॥ पुरीमित्यु पक्रांतत्वात्तदनुसारेण तद्वर्णनं क्रियते प्राकारेत्यादिना अध्यात्मं तैः शब्दाद्यैरस्थिनाड्यादयो यथानुकूललक्षणीयाः प्राकारो दुर्गभित्तिः अट्टालो भित्त्यंतर्भूप्रदेशः परिखा दुर्गबाहिः परित खातनदी स्व र्णादिभी रचितैः शृंगैः शिखरैः अन्यत्र सात्विकराजसतामसैः संकुलां १४ नीलादिभिरिंद्रनीलरत्नादिभिः क्लृप्ता विरचिता हर्म्यस्थल्यो यस्यां सा तथा तां भोगवतीं नागपुरीं ॥ १५ ॥ आक्रीडाक्रीडाभूमिः आपणः क्रयस्थानं चैत्यं वंदनशाला वेदिः परिष्कृता भूमिरित्यमरः ॥ १६ ॥ स राजा विषयलक्षणबाह्योद्यानेस्थितः तत्र यदृच्छयागतां प्रमदोत्तमां ददर्शेति चतुर्थश्लोकेनान्वयः ॥ १७ ॥ हिमनिर्झरा

सोऽन्वेषमाणः शरणं बभ्राम पृथिवीं प्रभुः ॥ नानुरूपं यदाविंदद भूत्स विमना इव ११ न साधु मेने ताः सर्वा भूतले यावतीः पुरः ॥ कामान्कामयमानोसौ तस्य त स्याभिपत्तये १२ स एकदा हिमवतो दक्षिणेष्वथ सानुषु ॥ ददर्श नवभिर्द्वारैः पुरीं लक्षितलक्षणाम् १३ प्राकारोपवनाट्टालपरिखैरक्षतोरणैः ॥ स्वर्णरौप्या यसैः शृंगैः संकुलां सर्वतो गृहैः १४ नीलस्फटिकवैदूर्यमुक्तामरकतारुणैः ॥ क्लृप्तहर्म्यस्थलीं दीप्तां श्रिया भोगवतीमिव १५ सभाचत्वररथ्याभिराक्री डायतनापणैः ॥ चैत्यध्वजपताकाभिर्युक्तां विद्रुमवेदिभिः १६ पुर्यास्तु बाह्योपवने दिव्यद्रुमलताकुले ॥ नदद्विहंगालिकुलकोलाहलजलाशये १७ हि मनिर्झरविप्रुष्मत्कुसुमाकरवायुना ॥ चलत्प्रवालविटपिनलिनीतटसंपदि १८ नानारण्यमृगव्रातैरनाबाधे मुनिव्रतैः ॥ आहूतं मन्यते पांथो यत्र को किलकूजितैः १९ यदृच्छयागतां तत्र ददर्श प्रमदोत्तमाम् ॥ भृत्यैर्दशभिरायांतीमेकैकशतनायकैः २०

णां शीतलतुंगस्थलपतज्जलधाराणां विप्रुष्मता तोयबिंदुमता कुसुमाकरसौरभवता वायुना चलंतः प्रवालाग्रेषु ते तथा ते च विटपि नश्च लत्प्रवालविटपिनस्तैर्युक्तानां नलिनीनां तटानां पद्माकरतीराणां संपदो यस्मिंस्त स्तथा तस्मिन् १८ आबाधा महती पीडेत्यभिधानं अनाबाधे उपद्रवरहिते कोकिलकूजितानामात्राविशेषैरेहि आविशेत्याहूतमात्मानं निरूपयति अन्यत्र प्राकारो देहचर्म उपवनं रोमादि अट्टालतन्मध्ये मे दोवसादि परिखा मांसं बहिस्त्वक् तोरणस्थानीयो बाहुः अंगुल्यः पताकाः पार्श्वद्वयस्योर्ध्वमुखवंशस्यास्थिवातोरणं शृंगं शृंगस्थानीयं कर्णादि गुहाः उदरादिप्रदेशाः नीलवैदूर्याद्यैस्तोरणविशेषैः समलंकृतं हर्म्यस्थलीस्थानीयं चर्मादि भोगसाधनत्वाद्भोगवती सभा हृदय सर्वदेवानां निवासस्थानीयत्वात् चत्वरं नाडीसंधिः रथ्या ब्रह्मनाडी आक्रीडा हस्तः आयतनानींद्रियगोलकानि आपणो वाक् चैत्यं मस्तकं ध्वजः केशपाशः विद्रुमवेदी रत्नाद्यलंकृतकटिप्रदेशः । बाह्योपवनं देहबाह्यविषयोद्यानं तस्य रमणीयतां वर्णयति दिव्येत्यादिना वक्राद्यध्यात्मार्थो वर्णनीयः बाह्येत्युक्तत्वात् प्रकर्षेण मदयंतीति प्रमदाः वैषयिक्यो बुद्धयस्तासां मध्ये उत्कृष्टं तमोस्थानं पुरुषाणां यस्याः सा प्रमदोत्तमा प्रधानेत्युक्ते आत्मानात्मविवेकविचक्षणा बुद्धिरित्यर्थः स्यात् स चानुपपन्नः तां बुद्धिं विहाय वैषयिकीं बुद्धिं प्राप्य मुग्धोभूदित्यर्थः अन्यथाऽप्रतीतएव कीदृशीं दशभिर्भृत्यैर्ज्ञानकर्मेंद्रियसंज्ञैः सहागच्छंतीति च कीदृशाः । एकैकस्य शतमित्यनंताः यावृत्तयस्तासां नायकाश्च केचनवृत्तिविशेषास्तैर्युक्तैः १९ २०

१ स्पष्टं चैतदग्रे एकविंशतितमश्लोक टीकाया प्रमाणेन ।

अत्रपुरंजनस्ययेभृत्याद्याश्चभार्याद्यास्तेसर्वेपिमानुषेंद्रियाभिमानिनः गायत्र्याद्यादेवेंद्रियतद्वृत्तीनामभिमानिन्यइति तदुक्तं येपुरंजनभृत्याद्याभार्याद्याःसर्वएवच तेपिमानुषबुद्ध्यादेर्विज्ञेयाअभिमानिनः । गायत्र्याद्यास्तुदेवानांतेपिचैतेषुसंस्थिताः । अलक्ष्मीद्वापराद्यास्तुआसुरास्तेपिमानुषाइति तेषांसर्वेषांपरिवृढोमनोनामाजीवोवा तत्तद्विषयवैचित्र्यमपेक्ष्यमनसोबहुरूपत्वं जीवस्यतुयोनीनांवैचित्र्यात् २१ पंचशीर्षाहिनाप्राणादिपंचवृत्त्याख्यशिरसामुख्यप्राणाख्यसर्पेणप्रतीहारेणद्वारपालकवद्वर्तमानेन ऋषभंपतिंस्वकृत्यनुकूलवृत्तिलक्षणंपुरुषमित्यर्थः अतएवाप्रौढामनूढामपरिगृहीतपाणिमिव स्थितामित्यर्थः कामरूपिणींविषयवैचित्र्यात्तत्तदाकारानुमिताकाराम् २२ उन्नताभिमानलक्षणनासिकां सुदतींविषयवृत्तिलक्षणदंतां बालांसुकुमारवृत्तिं बाह्याभ्यंतरवृत्तिलक्षणाभ्यांशोभनाभ्यां वरंवरणीयमाननंचेष्टायस्याःसातथातां अनचेष्टायामितिधातुः समंयथातथाविन्यस्ताभ्याकल्पिताभ्याबाह्यांतःकरणविशेषाभ्यांसकल्पविकल्पभेदेनद्वाभ्यांमनोरूपाभ्यांकुंडलाश्रियंविषयेषुपरिवर्तन श्रियंबिभ्रतींवर्तयंतीम् २३ पिशंगाविषयोपरक्तानीवीआच्छादनवृत्तिर्यस्याःसातथातां सुश्रोणींसुष्ठुआश्रयवृत्तिमतीं श्यामांतमोगुणप्रचुरां कनकमेखलारजोगुणलक्षणसुवर्णकांची पद्भ्यांरजस्तमोवि कृतवृत्तिविशेषाभ्यांनूपुरैःशिशुकलभाषणलक्षणैः क्वणद्भ्यामित्यादिप्रयोगाल्लक्षणावृत्त्याऊहनीया नवाऽन्यवृत्त्या क्वचिच्चानयेति क्वचित्सद्वृत्तिविषयत्वाद्देवतामिवेति २४ व्यंजितकैशोरौ अभिव्याजि

तेषांपरिवृढो राजन्सर्वेषांबलिमुद्वहन् ॥ सस्त्रीकाणांसखातस्याबहुरूपोग्रणीःस्त्रियः २१ पंचशीर्षाहिनागुप्तांप्रतीहारेणसर्वतः ॥ अन्वेषमाणामृषभम प्रौढांकामरूपिणीम् २२ सुनासांसुदतींबालांसुकपोलांवराननाम् ॥ समविन्यस्तकर्णाभ्यांबिभ्रतींकुंडलश्रियम् २३ पिशंगनीवींसुश्रोणींश्यामांकनक मेखलाम् ॥ पद्भ्यांक्वणद्भ्यांचलतींनूपुरैर्देवतामिव २४ स्तनौव्यंजितकैशोरौसमवृत्तौनिरंतरौ ॥ वस्त्रांतेननिगूहंतींव्रीडयागजगामिनीम् २५ तामाहल लितांवीरःसव्रीडस्मितशोभिनीम् ॥ स्निग्धेनापांगपुंखेनस्पृष्टःप्रेमभ्रमद्भ्रुवा २६ कात्वंकंजपलाशाक्षिकस्यासीहकुतःसति ॥ इमामुपपुरींभीरुर्किंचिकी र्षसिशंसमे २७ कएतेनुपथाएतएकादशमहाभटाः ॥ एतावाललनाःसुभ्रुकोयंतेऽहिःपुरःसरः २८ त्वंह्रीर्भवान्यस्यथवाक्रमापतिंविचिन्वतीकिं मुनिवद्रहोवने ॥ त्वदंघ्रिसाम्याप्तसमस्तकामःक्वपद्मकोशःपतितःकराग्रात् २९

तमध्यमावस्थौ मध्यमांवृद्धिंसंस्थामित्युक्तेः ध्वनस्तनशब्दइतिधातोःस्तनौशब्दौ समवृत्तौवर्णवृत्तलक्षणोपेतौ निरंतरमेकास्मिन्नेववृत्तौविद्यमानौगुरुलघुभेदरहितावित्यर्थःव्रीडयावृत्तिविशेषेणवस्त्रांतेनव सआच्छादनइतिधातोराच्छादनशीलवृत्तिभागेननिगूहंतीमनभिव्यक्तिंकुर्वाणांगजगामिनी गजवदूर्ध्वमूलाधारादायांतींबुद्धिम् २५ तामाहेति। स्वकार्यविषयेप्रवर्त्तयितुमभिमुखीचकार वीरोविशिष्टप्राणब लोपेतःसव्रीडस्मितशोभिनींस्वकार्याभिमुखीं अपांगप्रेत्यादिनापितत्तद्योगवृत्तिविशेषंलक्षयति प्रेम्णाभ्रमतीभ्रूःप्रेमभ्रमद्भ्रूस्तया २६ कात्वमित्यादिलोकानुकारवचनभ्रांत्याप्रलापोवाउपपुरीमित्यनेनज्ञाय तेअन्यथोपपुरीतिह्रस्वत्वेनप्रयोगःस्यात् देहसमीपेवर्तमानाम् २७ अनुपथाःस्वमार्गमनुवर्तमानाः येइमेमनसासहएकादशभटाएते ललविलासइतिधातोः । ललनाविलासोपेतावृत्तिविशेषाःहिगता वितिधातोः । अहिरगतः सहव्रजः । पुरःसरोनासिकारंध्रचरःश्वासः २८ त्वंह्रीरित्यादिकमनुकरणं लज्जावृत्तिविशिष्टत्वात्ह्रीः । सकल्पवृत्त्याभवानीति वचनवृत्त्यावाक् रमणवृत्त्यारमाप तिंदेहस्वामिनं वनेदेहलक्षणेवासनावनेमुनिवन्मनोवत् त्वदंघ्रिसाम्येनाप्ताःसमस्ताःकामायेनसतथा अघिरघिलघिगत्यर्थाइतिधातोः यथा अंघ्र्योर्गतिसाधनत्वं तथामनसोपि मनसासंकल्प्यपुरुषस्य विषयोपगमनात् पद्मकोशः कंदुकलक्षणमनः कराग्राद्वृत्तिविशेषात्पतितोगतः क्वकांवृत्तिमुपगतइति बाह्यार्थःस्पष्टः २९

हेवरोरुयदित्वमासांह्रीमुखानांवृत्तिविशेषाणामन्यतमावृत्तिविशिष्टानासि किंतुस्थिरवृत्तिविशिष्टासि भुविसत्कर्मणिस्पृक्आशावतीतस्मादभ्रकर्मणामहापराक्रमवतावीरवरेणमयासाकमिमांपुरींदे हलक्षणामलंकर्तुमर्हसि कथमिवयज्ञपुंसाश्रीनारायणेनसहश्रीःपरंलोकंवैकुंठाख्यमिवेत्यन्वयः अदभ्रकर्मणेतिकर्मानंतर्यंलक्षयति ३० हेशोभनेव्रीडयासहितोहासःव्रीडाहासस्तेनयुक्तेनेक्षणेनावि भ्रमंत्यौभ्रुवौयस्याःसातथातस्यास्तवसकाशादुपसृष्टःप्राप्तएषमनोभवोमनसोजातोरागलक्षणोवृत्तिविशेषो भगवांस्ताभिःपूज्योमामांप्रबाधते स्वानुकूलकर्मणायःसन्नद्धंकरोति यद्यस्मादथतस्मा दनुगृहाणेत्यन्वयः कथंभूतं मामपांगेनशरीररहितेनवृत्तिविशेषेणविखंडितानींद्रियाणियस्यसतथातम् ३१ हेशुचिस्मितेनिर्मलविलासे त्वदाननंतवचेष्टाविशेषंमेदर्शयेत्यन्वयः सुभ्रुशोभना भ्रूर्भ्रमणशीलंविषयेषुयस्यतत्तथासुतरां शोभनंलोचनमालोचनंयौक्तिकंज्ञानंयस्यतत्तथा ततस्तर्हिकिमितिनप्रकाशतइत्यतउक्तं व्यालंबीति व्यालंबिनामविस्रंसिनांचंचलानांनीलालकोपमवर्णा न।तामसानांवृत्तिविशेषाणांवृंदेनसंवृतंगूढं तस्मान्नप्रकाशतइत्यर्थः तर्हिकथंदर्शनमितितत्राह उन्नीयेति तामसवृत्तिविशेषानपृथक्कृत्य पुनरपिकीदृशं वल्गुसुंदरंवाचकंवक्तृवाक्यंयस्यतत्तथा यदाननंव्रीडयावृत्तिविशेषेणममानभिमुखंनसंमुखंतदितिशेषः ३२ नरःपुरुषस्तत्संबंधिनीनारीवैषयिकीबुद्धिः हसंतीउल्लसंती विशिष्टईरोज्ञानंयस्यसवीरस्तमपिमोहयितुंशीलमस्याअस्तीतिवीरमोहि

नासावरोर्वन्यतमाभुवि स्पृक्पुरीमिमांवीरवरेणसाकम् ॥ अर्हस्यलंकर्तुमदभ्रकर्मणालोकंपरंश्रीरिवयज्ञपुंसा ३० यदेषमापांगविखंडितेंद्रियंसव्रीडहा सेक्षणविभ्रमद्भ्रुवः ॥ तवोपसृष्टोभगवान्मनोभवःप्रबाधतेथानुगृहाणशोभने ३१ त्वदाननंसुभ्रुसुतारलोचनंव्यालंबिनीलालकवृंदसंवृतम् ॥ उन्नीय मेदर्शयवल्गुवाचकंयद्व्रीडयानाभिमुखंशुचिस्मिते ३२ इत्थंपुरंजनंनारीयाचमानमधीरवत् ॥ अभ्यभाषततंवीरंहसंतीवीरमोहिनी ३३ नविदामवयं सम्यक्कर्तारंपुरुषर्षभ ॥ आत्मनश्चपरस्यापिगोत्रंनामचयत्कृतम् ३४ इहाद्यसंतमात्मानंविदामनततःपरम् ॥ येनेयंनिर्मितावीरपुरीशरणमात्मनः ३५ एतेसखायःसख्योमेनरानार्यश्चमानद ॥ सुप्तायांमयिजागर्तिनागोयंपालयन्पुरीम् ३६ दिष्ट्यागतोसिभद्रंतेग्राम्यान्भोगानभीप्ससे ॥ उद्वहिष्यामिस्त्वां स्नेहंस्वबंधुभिररिंदम ३७ इमांत्वमधितिष्ठस्वपुरींनवमुखींविभो ॥ मयोपनीतान्गृह्णानःकामभोगाञ्छतंसमाः ३८ कान्नुत्वदन्यंरमयेदरतिज्ञम कोविदम् ॥ असांपरायाभिमुखमश्वस्तनविदंपशुम् ३९

नीति ३३ यदुक्तंकस्यासीतितत्राह नेति हेपुरुषश्रेष्ठकर्तारमुत्पादकंभर्त्तारंपोषकंवासम्यग्लक्षणवत्तयानाविदामनजानीमहे गुणवदाश्रयःकश्चिदस्तीतिसामान्यमेवनतुविशिष्टमित्यतःसम्यगिति किंचात्मनोममपरस्योत्पादकस्यापियथानामकृतंयच्चगोत्रंतदपिनजानीमहइत्यन्वयः अनामगोत्रमितिश्रुतेः ३४ तर्हिकिमपिनवेत्सिचेद्बुद्धित्वहानिरितितत्राह इहेति इहसंतमात्मानंमामहमि त्यद्येदानींजानीमहे उत्तरकालेसंदेहःकर्मवशात् ततःपरंततोन्यत्किमपिनविदामइत्यन्वयः तस्मात्परमीश्वरंनविद्मयेनेश्वरेणममशरणंनिवासयोग्येयंपुरीविरचितेतिवा ३५ केतेनुपश्याइ तितत्राह एतइति ३६ स्वबंधुभिरिंद्रियैः ३७ हस्तपादयोरेकत्वेननवत्वं मुखानिद्वाराणि शतंसमाइत्यनेनशतायुर्वैपुरुषइतिश्रुतेः मनुष्याणांशतायुष्ट्वनिर्देशान्मनुष्यशरीरमिहाभिप्रेतम् ३८ तत्रहिज्ञानोत्पत्तिःकुतइतितत्राह कान्विति काबुद्धिस्त्वदन्यंमनुष्यशरीरप्रविष्टंचेतनंविहायान्यंपश्वादिशरीरगतंरमयेत्सुखिनंकुर्यादित्यन्वयः कुतइत्यतउक्तं अरतिज्ञमिति यस्त्वात्मरति रेवस्यादात्मतृप्तश्चमानवइतिस्मृते परमात्मरतिज्ञानरहितं शब्दादिविषयरतिज्ञानहीनंवा तदपिकुतइत्यतउक्तं अकोविदमिति अपण्डितमित्यर्थः पाण्डित्यभावःकथमित्यत्राह असांपरायेति सांप रायोमोक्षस्तत्राभिमुखोनभवतीत्यसांपरायाभिमुखस्त्वं युद्धाभिमुखकामोनज्ञानाभिमुखत्वंकथमित्यतउक्तमश्वस्तनविदमिति श्वस्तनंभविष्यन्नवेत्तीत्यश्वस्तनवित्त नविदुःश्वस्तननलोकालोकाविति श्रुतिः

श्वस्तनत्वमपीदृशमितिनवेत्तीत्यश्वस्तनवित्तंवा कोसावेवंविधइत्युक्तंपशुमिति तत्त्वज्ञानरहितं अत्रसद्बुद्धचसद्बुद्धीद्वेयथासंभवंविशेषणैस्तत्तदर्थतयाज्ञातव्येअसद्बुद्धिविवक्षायांपाशुपतागमज्ञानशून्यं अन्यत्रोक्तार्थं असद्बुद्धिपक्षेपिस्वमतानुसारेणमोक्षादिकंस्वस्यैवार्थंतइदंसमस्तमुपपन्नमिति ३९ इतोपिश्वस्तनोपिनास्त्येवेत्याह धर्मइति अत्रभवति धर्मादयःसंतीतिहियस्मात्तरमात्प्रजानंदः पुत्रसुखममृतंमोक्षः अन्योन्यमविरोधेनधर्माद्यनुष्ठानेनसुशकमितिभावेनाह यानिति केवलिनोनिष्किंचनाउदरंभरिजनावा ४० सर्वाश्रमाणामुपजीव्यत्वात्गृहाश्रमएवत्याह पितृदेवेति आत्मनोस्यदेहस्यक्षेम्यंमोक्षयोग्यंशरण्यंवदंतीतियत्तस्मादितिशेषः ४१ किंबहुनोक्तेनफलितवक्तीत्याह कानामेति वदान्यंपुत्रकलत्राद्यभीष्टदानशीलंस्वयंप्राप्तत्वात् ४२ त्वादृशमित्युक्ताकाचिद्विशिनष्टि कस्यामनइति अनाथवर्गस्यास्मदादेराधिमनोदुःखंमलमपोहितुंचरसि घृणयादययोद्धतमुज्जृंभितंयत्स्मितंतत्पूर्वकोयोऽवलोकस्तेनदर्शनेनकस्याःस्त्रियाः ४३ परमफलितमाह इतीति समयप्रमाण पूर्वकंसंमुद्यसंवादंकृत्वादेहप्राप्तेःपूर्वंतदनंतरंवा बाह्यार्थविवक्षयैतद्वचः पुरींदेहं शतंसमा इति शतंवर्षाण्यभ्यार्च्छदितिश्रुतेरर्थमनुकरोति मुदहर्षइतिधातोःहर्षशोकयोःसुखदुःखवद्वंद्वंधुत्वादुभयंपर्यायेणबुद्धिपुरुषौप्राप्तवंतावित्यर्थः ४४ तत्रप्रथमंप्रमोदप्रकारमाह उपगीयमानइतिजाग्रदाद्यवस्थायांतत्रतत्रप्रतींद्रियविषयगायकलक्षणैःशब्दादिभिर्विषयैरुपगीयमानःसेव्यमानः स्वप्नावस्थायांस्त्रीभिःकेवलंमनोवृत्तिलक्षणाभिःपरिवृतःस्त्रीभिर्वायानैर्वाइतिश्रुतेः शुचौतन्निमित्तेशोकेप्राप्तेशीतलामगाधतोयधारामिवसुषुप्तिकालेसच्छब्दवाच्याब्रह्मस्वरूपरिथतिमाविशत् सुप्तावस्थायामभूदित्यन्वयः ललितंयथा

धर्मोह्यत्रार्थकामौचप्रजानंदोऽमृतंयशः ॥ लोकाविशोकाविरजायान्नकेवलिनोविदुः ४० पितृदेवर्षिमर्त्यानांभूतानामात्मनश्चह ॥ क्षेम्यंवदंतिशरणंभवेस्मिन्यद्गृहाश्रमम् ४१ कानामवीरविख्यातंवदान्यंप्रियदर्शनम् ॥ नवृणीतपतिंप्राप्तंमादृशीत्वादृशंस्वयम् ४२ कस्यामनस्तेभुजगेंद्रभोगयोःस्त्रियोनसज्जेद्भुजयोर्महाभुज ॥ योऽनाथवर्गाधिमलंघृणोद्धतस्मितावलोकेनचरस्यपोहितुम् ४३ नारदउवाच ॥ इतितौदंपतीतत्रसंमुद्यसमयंमिथः ॥ तांप्रविश्यपुरींराजन्मुमुदातेशतंसमाः ४४ उपगीयमानोललितंतत्रतत्रचगायकैः ॥ क्रीडन्परिवृतःस्त्रीभिर्ह्रदिनीमाविशच्छुचौ ४५ सप्तोपरिकृताद्वारःपुरस्तस्यास्तुद्वेअधः ॥ पृथग्विषयगत्यर्थंतस्यांयःकश्चनेश्वरः ४६ पंचद्वारस्तुपौरस्त्यादक्षिणैकातथोत्तरा ॥ पश्चिमेद्वेअमूषातेनामानिनृपवर्णये ४७ खद्योताविर्मुखीचप्राग्द्वारावेकत्रनिर्मिते ॥ विभ्राजितंजनपदंयातिताभ्यांद्युमत्सखः ४८

तथा अन्यत्रशुचौऋतुविशेषे सतासोम्यतदासंपन्नोभवतीतिश्रुतेः सत्पुरुषःस्त्रीशब्दवाच्यैर्भक्त्यादिभिःपरिवृतःक्रीडन्विहरन्कालंयापयन् ह्रदिनींह्रादिन्याब्रह्मनाड्यांहृदयस्थानेष्टदलपद्मेस्थितम् श्रीनारायणमाविशदध्यायादित्यर्थः ४५ देहाख्यंपुरंप्रसिद्धपुरसाम्येनवर्णयति सप्तेति तस्याःपुरउपरिसप्तद्वारःकृताः द्वेनेत्रेद्वेनासिकेकर्णौवदनंचेति अधोद्वेपायूपस्थे इतिकृत्यमाह विषयगत्यर्थमिति रूपादिविषयज्ञानार्थंनिर्मिताइत्यर्थः तस्यांपुर्यांकश्चनेश्वरः अनामरूपोलोकविलक्षणःश्रीनारायणोस्तीत्यन्वयः। जीवोवा जगत्सामर्थ्योपेतत्वादीश्वरइत्युच्यते देहस्वामित्वाद्वा अल्पशक्त्यादिमत्त्वात्तुच्छत्वेनयःकश्चनेति ४६ तत्रापिविभागमाह पंचेति तासामुपरिद्वाराणांमध्येपौरस्त्याःपुरस्ताद्भवाःपंचद्वारानेत्रादयइत्यर्थः पश्चाद्वे एकादक्षिण कर्णलक्षणादक्षिणा तथोत्तरावामकर्णलक्षणा पश्चिमेद्वेअधोभागेद्वेपायूपस्थेअमूषांनवद्वाराणां ४७ खेआकाशेसतिद्योततेरूपंगृह्णातीतिखद्योता खद्योतवत्द्योततइतिवा दक्षिणचक्षुर्लक्षणा आविःप्रकाशेसतिमुखयत्यभिमुखीभवतीतिसाविर्मुखीप्रकाशमुखीनतमोमुखीतमसिरूपग्रहणाभावादितिवामचक्षुर्लक्षणा ताभ्यांविभ्राजितंप्रकाशितंजनस्यद्रष्टुःपदमालंबनंरूपाख्यंयातिविषयीकरोतिगृह्णातीत्यर्थः कथंभूतः द्युमानादित्यश्चक्षुर्लक्षणःसखायस्यसतथा चक्षुरिंद्रियसहितइत्यर्थः द्युमानादित्यस्तस्यावासहेतुत्वाच्चक्षुषोपितन्नाम आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणीमाविशदितिश्रुतेः आदित्योहवैचक्षुस्तेनानुगृहीतंरूपंगृह्णातीतिच ४८

नलोनामश्वासःसोस्याअस्तीतिनलिनीनलोदलाभिधेयोस्याविद्यतइतिनालिनी नलनालौश्वासोच्छ्वासौतयोःसंचारेहेतुत्वान्नलिनीनालिनीतिद्वेगोलकेनासिकारंध्रे अवागुपरितिर्यक्धुनोतीत्यवधूतोवा
युः घ्राणेंद्रियाभिमानीतेनप्रेर्यमाणंघ्राणेंद्रियमपितच्छब्दवाच्यंतदेवसखायस्यसतथा घ्राणेंद्रियसहितइत्यर्थः सौरभंविषयंगंधलक्षणंगृह्णाति ४९ पुरस्तान्मुख्यानामद्वाःआस्यच्छिद्रलक्षणास्तिपुरा
द्वपुरंजनस्तयाद्वाराआपणबहूदनौ पणव्यवहारइतिधातोः आपणोवदनव्यापारः बहूदनोनानाविधभोज्यजातम् तौयातिव्यवहरतिअभ्यवहरतिच रसज्ञोजिह्वेंद्रियंविपणोवागिंद्रियंताभ्यामन्वितः।
५० नाम्नापितृभूःपाबृत्वात्पितरोदेवाःप्रियाभवंत्यस्ययजमानस्यदक्षिणकर्णलक्षणा शरीरलक्षणायाःपुर्याद्वारस्थितेनदक्षिणकर्णलक्षणेनद्वारेणउत्क्रांतः पुरंजनोयजमानोदक्षिणपांचालंदक्षिणानांदे
वानांलोकलक्षणंराष्ट्रंयातिप्राप्नोति पंचेंद्रियाण्यलंयातिभूषयति अलभूषणइतिधातोः पंचेंद्रियाणामलंबुद्धिहेतुत्वादितिवा पुरंब्रह्मलक्षणंजनयतिप्रादुर्भावयतिप्रकाशयतीतिपुरंजनः तत्त्वज्ञानीदक्षिण
पांचालंनिवृत्तशास्त्रंपात्यवगंतुमितिवा दक्षिणस्तत्त्वज्ञापनसमर्थः इतिहासादिनासहपंचसंख्योपेतोवेदः सएवालंतत्त्वज्ञानायनान्यापेक्षेतिकृत्वा मध्यमपुरंजनोदक्षिणपाचालपचविषयसंज्ञंराष्ट्रंयाति र
सुमिवायम् । पंचानांशब्दानांसमूहःपांच.सएवालंभोक्तुमितिबुद्धिहेतुत्वादितिकृत्वा सर्वत्राप्ययमेवसखेत्याह श्रुतधरेति श्रुतंलोकंशास्त्रंवाविषयंवाधारयतीतिश्रुतधरःश्रोत्रेंद्रियतेनसख्यासहितः ५१
पुर्यावामकर्णलक्षणादेवभूर्नामद्वास्थितः प्रजादिरूपेणक्रीडादिगुणोपेतत्वादेवःपितृगणःप्रियोभवत्यस्यश्राद्धादिकर्तुरिति तेनोत्तरेणवामकर्णलक्षणद्वारेणोत्क्रांतःपुरंजनः उत्तरपांचालमूर्ध्वलोकप्राप्ति

नलिनीनालिनीचप्राक्द्वारावेकत्रानिर्मिते ॥ अवधूतसखस्ताभ्यांविषयंयातिसौरभम् ४९ मुख्यानामपुरस्ताद्वास्तयापणबहूदनौ॥ विषयौयातिपुरराड् रसज्ञविपणान्वितः ५० पितृभूर्नृपपुर्याद्वार्दक्षिणेनपुरंजनः ॥ राष्ट्रंदक्षिणपांचालंयातिश्रुतधरान्वितः ५१ देवभूर्नामपुर्याद्वाउत्तरेणपुरंजनः ॥ राष्ट्रमुत्तरपांचालंयातिश्रुतधरान्वितः ५२ आसुरीनामपश्चाद्वास्तयायातिपुरंजनः ॥ ग्राम्यकंनामविषयंदुर्मदेनसमन्वितः ५३ निर्ऋतिर्नामपश्चाद्वास्तयायातिपुरंजनः ॥ वैशसंनामविषयंलुब्धकेनसमन्वितः ५४ अंधावमीषांपौराणांनिर्वाक्पेशस्करावुभौ ॥ अक्षण्वतामधिपतिस्ताभ्यांयातिकरोतिच ५५ सयंर्त्वंतः पुरगतोविषूचिनासमन्वितः ॥ मोहंप्रसादंहर्षंवायातिजायात्मजोद्भवम् ५६

हेतुत्वादुत्तराः उत्तरंतिवितरंतिददतीत्युत्तराःपितरस्तेषांलोकलक्षणंराष्ट्रंयाति अत्रापिपूर्वोक्तेनसख्योपेतः पुत्रलक्षणंपुरंजनयतीतिपुरुषप्रजननकर्मालोकोजीवः उत्तरउत्कृष्टंपांचालंप्रवृत्तशास्त्रमितिवा
अन्यस्तुपूर्वोक्तएव किमेतत्प्रतीतार्थपरित्यज्यव्यत्यस्यकथनेकारणमितिचेदुच्यते दक्षिणश्रोत्रमार्गेणदेवलोकंव्रजत्यसौ । वामश्रोत्रेणपितृणाक्षितिंवेदविदोविदुरितिप्रमाणम् ५२ असुरजनहितत्वा
दासुरीनामपश्चाद्वाःशिश्नलक्षणास्ति तयाद्वाराग्राम्यकंनाममैथुनकंसुखंविषयंयात्यनुभवति दुष्टोमदोयस्यसतथातेनोपस्थेंद्रियेणसहितः असूनामिंद्रियाणांरतिहेतुत्वादासुरीतिवा सुखहेतुत्वाद्वास
तामपिग्राह्यम् ५३ निर्गच्छत्यस्मात्पुरीषलक्षणमलमितिनिर्ऋतिनामाधोद्वाः गुदलक्षणंछिद्रं वैशसंपुरीषोत्सर्गलक्षणम् विषयम् पापंहिंसालक्षणनरकंवा लुब्धकेनावागिंद्रियेण कृच्छ्रेणमलमोचनादेषा
संज्ञा ५४ अमीषांद्वाराणांमध्येउभौनिर्वाक्पेशस्करौपादोहस्तश्चांधौज्ञानशून्यौभवतः । निर्गतंवाक्यंयस्मात्सनिर्वाक्यःपादःकर्तुःपुरुषस्योपकरणभूतत्वादुपस्करोहस्तः हसआदानइतिधातो
रादातृत्वात् अक्षाणींद्रियाणिविद्यंतेयेषांतेऽक्षण्वंतोजीवास्तेषापतिःपुरंजनस्ताभ्यापादहस्ताभ्यांयातिकरोतिचेत्यन्वयः ५५ क्वचिद्धृदयाख्यांतःपुरगतोविष्वक्सर्वतोंचतीतिविषूचिमनस्तेनस
हितःस्वयंपुरंजनोजायात्मजेभ्यउद्भवोजन्मयस्यसतथा तमोमोहाद्यन्यतमयातीत्यन्वयः जायाभक्तिरात्मजोज्ञानंभक्तिज्ञाने तज्ज्ञानादुत्पन्नम् प्रसीदत्यनेनेतिप्रसादःपरमानंदः मुह्यत्यनेनेतिमोहोनिरयः
हृष्यत्यनेनेतिहर्षःस्वर्गस्तान् ५६

इदानीमसद्बुद्धेःप्रकारंदर्शयति एवमिति ग्राम्यकर्मसुकाम्यंतइतिकामाविषयास्तेष्वात्मामनोयस्यसतथा वंचितोदेवेनेतिशेषः अनुधोविवेकशून्यः महिषीबुद्धिलक्षणा मतंहिनस्तीतिमहिषी अन्यत्र मतंददातीतिमहिषी यद्यत्कर्मकारयितुमीहेतत्तत्कर्मान्ववर्तत अन्वकरोदेव ५७ तत्किंतदाह क्वचिदिति पिबंत्यांपातुमिच्छंत्यामित्याद्यूह्य अनेनसद्बुद्धिरपिध्वनितेतिज्ञातव्यम् ५८ ५९ ६० ६१ ६२ तथाहि महोस्यास्तीतिमहिब्रह्म तस्मिन्नित्यांत्सवसमुद्रेहरौसीदतिविषयीकृत्यवर्ततइतिमहिषीसद्बुद्धिस्तयाविशेषेणप्रलब्धःप्राप्ताभीष्टकार्यलाभःसर्वप्रकृतिवंचितोवंचितसर्वस्त्रीजनस्वभावः अंविष्णु जानातीत्यज्ञः सद्बुद्ध्यधीनत्वात्क्रीडामृगत्वमपियुक्तम् ६३ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेविजय०क्र०टीकायांपंचविंशोऽध्यायः २५ अधुनाजाग्रदवस्थाप्रकारकथनेनसंसारप्राप्तिंकथयन्जाग्रदवस्था मवेशंतावदाह सएकदेति सपुरंजनः एकदास्वप्नविषयभोगप्रापककर्मक्षये जाग्रद्भोगप्रापककर्मागमनेसति पंचेंद्रियद्वारेणसूनार्थमात्माप्रतिष्ठतेयस्मिन्नितिपंचप्रस्थंवनंजाग्रद्विषयलक्षणकांतारमगादनुबभूवे त्यग्रेणान्वयः किंकृत्वाकथंभूतइतितदाह महेष्वासइति मह्यतइतिमहःप्रणवःसएवेष्वासोधनुर्यस्यसतथा यथार्थकथनमेतत् अन्यत्रमहांश्चासौइष्वासोयस्येति स्वर्णवर्णलक्षणरजोगुणाख्य वर्मयस्यसतथा अक्षयेप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणेइषुधीयस्यसतथा एकादशेंद्रियलक्षणायाश्चम्वानाथःपचेंद्रियाण्येवाश्वायस्यसतथातम् आशुगच्छत्यस्तिजायतइत्यादिविकारपरिणामलक्षणमित्याशुगस्तम्

एवंकर्मसुसंसक्तःकामात्मावंचितोबुधः ॥ महिषीयद्यदीहेततत्तदेवान्ववर्तत ५७ क्वचित्पिबंत्यांपिबातिमदिरांमदविह्वलः ॥ अश्नंत्यांक्वचिदश्नातिजक्षत्यांस हजक्षति ५८ क्वचिद्गायतिगायंत्यांरुदंत्यांरुदतिक्वचित् ॥ क्वचिद्धसंत्यांहसतिजल्पंत्यामनुजल्पति ५९ क्वचिद्धावतिधावंत्यांतिष्ठंत्यामनुतिष्ठति ॥ अनुशेतेशयानायामन्वास्तेक्वचिदासतीम् ६० क्वचिच्छृणोतिशृण्वंत्यांपश्यंत्यामनुपश्यति ॥ क्वचिज्जिघ्रतिजिघ्रंत्यांस्पृशंत्यांस्पृशतिक्वचित् ६१ क्वचि च्चशोचतींजायामनुशोचतिदीनवत् ॥ अनुहृष्यतिसंहृष्टांमुदितामनुमोदते ६२ विप्रलब्धोमहिष्यैवंसर्वप्रकृतिवंचितः ॥ नेच्छन्ननुकरोत्यज्ञःक्लैब्यात्क्रीडा मृगोयथा६३ इतिश्रीभागवतेच०पंचविंशोऽध्यायः २५ नारदउवाच ॥ सएकदामहेष्वासोरथंपंचाश्वमाशुगम् ॥ द्विकर्मचक्रमेकाक्षंत्रिवेणुंपंचबंधुरम् १ ए करश्म्येकदमनमेकनीडंद्विकूबरम् ॥ पंचप्रहरणंसप्तवरूथंपंचविक्रमम् २ हेमोपस्करमारुह्यस्वर्णवर्माक्षयेषुधिः ॥ एकादशचमूनाथःपंचप्रस्थमगाद्वनम् ३

द्वेपुण्यपापलक्षणेकर्मणीएवचक्रेयस्यसतथातं एकःसूत्रात्मावायुरक्षोयस्यसतथातं त्रयःसत्त्वादिगुणाएववेणवोध्वजायस्यसतथातं पंचप्राणाएवविनतोन्नतप्रदेशाबंधुराख्यायस्यसतथातं अनेनप्राण संचारहेतवोनाडीविशेषाःकथ्यंतेआधारोवा १ एकोमनआख्योरश्मिःप्रग्रहोयस्यसचएकोबुद्ध्याख्योदमनःसारथिर्यस्यसचैकरश्म्यैकदमनस्तं बुद्धिंतुसारथिंविद्धिमनःप्रग्रहमेवच ।प्राणाबंधुरमुद्दिष्टागु णाःसत्त्वादयोध्वजाः । मूलवायुरक्षसज्ञश्चक्रेद्वेपुण्यदुष्कृते । इंद्रियाण्यश्वसंज्ञानिहृदयंनीडमुच्यते । शीतोष्णलक्षणौद्वौतुकूबरौशब्दपूर्वकम् । पंचप्रहरणंसप्तत्वगाद्याद्यागुप्तयःस्मृताः । पृथिव्याद्याविक्रमा ख्यादेहाख्योरथउच्यते । इत्यध्यात्मयोगे एकहृदयलक्षणंनीडंयस्यसतथातं द्वौशीतोष्णलक्षणौकूबरौयुगंधरौयस्यसतथातंपंचानामिंद्रियाणांपंचशब्दादिविषयाणांचसन्निकर्षलक्षणानिप्रहरणा नियस्मिन्सतथातं पंचसूनासाधनानिप्रहरणानियस्मिन्नितिवा सप्तत्वगाद्याधातवोवरूथोगुप्तिर्यस्यसतथातपंचानाभूतानाविक्रमःप्रभावोयस्मिन्सतथातम् २ हेमोपस्करंमुकुटकुंडलाभरणैःस्वर्णकारै र्भूषितंरथ रथगतावितिधातोः ज्ञानलक्षणगमनसाधनंदेहमारुह्याधिष्ठायेति अक्षयेषुधिरनंतवृत्त्यालंबमानातःकरणोपाधिरितिवा इषून्रागादीनस्यतिनिरस्यतिश्लापयतीतिइष्वासोज्ञानलक्षणः सचमहान्यस्यसइतिवा ३

इषवश्चकार्मुकंचात्तंगृहीतंयेनसतथा रागाद्याइषवः । कार्मुकंविवेककार्यंस्वकृत्यंमुंचत्यनेनेतिनिरुक्त्या ३ तत्रजाग्रद्विषयकानने मृगयांशब्दादिभोगलक्षणां चचारन्नुभुजइत्यन्वयः अतदर्हामित्यागायो ग्यांसद्बुद्धिलक्षणांविहायासद्बुद्धिलक्षणांचादायेतिशेषइ।ि विवेकः मृग्यंतइतिमृगाविषयास्तेषांव्यसनेभोगलक्षणेलालसउत्सुकः अन्यत्रहरिणानांहिंसनायोत्कटव्यापारवान् ४ आसुरींहिंसाल क्षणांवृत्तिं घोरात्माविषयप्रसंगनिमित्तसंसारभयरहितः निर्गतोनुग्रहोदयालक्षणोयस्मात्सतथान्यहनत् हनहिंसागत्योरिति नितरामगच्छदसेवतेत्यर्थः निशितैर्बाणैःकपटमनोवृत्तिभिः वनेषुजाग्र द्विषयप्रदेशेषु वनगोचरांस्तत्रत्यशब्दादिविषयलक्षणान्मृगान् ५ ननु राज्ञोहिमृगयानिष्ठातमयापशुहिंसया । राजामृगार्थीमृगयाचरन्दोषैर्नलिप्यतइति अग्नीषोमीयंपशुमालभेतेत्यादौविहित त्वात्कथमासुरींवृत्तिमाश्रित्येतिनिंद्यतइतितत्राह तीर्थेष्विति श्रुतिदृष्टेषु श्रुतिस्मृतिविहितेषुतत्तत्स्थानेषुराजास्वविहिताचारनिष्ठयाशोभमानोमेध्यान्पशूनजमृगप्रभृतीन्यावदर्थयावत्प्रयोजनंलुब्धः फलार्थीहन्यादित्यलंनियम्यते विधिवाक्यैरितिशेषः अध्यात्मेतिप्रमाणकेषुतीर्थेषुशास्त्रेषुविहितान्मेध्यान्मेधयोग्यान्ज्ञानयोग्यान् पशून्गोसधर्मान्रमणीयान्विषयान्वनेविषयव्यवहारेवर्तमानोलुब्धो वृष्णयावत्तादेहावस्थितिस्तावन्मात्रमलमत्यर्थंहन्याद्गच्छेत्सेवार्थमितिशेषइतिनियम्यते शिक्षाविषयीक्रियतइति अलमितिविशेषणादलुब्धोलोकोपकारार्थंपशून्घ्नन् आत्मार्थादधिकमपिहननमपि कुर्वन्नदुष्यतीतितात्पर्यंज्ञापयते यदुक्तं उपकारःसतांयेनतत्कृत्वानैवदुष्यति । अतीवनिंदितमपिबहुहिंसायुगेववा । अथवाज्ञानिनःकर्मनदुष्टमपिलिप्यतइति ६ ननु नियतकर्माकरणेज्ञानिनोपि

चचारमृगयांतत्रदृप्तआत्तेषुकार्मुकः ॥ विहायजायामतदर्हांमृगव्यसनलालसः ४ आसुरींवृत्तिमाश्रित्यघोरात्मानिरनुग्रहः ॥ न्यहनन्निशितैर्बाणैर्वनेषु वनगोचरान् ५ तीर्थेषुश्रुतिदृष्टेषुराजामेध्यपशून्वने ॥ यावदर्थमलंलुब्धोहन्यादितिनियम्यते ६ यएवंकर्मनियतंविद्वान्कुर्वीतवानवा ॥ कर्मणातेन राजेंद्रज्ञानेनसनलिप्यते ७ अन्यथाकर्मकुर्वाणःकामरूढोनिबध्यते ॥ गुणप्रवाहपतितोनष्टप्रज्ञोव्रजत्यधः ८ तत्रनिर्भिन्नगात्राणांचित्रवाजैःशिलीमु खैः ॥ विप्लवोभूद्दुःखितानांदुःसहःकरुणात्मनाम् ९ शशान्वराहान्महिषान्गवयान्रुरुशल्यकान् ॥ मेध्यानन्यांश्चविविधान्विनिघ्नन्श्रममध्यगा त् १० ततःक्षुत्तृट्परिश्रांतोनिवृत्तोगृहमेयिवान् ॥ कृतस्नानोचिताहारःसंविवेशगतक्लमः ११

दुष्कर्मलेपःस्यादितितत्राह यएवमिति योनियतमनियतंवाविद्वान्ज्ञानन्नेवंविविधंपुण्यंपापंवाकर्मकुर्वीतनवाकुर्वीत सज्ञानीतेनोभयविधेनकर्मणानलिप्यते केनानिमित्तेनेत्यतउक्तंज्ञानेनेतिदर्यलेपा भावेज्ञानंकारणमित्यर्थः । तद्यथापुष्करपलाशआपोनश्लिष्यंतएवंविदिपापकर्मनश्लिष्यतइतिश्रुतेः अथवाज्ञानिनःकर्मनदुष्टमपिलिप्यतइतिस्मृतेश्च ७ अन्यपक्षेबाधकमाह अन्यथेति अन्यथा ज्ञानाभावे । अनर्थोपिभवतीत्याह गुणप्रवाहइति ८ एवंप्रासंगिकींकथांसमाप्यप्रकृतमनुसरति तत्रेति तत्रविषयलक्षणेवनेचित्रवाजैरनेकांकुरमुखाख्यपक्षोपेतैः शिलीमुखैः शिलावत्दृढगु णैर्लंपटेंद्रियमनोवृत्तिविशेषैर्निर्भिन्नगात्राणांमृदितनानावयवानांकरुणात्मनांपापनिमित्तेनमुक्तानामस्माकंपरलोकेपिनगतिरस्तीतिरुदितानामिवस्थितानांयथाशास्त्रमुक्तानांविषयाणांविप्लवोविनाशः स्व प्राप्तिलक्षणोभूदित्यन्वयः अन्यत्रव्यक्तं ९ शशान्वराहानितिमेध्यान्महिषानित्यादिनात्वमेध्यान् शशानतिशयितानंदलक्षणान्वरणीयत्वेनाहेयान्महिषान्महितंददातीति निरुक्त्या सनदान इतिधातुस्तस्माड्डप्रत्ययेसकारस्यमूर्धन्यादेशः गवयान्गतवयसः जरसंगतानितिशेषः रुरून्रोदनहेतून् शंसुखंविलापयतीतिशल्यकानित्येवमादिविषयान्निघ्नन्गच्छन्भुजानइत्यर्थः १० जाग्रद्वि षयाननुभूयसुषुप्तिप्राप्तिप्रकारमाह ततइति ततोजागरणान्निवृत्तःक्षुत्तृड्लक्षणमनोवृत्तिभ्यांव्याप्तः श्रांतः । हृल्लक्षणनाडीविशेषंप्राप्तःकृतंजाग्रद्विषयभागरजोमार्जनलक्षणंस्नानंयेनसः उचितआ हारःस्वरूपसुखावाप्तिलक्षणोयस्यसतथा संविवेशसुप्तोभूदित्यन्वयः ११

स्वापात्पूर्वव्यापारमाह आत्मानमिति महिष्यांबुद्धौ अथवाधूपादिलक्षणवृत्तिभिरात्मानमंतर्यामिलक्षणंब्रह्मस्वरूपमर्हयांचक्रेसंपत्तिलक्षणमलंकारमकरोत् सत्तासोम्यतदासंपन्नोभवतीतिश्रुतेः सं
पत्तिलक्षणालंकारयुक्तसर्वावयवः हृष्टइत्यादिनासुप्तावस्थाविशिष्टउच्यते अनेनस्वप्नप्राप्तिरपिनिरूप्यतइतिज्ञातव्यं तदावृत्त्याद्यवस्थानुभवःस्पष्टएव स्वप्नप्रापककर्मोद्रेकेसतिमहिष्यांबुद्धौमनआद
धइत्युपपद्यते कस्वरूपसुखंदर्शयतिप्रकटयतीतिकंदर्पःस्वापस्तेनोत्कृष्टंमानसंयस्यसतथा स्वप्नावस्थायामपिस्वापस्यसत्त्वात् १२ बुद्ध्याहितमनाःकिमकृतेतितत्राह नव्यचष्टेति गृहमेधिनी
मुपात्तज्ञानवतीं गृहिणींनानावासनाकारमनोवृत्तिमतीं वरस्यहरेरारोहोविषयतयायस्याःसावरारोहातांशास्त्रीयांबुद्धिंनव्यचष्ट दर्शनंनामानिश्चयज्ञानंनोपैतीतिज्ञातव्यं स्वप्नस्यवासनात्मकत्वात्निर्णय
ज्ञानवान्नाभूदित्यर्थः हेवेदिषन् प्राचीनबर्हिः अंतःपुरस्त्रियःइंद्रियवृत्तीर्मनोवृत्तीर्वाअपृच्छत् स्वप्नव्यापारमकरोत् १३ हेरामाइतिवृत्तयःसंबोध्यंते ईश्वरीबुद्धिः गृहसंपदःशरीरेंद्रियादिशोभाः बुद्धौवि
द्यमानायांरोचंतेनान्यदेति १४ व्यंगेचक्राश्वादिरहितेरथे प्राज्ञोबुद्धिमान्रथीअंगलक्षणेनप्राणेनहीनेदेहेप्राज्ञःसुषुप्तिप्रवर्तकःपरमात्मा १५ पदेपदेऽनुक्षणंममप्रज्ञांदीपयतीभगवद्विषयज्ञानमुद्बोधयं
ती यामामुद्धरतिसंसारादितिशेषः साललना शोभनाबुद्धिःक्ववर्ततइत्यन्वयः १६ बाह्यकथामनुसृत्योत्तरकथाप्रत्युत्तरमाह नरनाथेतियद्व्यवस्यतियन्निश्चित्यतिष्ठतितन्नजानीमइत्यन्वयः निं

आत्मानमर्हयांचक्रेधूपालेपस्रगादिभिः ॥ साध्वलंकृतसर्वांगोमहिष्यामादधेमनः ॥ तृप्तोहृष्टःसुदृप्तश्चकंदर्पाकृष्टमानसः १२ नव्यचष्टवरारोहांगृहिणीं
गृहमेधिनीम् ॥ अंतःपुरस्त्रियोपृच्छद्विमनाइववेदिषन् १३ अपिवःकुशलंरामाःसेश्वरीणांयथापुरा ॥ नतथैतर्हिरोचंतेगृहेषुगृहसंपदः १४ यदिनस्या
द्गृहेमातापत्नीवापतिदेवता ॥ व्यंगेरथइवप्राज्ञःकोनामासीतदीनवत् १५ क्ववर्ततेसाललनामज्जंतंव्यसनार्णवे ॥ यामामुद्धरतिप्रज्ञांदीपयंतीपदेपदे
१६ ॥ रामाऊचुः ॥ नरनाथनजानीमस्त्वत्प्रियायद्व्यवस्यति ॥ भूतलेनिरवस्तारेशयानांपश्यशत्रुहन् १७ ॥ नारदउवाच ॥ पुरंजनःस्वमहिषींनि
रीक्ष्यावधुतांभुवि ॥ तत्संगोन्मथितज्ञानोवैक्लव्यंपरमंययौ १८ सांत्वयन्श्लक्ष्णयावाचाहृदयेनविदूयता ॥ प्रेयस्याःप्रेमसंरंभलिंगमात्मनिनाध्यगात्
१९ अनुनिन्येऽथशनकैर्वीरोनुनयकोविदः ॥ पस्पर्शपादयुगलमाहचोत्संगलालिताम् २० नूनंत्वकृतपुण्यास्तेभृत्यायेष्वीश्वराःशुभे ॥ कृतागःस्वा
त्मसात्कृत्वाशिक्षादंडंनयुंजते २१ परमानुग्रहोदंडोभृत्येषुप्रभुणार्पितः ॥ बालोनवेदतत्तन्विबंधुकृत्यममर्षणः २२ सात्वंमुखंसुदतिसुभ्रूवनुरागभारव्रीडा
विलंबविलसद्धसितावलोकम् ॥ नीलालकालिभिरुपस्कृतमुन्नसंनःस्वानांप्रदर्शयमनस्विनिवल्गुवाक्यम् २३

रवस्तारेआस्तरणरहितेभूतलेपूर्णेभगवत्पादमूलेशयानांविषयाकुर्वाणांयथार्थवर्णनमेतत् १७ इदानीमसद्बुद्धिनिमित्तप्रवृत्तिप्रकारमाह पुरंजनइति प्राचीनकर्मवैचित्र्यात्प्रतिक्षणंवृत्तिभेदोपिप्रामाणिकएवे
त्यतएतद्वचनमुपपद्यतइति अवधुतांसद्वृत्तिभिरितिशेषः तस्यावैषयिक्याबुद्धेःसंगेनस्वीकारेणताद्दशकर्मणाप्राप्तेनोन्मथितंनष्टंज्ञानंयथार्थलक्षणंयस्यसतथा १८ प्रेयस्याबुद्धेःप्रेम्णासंरंभोहिंसालक्षणोनाशः
यस्तस्यालिंगंकारणमात्मानिस्वस्मिन्नाध्यगात्नज्ञातवान् रजसाकुलितांतरत्वात् रंभाहिंसायां १९ अनुनिन्यइत्यादिकथालंकारः अनुनयंनामाविषयबुद्धिवश्यत्वप्रकटनं बुद्धेर्मनआदिचत्वार
पादास्तेष्वंशद्वयंपस्पर्शस्वीकृतवान् मनोलक्षणउत्संगेसंभावितामिदमेवस्वीकरणम् २० येयेषुकृतापराधेषुशिक्षालक्षणंदंडनकुर्वतेनूनंतेऽकृतपुण्याइत्यन्वयः २१ दंडस्यानिग्रहलक्षणत्वात् कथंप्र
र्थ्यवइत्यतआह परमइति तर्हिलोकःकथंदुःखंमन्यतइति तत्राह बालइतिदंडस्यपापप्रायश्चित्तरूपत्वान्नजानातीत्यर्थः अनुतापादिवृत्तिविशेषइतिज्ञातव्यं २२ उपस्कृतंमंडितम् २३

भूसुरकुलात्ब्रह्मकुलात्क्रुद्धस्यमेसकाशाद्वीतभयंनष्टभयंतंनपश्ये २४ इतःपूर्ववक्रादिकंविगततिलकादिकंनपश्यामीत्यन्वयः शुचाशोकाश्रुणोपहतौसुजातौकोमलौ २५ कुसुमास्त्रस्यकामस्य वेगेनविस्रस्तंश्लथितंपौंस्यंपौरुषयस्यसतथातं देवंरतिक्रीडादिकंरातिददातीतिदेवरःपतिस्तं कृत्येप्रयोजननिमित्तेमात्रं उशतीकामयमानाकास्त्रीनभजेत २६ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेवि०टीकायां षड्विंशोध्यायः २६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पुरंजननाम्नोजीवस्यजाग्रत्स्वप्नयोरन्यस्यामवस्थायांविषयप्रसरणमाह इत्थमिति विभ्रमैर्वृत्तिविशेषैररेमे । विषयेषुव्यावृत्तवत्यांजयलक्षणवृत्त्यांसुषुप्तजन त्वस्थितं १ रुचिरेणकमनीयेनांबरेणनानावसनेनसंवृतां कृतंस्वस्त्ययनंस्वस्त्याशीर्वचनस्यायनंवृत्तिविशेषोयस्याःसातथातां तामसानांतामससंगमोसुखकारणइतिद्योतनायैवमुक्तिः २ कपा चिद्वृत्त्यापरिरब्धवृत्त्यंतरारूयकंधरः कंठोग्रीवाकंधराचेत्यभिधानं रहोनुमंत्रैर्भणितादिलक्षणवृत्तिभिरपकृष्टंचेतनस्वरूपज्ञानंयस्यसतथा इदंदिवाज्ञानमियंनिशाऽज्ञानमितिकालरंहोज्ञानाज्ञान विशेषावस्थां प्रमदावैषयिकबुद्धिरेवपरिग्रहोयस्यसतथा ३ शयानस्तत्त्वमजानन्महार्हतल्पेज्ञाननाशिनिवृत्तिविशेषे महिषीभुजोपधेबुद्धेरहंकारलक्षणवृत्तिशिरोधिष्ठाने तामेवामनुत कर्ताभोक्ता

तस्मिन्दधेदममहंतववीरपत्नियोन्यत्रभूसुरकुलात्कृतकिल्बिषस्तम् ॥ पश्येनवीतभयमुन्मुदितंत्रिलोक्यांक्रुद्धस्यवैमुररिपोरितरत्रदासात् २४ वक्त्रंन तेवितिलकंमलिनंविहर्षंसंरंभभीममविमृष्टमपेतरागम् ॥ पश्येस्तनावपिशुचोपहतौसुजातौबिंबाधरंविगतकुंकुमपंकरागम् २५ तन्मेप्रसीदसुहृदःकृत किल्बिषस्यस्वैरंगतस्यमृगयाव्यसनातुरस्य ॥ कादेवरंवशगतंकुसुमास्त्रवेगविस्रस्तपौंस्यमुशतीनभजेतकृत्ये २६ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेषड्विंशो ध्यायः २६ ॥ नारदउवाच ॥ इत्थंपुरंजनंसम्यग्वशमानीयविभ्रमैः ॥ पुरंजनीमहाराजरेमेरमयतीपतिम् १ सराजामहिषींराजन्सुरुचिरांबरसंवृताम् ॥ कृतस्वस्त्ययनांतृप्तामभ्यनंददुपागताम् २तयोपगूढःपरिरब्धकंधरोरहोनुमंत्रैरपकृष्टचेतनः ॥ नकालरंहोबुबुधेदुरत्ययंदिवानिशेतिप्रमदापरिग्रहः ३ शया नउन्नद्धमदोमहामनामहार्हतल्पेमहिषीभुजोपधे ॥ तामेववीरोऽमनुतव्यवायतस्तमोभिभूतोननिजंपरंहितत् ४ तयैवंरममाणस्यकामकश्मलचेतसः ॥ क्षणार्धमिवराजेंद्रव्यतिक्रांतंनवंवयः ५ तस्यामजनयत्पुत्रान्पुरंजन्यांपुरंजनः ॥ शतान्येकादशविराडायुषोर्धमथात्यगात् ६ दुहितॄर्दशोत्तरशतंपितृमा तृयशस्करीः ॥ शीलौदार्यगुणोपेताःपौरंजन्यःप्रजापते ७ सपांचालपतिःपुत्रान्पितृवंशविवर्धनान् ॥ दारैःसंयोजयामासदुहितॄःसदृशैर्वरैः ८

सुखीदुःखीतितद्धर्मानात्मन्यमन्यत तत्रकारणमाह व्यवायतइति मैथुनलक्षणाज्ज्ञानवृत्तिविशेषात् इदमेवाह तमइति निजमात्मानंतत्परंब्रह्मलक्षणंतत्त्वंनामन्यत निजमात्मीयमित्यभिधानं ॥ ४ ॥ वयःशुद्धज्ञानानंदरूपलक्षणंव्यतिक्रांतंगतप्रायमासीत् ५ अभिभूतनिजज्ञानस्यतस्यविषयबुद्धेर्नानावृत्त्युत्पत्तिप्रकारमाह तस्यामिति चक्षुरादीनिमनोंतानींद्रियाण्येकादशसंज्ञानिविषयीकृत्यशतमनं ताःपरिणामावृत्तयोभवंति ताःशतान्येकादशपुत्राउच्यंते बाल्यावस्थायांबुद्धिविस्ताराभावाद्यौवनावस्थायांतत्संभावनमपेक्ष्यायुषोर्धमगादित्युच्यते विषयमेवराजयतीतिविराट् ६ परिणामानंतरंतु द्धिवृत्तयोदुहितॄरित्युच्यंतेपितृशब्दवाच्यानामिंद्रियाणांपरिणामानांभ्रातृशब्दवाच्यानांज्ञानानंदलक्षणयशसोनाशिनी क्षिविक्षेपइतिधातुः स्वजातिप्रसिद्धशीलौदार्यगुणयुक्ताः बाह्यविवक्षयासंख्याकथन मंतरत्वनेकत्वसंख्यैव पौरंजन्योऽनेकदेहजननहेतवः हेप्रजापते ७ पुत्रान्बुद्धिपरिणामान् दारैःपरिणामानंतरचेष्टाभिःसंयोजनं दुहितॄर्बुद्धिवृत्तीःसदृशैर्वरैर्वृत्तियोग्यविषयैः ८

पुत्राणांपुत्राअभवन्निति परिणतवृत्तिभ्योवृत्त्यंतराणीति पांचालेषुविषयेषु ९ तस्यरिक्थंविषयधनंहरंतीतितद्रिक्थहारास्तेषु नानावासनागृह्णातीतिगृहंतच्चकोशोमनस्तदुपजीव्यवर्ततइतिगृहकोशानुजीविनस्तेषु निगूढेनप्रविष्टेनममैतेपरिणामादयइतिकल्पितेनममत्वेनविशेषेणसक्तोनात्मानंपरंचजानातीत्यन्वयः १० देवान्काम्यफलदान्भूतपतीन्भैरवादीन् ११ एवंविधयाक्रिययायुक्तेषुकाम्येषुसक्तस्येतिशेषः हरौमनोयोगवत्सुज्ञानेषुएवमुक्तप्रकारेणप्रमत्तस्यतद्वार्तारहितस्येतिवा प्रियाहृद्यायोषितोयेषांतेतथातेषां विषयिणामपियोऽप्रियोनपेक्षितः १२ गंधर्वाणाकलाकाष्ठादीनास्वावयवानामधिपतिश्चंडोवेगोयस्यसतथेतिख्यातःसकालआससादेत्यन्वयःगंधर्वादिवसाः १३ गंधर्व्योरात्रयस्तावतीस्तावत्यः मिथुनीभूयवर्तमानामैथुन्यःसितादिवसाअसितारात्रयइतिसितासितपरिवृत्त्यापरिभ्रमणेनपुनःपुनरावर्तनेनकामान्विलुंपंतिक्षपयंतीत्यन्वयः १४ हर्तुंजीर्णंबलांकर्तुंप्रजागरःप्राणःप्राणाग्नयएवैतस्मिन्पुरेजाग्रतीतिश्रुतेः प्राणबलाद्व्यापारायप्रवर्ततइत्यर्थः १५ सप्तभिःशतैर्विंशद्भिश्चाहोरात्रैःशतसमाःशतवर्षपर्यंतंयुयुधे तेषांपराक्रमंनिरुध्यस्वयंप्राणबलादेहमपालयदित्यर्थः १६ राष्ट्रेणविषयेणपुरेणदेहेनबांधवैरिंद्रियैःसहवर्तमान १७ स्त्रीजितोबुद्ध्याऽविवेकप्राप्तः

पुत्राणांचाभवन्पुत्राएकैकस्यशतंशतम् ॥ यैर्वैपौरंजनोवंशःपांचालेषुसमेधितः ९ तेषुतद्रिक्थहारेषुगृहकोशानुजीविषु ॥ निगूढेनममत्वेनविषयेष्वन्वबध्यत १० ईजेचक्रतुभिर्विविधैर्दीक्षितःपशुमारकैः ॥ देवान्पितॄन्भूतपतीन्नानाकामोयथाभवान् ११ युक्तेष्वेवंप्रमत्तस्यकुटुंबासक्तचेतसः ॥ आससादसवैकालोयोऽप्रियःप्रिययोषिताम् १२ चंडवेगइतिख्यातोगंधर्वाधिपतिर्नृप ॥ गंधर्वास्तस्यबलिनःषष्ट्युत्तरशतत्रयम् १३ गंधर्व्यस्तावतीरस्यमैथुन्यश्चसितासिताः ॥ परिवृत्त्याविलुंपंतिसर्वकामान्विनिर्मितान् १४ तेचंडवेगानुचराःपुरंजनपुरींयदा ॥ हर्तुमारेभिरेतत्रप्रत्यषेधत्प्रजागरः १५ सप्तभिःशतैरेकोविंशकेनशतंसमाः ॥ पुरंजनपुराध्यक्षोगंधर्वैर्युयुधेबली १६ क्षीयमाणेस्वसामर्थ्येएकस्यबहुभिर्युधि ॥ चिंतांपरांजगामार्तःसराष्ट्रपुरबांधवः १७ सएवपुर्यांमधुभुक्पांचालेषुस्वपार्षदैः ॥ उपानीतंबलिंगृह्णन्स्त्रीजितोनाविदद्भयम् १८ कालस्यदुहिताकाचित्त्रिलोकींवरमिच्छती ॥ पर्यटंतीनबर्हिष्मन्प्रत्यनंदतकश्चन १९ दौर्भाग्येनात्मनोलोकेविश्रुतादुर्भगेतिसा ॥ यांतुष्टोराजऋषयेपितादात्पूरवेवरम् २० कदाचिदटमानासाब्रह्मलोकान्महींगतम् ॥ वव्रेबृहद्व्रतंमांतुजानतीकाममोहिता २१ मयिसंरभ्यविपुलमदाच्छापंसुदुःसहम् ॥ स्थातुमर्हसिनैकत्रमद्याच्ञाविमुखोमुने २२ ततोविहतसंकल्पाकन्यकायवनेश्वरम् ॥ मयोपदिष्टमासाद्यवव्रेनाम्नाभयंपतिम् २३ ऋषभंयवनानांत्वांवृणेवीरेप्सितंपतिम् ॥ संकल्पस्त्वयिभूतानांकृतःकिलनरिष्यति २४

विषयेषुस्वपार्षदैरिंद्रियैरुपनीतंबलिंरूपादिविषयंगृह्णन्मधुभुक्कर्मफलभुक्कालनिमित्तंभयंनाज्ञासीदित्यन्वयः १८ अस्तिजायतेपरिणमतेवर्धतइतिचतुरूर्मिप्रकारप्राप्तिनिरूप्यप्रक्षीयतेविनश्यतीत्येतद्वृकुर्जराप्राप्तिमाह कालस्येति कालात्जराजायतइतिकालस्यदुहितेति विशेषनामाश्रवणात्काचिदिति १९ या सात्मनःशरीरस्यदौर्भाग्यत्वेनसौंदर्याभावेनलोकेदुष्टोभगोयस्याःसातथेतिविश्रुतायांजरांतुष्टःपितायपातिःराजश्रेष्ठायपूरवेवरमदात् ताकश्चननप्रत्यनंदतेत्यन्वयः २० तुशब्दोप्यर्थे यामांबृहद्व्रतंब्रह्मचारिणंजानंत्यपिब्रह्मलोकान्महीमागतंवव्रइत्यन्वयः तत्रहेतुःकाममोहितेति २१ ततःकिमभूदितितत्राह मयीति २२ साकन्यायवनेश्वरंनानाव्याधीनांस्वामिनंनाम्नाभयंमृत्युंपतिंवव्रइत्यन्वयः २३ नरिष्यति नदह्यति २४

१ विंशकेनसहितैःसप्तभिः शतैः विंशत्यधिकसप्तभिः शतैरित्यर्थः ।

असत्त्वग्रहआग्रहोपयोस्तौतथाबालौस्वकार्याज्ञौ । अनुशोचंतिसर्वइतिशेषः। कौतौयौलोकशास्त्रयोरविरोधतयोपनतंप्राप्तमर्थिभ्योनरातिनददातिदायंस्वीयंनेच्छातितावितिशेषः नन्वनेनलोक विद्विष्टंचेच्छास्त्रीयमपिनकर्तव्यमित्यायातंसमत्वेनसहोक्तेन तस्माच्छास्त्रंप्रमाणंतेकार्याकार्यव्यवस्थितावित्यादिविधानंव्यर्थमितीयशंका अलौकिकंचशास्त्रीयंकर्तव्यंलौकिककुतः। लोकार्थशास्त्र हायातिनिरयंत्वितर·सुरानित्यनेनपरिहर्तव्या तस्माच्छास्त्रानुसारिलौकिकंकर्तव्यंनेतरदितितात्पर्यं इतर·शास्त्रानुकूललौकिककुर्वाण·सुरान्यातिस्वर्गादिपुरुषार्थमाप्नोतीत्यर्थः २५ उपसंहरति अथोइति यस्मादिदंशास्त्रीयमथोतस्मात्संक्षिप्यस्वकार्यस्यकर्तव्यतामाह एतावानिति पौरुषःपुरुषनिष्ठः २६ तस्मादुर्भगत्वमनपेक्ष्यतद्वचनस्यादरप्रकारमाह कालकन्येति देवस्यविधातुर्गु ह्यंरहस्यंवक्ष्यमाणमर्थंसास्मितमभाषतेत्यन्वयः २७ तत्रभोगोपायमुपादिशति नाभिनंदतीति अयंलोकोऽसंमतांत्वानाभिनंदतीतियस्मात् २८ तस्मात्त्वमज्ञातगतिर्लोकंभुंक्ष्व २९ योयं ममभ्राताप्रज्वारः शैववैष्णवाभयलक्षणःसोऽप्रजोऽनपत्यस्त्वाप्रणेष्यतिग्रहीष्यतीत्यन्वयःभीमाभयंकराः सैनिकाःसेनापतयोयस्यसतथास·३० इतिभागवतेचतुर्थस्कंधेविज०कृतटीकायांसप्तविंशोध्यायः

द्वाविमावनुशोचंतिबालावसदवग्रहौ ॥ यल्लोकशास्त्रोपनतंनरातिनतदिच्छति २५ अथोभजस्वमांभद्रभजतींमेदयांकुरु ॥ एतावान्पौरुषोधर्मोयदार्तान्अनुकंपते २६ कालकन्योदितांवाचंनिशम्ययवनेश्वरः ॥ चिकीर्षुर्देवगुह्यंससस्मितंतामभाषत २७ मयानिरूपितस्तुभ्यंपतिरात्मसमाधिना ॥ नाभिनंदतिलोकोयंत्वामभद्रामसंमताम् २८ त्वमज्ञातगतिर्भुंक्ष्वलोकंकर्मविनिर्मितम् ॥ याहिमेपृतनायुक्तासोऽप्रजस्त्वांप्रणेष्यति २९ प्रज्वारोयंममभ्राता त्वंचमेभगिनीभव ॥ चराम्युभाभ्यांलोकेस्मिन्नव्यक्तोभीमसैनिकः ३० इतिश्रीभागवतेच०सप्तविंशोऽध्यायः २७ ॥ नारदउवाच ॥ सैनिकाभयनाम्नोयेबर्हिष्मन्निष्टकारिणः ॥ प्रज्वारकालकन्याभ्यांविचेरुरवनीमिमाम् १ तएकदातुरभसापुरंजनपुरींनृप ॥ रुरुधुर्भौमभोगाढ्यांजरत्पन्नगपालिताम् २ कालकन्यापिबुभुजेपुरंजनपुरींबलात् ॥ ययाभिभूतःपुरुषःसद्योनिःसारतामियात् ३ तयोपभुज्यमानांवैयवनाःसर्वतोदिशम् ॥ द्वार्भिःप्रविश्यसुभृशंप्रार्दयन्सकलांपुरीम् ४ तस्यांप्रपीड्यमानायामभिमानीपुरंजनः ॥ अवापोरुविधांस्तापान्कुटुंबीममताकुलः ५ कन्योपगूढोनष्टश्रीःकृपणोविषयात्मकः ॥ नष्टप्रज्ञोहृतैश्वर्योगंधर्वयवनैर्बलात् ६ विशीर्णांस्वपुरींवीक्ष्यप्रतिकूलाननादृतान् ॥ पुत्रपौत्रानुगामात्यान्जायांचगतसौहृदाम् ७ आत्मानंकन्ययाग्रस्तंपांचालानरिदूषितान् ॥ दुरंतचिंतामापन्नोनलेभेतत्प्रतिक्रियाम् ८

२७॥ ७ ॥ ईश्वरेच्छोपनतकर्मवशाच्छरीरमनुविश्यस्थितस्यजीवस्यजाग्रदाद्यवस्थाभेदप्रतिपाद्याधुनाशरीरवियोगलक्षणामवस्थांवक्तुमुपक्रमते । सैनिकाइत्यादिना वातादिव्याधिसमूहाइमा मवनींविचेरुरित्यनेनजरादिव्याधयोऽस्मिन्प्रपंचएवनान्यत्रेतिज्ञायते १ भौमभोगाअशनपानवसनलक्षणाः । रुरुधुःशरीराविविशुः जरत्पन्नगइतिप्राणबलाच्चेष्टाल्पत्वंलक्ष्यते नतुप्राणस्य । तस्यनिस्सीमबलत्वात् २ कन्यापिबुभुजइतियौवनानंतराविवेश ३ प्रार्दयन्नितिजराग्रस्तस्यपालितस्याक्षिमांद्यंबाधिरत्वदंतभंगंक्षामाकुलत्वमग्निदौर्बल्यंकंठेघुरुघुरुत्वमित्यादिनानाव्याधयोदृश्यंतेइति ४ ५ ६ पुत्रान्गोलकलक्षणान् पौत्रानिंद्रियाणि अमात्यानमासहवर्तनीयाअमात्याइंद्रियाभिमानिनोदेवास्तांश्च अतसातत्यगमनइतिधातोः बुद्धेरपिपूर्ववदतिशयोनास्तीतिगतसौहृदाम् ७ कन्ययाजरसापांचालान्विषयानरिदूषितान्विघ्नप्रतिहतान् ८

यातयामान्गतयामान् गतात्मसंविन्नष्टपरमात्मज्ञानः अतएवनिःस्नेहः परमात्मनिभक्तिरहितोविरुद्धस्नेहोवा ९ अनिकामतोऽनिच्छातः १० प्रज्वार पुरींददाहेतिशरीरेचज्वरःप्रवृत्तइत्यर्थः भ्रातुर्मृत्युनाम्नोहितकरणेच्छया ११ १२ यवनैर्व्याधिभिरुपरुद्धमायतनंपत्तनंशरीरनाडीलक्षणंयस्यसतथा पुरपालः प्राणःअनुतापोजीवक्लेशंप्रेक्ष्य १३ सानलादग्निवृक्षात्गृहाबिलादिव १४ १५ अधुनाकामिनांमरणव्यवस्थांदर्शयति दुहितॄरिति अत्रप्रवृत्तिमंतरेणबाह्यदुहित्रादयोपिग्रहीतुंशक्यते १६ विप्रयोगेमरणलक्षणे प्रमदयाबुद्ध्याअन्ययाच १७ लोकांतरगतवतीत्यादिकथालंकारः १८ अनशितेअभुक्ते भर्त्सितेभर्त्सनेकृते यतवाक्तूष्णींभावमाश्रिता १९ व्युषितेन्यत्रस्थिते नेष्यत्यनुवर्तयिष्यतिकिं २० भिन्नानौर्येषांतेभिन्ननावः २१

कामानभिलषन्दीनोयातयामांश्चकन्यया॥गतात्मसंविन्निःस्नेहःपुत्रदारांश्चलालयन् ९ गंधर्वयवनाक्रांतांकालकन्योपमर्दिताम् ॥ हातुंप्रचक्रमेराजातांपुरीमनिकामतः १० भयनाम्नोग्रजोभ्राताप्रज्वारःप्रत्युपस्थितः ॥ ददाहतांपुरींकृत्स्नांभ्रातुःप्रियचिकीर्षया ११ तस्यांसंदह्यमानायांसपौरःसपरिच्छदः ॥ कौटुंबिकःकुटुंबिन्याउपातप्यतसान्वयः १२ यवनोपरुद्धायतनोग्रस्तायांकालकन्यया ॥ पुर्यांप्रज्वारसंस्पृष्टःपुरपालोन्वतप्यत १३ नशेकेसोवितुंतत्रपुरुकृच्छ्रोरुवेपथुः ॥ गंतुमैच्छत्ततोवृक्षकोटरादिवसानलात् १४ शिथिलावयवोयर्हिगंधर्वैर्हृतपौरुषः ॥ यवनैरररिभीराजन्नुपरुद्धोरुरोदह १५ दुहितॄःपुत्रपौत्रांश्चजामिजामातृपार्षदान् ॥ स्वत्वावशिष्टंयत्किंचिद्गृहकोशपरिच्छदम् १६ अहंममेतिस्वीकृत्यगृहेषुकुमतिर्गृही ॥ दध्यौप्रमदयादीनोविप्रयोगउपस्थिते १७ लोकांतरंगतवतिमय्यनाथाकुटुंबिनी ॥ वर्तिष्यतेकथंत्वेषाबालकाननुशोचती १८ नमय्यनशितेभुंक्तेनास्नातेस्नातिमत्परा ॥ मयितुष्टेसुसंतुष्टाभर्त्सितेयतवाग्भयात् १९ प्रबोधयतिमांनित्यंव्युषितेशोककर्शिता ॥ वर्त्मैतद्गृहमेधीयंवीरसूरपिनेष्यति २० कथंनुदारिकादीनादारकावत्परायणाः ॥ वर्तिष्यंतेमयिगतेभिन्ननावइवोदधौ २१ एवंकृपणयाबुद्ध्याशोचंतमतदर्हणम् ॥ ग्रहीतुंकृतधीरेनंभयनामाभ्यपद्यत २२ पशुवद्यवनैरेषनीयमानःस्वकंक्षयम् ॥ अन्वद्रवन्ननुपथाःशोचंतोभृशमातुराः २३ पुरींविहायोपगतउपरुद्धोविहंगमः ॥ तदातमेवानुपुरीविशीर्णाप्रकृतिंगता २४ विकृष्यमाणःप्रसभंयवनेनबलीयसा ॥ नाविंदत्तमसाविष्टःसखायंसुहृदंपरम् २५ तंयज्ञपशवोनेनसंज्ञप्तायेऽदयालुना ॥ कुठारैश्चिच्छिदुःक्रुद्धाःस्मरंतोवैशसंतुतत् २६ अनंतपारेतमसिमग्नोनष्टस्मृतिःसमाः ॥ शाश्वतीरनुभूयार्तिंप्रमदासंगदूषितः ॥ २७ तामेवमनसागृह्णन्बभूवप्रमदोत्तमा ॥ अनंतरंविदर्भस्यराजसिंहस्यवेश्मनि २८

अतदर्हणंशोकायोग्यंमरणायोग्यमितिवा २२ स्वकंक्षयंकर्मणाशरीरांतरं अनुपथाःप्राणेंद्रियादयः २३ यदाविहंगमोभुजंगमः पुरींविहायोपगतस्तदातमनुशरीरंचविशीर्णंप्रकृतिंपंचभूतात्मतांगतंपंचभूतेभ्यउत्पन्नंपुनस्तदवशेषमापेत्यर्थः २४ तमआविष्टः अज्ञाननिमित्तमोहंप्राप्तः सखायंपरंसदासहवर्तमानंपरमात्मानं सुहृदमनिमित्तबंधुनाविंदन्नास्मरदित्यन्वयः २५ अदयालुनाक्रूरेणहिंसाकर्मरतेनेत्यर्थः तुशब्देनब्रह्मार्पणबुद्ध्याऽननुष्ठानंसूचयति २६ अनंतपारेऽवसानरहितेतमसिनिरये प्रमदासंगेनविषयबुद्धिस्वीकारेणदूषितोऽशुद्धः २७ तांविषयबुद्धिमेवउत्तमाउद्भूततमा प्रगतमदामदरहिताबुद्धिरभूत् अत्रमरणजननेकथालंकारार्थे अध्यात्मार्थस्यमंडूकप्लुतिन्यायेनपदाक्षिप्तस्यापिसंभवात् वाच्यामपच्युत्येतिवचनात् २८

उपयमनंनामस्वाधीनताकरणं वीर्यपणांब्रह्मचर्यादिसाधनसाध्यां वैदर्भीनिशितां कउपयेमे मलंयापयतीतिमलयः शांतमनःसंस्कारः सएवध्वजोयस्यसतथा हरिसेवादिनासंस्कृतमनाइत्यर्थः रूपक मात्रस्यलिंगव्यत्ययोनदोषाय मनसावाअग्रेसंकल्पयत्यथवाचाव्याहरतीतिश्रुते. मनसोपिबुद्ध्यधीनकरणशक्तिरुपपात्तिमतीतिबोद्धव्यं किंकृत्वा युधियमनियमादिलक्षणेयुद्धे राजन्यान् राजृदीप्ता वितिधातोर्दीपकानींद्रियाणिवशीकृत्य चंचलस्यमनसोबुद्ध्यधीनकरणशक्तिःकथमितितत्राह पांड्यइति पंडोधर्माज्जातंविवेकज्ञानंतेनसंपन्नः तत्कुतइतितत्राह परेति परेषामिंद्रियाणांविषयल क्षणंपुरंजयतीति आत्मानभिमतमार्गगंतृत्वादिंद्रियाणांपरत्वंतदभावेसुहृत्त्वमेव मननान्मनउदिष्टंइतिमनश्चेतनोवा बाह्यार्थस्त्वेवं पुरंजनःपुरंजनीसंगेनतद्वासनादूषितोनाम्नावैदर्भीप्रमदोसमाऽभूत्पु रंजनीतत्पुरंजनसंगातिशयेनवासनावशान्नाम्नामलयध्वजः पुमानभूत् विषयसंगातिरेकलक्षणकारणात्पुंसःस्त्रीत्वंस्त्रियाःपुंस्त्वंच ततःस्त्रीत्वमेवावशिष्यते विषयसंगातिरेकोनकर्तव्यइतिशिक्षणार्थंचेदमु क्तमितितात्पर्यंज्ञातव्यं २९ तस्यांबुद्धौ असितोनित्यमुक्तोहरिस्तस्येक्षणंयया भवत्यासितेक्षणात्मजाविष्णुभक्तिः विरागविनयदानधैर्यास्पर्धनविवेकदमाःसप्तसंख्याताःबुद्धेर्जातत्वात्सुताइत्युच्यंतेविष्णु भक्त्यनंतरकालेस्पष्टत्वाद्यवीयसइति सप्तेत्यनेनजरायुबंधोलक्ष्यते सबंधोद्रविलःप्राप्तगर्भलक्षणगतिस्तस्यजीवस्यभूःस्थानंमुक्तिलक्षणांबिभ्रतिउत्पाद्यददातीतिसप्तद्रविडभूभृतः डलयोरभेदःमृळाजरित्रइति दर्शनात् सप्तेंद्रियाणिवानेनोच्यंते रागादिभ्योमुक्ताःप्रकाशितरूपाःसुताइतिउच्यंते ३०अर्बुदमर्बुदमित्यनेनसत्योवृत्तयोगृह्यंते महाशास्त्राविरुद्धाविषयलक्षणामन्वंतरंमनुष्यजीवनावधिपरंशतवर्षप्रारब्धपुण्य

उपयेमेवीर्यपणांवैदर्भींमलयध्वजः ॥ युधिनिर्जित्यराजन्यान्पांड्यःपरपुरंजयः २९ तस्यांसंजनयांचक्रेआत्मजामसितेक्षणाम् ॥ यवीयसःसप्तसुतान्सप्त द्रविडभूभृतः ३० एकैकस्याभवत्तेषांराजन्नर्बुदमर्बुदम् ॥ भोक्ष्यतेयद्वंशधरैर्महीमन्वंतरंपरम् ३१ अगस्त्यःप्राग्दुहितरमुपयेमेधृतव्रताम् ॥ यस्यांदृढ च्युतोजातइध्मवाहात्मजोमुनिः ३२ विभज्यतनयेभ्यःक्ष्मांराजर्षिर्मलयध्वजः ॥ आरिराधयिषुःकृष्णंसजगामकुलाचलम् ३३ हित्वागृहान्सुतान्भोगा न्वैदर्भीमदिरेक्षणा ॥ अन्वधावतपांड्येशंज्योत्स्नेवरजनीकरम् ३४ तत्रचंद्रवदानामताम्रपर्णीवरोदका ॥ तत्पुण्यसलिलैर्नित्यमुभयत्रात्मनोमृजन् ३५

वशात् बुद्ध्यावरणादिभिःप्राणैरिंद्रियैरेवविषयान्भुंक्तइत्यर्थः ३१ स्त्यैष्ट्यैशब्दसंघातइतिधातोः अगंभगवंतंस्त्यायतिशब्दसमूहेनस्तुतिंकरोतीत्यगस्त्योभक्तःप्राचंपुरातनंश्रीनारायणंदोग्धीतिदुहिताभ क्तिस्तामुपयेमे संसारनिवर्तनेशक्तिमत्तयाऽचलामकरोदित्यर्थःकीदृशींब्रह्मचर्यादिव्रतसाध्यां दृढंच्युतःपुत्रादिस्नेहोयस्मात्सदृढच्युतःपूर्वस्माद्विरागोदृढतरोभूदित्यर्थः इध्मवाहोगुरुकुलवासएवात्मजोय स्यसतथावैराग्यादेवगुरुकुलवासोभवति परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणोनिर्वेदमायान्नास्त्यकृतःकृतेनतद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेदितिश्रुतेः सौम्येमाःसमिधआहरेतिच ३२ वैराग्यादिरूपत्यारःजत इतिराजा विवेकित्वादृषिःराजाचासावृषिश्चेतिराजर्षिःवैराग्यविवेकज्ञानसंपन्नः शुद्धवासनांकितःपुरुषस्तनयस्थानीयेभ्योविरागादिभ्यइंद्रियेभ्योवाक्ष्मांशास्त्रलक्षणांभोग्यलक्षणांवाविभज्येदश्रोतव्यमिद मितिविविच्यायंविषयःसेवनीयोनायमितिकुलाचलंनिश्चलंवासार्थंगुरुकुलंजगामवैराग्यादिगुणसंपन्नः शरीरयात्रानिर्वाहकविषयभोगीगुरुकुलसन्निधिमवात्सीदित्यर्थं कृष्णपूर्णानंदमाराध्यापरोक्षीकर्तुका मइत्यर्थः ३३मदिरेक्षणास्तांरातीतिमदिरंताहशमीक्षणंज्ञानयस्यांसातथा शुद्धज्ञाना विषयानुषंगंविहायतदनुसारिणीबभूवेतिपाड्येशमन्वपद्यतेत्यभिप्रायः अत्रसुतशब्देनरागादयोलक्ष्यते तान्विहायेत्यर्थः मु क्तावपिबुद्ध्यात्मनोराहित्यंनास्तीतिदर्शयितुंज्योत्स्नेवेति ३४तत्रगुरुकुलवासेचंद्रवदाह्लादकांनिर्मलंचवदतिज्ञापयतीतिवेदांतशास्त्र ययौचंद्रमदेतिपाठेशसावितिसूत्राद्धकारस्यमकारः चंद्रबिंबविषयीकरो तीतिवा नामलोकप्रसिद्धं पर्णआच्छादनइतिधातोः ताम्रंरजस्तमश्चपर्णंयस्याच्छादयतिपरिभवतीतिताम्रपर्णीवेदांतव्याख्या ततश्चामरश्चेतिताम्रंब्रह्मपृणातीतिप्रकाशलक्षणंदानंकरोतीतिवापृणदानइतिधा

तोःनदीवत्पदवर्णस्वरलक्षणप्रवाहात्श्रोतृणामुदकवदाह्लादजननाद्वावरोदका तस्याव्याख्याया प्रकाशितै पुण्यैःशोधकैःसलिलैर्युक्तिलक्षणैरात्मनोंत करणरथ उभयत्रप्रविवादिनिमित्तबाह्यंदुर्युक्तिमलंसं शयाद्यंतरमलंमृजन्शोधयन् ३५ मूलप्रतिष्ठायामितिधातोः मूलंजगदाधारंब्रह्मफलंतिनिष्पादयंतीतिमूलफलानितै कंसुखददातीतिकर्दमिताशनतदादियेषांगतस्वापादीनांतानिकंदादीनियोगसाधना नितैः नात्यश्नतस्तुयोगोस्तिनचैकांतमनश्नतइतिस्मृतेः पुष्पवन्मृदुलैःपर्णैराच्छादनैरुद्गतमकंदुःखंयेभ्यस्तान्युदकानितृणानिआस्तरणानितैस्तैश्चवर्तमानःशरीरयात्रांकुर्वाण गंज्ञानंगमयतीतिगात्र मज्ञानम् कर्शयत्यल्पीकरोतीतिगात्रकर्शनम् तपआलोचनइतिधातोरालोचनंमननमनुतिष्ठन् ३६ शीतोष्णादीनिद्वंद्वान्यजयत्सहमानोवर्ततइत्यन्वय शीतोष्णादिशब्दैःकामादयो लक्ष्यंतेइतिज्ञातव्यं उभयेषांशरीराधिकरणत्वात् ३७ तपसामननलक्षणेनजातयाविद्ययाज्ञानेननियमादिभिश्चपक्वकषायः शिथिलीकृतपापश्चात्मानमंतःकरणंब्रह्मणायुयुजेविषयेभ्यआ नीयश्रीनारायणेनसहवर्तमानमकरोत् तदेकनिष्ठमकुरुतेत्यर्थः यद्वात्मानमंतर्यामिरूपंब्रह्मणाव्याप्तरूपेणयुयुजे एकत्वेनदध्यावित्यर्थः। विजिताक्षानिलाशयः वशीकृतेंद्रियप्राणांतःकरणः आशयोऽभिलाषोवा ३८ स्थाणुरिवस्थितएकत्रगुरुकुलेश्रुतमतशास्त्रेबुद्धिप्रसादजनकेविविक्तस्थानेवा दिव्यंवर्षशतंबहुकालमुपासीनआस्तइत्यन्वयः मुक्तिसाधनभक्तिरेवनान्यादितितस्याअति शयफलमाह वासुदेवइति उपासकोवासुदेवेभगवति वेदांतविचारानिर्णीतगुणरत्नाकरेहरावुपासनालक्षणांरतिमुद्वहन्कुर्वन्नन्यत्स्वतंत्रवस्तुनवेद किंतुसर्वंतदधीनमेवज्ञातवानित्यर्थः ३९ मनुब्रह्म

कंदादिभिर्मूलफलैःपुष्पपर्णैस्तृणोदकैः॥ वर्तमानःशनैर्गात्रकर्षणंतपआस्थितः ३६ शीतोष्णवातवर्षाणिक्षुत्पिपासेप्रियाप्रिये॥ सुखदुःखेइतिद्वंद्वान्यजय त्समदर्शनः ३७ तपसाविद्ययापक्वकषायोनियमैर्यमैः ॥ युयुजेब्रह्मणात्मानंविजिताक्षानिलाशयः ३८ आस्तेस्थाणुरिवैकत्रदिव्यंवर्षशतंस्थितः ॥वा सुदेवेभगवतिनान्यद्वेदोद्वहन्रतिम् ३९ सव्यापकतयात्मानंव्यतिरिक्ततयात्मनि ॥ विद्वान्स्वप्नइवामृश्यसाक्षिणंविरराम ह ४० साक्षाद्भगवतोक्तेनगु रुणाहरिणानृपः ॥ विशुद्धज्ञानदीपेनस्फुरताविश्वतोमुखम् ४१ परेब्रह्मणिचात्मानंपरंब्रह्मतथात्मनि ॥ वीक्षमाणोविहायेक्षामस्मादुपरराम ह ४२ पतिंपरमधर्मज्ञंवैदर्भीमलयध्वजम् ॥ प्रेम्णापर्यचरद्धित्वाभोगान्सापतिदेवता ४३

व्यतिरिक्तस्यवस्तुनोऽभावादेकमेवाद्वितीयमितिश्रुतेरेतदेवनान्यद्वेदेतिप्रतीतएवार्थःकिंनस्यादितितत्राह सव्यापकतयेति सआमृश्यविचार्यात्मनिजीवेस्थितंसाक्षिणं स्वप्नेनशारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीतिश्रुतेः साक्षात्द्रष्टृत्वेनवर्तमानं स्वप्नेयथापरतंत्रतयाजीवंपश्यतितथा अन्यदापीतिविद्वांस्तथात्मानपरमात्मानंव्यापकतयासर्वव्यापित्वेनचेतनाचेतनात्मकजगद्व्यतिरिक्ततयाचविद्वा न्विरराम संसाराद्विरक्तोजीवन्मुक्त्यवस्थामापेत्यन्वयः यद्वात्मानव्यापकतयात्मनिजीवेव्यतिरिक्ततयाचविद्वान्स्वप्नइवस्वतंत्रंसाक्षिणंजीवंपरतंत्रमामृश्यनिश्चित्यविररामेति हेत्यनेनजीवस्यास्वा तंत्र्येहरेस्तदन्यत्वे यतःस्वप्नेनस्वतंत्रस्ततस्तद्दर्शकःपरः । जीवादन्यस्तुविज्ञेयःसविष्णुरवधार्यतामितिप्रसिद्धिःसूच्यते ४० तर्ह्यभेदश्रुतेःकोभिप्रायइत्याशंक्यजीवांतर्यामिणोहरेः ब्रह्मविदा प्नोतिपरमितिश्रुतिप्रतिपाद्यस्यव्याप्तस्याप्तिनकश्चिद्भेदोस्तीत्यर्थइत्यभिप्रेत्याह साक्षादिति ४१ आत्मानंजीवांतर्यामिण ईक्षां तयोर्भेददर्शनं अस्माच्छरीरात् हेत्यनेनअस्यप्रामाणिकत्वंद्योत यति ४२ पतिंस्वाश्रयं इंद्रियद्वारेणभोगान्विहायपरिचरणनामतस्यहितप्रेरकत्वम् ४३

---

१ स्वप्नेइवेतिदृष्टांतत्वेनोच्यते स्वप्नेहि जीवस्यास्वातंत्र्यं सिद्धम् अतस्तत्रपरमेश्वराधीनत्वंप्रसिद्धमेव । ता०

चीरवासाःसत्त्वगुणलक्षणंवेणीचक्षुषिशिरोरुहलक्षणावृत्तयोयस्याःसातथा उपपतिंपत्युःस्वमनसःसमीपे शांतमित्यनेनधूमराहित्यंनतुनिर्वाणत्वं नहिनष्टस्याग्नेःशिखा कथापक्षेयथास्थितएवार्थः अभूतदृष्टांतस्यसंभवात् तस्मिन्निर्धूमतयाज्वलतोग्नेः शिखेवनिर्मलतयाश्रेयसोंतरंगमित्यर्थः ४४ इदानींबुद्धेर्वृत्तिविशेषान्लक्षयतिअजानतीति अंगनाभगवज्ज्ञानसाधना उपरतंजीवन्मुक्त्यवस्था मासं प्रियतमंस्वस्याआत्यंतिकंप्रियंतमजानतीबाह्यवृत्तिविशिष्टासुस्थिरासनंतदेकवृत्तिनिष्ठालक्षणंपीठमाप्यपूर्वसंस्कारवशात् यथापूर्वमुपाचरत् शुभकर्मणिप्रेरयामास ४५ यदैवंप्रेरयतिचयदाप त्युरंघ्र्यवयवैकदेशेऊष्माणमौष्ण्यंनोपलभेत् शुष्कजलनारिकेलफलवत्देहाभिमानाविहायस्थितत्वादौष्ण्यानुपलंभस्तस्याइति ततोपिवृत्त्यंतरवैशिष्ट्यमाह आसीदिति तदासंविग्नहृदयावृत्त्यंतर विशिष्टासीत् मिश्रबुद्धिमपहायस्वरूपबुद्ध्याऽवतिष्ठते तदेवमवस्थाविशेषइतितात्पर्यंज्ञातव्यम् ४६ बधु स्वामीतदनुमानराहित्यादबधुः शोचंतीप्रकाशयंती विक्लवेत्यादिनाप्रतिक्षणमनतबुद्धिवृ त्तयोलक्ष्यंते विपिनेदेहलक्षणेस्थितासुस्वरंप्ररुरोदेतीदंबुद्धेर्लक्षणं अस्यामुक्तिकालेनाशात्चिदचिद्बुद्ध्याव्यापारविशेषाल्लक्षणवैलक्षण्यप्रतिक्षणंज्ञातव्यं ४७ उदधिःकर्मतदेवमेखलास्थानीययस्याः सातथातां दस्युभ्योऽहंकारादिभ्यःक्षत्रबंधुभ्योमिथ्याज्ञानादिभ्योबिभ्यतींमांरक्षितुमर्हसित्वदनुगृहीतयाबुद्ध्याऽज्ञानादयोनिवर्ततइत्यर्थः ४८ विपिनेवासनावनेविलपतीवधावतीवदर्शयतीभर्तुः पाद योःपतितास्वामिनंविहायस्थिता अश्रूण्यवर्तयन्मुग्धेवाभवत् ४९ दारुमयींभेदविषयांचितिंसाविदंकृत्वाप्रकाश्यतस्यासाविदिपत्युःकलेवरंसंसारकारणमादीप्यदग्ध्वाअनुमरणेअनुस्यूतदोषनाशेमनोद

चीरवासाव्रतक्षामावेणीभूतशिरोरुहा ॥ बभावुपपतिंशांताशिखाशांतमिवानलम् ४४ अजानतीप्रियतमंयदोपरतमंगना ॥ सुस्थिरासनमासाद्ययथा पूर्वमुपाचरत् ४५ यदानोपलभेतांघ्रावूष्माणंपत्युरर्चती ॥ आसीत्संविग्नहृदयायूथभ्रष्टामृगीयथा ४६ आत्मानंशोचतीदीनमबंधुर्विक्लवाश्रुभिः ॥ स्तनावासिच्यविपिनेसुस्वरंप्ररुरोदसा ४७ उत्तिष्ठोत्तिष्ठराजर्षेइमामुदधिमेखलाम् ॥ दस्युभ्यःक्षत्रबंधुभ्योबिभ्यतींपातुमर्हसि ४८ एवंविलपतीबाला विपिनेऽनुगतापतिम् ॥ पतितापादयोर्भर्तूरुदत्यश्रूण्यवर्तयत् ४९ चितिंदारुमयींकृत्वातस्यापत्युःकलेवरम् ॥ संदीप्यचानुमरणेविलपंतीमनोदधे ५० तत्रपूर्वतरःकश्चित्सखाब्राह्मणआत्मवान् ॥ सांत्वयन्वल्गुनासाम्नातामाहरुदतींप्रभो ५१ कात्वंकस्यासिकोवायंशयानोयस्यशोचसि ॥ जानासिकिं सखायंमांयेनाग्रेविचचर्थह ५२ अपिस्मरसिचात्मानमविज्ञातसखंसखे ॥ हित्वामांपदमन्विच्छन्भौमभोगरतोगतः ५३

धेताहशींवृत्तिंप्राकाशयत् ५० तत्रतस्यामवस्थायांकश्चिद्वेदांतवाक्यार्थो हितोपदेष्टृत्वेनसखिधर्मेवर्तमानोब्राह्मणोब्रह्मसंबधीनिर्दोषशब्दलक्षणागमसंबंधीवात्मवान् परमात्मगुणप्रतिपादनपरःसा म्नाअखिलार्थप्रकाशनेन सांत्वयन्प्रतिपदंदर्शितान्वयःबुद्धिमाह अबोधयदिति कथापक्षेप्रतीतएवार्थः ५१ तदनुकरणतयाबोध्यतइत्याह केति काकिजातिविशिष्टानकापि किंचकस्यासिक पुरुषमाश्रित्यातिष्ठसि नकमपि सर्वचेतनानुस्यूतत्वान्नविशिष्टुंशक्यत यस्यशोचसियदीत्याहामितिप्रकाश्यवर्तसेअयंशयानःशरीरलक्षणःपदार्थःकःपांचभौतिकत्वात्तवचास्यनकोपिसंबधःकिंतुचेतन स्यैवेत्यर्थः त्वंका नामतोगोत्रतोलिंगतश्च नतवत्रयमप्यस्ति कस्यासिपुत्रीभार्यावानकस्यापीत्यर्थः कोवाऽयंशयानस्तवनिरूपितेसत्यनेनसंबंधः यस्यमरणंशोचसिसइतिवा अग्रेपूर्वकालेयेनम याविचचर्थविचारितवानसिवेदांतवाक्यमितिशेषःविचार्यमाज्ञातवानसितंसखायत्वयासहवर्तमानमांजानासिकिंसखित्वात् ज्ञातुंप्राप्तिरस्तीत्येतद्धशब्देनाह ५२ किंचहेसखेअविज्ञातःपरमात्मासखायस्यस तथातमात्मानंत्वंस्मरस्यपिनस्मरासिचेत्तंस्मरेतिचार्थः चिद्बुद्ध्यात्मनोरभेदादिदमुभयविषयं इदानींज्ञानात्मानचेतनमविभज्यैवाह हित्वेति विषयभोगरतस्तदर्थंभोगस्थानमन्विच्छन्मृगयन्मा हित्वागतःपृथग्गतइव अग्रतइतिपाठेपदमन्विच्छन्नभूदित्यन्वयः ५३

वाक्यार्थाभिमानीकश्चिच्चेतनःस्वात्मनोरूपंबोध्यस्वरूपंचतत्त्वतउपदिशति हंसाविति आर्यप्राज्ञ अहंचत्वंचहंसौस्वतोनिर्लेपौमानसज्ञानमयनयपोस्तौतथा सहस्रपरिवत्सरान्बहुकालंरमणौरममाणौ अवात्स्व अन्यत्रमानससरोवराश्रयौहंसौप्रसिद्धौ प्राक्चीर्णपुण्यनिचयादवाप्तजातिस्मृती ५४ पुनःप्रारब्धकर्मवशात्ग्राम्यमतिर्मांविहायकर्मभूमिंगतोविचरन्पर्यटन्किंचित्पदंभोगस्थान मद्राक्षीःस्त्रियाविषयबुद्ध्यारचितं ५५ एकःपालःप्राणोयस्मिंस्तत्तथातत्स्त्रीधव पतिःस्वामीयस्मिन्तत्स्त्रीधव ५६ पंचारामार्थमाह पंचेति इंद्रियार्थाःशब्दादयः नवद्वारमित्यस्यार्थमाह द्वारइति घ्राणादयोद्वारइत्युच्यंते त्रिकोष्ठमाह तेजइति षट्कूलमाह गोलकेति गोलकेष्विंद्रियाणिगृह्यंतइतिगोलकेंद्रियसंग्रहः ५७ विपणोव्यवहारः क्रियाशक्तिःकर्मेंद्रियशक्तिःपंचप्रकृती स्येतदाह भूतेति पंचभूतानांयाप्रकृतिर्मूलकारणंसापंचप्रकृतिरित्युच्यते अव्ययानित्या स्त्रीधवमाह शक्तीति शक्तिर्बुद्धिःसैवाधीशापुरोपभोगेकारणंयस्यसशक्त्यधीशः अन्यनकोष्ठानिभांडा गारस्थानानिकूलानिबाहिःस्थपदार्थदर्शनायनिर्मितस्थानानि ५८ रामयाविषयबुद्ध्यास्पृष्टोवशीकृतः हतस्मृतिःशास्त्रज्ञानरहितः विषयबुद्धिसंगफलंनरकादिभवतीत्यर्थः ५९ नत्वमित्या दिविषयवैराग्यमुच्यते ६० प्रारब्धकर्मणैवंविधफलानुभवार्थमयामदंतर्यामिणाहरिणासृष्टासंकल्पैषामायाबंधकशक्तिरिच्छावा साचाचिंत्यमहिमेत्याह यदिति तर्हिकिंतत्त्वज्ञानमितितद्विविच्याह हंसमिति तत्त्वतोनामगोत्रादिराहित्येनचेतनंहंसानिर्मलंपश्य आत्मनोहरेर्गतिंतत्सत्ताप्रदत्वेनास्थितांपश्य आत्मनोममगतिं त्वांप्रबोध्यगच्छतोममयात्रांपश्येतिवा अनेनबोध्यबोधकयो

हंसावहंचत्वंचार्यसखायौमानसायनौ ॥ अवात्स्वरमणौचोभौसहस्रपरिवत्सरान् ५४ सत्वंविहायमांबंधोगतोग्राम्यमतिर्महीम् ॥ विचरन्पदमद्राक्षीःकया चिन्निर्मितंस्त्रिया ५५ पंचाराममंनवद्वारमेकपालंत्रिकोष्ठकम् ॥ षट्कूलंपंचविपणंपंचप्रकृतिस्त्रीधवम् ५६ पंचेंद्रियार्थाआरामाद्वारोप्राणादयःप्रभो ॥ तेजोबन्नानिकोष्ठानिगोलकेंद्रियसंग्रहः ५७ विपणस्तुक्रियाशक्तिर्भूतप्रकृतिरव्यया ॥ शक्त्यधीशःपुमानत्रप्रविष्टोनावबुध्यते ५८ तस्मिंस्त्वंरामया स्पृष्टोरममाणोहतस्मृतिः ॥ तत्संगादीदृशींप्राप्तोदशांपापीयसींविभो ५९ नत्वंविदर्भदुहितानायंवीरःसुहृत्तव ॥ नपतिस्त्वंपुरंजन्यारुद्धोनवमुखेयया ६० मायाह्येषामयासृष्टायत्पुमांसंस्त्रियंपतिम् ॥ मन्यसेनोभयंयद्वैहंसंपश्यात्मनोगतिम् ६१ अहंभवान्नचान्यस्त्वंत्वमेवाहंविचक्ष्वभो ॥ ननौ पश्यंतिकवयश्छिद्रंजातुमनागपि ६२

रनुभवसिद्धत्वादबाधितोभेदइतिज्ञातव्यं ६१ ननुकर्माणिविज्ञानमयश्चात्मापरेऽव्ययेसर्वएकीभवंति तत्त्वमस्यहंब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिभिरैक्यस्यप्रतिपाद्यत्वात्कथंभेदोऽबाधितइतिज्ञायते नचेदमौपचारि कं गुरुशिष्योपदेशत्वाद्विप्रलंभानुपपत्तेरित्याशंक्यजीवसत्ताप्रदत्वाच्चेतनत्वेनतत्सदृशत्वाच्चाभेदव्यपदेशः तद्गुणसारत्वात्तुतद्व्यपदेशःप्राज्ञवदितिसूत्रात् जीवसत्ताप्रदत्वात्तुसदृशत्वाच्चकेशवः कथ्यते बदभेदेननतुजीवस्वरूपतः इतिप्रमाणविरोधबाहुल्याद्यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदितिदूषितत्वाच्चाभेदस्येत्यभिप्रेत्याह अहमिति भवानहंत्वमत्तोन्योनच त्वंतुअहमेवेतिविचक्ष्वपश्य अन्यप्रया यमाह नेति कवयस्तत्त्वदर्शिनः क्वचिन्मनागल्पमपिनावयोश्छिद्रमंतरंपश्यंति द्रव्यंकर्मचकालश्चेतिवाक्यार्थंपश्यतोऽस्मदंतर्यामिणमंतरेणावयोःसत्तापिनास्ति किमुतइष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारलक्षण प्रवृत्तौशक्तिरित्यतःशून्यदेशीययोरंतर्यामिणस्तप्तस्वर्परांग्न्योरिवभेदंपश्यंतोपिनपश्यंतीत्यभिप्रायः भवदंतर्यामिमदंतर्यामीचान्योनभवति किंतुत्वमेवाहमेकएवेतिजानीहित्वयिस्थितस्त्वामित्यस्मादेति प्रमाणपर्तांकवीनांदर्शनादितिवाहंभवान्नकिंतुत्वमन्यःअतस्त्वंत्वमेवाहमहमेवेतिविचक्ष्व अन्यथानपश्य कुतः नौमनाक्छिद्रंकियानेवविशेषइतिनपश्यंति किंतुमहांतंभेदंपश्यंतीतिवा ६२

जीवसत्ताप्रदत्वाज्जीवेनाभेदःपरस्येत्यत्रदृष्टांतमाह यथेति आदर्शचक्षुषोःप्रतीयमानस्यप्रतिबिंबस्यसत्तादेर्द्रष्टृबिंबाधीनत्वात्तद्वेदामितिवदावयोरंतरंमत्सत्ताद्याअप्यस्यत्स्वाम्यधीनत्वादावां भद भिन्नावितिव्यवहारःयथादर्पणाद्युपाधिष्वेकमात्मानंबहुधापश्यंतितथावयोरंतर्यामिणोरंतरमितिवा ६३ उपसंहरति एवमिति तद्व्यभिचारेणविषयबुद्धिप्रसंगातिशयेननष्टांतिरोहितांस्मृतिंशास्त्र विषयामापेत्यन्वयः ६४ कथावाह्याध्यात्मपक्षभेदेनानिरूप्यते इत्येतत्कथमवगतमितितत्राह बर्हिष्मन्निति परोक्षेणान्यापदेशेन एवंकथनेकिंकारणंतत्राह यत्परोक्षेति परोक्षप्रियाइवहिदेवाइ त्यादिश्रुतिः अनेनाहंभवानित्यादेरप्यस्मदुक्तएवार्थोनप्रातीतिकइत्येतत्सुतरामबोधि ६५ ॥ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेविज०कृतटीकायामष्टाविंशः ॥ २८ ॥ ७ ॥ ॥ भक्तिजनितज्ञानमेवहरेः प्रसादजनकंनकर्मादिकंतत्रसाधनमित्येतदस्मिन्नध्यायेनिरूप्यते तत्रादौप्राचीनबर्हिःस्वयंविद्वानपिलोकोपकारायसम्यक्पृच्छति भगवन्निति नारदस्यहर्षार्थंभगवन्नितिसंबोधनं अस्माभिरस्मादृशैःप्रवक्तृ बोधकशक्त्यभावपरिहारार्थंसम्यगिति तत्रकिंकारणंतत्राह नवयमिति कवीनांकर्माभावेनविविदिषंति यज्ञेनदानेनेत्यादिविधानंव्यर्थमितीमांशंकांकवयइत्यनेनपर्यहारि कर्मणाशुद्धात.करणस्यहयुपास नासाध्यप्रकारेणातिक्रांतदर्शनस्यकवित्वात् ॥ १ ॥ व्यनक्तीत्यनेनपुरंजनपदंनिरुक्तं पुरस्यदेहस्यांजनंयस्मात्सपुरंजनइत्यर्थः अंजूव्यक्तिकरणइतिधातुः पुरजनयतिप्रकाशयतीतिवापुरंज

यथापुरुषआत्मानमेकमादर्शचक्षुषोः ॥ द्विधाभूतमिवेक्षेततथैवांतरमावयोः ६३ एवंसमानसोहंसोहंसेनप्रतिबोधितः ॥ स्वस्थस्तद्व्यभिचारेणनष्टामा पपुनःस्मृतिम् ६४ बर्हिष्मन्नेतदध्यात्मंपारोक्ष्येणप्रदर्शितम् ॥ यत्परोक्षप्रियोदेवोभगवान्विश्वभावनः ६५ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेअष्टाविंशोऽध्यायः २८ ॥ ७ ॥ प्राचीनबर्हिरुवाच ॥ भगवंस्तेवचोस्माभिर्नसम्यगवगम्यते ॥ कवयस्तद्विजानंतिनवयंकर्ममोहिताः १ ॥ नारदउवाच ॥ पुरुषंपुरंजनं विद्याद्यद्व्यनक्त्यात्मनःपुरम् ॥ एकद्वित्रिचतुष्पादंबहुपादमपादकम् २ योविज्ञाताह्वयस्तस्यपुरुषस्यसखेश्वरः ॥ यन्नविज्ञायतेरूपैर्नामभिर्वाक्रियागु णैः ३ यदाजिघृक्षन्पुरुषःकार्त्स्न्येनप्रकृतेर्गुणान् ॥ नवद्वारंद्विहस्तांघ्रिपुरंमनुतसाध्विति ४ बुद्धिंतुप्रमदांविद्यान्ममाहमितियत्कृतम् ॥ यामधिष्ठायदे हेऽस्मिन्पुमान्भुंक्तेक्षिभिर्गुणान् ५ सखायइंद्रियगणोज्ञानंकर्मचयत्कृतम् ॥ सख्यस्तद्वृत्तयःप्राणःपंचवृत्तिर्यथोरगः ६ बृहद्बलंमनोविद्यादुभयेंद्रिय नायकम् ॥ पंचालाःपंचविषयायन्मध्येनवखंपुरम् ७

नः जनीप्रादुर्भावइतिधातुः पुरमपिनैकविधमित्याह एकेति एकपादादिजातिजंतुशरीरापेक्षयापिशाचशरीरमपेक्ष्यवा द्वौपादौमनुष्यादेस्त्रयःपादाज्वरादेः चत्वारःपादाःपश्वादेः बहवःपादाःसहस्र पादादेः अपादकंसर्पादि २ ननु परमाणोरप्यविज्ञातत्वात्किंविशिष्योच्यतइतितत्राह यन्नेति अनेनभक्तानुग्रहार्थंनामरूपादिग्रहणंनस्वतोस्तिनतथापरमाणोःशुक्लभासुरमपाकजमित्यादिनिरूपितत्वादि त्यादिप्रदर्शितम् ३ यदाप्रकृतेर्गुणान्जिघृक्षन्स्रक्चंदनादिविषयानादातुमिच्छतितदानवद्वारादिलक्षणंसाधुतत्साधनमितिन्यरूपयत् ४ अधिष्ठाय खमक्षमिंद्रियश्रोत्रमित्यभिधानादक्षिभिरिंद्रियैश्चक्षु षाढ्रूपंदृष्ट्वानंतरमन्येंद्रियप्रवृत्तिरितिचक्षुषःप्राधान्यद्योतनायाक्षैरित्युक्तिंविहायाक्षिभिरिति गुणान्विषयान् ५ यद्येनेंद्रियगणेनतेषाइंद्रियाणांविषयेषुवृत्तयोव्यापाराः पुररक्षणेयथोरगोनिरूपितस्त थादेहरक्षणे उरस्तुवक्षसिश्रेष्ठइत्यभिधानात् उरःश्रेष्ठश्चगमकोब्रह्मप्रापकश्चेत्युरगोमुख्यप्राणः श्रेष्ठश्च सएनान्ब्रह्मगमयतीतिसूत्रश्रुत्योरयमर्थः अन्यत्रउरसावक्षसागच्छतीत्युरग.सर्प पंचधावृत्तिर्य स्यसपंचवृत्तिःविस्तृतव्यापारोवा फणोत्क्षेपणंफणायाभूमावाक्षेपणमडलीकरणमाकुंचनं मंडलंमोक्ष'प्रसारणंदीर्घीभूयगमनमितिपंचवृत्ति'नागस्य ६ मनसावाअग्रेसंकल्पयत्यथवाचाव्याहरतीति श्रुतेः ज्ञानकर्मेंद्रियाणांविषयंप्रतिनेतृत्वादुभयेंद्रियनायकमित्युक्तं एषांविषयाणामध्येनवखानिद्वारलक्षणानिछिद्राणियस्यतत्तथोक्तं तत्पुरंशरीरम् ७

तत्तदिंद्रियसंयुतः अक्षादिद्वारेणबहिर्विषयनुभुक्षोसतिनेत्रादींद्रियेणविषयंभुंक्तइत्यर्थः ८ अक्षिणीइत्यादिनाद्वेद्वेद्वारइत्युक्तंतद्विवेचयति अक्षिणीइति ९ पश्चिमेद्वेइत्युक्तंतत्राह पश्चिमेइति खद्योतेत्याद्युक्तंविवृणोति खद्योतेति १० नलिन्याद्याह नलिनीति ११ अवधूतमाह घ्राणइति मुख्यानामपुरस्ताद्वाइत्यस्यार्थमाह मुख्येतियामुख्यानामद्वाः आस्यंरसज्ञ विपणान्वितइत्येतदाह विपणइति विपणोवागिंद्रिय रसवित्रसज्ञः रसोरसनेंद्रियं आपणंव्याचष्टे आपणइति चित्रमंधइत्यादौबहूदनमित्यस्यार्थविविधौदनः १२ पांचालशब्दस्यार्थांतरमाह प्रवृत्तमिति १३ श्रुतधरेत्यस्यश्रोत्रमिति तेनोत्क्रांतःपितृयानादिमार्गंव्रजति आसुर्याःकृत्यमाह मेहनार्थमिति मेहनंपुरीषोत्सर्जनं ग्रामिणांरतिर्मैथुनं १४ १५ १६ तद्गुणैर्मनोगुणैर्बुद्धिगुणैर्वाएतदेवप्रतिपादयति यथेति स्वप्नकालेकरितुरगादिदृष्टश्रुतवस्तुवासनावासितमनोबुद्धिर्वाविक्रियतेदैवेनेतिशेषः बहुसंस्काराधिवासितत्वादन्यप्रवाहमंतरेणैवस्वयंवाविकरोतीत्याह गुणेति

अक्षिणीनासिकेकर्णौमुखंशिश्नगुदाविति ॥ द्वेद्वेद्वारौबहिर्यातितत्तदिंद्रियसंयुतः ८ अक्षिणीनासिकेआस्यमितिपंचपुरस्कृताः ॥ दक्षिणादक्षिणःकर्णउत्तराचोत्तरःस्मृतः ९ पश्चिमेद्वस्यधोद्वारौगुदंशिश्नमिहोदिते ॥ खद्योताविर्मुखीचात्रनेत्रेएकत्रनिर्मिते १० रूपंविभ्राजितंताभ्यांविचष्टेचक्षुषेश्वरः ॥ नलिनीनालिनीनासेगंधःसौरभउच्यते ११ घ्राणोवधूतोमुख्यास्यंविपणोरसविद्रसः ॥ आपणोव्यवहारोत्रचित्रमंधोबहूदनम् १२ पितृहूर्दक्षिणःकर्णउत्तरोदेवहूःस्मृतः ॥ प्रवृत्तंचनिवृत्तंचशास्त्रंपांचालसंज्ञितम् १३ पितृयानंदेवयानंश्रोत्रंश्रुतधरोव्रजेत् ॥ आसुरीमेहनार्थद्वार्व्यवायोग्रामिणांरतिः १४ उपस्थोदुर्मदःप्रोक्तोनिर्ऋतिर्गुदउच्यते ॥ वैशसंनरकंपायुर्लुब्धकोंधौतुमेशृणु १५ हस्तपादौपुमांस्ताभ्यांयुक्तोयातिकरोतिच ॥ अंतःपुरंचहृदयंविषूचिर्मनउच्यते १६ तत्रमोहंप्रसादंवाहर्षंप्राप्नोतितद्गुणैः ॥ यथायथाविक्रियतेगुणाक्तोविकरोतिवा १७ तथातथोपद्रष्टात्मातद्वृत्तीरितिकीर्त्यते ॥ देहोरथस्त्विंद्रियाश्वःसंवत्सरवयोगतिः १८ द्विकर्मचक्रस्त्रिगुणध्वजःपंचासुबंधुरः ॥ मनोरश्मिर्बुद्धिसूतोहृन्नीडोद्वंद्वकूबरः १९ पंचेंद्रियार्थप्रक्षेपःसप्तधातुवरूथकः ॥ आकूतिर्विक्रमोबाह्योमृगतृष्णांप्रधावति २० एकादशेंद्रियचमूःपंचसूनाविनोदकृत् ॥ संवत्सरश्चंडवेगःकालोयेनोपलक्षितः २१ तस्याहानीहगंधर्वागंधर्व्योरात्रयःस्मृताः ॥ हरंत्यायुःपरिक्रांत्याषष्ठ्युत्तरशतत्रयम् २२ कालकन्याजरासाक्षाल्लोकस्तांनाभिनंदति ॥ स्वसारंजगृहेमृत्युःक्षयाययवनेश्वरः २३ आधयोव्याधयस्तस्यसैनिकायवनाःखलाः ॥ भूतोपसर्गाअरयःप्रज्वारोविविधोज्वरः ॥ २४

१७ यथायथाविषयविकारेणपरिणमतेतथातथास्वप्नादेरुपद्रष्टात्माजीवस्तद्वृत्तिर्बुद्धिमनोवृत्तेरनुकूलवृत्तिरितिकीर्त्यते यथायथामनोविक्रियतेगुणान्कामात्मनागुणरूपिताबुद्धिस्तथाविकरोतिबुद्धिर्यथाविकरोतितथात्मापीतिवा । उभयेंद्रियनायकइत्युक्तेर्मनोविकारानुकारिबुद्ध्यनुकारिप्रवृत्तिमत्त्वमात्मनोयुज्यते इंद्रियाण्येवाश्वायस्यसतथा संवत्सरेत्युपलक्षणं दिनरात्रिपक्षमाससंवत्सरलक्षणैर्वयोभिर्गतिर्यस्यसतथा १८ द्विकर्मेत्यादिषुबहुव्रीहिःपंचासुबंधुरःपचासवःप्राणाएवबंधुरोयस्यसतथा एकरश्म्येकदमनामित्यस्यार्थमाह मनइति १९ पंचप्रहरणमित्यस्यार्थमाहपंचेति प्रतीतित[1]ःसुखमनुभवेयत्दुःखंसामृगतृष्णिकाता तदुक्तं सुखवद्दूरतोदृश्यंतत्कालेदुःखमेवयत् । मृगतृष्णेत्यतःप्राहुर्भोगंवैषयिकंबुधाइति २० पंचेंद्रियद्वारेणविषयसेवान्लक्षणांहिंसाकलाविनोदंकरोतीतिपंचसूनाविनोदकृत् येनसंवत्सरेणद्विपरार्धायुर्लक्षणःकालः २१ परिक्रांत्यापरिवृत्त्यापुनःपुनरावर्तनेनेत्यर्थः २२ क्षयायजगतइतिशेषः २३ भूतोपसर्गाग्रहोपद्रवाः २४

१ मृगतृष्णांप्रधावतीत्यनेनवैषयिकभोगस्यमृगतृष्णात्वोक्त्यामिथ्यात्वमुच्यतइतिभातिअतस्तदुक्तेरभिप्रायप्रमाणेनाहप्रतीतितइति ।

अधुनालक्षणयावृत्त्या उक्तमर्थंविवृत्यर्थंप्रत्यक्षमाह एवमिति दैवभूतात्मसंभवैराधिदैवाधिभूताध्यात्मविषयतयाजातैरेवंबहुविधैर्दुःखैःक्लिश्यमानस्तमोवृतस्तत्परिहारोपायमजानन्देहीशेतेइति श्लोकद्वयेनान्वयः कियंतंकालंशतवर्षंक्षमत्वात् शतायुर्वैपुरुषइतिन्यूनातिरेकसंभवेप्येवमुक्तं दुःखोत्पत्तौकारणमाह कामेति प्राणधर्मानशनपिपासादीनिंद्रियधर्मानंधत्वादीन्मनोधर्मान्शोकमोहादीनात्मनिस्वस्मिन्नध्यस्यारोप्यबुभुक्षितःपिपासितोहमंधःकाणोहंशुष्कोहंमुग्धोहमिति निर्गुणश्चेतनत्वेनस्वतोगुणरहितः ननुशरीरकारणक्षयेमोक्षसंभवात्क्लेशानुभवोप्युपकारायस्यादेहिनइत्यत्राह कर्मकृदिति आचतुर्दशमाद्वर्षात्कर्माणिनियमेनतु । दशावराणांदेहानांकारणानिकरोत्ययमित्यादेर्नकर्मक्षयान्मुक्तिः । नन्वस्तुकर्मकर्तृत्वंहर्यर्पणेनाक्रियमाणानांनदुःखदातृत्वमित्यत्राह ममेति २५ ॥ २६ ॥ कर्मकृदित्यत्रकीदृशंकर्मकरोतीतितत्राह यदेति यदाअहंगज्ञानीपुरुषःसंसारेइष्टानिष्टफलदमात्मानंस्वांतर्यामिणमविज्ञायप्राकृतेषुगुणेषुविषज्जते तदासगुणाभिमानीदेहीशुक्लादीनिसात्विकादीनिकर्माणियथाकुरुतेतथासात्विकादिशरीरतयाजायते अवशःविष्णुवशःसइत्यनेनकर्मणःस्वातंत्र्यंनिराह आत्मशब्दस्यसाधारणत्वेनकथंनिर्णयइत्यतोभगवंतमित्यादिविशेषणत्रयम् २७

एवंबहुविधैर्दुःखैर्दैवभूतात्मसंभवैः ॥ क्लिश्यमानःशतंवर्षंदेहेदेहीतमोवृतः २५ प्राणेंद्रियमनोधर्मानात्मन्यध्यस्यनिर्गुणः ॥ शेतेकामलवंध्यायन्ममाहमितिकर्मकृत् २६ यदात्मानमविज्ञायभगवंतंपरंगुरुम् ॥ पुरुषस्तुविषज्जेतगुणेषुप्राकृतेष्वदृक् २७ गुणाभिमानीसतदाकर्माणिकुरुतेऽवशः ॥ शुक्लंकृष्णंलोहितंवायथाकर्माभिजायते २८ शुक्लात्प्रकाशभूयिष्ठाँल्लोकानाप्नोतिकर्हिचित् ॥ दुःखोदर्कान्क्रियायासान्तमःशोकोत्कटान्क्वचित् २९ क्वचित्पुमान्क्वचिच्चस्त्रीक्वचिन्नोभयमंदधीः॥ देवोमनुष्यस्तिर्यग्वायथाकर्मगुणंभवः ३० क्षुत्परीतोयथादीनःसारमेयोगृहंगृहम् ॥ चरन्विंदतियद्दिष्टंदंडमोदनमेववा ३१ तथाकामाशयोजीवउच्चावचपथाभ्रमन् ॥ उपर्यधोवामध्येवायातिदिष्टंप्रियाप्रियम् ३२ दुःखेष्वेकतरेणापिदैवभूतात्महेतुषु ॥ जीवस्यनव्यवच्छेदःस्याच्चेत्तत्तत्प्रतिक्रिया ३३ यथाहिपुरुषोभारंशिरसागुरुमुद्वहन् ॥ तंस्कंधेनसआधत्तेतथासर्वाःप्रतिक्रियाः ३४ नैकांततःप्रतीकारःकर्मणांकर्मकेवलम् ॥ द्वयंह्यविद्योपसृतंस्वप्नेस्वप्नइवानघ ३५

॥ २८ ॥ त्रिविधानांकर्मणांफलमाह शुक्लानीति प्रकाशभूयिष्ठांस्तेजोमयान्देवादीन्क्रियायासान्क्लेशकर्मसाध्यान्राजसान्दुःखोदर्कान्दुःखप्रचुरान्मनुष्यादीन्तमःशोकोत्कटान्तामसान्स्वकर्मणःशोकभूयिष्ठान्तिर्यगादीनाप्नोतीत्यन्वयः २९ क्वचित्क्वचिदितिबहुजन्मापेक्षया नोभयंनपुंसकत्वं एतदेवविशिनष्टि देवइति यथाकर्मगुणंयथायथाकर्मणांगुणानामानुगुण्यंतथाभवउत्पत्तिर्देवादिविषया ३० तत्रदृष्टांतमाह क्षुदिति दंडंप्रहारं दिष्टंदैवतःप्राप्तं ३१ कामेविषयेआशयोयस्यसतथा ३२ एवंभ्रमतःसुखंक्वापिनस्यात्किंतत्राह । दुःखेष्विति दैवादिहेतुषुदुःखेषुमध्येएकतरेणदुःखेनापिजीवस्यव्यवच्छेदोवियोगोनास्तीत्यन्वयः प्रतिक्रियया सुखंस्यादत्राह स्याच्चेदिति तस्यतस्यदुःखस्यप्रतिक्रियापरिहारःसोपिदुःखमेव ३३ स्कंधस्ययथाभवति तथासर्वाःप्रतिक्रियादुःखरूपाइत्यन्वयः ३४ अग्निष्टोमादिकर्मणाऽन्यकर्मनिवृत्तौप्रबोधकाभावात्सर्वदुःखव्यवच्छेदोघटतइतिचेत्तत्राह नैकांततइति केवलंश्रीनारायणार्पणबुद्धिरहितकर्मकर्मणामेकांततोनियमेनप्रतीकारोनभवति कुतइतितत्राह द्वयमितिनिवार्यंनिवर्तकंचेतिकर्मद्वयमविद्योपसृतं ईश्वराज्ञानानुविद्धंहियस्मात्तस्मादितिशेषः तत्रदृष्टांतः स्वप्नेवर्तमानःस्वप्नोयथातस्यनिवर्तकोनभवति किंतु अतःप्रबोधोस्मादितितत्रप्रबोधादावीश्वरएव स्वप्नसंसृत्योःकियानेवविशेषइति ३५

स्वप्नवद्धरेःसंसारोनिवर्ततामितितत्राह अर्थेइति हरेरपरोक्षज्ञानलक्षणपदार्थेअविद्यमानेसंसृतिर्ननिवर्तते कथमिव लीनानांवासनानांगमकेनोद्बोधकेनमनसास्वप्नेविचरतोविषयान्भुंजानस्यपुंसःसंसारो यथाननिवर्तते निद्राया अनिवृत्तत्वात् तथात्र ननुस्वप्नसंसारयोःकथंसाम्यंस्वप्नदृष्टानांतत्क्षणंनष्टत्वात्संसारदृष्टानांकिंचित्स्थायित्वदर्शनादित्यस्यापीदमेवोत्तरमित्यभिप्रायेणोक्तमर्थइतिअयमभाव· यथा र्थज्ञानाभावादुभयोःसाम्यंनतुस्थायित्वास्थायित्वात् नहिदृष्टांतदार्ष्टांतिकयोःसर्वसाम्यंक्वापिदृष्टं संस्मृते·स्वप्नसाम्यंतुयथार्थज्ञानवर्जनमितिवचनात् जाग्रत्यविद्यमानंतुदेहात्मत्वंतुकेवलं । अविद्य मानंस्वप्नेतुजाग्रत्त्वज्ञानमेवचेतिवचनात् उभयत्रयथार्थज्ञानाभावोपिज्ञायते संसारेलब्धजन्मायादिभगवज्ज्ञानंनापादयेत्तर्ह्ययंसंसारोनिष्प्रयोजनःस्यादित्यतोह्यर्थेह्यविद्यमानेपीतिनतुमिथ्यात्वादितीमम र्थंहिशब्देनसूचयति ३६ एवंविधज्ञानोत्पत्तौकिंमुख्यसाधनमत्राह अथेति यस्मात्केनलकर्मणोदुःखहेतुसंसारःसतिभगवज्ज्ञानेचनिवर्तते अथतस्मात्ससारनिवृत्त्यर्थेऽर्थभूतस्यपुरुषार्थयो ग्यस्यात्मनोजीवस्ययतोयस्यहरेरज्ञानादनर्थपरंपराश्वयोनेःकृकलासयोनिरित्यादिलक्षणासंसृतिर्यातद्व्यवच्छेदस्तस्यसंसारस्यनिवृत्तिर्यथाहरिभक्त्यास्यादितिय तस्तस्मात्तस्यहरेः ज्ञानजननींभक्तिमेव कुर्यादित्यन्वयः ३७ ज्ञानद्वाराभक्तेःसंसारोच्छेदकत्वमेतिभावेनाह वासुदेवइति सध्रीचीनेनप्राणायामादिवह्निनानिर्दग्धमलेनांतःकरणेनसमाहितःसम्यक्स्थापितः सध्रीचीनेननिष्कामेनपुरुषे

अर्थेह्यविद्यमानेपिसंसृतिर्ननिवर्तते ॥ मनसालिंगरूपेणस्वप्नेविचरतोयथा ३६ अथात्मनोर्थभूतस्ययतोनर्थपरंपरा ॥ संसृतिस्तद्व्यवच्छेदोभक्त्यापरम याहरौ ३७ वासुदेवेभगवतिभक्तियोगःसमाहितः ॥ सध्रीचीनेनवैराग्यंज्ञानंचजनयिष्यति ३८ सोचिरादिवराजर्षेस्यादच्युतकथाश्रयः ॥ शृण्वतःश्र द्दधानस्यनित्यदास्यादधीयतः ३९ यत्रभागवताराजन्साधवोविशदाशयाः ॥ भगवद्गुणानुकथनश्रवणाव्यग्रचेतसः ४० तस्मिन्महन्मुखरितामधुभिच्च रित्रपीयूषशेषसरितःपरितःस्रवंति ॥ तायेपिबंत्यनुसवंनृपगाढकर्णैस्तान्नस्पृशंत्यशनतृड्भयशोकमोहाः ४१ एतैरुपद्रुतोनित्यंजीवलोकःस्वभावजैः ॥ नकरोतिहरेर्नूनंकथामृतनिधौरतिम् ४२ प्रजापतिपतिःसाक्षाद्भगवान्गिरिशोमनुः ॥ दक्षादयःप्रजाध्यक्षानैष्ठिकाःसनकादयः ४३ मरीचिरत्र्यंगिरसौपुल स्त्यःपुलहःक्रतुः ॥ भृगुर्वसिष्ठइत्येतेमदंताब्रह्मवादिनः ४४ अद्यापिवाचस्पतयस्तपोविद्यासमाधिभिः ॥ पश्यंतोपिनपश्यंतितद्विष्णोःपरमंपदम् ४५ शब्दब्रह्मणिदुष्पारेचरंतउरुविस्तरे ॥ मंत्रलिंगैर्व्यवच्छिन्नंभजंतोनविदुःपरम् ४६

णेतिवा यद्यपिभक्तेःपूर्वभाविवैराग्यंतथापिपश्चात्दृढंकृतवतीत्यतोवैराग्यंजनयिष्यतीतिज्ञानंद्विविधं ॥ ३८ ॥ भक्तियोगस्यसाधनमाह सोचिरादिति अच्युतकथाआश्रयोयस्यसतथा अनेनह रिकथाभक्तियोगस्यसाधनमच्युतकथाधिकारप्रकारमाह शृण्वतइति श्रद्धादिगुणसंपत्तिरधिकारलक्षणम् ३९ कुत्रेयसंभूयतइतितत्राह यत्रेति अव्यग्रचेतसस्तदेकचित्ताः ॥ ४० ॥ तस्मिन्सतां समाजेमहद्भिर्मुखरिताःशब्दात्मनानिर्गमितायास्ताःसरितस्तान्पुरुषान् ४१ अशनादिस्पर्शफलमाह एतैरिति एतैरशनादिभिःस्वभावजैःसहजैर्हरिकथामृतानिधिरातिविघ्नफलैः ४२ अधुनाश नाद्युपद्रवविधुरेणापिसाकल्येनश्रीहरिज्ञानंदुर्लभमित्याह प्रजापतिरित्यादिना प्रजापतिपतिर्ब्रह्माविरिंचश्चेतिकथ्यतइतिवचनात्प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा ४३ अहमेवांतोयेषांतेमदंताः ४४ ब्रह्मवा दित्वेपिवाक्पटुत्वाभावान्नपश्यंतीत्यतोवाचस्पतयइति यत्पश्यंतोपिनपश्यंतितद्विष्णोःपरमंपदमित्यन्वयः ॥ ४५ ॥ तत्साधनमानबाहुल्याभावात्तद्विषयज्ञानानुदयान्नपश्यंतिचेदत्राह शब्देति निर्दोषःशब्दआगमइतिनिर्दोषशब्दराशौदुष्पारेऽनंते कुतइत्यतउक्तं उरुविस्तरइति चरंतोजिज्ञासयावर्तमानाअपिमंत्रलिंगैर्वेदोक्तलक्षणैर्व्यवच्छिन्नमुक्तमात्रंनतुसम्यगुक्तं एवंविधपरंपरमात्मा नंभजंतउपासमानाअपितत्रविदुरित्यन्वयः विभ्रद्द्रापिंहिरण्मयंवरुणोवस्तनिर्णिजमित्यादिवेदोवदन्नप्यनुभवानारोहयितृत्वेनवक्तिअतोऽप्रसिद्धस्वरूपत्वेनसम्यक्नजानाति तस्यसेवापिनव्यर्थातत्प्रसादे

नानुभवारोहोपिक्रमेणस्यादिति तदुक्तं वेदोवदन्नपिहारिंनसम्यग्वक्तिकुत्रचित् । नारोहयत्यनुभवमप्रसिद्धस्वरूपतः । तथाप्यनुभवारोहःप्रसन्नेकेशवेभवेत् । किंचिदेवसम्यक्स्वयंचानुभवत्य सुमिति यद्वा मंत्राख्यैर्लिंगैर्हेतुभिर्व्यवच्छिन्नंक्रोडीकृतंकृष्णरामादिलक्षणंपरमंभजंतोपितत्प्रसादमंतरेणपरंव्याप्तंसाकल्येननविदुरिति । शबलंभजंतःपरंशुद्धंनविदुरित्यर्थोनुपपन्नः परमार्थभेदाभावेनै कस्मिञ्ज्ञातेऽन्यज्ञानस्यनांतरीयकत्वात् येनाश्रुतंश्रुतंभवतीतिश्रुतेश्चयथारामस्मरणेनकृष्णस्वरूपज्ञानंजाम्बवतस्तयोरेकत्वादित्याहुः ४६ नन्विदानीमायप्याक्षिप्तमपिचेतनसमवेतंज्ञानमदृष्टवशात्क स्मिंश्चित्कालेनुसधानलक्षणंकिंचिद्विशेषमापादयेत् अतोनुसंधानाननुसंधानेयुक्तेइतितत्राह सर्वेषामिति इहकर्मभुविसर्वेषांजंतूनांसंततंदेहपोषणेप्रज्ञाबुद्धिःसमायत्तासततास्ति नृणांतयाप्रज्ञयाकोवि शेषः स्वरूपानुसंधानलक्षणःसमापन्नो नकोपीत्यन्वयः त्वत्पक्षेत्वदृष्टादीनांमिथ्यात्वेनार्थक्रियायामसामर्थ्यादेवनकस्यचिदैक्येनसंधानमवश्यंभावीति ४७ जीवन्मुक्त्यवस्थायामपिजीवात्मत्वा हानेर्हरेर्भेदःसत्यइतिभावेनस्वरूपत्वासिद्धयेसाधनमाह लब्ध्वेति इहबहुजन्मनामंतेभगवद्बुद्धोधितपूर्वादृष्टविशेषान्मनुष्यत्वंलब्ध्वा ममाहमितिदेहाद्यसद्ग्रहंसंसारेदेहीहित्वात्मसृत्यात्मज्ञानेनेदंकलेवरं विहाययःसंसारीजीवात्माविशिष्यते नतुब्रह्मेत्यन्वयः ४८ हरिप्रसादंविनातज्ज्ञानंनस्यात्तस्मिन्सत्युत्पद्यमानस्यज्ञानस्यफलमाह यदेति यदात्मेतितूपगच्छतिग्राहयंतिचातिसूत्रोक्तप्रकारेणात्मभावितः ममस्वामीहरिर्नित्यमितिभावेनोपासितोभगवान्यस्योपासकस्यानुगृह्णात्यात्मानंप्रकाश्यानुभवमुत्पादयति सपुमाँल्लोकेवेदेचपरिनिष्ठितांमतिंजहाति बाह्यपदार्थविषयांसंविदमपहायपरमात्मानमेवस वेंद्रियैरनुभवन्नास्तइत्यन्वयः अनेनोपासकस्यमुक्तिकल्पनेकथाध्वनयति तदुक्तं यदात्वनुभवीभूयाच्छब्दमात्रानुरोधनम् । त्यक्त्वाथतंविदुःप्राज्ञास्त्यक्तवेदइतिस्मह । यदैवत्यक्तवेदःस्या

सर्वेषामपिजंतूनांसततंदेहपोषणे ॥ अस्तिप्रज्ञासमायत्ताकोविशेषस्तयानृणाम् ४७ लब्ध्वेहांतेमनुष्यत्वंहित्वादेहाद्यसद्ग्रहम् ॥ आत्मसृत्याविहायेदंजीवात्मासाविशिष्यते ४८ यदायस्यानुगृह्णातिभगवानात्मभावितः ॥ सजहातिमतिंलोकेवेदेचपरिनिष्ठिताम् ४९ तस्मात्कर्मसुबर्हिष्मन्नज्ञानादर्थकाशिषु ॥ मार्थदृष्टिंकृथाःश्रोत्रस्पर्शिष्वस्पृष्टवस्तुषु ५० स्वलोकंनविदुस्तेवैयत्रदेवोजनार्दनः ॥ आहुर्धूम्रधियोवेदंसकर्मकमतद्विदः ५१

दथास्मान्मुच्यतेभयादिति । निर्दोषशब्दलक्षणवेदप्रहाणेबौद्धराद्धांतानुप्रवेशःस्यादित्यतउक्तं प्रायस्तुवैदिकाएवरुद्राद्याअपिवैपुरेति आदिशब्देनमुक्तियोग्यमात्रंगृहीतं पुरेत्यनेनेजन्मप्रभृतिवै दिकत्वमस्तीतिज्ञापयति प्रायइत्यनेनत्यक्तवेदत्वंपश्चादिति तदप्येतद्द्वयंकस्यमुख्यमित्यतउक्तं वैदिकस्त्यक्तवेदश्चब्रह्मैवैकःप्रजापतिरिति । रुद्रादीनांकथंकारंपश्चादपित्यक्तवेदत्वंप्राप्तमित्यत उक्तं ततस्तुकेशवंभक्त्यासंपूज्यबहुजन्मसु त्यक्तवेदत्वमापन्नाःप्रसादात्परमेष्ठिनइतिकेवलंवेदशब्देनजानन्वैदिकउच्यते वेदंविनाप्यनुभवाज्जानंस्तुत्यक्तवैदिकइत्यनेनामिथोविरुद्धयोर्वैदिकत्यक्तवेद शब्दयोरेकाधिकारणत्वंकथंयुज्यतइतीदंचोद्यमपनोदितं तत्त्वंवेदानुसारेणचिंतयन्वैदिकोभवेत् । वेदऊहामनुसरेद्यस्यसत्यक्तवैदिकइत्यनेनवेदशब्देनज्ञातृत्वंतमंतरेणानुभवितृत्वंचकथांविविच्यतइति चोद्यंपरिहृतं त्यक्तवैदिकस्त्यक्तवेदराशिरित्यर्थः ४९ उपसंहरति तस्मादिति यस्माज्ज्ञानेनैवमोक्षस्तस्मादज्ञानाद्भगवत्तत्त्वापरिज्ञानादर्थकाशिषु प्रयोजनत्वेनप्रकाशमानेष्वग्निष्टोमादिलक्षणे षुकर्मस्वर्थदृष्टिंमाकृथानकुरुइत्यन्वयः तत्प्रवृत्तौनिमित्तमाह श्रोत्रस्पर्शिष्विति अपामसोमममितिश्रवणेश्रोत्रसुखंस्पृशंतीति श्रोत्रस्पर्शीनितेषु । हेयत्वेकारणवक्ति अस्पृष्टवस्तुष्विति परमा त्माख्यवस्तुसंबंधगंधरहितेषु ५० अज्ञानादित्युक्तंविवृणोति स्वलोकमिति येकर्मनिष्ठास्तेयत्रलोकेजनार्दनोदेवोस्तितंस्वलोकस्वेनप्राप्यंवैकुंठादिस्थानंनविदुरित्यन्वयः अनेनवैकुंठादिस्थानमीदृ शमितिनजानंति किमुतहरिमित्यर्थात्ध्वनितंभिविज्ञापते अन्यथाविदुश्चेत्याह आहुरिति धूम्रेधूमरतेधूममार्गेधीर्येषांतेधूम्रधियःतत्रनिमित्तमाह अतद्विदइति तस्यवेदस्यतत्त्वंब्रह्मलक्षणंनविदं तीति कर्मणासहवर्ततइतिसकर्मकस्तम् ५१

कर्मविनान्यन्नवक्तीतिसकर्मकत्वमित्ययमविवेकइत्याह आस्तीर्येति बृहतांबहूनांवधात्संज्ञपनलक्षणात् पश्चाहमितिमानीत्वंकर्मनावैषिप्राचीनाग्रदर्भास्तरणंकृत्वापशुसंज्ञपनमेवजानासिनतुकर्मस्व रूपमित्यर्थः कुरुकर्मैवतस्मात्त्वंपूर्वैःपूर्वतरंकृतमित्यादिनाविधीयमानंयत्परंकर्मतन्नजानासीत्युच्यते नतुकर्ममात्रं ५२ कल्पोक्तद्रव्यसामग्र्याक्रियमाणस्यकर्मणःकथपरत्वाभावइतितत्राह तत्कर्मेति हरेस्तोषोनुग्रहलक्षणोयस्मात्तत्कर्म । तस्मात्ब्रह्मार्पणबुद्ध्याक्रियमाणस्यकर्मणःपरत्वं नद्रव्यसामग्र्या तस्यावरत्वेनदारिद्र्यहेतुत्वात् ननुममापिवेदविद्याधिकारित्वेनकर्मानुष्ठानस्यतत्पूर्वकत्व मस्तीतितत्राह साविद्येति ययाविद्ययातस्यहरेर्मतिर्ज्ञानमुत्पद्यते साविद्यावेदार्थज्ञानलक्षणानान्याअन्यात्वविद्याकर्मविषयाहेयपक्षइति कोसौहरिर्येनतज्ज्ञानपूर्वकमनुष्ठितकर्मसफलंस्यादत्राह हरिरिति दुरितहरणशीलत्वाद्धरिर्देहभृतांजीवानामात्मास्वामीस्वयंसर्वव्यावृत्तःप्रकृतिर्मूलकारणमीश्वरोणिमाद्यैश्वर्यरूपएषांगुणानामधिकरणभूतोयःसहरिरितिज्ञातव्यम् ५३ हरिरेवंविधश्चेत्ततः किमत्राह तत्पादेति यतोयस्मात्क्षेमोभवेन्नृणांतस्यहरेःपादमूलंशरणंरक्षकं शरणंगृहरक्षित्रोरित्यभिधान ननुपित्रादीनांवयसिगतेपुत्रादीनामपिशरणत्वदर्शनात्किंविशिष्योच्यतइतितत्राह सवाइति भगवत्संपर्कात्पुत्रादीनांप्रियत्वात् हरेःप्रियतमत्वं । कुतइतितत्राह यतइति श्रीनारायणचरणारविंदशरणंगतस्यास्यसंसारिणोऽण्वपिभयंनास्तियतोऽथतस्माद्धरिः पुत्रादेःप्रेष्ठइतिकृत्वापुंस

आस्तीर्यदर्भैःप्रागग्रैःकार्त्स्न्येनक्षितिमंडलम् ॥ ततोबृहद्वधान्मानीकर्मनावैषियत्परम् ५२ तत्कर्महरितोषंयत्साविद्या तन्मतिर्यया ॥ हरिर्देहभृतामात्मास्वयंप्रकृतिरीश्वरः ५३ तत्पादमूलंशरणंयतःक्षेमोनृणामिह ॥ सवैप्रियतमोह्यस्थ यतोनभयमण्वपि ॥ इतिवेदसवैविद्वान्योविद्वान्स्वगुरुर्हरिः ५४ ॥ नारदउवाच ॥ प्रश्नएवंहिसंछिन्नोभवतःपुरुषर्षभ अत्रमेवदतोगुह्यंनिशामयसुनिश्चितम् ५५ क्षुद्रंचरंसुमनसांशरणेमिथित्वारक्तंषडंघ्रिगणसामसुलुब्धकर्णम् ॥ अग्रेवृ कानसुहृदोविगणय्ययांतंपृष्ठेमृगंमृगयलुब्धकबाणभिन्नम् ५६

स्तत्पादमूलंशरणमित्यन्वयः एवंवेत्तुरेवविद्वत्तानानेवंविदइत्याह इतीति इतिशब्दोहेत्वर्थः यस्माद्धरिश्चरणशरणस्यमोक्षादिसर्वपुरुषार्थावाप्तिस्तस्माद्यएवंवेदसवाएवविद्वान्नान्यः कुतः स्वगुरुःस्वापेक्षिताशेषज्ञानोपदेष्टा तत्रहरेःसन्निधानविशेषात्तत्सामर्थ्यमस्येतिभावेनाह हरिरिति अनेनगुर्वादिशब्दप्रयोगेणदेवादीनांमुख्यविद्वत्तेत्याह ५४ अत्रेति निशामयशृणु ५५ स्वा भीष्टप्रकाशनायस्वयमेवव्याचष्टे सुमनसामिति सुमनसांसमानधर्माणांपुष्पवत्कोमलशरीराणांशरणआश्रमे अन्यत्रपुष्पाश्रयेवने क्षुद्रंपुष्पमधुगधवदल्पं किंतत्काम्यकर्मविपाकजंप्रवृत्तकर्मफलंत्रि षयसुखलेशंजैह्वचोपस्थादिविषयं चरंचरत भुंजानमितस्ततोगत्वाविचिन्वंतमन्विच्छंतंतदर्थित्वामिथुनीभूयतदाभिनिविष्टचेतनंषडंघ्रिगणसामगानवत्भ्रमरनिकरसुंदरगानवदतिमनोहरस्त्रीजनसंला पेषुअतितरामत्यंतंप्रलोभितौकर्णौयस्यसतथातं तदेकमग्नश्रोत्रमित्यर्थः कुतोऽग्रेवृकान्वृकसधर्मानसुहृदः असुलक्षणमायुर्हरतोहोरात्रादिकालविशेषानविगणय्यागणयित्वायांतंक्रीडागृहेविहरंत मित्यर्थः पृष्ठेपरोक्षमवस्थितःउपशयेस्थितोलुब्धकसमानःकृतांतःशरसमेनादृष्टेनयमात्मानपराविध्यति तमिममात्मानजीवंभिन्नहृदयंमृगपर्यालोचनयालोच्यचद्रष्टुमर्हसीत्यर्थः कथमिवमृगयुहतं मृगंहरिणमिवेति ५६

मद्वाक्येश्रद्धाचेद्धितमुपदिशामीत्याह सत्वमिति यःपूर्वंकर्मठःसत्वंभगवच्चेष्टितंचेष्टायस्यसतथातं मृगस्येवविषयानन्विच्छतोजीवस्यचेष्टितमितिवा विचक्ष्वपश्य आत्मनस्तत्त्वचित्तंपूर्वकृतंभरणस्य मथमंतःकरणविशेषमतःस्थितेहृदिसर्वपापहरेहृत्वान्निहरौनियच्छतत्रैवस्थापय कर्णधुनींकर्णधारामिवस्थितां चिंचिंबुद्धिंचहरौस्थापय कर्णादीद्रियप्रवृत्तिहेतुभूतांवा कर्णाख्यधुनींवा तत्कथाश्रवणे बुद्धिंचतद्गुणनिर्णयेवा असत्तमानांविषयिणांयूथस्यगाथाविषयवार्ताविदाकारोयस्मिन् तमंगनाश्रमंजहि हंसोनिर्दोषःपरमात्मामम शरणमितिकृत्वाप्रीणीहितृप्तोभव यद्वा हंसानांसंन्यासिनांशरणंप्रीणी हीति क्रमेणसाधनसामग्र्यनुसारेणविरमसंसाराद्विरताभूयाइत्यन्वयः ५७ राजातावदियंतंकालंमयाभाषितं तदस्यहृद्गतंनाभूत्प्रतिवाक्याश्रवणादितिसंशयनिरासायाह श्रुतमिति श्रुतश्रुति प्रसिद्धमन्वीक्षितंविचारितमात्मयोग्यज्ञानंयद्भगवानभाषतनैतन्ममोपाध्यायाजानंति तत्रहेतुमाह किंनेति प्रथमंत्वन्मुखाच्छ्रुतंपश्चादन्वीक्षितमाम्रेडितमितिवा ५८ अथकितत्राह संशयइति अत्रास्मि न्नर्थेमेसंशयोनच्छिन्नःअल्पत्वान्मयानच्छेदितइति नेत्याहतत्कृतइति तत्कृतेतदर्थविषयेमहान्संशयइत्यर्थः । सूक्ष्मत्वेनाज्ञातविषयत्वात् महत्त्वं नतुस्थूलपरिमाणत्वादितिभावेनाह ऋषयइति कुत्रमुह्यंतीत्यत्राह यत्रेति यत्रसंशयार्थेचक्षुरादींद्रियव्यापारागोचरत्वादित्यर्थः अतस्त्वांपृच्छामीतिशेषः ५९ कोसौसंशयइत्यत्राह कर्माणीति इहपुमान्येनदेहेनकर्माण्यारभतेतस्यप्रारब्धकर्मक्षयेतं

अस्यार्थःसुमनसांसमानधर्माणांस्त्रीणांशरणेआश्रमेपुष्पमधुगंधवत्क्षुद्रंकाम्यकर्मविपाकजंकामसुखलवंजैह्वयोपस्थादिविचिन्वंतंमिथुनीभूयतदभिनि वेशितमनसंषडंघ्रिगणसामगीतवदतिमनोहरवनितादिजनालापेष्वतितरामतिप्रलोभितकर्णमग्रेवृकयूथवदात्मनआयुर्हरतोऽहोरात्रांतान्कालविशेषान विगणय्यगृहेषुविहरंतंपृष्ठतःपरोक्षमनुप्रवृत्तोलुब्धकःकृतांतःशरेणयमिहपराविध्यतितमिममात्मानमहोराजन्भिन्नहृदयंद्रष्टुमर्हसीतियथामृगयुहतंमृगमि ति॥सत्वंविचक्ष्वमृगचेष्टितमात्मनोंतश्चित्तंनियच्छहृदिकर्णधुनींचचित्तिम्॥जह्यंगनाश्रममसत्तमयूथगाथंप्रीणीहिहंसशरणंविरमक्रमेण५७॥ राजोवाच॥ श्रुतमन्वीक्षितंब्रह्मन्भगवान्यदभाषत ॥ नैतज्जानंत्युपाध्यायाःकिंन्नब्रूयुर्विदुर्यदि ५८ संशयोत्रनमेविप्रसंछिन्नस्तत्कृतेमहान् ॥ ऋषयोपिहिमुह्यं तियत्रनेंद्रियवृत्तयः ५९ कर्माण्यारभतेयेनपुमानिहविहायतम्॥ अमुत्रान्येनदेहेनजुष्टान्यसकृदश्नुते ६० इतिवेदविदांवाचःश्रूयंतेतत्रतत्रह ॥ कर्मचक्रि यतेप्रोक्तंपरोक्षंनप्रकाशते ६१ ॥ नारदउवाच ॥ येनैवारभतेकर्मतेनैवामुत्रतत्पुमान् ॥ भुंक्तेह्यव्यवधानेनलिंगेनमनसास्वकम् ६२

देहंविहायामुत्रपरलोकेसपुमान्येनप्रेताख्येनजुष्टानिकर्मफलानिअश्नतइतियत्कथमन्यःकर्तान्योभोक्तेत्यकृताभ्यागमादिदोषापत्तेः ६० तदप्रामाणिकमितिचवक्तुंनशक्यमित्याह इतीतिश्रूय तइत्यनेनश्रुतयःस्मृतयोपिगृह्यंते तेनाबालवृद्धप्रसिद्धिर्द्योत्यते अतोमहान्संशयइत्यर्थः अनेनदेहव्यतिरिक्तात्मसद्भावेकथमितिसंशयोयुज्यते सएवनास्ति देहभस्मीभावेनतस्यापिभस्मीभूत त्वादितिमतमपिप्रत्युक्तं आगमस्याप्रामाण्ये तद्गुरुवाक्यस्यापिसमन्यायःस्यादिति किंच स्वर्गादिकामैर्जनैःकर्मक्रियते तत्परोक्षपश्चान्नप्रकाशतेनष्टत्वादतस्तादृशंकर्माऽर्थफलंनददाति नहिमृतः पितापुत्रायानीयकदलीफलंराति।तियुज्यतइत्ययमन्योपिसंशयः ६१ प्रथमप्रश्नंप्रत्याह येनेति लिंगशरीरंतस्यमनःप्रधानत्वाल्लिंगेनमनसेतिसामानाधिकरण्यं मनसाप्रेरितेनयेनलिंगेनदेहेन पुमान्कर्मारभतेतेनैवामुत्रस्वर्गादावव्यवधानेनप्रत्यक्षेणकालेनस्वकंकर्मभुंक्तेतत्फलंसुखदुःखलक्षणमनुभवतीत्यन्वयः स्थूलशरीरस्यलिंगनिमित्तत्वात्तन्नाशेपिकर्तुर्लिंगस्याविनष्टत्वान्नाकृताभ्यागमा दिदोषप्रसक्तिःसूक्ष्मरूपेणसत्त्वात् । लिंगेनलीनकर्मफलज्ञापकेनमनसातत्फलानुभवोपपत्तेरितिवा ६२

कथमिवस्वप्नकालेश्वसंतंप्राणवृत्तिमंतंपर्यंकेशयानंदृष्टिविषयंदेहमुत्सृज्यपुरुषोभोक्तातादृशेनशयनेशयानशरीरसदृशेनइतरेण पतितदेहाविलक्षणदेहेनवात्मानिमनस्याहितंसंन्निहितंकर्मभुंक्तेएतदुक्तंभवति स्थूलदेहस्यशय्यायांशयनत्वात्स्वप्नभोगनिमित्तकर्मोपार्जितेनदेहेनांलिंगिनएवयथाभोक्तृत्वमत्राप्येवमिति आत्मन्याहितमित्यनेनद्वितीयप्रश्नोपिपरयुक्तइतिज्ञायते ६३ ननुसाक्षात्कर्तृत्वंभोक्तृत्वंमनसोलिंगस्योतोभयोस्तद्भर्तावेतिसंशयनिरासार्थमाह ममेति यःपुमान्ममेदंसुखसाधनमितिमनसासंकल्प्यकृष्णामित्रस्याहितान्नेःपुत्रोसावहंनारायणमित्रोयाज्ञिकःकथंस्यामितिवाचावदन्यद्यत्कर्मकर्तुंगृह्णीयादुपादत्तेसएवपुमांस्तद्राद्धंसिद्धंकर्मभुंक्ते येनभुक्तशेषेणकर्मणापुनर्भवःपुनरुत्पत्तिर्मर्त्यलोकइतिशेषः तस्मात्साक्षात्कर्ताभोक्ताचपुरुषएवतत्रमनसोंतरंगत्वमितिभावः अनेनजन्मांतरेपिकर्मणःफलदातृत्वप्रतीते.किंपुनःपरलोकइतिदर्शितं ६४ ननुकर्मणोदेहाद्यारंभकत्वंकथंसंजाघटीति आचरणानंतरक्षणएवनष्टत्वादतएवमनसोप्यंतरंगत्वमितिनशक्यं कृष्णचापमुक्तशरवेगसंस्कारवत्कर्मणोपिकार्यकारणक्षमत्वोपपत्तिरंतरंगत्वंमनसोन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्यभिप्रेत्याह यथेति उभयेषांज्ञानकर्मेंद्रियाणामुभयविधैरीहितैश्चित्तमंतःकरणापरपर्यायमस्तीत्यनुमीयते तस्मिन्सतिज्ञानकर्मचोत्पद्यते असति आलोकादिसाधनसामग्र्यांसत्यामपि । तस्मात्तन्नियामकमंतःकरणंकिंचिदस्तीतिज्ञायतेयथा तथांतःकरणवृत्तिविषयेषुमनोव्यापारैःप्राग्देहजातंकर्मदृशंशुक्लरक्तकृष्णान्यतममितिलक्ष्यतेऽनुमीयतेदेहवत्तएवेदृशज्ञानसंभवात्कर्मणोदेहाद्यारंभकत्वंचयुक्तमितिबोद्धव्यं ६५ किंचप्राणिनांप्रवृत्तिवैचित्र्यदृश्यतेतदपिवासनावैचित्र्यंविनानचघटतइतिभावेनाह नानुभूतमिति यद्रूपंयस्यशुक्लादिरूपंतद्रूपं

शयानमिममुत्सृज्यश्वसंतंपुरुषोयथा ॥ कर्मात्मन्याहितंभुंक्तेतादृशेनेतरेणवा ६३ ममेतिमनसायद्यदसावहमितिब्रुवन् ॥ गृह्णीयात्तत्पुमान्राद्धंकर्मयेनपुनर्भवः ६४ यथानुमीयतेचित्तमुभयैरिंद्रियेहितैः ॥ एवंप्राग्देहजंकर्मलक्ष्यतेचित्तवृत्तिभिः ६५ नानुभूतंक्वचानेनदेहेनादृष्टमश्रुतम् ॥ कदाचिदुपलभ्येतयद्रूपंयादृगात्मनि ६६ तेनास्यतादृशोराजन्लिंगिनोदेहसंभवः ॥ श्रद्धत्स्वाननुभूतार्थंनमनःस्प्रष्टुमर्हति ६७ मनएवमनुष्यस्यपूर्वरूपाणिशंसति ॥ भविष्यतश्चभद्रंतेतथैवनभविष्यतः ६८

यादृग्यज्जातिलक्षणंयस्यतद्यादृक् यद्वस्तु स्वात्मनिक्वचित्कस्मिंश्चिद्देशेकदाचित्कालेऽनेनेदृग्देहेनादृष्टमश्रुतंवानुभूतमननुभूतंवात्मानिमनस्युपलभ्येततेनोपलंभेनपूर्वस्मिन्जन्मनिदृष्टंश्रुतमनुभूतमित्युपलभ्येतबुध्येतनत्वन्यथा । अनेनदेहेनजाग्रदवस्थायामदृष्टमश्रुतमननुभूतंनोपलभ्येतस्वप्नेकिंतुस्वप्नेदृष्टादिकमेवयथातथापूर्वस्मिन्जन्मनिदृष्टादिकमनेनदेहेनपश्यतीतिवा ६६ ननुकर्मणोदेहाद्यारंभकत्वंकथमित्यस्यचोद्यस्यपरिहारःकथस्फुटितइतितत्राह तेनेति यतःपूर्वकर्मानुसारेणदर्शनादिकंतेनतदनुसारेणास्यलिंगिनोदेहसंभवः तादृशःपूर्वानुसृतइतिश्रद्धत्स्वाविश्वासंकुरु कुतइत्यतउक्तमेवार्थंस्मारयति अननुभूतार्थमिति यतःपूर्वस्मिन्जन्मन्यननुभूतोयोर्थस्तंमनःस्प्रष्टुंनार्हतीतिइत्यन्वयः ६७ ननुदेहवन्मनसोप्यनेकत्वेकथमेतदुक्तघटतइत्याशंक्यामोक्षांलिंगशरीरवद्बाह्यांतःकरणमेकमेवेत्यभिप्रेत्याह मनइति मनसोनेकत्वेपूर्वानुभूतहितादिज्ञापनमनुपपन्नंस्यादित्यर्थः रूपशब्देपशौश्लोकेग्रंथावृत्तौहितादिष्विति यादवः स्वानुभवसिद्धसर्वानुभूतार्थोपि । कर्मणोदेहाद्यारंभकत्वंमुक्तंमनसासंयुक्तत्वादित्यतोवाह मनइति यथोततवमनोभविष्यतस्तथानभविष्यतःस्ववस्तुनोविषयंभद्रंशंसतिज्ञापयति तथामनुष्यस्यमनःपूर्वरूपाणिसात्त्विकानिकर्माणिशंसति यथानभविष्यतोवर्तमानस्यतवमनःपूर्वरूपाणिशंसत्येवंभविष्यतोपितावद्भद्रंज्ञापयतीतिवा ६८

१ कथंसंजाघटीतिपूर्वेणान्वयः २ यथामनएवपूर्वरूपाणिशरीराणिशंसतिज्ञापयति तथैव भविष्यतःस्वर्गादिकंगच्छतः नभविष्यतःवर्तमानस्यचतेतवभद्रंपूर्वोत्तरकालगतंपुण्यरूपमदृष्टमनएवशंसतिअस्तीतिज्ञापयति कथमन्यथा तवेदानींसाम्राज्याधिपत्यमुत्तरजन्मस्वर्गप्राप्तिःस्यादित्याशयः

ननुयद्दवादिपूर्वानुभूतमेवमनःस्प्रष्टुमर्हतीतिनाननुभूतामितितदयुक्तं यतःस्वप्नादौस्वशिरश्छेदनादिकमत्यंतादृष्टचरंदृश्यतेतत्राह अदृष्टमिति इहजन्मन्यदृष्टमश्रुतंवाकश्चिन्मनसिदृश्यतेतद्यथाघटतेतथा नुमंतव्यंघटनीयं कथमत्राह देशेति देशकालक्रियाआश्रयोयस्यदर्शनस्यतत्तथादेशांतरेशिरःकालांतरेछेदनक्रियांदृष्ट्वास्वप्नेतयोःसामानाधिकरण्यंभ्रांत्यापश्यतीति अथवानानुभूतमित्यनेनयदवा दितदनेनानुमीयते अत्रजन्मनियददृष्टादिकदृश्यतेमनासितद्यथापूर्वजन्मनिदृष्टंश्रुतमनुभूततथानुमानकर्तव्यं जाग्रतिबाह्यालीप्रदेशेपूर्वाह्णेचरंतमश्वंदृष्ट्वास्वप्नेयथातदवस्थंपश्यतितथाकर्माण्यपित थार्यावर्तेद्वापरेसंभूतोर्जुनःपंचतामुपेत्यकेरलदेशेकलिकालेजातोयदत्राहृष्टादिकपश्यतिकरोतिवातदार्यावर्तेद्वापरेनुष्ठितामितिज्ञातव्यं दृष्टश्रुतदर्शनादिमात्रएवदृष्टांतइतिनविरोधः ६९ ननुयदि पूर्वदृष्टादिकमेवेदानींदृश्यतेश्रूयतेइतिमतंतर्हिजन्मनामनंतत्वादहमहमिकयायुगपद्दर्शनादिकंप्रसज्येततदयुक्तंविरोधादत्राह सर्वइति येसर्वेशब्दादयोविषयाबहुजन्मस्विंद्रियद्वारेणमनसिप्रविष्टावासनारू पेणास्थितास्तेसर्वेंद्रियगोचराविषयाः सुमनसोदेवस्यहरेरिच्छयाक्रमानुरोधेनक्रममनुसृत्यमनसिजीवेवर्गशआयांति जवाद्वेगात्यांतिचनदीप्रवाहवदित्यन्वयः इंद्रियद्वारेणमनसिप्रविष्टाइंद्रियगो चराःशब्दादयः क्रमशोजीवेवर्गशः आयांतिपुनःसुष्ठुमनसोवेगाद्यांतिच सर्वपदार्थानामिहजन्मनिजन्मांतरेवामनसींद्रियद्वारेणप्रवेशात्संस्काररूपेअस्थिरत्वादिहादृष्टस्यवाश्रुतस्यानुभवोयुज्यते इत्यतोवाह सर्वइति दवीयसिदेशेकालेचानुभूतानामधुनानुभवःकथंघटतइत्यतोवाह सर्वइति अचिंत्यानंतेश्वरशक्तिःप्रयोजकेतिसंतोष्टव्यम् ७० जीवस्यमनआदेःस्वरूपत्वेऽनेकजन्मानुभूतपदार्थ संस्काराणामनेकत्वेनतदनुभवेनैवकालगमनात्कदाचिन्मुक्त्यनुदयेनयावज्जीवंसंसारएवस्यात् अस्वरूपत्वेलिंगशरीरादेः स्थूलदेहनाशएवनाशसंभवेनपूर्वदृष्टादिपदार्थदर्शनाद्यनुपपत्तिरितितत्राह

अदृष्टमश्रुतंचेहक्वचिन्मनसिदृश्यते ॥ यथातथानुमंतव्यंदेशकालक्रियाश्रयम् ६९ सर्वेक्रमानुरोधेनमनसींद्रियगोचराः ॥ आयांतिवर्गशोयांतिसर्वेसु मनसोजवात् ७० सत्त्वैकनिष्ठेमनसिभगवत्पार्श्ववर्तिनि ॥ तमश्चंद्रमसीवेदमुपरज्यावभासते ७१ नाहंममेतिभावोयंपुरुषेव्यवधीयते ॥ तावद्बुद्धि मनोक्षार्थगुणव्यूहोह्यनादिमान् ७२ सुप्तिमूर्च्छोपतापेषुप्राणायनविघाततः ॥ नेहतेहमितिज्ञानंमृत्युप्रज्वारयोरपि ७३

सत्त्वैकनिष्ठइति सत्त्वोजीवस्तदेकनिष्ठेतद्रूपेभगवत्पार्श्ववर्तिनिभगवद्विषयेमनसिइदंलिंगशरीरादिकमुपरज्यस्वेच्छयासंगमप्याप्यावभासते भिन्नतयेतिशेषः कथमिवचंद्रमसितमोराहुरिवमेघांधकारो वा लिंगशरीरादेरस्वरूपत्वेपिभगवदपरोक्षज्ञानंविनास्थूलदेहनाशएवनाशाभावाच्चिरायुष्ट्वेनास्थितिसंभवात्पूर्वकर्मनिमित्तसुखदुःखानुभवोघटतइतिभावः यद्वा सत्त्वगुणस्यैकत्वनिष्ठोत्कर्षोयस्मिंस्त त्सत्त्वैकनिष्ठंतस्मिन्भगवत्पार्श्ववर्तिनीत्यनेनसत्त्वगुणोत्कर्षंलक्षयति अन्यथातन्नस्यादेवंविधमनसिइदंदुःखादिकमुपरज्यावभासतेप्रतीयतेनिदर्शनंव्याख्यातार्थम् ७१ नन्वेवंतर्हिकियंतंकालमिदंदुः खादिकमवभासतेइतितत्राह नाहमिति यावत्पुरुषेऽनादिमानयमहंममेतिभावोनव्यवधीयतेतिरोहितोनष्टोनभवति तावद्बुद्धिमनोक्षार्थगुणव्यूहःसंसारोपिनतिरोहितोभवतीत्यर्थः अनादिमानिति व्यूहविशेषणवाअनेनसंसारस्यामिथ्यात्वंनिराचष्टे अक्षमिंद्रियंश्रोत्रइत्यभिधानम् ७२ ननुयद्यहंममेतिभावतिरोभावःपुरुषार्थस्तर्हि सुप्त्यादौतत्सद्भावात्तदनुदयः कथमत्राह सुप्तीति सुप्त्यादौ प्राणानामिंद्रियाणामयनस्यप्रवृत्तिलक्षणस्यविघाततोनिरोधादभावादहमितिज्ञानंनेहतेनाभिव्यज्यते तथापिस्वरूपेंद्रियेणास्त्येवसुखमहमस्वाप्समित्युत्तरकालीनानुभवदर्शनात्तदातदभावेपरामर्शा नुपपत्तेः उपतापः पुत्रादिवियोगदुःखानलज्वालाप्रवेशनं मृत्युरपमृत्युरत्रदेवदूतैर्नीतस्यकिमर्थमानीतोयंनयतमन्यरथानमितिवचनात् प्रत्यानयनदर्शनानुभवात् साक्षाद्देहवियोगलक्षणमरणंह मितिज्ञानसंदेहात् प्रज्वारोतिरोगावस्था ७३

ननुहंतैवंतर्हिगर्भादेरुत्क्रांतस्यतत्कालीनसुखदुःखपरामर्शादर्शनादत्राह गर्भइति गर्भेवर्तमानस्यबाल्येवयसिस्थितस्यायूनःबालस्यपुंसोऽपौष्कल्यादनुपचितावयवत्वात् पंचपंचज्ञानकर्मभेदेनसंख्या तानींद्रियाणिमनश्चेत्येकादशविधमेकादशभ्योविधीयतेउत्पाद्यतेऽहंममेतिज्ञानाख्यंलिंगंलक्षणंनदृश्यते नज्ञायतेउक्तहेतोरित्यन्वयः यावान्यावाञ्छरीरस्योपचयस्तावादिंद्रियाणांपौष्कल्यंतस्मिन्नुपचिते तेषामितिनियमात्तन्निमित्तमहंममेतिज्ञानंतदभावेतदभावइति गर्भादौतदभावइत्यर्थः अत्रास्पष्टमात्रेदृष्टांतमाह चंद्रमसइति यथाऽमावास्यायांचंद्रमसोलिंगंशरीरंनदृश्यतेतथेति ७४ ननुचंद्रबिं बावरणनिवृत्तिवदयंगर्भवासादिलक्षणःसंसारोपिकालेनस्वतोनिवर्ततइतितत्राह अर्थइति अपिसंभावितेज्ञानलक्षणेर्थेऽविद्यमानेसत्यस्यजीवस्यसंसृतिर्ननिवर्ततेहियस्मात्तस्मान्निवर्तकमपेक्षितमित्य न्वयः निवर्तकानुदयेनिमित्तमाह ध्यायतइति शब्दादिविषयध्यानंप्रतिबंधकमित्यर्थः स्वप्नेप्रवर्तमानस्यपुंसःप्रबोधाद्यभावेऽनर्थागमोयथानिवर्तते तथेति विषयध्यानेनसंसारपरंपरास्यादित्य भिप्रायेणानर्थागमइत्युक्तं चंद्रबिंबावरणानांमेघादीनांवाय्वादिसद्भावएवकारणंप्रत्यक्षसिद्धमितिज्ञातव्यं ७५ देहात्मबुद्धेःसंसारस्यतत्त्वेनप्रतीतिःकथमित्याशंक्ययोन्यग्न्योरिवाचिदचितोःसंयो गलक्षणसंपर्कादौपचारिकीयंप्रतीतिरित्यभिप्रेत्यतत्स्वरूपंनिरूपयति एकमिति एकंलिंगंलिंगशरीरंषोडशविस्तरं कथं त्रिवृत्प्राणेंद्रियांतःकरणभेदेनात्रिविधं अनेनषोडशविस्तरत्वमवगतं कथं पंच विधंत्रिधाभिन्नयापंचविधयापंचप्राणाःपंचज्ञानेंद्रियाणिपंचकर्मेंद्रियाणीतिपंचदशविधंमनसाषोडशविध तदुक्तं प्राणेंद्रियातःकरणभेदेनात्रिविधमतं । पंचपचैवतेसर्वेप्राणाबुद्धींद्रियाणिच । कर्मेंद्रिया

गर्भेबाल्येप्यपौष्कल्यादेकादशविधंतदा ॥ लिंगंनदृश्यतेऽयूनःकुह्वांचंद्रमसोयथा ७४ अर्थेह्यविद्यमानेपिसंसृतिर्ननिवर्तते ॥ ध्यायतोविषयानस्यस्वप्ने नर्थागमोयथा ७५ एकंपंचविधंलिंगंत्रिवृत्षोडशविस्तरम् ॥ एषचेतनयायुक्तोजीवइत्यभिधीयते ७६ अनेनपुरुषोदेहानुपादत्तेविमुंचति ॥ हर्षंशोकं भयंदुःखंसुखंचानेनविंदति ७७ यथातृणजलूकाचनोपयात्यपयातिच ॥ नत्यजेन्म्रियमाणोपिप्राग्देहाभिमतिंजनः ॥ यावदन्यंनविंदेतव्यवधानेनक र्मणाम् ७८ मनएवमनुष्येंद्रभूतानांभवभावनम् ॥ यदक्षैश्चरितंध्यायन्कर्माण्याचिनुतेऽसकृत् ७९ सतिकर्मण्यविद्यायांबंधःकर्मण्यनात्मनः ॥ अतस्तद पबाधार्थंभजसर्वात्मनाहरिम् ८०

णिचतथातस्मात्पंचविधंस्मृतं । लिंगंषोडशकंप्राहुर्मनसासहतत्पुनरिति एषषोडशविस्तारोदेहश्चेतनयायुक्तोजीवःप्राणीत्युच्यते इतिशब्दोत्रसमाप्तिवचनः ॥ ७६ ॥ अनेनलिंगशरीरेणस्थूलदे हानुपादत्ते अनेनस्थूलदेहेनहर्षादिकमाप्नोति ७७ ननुयदानेनसंसारीस्थूलदेहानुपादत्तेतदाहर्षादिकंविंदते यदातान्मुंचतितदानिवृत्तहर्षादित्वेनमुक्तिःस्यादित्यत्राह यथेति तृणजलूकाकीट विशेषः यावदन्यतृणंनविंदेततावन्नोपयाति यावद्विंदेततावदेवापयातिपूर्वगृहीतंविसृज्यपश्चात्तृणांतरंयथायातितथाऽयंजनोम्रियमाणोपिपूर्वदेहाभिमतिनत्यजेदेहांतरप्राप्यपूर्वंत्यजतीत्यर्थः किमिति झटितिनत्यजतीतितत्राह व्यवधानेनेति कर्मणांप्राचीनानांव्यवधानेनविलंबफलदातृत्वेनहेतुनाअनेकेषांपूर्वेषांकर्मणासत्त्वेनभगवत्प्रसादमंतरेणविनाशानुपपत्तेः सर्वदेहवियोगासंभवेनमुक्त्यनुदयइति भावः ७८ अनर्थदर्शनेजातयाविरक्त्याकर्माकरणेनतत्समाप्तेर्देहारंभककर्माभावेनदेहाभावान्निर्वाणोपपत्तिरितितत्राह मनएवेति मनःसंप्रयुक्तैरक्षैश्चरितंकर्मध्यायंस्तदनुसारेणासकृत् कर्माण्या चिनुतेकरोतीतियत्तस्मान्मनएवभूतानांभवंसंसारंजन्मवाभावयतिउत्पादयतीतिभवभावनमनःप्रधानत्वद्योतनार्थएवशब्दः नाहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृदितिस्मृतेः ॥ ७९ ॥ अविद्यायां विषयेच्छायांसत्यांकर्मभवतितस्मिन्सत्यात्मनोजीवस्यबंधः कर्मण्यःकर्महेतुकइतियदतस्तदपबाधार्थंकर्मनिवृत्त्यर्थंसर्वात्मनापुत्रादिस्नेहत्यागेनहरिंभजेत्यन्वयः एनंजीवंबंधयामीतीश्वरेच्छापावा तस्ये च्छायाअपसरणार्थंनबंधयामीति ॥ ८० ॥

भजनंनामगुणोपसंहारस्तदर्थंतद्गुणानाह पश्यन्निति यतोहरेर्विश्वस्यस्थित्यादयःस्युस्तद्विश्वंतदात्मकंतद्व्याप्यंतदधीनसत्ताकंपश्यंश्चितयन्निति पूर्वेणान्वयः बत्तदधिकार्युपास्तियोग्यानांगुणानां स्थित्यादावंतर्भावाच्चदर्थंस्थित्यादिग्रहणम् ८१ नन्वेवमुपासीनस्यकदासाधनसामग्र्यामुक्तिःस्यादित्यत्राह भक्तिरिति । कृष्णेपूर्णानंदेहरावपरोक्षज्ञानजननीभक्तिः उपलक्षणमेतत् स्वगुरुभार त्यब्रह्मांतेषुस्वोत्तमेषुतत्तद्योग्यतानुसारेणानिष्कपटाभक्तिश्च जीवेषुस्वावरेषुयाचितस्यद्रवीभावतादया दयदानगतिशोषणेष्वितिधातोःतत्त्वविरोधिषुशोषणहेतुर्द्वेषश्चात्मनिस्वस्वरूपेऽकुंठज्ञानंहरिदर्शनानंतरंदेहादिव्यतिरेकेणज्ञानानंदरूपोहमित्यव्यवधानेननिरंतरानुभवलक्षणमितीयंसाधनसामग्रीयादियदास्यात्तदाकालव्यवधानमतरेणात्मनस्तवसंसारादपवर्गःक्रियासाध्यफलावाप्तिःस्यादित्यन्वयः देहादिव्यतिरेकेणचिद्रूपोहमितिस्फुटम् । सदैवानुभवोभक्तिर्विष्णौतद्दर्शनादनु । यस्यासौमुच्यतेक्षिप्रंसंसारान्नात्रसंशयइत्यनेनहेतुवाचितुशब्दसूचितेनोक्तएवार्थोनाद्वैतार्थः ८२ ननुप्रथमभाविवैराग्याख्यसाधनमंतरेणभक्त्यादिनाकथंमुक्त्युदयइत्यतःसिंहावलोकनन्यायेनतदाह अदृष्टमिति अदृष्टंस्वर्गादिफलंसस्यादिदृष्टफलवन्नंक्ष्येन्नश्यति भूतमुत्पन्नमिदंसर्वंजगदन्यथाऽनित्यंकथमिवस्वप्नदृष्टपदार्थसमंनश्वरत्वात्स्वप्नसमंनतुबोधनिवर्त्यत्वात् संसारस्थमिदंसर्वमनित्यत्वाद्वृथायतः । अतःप्राहुःस्वप्नसममप्राज्ञाजगदिदंमृषेतिवचनान्नमिथ्यात्वप्रपंचस्येतिअस्तुभूतमनित्यत्वात् स्वप्नसमंभविष्यच्चस्वप्नसमंनस्यादित्याशक्ययथाभूतमनित्यत्वात्स्वप्नसमंतथाभविष्यच्चसर्वमनित्यत्वेनस्वप्नसममित्याह भूतमिति सुप्तशब्दस्यकथंस्वप्नार्थत्वमपर्यायत्वादितीयमाशंका सुषुप्तिस्वप्नयोश्चैवस्वर्गव्योम्नोस्तथैवच । अन्योन्यनामताज्ञेयामनोबुद्ध्योस्तथैवचेत्यनेनपरिहर्तव्येति सर्वमनित्यंचेन्नित्यंवस्तुकिंतदाह सर्वरहोरहइति सर्वरहःसर्वशास्त्रप्रतिपाद्येषुरहस्यगुरूपदेशत्वाद्रहइतिस्वभक्तदोषात्स्वयंच

पश्यंस्तदात्मकंविश्वंस्थित्युत्पत्त्यप्ययायतः ८१ भक्तिःकृष्णेदयाजीवेष्वकुंठज्ञानमात्मनि ॥ यदिस्यादात्मनोभूयादपवर्गस्तुसंसृतेः ८२ अदृष्टंदृष्टवन्नंक्ष्येद्भूतंस्वप्नवदन्यथा ॥ भूतंभवद्भविष्यच्चसुप्तंसर्वरहोरहः ८३ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ भागवतमुख्योभगवान्नारदोहंसयोर्गतिम् ॥ प्रदर्श्यह्यमुमामंत्र्यसिद्धलोकंततोगमत् ८४ प्राचीनबर्हीराजर्षिःप्रजासर्गाभिरक्षणे ॥ आदिश्यपुत्रानगमत्तपसेकपिलाश्रमम् ८५ तत्रैकाग्रमनावीरोगोविंदचरणांबुजम् ॥ विमुक्तसंगोनुभजन्भक्त्यातत्साम्यतामगात् ८६ एतदध्यात्मपारोक्ष्यंगीतंदेवर्षिणानघ ॥ यःश्रावयेद्यःशृणुयात्सलिंगेनविमुच्यते ८७

निर्दोषतयासदास्थितंरहोब्रह्म तदुक्तं रहोब्रह्मतथापज्ञःस्वःसत्यमितिगीयतइति नित्यनिर्दोषंब्रह्मेतरत्सर्वमनित्यमसारंचेति विज्ञानंवैराग्यमितिभावः विरक्तयाभक्तिस्तयागुणोपसंहारलक्षणमुपासनंतेनापरोक्षज्ञानंतेनश्रीनारायणप्रसादस्तेनस्वयोग्यमुक्तिरितिक्रममुल्लंघ्य वैराग्यस्यसर्वत्रानुसंधानार्थंपश्चादप्युक्तमितिज्ञातव्यम् ८३ उपसंहरति भागवतमुख्यइति हंसयोर्जीवपरमात्मनोर्गतिंसच्चिदानंदलक्षणांहरेर्जगदुत्पत्त्यादिलक्षणांजीवस्यतदधीनत्वादिलक्षणांवा सिद्धजातिषुनारदस्यप्राधान्यद्योतनायप्रथमपादस्याक्षराधिक्यम् ८४ सर्गःस्वभावनिर्मोकनिश्चयाध्यायसृष्टिष्वित्यभिधानात्प्रजानांस्वभावविद्याधर्मादिपुरुषार्थरक्षणे तत्परिपंथिनिरासेनेतिशेषः ८५ विमुक्तसंगोनिष्कामस्तस्यहरेःसाम्यतानिर्दोषत्वलक्षणाम् ८६ एतस्येतिहासस्याभ्यासेनकिंफलमुदेतियेनायमवश्यंज्ञातव्यःस्यादन्यथानारदेनबाललीलाकथावद्विनोदार्थमुक्तंफलानुक्तेरितिपरीक्षितोहार्दंचोद्यंशुकःपरिहरतीत्याह एतदिति अधिकात्मनःपरमात्मनोधिगतात्मनःप्रत्यक्षसिद्धस्यजीवात्मनोवास्वरूपंपारोक्ष्यंपरोक्षतयाशब्दलक्षणतयागीतं शब्दितंनसाक्षादुक्तंदेवप्रियत्वात् परोक्षप्रियाइवहिदेवाइतिश्रुतेरित्यर्थः देवर्षिणेत्यनेननारदस्यविनोदकथाकथनस्वभावोन [illegible]ध्वनयति लिंगेनशरीरेणमुच्यतेरहितोभवतीत्यनेनतृतीयावचनेनपूर्वमपिस्वरूपाद्भिन्नामितिध्वनयति स्वरूपभूतदेहेनसहसैवगच्छतीतिच सोनानंदाद्विमुकआनंदीभवतीतिश्रुतेः ८७

१ वृथायतइत्येतन्मृषेत्यस्यव्याख्यानम् मृषाश्रुर्नंदूनितिवत्

नकेवलमिदंप्राचीनबर्हिषःप्रयोजनंकिंतुसर्वेषामपीतिभावेनपुनरुक्तंविशिनष्टि । एतदिति मुकुंदस्ययशसासहितमेतत्पुरंजनोपाख्यानमात्मशौचमात्मनोमनसःशुचितायस्मात्तथा पारमेष्ठ्यं
मेष्ठिनःसर्वोत्तमस्यहरेर्ज्ञानंपरमसाधनमधिगच्छतिगुरोःसकाशाज्जानाति भवेसंसारेयस्मिन्जन्मानिजानातिअस्मिन्नितिवा । अनेनसंसारभ्रमएवनिवार्यते नतुतद्धंयइतिमंद.शंकांनिवारयति मु
ति ८८ शिष्टजनेष्वेकेनमैत्रेयेणाधिगतत्वादेतच्चावश्यमधिगंतव्यमितिभावेनाह अध्यात्मेति मयामैत्रेयनाम्ना गहनत्वादद्भुतमिदंनारदेनप्राचीनबर्हिषेउपदिष्टमध्यात्मपारोक्ष्यमधिगतात्गुरुमुख
दधीतमेवतवोपदिष्टमतएवत्वयाप्यतिश्रद्धयाधीत्याभ्यसनीयमितिशेषः नन्वेतदधिगमेनयदिवेदविषयोपिसंशयश्छिन्नःस्यात्तर्ह्यधिगंतव्यांतराभावेनधन्यःस्यामतःकथंनिर्णयःस्यादत्राह एवंत्र
यःपुंसोजिज्ञासोस्त्रय्यआश्रयस्त्रिवेदीविषयःसंशयोध्यात्मस्वरूपेछिन्नएवामुत्राधिदैवादिस्वरूपेचसशयोममछिन्नोतएवतवापिछिन्नःस्यादितिशेषः अनेनपुरंजनोपाख्यानस्यवेदविषयत्वप्रतीतिस्तत
श्रद्धयाऽध्येयमितिसिद्धं यद्वा । एतदध्यात्मपारोक्ष्यमधिगतंयथा एवंत्रयीचाधिगताएकविषयात् ततःकिंफलमत्राह आश्रयइति पुंसआश्रयइहामुत्रचसंशयश्छिन्नोभवतीत्येतत्फलंभवतीत्य
अतिगहनंजलनिधिवत्क्षुराग्रमिवदुर्ग्रहंनिशितं तीक्ष्णंपुरंजनोपाख्यानंव्याख्याछलेनमयातारीतरणिरिवव्यामेतल पवनात्मजइवपयोराशिंक्षुरधारामिवनिगदनो (?) तारिषमध्यात्मपारोक्ष्यम ८९
तिश्रीभागवतेमहापुराणेच०विज०टी०एकोनत्रिंशोध्यायः ॥ २९ ॥ ७ ॥ अव्यक्तस्वभावोहरिस्तपआदिसाधनसामर्थ्येनप्रसन्नोव्यक्तोभवतीत्येतद्रुद्राद्युत्तमत्वचनिरूप्यतेस्मिन्नध्याये तत्रपर्व
क्तप्रमेयंविस्तरतःश्रोतुकामोविदुरोमैत्रेयंपृच्छति ।येत्वयेति रुद्रगीतेनसदाशिवोपदिष्टेनस्तोत्रेणहरिंप्रतोष्यकांसिद्धिंपुरुषार्थरूपांप्रापुरित्यन्वयः १ विष्णुतद्भक्तभक्तानांसिद्धिरस्त्येवसातुकी

एतन्मुकुंदयशसाभुवनंपुनानंदेवर्षिवर्यमुखनिःसृतमात्मशौचम् ॥ यःकीर्त्यमानमधिगच्छतिपारमेष्ठ्यंनास्मिन्भवेभ्रमतिमुक्तसमस्तबंधः ८८ अध्यात्म
पारोक्ष्यमिदंमयाधिगतमद्भुतम् ॥ एवंस्त्रियाश्रयःपुंसश्छिन्नोमुत्रचसंशयः ८९ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ वि
दुरउवाच ॥ येत्वयाभिहिताब्रह्मन्सुताःप्राचीनबर्हिषः ॥ तेरुद्रगीतेनहरिंसिद्धिमापुःप्रतोष्यकाम् १ किंबार्हस्पत्यमिहवापरत्रवाकैवल्यनाथप्रियपार्श्वव
र्तिनः ॥ आसाद्यदेवंगिरिशंयदृच्छयाप्रापुःपरंनूनमथप्रचेतसः २ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ प्रचेतसोंतरुदधौपितुरादेशकारिणः ॥ जपयज्ञेनतपसापुरंजनमतोषयन्

तिभावेनपृच्छतीत्याह किंचेति तदेतत्प्रेयइतिश्रुतेः कैवल्यनाथश्चासौप्रियश्चकैवल्यनाथप्रियस्तस्यकैवल्यनाथप्रियस्यविष्णोः कैवल्यस्यनाथःकैवल्यनाथस्तस्यकैवल्यनाथस्यप्रियोरुद्रस्तस्यवापा
र्तिनः समीपेवर्तमानाःपुरुषाइहलोकेथवामुष्मिँल्लोकेकिंपुरुषार्थलक्षणंसुखंनाहंतीति सर्वमर्हंति तत्रप्रचेतसोयदृच्छयादेवेच्छयागिरिशमासाद्यपरमुत्कृष्टंसुखंनूनंकिंप्रापुरित्यन्वयः गिरेर्ब्रह्मणःप्रसादेन
स्वंयस्यसगिरिशः तंब्रह्मागिरिरित्याचक्षतइतिश्रुतेः गिरिवाचिशेतइतिवागिरौकैलासेशेतइतिगिरिशः पूर्वत्रालुक्समासः शीङोडप्रत्ययश्च पृपालनपूरणयोरितिधातोः परंजगत्पालनमुक्ति
णपूर्णानंदमुक्तेति अनेनप्रचेतसोपानियोग्यानिकल्याणान्यर्हंति तेषुकिंमुख्यमापुरितिप्रश्नतात्पर्यार्थः २ जगत्पालनादिसर्वाःसिद्धीरापुरितिपरिहारंवक्तुमुपक्रमतइत्याह मैत्रेयइति ज
नरुद्रगीताख्यस्तोत्रयज्ञेन पुराणांशरीराणांजननाज्जन्मनाव्यंजयितृत्वात्पुरंजनोविष्णुःपुरेअंजनात्व्यंजनात्पुरंजनोजीवः । यतस्तपसापुरंजनजीवनामानमशोषयस्तेनपुरंजनोविष्णुमतं
प्रसादाभिमुखंचक्रुरित्यर्थद्वयद्योतनायपुरंजनपदंप्रायोजीत्यतःपूर्वोक्तःपुरंजनोनात्रोच्यते पुरेषुत्वंजनाज्जीवःपुरजनइतीरितः । पुराणांजननाद्विष्णुर्व्यंजनत्वंद्वयोरपीतिवचनात्सिद्धमिद
यमिति लृतुलसानांदंताः इचुयशानांतालुस्वरयतस्तकारशकारयोः स्थानसामीप्यात् उपूपध्मानीयानामोष्ठावित्यनुबंधोकारस्यैकस्थानत्वाच्चवाशोपयन्नतोषयन्नितियुज्यते ३

प्रचेतसांशांतेनभगवद्विग्रहयाजातयानुग्रहलक्षणयारुचातेषांकृच्छ्रंदुःखंशमयन् ४ मणिग्रीवःकंठामुक्तकौस्तुभः वितिमिरानिरस्तांधकराः ५ काशृदीप्तौ भ्राजद्भ्यांराजद्भ्यांकपोलाभ्यांयुक्तं
वदनंयस्यसतथा भ्राजदित्युक्त्यात्मनेपदेपरस्मैपदित्वंकाल्पनिकमितिध्वनयति ६ पीनानामायतानामष्टानांभुजानांमंडलस्यमध्येवक्षसिस्थितयालक्ष्म्यासहस्पर्धमानावर्ततमानाश्रीर्विकासलक्षणाय
स्याःसातथा अश्ववदाचरतीत्यश्वान्नित्यादौदर्शनादौपचारिकोयंप्रयोगः नहिहरेरपिवक्षसिस्थितयोर्लक्ष्मीवनमालयोरौत्सर्गिकीस्पर्धासंजाघटीति पर्जन्योमेघस्तन्नादवद्रुतंध्वनिर्यस्याःसातया
सघृणोतिशेषः घृणयादययासहवर्ततइतिसघृणस्तादृशोवलोकोयस्यसतथा ७ सौहार्देनहेतुनाऽपृथग्धर्माएकविषयधर्मचारिणः तेनांकितवतत्राह तुष्टइति अतोवरंवृणीध्वमित्यर्थः ८ नकेवलं
मत्तोयुष्माकमेवफलमन्येषांभवदनुस्मर्तॄणामपिफलविशेषोभवतीत्याह यइति यथामत्प्रीतिहेतुर्मत्तोषकरंयुष्मदपृथग्धर्मत्वस्मरणमितरेषामपिभ्रातृष्वात्मसाम्यफलंस्यात्तथा ९ रुद्रगीतेनमांस्तु
वद्भ्योपिकामवरान्दास्यामीत्याह येतुमामिति १० अन्यंचवरंदास्यामीत्याह यद्यूयमिति अनेनाविमलकीर्तिकामैःपुरुषैर्गुर्वादेशःसर्वथानुष्ठेयइतिशिक्षादर्शिता ११ सत्पुत्राभावेकिंप्रयोज

दिव्यवर्षसहस्रांतेपुरुषस्तुसनातनः ॥ तेषामाविरभूत्कृच्छ्रंशांतेनशमयन्रुचा ४ सुपर्णस्कंधमारूढोमेरुशृंगमिवांबुदः ॥ पीतवासामणिग्रीवःकुर्व
न्वितिमिरादिशः ५ काशिष्णुनाकनकवर्णविभूषणेनभ्राजत्कपोलवदनोविलसत्किरीटः ॥ अष्टायुधैःकरवरैर्मुनिभिःसुरेंद्रैरासेवितोगरुडकिन्नरगीतकी
र्तिः ६ पीनायताष्टभुजमंडलमध्यलक्ष्म्यास्पर्धच्छ्रियापरिवृतोवनमालयायः ॥ बर्हिष्मतःपुरुषआहसुतान्प्रपन्नान्पर्जन्यनादरुतयासघृणावलोकः ७
श्रीभगवानुवाच ॥ वरंवृणीध्वंभद्रंवोयूयंमेनृपनंदनाः ॥ सौहार्देनापृथग्धर्मास्तुष्टोहंसौहृदेनवः ८ योनुस्मरतिसंध्यायांयुष्माननुदिनंनरः ॥ तस्य
भ्रातृष्वात्मसाम्यंतथाभूतेषुसौहृदम् ९ येतुमांरुद्रगीतेनसायंप्रातःसमाहिताः ॥ स्तुवंत्यहंकामवरान्दास्येप्रज्ञांचशोभनाम् १० यद्यूयंपितुरादेशम
ग्रहीष्टमुदान्विताः ॥ अतोवउशतीकीर्तिर्लोकाननुभविष्यति ११ भविताविश्रुतःपुत्रोऽनवमोब्रह्मणोगुणैः ॥ यएतामात्मवीर्येणत्रिलोकींपूरयिष्यति
१२ कंडोःप्रम्लोचयालब्धाकन्याकमललोचना ॥ तांचापविद्धांजगृहुर्भूरुहान्नृपनंदनाः १३ क्षुत्क्षामायामुखेराजासोमःपीयूषवर्षिणीम् ॥ देशिनींरो
दमानायानिदधेसदयान्वितः १४ प्रजाविसर्गआदिष्टाःपित्रामामनुवर्तता ॥ तत्रकन्यांवरारोहांतामुद्वहतमाचिरम् १५ अपृथग्धर्मशीलानांसर्वेषांवः
सुमध्यमा ॥ अपृथग्धर्मशीलेयंभूयात्पत्न्यर्पितामया १६ दिव्यवर्षसहस्राणांसहस्रमहतौजसः ॥ भौमान्भोक्ष्यथभोगान्वैदिव्यांश्चानुग्रहान्मम
१७ अथमय्यनपायिन्याभक्त्यापक्वगुणाशयाः ॥ उपयास्यथमद्धामनिर्विद्यनिरयादतः १८

नंजन्मनासोयंमनुष्यलोकःपुत्रेणजय्यइतिश्रुतेस्तत्राह भवितेति पुत्रशब्दार्थंध्वनयति यएतामिति १२ अनुकूलभार्याभावेकथमौरसपुत्रसंपादित्यतस्तत्प्राप्तिंवक्तुमुपक्रमते कंडोरिति प्रम्लोच
याऽप्सरसा मातृपितृमरणकारणयोगेतज्जातत्वात्तत्परिहारार्थमपविद्धांत्यक्तांभूरुहावृक्षाजगृहुरित्यन्वयः १३ क्षुत्क्षामायाःश्रांतायाः ससोमः १४ प्रजाविसर्गेप्रजानांविविधसृष्टौ ततःकिं
मत्राह तत्रेति तत्रतस्मिन्कार्येकर्तव्येसति १५ बहूनामस्माकमियमेकाऽनुकूलाकथंस्यादत्रापितादृशंवरंदास्यामीत्याह अपृथग्धर्मशीलानामिति १६ दिव्यवर्षसहस्राणामित्यत्रसहस्रशब्दोबहु
त्ववाची प्रतीतार्थस्यप्रमाणविरुद्धत्वादनुपपन्नत्वं तदुक्तं मनुष्याणांवत्सराणांलक्षद्वादशकंपुरा । प्रचेतोभिरियंपृथ्वीपालिताऽव्याहतेंद्रियैरिति १७ एवंमैहिकंवरंदत्त्वापारत्रिकंवरंददाति अथे
ति पक्वःपरिपाकंप्राप्तोगुणाशयःप्राकृतांतःकरणंयेषांतेतथा अतोनिरयादस्मात्संसारात् अतोनिंदाहेतुविचित्रेष्वित्यभिधानात्चित्रात्पुण्यपापामिश्रितात् चित्रमालेख्यमिश्रयोरित्यभिधानात् १८

गृहाविष्टचेतस्त्वेनपुत्रमित्रादिस्नेहबद्धानांकथंधाममवेशोघटतइतितत्राह गृहेष्विति मद्वार्तयायातो गतोयाम:कालविशेषोयेषांतेतथा गृहा:पुंसिचभूम्नीत्यमरः । जासिगुंल्लिग १९ नुन्यक्ताना
संसारच्छेदिनीयादितर्हिसर्वेपिकिंनमुक्तास्तस्याः सुलभत्वादितितत्राह नव्यवहियतइति यतोयस्यहरेः प्रसादाद्गता:सूक्ष्मेणमनसावगच्छंतोजानंतोयेविपादेनगृह्णंतिनशोचंतिसपदिनहृष्यंति नअ
वादिभिरप्येतद्यज्ञोब्रह्मविष्ण्वाख्यंब्रह्मयथानुभवंनव्यवह्रियतइत्यन्वयः अतोमद्वार्त्तायाअसुलभत्वान्नसर्वेषामुक्तिरित्यर्थः ब्रह्मवादिभिर्भवद्भिर्गृहेपियज्ञोनिजकर्मनव्यवच्छिद्यतेयतोभवंतोमदाज्ञयागृहागता
नमोहादिकंकुर्वंतीत्येवमादिमयोपदिष्टमेतद्रहस्यंतस्मान्माशोचतेत्यपव्याख्यानं सूक्ष्मेणमनसाविद्योवाचावक्तुनशक्यइतिवचनेननिरस्तमितिज्ञायते यज्ञपदस्यनिजकर्मार्थत्वंब्रह्मपदस्यवेदार्थत्वंच न
व्यवच्छिद्यतइतिग्रंथव्यत्यासश्चसंप्रदायापरिज्ञानविजृंभितंवेति यज्ञोविष्णुर्देवता ब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिसूचनायब्रह्मवादिभिरिति प्रसिद्धयज्ञपरिहारायब्रह्मेति विप्रादिव्यावृत्तयेयज्ञइति २०
प्रचेतोभिरेवंभगवतोमतमवाप्यस्वपरहितंकिमकारीतितत्राह एवमिति २१ स्तुतिःप्रेक्षावच्चित्तहर्षणीचेदुपादेयास्यादन्यथेत्थंबधिरवदप्रयोजिकीत्यतोपिब्रह्मगुणविशिष्टमाहुरित्याह नमोनमइति
निरूपितोदारगुणाह्वयायनिरूपिताउदारगुणायेषांतेतथामहागुणाआह्वयानामानियस्यसतथातस्मै मनोवचोवेगपुरोजवायवाङ्मनसयोर्वेगादपिपुरःस्थितवेगाय यद्वा वाङ्मनसगम्यतीत्यर्थः
नवेगाय तद्धावतोन्यानत्येतीतिश्रुतेः सर्वाक्षाणांसर्वेंद्रियाणांमार्गैर्निर्मार्गणैरगताध्वनेऽज्ञातमार्गाय २२ शुद्धायेत्येतदशुद्धाक्षाज्ञेयत्वेलिंगं शांतायपूर्णानंदस्वभावाय अपगतोऽपांक्षतोर्थोयस्मात्तद्रूपार्थं

गृहेष्वाविशतांचापिपुंसांकुशलकर्मणाम् ॥ मद्वार्तायातयामानांनबंधायगृहामताः १९ नव्यवहियतेयज्ञोब्रह्मैतद्ब्रह्मवादिभिः ॥ नमुह्यंतिनशोचंतिनहृष्यं
तियतोगताः २० ॥ मैत्रेयउवाच ॥ एवंब्रुवाणंपुरुषार्थभाजनंजनार्दनंप्रांजलयःप्रचेतसः ॥ तद्दर्शनध्वस्ततमोरजोमलागिरागृणन्गद्गदयासुहृत्तमम् २१
प्रचेतसऊचुः ॥ नमोनमःक्लेशविनाशनायनिरूपितोदारगुणाह्वयाय ॥ मनोवचोवेगपुरोजवायसर्वाक्षमार्गैरगताध्वनेनमः २२ शुद्धायशांतायनमःस्व
निष्ठमनस्यपार्थेविलसद्द्वयाय ॥ नमोजगत्स्थानलयोदयेषुगृहीतमायागुणविग्रहाय २३ नमोविशुद्धसत्त्वायहरयेहरिमेधसे ॥ वासुदेवायकृष्णायप्रभवे
सर्वसात्वताम् २४ नमःकमलनाभायनमःकमलमालिने ॥ नमःकमलपादायनमस्तेकमलेक्षण २५

तस्मिन्सुष्ठुनिष्ठाव्यवस्थायस्यनास्तितत्स्वनिष्ठंसंशयात्मकमित्यर्थः तच्चमनःस्वनिष्ठमनस्तस्मिन्समाधानरहितेमनसिविलसद्द्वयायप्रकटितस्वतंत्रवस्तुद्वयाय अनवस्थितबुद्धिनांद्वितीयइहोपलहरः। प्रमु
क्तसुस्थितबुद्धीनामिदंसर्वंहरेर्वशइतिवचनादुक्तएवार्थोनतुप्रकटितप्रपंचरूपायेति नित्यंगृहीताःमायायागुणाःप्रकृतेःसत्त्वादिगुणाःसत्त्वादिगुणप्रवर्तनानुगुणाःसत्त्वादिगुणरहिताज्ञानानंदात्मकाविग्रहाब्र
ह्मादिशब्दावाच्याश्चयेनसतथातस्मै नित्यंगृहीताःसत्त्वाद्याविग्रहाश्चत्रयःसदा। ज्ञानानंदात्मकास्तेतुविग्रहानिर्गुणास्तथा। द्वौतत्रब्रह्मरुद्रस्थावेकोवैकुंठधामगइतिवचनात्प्रकृतिगुणविरचितदेहत्वंहरेरंगी
कर्तुमुक्तं २३ विशुद्धश्चायंसत्वःसर्वगुणात्मकश्चविशुद्धसत्त्वस्तस्मै हरिःसर्वगुणात्मत्वात्सत्त्वइत्यभिधीयतइतिवचनात् रजआदिमिश्ररहितसत्त्वगुणायेत्यर्थोनोचितः हरणात्ज्ञानरूपत्वाद्धरिमेधाइतिप्रमु
स्मृतइत्यतःपापहरणात्ज्ञानरूपत्वाद्धरिमेधाः सृष्टौरजःसंपर्कात्कपिलवर्णज्ञानइत्यर्थोनग्राह्यः हरिर्नाकपिलेत्रिष्वित्यभिधानात् अतोगदितएवार्थस्तस्मै २४ २५

१ विलसद्द्वयायेत्यनेनेश्वरस्यभ्रान्तिरुच्यत इति भाति अतस्पष्टार्थमाह प्रकटितेति ।

अपुंक्ष्महिनमस्काराख्यंयोगमकार्ष्म २६ अनुकंपयाभवताप्येतद्रूपमाविष्कृतमन्यत्किं अस्मदनुकंपांविनानाकिमपीत्यर्थः २७ अभद्ररंधनपापदहन २८ यदुक्तंहरिणावरंवृणीष्वेतितत्राहुरि त्याह येनेति क्षुल्लकानामल्पकानामपिभूतानामंतर्हृदयेअंतर्हितस्त्वंतेषामीहितंचेष्टितंचावैषि तस्मान्नआशिषः कस्मान्नवेदापितुवेदेत्यन्वयः २९ त्वत्प्रसादादन्योवरोनप्रार्थनीयइत्याहुरित्याह असा विति एषामस्माकंभगवान्प्रसन्नः असौभगवत्प्रसादएवेप्सितोवरोनान्यइत्यन्वयः ३० यद्यपिभगवत्प्रसादएवेप्सितोवरस्तथापिपरतःपरात्त्वत्संगतिलक्षणंवरंवृणीमइत्यन्वयः परतःपरत्वमुपपा दयति नहीति नांतोस्तिममदिव्यानांविभूतीनांपरंतप । अतोनंतेन तथाहिलिंगं परोमात्रयेत्यादिप्रमाणात् ३१ यतस्त्वमेवानंतोनान्यस्मान्मनसावराभिलाषोनास्त्येवेतिभावेनाह पारिजातेति कुसुमोपममेतत् यथापारिजातेपुष्पेंजसासाक्षात्त्वेनलभ्येलब्धुंयोग्येसारंगोभृंगोन्यच्चंपकादिपुष्पंनसेवतेतथा साक्षात्त्वदंघ्रिमूलमवाप्यान्यदभीष्टंकिंकिंवृणीमहे नकिमपीत्यन्वयः ३२ माभूदन्यतोवरा

नमःकमलकिंजल्कपिशंगामलवाससे ॥ सर्वभूतनिवासायनमोऽयुंक्ष्महिसाक्षिणे २६ रूपंभगवतात्वेतदशेषक्लेशसंक्षयम् ॥ आविष्कृतंनःक्लिष्टानांकि मन्यदनुकंपया २७ एतावत्त्वंहिविभुभिर्भाव्यंदीनेषुवत्सलैः ॥ यदनुस्मर्यतेकालेस्वबुद्ध्याऽभद्ररंधन २८ येनोपशांतिर्भूतानांक्षुल्लकानामपीहितम् ॥ अंतर्हितोंतर्हृदयेकस्मान्नोवेदनाशिषः २९ असावेववरोस्माकमीप्सितोजगतांपते ॥ प्रसन्नोभगवानेषामपवर्गगुरुर्गतिः ३० वरंवृणीमहेथापिनाथत्वत्पर तःपरात् ॥ नह्यंतस्त्वद्विभूतीनांयोऽनंतइतिगीयते ३१ पारिजातेंजसालब्ध्वेसारंगोन्यन्नसेवते ॥ त्वदंघ्रिमूलमासाद्यसाक्षात्किंकिंवृणीमहे ३२ याव त्तेमाययास्पृष्टाभ्रमामइहकर्मभिः ॥ तावद्भवत्प्रसंगानांसंगःस्यान्नोभवेभवे ३३ तुलयामलवेनापिनस्वर्गंनापुनर्भवम् ॥ भगवत्संगिसंगस्यमर्त्यानांकि मुताशिषः ३४ यत्रेड्यंतेकथामृष्टास्तृष्णायाःप्रशमोयतः ॥ निर्वैरंयत्रभूतेषुनोद्वेगोयत्रकश्चन ३५ यत्रनारायणःसाक्षाद्भगवान्न्यासिनांगतिः ॥ प्रस्तू यतेसत्कथासुमुक्तसंगैःपुनःपुनः ३६ तेषांविचरतांपद्भ्यांतीर्थानांपावनेच्छया ॥ भीतस्यकिंनरोचेततावकानांसमागमः ३७ वयंतुसाक्षाद्भगवन्भव स्यप्रियस्यसख्युःक्षणसंगमेन ॥ सुदुश्चिकित्स्यस्यभवस्यमृत्योर्भिषक्तमंत्वाद्यगतिंगताःस्मः ३८ यन्नःस्वधीतंगुरवःप्रसादिताविप्राश्चवृद्धाश्चसदानुवृत्त्या आर्याह्यनाथाःसुहृदोभ्रातरश्चसर्वाणिभूतान्यनुसूययैव ३९

भिलाषोऽस्मत्तःकोसौवरइतितत्राह यावदिति भवतःप्रसंगोयेषांतेभवत्प्रसंगास्तेषाम् ३३ सत्संगोवांछनीयइतिभावेनाह तुलयामइति ३४ सत्संगतावेतेगुणालभ्यंतइत्याह यत्रेति ३५ ३६ तच्चभा ग्येकथंघटतइतितत्राह तेषामिति तीर्थानांपावनेच्छयापद्भ्यांतीर्थानिविचरतांतावकानांसमागमः संसाराद्भीतस्यपुंसोनरोचेतकिंरोचतएवेत्यन्वयः संसाररोगपरिहारौषधपानसमवादनराचेर्णी पतइत्यर्थः ३७ सत्संगफलमनुभवसिद्धंचेत्याहुरित्याह वयंत्विति भगवान्प्रियोयस्यसतथातस्यतवप्रियस्यसख्युःसंसारादौसहकारिणःशिवस्य भवरोगनिवारकस्यभिषक्तमःवैद्यश्रेष्ठम् ३८ वेदाध्ययनादिपुण्यंयत्तत्सर्वंभवत्प्रसादजनकमस्त्वितिनिवेदयंतीत्याह यन्नइति सुष्ठुअधीतंवेदाध्ययनं अनाथामृतभर्तृकाः ३९

१ भक्तानांक्लेशकालेप्राप्तेऽपरक्षणीयइतिस्वबुद्ध्याप्रार्थनाभावेपिविभुभिर्भक्तोनक्षीयेतेतितेयत् एतावत्त्वमेतादृशधर्मवत्त्वंभाव्यम् ॥

निरंधसांत्यक्तपितृदत्तान्नानांस्यक्तसर्वथान्नानांवा अदभ्रमनल्पं ४० ननुब्रह्मादिवत्परिच्छिन्नत्वेपूर्वोक्तानंतत्वंनयुज्यते अपरिच्छिन्नत्वेस्तुतिर्नघटतइतितत्राह मनुरिति तन्माहेन्नापारमदृष्ट्वांतोस्थ्वेत्वेनारमद्बुद्धचाविषयत्वेननास्माभिस्तदर्थकथनायप्रयत्नःक्रियते किंतुव्याख्यानप्रतिज्ञाभंगपरिहारायप्रतीतार्थःकथ्यते तथाहि समायवैषम्यनैर्घृण्यरहिताय सहिताथाल्ल्कमीयं प्रसत्समतस्भादति ब्रह्मादयोवेदानुक्तानुसारेणयथात्वांस्तुवंति अथोतथावयमप्यात्मबुद्धिसमंगृणीमहइत्यन्वयः ४१ आत्मसममित्युक्त्याप्रचेतसांबुद्धोनामरमद्बुद्धितोमहागुणित्वात् जडकं स्तुतिपक्षनामनेका वा शुद्धायनिरंजनायपदयंपाप्मनउत्सस्तस्मात्पुरुषोनामेतिश्रुतेः समस्तपापविनाशनाय परायोत्कृष्टाय वासुदेवायवलज्ञानात्मकमुख्यप्राणप्रवर्तकाय स्वेच्छयाच्छ गतिक्रत्यदीनतीति वासु देवस्तस्मै सत्त्वायपराक्रमरूपाय भगवतेसौभाग्यरूपाय ऐश्वर्यादिगुणवतेवा ४२ हरेःस्वधामप्रयाणमाह इतीति यानंगमनं अनपवर्गोविक्रमोऽविनष्टपराक्रमः । उनेनकर्मणायापिनित्यत्व मसूचीतिज्ञायते ४३ इदानींप्रचेतसांविक्रमविशेषंवक्तुमुपक्रमते अथेति गांभूमिं ४४ अप्ययेप्रलये सावर्तकः प्रलयकालीनोग्निरिव ४५ नक्षणाऽभयाल्कि[illegible]

यन्नःसुतप्तंतपएतदीशनिरंधसांकालमदभ्रमप्सु ॥ सर्वंतदेतत्पुरुषस्यभूम्नोवृणीमहेतेपरितोषणाय ४० मनुःस्वयंभूर्भगवान्भवश्चयेन्येतपोज्ञानविशुद्धसत्त्वाः ॥ अदृष्टपाराअपियन्महिम्नस्तुवंत्यथोत्वात्मसमंगृणीमः ४१ नमःसमायशुद्धायपुरुषायपरायच ॥ वासुदेवायसत्त्वायतुभ्यंभगवतेनमः ४२ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ इतिप्रचेतोभिरभिष्टुतोहरिःप्रीतस्तथेत्याहशरण्यवत्सलः ॥ अनिच्छतांयानमतृप्तचक्षुषांययौस्वधामानपवर्गविक्रमः ४३ अथनिर्याय सलिलात्प्रचेतसउदन्वतः ॥ वीक्ष्याकुप्यन्द्रुमैश्छन्नांगामारोद्धुमिवोत्थितैः ४४ ततोग्निमारुतौराजन्नमुंचन्मुखतोरुषा ॥ महींनिर्वीरुधंकर्तुंसांवर्तकइवात्यये ४५ भस्मसात्क्रियमाणांस्तान्द्रुमान्वीक्ष्यपितामहः ॥ आगतःशमयामासपुत्रान्बर्हिष्मतोनयैः ४६ तत्रावशिष्टायेवृक्षाभीतादुहितरंतदा ॥ आजन्हुस्तेप्रचेतोभ्यउपदिष्टाःस्वयंभुवा ४७ तेचब्रह्मणआदेशान्मारिषामुपयेमिरे ॥ यस्यांमहदवज्ञानादजन्यजनयोनिजः ४८ चाक्षुषेत्वंतरेप्राप्तेप्राक्सर्गेकालविद्रुते ॥ यःससर्जप्रजाइष्टाःसदक्षोदैवचोदितः ४९ योन्यक्चकारसर्वेषांतेजस्तेजस्विनांरुचा ॥ स्वयोग्योपात्तदाक्ष्याच्चकर्मणांदक्षमब्रुवन् ५० तंप्रजासर्गरक्षायामनादिर्भगवानजः ॥ युयोजयुयुजुस्तंवैसर्वेन्येचप्रजेश्वराः ५१ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

स्मसादिति नयैर्युक्तिभिः ४६ प्रीतिकरणंविनाकेवलंनयैरेवकोपशांतिःकथमभूदितितत्राह तत्रेति ४७ प्रतिपक्षभूतैर्वृक्षैर्दीयमानंकन्यादाननिःशंकंकथंसगच्छतइतितत्राह सेसेति आप्तत्वेनब्रह्मणोवचनकारणमित्यर्थः वंध्याचेत्किमित्युपयमनमकार्षुरितितत्राह यस्यामिति प्रजापतइत्यजनोविष्णुःसएवयोनिरुत्पत्तौकारणंयस्यसोऽजनयोनिर्ब्रह्मातस्माज्जातोऽजनयोनिजोदक्षःअजानजन्नामुपयेमिरेइत्यन्वयः महतोरुद्रस्यावज्ञानाद्विंदनात् ४८ तज्जन्मप्रयोजनमाह चाक्षुषइति प्राक्सर्गेपूर्वसृष्टौ कालेनविद्रुतेनष्टायां दैवेनविष्णुनाब्रह्मणावचोदितः चुदप्रेरणइतिधातुः ४९ [illegible] जातइतिनिरुक्तिपूर्वकंतन्नामाह यइति स्वयोग्योपात्तदाक्ष्यात्स्वयोगसामर्थ्येनप्राप्तपदत्वात् ५० इदंचतन्नामकरणेलिंगमितिभावेनाह तंप्रजेति अनादिर्ब्रह्मा प्रजेश्वरामरीच्यादयः युयुजुरन्वाधानलक्षणंयोगमकुर्वन्निति ५१ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेविजयध्वजटीकायांत्रिंशोऽध्यायः ३०

शास्त्रांतरेषुबहूनामितरेषांसाधनानांमुक्तिसाधनत्वेनकथनस्यसावकाशत्वप्रकाशनायास्मिन्नध्यायेपुनरपिमुक्तिसाधनंब्रह्मज्ञानमेवेतिनिश्चीयते तत्रतत्साधनमपिमुख्यंचतुर्थाश्रमएवसर्वेषांतरग्रंथैरुक्ता
दित्यभिप्रेत्यप्रचेतसांराज्यपालनानंतरं तमाचष्टे ततइति आश्वाविर्भूताधोक्षजभाषितं ततोमानुषगणितद्वादशलक्षकालात्परमुत्पन्नविज्ञानाःवेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाः अनेनसंन्यासाधिकारे
योग्यतांलक्षयति १ एतदेवविशिनष्टि दीक्षिताइति सर्वभूतात्मनिसर्वभूतस्वामिनिसर्वभूतांतर्यामिणिवाहरौमेधाज्ञानंयत्रतद्ब्रह्मसत्रंसर्वभूतात्ममेधः तेनब्रह्मसत्रेणदीक्षिताः गृहीतसंन्यासाश्रमाइत्यर्थः
पारिव्राज्यंब्रह्मसत्रंन्यासइत्यभिधीयतइत्यभिधानात् ब्रह्मविषयेणयागविशेषेणेतिनार्थोत्रग्राह्यः प्राव्रजन्निति विरोधाच्च हरिमेधस्तुसन्यासोहरौमेधायतोभवेदितिवचनेनसंन्यासस्यविशेषितत्वाच्च
नसर्वभूतानांस्वस्वरूपत्वज्ञानेनेत्यर्थः उत्तरत्रापितत्त्वंनापुः किंतुतद्गतामितिवक्ष्यमाणत्वात् यत्रजाजलस्तस्यापत्यंजाजलि मुनिःसिद्धोमुक्तोभूत्तस्यांप्रतीच्यांदिशिसमुद्रवेलायांहरिमुपासीनाःस्युरित्य
न्वयः २ तत्रापिनारदसंगमंतेषामाह तान्निर्जितेति शांतश्चसमानश्चविग्रहोदेहोयेषांतेतथातान् योजितमेकाग्रतयास्थापितंमनोयैस्तेतथातान् ३ यथादेशंयथोपदेशदेशानुसारेणवा ॥ ४ ॥
चंक्रमणंपुनःपुनरागमनं रवेरुदयाख्यागमनं ५ सदाशिवाधोक्षजाभ्यांज्ञानस्योपदिष्टत्वात् नमयापृथगुपदेशायप्रयतनीयमितितत्राह यदादिष्टमिति क्षपितंनष्टमितियावत् ॥ ६ ॥ येना

॥ मैत्रेयउवाच ॥ ततउत्पन्नविज्ञानाआश्वधोक्षजभाषितम् ॥ स्मरंतआत्मजेभार्यांविसृज्यप्राव्रजन्गृहात् १ दीक्षिताब्रह्मसत्रेणसर्वभूतात्ममेधसा ॥ प्रती
च्यांदिशिवेलायांसिद्धोभूद्यत्रजाजलिः २ तान्निर्जितप्राणमनोवचोदृशोजितासनान्छांतसमानविग्रहान् ॥ परेमलेब्रह्मणियोजितात्मनःसुरासुरेड्योददृशे
स्मनारदः ३ तमागतंतउत्थायप्रणिपत्याभिनंद्यच ॥ पूजयित्वायथादेशंसुखासीनमथाब्रुवन् ४ स्वागतंतेसुरर्षेद्यादिष्ट्यानोदर्शनंगतः ॥ तवचंक्रमणं
ब्रह्मन्नभयाययथारवेः ५ यदादिष्टंभगवताशिवेनाधोक्षजेनच ॥ तद्गृहेषुप्रसक्तानांप्रायशःक्षपितंप्रभो ६ तन्नःप्रद्योतयाध्यात्मज्ञानंतत्त्वार्थदर्शनम् ॥ येनां
जसातरिष्यामोदुस्तरंभवसागरम् ७ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ इतिप्रचेतसापृष्टोभगवान्नारदोमुनिः ॥ भगवत्युत्तमश्लोकआविष्टात्माऽब्रवीन्नृपान् ८ ॥ नारद
उवाच ॥ तज्जन्मतानिकर्माणितदायुस्तन्मनोवचः ॥ नृणांयेनहिविश्वात्मासेव्यतेहरिरीश्वरः ९ किंजन्मभिस्त्रिभिर्वेहशौक्लसावित्रयाज्ञिकैः ॥ कर्मभिर्वा
त्रयीप्रोक्तैःपुंसोपिविबुधायुषः १० श्रुतेनतपसावाकिंवचोभिश्चित्तवृत्तिभिः ॥ बुद्ध्यावाकिंनिपुणयाबलेनेंद्रियराधसा ११ किंवायोगेनसांख्येनन्यास
स्वाध्याययोरपि ॥ किंवाश्रेयोभिरन्यैश्चनयत्रात्मप्रदोहरिः १२ श्रेयासामपिसर्वेषामात्माह्यवधिरर्थतः ॥ सर्वेषामपिभूतानांहरिरात्मात्मदःप्रियः १३

त्मज्ञानेन ७ ८ यद्धरिसेवासाधनंजन्मादितदेवसफलंनतुसत्कुलजन्मादीत्याह तज्जन्मेत्यादिना येनजन्मादिना ९ किमित्येवंविशेष्यस्तौषीतितत्राह किंजन्मभिरिति यत्रजन्मादौहरिरात्मप्रदो
नस्यात्तज्जन्मादिनाकिंफलमित्यन्वयः शुक्लंजन्मोभयकुलशुद्धं सावित्रंजन्मउपनयनादि याज्ञीयमग्न्याधानलक्षणंजन्म ॥ १० ॥ इंद्रियराधसाबहुग्रहणसामर्थ्येन ॥ ११ ॥ सांख्ये
नयथार्थज्ञानेन न्यासस्वाध्याययोःक्रिययापि अन्यैस्तीर्थसेवादिभिः १२ इतोपिविहितानांपुण्यानांहरेरनुग्रहपर्यंतमेवफलमित्याह श्रेयसामिति यावत्प्रसीदतितावत्पर्यंतंपुण्यफलमित्यवधेरर्थः
ननुसेवितःकिंफलंददातियेनश्रेयसामवधिःस्यादित्याशंक्यान्येसेवितायावत्प्रसीदंतितावत्पर्यंतंपुंसांस्वव्यतिरिक्तमेवपुण्यफलंप्रयच्छंति अयंतुस्वात्मानमेवददातीत्येताहशःकृपासमुद्रःकोस्तीत्यभिसंधा
याह सर्वेषामिति आत्मानंदरूपः १३

किंवाश्रेयोभिरन्यैरित्यत्रदेवादिसेवालक्षणश्रेयांसिकथंनिषिध्यंते तत्सेवायाअपितत्फलावाप्तयेकर्तव्यत्वादितितत्राह यथेति प्राणोपहारोभोजनलक्षणपूजा इंद्रियाणां [illegible] अ च्युतेज्यासर्वदेवाद्यर्हणफलंददाति अत्रैवकारेणप्रधान्यपूजानिषिध्यतेनत्ववांतरपूजा तस्याविहितत्वेनअच्युतस्यपूजात्वादित्यभिप्रायः [illegible] १४ [illegible] जयादेवादिपूजाफलंकथंस्यान्नहिदेवदत्तभोजनतृप्त्यायज्ञदत्तस्तृप्यतीतितत्राह यथेति उदयकालेआषाढादिकालेवागावोरश्मयोजलानिचसूर्यात्प्रभवंतिनिर्गच्छंति [illegible] ताद्रिकालेवातस्मिन्सूर्येप्रविशंति गवांमंडलप्रवेशोवारिणांमरीचिपीतत्वमित्येषविशेषः यथावास्थिरजंगमानिभूतानिभूमेरुत्पद्यंतेभूमावेवप्रविशंति तथायंगुणप्रवाहो [illegible] वतेहर्यांधारतयातिष्ठतीत्यन्वयः अनेनहरेःसर्वकर्तृत्वेनस्वतृप्त्यादेवादीनांस्वाश्रितत्वेनतृप्तियुज्यतइत्येतत्सूचितमिति १५ अस्तुसर्वश्रेयसामाश्रयत्वं [illegible] पूर्वसंचीर्णश्रेयस्सुसत्सुयदासुप्तवृत्तयोविलीनश्वासादिवृत्तयोऽसुप्तप्रवृत्तयःप्रबुद्धवृत्तयोऽसवइंद्रियाणिजाग्रतिपुरुषंबोधयंति उद्योगेस्थितावा यदा [illegible] यंतदेतज्जगदात्मनःप्रपंचस्वामिनोहरेःपरंपद यथासवितुःप्रभासकलपदार्थप्रकाशिकासूक्ष्मापि तथासकृद्विभातंभवति यथानारदस्य पुनरभ्यासेसर्वदैवेत्यन्वयः [illegible] अहंकर्तेति क्रियाभ्रमः मदीयानीमानींद्रियाणीतिकारकभ्रमः मुख्यप्राणप्रसादेनप्राणशब्दवाच्येष्विंद्रियेषुज्ञानार्थंपुरुषोद्बोधनोद्योगवत्सुजाग्रतोयोगिनोज्ञानोत्पत्त्याद्रव्यादिविभ्रम [illegible] इतिभावः । हरावेवगुणप्रवाहइत्युक्तेगुणप्रवाहाधारत्वेनसोपाधिकत्वंहरेःस्यादित्यतआह एतदिति एतदेवविष्णोःपदंतदुत्पन्नंजगदात्मनउपाधे [illegible]

यथातरोर्मूलनिषेचनेनतृप्यंतितत्स्कंधभुजोपशाखाः ॥ प्राणोपहाराच्चयथेंद्रियाणांतथैवसर्वार्हणमच्युतेज्या १४ यथैवसूर्यात्प्रभवंतिवाः पुनश्च तस्मिन्प्रविशंतिकाले॥भूतानिभूमौस्थिरजंगमानितथाहरावेवगुणप्रवाहः१५एतत्परंतज्जगदात्मनःपदंसकृद्विभातंसवितुर्यथाप्रभा॥यथासवोजाग्रतिसु प्तवृत्तयोद्रव्यक्रियाकारकविभ्रमात्ययः१६यथानभस्यभ्रतमःप्रकाशाभवंतिभूपानभवंत्यनुक्रमात्॥एवंपरेब्रह्मणिशक्तयस्त्वमूरजस्तमःसत्त्वमितिप्रवाहः१७

तव्यःतर्हिशून्यंतत्राह सकृद्विभातमिति प्रज्ञानघनंयथासवितृप्रभाप्रभातात्तद्वत्स्थितंयज्ज्ञानात्द्रव्यक्रियाज्ञानभिदाभ्रमोजगद्भेदभ्रमस्तस्यनिवृत्तिर्भवति [illegible] ननुप्रज्ञानघनाज्जडस्यजगतःकथमुत्पत्तिरित्याशंक्यदृष्टांतेनोपपादयतियथेतियथाऽसवइंद्रियाणिअजाग्रतिसुप्तिकालेसुप्तवृत्तयोपहृतव्यापाराआत्मनिलीनास्तत [illegible] प्रज्ञानघनाद [illegible] तद्ब्रह्मणोजगदित्येतदपव्याख्यानं आत्मभावःशरीरेषुद्रव्यभ्रमउदाहृतः । क्रियाभ्रमस्त्वहंकर्तामदीयानींद्रियाणितु । कारकभ्रमइत्युक्तस्तएतेविभ्रमायदा । श्वासादिवृत्तिलोपनप्र [illegible] दा । विलीयंतेप्राणभक्त्यानित्यंस्वापवतास्फुटम् । उद्योगएवजाग्रत्स्याद्योगिनांमुक्तिसिद्धयइत्यनेनैतद्व्याख्यानरूपेणसंप्रदायविभ्रमप्रकाशकेननिरस्तमितिज्ञायते एकोदेव सर्वभूतेषुगूढः यस्मिन्सर्वा णिभूतानीत्यादिष्वेकस्यहरेराधाराधेयभावस्यसत्यत्वावगमात् नहिसुषुप्ताविंद्रियाणामात्मनिलयःप्रज्ञानघनादुत्पादोपिस्वकपोलकल्पितत्वमंतरेणप्रामाणिकइति १६ [illegible] दत्तवत्सृष्ट्यादौगुणपंकेप्रवृत्तस्यतत्कृतलेपःस्यात् सचानुपपन्नोऽसंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेरितितत्राह यथेति यथानभस्यभ्रतमःप्रकाशाआगमापायिनःअनुक्रमेणभवंति [illegible] नतावताकाशस्यतत्संबंधलेपोस्ति एवंपरेऽसंगेब्रह्मणिरजस्तमःसत्त्वमित्यमूःशक्तयोभवंतितदेकाधीनत्वात् शक्तिशब्दवाच्याः इत्ययंगुणप्रवाहोनतस्मिन्विशेषमापादयतीत्येतत्तुशब्दादवगंतव्यं ननुशक्तीनांप्रभ्यात्वान्[illegible] क्तिप्रकाशयितुर्नैपुण्याभावात्ब्रह्मणिलेपाभावइत्यतोवाह इतीति अयंसत्यइतिशेषः एतदभिप्रायेणप्रवाहइत्युक्तं यथाग्निर्यतिष्ठमनसमर्थस्या [illegible] लेपकत्वशक्तिरपिद्रव्याणांभगवदधीनेतिविशेषंतुशब्दोवक्तीतिवा १७

मथितार्थमाह तेनेति यतएवंप्रवृत्तिमत्त्वेपितत्कृतदोषलेपाभावस्तेनविष्णुरेकएवपूर्णोनत्वन्यइतिलक्षणात्मैकइतिभावेनएसामितःमत्योभिसंभाविताःस्मीतिबुद्ध्यापरमात्मानंभजध्वमित्यन्वयःपूर्णोविष्णुःस
एवैकइतिभावोयईरितः । आत्मैकभावइतितंविदुर्ब्रह्मात्मदर्शिनइतिवचनादात्मैकभावेनेतिनैक्यमुच्यते एकमेवाद्वितीयमात्मानमेवलोकमुपासीत प्रधानादिदमुत्पन्नमित्यादिश्रुतिः सप्रमाणादि
तुमेकमित्यादीनिविशेषणानिबोद्धव्यानि १८ इत्थंभावांतरमाह निरस्तेति भक्तानांनिरस्तौसंकल्पविकल्पौयेनसतथा हरिप्रसादमंतरेणतौनिरस्तौनस्यातांपुंसामित्यर्थः तमद्वयंद्वितीयरहितं
हितं संकल्पश्चविकल्पश्चकृतेविष्णुप्रसादतः । नैवसंभवतोविष्णोःसमाभावात्तुसोद्वयइतिवचनंचात्रमानं द्वयस्यपंचविधस्यभेदस्यापवादः कुतर्कैर्निरासस्तमुपरमंतिनकुर्वतीतितद्वयापवादोपरमा
स्तेषूपलंभनंदर्शनंयस्यसतथातच नआदिमध्यांतायस्यसतथातमजस्रनिर्वृतिंनित्यानंदंसंज्ञप्तिमात्रंविज्ञानघनइत्युक्तेःयादृशेनदर्शनेननिरस्तसंकल्पादिगुणविशेषाः तादृशेनतानुपसंहृत्यभजतेत्यन्वयः
१९ साधनांतरंचाह दययेति येनकेनचिच्छास्त्रविहितेनलब्धेनान्नपानादिनासंतुष्ट्याचालंबुद्ध्या २० ननुबहुजन्माचीर्णसुकृतानंत्येनप्रसाध्यसकृद्विभातंपदिपश्चात्तिरोभवतीतिपक्षेबहुक्लेशेनसाधनानुष्ठानं
व्यर्थमपारदसाधनवदितितत्राह अपगतेति अपगतादूरतोनिरस्ताःसमस्ताःसकलाईषणाःपुत्रवित्तादिकामायस्मात्सतथा अतएवामलश्चात्माअपगतसकलैषणामलात्मातस्मिन्नेवविशुद्धान्तःक
रणेनिरंतरमेधितयाभावनयाभक्त्या आहूतइवागत्यात्मानंप्रकाश्यसन्निहितोहरिःश्रीनारायणः सतांहृदयान्नसरतिनगच्छतिनतिरोभवति तत्रहेतुमाह निजेति स्वभक्तवशगतत्वंप्राप्तवानितिच

तेनैकमात्मानमशेषदेहिनांकालंप्रधानंपुरुषंपरेशम् ॥ स्वतेजसाध्वस्तगुणप्रवाहमात्मैकभावेनभजध्वमद्धा १८ निरस्तसंकल्पविकल्पमद्वयंद्वयाप
वादोपरमोपलंभनम् ॥ अनादिमध्यांतमजस्रनिर्वृतिंसंज्ञप्तिमात्रंभजतामुयादृशा १९ दययासर्वभूतेषुसंतुष्ट्यायेनकेनवा ॥ सर्वेंद्रियोपशांत्याचतुष्य
त्याशुजनार्दनः २० अपगतसकलैषणामलात्मन्यविरतमेधितभावनोपहूतः ॥ निजजनवशगत्वमात्मनोयन्नसरतिछिद्रवदक्षरःसतांहि २१ नभजतिकु
मनीषिणांसइज्यांहरिरधनात्मधनप्रियोरसज्ञः ॥ श्रुतधनकुलकर्मणांमदैर्येविदधतिपापमकिंचनेषुसत्सु २२ श्रियमनुचरतींतदर्थिनश्चद्विपदपतीन्विबु
धांश्चयःस्वपूर्णः ॥ नभजतिनिजभृत्यवर्गतंत्रःकथममुमुद्विसृजेत्पुमान्रसज्ञः २३

स्याच्छिद्रवदाकाशवदेतन्निदर्शनकथनेनव्याप्तस्याभिव्यक्तिरेवाविवक्षितेतिध्वनयति । पूर्वदेशवियोगलक्षणक्रिययोत्तरदेशसंयोगसंभवात् व्याप्तिभंगापत्तेरितिनक्षरतिनगच्छतीत्यक्षरशब्दनिरुक्तः
चभक्तजनहृदयान्नापगच्छतीतिभावेनोक्तमक्षरइति हिशब्देनहरेर्ज्ञानिप्रियत्वंमानसिद्धमितिस्मारयति ज्ञानीत्वात्मैवमेमतइति २१ व्यतिरेकमाह नभजतीति आकिंचनेषुमदहेतुधनरहितेषुसत्सु श्रुत
धनकुलकर्मणांमदैर्येपापमपराधंविदधति सहरिस्तेषांकुमनीषिणांपुंसामिज्यांयागादिपूजांनभजतिस्वीकृत्यफलंनददातीत्यन्वयः कीदृशोहरिरधनाहिरण्यादिधनरहिताश्चातएवात्मधनाश्चाधनात्मधनाः
नास्तएवप्रियायस्यसतथा तेषांप्रियोवा अस्मिन्नर्थेइदंप्रमाणं प्रियोहिज्ञानिनोत्यर्थमहंसचममप्रियइतिच प्रियत्वेनिमित्तमाह रसज्ञइति भक्तैःक्रियमाणरसमनुरागंभक्तिंजानातीतिरसज्ञः रसो
रागेविषेवीर्येइतियादवः रागोनुरागेलाक्षादाविति च श्रुतंचधनंचकुलंचकर्माणिचतानितथातेषांमदैर्बुद्धिभ्रंशहेतुवृत्तिविशेषैः २२ अस्मिन्नर्थेर्थवादंप्रमाणयति श्रियमिति द्विपदपतीन्मनुष्य
प्रधानान्तदर्थिनःश्रीप्रसादप्रार्थनाशीलान् स्वपूर्णइत्ययंतदपेक्षामंतरेणस्वापेक्षाभावेहेतुः निजभृत्यवर्गतंत्रइतिजयस्तंभप्रकटनार्थः अन्यथालक्ष्म्यादीनामभक्तत्वेनपृथक्करणप्रसङ्ग्येत नचतद्युक्तं
निजवनेतुलसीभिरीशमभ्यर्चतीतिलक्ष्म्याअपिमायापटलांतरभावेपिशुद्धात्मकभक्त्यातत्पूजाविधानात् उद्विसृजेत् उद्भ्रमोभूत्वात्यजतीत्यर्थः २३

भवत्पूर्वजाःसर्वेपिभगवद्भक्तास्तत्रध्रुवोविशेषभक्तइति तद्भक्तिफलंकिंचिद्विशिनष्टि भवतामिति चित्ररथइतिध्रुवरथनामांतरं भगवत्प्रसादप्राप्तत्वेकोपिचित्ररथानुग । [illegible] नमपिदत्तवानितिविष्णुपुराणोक्तेः रथगतावितिधातोः चित्राआश्चर्यभूतागतिर्यस्यसइतिवा चित्रवन्नानावर्णोरथोयस्यसइतिवा स्वमात्मानराजयतीतिस्वराट् शाजोदरवर्जितरथ[illegible] रोःपितुर्दाराभार्याशब्दवाच्याः २४ स्त्रैणस्त्रीजितंपितरंपूजास्पदं २५ सर्वेषांवैमानिकानांधिष्ण्येभ्यःस्थानेभ्यःपरमुत्तमं उत्तमत्वेकारणमाह मायेति मायेनसर्वोत्तमनविष्णुनाऽधिष्ठितसंनिधान स्थितं अनिर्वाच्यमायाकल्पितमित्यंगीकारे सर्वोत्तमत्वाद्विष्णुर्हिमायइत्येवशब्दितइतिस्मृतिविरोधःस्यात् तस्मिन्पक्षेमायाकल्पितमित्येवस्यान्नत्वधिष्ठितमिति मुनयोनृपाश्चावंर्कारथतादृशं क्षंतेपरंनापुरित्यत्रदेवानुत्तममुनीन्विनानुसंधेयं देवानत्युत्तममुनीन्विनाकेशैशुमारकं । हरेर्यहंप्रविष्टास्तुध्रुवोदेवाश्चतद्गताइतिवचनात् अनेनापिमायाधिष्ठितमित्यत्रपुंलिंगएवमाय[illegible] ननुमायेत्यावंतः २६ उपसंहरति तमिति यस्यानुग्रहात् ध्रुवोत्युत्तमस्थानमाप तमीश्वरं २७ प्रचेतसामुक्तैवकथाकथितानारदेनकिमन्याश्चकथाउक्ताःसंतीतितत्राह इतीति २८ [illegible]

भवतांवंशधुर्योभूद्ध्रुवोश्चित्ररथःस्वराट् ॥ गुरुदारवचोबाणैर्निभिन्नहृदयोर्भकः २४ त्यक्त्वास्त्रैणंचतंगच्छन्दृष्टोमेपथ्युदारधीः ॥ पंचवर्षोमदादेशैःसंराध्यहृ षीकेश्वरम् २५ तत्परंसर्वधिष्ण्येभ्योमायाधिष्ठितमारुहत् ॥ मुनयोद्याप्युदीक्षंतेपरंनापुरवाङ्मुखाः २६ तंयूयंसर्वभूतानामंतर्यामिणमीश्वरम् ॥ रुद्रादिष्टोपदेशेनभजध्वंभवनुत्तये २७ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ इतिप्रचेतसांराजन्नन्याश्चभगवत्कथाः ॥ श्रावयित्वाब्रह्मलोकंययौस्वायंभुवोमुनिः २८ तेपि तन्मुखनिर्यातंयशोलोकमलापहम् ॥ हरेर्निशम्यतत्पादंध्यायंतस्तद्गतिंययुः २९ एतत्तेभिहितंक्षत्तर्यन्मांत्वंपरिपृष्टवान् ॥ प्रचेतसांनारदस्यसंवादंह रिकीर्तनम् ३० यएषउत्तानपदोमानवस्यानुवर्णितः ॥ वंशंप्रियव्रतस्यापिनिबोधनृपसत्तम ३१ योनारदात्मविद्यामधिगम्यपुनर्महीम् ॥ भुक्त्वाविभज्यपु त्रेभ्यऐश्वरंसमगात्पदम् ३२ इत्थंतुकौषारविणोपवर्णितांक्षत्तानिशम्याजितपादसत्कथाम् ॥ प्रवृद्धभावाश्रुकलाकुलोमुनेर्दधारमूर्ध्नाचरणंहृदाहरेः ३३ ॥ विदुरउवाच ॥ सोयंममममहायोगिन्भवताकरुणात्मना ॥ दर्शितस्तमसःपारोयत्राकिंचनगोहरिः ३४ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ इत्यानम्यतमामंत्र्यवि दुरोगजसाह्वयम् ॥ स्वानांदिदृक्षुःप्रययौज्ञातीनांनिर्वृताशयः ३५ एतद्यःशृणुयाद्राजन्राज्ञांहर्यर्पितात्मनाम् ॥ आयुर्धनंयशःस्वस्तिगतिमैश्वर्यमा प्नुयात् ३६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेपारमहंस्यांसंहितायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

॥ थितंप्रचेतसांमुक्तिप्रापकंस्यात्तर्हितदुपादेयंस्यात्तत्कथांप्रत्य शंक्यानेनैवापेक्षितगतिरभूत्तेषामित्याह तेपीति २९ हरेःकीर्तनंयत्रसतथा ३० अत्रशुकोवृत्तानुवर्णनपूर्वकमुत्तरकथांप्रतिजानीते यएषइति अनेनशुकेनोक्तमेवविदुरायोक्तंमैत्रेयेणेतिज्ञातव्यं ३१ श्रोतृजनतृप्त्यर्थंप्रियव्रतचरितंप्रस्तौति योनारदादिति ३२ मैत्रेयोक्तहरिकथाश्रवणेनविदुरेकोविशेषोभूदत्राह इत्थमिति नारायणोऽजितपदोवामनोमधुसूदनः श्रीधरःशंकराध्यक्षोब्रह्माध्यक्षो ज्ञानदइत्यभिधानं अजितस्यहरेःपादसत्कथांचरणविषयांकथांवाअजितपादानांहरेरंशभूतानांविशेषावेशवतांराज्ञांवामुनेःचरणंमूर्ध्निदधार हरेश्चरणंहृदा ३३ नतेरष्टागस्त्वंद्योतयितुमुनिंस्तौति सोयमि ति यत्रतमसःपारेस्थितः ३४ स्तुत्वानत्वापुनः किमकार्षीदत्राह इतीति स्वानांज्ञातीनामितिकर्मणिषष्ठी निर्वृताशयइत्यनेनज्ञातव्याशस्यपूर्तिंदर्शयति ३५ शुकएतस्यश्रोतुरैहिकामुष्मिकफलमाह एतद्यइति ३६ चतुर्थस्कंधोयंहरिचरितरत्नावलिनिधिःकथंचिद्व्याख्यातोहरिगुरुमहानुग्रहबलात् । महांतःप्रीयंतामनुगुणसुलुब्धाःशुचिधियःसहतांचावद्यंमयिविवृतिमार्गेस्खलनतः १ सुयशःसुमनोभी लौलसंतीमुरभिद्गले । पदरत्नावलिर्नोभवनमालेवरोचतां २ इतिश्रीमन्महेंद्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविजयध्वजभट्टारककृतौश्रीमद्भागवतटीकापापदरत्नावल्यांचतुर्थस्कंधेएकत्रिंशोऽध्यायः ३१

॥ इति श्रीमद्भागवते चतुर्थस्कंधः समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीमद्भागवते पंचमः स्कंधः प्रारभ्यते

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ प्रभवतिजगदेतत्स्वकटाक्षेक्षणेनास्थितयतिपदुपेक्षालेशतोनाशमेति । गतमगतमभिज्ञाजानतंयस्यवृत्तंशरणमिममयंस्कालसङ्कुंदम् ॥१॥ [illegible] तम् । आम्नायज्ञामहांतोमेमीयंतामारुरुक्षवे ॥ २ ॥ स्वस्वविहितधर्मसाधनसामग्र्यासमुद्भूतेनज्ञानेनस्वस्वयोग्यागुनि भवतीत्येतस्मिन्नध्यायेनिरूप्यते तत्राविशेषविवित्सयापरीक्षित्कृच्छ्रं [illegible] प्रिय व्रतइति जीवात्मनःपराभवःस्वपरमात्माज्ञानलक्षणः यन्मूलःयदहंकलत्रादिलक्षणंमूलंयस्यसः कस्मादित्यतउक्तं कर्मेति दुष्कर्मनिमित्तइत्यर्थः एताहशेगृहेकथमरमतेत्यन्वय १ नकेवलमस्यैवा युक्तंगृहेरमणमन्येषामप्येतादृशानांनयुक्तमित्याह ननूनमिति मुक्तसंगानांकलाभिसंधिरहितानाम् २ अत्रहेतुमाह महतामिति ज्ञानलक्षणया [illegible] यत्यानि वृत्तंप्राप्तपरमानंदंचित्तंयेषांतितथातेषांकुटुंबेस्पृहयायुक्तामतिर्नभवतीत्यन्वयः ॥ ३ ॥ सामान्यमुक्त्वाविशिनष्टिसंशयइति ज्ञानविरोधिषुदारागारादिषुसक्तस्यप्रियव्रतस्य [illegible] तेमानामभक्तिरुपासनलक्षणाच तयासिद्धिर्मुक्तिलक्षणाचाभूदितियद्यस्माद्यस्मात्संशयःकुटुंबासक्तस्यासिद्धावच्युतमतिःपयोजिका उतगृहस्थोपिविमुच्यतइति [illegible] तिश्रुतेश्च चेतसःकुटुंबभरलक्षणासक्तिः आहोस्विदुभयंअथवानिवृत्तिमार्गानुपमर्देनतत्सक्तिरविरोधिनीति ४ तत्रतुरीयपक्षमंगीकृत्यपरिहरति बाढमिति [illegible] इति सकलसौभाग्यनिधेः सदानिर्दोषयशसोहरेःसकलसंपत्करपदकमलमधुरसे आदितःआवेशितचेतसोजन्मप्रभृतिसंस्थापितांतःकरणस्य [illegible]

राजोवाच ॥ प्रियव्रतोभागवतआत्मारामःकथंमुने ॥ गृहेरमतयन्मूलःकर्मबंधःपराभवः १ ननूनंमुक्तसंगानांतादृशानांमहामुने ॥ गृहेष्वभिनिवेशोयं पुंसांभवितुमर्हति २ महतांखलुविप्रर्षेउत्तमश्लोकपादयोः ॥ छायानिर्वृत्तचित्तानांनकुटुंबेस्पृहामतिः ३ संशयोयंमहान्ब्रह्मन्दारागारसुतादिषु ॥ सक्तस्ययत्सिद्धिरभूत्कृष्णेचमतिरच्युता ४ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ बाढमुक्तंभगवतउत्तमश्लोकस्यश्रीमच्चरणारविंदमकरंदरसआवेशितचेतसोभागव तपारमहंस्यदयितःकथंचिदंतरायविहतांस्वांशिवतमांपदवींनप्रायेणाहिहिन्वन् ५

तियच्चादितिशेषः तर्हिकस्यविरोधइतिचतुर्थाश्रमिणइत्याह बाढमिति वेदशिरस्त्वेनोत्तमश्लोकोवेदांतलक्षणोयस्यसतथातस्यहरेःश्रीमच्चरणारविंदमकरंदरसेनिरंतर [illegible] स्यभगवतःसर्वपूज्यस्यसंन्यासिनः स्त्रीभूहिरण्यपशवोयतेर्यस्यपरिग्रहाः । तादृशंकश्मलंदृष्ट्वासचैलोजलमाविशेत्इतिपांचरात्रवचनंतद्वाढमितिवा सिद्धावच्युतमतिःप्रयोजिका [illegible] ढमिति तर्हिकुटुंबासक्तिर्विरुणद्वीतितत्राह भगवतइति वायोर्विषमिवहरिचरणैकशरणस्यपुंसःकुटुंबाभिनिवेशोनमुक्तिपदवीपरिपंथी किंतुभूषणमेवेत्यभिप्रायः गृहस्थोपिविमुच्यतइत्यत्रभगवद र्पणबुद्ध्यायदिकर्मकरोतितर्हिज्ञानजननद्वारामुक्तिसाधनमन्यथानर्थइत्यंगीकारश्चेदिदमेवोत्तरंबाढमिति नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितमितिस्वोक्तेः अनेनतृतीयपक्षोपिव्याख्यातः अत्रापिभगवतइत्यु क्तिरेवहेतुःकुटुंबभरणव्यासक्तस्यवित्तैषणादिविघ्नैःभगवदुपासनालक्षणपरिचर्यायाविहतिरवश्यंभाविनीतितत्राह भागवतेति भागवतश्चपरमहंससमाजश्च [illegible] प्रियोजनः स्वांस्वविहितां शिवतमांशुभतमां पदवींनिवृत्तिलक्षणांवित्तैषणाद्यंतरायैर्विहतांविच्छेदमुखीमपिप्रायेणबहुलंनाहिन्वन्नत्यजन्नैवास्तइत्यन्वयः [illegible] अथवाभगवतउत्तमश्लो कस्येत्येतदत्रापिहेतुत्वेनसंबध्यतेसमावेशितचेतस्त्वादिति भगवतःप्रियंपरमहंसाश्रमंप्रापितःप्राप्तोपि दयदानमतिशोषणादिभ्योविविद्यातुः अत्रापिपूर्वोक्तएवहेतुः ५

दारादिषुसक्तस्यप्रियव्रतस्यकृष्णविषयाच्युतमत्यासिद्धिःकथमभूदितिप्रश्नपरिहारः कथमागतइति तद्वक्तुमुपक्रमते यर्हीति प्रियव्रतोप्येष्वेकइतिकृत्वातच्चरितंवक्तुमुपक्रमतेइत्यतोदाह यर्हीति यर्हिय दासराजपुत्रःप्रियव्रतोभुवनरक्षणाय स्वपित्रास्वायंभुवेनोपामंत्रितोनियोजितोपिराज्यरक्षणलक्षणंपितृवचनंनैवाभ्यनंदन्नांगीकृतवान् तावकिल अथतदात्मयोनिर्ब्रह्मास्वभवनादवततारेहेत्यन्वयः तत्र अनभि नंदनेकिंकारणमित्यतउक्तं ब्रह्मेतिब्रह्मसत्रेणसंन्यासेनदीक्षिष्यमाणः संन्यासदीक्षांप्राप्नुयामितिमन्वानः ननुअज्ञाततत्त्वस्यसंन्यासाधिकारःकथमस्यसंभवतीत्यत उक्तमवगतेति अवगतंपर मार्थसत्तत्त्वंयेनसोऽवगतपरमार्थसत्तत्त्वःकालत्रयेप्यबाधितब्रह्माख्यतत्त्वज्ञानीत्यर्थः अलौकिकस्यवस्तुनोविशेषज्ञानंगुरुकटाक्षंविनानघटतइत्यतउक्तं चरणेति गुरोरितिशेषः एवंविधस्यसम्यगा नुग्रहकर्तागुरुःकःयेनतत्त्वज्ञानंस्यादित्यतउक्तं नारदस्येति नन्वयोग्यश्चेत्तत्त्वज्ञानग्रहणंकथंसंभाव्यतइत्यतउक्तंपरमभागवतइति इदंचानभिनंदनेकारणमित्याह भगवतीति अव्यवधानोव्यवधा नरहितोप्रतिबद्धोयःसमाधियोगश्चित्तैकाग्रतालक्षणस्तेनवासुदेवेभगवत्येवसम्यगावेशितःसमर्पितःसकलानांकारकाणांचक्षुरादींद्रियाणांक्रियाकलापोव्यापारसमूहोयेनसतथा जीवस्यब्रह्माभिन्नत्व निरीक्षणलक्षणसमाधियोगेन संन्यस्ताहंकर्तृत्वादिसमुदायोवा नन्वज्ञवत्पित्रादेशंउदलंघयत्कथमयमितितत्राह यदपीति राज्यंकुर्वितियत्पित्रोक्तंतद्वचनंअप्रत्याम्नातव्यंनकरोमीतिनिराकर्तुं अयुक्तं यदपियद्यपिइतिजानाति तथापितदधिकरणेराज्यरक्षणाधिकारेअसतोप्रशस्तादन्यस्माच्छब्दादेर्विषयादात्मनोमनआदेःपराभवपुनःपुनःसंसारप्राप्तिलक्षणंपराजयमन्वीक्षमाणःसम्यक्पश्यन्गुरुवचन

यर्हिवावसराजपुत्रःप्रियव्रतःपरमभागवतोनारदस्यचरणोपसेवयांजसावगतपरमार्थसतत्त्वोब्रह्मसत्रेणदीक्षिष्यमाणोवनितलपरिपालनायाम्नातप्रवरगुण गणैकांतभाजनतयास्वपित्रोपामंत्रितोभगवतिवासुदेवएवाव्यवधानसमाधियोगेनसमावेशितसकलकारकक्रियाकलापोनैवाभ्यनंदत् ॥ यदपितदप्रत्या म्नातव्यंतदधिकरणआत्मनोन्यस्मादसतोयदापराभवमन्वीक्षमाणः ६ अथहभगवानादिदेवएतस्यगुणविसर्गस्यपरिबृंहणानुध्यानेनव्यवसितसकलज गदभिप्रायआत्मयोनिरखिलनिगमनिजजनपरिवेष्टितःस्वभवनादवततार ७ तत्रतत्रगगनतलउडुपतिरिवविमानावलिभिरनुपथममरपरिवृढैरभिपूज्यमा नःपथिपथिचवरूथशःसिद्धगंधर्वसाध्यचारणमुनिगणैरुपगीयमानोगंधमादनद्रोणीमवभासयन्नुपससर्प ८

वात्मस्नेहनिमित्तमितिसंपश्यमानः अनेनगुर्वादेशोल्लंघनदोषोपिपर्यहारीतिद्रष्टव्यं नन्वेवंविधश्चेत्किमितिपित्रोपामंत्रितइतितत्राह आम्नातेति आम्नातानीति शास्त्रेणपरिपठिताःप्रवराःउत्तमाः राज्ञांगुणाअभिगम्यादयोयेतेषामेकांतभाजनतयानियतपात्रत्वात् ६ नन्वतर्किताभ्यागमनेकिंकारणमितितत्राह एतस्येति सत्त्वादिगुणैर्विविधःसर्गोयस्यतत्तथा तस्यैतस्यजगतःपरिबृंहणंवृद्धि स्तस्यानुध्यानंसदासांचिंतनं तेनव्यवसितोनिश्चितोखिलजगदभिप्रायोयेनसतथा परिबृंहणंसृष्टिः तदनंतरकालीनानुध्यानेनापरीक्षीकृतइष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायलक्षणोजगदभिप्रायोयेनेतिवा अ खिलैर्मूर्तिमद्भिर्निगमैर्वेदादिशास्त्रैर्मरीच्यादिनिजगणैश्चपरिवृतइत्यनेनश्रुतशास्त्रस्यप्रियव्रतस्यात्मयोनिवचनेऽतिविश्वासजननायोक्तमितिदर्शितम् ७ तद्वचनस्याग्राह्यत्वेतन्माहात्म्यमाह तत्रतत्रे ति उडुपतिश्चंद्रइवेतिदृष्टांतःसौम्यत्वे अमरपरिवृढैर्देवश्रेष्ठैरनुपथमितिवीप्सायां गंधमादनस्यपर्वतस्यद्रोणींनिम्नतलप्रदेशंप्रियव्रततपःस्थानंप्रकाशयन्नुपससर्पप्राप बाढमित्याधिकवाक्यंवा म हान्संशयोमइतियदुक्तं तद्बाढंसत्यंइत्यर्द्धांगीकारः कथंमंदानांसंदेहावकाशोनविदुषां तथाहि प्रियव्रतस्यप्रथमशरीरग्रहणमारभ्यहरिचरणारविंदमकरंदरसास्वादनैकचित्तत्वात् कुटुंबासक्तिर्मुक्तिप रिपंथिनीनस्यात् त्रिजगद्गुरुवरचतुर्मुखाज्ञाकारित्वेनगुणकरीचएतत्कुतइतितत्राह भागवतेति शेषंपूर्ववत् ८

हवाइत्येतौनिपातौ गद्यवाक्यालंकारार्थौ इतिहासश्रद्धातिशयजननार्थौवा तत्रतस्यामवस्थायांहंसयानेनलक्षणेनस्वपितरंचतुर्मुखंउपलभमानः पश्यन् [illegible] पितापुत्राभ्यांनाम्नास्वायंभुवप्रियव्रताभ्यांसहबद्धांजलिःउपतस्थेउत्थानसेवायकरोत् ९ तेनप्रियव्रतेनमनुनाचोपनीतमर्पितमर्हणंअर्घ्यपाद्यादिपूजा [illegible] नस्वागतमुपविश्यासनमित्यादिप्रियवाक्येनवा नितरामतिशयेनोदितैःप्रकाशितैःगुणावतारोगुणविस्तारश्चशोभनोविजयश्चयस्यसतथा [illegible] आदिपुरुषश्चतुर्मुखस्तंप्रियव्रतमितिवक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच हकिल प्रत्यारंभेप्रसिद्धौहवार्तासंभावयोःकिलेतियादवः सूक्तवाक्यंनहितोपदेशस्तद्वितवाक्यंनवा १० [illegible] दाह मासूयितुमिति देवेनश्रीहरिणा स्वधर्मोदुष्टदमनंधर्मज्ञानानुपालनमित्यादिस्वोक्तिलक्षणाज्ञाराज्ञांविहिता सदाज्ञाप्युल्लंघ्यनिवृत्तिमार्गांगीकारे [illegible] महादोषस्त्वेनाधःपातोदुष्परिहारःस्यादितिदेवमसूयितुंमार्हसीत्यन्वयः स्वामेयत्वंवचद्वाक्याभिप्रायस्यापमेयत्वंसूचितुममेयमितितेनतद्वाक्याभिप्रायापरिज्ञानेन [illegible] डैवनतुप्रासव्यप्रयोजनार्थितयेतिसूचनायदेवमिति तेतवततस्तातोमनुःवोविष्णांविशाः विःपक्षिपरमात्मनोरितियादवः दिष्टमाज्ञा ११ ननुतपआदिसामर्थ्योपेतैस्तदाज्ञोल्लंघनंसुशकंस्यादत आह नतस्येति

तत्रहवाएनंदेवर्षिंहंसयानेनपितरंभगवंतंहिरण्यगर्भमुपलभमानः ॥ सहसैवसहपितापुत्राभ्यांअवहितांजलिरुपतस्थे ९ भगवानपिभारततदुपनीतार्हणःसूक्तवाक्येननितरामुदितगुणगणावतारसुविजयःप्रियव्रतमादिपुरुषस्तंसदयहासावलोकइतिहोवाच १० श्रीभगवानुवाच ॥ निबोधतातेदमृतंब्रवीमिमासूयितुंदेवमर्हस्यमेयम् ॥ अहंभवस्तेततएषमहर्षिर्वहामसर्वेविवशायस्यदिष्टम् ११ नतस्यकश्चित्तपसाविद्ययावानयोगवीर्येणमनीषयावा ॥ नैवार्थधर्मैःपरतःस्वतोवाकृतंविहंतुंतनुभृद्विभूयात् १२ भवायनाशायचकर्मकर्तुंशोकायमोहायसदाभयाय ॥ सुखायदुःखायचदेहयोगमव्यक्तदिष्टंजनतांगधत्ते १३ यद्वाचितंत्यांगुणकर्मनामभिःस्वधाभिर्वत्सवयंसुयोजिताः ॥ सर्वेवहामोबलिमीश्वरायप्रोतानसीवद्विपदेचतुष्पदः १४ ईशाभिसृष्टंह्यवरुंध्महेंगदुःखंसुखंवागुणकर्मसंगात् ॥ आस्थाययत्तद्यदयुंक्तनाथश्चक्षुष्मतांधाइवनीयमानाः १५

ति तस्यहरेराज्ञालक्षणंकृतं शास्त्रात्मनाविहितंस्वधर्मंविहंतुंउल्लंघ्यस्वाविहितंकर्तुंनविभूयात्समर्थोनभवेदित्यन्वयः परतःसहायैःस्वतःसहायमंतरेण १२ [illegible] नता भवायचर्थमव्यक्तेनहरिणा हरिप्रेरितजडप्रकृत्यावा दिष्टंदत्तंस्वकर्मफलभोगायकल्पितंनिर्मितंवा देहयोगंधत्तेपुष्णातिकर्मभिरितिशेषः भवोप्रहेहरेराज्ञासत्त्वात्संसारजन्यपरित्यागेतियादवः १३ [illegible] लंघनेविध्यतिक्रमदोषेणप्रत्यवायोपिस्यादित्याशयेनाह यद्वाचीति यस्यहरेर्वाचिवेदाख्यायांतंत्यांगोवृषबंधनदीर्घरज्ज्वांतत्तद्योग्यगुणैर्ब्राह्मणादियोग्यकर्मभिर्याजनप्रतिग्रहादिनामभिः [illegible] मित्तनामभिर्वा स्वधामभिर्ह्रस्वपाशैःसुष्ठुयोजिताबद्धाः वयमीश्वरायबलिंवहामःब्रह्मार्पणत्वेनतच्चद्वेदवाक्यविहितंकर्मकुर्मइत्यर्थः कथमिव नसिनासिकायांप्रोताः [illegible] द्विपदःमनुष्याश्चतुष्पदा मिनेगोण्यादिकंवहंतियथातथेति पारतंत्र्यमात्रेदृष्टांतोयेनंसुबुद्धिपूर्वकंकृत्ये १४ यथाकारणमीश्वराधीनंतथाफलंचतदधीनमित्याह ईशेति ईशानसृष्टंश्रीहरिणा [illegible] रमास्थायावरुंध्महे अंगीकृत्याभुंज्महे कथमिव चक्षुष्मतानीयमानाअंधाइव चक्षुष्मद्दर्शितमार्गमभ्युपेत्यतद्दत्तमेवभुंजतेयथातद्वदिति १५

उत्पन्नज्ञानस्यापिचरमदेहिनोदेहपातपर्यंतंस्वविहितकर्मकर्तव्यमित्याह मुक्तोपीति यथोपयातंदैवतःआप्तं तदपिप्रारब्धंफलदानायोपक्रांतं कर्मफलमश्नन्नभिमानशून्योदेहाभिमानरहितःप्रतियातनिद्रः निवृत्ताज्ञानान्यथाज्ञानी जीवन्मुक्तोपियावत्प्रारब्धकर्मनाशःतावत्स्वदेहंबिभृयात्तत्रविहितंराज्यादिपालनकर्मचकर्तव्यमित्यर्थः तर्हिविद्वदविदुषोःकोविशेषइतितत्राह किंत्विति अन्यज्ञानिवदन्यदे हायशरीरांतरारंभकान्रागादिलक्षणान्नवृंक्ते नस्वीकरोति तादृशकर्माणिनकरोतीत्यर्थः १६ ननुकर्दमाक्रांतस्यकर्दमलेपवत्गृहाश्रमरतस्यतन्निमित्तभयमप्यापद्यतएवातोवनाश्रमएवश्रेयानितिचेत्तत्राह भयमिति प्रमत्तस्यविस्मृतस्वकार्यस्यवनेषुनिर्जनप्रदेशेषुस्थितस्यापिपापाद्भयस्यात् कुतइतितत्राह यतइति षट्सपत्नाःषडिंद्रियाख्याःशत्रवःसहवसंतइतियतोसइतिशेषः। तर्हिंदत्थंकारंभवत्याह स्यादितितत्राह जितेंद्रियस्येति अवद्यंदोषंबुधस्यकर्तव्यंजानतः । वशीकृतेंद्रियग्रामस्येंद्रियजयःकथंजायतइतितत्राह आत्मेति आत्मनिहरौरतिरुपासनालक्षणायस्यसदथातस्य १७ इंद्रियजयोपायःकथमत्राह यइति इंद्रियाख्यषट्शत्रून्जेतुकामोयःसःपूर्वंगृहस्थाश्रमेषुस्थित्वातदुपभोगेनानिर्विद्यालंबुद्धिंप्राप्ययतेतश्रेयसइतिशेषः यतनप्रकारंवक्ति युध्येतेतिभगवद्भिक्षालक्षणदुर्गाश्रितऊ र्जितारीन्विषयभोगेषुसन्नद्धेंद्रियाख्यशत्रून् युध्येतविषयगमनंनिरुध्यात्माधीनान्कुर्यात् पुनःक्षीणेषूपरतविषयप्रचारेष्विंद्रियेषुसत्सु विपश्चित्कामनिर्भयोविचरेदित्यन्वयः विपश्चिदित्यनेन नजातुकामः

मुक्तोपितावद्बिभृयात्स्वदेहमारब्धमश्नन्नभिमानशून्यः ॥ यथोपयातंप्रतियातनिद्रःकिंत्वन्यदेहायगुणान्नवृंक्ते १६ भयंप्रमत्तस्यवनेष्वपिस्याद्यतोवसंते सहषट्सपत्नाः ॥ जितेंद्रियस्यात्मरतेर्बुधस्यगृहाश्रमःकिंनुकरोत्यवद्यम् १७ यःषट्सपत्नान्विजिगीषमाणोगृहेषुनिर्विश्ययतेतपूर्वम् ॥ युध्येतदुर्गाश्रितऊ र्जितारीन्क्षीणेषुकामंविचरेद्विपश्चित् १८ त्वंत्वब्जनाभांघ्रिसरोजकोशदुर्गाश्रितोनिर्जितषट्सपत्नः ॥ भुंक्ष्वेहभोगान्पुरुषातिसृष्टान्विमुक्तसंगःप्रकृतिं भजस्व १९ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ इतिसमभिहितोमहाभागवतोभगवतस्त्रिभुवनगुरोरनुशासनमात्मनोलघुतयावनतशिरोधरोबाढमितिसबहुमानमुवा ह २० भगवानपिमनुनायथावदुपकल्पितापचितिःप्रियव्रतनारदयोरनिमिषमभिसमीक्षमाणयोरात्मसमवस्थानंवाङ्मनसोःक्षयमव्यवहितमगमत् २१ मनुरपिपरेणैवेत्थंसमभिसंधितमनोरथः ॥ सुरर्षिवरानुमतेनात्मजमखिलधरामंडलस्थितिगुप्तयआस्थायातिविषयविषमविषजलाशयादुपरराम २२

कामानामुपभोगेनशाम्यति । हविषाकृष्णवर्त्मेवभूयएवाभिवर्धतइत्येतान्विरक्तं १८ बह्वालापैरलंकिमधुनाकर्तव्यमत्राह त्वमिति तुनाप्रियव्रतस्यान्यस्माद्विशेषंसूचयति इत्येवाह अब्जनाभेति पुरुषा तिसृष्टान्श्रीनारायणप्रसादोपनतान् विमुक्तसंगः पुत्रादिस्नेहलक्षणसंगरहितः सत्वंप्रकृतिंसच्चिदानंदलक्षणस्वभावं संन्यासाश्रमेणमोक्षोनान्याश्रमेणेत्ययंबुद्धिव्यामोहएव विहितोयस्यगोधर्मोविष्णुना प्रभविष्णुना । तेनमुक्तिर्भवेत्तस्यतंगुरुर्वेदसर्वविदिति स्मृतेस्तवविहितेनप्रजापालनलक्षणधर्मेणस्वयोग्यमुक्तिरितिविदित्वातत्रविमुखत्वामुद्वोप्यतत्करणायायासिषमित्यतस्तत्कुर्वित्येतद्धातुनाह १९ अथप्रियव्रतस्यशिष्टजनशिक्षणायविरिंचस्याज्ञाग्रहणप्रकारमाह इतीति विरिंचादात्मनःस्वस्यलघुतयाभितमहिमत्वादवनतशिरोधरःप्रणतकंठः २० स्वाज्ञाग्रहणात्प्रियव्रतायप्रत्यायितःसत्यलोक मापेत्याह भगवानपीति मनुनायथावदुपकल्पिताअपचितिःपूजायस्मैसः अनिमिषमितिक्रियाविशेषणंपक्ष्मविवृत्यआत्मसमवस्थानंस्वस्थानंसत्यलोकंवाङ्मनसोःवाचोमनसश्चक्षयंविषयीकर्तुमशक्यं अव्यवहितंसतामितिशेषः रागादिदोषरहितत्वात् २१ स्वायंभुवमनोरपिसंसारत्यागप्रकारमाह मनुरपीति परेणविरिंचेन सुरर्षिवरानुमतेनदेवर्षीणांमध्येवरःश्रेष्ठःनारदःतस्यानुमतेनगृहीतात्म तिविषमविषयएवविषंतदेवजलाशयोह्रदस्तस्मात् २२

१ पुरुषातिसृष्टानित्यत्रनाहिलौकिकःपुरुषोगृह्यते इत्यत्रप्रमाणमाह

प्रियव्रतस्ययथावीरैस्वोपदेशोक्षितिरक्षणप्रकारंब्रवीति इतिहेति इतिशब्दोहेत्वर्थः यस्माद्गुरूणामनुशासनमनुष्ठेयनीयमतहति बंधध्वंसनपरोनुभाव प्रभावःसामर्थ्यंयस्यसतथा तस्यपादानुभावेनध्या
नसामर्थ्येनध्यानादुत्पन्नज्ञानेनवा कषायःपापं रंधिदाहेरंधितंदग्धं अपिसंभावितमिति २३ वानप्रस्थाश्रमस्थएवायराज्यमपालयाद्विरक्तत्वान्नतुगृहाश्रमस्थइतिशंकापरिहर्तुमाह अथेति आप्युत्र
यकुलशुद्धिकरीत्याशयेनाह तस्यामिति उहवाइतिनिपाताःप्राक्पुत्रानुत्पत्तौसंतापंपश्चात्संतोषंतत्रप्रसिद्धिंसूचयंति भावयांबभूवोत्पादयामास २४ तेषांनामान्याह आग्नीध्रेति यज्विबाहोरनुजोमहावीर
घृतपृष्ठानुजःसवनःवीतिहोत्रानुजःकविः २५ ऊर्ध्वरेतसोब्रह्मचर्याख्यव्रतधारिणःअर्भकभावाद्बाल्यात्प्रभृति आत्मविद्यायांपरविद्यायां कृतपरिचयाःपूर्णाभ्यासा एवशब्देनमानसपरमहंसाश्रमंतत्वतर्नत्यति
२६तस्मिन्नाश्रमेवर्तमानाः। स्वयोग्यगुणोपसंहारेणमुक्तिःस्यादितिदर्शयितुंसकलजीवेत्यादिगुणविशिष्टत्वहरेरुक्तं नतुगुणानामियत्तया अविरतस्मृत्याविगलितस्यतैलधारावदविच्छिन्नस्यपरमभक्तियोगस्यानु

इतिहवावसजगतीपतिरीश्वरेच्छयाधिनिवेशितकर्माधिकारोऽखिलजगद्बंधध्वंसनपरानुभावस्यभगवतःआदिपुरुषस्यांघ्रियुगलानवरतध्यानानुभावेनप
रिरंधितकषायाशयावदातोपिमानवर्द्धनोमहतांमहीतलमनुशशास २३ अथचदुहितरंप्रजापतेर्विश्वकर्मणउपयेमेबर्हिष्मतींनाम ॥ तस्यामुहवावात्म
जानात्मसमानशीलगुणकर्मरूपवीर्योदारान्दशभावयांबभूव ॥ कन्यांचयवीयसीमूर्जस्वतींनाम २४ आग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरेतोघृतपृष्ठस
वनमेधातिथिवीतिहोत्रकवयइतिसर्वएवाग्निनामानः २५ एतेषांकविर्महावीरःसवनइतित्रयआसन्नूर्ध्वरेतसः ॥ तआत्मविद्यायामर्भकभावादारभ्यकृतपरि
चयाःपारमहंस्यमेवाश्रममभजन् २६ तस्मिन्नुहवाउपशमशीलाःपरमर्षयःसकलजीवनिकायावासस्यभगवतोवासुदेवस्यसंसारभीतानांशरणभूतस्य
श्रीमच्चरणारविंदाविरतस्मृतिविगलितपरमभक्तियोगानुभावेनपरिभावितांतर्हृदयाधिगतेभगवतिसर्वेषांभूतानामात्मभूतेप्रत्यगात्मन्येवतादात्म्यमविशे
षेणसमापुः २७ अन्यस्यामपिभार्यायांत्रयःपुत्राआसन् ॥ उत्तमस्तामसोरैवतइतिमन्वंतराधिपतयः २८ एवमुपशमायनेषुस्वतनयेष्वथजगतीपति
र्जगतीमर्बुदान्येकादशपरिवत्सराणामव्याहताखिलपुरुषकारसारभूतदोर्दंडयुगलापीडितकोदंडमौर्वीगुणस्तनितविरामितधर्मप्रतिपक्षोबर्हिष्मत्यांचानुदि
नमेधमानप्रमोदप्रसरणपोषणव्रीडाप्रमुषितहासावलोकरुचिरक्ष्वेलनादिभिःपराभूयमानविवेकोनवबुध्यमानइवमहामनाबुभुजे २९

भावेनपरिभावितेवशीकृतेंतर्हृदयेधिगतेज्ञाते आत्मभूतेअतिप्रियेप्रत्यगात्मनिस्वांबिंबेतर्यामिणि अविशेषेणपार्थिवदेहत्यागेन तादात्म्यंतद्रूपसाम्यमेवापुः सर्वेचतुर्बाहवइत्यादेः भगवतीतिसप्तमीनिर्देशात्जे
यमत्रोच्यते,तदधीनत्वंतत्स्वाम्यत्वंवातदेकचित्तत्वंवातत्कामितकामित्वंवाविशेषेणस्वातंत्र्यमंतरेणेतिच २७ नकेवलमस्यैकैवपत्नीकिंतुद्वितीयाप्यस्तिसापिप्रयोजकपुत्रप्रसूरित्याह अन्यस्यामपीति न
वक्तव्यमुक्तंमन्वंतराधिपतयइति २८ सप्रियव्रतोराजाकियंतंकालंराज्यमभुंक्तेतितत्कालावधिमाह एवमिति उपशमायनेषुसंन्यस्तेषु भगवतोधिकनिष्ठैवायनमाश्रयोयेषातेतथातेष्वितिवा परितस्सराणामे
कादशार्बुदानि मौर्वीगुणोज्याख्यरज्जुः स्तनितेनविस्फूर्जितेन प्रमोदप्रसरणमानंदप्रवाहस्तस्यपोषणंप्रवर्धनतेनचव्रीडयाचविशिष्टचेष्टालक्षणयाचप्रमुषितहासईषत्तिरस्कृतहासनंतेनयुक्तोवलोकोगस्त्र
नरुचिराक्ष्वेलना नर्मवागेवंपूर्वैःपराभूयमानविवेकोऽनाविर्भूतविवेकज्ञानत्वादनवबुध्यमानइवाज्ञतुल्यःनत्वज्ञइत्यर्थःमहामनाइत्युक्तेः २९

नन्वत्रास्यविषमविषयभोगविशेषएवोक्तोनतुमाहात्म्यविशेषइत्यतस्तमाह यावदिति अयमादित्योभगवान्सुरगिरिमनुक्राम्न्यावदवभासयतीत्युक्तमेवाविवृणोतिवसुधातलमिति प्रतपतिप्रकाशयति पुरुषमानमतिक्रम्यवर्तमानः प्रभावोयस्यसतथा तदादित्यप्रवर्तनमात्मराज्यांधकारकरणं समजवेनसूर्यरथसदृशवेगेन रजनीरात्रिमपिदिनंप्रकाशवत्व्यवहारयोग्यंकरिष्यामीतिमत्वा तरणिमन्वादि त्यस्यपृष्ठतःसप्तवारंपर्यक्रामत्मेरोःपरिसरभूमिमितिशेषः पतंगःसूर्यः ३० अद्यदृश्यमानंतल्लक्षणांकितदितितत्राह यावाइहेति अत्रवाइत्यादिनिपाता अस्यग्रंथस्यवेदतुल्यत्वद्योतनाय अतएवइहेत्यपि मिति प्रत्यध्यायमुक्तिरिति। इहभूतले तस्यप्रियव्रतस्यरथचरणस्यरथचक्रस्यनेमयोः प्रांतधारास्ताभिःकृताःपरिखादीर्घिकास्ताःसप्तपरिखा सप्तसिंधवआसन्नित्यन्वयः वाइत्यनेनसमुद्राणापूर्वसद्भावप्र सिद्धिंध्वनयतिअयंतुतेषांस्थौल्यंकृतवानिति तदुक्तं पूर्वसृष्टान्रथावृत्त्यास्थूलांश्चक्रेप्रियव्रतः। समुद्रांस्तेनतत्कर्तृत्वमाहुरेनंप्रियव्रतमिति यतोयेभ्यःसमुद्रेभ्यःसीमाभूतेभ्यएवभुवःसप्तद्वीपाःकृताःयद्वाएवश ब्दःप्रधानभूतःसप्तैवान्येवांतरद्वीपाबहवःसंतीतिविशेषद्योतनार्थःतेसिंधवःसप्तेतिशेषः ३१ तेषांनामान्याह जंब्वित्यादिना तेषांद्वीपानांपरिमाणंशृण्वितिशेषः किमित्यतउक्तं पूर्वस्मादिति पूर्वस्मात्पूर्व

यावदवभासयतिसुरगिरिमनुपर्यक्रामन्भगवानादित्योवसुधातलमर्धेनैवप्रतपतिअर्धेनैवाच्छादयतितदाहिभगवदुपासनोपचितातिपुरुषप्रभावस्तदन भिनंदन्समजवेनरथेनज्योतिर्मयेनरजनीमपिदिनंकरिष्यामीतिसप्तकृत्वस्तरणिमनुपर्यक्रामत्सद्वितीयइवपतंगः ३० यावाइहतद्रथचरणनेमिकृतपरिखा स्ताःसप्तसिंधवआसन्यतएवकृताःसप्तभुवोद्वीपाः ३१ जंबूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौंचशाकपुष्करसंज्ञास्तेषांपरिमाणंपूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरोयथासंख्यंद्विगु णेनबहिःसमंततउपक्लृप्ताः ३२ लवणोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमंडोदशुद्धोदाःसप्तजलधयःसप्तद्वीपपरिखाःअभ्यंतरद्वीपसमानाःएकैकशोयथानुपू र्व्वंसप्तस्वपिबहिर्द्वीपेषुपृथक्पृथक्परितउपकल्पिताः ॥ तेषुजंब्वादिषुबर्हिष्मतीपतिरनुव्रतानात्मजानाग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुहिरण्यरेतोघृतपृष्ठमेधातिथि वीतिहोत्रसंज्ञान्यथासंख्यमेकैकस्मिन्नेकमेकमेवाधिपतिंविदधे ३३ दुहितरमूर्जस्वतींनामोशनसेप्रायच्छद्यस्यामासीद्देवयानीनामकाव्यसुता ३४ नैवं विधःपुरुषकारउरुक्रमस्य पुंसांतदंघ्रिरजसाजितषड्गुणानाम् ॥ चित्रंविदूरविगतःसकृदाददीतयन्नामधेयमधुनासजहातिबंधम् ३५

स्मादुत्तरोत्तरइत्यांतरादांतरात्बाह्योबाह्यइत्यंतर्बहिर्भावेनवर्तमानाद्वीपायथासंख्यंद्विगुणेनबहिःसमंततउपक्लृप्ताः ३२ सिंधुनामान्याह लवणेति अभ्यंतरद्वीपसमानाइति जंबुद्वीपसमानोलवणोदः प्लक्षद्वीपसमानइक्षुरसोदधिरित्येवंसंख्येयं तत्राराजकत्वेतत्रत्यानांजनानांमिथोविवादेनविनाशःस्यादितिकृत्वाग्नीध्रादिसप्तपुत्रास्तत्पतीश्चक्रइत्याह तेष्विति ३३ पारिबर्हदानेसुतानांमिथोविनाशः स्यादितिकृत्वाकन्यादानमपिस्वयमेवचक्रइत्याह दुहितरमिति उशनाशुक्रःकाव्यइतिहलायुधः तत्पुत्र्यपिराजकुलवृद्धिकरीतिभावेनतत्सुतामाह यस्यामिति ३४ एषाविक्रमस्योरुक्रमविक्रमस्यांघ्रि त्वान्मुमुक्षुणाश्रवणादिनावश्यमभ्यसनीयइतिभावेनाभिष्टौति नैवंविधइति हरेःपुंसांभक्तानामेवंविधःपुरुषकारोमाहात्म्यविशेषश्चित्रंनभवतीति कुतइतितत्राह तदंघ्रिरजसेतिनिषेवितेनेतिशेषःषड्गुणाः कामादयोआरामादयोवाअशनादयोवामनसासहशब्दादयोवायैरेतेजितास्तेतथोक्ताः इवोपिचित्रंनेत्याह विदूरेति विप्रविजक्षयाविदूर श्वपचस्तस्मादपिविगतश्चंडालः यस्यहरेर्नामधेयंनामापिसकृदाददीत सोऽधुनासद्यएवसंसारलक्षणंबंधंजहातित्यजतीत्यन्वयः तस्योरुक्रमस्येति यद्वाविदूराद्विगतः दूराद्दूरंगतोदोषानिमित्ताद्बहिष्कृतोपिबंधदोषलक्षणमिति ३५

इदानींपूर्वानुवादपूर्वकंवैराग्येणतस्यसंसारनिंदाप्रकारंकथयति सएवमिति अनुपतितोयदृच्छयाप्राप्तोगुणविसर्गः संधिश्चविग्रहश्चैवयानमासनमेवच [illegible] गुणप्रयोगो गुणकार्यविषयप्रपंचोवा तस्यसंसर्गेणसंबंधेन आत्तनिर्वेदःप्राप्तवैराग्यः ३६ किमाहेत्यत्राह अहोइतिविनोदमृगंक्रीडामृगम् ॥ ३७ ॥ [illegible] वक्ति परदेवतेति परदेवतानारायणःतस्यप्रसादेनाधिगतंप्राप्तमात्मप्रत्यवमर्शनंप्रत्यक्परमात्मज्ञानंतेनपरिनिर्वृतोनष्टलब्धचिंतामणिरिवपरमानंदप्राप्तःयथादायंभोयो[illegible] वामिव महतीविभूतिर्यस्याःसा तथातानारदस्यपदवींनिवृत्तिमार्गःसंन्यासलक्षणःतां ३८ प्रियव्रतचरितश्रवणस्मरणादेरनायासेनमुक्तिसाधनत्वाद्धि[illegible] तस्येति रथचक्रनेमिकृतनिम्नैः छायांरात्रिंकृत्वा ३९ भूसंस्थानंभुवोवयवविशेषनामभूतं निर्वृत्त्यैप्राणिनांसुखाय ४० महित्वंमाहात्म्यं योगकर्मजं[illegible]

सएवमपरिमितबलपराक्रमएकदातुदेवर्षिचरणानुसेवयानुपतितगुणविसर्गसंसर्गेणानिर्वृत्तमिवात्मानंमन्यमानःआत्तनिर्वेदइदमाह ३६ अहोअसाध्वनुष्ठितंयदभिनिवेशितोहमिंद्रियैरविद्याविरचितविषमविषयांधकूपेतदलमलंमनुष्यवनिताविनोदमृगंमांधिग्धिगितिगर्हयांचकार ३७ परदेवताप्रसादाधिगतात्मप्रत्यवमर्शनपरिनिर्वृतः ॥ स्वपुत्रेभ्यइमांगांयथादायंविभज्यभुक्तभोगांचमहिषींमृतकमिवसहमहाविभूतिमपहायस्वयंनिहितनिर्वेदोहृदिगृहीतहरिविहारानुभावोभगवतोनारदस्यपदवीमनुससार ३८ तस्यहवाएतेश्लोकाः ॥ प्रियव्रतकृतंकर्मकोनुकुर्याद्विनेश्वरम् ॥ योनेमिनिम्नैरकरोच्छायांघ्नन्सप्तवारिधीन् ३९ भूसंस्थानंकृतंयेनसरिद्गिरिवनादिभिः ॥ सीमाचभूतनिर्वृत्त्यैद्वीपेद्वीपेविभागशः ४० भौमंदिव्यंमानुषंचमहित्वंयोगकर्मजम् ॥ यश्चक्रेनिरयौपम्यंपौरुषंतुजनप्रियम् ४१ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभुवनकोशेप्रियव्रतविजयेप्रथमोध्यायः १ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवंपितरिसंनिवृत्तेतदनुशासनेवर्तमानआग्नीध्रोजंबुद्वीपौकसःप्रजाऔरसवद्धर्मावेक्षमाणःपर्यगोपायत् १ सतुकदाचित्पितृलोककामःसुरवरवनिताक्रीडाचलद्रोण्यांभगवंतंविश्वसृजांपतिमाहृतपरिचर्योपकरणआत्मैकाग्र्येणतपसाराधयांबभूव २ एतदुपलभ्यभगवानादिपुरुषःसदसिगायंतींपूर्वचित्तिंनामाप्सरसमभियापयामास ३ साचतदाश्रमोपवनमतिरमणीयविविधनिबिडविटपिविटपनिकटपुटलताकुटिलरूढस्थलविहंगममिथुनैःप्रोच्यमानश्रुतिभिःप्रतिबोध्यमानसलिलकुक्कुटकारंडवकलहंसादिभिर्विचित्रमुपकूजितामलजलाशयकमलाकरमुपबभ्राम ४

४१ इतिश्रीभागवतेवि॰टीका॰पंचमस्कंधेप्रथमोध्यायः १ स्त्रीसंगंपरिहरतःपुंसःकरतलस्थैवमुक्तिरित्यभिप्रेत्यतस्यापरिहारार्थत्वंप्रतिपाद्यतेस्मिन्नध्याये [illegible] मिति औरसवदात्मपुत्रवत्पर्यगोपायदरक्षत् गुपूरक्षणे १ विश्वसृजांपतिंब्रह्माणंपितृलोककामइत्यनेनसंतानार्थित्वंलक्षयति सोयंमनुष्यलोकः पुत्रेणजेयइतिश्रुतेः सुपुत्रेणापितुःपितृलोकप्राप्तिश्रवणात् आक्रीडःक्रीडास्थानंआत्मनोंतःकरणस्यैकाग्र्यंयस्मिंस्तत्तथातेनात्मैकविषयेणवा २ अभियापयामासप्रेषयामास ३ अतिरमणीयाविविधाश्चनिबिडाश्चसंघट्टिताश्चविटपिनोवृक्षास्तेषांविटपाःशाखास्तेषांनिकटपुटेषुसमीपभागेषुयालतास्तासांकुटिलेषुवक्रभागेषुरूढाआरूढाश्चस्थलविहंगमाःमयूरकोकिलादयस्तेषांमिथुनैःप्रोच्यमानाश्रुतिःधनुर्मंडलमात्रप्रदेशव्यापिनीध्वनिसंततिर्येषांतानितथा[illegible]मानैःप्रतिनादोन्मुखीकरणायेतिशेषः जलकुक्कुटादिभिर्विचित्रंयथातथोपकूजितेनिर्मलजलाशयेरूढ॰कमलाकरोयस्मिन्नुत्ततथा ४

सुदितोललितपदविन्यासः कोमलपदविक्षेपोययासाललितपदविन्यासाचगतिर्गमनंतस्याविलासेनशृंगारलक्षणशोभयानुपदंप्रतिचरणविक्षेपंखणखणायमानेसिंजितध्वनिविशेषंकुर्वाणेरुचिरशोभनेचर
णाभरणेनूपुरेयेतयोर्ध्वनिमाकर्ण्यसराजकुमारःसमाधियोगेनानिमित्तेनामीलितौनयननलिनमुकुलौयौतयोर्युगुलमीषदल्पंविकचय्यविकासंकृत्वाआचष्टअद्राक्षीत् ५ ततःकिंतनाह तामिति एवशब्दे..
न्यदर्शनंनिवारयति अन्यदर्शनाभावेनिर्निमित्तमाह अविदूरइति सुमनसःपुष्पाणि दिविजादीनामनोनयनानामाह्लादंदुहंतीतिमनोनयनाह्लाददुघास्तैर्गतिश्च विहारश्चविनयश्चविलोकनंचसुरा..
राणिचावयवाश्चतेतथातैःकुसुमायुधस्यकामस्यविवरमवकाशं ६ निजमुखाद्विगलितःस्नुतःमदजनकासवः तस्यामोदाज्जातेनमदेनांधामधुकरनिकरायेतैरुत्पन्नेनउपरोधेनन्निवारणक्लेशेनद्रुतपद
विन्यासेनवल्गुशोभनस्पंदनमीषच्चलनंयेषांस्तनकलशादीनांतेतथा वल्गुस्पंदनाःस्तनकलशादयोयस्याःसातथातां । पूर्वंचित्तेरवलोकनेनबुद्धिभ्रंशविशेषोनेनप्राप्तइत्याह तदिति भगवतःपोलिलक्षण
प्रशस्तस्थानगतस्य सर्वजनसंभाव्यस्यवा मकरध्वजस्यकामस्य जडवद्वस्तुविचारपरिज्ञानशून्यइव इतिवक्ष्यमाणप्रकारेण हशब्देन प्रभवतिमनसिविवेकोविदुषामपिशास्त्रसंभवस्तावत् । प्रपत

तस्याःसुललितपदविन्यासगतिविलासेनानुपदंखणखणायमानरुचिरचरणाभरणस्वनमुपाकर्ण्यनरदेवकुमारःसमाधियोगेनामीलितनयननलिनमुकुलमी
षदिकचय्याचष्ट ५ तामेवाविदूरेविलोक्यमधुकरीमिवसुमनसउपजिघ्रंतींदिविजमनुजमनोनयनाह्लाददुघैर्गतिविहारविनयविलोकनसुस्वराक्षरावय
वैर्मनसिनृणांकुसुमायुधस्यविदधतींविवरम् ६ निजमुखविगलितमदासवामोदमदांधमधुकरनिकरोपरोधेनद्रुतपदविन्यासवल्गुस्पंदनस्तनकलशकबरहा
ररशनांदेवींतदवलोकनेनविधृतावसरस्यभगवतोमकरध्वजस्यवशमुपनीतोजडवदितिहोवाच ७ कात्वंचिकीर्षसिचकिंमुनिवर्यशैलेमायासिकापिभगव
त्परदेवतायाः ॥ विज्येबिभर्षिधनुषीसुहृदात्मनोर्थेकिंवामृगान्मृगयसेविपिनेप्रमत्तान् ८ बाणाविमौभगवतःशतपत्रपत्रौशांतावपुंखरुचिरावतितिग्म
दंतौ ॥ कस्मैयुयुंक्षसिवनेविचरन्नविद्मःक्षेमायनोजडधियांतवविक्रमोस्तु ९ शिष्याइमेभगवतःपरितःपठंतिगायंतिसामसरहस्यमजस्रमीश ॥
युष्मच्छिखाविलुलिताःसुमनोभिवृष्टीःसर्वेभजंत्यृषिगणाइववेदशाखाः १० वाचंपरंचरणपंजरतित्तिरीणांब्रह्मन्नरूपमुखरींशृणुमोघतुभ्यम् ॥ लब्धा
कदंबरुचिरांकविटंकबिंबेयस्यामलातपरिधिःक्वचवल्कलाते ११

विदृष्टिविशिखायावत्रेंदीवराक्षीणामित्यादिप्रसिद्धिंदर्शयति ७ जडत्वमेवदर्शयति कात्वमिति मुनिवर्येतिपुंल्लिंगेनसंबोध्यकात्वमितिस्त्रीलिंगेनप्रश्नइत्यादिविवेकाभावेलिंगं शैलेगिरौकिंकर्तुमिच्छ
सि परदेवतायाःमायासि किं तत्रापिकामायासिनारीदैवीगांधर्वीत्यादिषु विज्येमौर्वीरहितेधनुषीभ्रूलक्षणेसुहृदात्मनोर्थेसुहृदात्मनोवशीकरणाय कस्यचित्सुहृद्आत्मनोवापालनप्रयोजनविषये
वाबिभर्षि अर्थांतरमाह किंवेति भ्रूयुगलधनुर्धृत्वामृगान्मृगयसेकिंवेत्यन्वयः ८ बाणौनयनलक्षणौशतपत्रपत्रौपद्मदलसदृशपक्ष्मयुतौशांतौस्निग्धौअपुंखरुचिरौपुंखंविनाशोभमानौअतितिग्म
दंतौ अतितीक्ष्णकटाक्षलक्षणौएवंविधौकस्मैपुंसेयुयुंक्षसिप्रयोक्तुमिच्छसि ९ हस्तवारणलक्षणशिक्षायोग्यत्वाच्छिष्याइतिभृंगाःयुष्मच्छिखाविलुलितायुष्माकंकेशपाशच्युताःसुमनोभिवृष्टीःपुष्पवृष्टीः
१० हेब्रह्मन्तुभ्यंतवचरणपंकजतित्तिरीणांचरणपद्मनूपुरांतर्गतरत्नाख्योपलानांवाचंशब्दमात्रंपरंनतुव्यक्तार्थं कथंभूतारूपंविनापिमुखरींशब्दवादनशीलामित्यरूपमुखरीं तित्तिरिर्नूपुरांतस्थरत्नपाषा
विशेषयोः बह्वृचाभैयजुर्वेदेसिल्यामपिचकथ्यतेइत्यभिधानं कदंबपुष्पवद्रुचिरस्यसुंदरस्याकस्यसामीप्यात् कटिप्रदेशस्यविटंकबिंबेउन्नतमंडलेशृंगारविशेषयुक्तमंडलेवा वर्तमाना तेतवक..

क्लव्धायस्यांवल्कलायांअलातपरिधिःअलातमेवालातःतद्वत्स्थितापरिधिःपरिवेषःकांचीलक्षणाच वल्कंवल्कलमस्त्रियामित्यभिधानाज्जडत्वाल्लिंगव्यत्ययः तथाच यस्यवल्कलस्योपपंक्तापरि
रस्तीत्यन्वेतव्यम् ११ मध्येकृशइत्यलुक् कृशमध्यस्त्वंयोवहासितेतवतयोरुचिरयोःशृंगयोःशृंगवदुन्नतयोःस्तनयोःसंभृतंकिंचूचुकलक्षणनीलरत्नमितिशेषः यत्रयो द्विजेतिसंबोधनंजन्मनः कुंकुमा
गरागाभिप्रायेणाह पंकइति आत्मविषाणेतवस्तनद्वयेऽरुणःपंकः कुंकुमाद्यंगरागः ईदृग्गीदृशगुणोपेतःकथमत्राह येनेति १२ यत्रत्यःयस्मिन्देशेप्यतस्त्वमुरसाअपूर्वानूतनौभवयोर्मध्ये
षि किंविशिष्टावस्मद्विधस्यमनउन्नयनौमनसउत्कर्षप्रदौ सत्वं तावकंलोकंप्रदर्शयेत्यन्वयः अन्यदपीत्याह वह्नीति किंतदत्राह सरसेति वक्ररसेनसहवर्तमानःसरसोहासःअट्टहासः तत्सुधा
धांअधरामृतंचविभर्षि पानेनसरसहासक्रीडाकरींसुधामितिवा १३ अग तवात्मवृत्तिर्देहयात्रा का अन्नमितिचेत्तत्राह अदनादीति अदनाद्याहिभोजनंविनैतिमेभाति अन्नभक्षणेनैवलोके
ध्यादिकं स्यात्तत्तवनास्तीतिभावनाकल्प्यतइतिभावः किंचत्वंविष्णोःकलासीतिमन्ये अशनाद्यभावात् लक्षणांतरंचास्तीत्याह अनिमिषन्मकराविति अनिमिषदावुन्मीलंतौमकरौमकरमत्स्य
लक्षणौ कर्णौकुंडलाख्याकल्पौविष्णुत्वेलक्षणमितिशेषः इदंचास्मन्मनोहरमित्याह उद्भ्रमीनेति तेतवमुखंसरःमुखाख्यंसरः उदुत्कृष्टमित्यन्वयः कथमुद्भिन्नंसंचलितंमीनयोर्नेत्रयोर्युगलंयस्य
स्तत्तथा अनवस्थितिलक्षणाव्यभिचारान्नेत्रस्थानेमीनग्रहणं सरःपदोपादानाच्च द्विजानांदंतवन्निबिडतयास्थितानांपक्ष्मणांपंक्तिभिःशोभास्येतिद्विजपंक्तिशोभिअन्यत्रपक्षिणांपंक्तिभिः शोभि अन्या

किंसंभृतंरुचिरयोर्द्विजशृंगयोस्तेमध्येकृशोवहसियत्रदृशीश्रितेमे ॥ पंकोरुणःसुरभिरात्मविषाणईदृग्येनाश्रमंसुभगमेसुरभीकरोषि १२ लोकंप्र
यसुहृत्तमतावकंमेयत्रत्यइत्थमुरसावयवावपूर्वौ ॥ अस्मद्विधस्यमनउन्नयनौबिभर्षिवल्गुदुतंसरसहाससुधांत्ववक्त्रे १३ कावात्मवृत्तिरदनाद्धविरंगभा
तिविष्णोःकलास्यनिमिषन्मकरौचकर्णौ ॥ उद्भ्रमीनियुगलंद्विजपंक्तिशोभिचासन्नभृंगनिकरंसरउन्मुखंते १४ योसौत्वयाकरसरोजहतःपतंगोदिक्षु
भ्रमन्भ्रमतएजयतेक्षिणीते ॥ युक्तंनतेस्मवरवक्रजटावरूथःकृष्णोनिलोहरतिलंपटएषनीविम् १५ रूपंतपोधनतपश्चरतांतपोघ्नंह्येतत्तकेनतपसाभव
तेहलब्धम् ॥ चर्तुंतपोर्हसिमयासहमित्रमह्यंकिंवाप्रसीदसिसवैभवभावनोमे १६ नत्वांत्यजामिदयितंद्विजदेवदत्तंयस्मिन्मनोदृगपिनोनयतिक्षणिते
भ्रम् ॥ मांचारुशृंगार्हसिनेतुमनुव्रतंतेचित्तंयतःप्रातिसरंतुशिवाःसचिव्यः १७

भृंगाणांनिकरोयस्मिन्तत्तथा उभयत्रसमं द्विजपंक्तिशोचिरितिकेचित्पठति १४ त्वयाकरसरोजेनहतोयोसौपतंगः कंदुकःदिक्षुभ्रमन्भ्रमतः तवाक्षिणीएजयतेचालयतीत्यन्वयः अतएव
अतएवकृष्णएषः अनिलोवायुःवरोवरणीयश्चवक्रःकुटिलश्चजटानांवरूथः समूहस्तेतवतंहरति नीवींवस्त्रबंधंचहरतीत्येतत्नयुक्तमित्यन्वयः १५ हेतपोधन तवयद्रूपंतत् कुर्वाणानांपुंसांतपोघ्नं
पोविघ्नकरं एतद्रूपमिहतपोराशौ केनतपसात्वयालब्धमित्यन्वयः हेमित्र मयासहतपःकर्तुमर्हसीत्यन्वयः तपऐश्वर्यइतिधातोरैश्वर्यंनिमित्तविषयभोगलक्षणमानंदंगमयितुमितिदा कुरुतेतिलक्ष
त्वात् मह्यंमे त्वंप्रसीदसिकिंवातर्हीतिशेषः कुतइवितत्राह सइति सभवान्मे भवभावनःसंपत्करोवाइत्यन्वयः १६ हेद्विज देवेनविधिनादत्तं यस्मिंस्त्वयिमेमनोदृगपिदृग्विजनविषात्
न्यत्रनगच्छति हेचारुशृंगसुंदरस्तन त्वंमांनेतुमर्हसि कुतःममचित्तंतेतवानुव्रतमनुगतमितियतः मुग्धोग्राम्यकामइवाह प्रतिसरंत्विति इमाःशिवाःशुभाःसचिव्योदासीवद्वर्तमानाःमधुकर्यःप्रतिसरंत्व
पसरंतुदूरंगच्छंतु अधुनाहंत्वासंभोक्तुकामइतिशेषः यद्वा सचिवीवद्वर्तमानाः शिवाःसृगालस्त्रियः प्रतिसरंतुप्रदक्षिणंगच्छंत्विति स्वकार्यसिद्ध्येशकुनंप्रार्थयतइति ननुब्रह्मकथंविज्यप्रसादावनर्हा
णींसंगच्छतइतिचेदुच्यते परिहासादिषुदर्शनाच्चदुक्तं परिहासप्रलापादिष्वनर्थावाग्भवेत्क्वचिदिति तस्मादाग्नीध्रःकामार्तत्वादेवंविधानिवाक्यानिप्रालपदितियुक्तम् १७

विरागिणांश्रोतॄणांकर्णदुःसहायाः इहशाब्दिकानामपहासहेतोरीवस्थितायाग्राम्यकथायाअथापिसमाप्तिर्नास्तीतिमन्वानइवोत्तरकथाप्रसंगमाह इतीति इतिशब्दआदिवचनःसमाप्तिवचनो ग्रा
म्येविषयभोगकथायांवैदग्ध्यंपाटव्यंयस्याःसातथातयापरिभाषयासंज्ञालक्षणवाण्या १८ यद्यनयापरिभाषयावशीकृतास्यात्तर्हि अस्यतत्रवैदग्ध्यमस्तीतिवक्तुंयुक्तं तत्कथमत्राह साचेति अत्रवि
षयभोगात्सिद्धंवशीकरणम् १९ नकेवलमियभोगस्त्रीकिंतुसंतानकरीतिभावेनाह तस्यामिति पुत्रोत्पत्त्यनंतरंपूर्वचित्त्याकिमकारीतितत्राह सामूत्वेति शर्दंदेवंब्रह्मलोकम् २० संहननंदेहपु
ष्टिः आत्मतुल्यनामानिआत्मनामाक्षरतुल्यनामाक्षराणिजंबूद्वीपेविद्यमानानिवर्षाणिखंडानि खंडोत्रीखंडितेत्रिष्विति यादवः २१ आग्नीध्रेणपुनःकिमकारीत्यत्राह आग्नीध्रइति तामभिमन्य
मानइतितयासहसुरतोत्सवसुखंचिंतयन्नित्यर्थः समानलोकतामवरुंधन्प्राप्तुकामःश्रुतिभिः श्रुतिविहितैःसाधनैरीजे श्रीहरिमितिशेषः यद्वा एवंविधसाधनेनैवजयन्नप्सरःसमानलोकताश्रुतिभिरा कर्णनैरव

श्रीशुकउवाच ॥ इतिललनानुयातिविशारदोग्राम्यवैदग्ध्ययापरिभाषयातांविबुधवधूमितिसभाजयामास १८ साचततस्तस्यवीरयूथपतेर्बुद्धिशीलरू
पवियावयःश्रियौदार्यैःपराक्षिप्तमनास्तेनसहायुतायुतपरिवत्सरोपलक्षणंकालंजंबूद्वीपपतिनाभोगान्बुभुजे १९ तस्यामुहवाआत्मजान्सराजवर्य आ
ग्नीध्रोनाभिंकिंपुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान्नवाजनयत्सासूत्वातुपुत्रान्नवानुवत्सरंगृहएवापहायपूर्वचित्तिर्भूयएवाजंदेवमु
पतस्थे २० आग्नीध्रसुतास्तेमातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैवसंहननबलोपेताःपित्राविभक्ताआत्मतुल्यनामानियथाभागंजंबूद्वीपवर्षाणिबुभुजुः २१ आग्नी
ध्रोराजपुत्रस्तामप्सरसमेवानुदिनमभिमन्यमानस्तस्याःसलोकतांश्रुतिभिरवरुंधन्यत्रपितरोमादयंते २२ संपरेतेपितरिनवभ्रातरोमेरुदुहितॄर्मेरुदे
वींप्रतिरूपामुग्रदंष्ट्रींलतांरामांश्यामांनारींभद्रांदेवीमितिसंज्ञानवोदवहन् २३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ श्री
शुकउवाच ॥ नाभिरपत्यकामोऽप्रजयामेरुदेव्याभगवंतंयज्ञपुरुषमवहितात्मायजत १ तस्यहवावश्रद्धयाविशुद्धभावेनयजतःप्रवर्ग्येषुप्रचरत्सुद्रव्य
देशकालमंत्रर्त्विग्दक्षिणाविधानयोगोपपत्त्यादुरधिगमोपिभगवान्भागवतवत्सलतयासुप्रीतआत्मानमपराजितंनिजजनाभिप्रायार्थविधित्सयागृहीतहृद
योहृदयंगमंमनोनयननंदनाभिरामावयवमाविश्चकार २

रुंधन् लोकंविशिनष्टि यत्रेति मादयंतेहृष्यंतिअनेनपितृलोकएवाप्सरसोलोकइतिध्वनितम् २२ संपरेतेमृते मेरोर्दुहितॄःपुत्रीः २३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेविजयध्वजटीकायांपंचम[illegible]
द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ स्वभावतोऽव्यक्तोपिभगवान्भक्तवत्सलतयाप्रत्यक्षोपिभवतीत्यतोहरौभक्तिरेवकर्तव्येतिविधीयतेस्मिन्नध्याये तत्रनाभिनाम्नोराज्ञोऽपत्यार्थंहरियजनप्रकारमाह नाभिरिति
मप्रजाअपत्यंयस्याःसातथातयाराह १ शुद्धभावेन शुद्धांतःकरणेन शुद्धकर्मणावा प्रवर्ग्येषुकर्मविशेषेषुप्रचरत्सुप्रवर्तमानेषुसत्सु दुरधिगमोदुर्ज्ञेयोपिद्रव्यदेशादीनामुपपत्त्यासंपत्त्या आत्मने
पुत्स्नेहातिशयेनचसुप्रीतोभगवान्गर्भवासादिदुःखैरपराजितंहृदयंगमंमनोहरंमनोनयनसुखकरचारुतरकरचरणाद्यवयवोपेतमात्मानमाविश्चकारप्रत्यक्षीचकारेत्यन्वयः किंकार्यंभगवानित्यत[illegible]
जेति योगोध्यानम् २

निराकारंचेत्कथंध्यानास्पदंस्यादित्यतआह अथेति आविष्कृतभुजयुगलद्वयंस्पष्टीकृतचतुर्भुजं हिरण्मयंसुवर्णवर्णं कौशेयंकृमिकोशोत्थमित्यभिधानं विलसन् श्रीवत्सएवललामंचिह्नंयस्यसतथातं स्फूर्जामृतमणिगणप्रवराःस्फूर्जाःशाणोल्लीढाअमृतवद्धवलाश्चमणिगणश्रेष्ठाः एतएवादिर्येषांतेतथातैः दरवरादिभिः शाणतेजितधवलमणिगणश्रेष्ठादिभिश्चोपलक्षितंविशिष्टं ३ मुकुटंशिरस्त्राणं किरीटंमौलिः स्फुटकिरणानिफुल्लरश्मीनिप्रवराणिमणिमयानिमुकुटकिरीटादीनिस्फुटकिरणप्रवरमणिमयमुकुटकिरीटादीनिएतैरंगभूषणैर्भूषितमलंकृतं अधनादरिद्राउत्तमंधनंत्वमुपलभ्य स बहुमानंअर्हणेनपूजासाधनेन ४ अर्हसिमुहुरित्यारभ्येतिनिगदेनेत्यतःपूर्वतनोग्रंथउपस्थानमंत्रः हेअर्हत्तमअनुपथानांभृत्यानांनोर्हणंत्वमर्हसि ग्रहीतुमितिशेषः मुहुरित्यनेनार्हणस्यभूयस्त्वंसूचयति किंतदर्हणंतदाह नमइति तत्रदोषलेशोनास्तीत्याह सदिति सद्भ्यःपुरुषेभ्यःउपशिक्षितत्वात्सत्प्रशस्तं नमोनमइत्येतद्व्यतिरिक्तनामादिकीर्तनस्मरणाद्यर्हणंकस्मान्नक्रियतइतितत्राह कोर्हतीति नामरूपादिवेदनस्यश्रुत्यादिसिद्धत्वात्तत्कथमाक्षिप्यतेइतितत्राह प्रकृतीति प्रकृतिगुणैःशब्दादिभिःव्यतिरेकःभ्रंशोयस्याःसा तथाताद्दशीमतिर्यस्यसतथाअतएवार्वाक्तनमतिःबहिर्बुद्धिःतत्रकारणमनीशइति सर्वेश्वरस्यतत्वसंविच्चौसामर्थ्याभावात्त्वदीश्वरत्वमनुपहतमितिभावेनाह प्रकृतीति ५ तर्हिकिमपिनार्हतीत्यतउक्त सकलेति सकलजनानांनिकायस्यवृजिनंदुःखनिरस्यंतीतिवृजिन

अथहतमाविष्कृतभुजयुगलद्वयंहिरण्मयंपुरुषविशेषंकापिशकौशेयांबरधरमुरसिविलसच्छ्रीवत्सललामंदरवरवनरुहवनमालास्फूर्जामृतमणिगणप्रवरादिभिरुपलक्षितम् ३ स्फुटकिरणप्रवरमणिमयमुकुटकिरीटकुंडलकटककटिसूत्रहारकेयूरनूपुराद्यंगभूषणविभूषितंऋत्विक्सदस्यगृहपतयोऽधनाइवोत्तमंधनमुपलभ्यसबहुमानमर्हणेनावनतशीर्षाणउपतस्थुः ४ अर्हसिमुहुरर्हत्तमार्हणमस्माकंअनुपथानांनमोनमइत्येतावत्सदुपशिक्षितंकोर्हतिपुमान्प्रकृतिगुणव्यतिरेकमतिरनीशईश्वरस्यप्रकृतिपुरुषयोःपरस्यार्वाक्तनमतिर्नामरूपाकृतिभिर्निरूपणम् ५ सकलजननिकायवृजिननिरसनशिवतमप्रवरगुणगणैकदेशकथनादृते ६ परिजनानुरागविरचितस्तवलवसंशब्दसलिलकिसलयतुलसीदूर्वांकुरैरपिसंभृतयासपर्ययाकिलपरमपरितुष्यसि ७ अथानयापिनभवतइज्ययोरुसंभारभरयासमुचितमर्थमिहोपलभामहे ८ आत्मनएवानुसवनमंजसाव्यतिरेकेणानुबोभूयमानाशेषपुरुषार्थस्वरूपस्यकिंतुनाथाशिषआशासानानामेतदभिसंराधनमात्रंभवितुमर्हति ९

निरसनाश्चशिवतमामंगलतमाश्चप्रवराश्चयेगुणगणास्तेषामेकदेशकथनमंतरेणान्यत्किमपिनार्हतीत्यर्थः ६ गुणगणकथनाशक्तस्यहरिपरितोषःकथाविधयास्यादत्राह पारिजनेति हेपरम परिजनैर्भृत्यजनैरनुरागेणविरचितःस्तवःस्तोत्रं तस्यलवःलेशस्तस्यसंशब्दःकथनं सलिलंजलं किसलयः पल्लवस्तुलसीचदूर्वांकुरश्चतेस्तवलवादयस्तैः संभृतयासंपादितयापूजयापरितोषंयास्यसि किलेत्यन्वयः ७ नित्यतुष्टस्यकदाचित्परितोषोभक्तानुकंपोन्मुखत्वंनत्वप्राप्तप्राप्तिलक्षणइत्याह अथेति उरुसंभारलक्षणोभारोयस्याःसातथातया संभारःसाधनं भरःसमूहः ८ कुतोमुष्यनार्थइतितत्राह आत्मनइति स्वतएवानुसवनंसर्वदांजसामुख्यतोव्यतिरेकेणाभेदेनानुबोभूयमानोत्यंतमनुभूयमानोऽशेषःपूर्णःपुरुषार्थःसुखमनुबोभूयमानपुरुषार्थःसएवस्वरूपंयस्यसतथातस्य तर्हिकिमर्थमाराधनंक्रियतइतितत्राहकिंत्विति किंतुतवार्थोनास्त्येवतथापिहेनाथआशिषःआशासानांकामयमानानामेतत्कर्मलक्षणंयजनंतवाभिसंराधनमात्रंकेवलमनुग्रहलक्षणसिद्धिसाधनंभवितुमर्हति ९

तत्कृपमाह तदिति हेपरमपुरुष यत्त्वमेवंयथातथाप्रतिपादयामस्तथाहि परंपरमंश्रेयोऽविदुषामजानतामतएवबालिशानांशिशुवत्स्थितानांनःसंबंधिन्याप्रकृष्टयाकृपया चशब्दएवार्थे अपवर्गाख्यंसंसारमोक्षलक्षणंमहिमानमुपकल्पयिष्यन्समर्थयमानः स्वयत्नोपचितःस्वानुग्रहलक्षणयत्नायत्तएव इतरवत्परप्रयत्नोपाचितवदुपलक्षितःप्रकाशितइतियस्मात् १० अथतस्मात्हेअर्हत्तम परंफलप्राप्त्यनंतरमपित्वामर्हयामः त्वद्विषयामर्हणक्रियांप्रार्थयामहे कस्मादेतत्प्रार्थनमित्याशंक्यफलदर्शनादित्याह यर्हीति स्वभक्तानांदृष्टिविषयआसीर्दितियर्हियस्मात्तस्मादितिशेषः । बर्हिषिपत्ने ११ मुनीनामितिषष्ठीतृतीयार्थे मुनिभिर्नित्यंपरिगणितानांगुणगणानांपरममंगलायतनंस्वरूपसुखविषयंकथनंकीर्तनंयस्यसतथा असंगेननिशितंतेजितयज्ज्ञानंतदेवानलोऽग्निस्तेनविधूतानिनिर्मूलितानि समस्तरागादिमलानियेषांतेतथातेषां भगवत्स्वभावानांसात्त्विकानां १२ किमतइतितत्राह अथेति यतएवममितमाहात्म्यसमुद्रोथतस्मादस्माकंतवगुणकृतनामधेयानिश्रीमच्चरणारविंदस्मरणायवचनगोचराणिभवंत्वित्यन्वयः ज्ञानानंदादिगुणाःकंसहननादिकृतानिनारायणादिनामानिच सदाअसंभवेप्येषुसत्स्वेतिभावेनाह स्खलनेति नकेवलंतात्कालिकफलदानिकिंतुपारत्रिकफलदानीत्याशयेनोक्तं ज्वरेति दुरितसद्भावेकथंपारत्रिकफलदानिस्युरितस्तउक्तं सकलेति दुःखस्थानंप्रवासादिकं १३ अन्यच्चप्रयोजनमस्तीतिविज्ञापयंति किंचेति ऐहिकीनामाशिषामीश्वरंनकेवलमासामीश्वरंकिंतुस्वर्गा

तद्यथाबालिशानांस्वयमात्मनःश्रेयःपरमविदुषांपरमपुरुषप्रकृष्टकरुणयास्वमहिमानंचापवर्गाख्यमुपकल्पयिष्यन्स्वयत्नोपचितएवेतरवदिहोपलक्षितः १० अथार्हयामःपरंह्यर्हत्तमयर्हिबर्हिषिराजर्षेर्वरदर्षभोभगवान्निजपुरुषेक्षणविषयआसीत् ११ असंगनिशितज्ञानानलविधूताशेषमलानांभगवत्स्वभावानांआत्मारामाणांमुनीनामनवरतपरिगणितगुणगणपरममंगलायतनकथनोसि १२ अथकथंचित्स्खलनक्षुत्पतनजृंभणदुरवस्थानादिषुविवशानांनःश्रीमच्चरणारविंदस्मरणाय ज्वरमरणदशायामीपसकलकश्मलनिरसनानितवगुणकृतनामधेयानिवचनगोचराणिभवंतु १३ किंचायंराजर्षिरपत्यकामःप्रजांभवादृशीमाशासानईश्वरमाशिषांस्वर्गापवर्गयोरपिभगवंतमुपधावतिप्रजायामर्थप्रत्ययोधनदमिवाधनःफलीकरणंकोवाइहते १४ अपराजितापराजितयामाययानवसितपदध्यानव्यावृत्तमतिर्विषमविषयव्यापृतप्रकृतिरनुपासितमहच्चरणः १५ यदुहवावपुनरदभ्रकर्तरिहसमाहूतःतदर्थधियांमंदानांनस्तद्देवहेलनंदेवार्हसिसाम्येनसर्वात्मन्प्रतिवोढुमविदुषाम् १६

पवर्गयोरपीतिउपधावतिशरणमाप्नोति पुरुषार्थप्रदंत्वांप्राप्यप्रजालक्षणंतुच्छफलमाकांक्षितंकथमितितत्राह प्रजायामिति अर्थप्रत्ययःपुरुषार्थबुद्धिः अत्रदृष्टांतमाह धनदमिति फलीकरणंक्षुद्रकणंपललंवानकोपियाचतइत्यर्थः १४ तर्हिकीदृशइहतइतितत्राह अपराजितेति हेअपराजित हरेःप्रसादंविनात्वपराजितयामाययामोहकशक्त्यानवसितमनिश्चितंयत्पदंस्वरूपंतत्स्वलक्षणंतस्यध्यानेऽव्यावृत्ताप्रतिर्यस्यसतथाकुतस्तत्राह अनुपासितेति तत्रापिकारणमाह विषमेति प्रकृतिःस्वभावः एवंविधईहतइत्यर्थः अधनोदरिद्रः धनमपेक्षिताशेषपुष्टिंददातीतिधनदः १५ तंमुनयःस्वोक्तमधिकमितिमन्वानाभगवत्क्षमांप्रार्थयंते यदुहेति हेअदभ्रकर्तरनल्पकर्तः दूर्वांकुरार्चितस्यहरेरनाद्यनंतकालीननिर्दोषानंदरूपमुक्तिदत्वादेवदत्तदत्तमेरुस्वर्णस्यविष्णुमित्रस्यकाकिणिकाधनदत्वदर्शनाच्चेति राज्ञःपुत्रार्थमेवेहसमाहूतइतियत्तदर्थधियांतत्प्रयोजनबुद्धीनांमंदानांस्तुत्यादावपटूनांराज्ञोर्थेपच्चवाह्वानंविष्णववायाहीतितद्धेलनमवज्ञानंसाम्येनतत्तद्वस्तुयोग्यतादर्शनेनप्रतिवोढुंक्षंतुमर्हसीत्यन्वयः ज्ञानपूर्वाह्वानंचेत्कथंक्षांतिवचनमित्यतउक्तमविदुषामिति १६

१ भगवविल्लयोग्योभावोभक्तियेषांतेतथा । २ पललंतिलचूर्णेचेतिमेदिनी ।

निगदेनमहिमाविष्कर्तॄणांस्तुतिवचनेनअनिमिषाणामृषभोदेवानांश्रेष्ठःवर्षधराभिवंदितचरणःनाभिवंदितश्रीपादः १७ किमाहेतितत्राह अहोइति अहोविस्मयोयं बततुष्टोहं अहोहिविस्मयइतियादवः बताभिमंत्रणेभूते । तोषोऽनुकंपायांचेतिच । हेऋषयोवितथगीर्भिःसत्यवचनैःभवद्भिः मयासदृशआत्मजोभूयादितियंवरमभियाचितइतियदेतदसुलभंतत्कुतोतउक्तंममेति अभिरूपःप्रतिरूप एतदपिकुतइत्यतउक्तं कैवल्यादिति अद्वितीयत्वात् नन्वेषामृषित्वंमुनित्वंचगतमेतदद्वितीयत्वज्ञानाभावादितिचेन्न भगवदुक्त्यालोकज्ञापनपरत्वादर्थनायाःनत्वद्वितीयत्वाज्ञानात्तदुक्तं नास्तिविष्णोःसमोमितिजानंतोप्यृषयःसदा । तज्ज्ञापनायलोकानामन्येचप्रार्थयन्समामिति अन्येकश्यपादयोपिहरिणासमंपुत्रमर्थयंतइत्यर्थः एवंचेद्भगवदुक्तमपिविद्धंदंगीकृतमपहासकमितितत्राह अथापीति कर्तव्यत्वेहेतुमाह ममैवेति द्विजदेवानांब्राह्मणश्रेष्ठानाम् १८ निशामयंत्याःपश्यंत्याः १९ २० बर्हिषियज्ञेहेविष्णुरातहेविष्णुदत्तपरीक्षितस्यनाभेरवरोधजनेभार्याजने वातरशनानांवायुवस्त्राणांदिगंबराणामित्यर्थः श्रमणानांपरमहंसानांपरमहंसाश्रमानुष्ठानवतां उर्ध्वमंथिनामूर्ध्वरेतसांऋषीणां धर्मान्दर्शयितुकामोहरिः शुक्लयाशुचंक्लापयतिनाशयति शुकंज्ञानंक्लातिरातीतिवा शुकगतावितिधातुः

इतिनिगदेनाभिष्टूयमानोभगवाननिमिषर्षभोवर्षधराभिवंदितचरणःसदयमिदमाह १७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहोबताहमृषयोभवद्भिरवितथगीर्भिर्वरमसुलभमभियाचितोयदमुष्यआत्मजोमयासदृशोभूयादितिममाहमेवाभिरूपःकैवल्यादथापिब्रह्मवादोनमृषाभवितुमर्हतिममैवहिमुखंयद्द्विजदेवकुलम् १८ ततआग्नीध्रीयेंऽशकलयावतरिष्याम्यात्मतुल्यमनुपलभ्यमानः १९ इतिनिशामयंत्यामेरुदेव्याःपतिंसमभिधायांतर्दधेभगवान् २० बर्हिषितस्मिन्नेवविष्णुरातभगवान्परमर्षिभिःप्रसादितोनाभेःप्रियचिकीर्षयातदवरोधजनेमेरुदेव्यांचधर्मान्दर्शयितुकामोवातरशनानांश्रमणानामृषीणामूर्ध्वमंथिनांशुक्लयातन्वावततार २१ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ध ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ अथतमुत्पत्त्यैवाभिव्यज्यमानभगवल्लक्षणंसाम्योपशमवैराग्यैश्वर्यमहाविभूतिभिरनुदिनमेधमानानुभावंप्रकृतयःप्रजाब्राह्मणादेवताश्चावनितलसमवनायातितरांजगृधुः १ तस्यहवाइत्थंवर्ष्मणावरीयसाबृहच्छ्लोकेनचौजसाबलेनश्रियायशसावीर्यशौर्याभ्यांचपिताऋषभइतीदंनामचकार २ यस्यहींद्रःस्पर्धमानोभगवान्वर्षेनववर्षतदवधार्यभगवानृषभदेवोयोगेश्वरःप्रहस्यात्मयोगमाययास्ववर्षमजनाभंनामाभ्यवर्षीत् ३

गतिर्ज्ञानमतिशयितसुखज्ञानत्वाद्वाशुक्लातयातन्वादेहेन २१ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेवि०कृ०टी०तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ऋषभनाम्नोहरेर्गार्हस्थ्यधर्मप्रदर्शनव्याजेनदेवादीनामवन्यवतारेतत्प्रवर्तकप्रकारोदरीदृश्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रादौतस्मिंल्लोकानुरागप्रकारंकथयति अथेति १ अथपितातद्गुणानुविशिष्टंनामचकारेत्याह तस्येति इत्थंविचिंत्य कथं ऋषज्ञानेभादीप्तावितिधातुद्वयार्थत्वेनवरीयसाश्रेष्ठेनवर्ष्मणादेहेनज्ञानप्रकाशदेहत्वादृषभइति ऋटुरषाणांमूर्धेतिस्थानसाम्याद्दकारेणणकारोलक्ष्यते तेनणकारषकाराभ्यामोजोबलेगृह्येतेणकारोबलंषकारःप्राणआत्मेतिश्रुतेः बृहताश्लोकेनग्रंथनिबद्धेनयशसाकिंवदंतीलक्षणेनसामान्यविशेषात्मनावाश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठाननिमित्तप्रसिद्धलक्षणदीप्त्यावाश्लोकेनयशसाश्रियाकात्यासर्वमेतद्भकारेणगृह्यते ऋषभइतिसमस्तेनवीर्यशौर्येगृह्येते ऐश्वर्यस्यसमग्रस्येतिवचनात् शश्वत्षड्गुणवत्त्वाद्वा ऋषभइति बलिभइतिवन्मत्वर्थेभःईदृक्नामईदृक्गुणविशिष्टंनाम २ अस्माद्धेतोश्चैवेदंनामास्येतिभावेनाह यस्येति योगमाययास्वरूपसामर्थ्येनअभ्यवर्षीदृष्टियुक्तमकार्षीत् अत्रइंद्रशब्देनेंद्रपदेस्थितः यज्ञनामाहरिर्गृह्यते तदुक्तं दुष्टानामोहनार्थायपज्ञइंद्रपदेस्थित. । परस्पर्धऋषभेणैवस्वरूपेणहरिःस्वपामिति ३

---

१ स्वायंभुवमन्वंतरेऋषभावतारः । तदेंद्रोपियज्ञनामाभगवानेव । अतःकथस्वेनैवस्वस्यस्पर्धेत्याशंक्यप्रसंगेनैवतदुक्तेरभिप्रायमाह । ता० ।

सुप्रजस्त्वंसत्पुत्रत्वं सुप्रजस्त्वमंगिरसोवोअस्तुप्रतिगृभ्णीतमानवंसुमेधसइतिश्रुतेः स्वैरंस्वेच्छयागृहीतोनरलोकधर्मोमेहनादिःकाकपक्षादिर्वाचौलादिर्वावक्ष्यमाणगुरुकुलवासादिर्वायेनसतथा आत्मप्रकृत्याविलसितावशीकृतामतिर्यस्यसतथा मायाविलासमेववक्ति वत्सेति , पौरादीनांपुत्रेयोनुरागःसविदितोयेनसतथा समयसेतुरक्षायां समयस्तुक्रियाकारेसंकेतेचारितेसताम् । सिद्धांतेशपथेका लेइत्यभिधानोक्तार्थरक्षणे विशालायांवदरिकाश्रमेनगरीग्रहणंनरनारायणात्स्वयमित्युक्तिविरुणद्धि कालेनज्ञानादिसामग्रीलक्षितेन तस्यहरेर्महिमानंजरामरणादिराहित्यलक्षणं नतु स्रष्टृत्वादिलक्षणम् ॥ ४ ॥ हेपांडवेय ओजसातपोजनितेन ॥ ५ ॥ ६ ॥ उपलब्धदक्षिणाख्यवरैः उभयलक्षणंप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणंसमाम्नायाम्नातंसमीचीनेष्वनिर्दोषेषुआम्नायेषुवेदेष्वाम्नातमभ्यस्तंआभियुंजन्प्रयुं

नाभिस्तुयथाभिलषितंसुप्रजस्त्वमवबुद्ध्यप्रमोदभरविह्वलोगद्गदाक्षरयागिरास्वैरंगृहीतनरलोकसमानधर्मंभगवंतंपुराणपुरुषंमायाविलसितमतिर्वत्सतातेतिसानुरागमुपलालयन्परांनिर्वृतिमुपगतोविदितानुरागःपौरप्रकृतिजनपदानांराजानाभिरात्मजंसमयसेतुरक्षायामभिषिच्यब्राह्मणेषूपनिधायसहमेरुदेव्याविशालायांप्रसन्ननिपुणेनतपसासमाधियोगेननरनारायणाख्यंभगवंतंवासुदेवमुपासीनःकालेनतन्महिमानमवाप ४ यत्रहपांडवेयश्लोकावुदाहरंति ॥ कोनुतत्कर्मराजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत्पुमान् ॥ अपत्यतामगाद्यस्यहरिःशुद्धेनकर्मणा ५ ब्रह्मण्योन्यःकुतोनाभेर्विप्रामंगलपूजिताः ॥ यस्यबर्हिषियज्ञेशंदर्शयामासुरोजसा ६ अथसभगवान्‌ऋषभःस्ववर्षंकर्मक्षेत्रमनुमन्यमानःप्रदर्शितगुरुकुलवासउपलब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातोगृहमेधिनांधर्माननुशिक्षमाणोजयंत्यामिंद्रदत्तायामुभयलक्षणंधर्मंसमाम्नायाम्नातमभियुंजन्नात्मजानामात्मसमानानांशतंजनयामास ७ येषांखलुमहायोगीभरतोज्येष्ठःश्रेष्ठगुणआसीद्येनेदंवर्षंभारतमितिव्यपदिशंति ८ तमनुकुशावर्तइलावर्तोब्रह्मावर्तआर्यावर्तोमलयकेतुर्भद्रसेनइंद्रस्पृग्विदर्भःकीकटइतिनवनवतिप्रधानाः ९ कविर्हरिरंतरिक्षःप्रबुद्धःपिप्पलायनः ॥ आविर्होत्रोथद्रुमिलश्चमसःकरभाजनःइतिभागवतधर्मदर्शनानवमहाभागवतास्तेषांसुचरितंभगवन्महिमोपबृंहितंवसुदेवनारदसंवादरूपंउपशमायनमुपरिष्टाद्वर्णयिष्यामः १० यवीयांसएकाशीतिर्जायंतेयाःपितुरादेशकरामहाशालीनामहाश्रोत्रियायज्ञशीलाःकर्मश्रद्धाःब्राह्मणाबभूवुः ११ भगवानृषभसंज्ञआत्मतंत्रःस्वयंनित्यनिवृत्तानर्थपरंपरःकेवलानंदानुभवईश्वरएवंविपरीतवत्कर्माण्यारभमाणःकालेनानुगतंधर्ममाचारेणोपशिक्षयन्नतद्विदांसमुपशांतोमैत्रःकारुणिकोधर्मार्थयशःप्रजानंदामृतावरोधेनगृहेषुलोकान्नियमयत् १२

जानःकुर्वाणइत्यर्थः आत्मसमानानांलक्षणैरितिशेषः ॥ ७ ॥ येनभरतेनाधिकृतत्वाद्भारतमितिनाम्नाकथयंति ॥ ८ ॥ तंभरतमन्वनंतरं नवतिभ्यःप्रधानाः ॥ ९ ॥ भागवतधर्मान्दर्शयंतीतिभगवतोमहिम्नोपबृंहितपूरितं उपरिष्टादेकादशस्कंधे उपशमायनंभगवन्निष्ठाप्रकारदर्शकम् ॥ १० ॥ जायंतेया जयंतीपुत्राः महाशालीनाःमहाशालाः कलमान्नभोजिनोवा गार्हस्थ्यधर्मप्रदर्शकावाब्राह्मणाः यजनयाजनाध्ययनादिविप्रकर्मनिष्ठितत्वेनतच्छब्दवाच्याः ॥ ११ ॥ विपरीतवत् प्राकृतजनवत्आचारेणस्वयमनुष्ठानेनअतद्विदांसबलाज्ञानिनं लोकमितिशेषः धर्मार्थादीनामविरोधेनानुकूल्येन ॥ १२ ॥

शीर्षण्येनश्रेष्ठेन यद्यदाचरतिश्रेष्ठइतिस्मृतेः १३ यदपियद्यपिस्वेनविदितं तथापिब्राह्मणैर्दर्शितमार्गेणप्रकारेणसकलधर्मंजनतामनुशशासेत्यन्वयः १४ १५ अविद्यमानमिवनशंछति आत्मनोन्यस्मात्पुमः किमपिनापेक्षतइत्यन्वयः तदपेक्षमाणांकितत्राह भर्तरीति १६ अटमानइतिशानचूताच्छीलिकार्थःअटितुकामःप्रव्रजन्नित्यर्थः निशामयतीनांशृण्वतीनां अवहितात्मनःउक्तग्रहणनिरतमनस प्रश्रयादिगुणैःसुयंत्रितान्सुष्ठुबद्धान्इतिवक्ष्यमाणप्रकारेण १७ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेवि॰क्र॰टीकायांचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ पुत्राणांतत्त्वोपदेशव्याजेनलोकहितायसकलशास्त्रसारभूतंतत्त्वंनिरूपयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादौविषयसेवामुमुक्षुणाअवश्यंवर्जनीयेतिभावेनाह नायमिति नृलोकेदेहभाजांशरीरिणामयंदेहःस्रक्चंदनादिभोगायनभवतिकिंतुतपश्चरणायेतिशेषः सोपिपुरुषार्थेष्वेकत्वेनाविहितत्वात्कर्तव्यइतितत्राहकइति येकामाविड्भुजांश्वसूकरादीनामपिसंति कोविवेकीतत्कामान्काम्यंतइतिकामाःविषयास्तान्विषयानर्हतिनकोपीतिशेषः तर्हिअनेनकिंविधेयमत्राह तपइति तपोर्हथ कर्तुमितिशेषःइदमेवप्रयोजनंनान्यत् पूर्वतनैःसाधितत्वादितीममर्थंहिशब्देनवक्ति येनतपसा सत्त्वमतःकरणं ततःकितत्राह यस्मादिति यस्माच्छुद्धांतःकरणादनतमंतत्रयविधुरंसुखंसुष्ठुनिर्दोषंखंज्ञानात्मकंब्रह्म यंयस्यतत्तथातद्ब्रह्मसिध्यतीतिशेषः हियस्मात्तस्माचपश्चरणमेवदेहधृतिप्रयोजनमित्यर्थः हिनामध्यनंतगुणइतिवाक्यंस्मारयतीतिवा १ अन्वयव्यतिरेकमुखेनममर्थंद्रढयति महत्सेवामिति

यच्छीर्षण्याचरितंतदनुवर्ततेलोकः १३ यदपिस्वविदितंसकलंधर्मंब्राह्मयंगुह्यंब्राह्मणैर्दर्शितमार्गेणसामादिभिरुपायैर्जनतामनुशशास १४ द्रव्यदेशकालवयःश्रद्धर्त्विग्विविधोद्देशोपचितैःसर्वैरपिक्रतुभिर्यथोपदेशंशतकृत्वइयाज १५ भगवताऋषभेणपरिरक्ष्यमाणएतस्मिन्वर्षे नकश्चनपुरुषोवांछत्यविद्यमानमिवात्मनोन्यस्मात्कथंचनकिमपिकर्हिचिदपेक्षते भर्तर्यनुसवनंविजृंभितस्नेहातिशयमंतरेण १६ सकदाचिदटमानोभगवानृषभोब्रह्मावर्तगतोब्रह्मर्षिप्रवरसभायांप्रजानांनिशामयंतीनामात्मजानवहितात्मनःप्रश्रयप्रणयभरसुयंत्रितानप्युपशिक्षयन्निति होवाच १७ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ऋषभउवाच ॥ नायंदेहोदेहभाजांनृलोकेकष्टान्कामानर्हतिविड्भुजांये ॥ तपोदिव्यंपुत्रकायेनसत्त्वंशुध्येद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यंत्वनंतम् १ महत्सेवांद्वारमाहुर्विमुक्तेस्तमोद्वारंयोषितांसंगिसंगम् ॥ महांतस्तेसमचित्ताःप्रशांताविमन्यवःसुहृदःसाधवोये २ येवामयीशेकृतसौहृदार्थाजनेषुदेहंभरवार्तिकेषु ॥ गृहेषुजायात्मजरातिमत्सुनप्रीतियुक्तायावदर्थाश्चलोके ३ नूनंप्रमत्तःकुरुतेविकर्मयदिंद्रियप्रीतयआपृणोति ॥ नसाधुमन्येयतआत्मनोयमसन्नपिक्लेशदआसदेहः ४

योषितांसंगिभिःसहसंगमित्यनेनकैमुत्यन्यायोदर्शितइतिज्ञातव्यं निषिद्धेत्युपपदंयोज्यमन्यथायोषिन्मात्रस्यापिहेयत्वंप्रसज्येत तच्चानुपपन्नं नकांचनस्त्रियंपरिहरेदितिश्रुतेरितिभावः द्वेनित्यमुक्ती तत्रानंतसुखलक्षणैका नित्यदुःखलक्षणान्येतिबोद्धव्यं महल्लक्षणेज्ञातेतत्सेवायांश्रद्धातिशयःस्यादितितल्लक्षणमाह महांतइति येसमचित्तत्वादिगुणवंतस्तेमहांतइत्यन्वयः मनज्ञानइतिधातुर्विशेषेणज्ञानशीलाः मनव्यवहारेपणेचेतिधातोर्विशिष्टव्यवहारशीलाइतिवा समेब्रह्मणिचित्तंयेषांतेतथा समंतत्तद्योग्यतानुसृतंचित्तयषांतेनथेतिवा साधवःरागादिदोषविधुराः २ चार्थेवाशब्दः येचईशेमयिकृतंसौहृदमेवार्थःप्रयोजनंयैस्तेतथा देहंभराणांदेहपोषणएवरतानामुक्तानुक्तदुरुक्तचिंतालक्षणंवार्तिकंवार्तासमुदायोवायेषांतेतथातेषु जायाचात्मजाश्चरातिर्मित्रंराअर्थश्चयेषांतेतथातेषुनप्रीतियुक्तास्तेमहांतः किंचलोकेजनेयावाञ्छरीरयात्रादिलक्षणोर्थोयेषांतेतथा ३ इदानींदेहंभरवृत्तिंकथयति नूनमिति जनइंद्रियाणांशब्दाद्यनुभवलक्षणप्रीतयेयत्कर्मकुरुतेनूनंनिश्चयेनदीनःक्षीणःप्रमत्तोज्ञःतत्कर्मावृणोतिस्वीकरोति कुतइत्यतउक्तं यतइतिअसन्नश्वरत्वादमंगलोपिविण्मूत्रादिपात्रत्वेनजुगुप्सितोपंदेहोयतःकर्मणआत्मनः कर्तुःक्लेशदःसंसारास्यक्लेशदआसेतिया

तस्तस्मात्कर्मसाधु श्रेयःसाधनमितिनमन्ये नूनमिदानींप्रमत्त कर्त्तव्यतामूढोतएवदीनोयंजनः इंद्रियप्रीतयेतत्कर्मकुरुते यत्कर्मात्मानमेवावृणोत्याच्छादयति कथमावृणोतीतितत्राह यतइति यतो य स्मात्कर्मणउत्पन्नोसन्नपिअसाधुरेवायंदेहः आत्मनःक्लेशदश्चास तस्मादेतत्कर्मकरणंसाधुनमन्यइतिवा नूनंप्रायःकर्मकुरुतेअतएवदीनः कथंइंद्रियप्रीतयेआवृणोतीति यत्तदपिकुतइत्यत्राह यतइति आत्मनःक्लेशदश्चासेतियतस्तस्मान्नसाधुमन्यइतिवा ४ तस्माज्ज्ञानमेवसंसारनिवृत्तिसाधनमित्यभिप्रेत्यतन्निवृत्त्यवधिमाह पराभवइति यावदात्मतत्त्वंनजिज्ञासतेतावत्पराभवःक्लेशः किं विशिष्टोऽबोधजातःआत्मानात्मतत्वाज्ञानोत्पन्नः क्रिया क्रियाफलंच तावद्येनकर्मात्मकेनमनसाशरीरबंधःस्यात्तत्कर्मवशंबाह्यांतःकरणलक्षणंमनश्चतावदित्यन्वयः ५ शरीरबंधात्किंकरोती त्यत्राह एवमिति अत्रात्मपदेनजीवपरावुभावपिगृह्येते एवमात्मानात्मतत्त्वाज्ञानिनः अविद्ययाजीवपरयोःस्वरूपाच्छादिकयामायया आत्मनिजीवपरयोः स्वरूपेऽन्वधीयमानेआच्छाद्यमानेसति कर्मवशंमनोजीवंविषयेषुप्रयुंक्तइत्यन्वयः एवंसंसरणंकियंतंकालमत्राह प्रीतिरिति प्रीतिःस्नेहलक्षणाभक्तिः ६ कालतोवाप्रारब्धकर्मनाशतोवादेहवियोगेनानंदानुभवलक्षणामुक्तिःस्यात्किमत्त्वये त्याशंक्यबंधध्वंसिभगवत्प्रसादांतरंगभक्तिविनानकदाप्यभिमतमुक्तिःस्यात्प्रत्युतानादिकर्मपरंपरयाविषयानुध्यानहेतुभूतयातृणजलूकवत्प्रवर्तमानस्यसंतापएवस्यादित्याह यदेति स्वतोविपश्चि दज्ञानात्मा यदाऽयथागुणेहांस्वाभिमताविपरीतेंद्रियप्रवृत्तिमनुकूलांपश्यति मद्देहहितमित्यंगीकरोति तदासहसागतस्मृतिर्नष्टशास्त्रानुसंधानः स्मरणरहितोवा अतएवस्वार्थेप्रमत्तोतएवाज्ञः पुरुषो

पराभवस्तावदबोधजातो यावन्नजिज्ञासतआत्मतत्त्वम् ॥ तावत्क्रियास्तावदिदंमनोवैकर्मात्मकंयेनशरीरबंधः ५ एवंमनःकर्मवशंप्रयुंक्तअविद्ययात्मन्यव धीयमाने ॥ प्रीतिर्नयावन्मयिवासुदेवेनमुच्यतेदेहयोगेनतावत् ६ यदानुपश्यत्ययथागुणेहांस्वार्थेप्रमत्तःसहसाविपश्चित् ॥ गतस्मृतिर्विंदतितत्रतापाना साद्यमैथुन्यमगारमज्ञः ७ पुंसःस्त्रियामिथुनीभावएषतयोर्मिथोहृदयग्रंथिमाहुः ॥ यतोगृहक्षेत्रसुताप्तवित्तैर्जनस्यमोहोयमहंममेति ८ यदात्मनोहृदयग्रंथिर स्यकर्मानुबंधोदृढमाश्लथेत ॥ तदाजनःसंपरिवर्तमानोमुक्तःपरंयात्यतिहायहेतुम् ९ हंसेगुरौमयिभक्त्यानुवृत्त्यावितृष्णयाद्वंद्वतितिक्षयाच ॥ सर्वत्रजं तोर्व्यसनावगत्याजिज्ञासयातपसेहानिवृत्त्या ॥ मत्कर्मभिर्मत्कथयाचनित्यंमत्पादसंगाद्गुणकीर्तनान्मे १०

मैथुन्यंस्त्रीपुंसंबंधयोग्यमगारंगृहंआसाद्यतत्रगृहेतापान्विंदतीत्यन्वयः ७ केचिदेवंविधसंसारोमिथ्येतिसंगिरंतेतत्राह पुंसइति पुंसःस्त्रियासहैषःमिथुनीभावःतयोःस्त्रीपुंसयोर्हृदयग्रंथिंमनोबंधपा शमाहुरित्यर्थः अर्थक्रियारूपत्वान्नमिथ्येतिशेषः सकलतापानामेतदेवमूलमित्यतोवाह पुंसइति सुखसाधनान्वेषणायासेनतापाएवस्युरित्यर्थः हृदयग्रंथिविकारप्रकारमाह यतइति अतएवदुः खंस्यादित्यर्थः मिथुनीभावस्यतापहेतुत्वेकुटुंबीशुचौदेशइत्याद्युक्त्यानचपुनरावर्ततइतिकुटुंबिनोऽपुनरावृत्तिलक्षणमुक्तिवचनात् कथंसनिंदामर्हतीतिचेन्न प्रायिकत्वात्तस्य ब्रह्मायायाज्ञवल्क्याद्याम् च्यंतेस्त्रीसहायिनः बध्यंतेकेचनैतेषांविशेषंचाविदोविदुरितिवचनात् ८ सर्वदुःखनिवृत्तौकिंकारणमित्यतोहृदयग्रंथिविनाशएवेत्याह यदेति कर्मणामनुबंधःपरंपरायस्यसकर्मानुबंधःसंसारहेतुहृदयग्रं थिंयदातिहायपरंब्रह्मयातीत्यन्वयः ९ भक्त्यादिसाधनसंपत्त्यासत्यस्यापिबंधस्यनिवृत्तिःसुघटा गरुडध्यानेनविषनिवृत्तिवदित्यभिप्रेत्यतत्साधनमाह हंसाविति हंसेमयिगुरौस्थितेहंसेमयिइतिवाअनुवृ त्त्यानिरंतरसेवया सर्वत्रयोनिषुव्यसनावगत्याविविधक्लेशोस्तीतिज्ञानपूर्वकविचारेणजिज्ञासयावेदांतवाक्यविचारेणपंचाग्निपञ्चगस्थिरत्वादितपसा ईहानिवृत्त्या आत्मविहितकर्मव्यतिरिक्तकर्मपरि त्यागेन तदुक्तं आत्मनोविहितंकर्मवर्जयित्वान्यकर्मणः कामस्यवापरित्यागोनिरीहेत्याहुरुत्तमाइति मत्कर्मभिर्मदाराधनलक्षणैः ममपादःस्वरूपंयेषुतेमत्पादास्तेषांमहतांसंगात् ममप्रतिमासेवाल क्षणसंगाद्वा देवकीनंदननंदकुमारेत्यादिगुणनामसंकीर्तनात् १०

भूतेषुनिर्वैरेण साम्येनोपशमेनचदेहात्मगेहात्मबुद्धेर्जिहासयाहानेच्छया अध्यात्मयोगेननाडीशोधनादिलक्षणेन प्राणस्येंद्रियाणामात्मनोमनसश्चाभिजयेनवशीकरणेन ११ सत्याप्रशस्तयाश्रद्धया असंप्रमादेनइतिकर्तव्यतायाअविस्मृत्या वाचामितिपुनर्वागिंद्रियग्रहणंदुःशास्त्राभ्यासनिवृत्त्यर्थं सर्वदामौनकरणार्थंवा मद्भावविचक्षणेनसर्वत्रमयसत्तालक्षणव्याप्तिदर्शनेन येनमुक्तिःस्यात्तद्विज्ञानं तेनविराजितेनतेजितेन प्रतिजीवंविष्णुःसर्वस्मादुत्तमइतियत्तेनज्ञानेन तदुक्तं सर्वस्मादुत्तमोविष्णुरितिज्ञानमुदाहृतं प्रतिजीवंयेनमुक्तिस्तद्विज्ञानंविदांमतमिति यद्वा यद्विष्णोरुत्तमत्वज्ञानंतदेवगति पुरुषंविशेषविषयंतद्विज्ञानंतेनाविराजितेनाविशेषितेनज्ञानेन अनयोर्विशेषंचसर्वज्ञोगुरुर्जानाति तदुक्तं ज्ञानंविष्णोरुत्तमत्वेतदेवप्रतिपूरुषं विशेषेणतुविज्ञानंतच्चजानातिसर्ववित्इतिच म्व स्वयोग्यतानुसारेणसर्वेषामपिसर्वज्ञत्वेनतज्ज्ञानमपिविज्ञानस्यादित्यतोव्यावृत्तलक्षणवक्तव्यं तत्किमितिचेदुच्यते द्वात्रिंशल्लक्षणाद्युपेतएवसर्वज्ञइत्युच्यते नतुस्वयोग्यतानुसारणविद्वांस्तदुक्तं द्वात्रिंशल्लक्षणैर्युक्तस्तीक्ष्णदंष्ट्रश्चसौम्यदृक् घोररुक्चेतिपुरुषःसर्वज्ञःसउदाहृतइति सर्वज्ञस्यगुरोःप्रत्यक्षलक्षणान्यपिशास्त्रैर्निरूप्यंते षण्णवत्यंगुलोयस्तुन्यग्रोधपरिमंडलः सप्तपाकश्चतुर्हस्तःसदेवै रपिपूज्यते इत्यादौन्यग्रोधपरिमंडलोबाहुद्वयमंडलमंडितः न्यग्रोधमंडलोव्यामोबाहुन्यग्रोधउच्यतेइतिवचनात् ॥ १२ ॥ योगेनध्यानेन जिह्वोपस्थेंद्रियजयोधृतिः वैष्णवसिद्धांतादचञ्चलंवा

निर्वैरसाम्योपशमेनपुत्राजिहासयादेहगेहात्मबुद्धेः ॥ अध्यात्मयोगेनविविक्तसेवयाप्राणेंद्रियात्माभिजयेनसम्यक् ११ सच्छ्रद्धयाब्रह्मचर्येणशश्वदसंप्रमादेनजयेनवाचाम् ॥ सर्वत्रमद्भावविचक्षणेनज्ञानेनविज्ञानविराजितेन १२ योगेनधृत्युद्यमसत्वयुक्तोलिंगंव्यपोहेत्कुशलोहमाख्यम् ॥ कर्माशयंहृदयग्रंथिबंधमविद्ययासादितमप्रमत्तः १३ अनेनयोगेनयथोपदेशंसम्यग्व्यपोह्योपरमेतयोगात् ॥ पुत्रांश्चशिष्यांश्चपितागुरुर्वामल्लोककामोमदनुग्रहार्थः १४ इत्थंविमन्युरनुशिष्यादतज्ज्ञान्नयोजयेत्कर्मसुकर्ममूढान् ॥ कंयोजयन्मनुजोर्थंलभेतनिपातयन्नष्टदृशंहिगर्ते १५ लोकःस्वयंश्रेयसिनष्टदृष्टिर्योर्थान्समीहेतनिकामकामः ॥ अन्योन्यवैरंसुखलेशहेतोरनंतदुःखंचनवेदमूढः १६ कस्तंस्वयंतदभिज्ञोविपश्चिदविद्यायामंतरेवर्तमानम् ॥ दृष्ट्वापुनस्तंसघृणः कुबुद्धिंप्रयोजयेदुत्पथगंयथांधम् १७

उद्भवसत्वंस्पष्टीकृतसत्वगुणःताभ्यांयुक्तःधृत्याउद्भवेनउत्कृष्टजन्मना सत्वेनब्रह्मकल्पावध्यनशनेप्यम्लानेनयुक्तइतिवा अहमाख्यंअहंकारशब्दवाच्यंलिंगंशरीरंव्यपोहेत्त्यजेत् किंविशिष्टंलिंगं कर्माण्याशेरतेस्मिन्नितिकर्माशयंहृदयग्रंथिंमिथुनीभावलक्षणंबध्नातीतिहृदयग्रंथिबंधमविद्ययाऽज्ञानेनप्राप्तम् ॥ १३ ॥ अनेनोक्तेनयोगेनव्यपोह्यनिरस्यपश्चाद्योगादुपरमेत प्रासादात्प्रेक्षतइतिवत्पश्चा द्योगमुपगम्यक्रीडतइत्यर्थः उक्तमतिदिशति पुत्रानिति शिक्षाफलमाह मदनुग्रहार्थइति ममानुग्रहएवार्थःप्रयोजनंयस्यसतथा मत्प्रसादलभ्योमोक्षोपस्येतिवा ॥ १४ ॥ विमन्युर्ज्ञानशीलःरिगतपा पोवानिरस्तक्रोधोवा अतज्ज्ञानब्रह्मज्ञान् ननुकर्मकरणप्रेरणायांगुरुत्वेपूजादिलाभात्किमितिनयोजयेदित्युच्यतइतितत्राह कंयोजयन्निति प्रवृत्तिकर्मणिप्रेरयन्कमर्थंलभते नकमपि प्रत्युतज्ञान चक्षुरहितस्याधःपातहेतुत्वेनस्वस्यापिनरकपातःस्यादित्यभिप्रेत्याह निपातयन्निति ॥ १५ ॥ माभूत्परोपदेशस्तथापिस्वयमेवप्रवर्तमानोजनोर्थान्लभतामत्राह लोकइतिनितरांकामकामोविषयभोगे च्छायस्यसतथा अतएवश्रेयसिनष्टशास्त्रदृष्टिःस्वयमुपदेशंविना योलोकोजनोर्थानापादयितुंसमीहेतइच्छेत्सजनस्तेषामर्थानांमध्ये कंपुरुषार्थंलभते नकमपीतिपूर्वेणान्वयः नकेवलंपुरुषार्थानवाप्तिर पितुबहुदुःखावाप्तिश्चस्यादित्याह अन्योन्येति सुखलेशहेतोरन्योन्यवैरमनंतदुःखंचमूढोनवेद १६ तर्हिमूढोवेत्तीत्यायातंतदस्तुततःकिंतत्राह कस्तमिति स्वयंतदभिज्ञः प्रवृत्तिधर्मादनंतदुःखावा प्तिमभिजानन्कोविपश्चित्ज्ञानीपुरुषःअविद्यायामंतरेअज्ञाननिमित्तसंसारविलेवर्तमानंकुबुद्धिंतंदृष्ट्वासघृणोदयालुः पुनरपितंपुरुषंप्रवृत्तिधर्मेप्रयोजयेत्नप्रयोजयतीत्यर्थः कथमिव उत्पथगंमार्गवि

शास्त्रचक्षुर्मयंयथाकुमार्गे नयोजयतितथेत्यर्थः १७ ईतोपिप्रवृत्तिधर्मस्योपदेष्टॄणांगुरुत्वादिकमपिनस्यादित्याह गुरुरिति समुपेतमृत्युमज्ञानादवाप्तसंसारं प्रवृत्तिधर्मस्योपदेष्टारीशिष्येण तैर्यद्बुद्धिरपिनकर्तव्येत्यतोवाह गुरुरिति गुरुरितिपूज्योनस्यादित्याद्युक्तम् १८ अतोगुर्वादिनाहरेःस्वरूपमुपदेष्टव्यामित्याशयवानाह इदंशरीरमिति दुर्विभाव्यंदुर्निरूप्यंअपरिच्छिन्नत्वादभौतिकत्वात् ज्ञानात्मकत्वाच्च कुतइत्यत्राह सत्वमिति मेसत्वंबलंज्ञानसमाहारलक्षणंवस्तुहृदयंहियस्माच्चस्मात् ज्ञानपूर्वमनुष्ठितएवधर्मःनत्वन्यइत्यभिप्रेत्याह यत्रेति यत्रयस्मिन्ज्ञानात्मकेहृदये धर्मःस्थितःअनेनज्ञानपूर्वानुष्ठितोधर्मःनित्यफलप्रदइत्युक्तंभवति प्रसंगादधर्मस्थानमाह पृष्ठइति मेपृष्ठेभूत्वाअधर्मआरात्कृतोदूरीकृतःइतियद्यस्मात्तस्माज्ज्ञानरूपत्वाद्धर्मादिस्थितिहेतुत्वाच्चऋषभमाहुः ज्ञानपूर्वकमनुष्ठितंधर्मंहृदयेबिभर्तीति केआर्याःशब्दतत्त्वार्थवेदिनइति १९ उक्तार्थमुपसंहरन्नेषांयोग्यगुणविशिष्टंहारिमुपदिशति तस्मादिति भवंतः सर्वेममहृदयेनजाताइतियस्माच्चस्माद्यूयंमहीयांसंमहतोपिमहांतंभरतं प्रजाभरणरतंसुनाभंसर्वाधारंहरिंअक्लिष्टबुद्ध्याभजध्वं नाभिरित्यथनामस्याद्धरेःसर्वाश्रयोयतइतिवचनाद्धरेरिदंयौगिकंनाम अनेनभरतोयेषांपूज्यइतिध्वनयति भरतशुश्रूषणेनभवत्प्रीत्यामुक्तिःकरतलगतास्यात् ज्येष्ठानुवर्तनशुश्रूषणलक्षणेनकिमित्याशंक्यभवद्भिरनुवर्तितेनभरतेनयत्प्रजानांभरणंतत्रस्थस्यममशुश्रूषणंभवतीत्याह शुश्रूषणमिति ज्येष्ठानुवृत्त्याराष्ट्रभेदाभावेनभवद्भिरपिप्रजाभरणमनुष्ठितमिति अतोभरतंशुश्रूषद्भिर्भवद्भिरपिममशुश्रूषणंकृतमितिज्ञातव्यम् २० तारतम्यज्ञानमेवमुक्तिसाधनंनान्यादितिभावेनतदाह भूतेष्विति भूतेषूत्पन्ने

गुरुर्नसःस्यात्स्वजनोनसःस्यात्पितानसःस्याज्जननीनसास्यात् ॥ दैवंनतत्स्यान्नपतिश्चसःस्यान्नमोचयेद्यःसमुपेतमृत्युम् १८ इदंशरीरंममदुर्विभाव्यं सत्वंहिमेहृदयंयत्रधर्मः ॥ पृष्ठेकृतोमेयदधर्मआरादतोहिमामृषभंप्राहुरार्याः १९ तस्माद्भवंतोहृदयेनजाताःसर्वेमहीयांसममुंसुनाभम् ॥ अक्लिष्टबुद्ध्या भरतंभजध्वंशुश्रूषणंतद्भरणंप्रजानाम् २० भूतेषुवीरुद्भ्यउदुत्तमायेसरीसृपास्तेषुसुबोधनिष्ठाः ॥ ततोमनुष्याःप्रवरास्ततोपिगंधर्वसिद्धाविबुधानुगाये २१ देवासुरेभ्योमघवान्प्रधानोदक्षादयोब्रह्मसुताश्चतेषाम् ॥ भवःपरःसोथविरिंचवीर्यःसमत्परोहंद्विजदेवदेवः २२ नब्राह्मणैस्तुलयेभूतमन्यत्पश्यामिविप्राःकिमतःपरंतु ॥ यस्मिन्नृभिःप्रहुतंश्रद्धयाहमश्नामिकामंनतथाग्निहोत्रे २३ धृतास्तनूरुशतीर्मेपुराणीर्येनेहसत्वंपरमंपवित्रम् ॥ शमोदमःसत्व मनुग्रहश्चतपस्तितिक्षानुभवश्चयत्र २४

पुत्राणिपुष्पवन्त्येवीरुद्भ्यःस्तंबेभ्योयेसरीसृपाजंगमास्तदुत्तमाउत्कृष्टतमाइतिज्ञेयाः तेषुसरीसृपेषुयेसुबोधनिष्ठाः ज्ञानयुक्तास्तेपश्वादयउत्तमाइतिसर्वत्रयोज्यम् २१ येदक्षादयोब्रह्मसुताःसनकादयश्चतेषांसकाशादिंद्रःप्रधानइत्यर्थः अथइंद्रानंतरंवीरिंचवीर्योविरिंचपुत्रोयोभवःसरुद्रउत्तमःसाविरिंचस्तस्माद्रुद्रात्परःतस्मादहमेवपरोनान्यइत्यतउक्तं मत्परइति अहमेवपरोयस्यसतथा अनेनतुल्यप्राणस्यविरिंचसमत्वंसूचयति राजभिर्ब्राह्मणभक्तिर्विशेषतोनुष्ठेयेतिवेदयितुमाह अहंद्विजेति द्विजदेवानांदेवः २२ क्षत्रादीनामैश्वर्यमदेनब्राह्मणतिरस्कारसंभवेनकुलनाशःस्यात्सचानुचितइतितेषुश्रद्धातिशयजननार्थमाह नब्राह्मणैरिति ज्ञानपात्रत्वादतःविप्रात्परमुत्तमंममसन्निधानपात्रंकिन्तुनकिमपीत्यर्थःकुतएतदत्राह यस्मिन्निति ममतृप्तिहेतुत्वादित्यर्थः नन्वग्न्यादेःसभवाधिकोविशेषोच्यतइतितत्राह नतथेति २३ अग्न्यादेर्गुणवैशिष्ट्यादित्याह धृतास्तनूरिति पवित्रसत्वंशमादिगुणाअनुभावोज्ञानचयत्रयेषुब्राह्मणेषुसंतितेब्राह्मणा मेपुराणीरुशतीःशुद्धास्तनुर्मत्स्याविलक्षणा वेदाख्यावाधृताधारयंतीतियेन तस्मात्ब्राह्मणेभ्यःपरंनकिमपीतिभावः यद्वा येनब्राह्मणकुलेनापौरुषेयत्वेननिर्मलाःपुराणीःअनादिनिधनाःमेतनूस्तनवोवेदलक्षणाधृताश्चनब्रह्मकुलेसत्वादिगुणाःसंतितस्मात्परमुत्तमंनकिमपीति २४

ब्राह्मणेष्वपिविशेषोस्तीत्याह भक्तइति येषांमत्तोपिनाकिंचित्प्रयोजनमस्तितेषामितरेणस्वर्गाद्याशीर्लक्षणेनपुरुषार्थेनाकिमुस्याप्नकिमपीत्यन्वयः स्वबचोविश्वासार्थमनंतादित्यादिविशेषणं भक्तिमंत रेणान्यत्किमप्यपेक्षणीयमितिप्रकटनायाकिंचनानांभक्तिभाजामितिविशेषणद्वयं २५ इदानींचराचरभूतानिस्वनिवासहेतुत्वेनसंभाव्यानीत्याह सर्वाणीति हेसुताःभवद्भिः सर्वाणिभूतानिमद्धि ष्ण्यतयाममनिवासस्थानत्वेनध्रुवाणि निश्चितानिसंभावितव्यानीत्यन्वयः ननुममधिष्ण्यतयाममविग्रहत्वेनस्वरूपत्वेनसंभावितव्यानीत्यर्थःकिंनस्यादित्याशंक्यतस्यतदपूजनत्वादित्याह पदेपदइति पापदेपदेअनुक्षणंविविक्तदृष्टिःजीवानांधिष्ण्यतयापरमेश्वरस्यभेददृष्टिःभेददर्शनंतदुततदेवमेअर्हणंभवति प्रीतिजनकत्वादित्यर्थइति यद्वा भेददर्शनमेवनार्हणमपितुभेदप्रतिपादनमप्युक्तार्थइति तदुक्तं उपपादयेत्परात्मानंजीवेभ्योयःपदेपदे भेदेनैवनचैतस्मात्प्रियोविष्णोस्तुकश्चनेति यांहरेश्चैवजीवानांभेदवक्ताहरेःप्रियइतिच अनेनभेददर्शनात्तत्प्रतिपादनस्यफलाधिक्यंभवतीति गनित मिति ॥ २६ ॥ भेददर्शनस्यमोक्षसाधनत्वात्तदप्यमर्थइतितत्राह मनोवचइति करणैःकर्मभिःयन्मनआदिनाजीवपरयोर्भेददर्शनादिकंयस्यतस्यसाक्षात्कृतंमुख्यतःपूर्णंतस्यतद्धितदेवमेपरिबर्हणं

मत्तोप्यनंतात्परतःपरस्मात्स्वर्गापवर्गाधिपतेर्नकिंचित् ॥ येषांकिमुस्यादितरेणतेषामकिंचनानामपिभक्तिभाजाम् २५ सर्वाणिमद्धिष्ण्यतयाभवद्भिश्च राणिभूतानिसुताध्रुवाणि ॥ संभावितव्यानिपदेपदेवोविविक्तदृष्टिस्तदुताहर्णंमे २६ मनोवचोदृक्करणैर्हितस्यसाक्षात्कृतंमेपरिबर्हणंतत् ॥ विनापुमान्ये नमहाविमोहकृतांतपाशान्नविमोक्तुमीशः २७ श्रीशुकउवाच ॥ सएवमनुशास्यात्मजान्स्वयमनुशिष्टानपिलोकानुशासनार्थंमहानुभावःपरमसुहृद्भ गवान्नृषभापदेशउपशमशीलानामुपरतकर्मणांमहामुनीनांभक्तिज्ञानवैराग्यलक्षणंपारमहंस्यधर्ममुपशिक्षमाणःस्वतनयंशतज्येष्ठंपरमभागवतंभगवज्ज नपरायणंभरतंधरणीतलपरिपालनायाभिषिच्यस्वयंभवनएवोर्वरितशरीरमात्रपरिग्रहउन्मत्तइवगगनपरिधानःप्रकीर्णकेशआत्मन्यारोपिताहवनीयोब्र ह्मावर्तात्प्रवव्राज २८ जडांधमूकबधिरपिशाचोन्मादकवदवधूतवेषोभिभाष्यमाणोपिजनानांगृहीतमौनव्रतस्तूष्णींबभूव २९ तत्रतत्रपुरग्रामदुर्गा करखेटखर्वटशिबिरव्रजघोषसार्थगिरिवनाश्रमादिष्वनुपदमवनिचरापसदैःपरिभूयमानोमक्षिकाभिरिववनगजस्तर्जनताडनावमेहननिष्ठीवनग्रावशकृद्र जःप्रक्षेपणपूतिवातदुरुक्तैस्तदविगणयन्नेवासत्संस्थानएतस्मिन्देहोपलक्षणेऽसदपदेशअभयानुभवस्वरूपेणस्वमहिमावस्थानेनासमवरोपिताहंममाभि मानत्वादखंडितःपृथिवीमेकचरःपरिबभ्राम ३०

पूजनंभवति भवदर्हणेनकिंफलमित्यतोवाह मनोवचइति मनआदिसाधनैर्यन्मदर्हणंतत्साक्षात्कृतंसाक्षात्कारफलंभवति येनार्हणेनविनापुमान्महाविमोहकृतांतपाशादज्ञानलक्षण संसाराद्विमोक्तुमीशःसमर्थोनस्यादित्यन्वयः २७ यावत्प्रयोजनमनुशासनंचेत्समाप्तं अतःपरंहरिणाकिमकार्यंथापि हरिकथयाश्रुतयालंबुद्धिर्नजायतेऽतःसावक्तव्येत्यस्यशारीरलक्षणज्ञामु निस्तच्चरितशेषमुक्तमाहत्यवक्ति सएवमनुशास्येति ऋषभापदेशऋषभनामा भवनएवसर्वंपरित्यज्योर्वरितशेषःउर्वरितशरीरमात्रपरिग्रहः अवशिष्टशरीरमात्रपरिकरः गगनमेवपरिधानवस्त्रंयस्यस तथादिगंबरइत्यर्थः २८ २९ गृहात्संन्यस्तस्यउत्तरस्थितिप्रकारंकथयति तत्रतत्रेति खर्पटवस्त्रोत्पादनस्थलंकुविंदाश्रयः व्रजोगोकुलंघोषआभीरपल्ली सार्थःपरिषज्जनः अवनिचरापसदैर्भूमिचरे धुर्दुर्वृत्तैर्नीचैरित्यर्थः निष्ठीवनंथूत्कारः पूतिवातोऽधोवायुः तत्तर्जनादिकमविगणयंस्तृणमात्रमपिअकुर्वन्नेवास्थितः कुतइतितत्राह असदिति असतामभंगलानांक्लेशानांसस्थानंयस्मिंस्तस्मिन्नेतस्मि न्देहोपलक्षणेअसन्नस्वतंत्रइत्यपदेशःशब्दोयस्यसतथातस्मिन् जडशब्दवाच्येदेहअभयानुभवस्वरूपेणसर्वभवशून्यज्ञानस्वरूपेणस्वमहिमावस्थानंयस्मिंस्तेनासमवरोपिताहंममाभिमानत्वात्स्यक्ताहंममाभि

मानत्वाखंडितःअपरिच्छिन्नइतियस्मादितिशेषः यद्वा असतोब्रह्मणःसंस्थानंयस्मिंस्तथातस्मिन् तर्हिदेहदेहिनोर्भेदापत्त्या नेहनानास्तिकिंचनेतिश्रुतिव्याकोपःस्यादत्राह असदिति असद्ब्रह्मेत्यपदेशो यस्यदेहस्यसतथादेहोपिब्रह्मएवेत्यर्थःविज्ञानमानंदंब्रह्मेतिश्रुतिः अस्मिन्अत्रैवतदभेदःसूच्यतइत्याह समवरोपितेति समवरोपितःसम्यक्ज्ञातःअहंममाभिमानस्तस्यभावःसमवरोपिताहंममाभिमान त्वंतस्मात् तद्ब्रह्मवेदाहब्रह्मास्मीतिश्रुतिश्च तर्हिस्वपरिच्छेद्यत्वेनखंडितत्वमत्राह अखंडितइति अखंडितस्यखंडितत्वेनज्ञानान्नतत्रतर्कावसरइत्यर्थःएकचरइत्यनेनादावतेचाप्येकएवचरतीत्यर्थो पिग्रह्यतेइत्यभिप्रायेणोक्तमितिज्ञायते ३० अतिसुकुमारेत्येतद्विशेषणंसर्वत्रानुगमयितव्यं सदृशेत्येतत्ननयनयोःसादृश्यंकपोलादीनामुक्तं किंतुकपोलकर्णयोस्तथाचान्योन्यसदृशौकपोलौकर्णौचे त्यर्थःसंपद्येत सुभगत्वंकर्णादीनामपिग्राह्यं विगूढमीषत्स्पष्टंस्मितंयस्यतत्तथा कुसुमशरंकामं परागधः ३१ यर्हिवावसभगवानृषभदेवइतिमत्वाअजगरस्यविद्यमानंव्रतमास्थितस्तदाशयानएवाश्नात्य शनादिकंकरोतीत्यन्वयःइमंलोकं योग्यस्यध्यानापरपर्यायस्योपासनस्यामतीपममतिकूलमिवाचक्षाणःपश्यन्निवशब्दात्प्रतिकूलामतिकूललक्षणस्योभयस्यसाधनंपश्यन्नित्यर्थः तस्यावमेहनादेःप्रतिक्रि

अतिसुकुमारकरचरणोरःस्थलविपुलबाह्वंसगलवदनाद्यवयवविन्यासःप्रकृतिसुंदरःस्वभावहासमुखोनवनलिनदलायमानाशिशिरतरचार्वरुणायतनयन सदृशसुभगकपोलकर्णकंठनासोविगूढस्मितवदनमहोत्सवेनपुरवनितानांमनसिकुसुमशरमुपदधानः ॥ परागवलंबमानकुटिलजटिलाळककपिलके शभूरिभारोवधूतमलिननिजशरीरेणग्रहगृहीतइवादृश्यत ३१ यर्हिवावसभगवान्लोकमिमंयोगस्याद्धाअप्रतीपमिवाचक्षाणस्तत्प्रतिक्रियाकर्मबीभत्सि तमितिव्रतमाजगरमास्थितःशयानएवाश्नातिपिबतिखादत्यवमेहतिहसतिसचेष्टमानउच्चरितादिग्धोद्देशस्तस्यहयःपुरीषसुरभिसौगंध्योवायुस्तंदेशंदश योजनंसमंतात्सुरभीचकार ॥ एवंगोमृगकाकचर्ययाव्रजंस्तिष्ठन्नासीनःशयानःकाकमृगगोवच्चरतिपिबतिखादत्यवमेहतिस्म ३२ इतिनानायोगचर्याचरणो भगवान्कैवल्यपतिर्ऋषभोधिगतपरममहानंदानुभवआत्मनिसर्वेषांभूतानामात्मभूतेभगवतिवासुदेवेआत्मनोव्यवधानेनानंतरोदरभावेनसिद्धसमस्तार्थैः परिपूर्णोयोगैश्वर्याणिवैहायसमनोजवांतर्धानपरकायप्रवेशदूरग्रहणादीनियदृच्छयोपगतानिनांजसाहृदयेनाभ्यनंदत् ३३ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कं धेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ७ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ननूनंभगवन्नात्मारामाणांयोगसमीरितज्ञानावभर्जितकर्मबीजानामैश्वर्याणिपुनःक्लेशदानिभवितु मर्हंतियदृच्छयोपगतानि १

यांप्रक्षालनादिकंकर्मबीभत्सितंयोगशास्त्रनिषिद्धमितिउच्चरितेनपुरीषेणादिग्धःउपलिप्तःउद्देशःदेहप्रदेशोयस्यसः पुरीषसुरभिगंधेनसौगंध्यंयस्यसतथा ३२ लोकशिक्षार्थंयोगचर्यांतरमाह एवमिति आत्मभूतेआधारभूतेआत्मनिस्वामिनिअव्यवधानेनानंतरोदरभावेननिर्भेदब्रह्मभावेननित्यसिद्धैःसमस्तैरर्थैःपुरुषार्थैःपरिपूर्णःवैहायसमनोजवादीनियोगैश्वर्याण्यंजसादर्शयितुंनैवाभ्यनंददित्यन्वयः वैहा यसमाकाशगमनं दूरग्रहणंदूरस्थितग्रहणंज्ञानंयदृच्छयास्वेच्छयासहसावा ३३ इतिश्रीभागवतेपंचस्कंधेविज०टीकायांपंचमोध्यायः ॥ ५ ॥ शुभयोगिजनशिक्षार्थमशुभयोगिजनमोहनार्थंतत्प्रभृतिभि दाभेदज्ञानप्रवृत्तिप्रकाशइत्येतदृषभदेवचरितापदेशेनानिरूप्यतेस्मिन्नध्याये तत्रादौयद्यपिदेवादीनामैश्वर्यभोगेनमनःसक्त्यामुक्तिसंगानदह्रासोनास्तितथाप्यल्पाधिकारिणांसस्यादित्यादितात्पर्यंज्ञाप्यते अत्रानंतरातीताध्यायांतेयोगैश्वर्याणिनाभ्यनंददित्युक्तंतत्रराजाशंकते ननूनमिति योगेनहरेरुपास्तिलक्षणेनसमीरितमुत्पन्नंयत्ज्ञानंतेनावभर्जितंदग्धंकर्मबीजंरागादिलक्षणंयेषांतेतथातेषांपरमात्म निरतानांयदृच्छयानिच्छयोपगतानियोगैश्वर्याणि पुनःपश्चात्क्लेशदानिभवितुंनार्हंतिनूनं कथंतानिनाभ्यनंददित्यन्वयः १

अङ्गीकारेणपरिहरति सत्यमिति अनंगीकारपक्षमाह किंत्विति एकेमहात्मानः घटकिराटे नूतनघटे स्थितस्यजलस्येवानवस्थानस्यविस्रंभंविश्वासं वाइत्यनेन महैश्वर्यस्वरूपोपिभगवानृषभो विराट् नैश्वर्याणिस्वकीयानिख्यापयामाससर्ववित् उत्तमानांज्ञापनार्थंधर्मतत्त्वस्यकेशवः तेषामैश्वर्यभोगोहिमनःसांक्तिव्रजेद्यदि । आनंदोमुक्तिगोह्रासंविकर्मकरणाद्व्रजेत् । धर्माधर्मविहीनोपिभगवानृषभस्ततः तेषांधर्मज्ञापनार्थंनाविश्वक्षेपरांस्थितिं देवानांनाशुभाद्ध्रासःशुभात्किंचित्सुखोन्नतिः आधिकारिकजीवानामेवमन्येषुतद्द्वयं अल्पाधिकारिणांतत्रह्रासोपिभवतिध्रुव अशुभाभावजोन्नाहोमहाधिकारिणामपि अशुभेकृतेनभवतितारतम्याच्चसस्मृतः प्रजायाश्चतथादेवामहाधिकारिणःस्मृताः ऋष्यशीतिस्तथासप्तपितरोप्सरसांशतं गंधर्वाणांतथाराज्ञांविंशदन्यासुजातिषु अल्पाधिकारिण. प्रोक्ताअनधिकारिणःपरइतिशास्त्रांतरप्रसिद्धंतात्पर्यंज्ञापयति मठकिराटइतिपठित्वावागुरेतिकेचिद्व्याचक्षते तेप्रेक्षकाणांपरिपद्यसप्रदायज्ञाइतिपरिहसनीयाइति ॥ २ ॥ त्रैलोक्यशिक्षार्थंश्लोकसग्रहणमुक्तमित्याह तथाचोक्तमिति यथामनोविश्वासेतपआदेर्विस्रंसनंभवतितथाचोक्तमित्यर्थःऐश्वरमीश्वरविषयंअनेनसौभर्यादीश्वराणामपियथातपःस्कंदितंतथेतिध्वनयति ॥ ३ ॥ छिद्रमवकाशंतंमनुकामानंतरंअरयःक्रोधादयः तेषांचछिद्रंददातीत्यर्थःकृतमैत्रस्यमनसासहेतिशेषः पुंश्चलीपुरुषमात्राभिगामिनीजाया पत्युररीणामुपपतीनांप्रवेशमिव ४ पात्रेप्राप्तेद्रव्यात्यागेच्छालोभः अतीतदुःखस्मरणनिमित्तचित्तविक्षेपःशोकःवैचित्त्यंविपरीतज्ञानंमोहः पूर्वस्थितात्सचलनभयं कर्मणासंसारबंधोयन्मनोमूलंयस्यसतथा कोनुबुधस्तन्मनोममेष्टमितिस्वीकुर्यादित्यर्थः ५ अ

ऋषिरुवाच ॥ सत्यमुक्तंकिंत्विहवाएकेमनसोविस्रंभमनवस्थानस्यघटकिराटइवनसंगच्छंति २ तथाचोक्तम् ॥ नकुर्यात्कस्यचित्सख्यंमनासिद्यनवस्थिते ॥ यद्विस्रंभाच्चिराच्चीर्णंचस्कंदतपऐश्वरम् ३ नित्यंददातिकामस्यछिद्रंतमनुयेऽरयः ॥ योगिनःकृतमैत्रस्यपत्युर्जायेवपुंश्चली ४ कामोमन्युर्मदोलोभः शोकमोहभयादयः ॥ कर्मबंधश्चयन्मूलःस्वीकुर्यात्कोनुतद्बुधः ५ अथैवमखिललोकपालललामोविलक्षणोजडवदवधूतवेषभाषाचरितैरविलक्षितभगवत्प्रभावोयोगिनांसांपरायविधिमनुशिक्षयन्स्वकलेवरंजिहासुरात्मन्यात्मानमसंव्यवहितमनर्थांतरभावेनान्वीक्षमाणउपरतानुवृत्तिरुपरराम ६ तस्यहवा एवंमुक्तलिंगस्यभगवतऋषभस्ययोगमायावासनोदेहइमांजगतीमभिमानाभासेनचंक्रममाणः ७

धुनाप्रासंगिकंमोहंपरिहृत्यप्रकृतमनुसरति अथेति विष्णोःकलेवरत्यागोभूत्यागोन्योनविद्यते कलेवरत्यागोऽन्येषांपंचत्वंसमुदीरितमितिवचनात्सभगवान्स्वकलेवरंस्वाधीनांपृथिवींजिहासुःत्यक्तुमिच्छन्नुपररामविरतव्यापारोबभूवेत्यन्वयः कलेवरशब्दस्यप्रतीतएवार्थःकिंनस्यादित्याशंक्य वक्ष्यमाणानांविशेषणानांप्राकृतपुरुषेऽसंभवादुक्तएवार्थउचितइतिभावेनाह अखिलेति अखिललोकपालानांललामश्चूडामणिःअनेनाप्राकृतत्वंकथमवगतमित्यतउक्तं विलक्षणइति लोकविपरीतलक्षणःअस्थूलमनण्वह्रस्वमित्यादेः कथंतर्हितस्यप्रभावोनलक्ष्यतइत्यतउक्तं जडवदवधूतेति किमतःप्रयोजनमतउक्तं योगिनामिति सांपरायविधिंमोक्षसाधनप्रकारं उपहितस्यास्यशिक्षाकथंमोक्षोपयोगिनीस्यादित्यतउक्तमात्मनीति आत्मानंस्वस्वरूपमात्मनिब्रह्मणिअनर्थांतरभावेनाभिन्नोनास्मीतिमनसाअसंव्यवहितंव्यवधानरहितमन्वीक्षमाणोऽनुभवन्नुपरतानुवृत्तिः निवृत्तविषयानुवृत्तिःनिवृत्तमुक्त्यन्यवस्थोवा नित्यमुक्तव्यवस्थत्वादिति ६ इदानींहरेर्देहःसच्चिदानंदत्वेनतदभिन्नइतिदर्शयितुंतस्यसंचरणप्रकारंवक्तितस्यहवेति एकदर्षभस्यदेहइमांजगतींविचचारेत्यन्वयः मुक्तलिंगस्यवर्णाश्रमादिलक्षणरहितस्य भौतिकशरीररहितस्यवा योगमायायोगसामर्थ्यं तस्यावसानंकाष्ठोत्कर्षोयस्यसतथा देहस्यजडस्यसंचरणंकथंघटतइत्यतउक्तमभिमानाभासेनेति अभितोज्ञानप्रकाशेनचंक्रममाणःपुनःपुनःपादक्षेपंकुर्वाणःज्ञानात्मकत्वात्गमनादिक्रियांकुर्वाणइत्यर्थः अनेनदेहदेहिनोरभेदोपिसूचितइति ७

कस्मात्कान्देशानुद्दिश्यगमनमित्यतउक्तं कांकटकर्णाटकादिति कांकटकर्णाटकाद्भीमरथ्युपपदनदीमातृकदेशाद्दक्षिणकर्णाटकान्सौराष्ट्रादिदेशान्स्वेच्छयोपगतः तत्रनागपुरग्रामात्पूर्वतउत्तरन
दीनामास्ति तस्यानिकटेकुटचाचलस्यकुटचपर्वतस्यप्राचीनसानौविद्यमाने उपवनेस्थितआस्यकृताश्मकवलः मुखांतर्गतपाषाणग्रासः असंवीतोवस्त्राद्यावरणरहितः उन्मादेसतिपुमान्यथाचेष्टतेतथेत्यर्थः ८
इदानींतस्यदेहत्यागव्याजेनदावाग्निनिविष्टस्यजगत्संहारप्रकारमाह अथेति समीरवेगेनविधुताअन्योन्यमाकंपितायेवेणवःवंशास्तेषांनिकर्षान्निष्पेषणाज्जातोयोदवानलोज्वलज्जिह्वपादिवमालेलि
हानस्तेनाग्निनासाधनेनसहभगवांस्तदुपवनंददाहेत्यन्वयः वनमित्युपलक्षणंजगदपीतिशेषः अत्रप्रतीतमनंगीकृत्यान्यार्थांगीकारेकिंप्रमाणमत्रोच्यते ज्ञानानंदात्मकोदेहऋषभस्यमहात्मनः ताह
शेनैवमनसाक्रमश्चकुटचाचले दावाग्निमनुविश्याथतत्रस्थःप्रादहज्जगदिति कालांतरभाविनोविश्वसंहारस्येदानीमयंकर्तेतिकथंयुज्यतइतिचेन्न तदेहित्वेनाग्नेरभिव्यज्यतत्रास्थितस्यतस्ययोगात् तदु
क्तं एवमग्नेरभिव्यक्तस्तस्थौविष्णुःसनातनइति नकेवलंविश्वक्षयपर्यंतमेवस्थितंकिंतुपश्चादपिमतं तर्हिस्वमाहात्म्यंकिंनप्रकटितमितिचेन्न भूमाववतारस्यदेवशिक्षणार्थत्वेनधर्माणामप्राकट्यस्यस्वधर्मत्वात्
ऋषभत्वेनसंगोथधर्मानचापितत्रगःआस्तेसवासुदेवात्मावासुदेवोहमित्यजः सदास्थितइत्यनेनस्वरूपज्ञानस्यकदापितिरोभावोनास्तीतिसूचितं निर्लेपेनसर्वज्ञेनसर्वोत्तमेनहरिणाकिंप्रयोजनमकारीतिचे
न्न असुरजनमोहनार्थत्वात् ९ किमनेनतदभूदितितत्राह यस्येति जनानुपशिक्ष्यउत्कृष्यमाणेवर्धमानेभवितव्येनाविधिनानिजमनीषयेत्यनेनार्हस्यासुरत्वमसूचि मंदोनिर्भाग्यइत्यनेनआनदा

एकदातुकांकटकर्णाटकाद्दक्षिणकर्णाटकान्देशानयदृच्छयोपगतःकुटचाचलोपवनेआस्यकृताश्मकवलउन्मादइवमुक्तमूर्द्धजोऽसंवीतएवविचचार ८ अ
थसमीरवेगविधुतवेणुनिकर्षोपजातोदावानलस्तद्वनमालेलिहानःसहतेनददाह ९ यस्यकिलानुचरितमुपाकर्ण्यकांकटकर्णाटकानांदक्षिणकर्णाटकानां
राजार्हनामोपशिक्ष्य कलावधर्मउत्कृष्यमाणेभवितव्येनाविमोहितःस्वधर्मपथमकुतोभयमपहायकुपथंपाषंडमसमंजसंनिजमनीषयामंदःसंप्रवर्त्तयिष्यते
१० येनहवाकलौमनुजापसदादेवमायाविमोहिताःस्वविधिनियोगशौचाचारविहीनादेवहेलनादीन्यपव्रतानिनिजेच्छयागृह्णानाअस्नानानाचमनाशौच
केशोल्लुंचनादीनिकलिनाऽधर्मबहुलेनोपहतधियोब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोकविदूषकाःप्रायेणभविष्यंति ११

त्मपुरुषार्थशून्यइतिध्वनयति भगवन्मततात्पर्यंनजानातीतिवाउपाकर्ण्येत्यनेनस्थितितांतुशुश्रावार्हौदुरात्मवानितिवाक्यंस्मारयति पाखंडमद्वैतमसमंजसंजैनमतमित्यनेनशास्त्रद्वयमनेनाकारीति
सूचितं तदुक्तं पूर्वंतुपौंड्रकोनामावासुदेवःसुदुर्मतिः जातिस्मरोद्विधाशास्त्रंपाखंडंनिर्ममेनृपः एकंतुवासुदेवाख्यंवासुदेवोहमित्यपि कुत्सितंवासुदेवत्वप्रतिपादकमात्मनः लोकार्थंचापरमितिच
कारार्हतनामकमिति अनेनार्हस्यपूर्वजन्मनिपौंड्रकाख्यासुरत्वंस्पष्टीकृतं वासुदेवोहमित्यात्मनोजीवस्यवासुदेवत्वप्रतिपादकवासुदेवाख्यंकुत्सितमेकंशास्त्रं परमार्हतनामकंलोकार्थमहिंसाधर्मप्रतिपा
दकमपरंचकारेत्यन्वयः १० शास्त्रस्यप्रचयगमनमाह येनेति येनशास्त्रद्वयेन हवाइतिनिपातद्वयेनतत्प्रशिष्येणक्रमुणाविरचितेनशास्त्रेणेतिस्मारितं तदुक्तं तत्प्रशिष्यःक्रमुर्नामनजानंस्तन्मतंपरं
वासुदेवात्मतांसर्वजीवानामवदत्कुधीः कण्वाख्यंशास्त्रमकरोदभेदप्रतिपादकं कुशास्त्रंसर्ववेदानांविरुद्धंतामसालयं तद्दृष्ट्वाद्यापिवर्तंतेवर्तिष्यंतितथाकलौ । अशौचाअव्रताचारावासुदेवोहमित्य
पीति एतदभिप्रायेणास्नानेत्याद्युक्तं मनुजापसदामनुष्याभासाः स्वाविधिःस्वकीयोवेदः तस्यानियोगंलिंडाद्यर्थोमलवद्वाससानसंवदेतेत्यादिकः तेनविहितःशौचाद्याचारः विष्ण्वादिदेवानाहेलनादीन्यभदद
र्शनावज्ञानादीन्यपव्रतानिवेदविरुद्धव्रतानि स्वेच्छयाप्रमाणंविना किंचास्नानादीनिगृह्णंतः निमित्तमाह कलिनेति देवहेलनादिविशिनष्टि ब्रह्मेति ११

तत्फलमाह तैरपीति तैर्हेलनादिभिःक्रियमाणयाऽर्वाक्तनपानीचयांधपरंपरयानिजलोकयात्रयास्वप्रमनोरथकल्पितव्यवहारेण स्वशरीरजविनेनेवा तएव ।नास्थाःएकदापिव्यापारमंतरेणनस्थिताः हिशब्देनांधेनैवनीयमानायथांधाइतिश्रुतिंप्रमाणयति १२ नकेवलमसुरमोहनार्थः किंतुस्वपादमूलशरणजनस्यमुक्तिसाधनार्थोपी त्याह अयमिति रजसागुणेनोपप्लुतस्यउपद्रुतस्यसाधुजनस्यकैवल्यशिक्षणार्थोमुक्तिसाधनशिक्षणाभिप्रायइत्यन्वयः कुतइतितत्राह तस्येति तस्यकैवल्यसाधनोपदेशस्यानुगुणाननुरूपानित्यर्थः १३ सप्तद्वीपेषुनवसुवर्षेषुएतद्भारताख्यंखंडमधिपुण्यमधिकपुण्यसाधनं उपलक्षणमेतत् पापसाधनंचेति तदुक्तं विशेषाद्भारतेपुण्यंचरेयुःपापमन्यथा तथैवभगवद्भक्तिंपृथिव्यांनान्यवर्षगाइति अनेनादृष्टसाधनमेतदन्यानिभोगसाधनानीतिविशेषउक्तइतिज्ञायते अवतारवंतिप्रकाशवंति १४ प्रैयव्रतः प्रियव्रतसंबंधी पुराणपुरुषेणावतीर्णेनकिंप्रयोजनमभूदत्राह पुरुषइति अकर्महेतुंमोक्षहेतुंमोक्षकारणंधर्मंलोकशिक्षार्थंचचारेतियद्यस्मात्तस्मादितिशेषः पूर्णंपुरुतत्सनोतिददातीतिपूर्णफलंमोक्षंददातीत्यर्थः इतिकर्तरिडः ङप्रत्ययेनटिलोपः १५ ऋषभोनामकश्चिद्योगीनहरिरितितत्राह कोन्विति अभवायमुक्तये लोकशिक्षणार्थंमेवधर्माचरणं नतुतत्फलापेक्षयेत्याह यद्योगमायामिति श्रीहरिप्रेरणयाकृतप्रयत्नाः महापुरुषाः येनोदस्तानित्यनिरस्तांयोगमायां अणिमादिबाह्ययोगफलंस्पृहयंतीतियद्यस्मात्तस्माल्लोकशिक्षणार्थंधर्ममाचरतोस्यकाष्ठांस्वरूपभूतांयोगशक्तिं हरिमंतरेणापरःकोनुयोगीगच्छेन्नकोपीत्यन्वयः नित्योदस्तायोगशक्तिरनपेक्ष्यंफलंयतः नित्यस्वरूपभूतापिबहिःफलविवर्जनात् अकर्मेत्युच्य

तैरपिह्यर्वाक्तनयानिजलोकयात्रयांधपरंपरयातएवानास्थास्तमस्यंधेस्वयमेवप्रपतिष्यंति १२ अयमवतारोरजसोपप्लुतकैवल्यशिक्षणार्थःतस्यानुगुणान्श्लोकान्गायंति १३ अहोभुवःसप्तसमुद्रवत्याद्वीपेषुवर्षेष्वधिपुण्यमेतत् ॥ गायंतियत्रत्यजनामुरारेःकर्माणिभद्राण्यवतारवंति १४ अहोनुवंशोयशसावदातःप्रैयव्रतोयत्रपुमान्पुराणः ॥ कृतावतारःपुरुषःसआद्यश्चचारधर्मंयदकर्महेतुम् १५ कोन्वस्यकाष्ठामपरोनुगच्छेन्मनोरथेनाप्यभवाययोगी ॥ यद्योगमायास्पृहयंत्युदस्तांमहत्तमायेनकृतप्रयत्नाः १६ इतिहस्मसकलवेदलोकब्राह्मणगवांपरमगुरोर्भगवतऋषभाख्यस्यविशुद्धाचरितंपुंसांसमस्तदुश्चरिताभिहरणंपरममहामंगलायनमिदमनुश्रद्धयोपचितयानुशृणोत्याश्रावयतिवावहितोभगवतितस्मिन्वासुदेवएकांततोभक्तिरनयोरपिसमनुवर्तते १७

तेयद्वन्मोक्षःफलविवर्जनादितिवचनात् उदस्तामितिविशेषणाद्योगमायामिंद्रजालमुच्यतइत्येतन्निरस्तं तस्मादणिमादियोगशक्तिर्नित्योदस्ता कुतःफलमनपेक्ष्यमितिपक्षः । तर्हिहरेःस्वरूपभूताणिमादिशक्तिर्नास्तिकिमित्यतउक्तं नित्येति यद्यपिस्वरूपभूताणिमादिशक्तिरस्तितथाप्यन्येच्छाविषयाणिमादियोगमायाबहिर्नित्यस्वरूपशक्तेःपृथक्फलविवर्जनात्क्रियासाध्यफलानिच्छत्वात् तत्रदृष्टांतः अकर्मेति यथामोक्षस्त्वकर्मेतिवदंतितत्फलानिच्छत्वात् तथात्रेति १६ ननुकृष्णादिचरितवदस्यचरितमापयदिसंसारनाशनंस्यात्तदायमपिश्रीनारायणांशइतिनिश्चयेनानिरुपचरितभक्तिःस्यात्तत्कथमितिशंकांपरिहरन्नुपसंहरति इतीति इतिशब्दःप्रश्नोत्तिवचनःहस्मेतिनिपातौश्रद्धातिशयजननार्थौ । नकेवलंरामाद्यवतारवद्दुष्टभंजनःकिंतुव्यासाद्यवतारवत्ज्ञानस्योपदेष्टेतिज्ञापनायपरमगुरोरिति । विशुद्धाचारिरितंकथितमितिशेषः इदमाचरितंविशेषतःशुद्धमेवनतुदुष्टमर्हादयस्तुतात्पर्यापरिज्ञानादन्यथागृहीतवंतइतिनतेनाशुद्धश्रद्धाकर्तव्येतिविज्ञापयितुंविशुद्धेति कुतएतदितितत्राह पुंसामिति दुश्चरिताभिहरणंपापकर्मनाशनं नकेवलमेतदेवफलमन्यच्चास्तीत्याह परमेति ननुफलोपयोगित्वेयुक्तमखिलं तत्कथमत्राह इदमिति उपचितयानुदिनमेधमानयाइदमेवश्रेयइत्यंतःकरणधर्मःविशेष श्रद्धा अनयोःश्रोतृवक्त्रो.अपिशब्दात्पठतः वासुदेवेनिर्द्वंद्वाभक्तिःसमनुवर्ततइत्यन्वयः १७

नन्विवतरेषुसाधनेषुसत्स्विवयमेवर्कोकिविशेषोच्यतइत्याशंक्यसामान्यमुक्तेरस्याःपरमानंदहेतुत्वादित्याह यस्यामिति कवयोयस्यांभक्त्यांस्वात्मानंमनस्तापयंतस्तयैवभक्त्याजातया परयोत्कृष्टयानिर्वृत्याऽऽत्यंतिकमापवर्गिकमपवर्गसंबंधिनंपुरुषार्थंस्वयंस्वतएवप्राप्तमपिनैवाद्रियंते कुतोनाद्रियंतेतत्राह भागवतत्वेनेति भक्त्याभागवताभगवतोहरेर्विशेषप्रियाइतिभावेनैवपरिसमाप्ताःपूर्णाःसर्वार्थायेषांतेतथा तापनेनिमित्तमाह अविरतेति अविरतानिनिरंतराणिविविधानिवृजिनानिदुःखानियानितैर्युक्तोय संसारःजननमरणलक्षणः तन्निमित्तसंतापेनोपतप्यमानंदंदह्यमानं अनुसवनंसर्वदामुक्तेःपूर्वंतस्यामनादरंकुर्वतांपश्चादानंदोत्कर्षःस्यादित्येतमर्थंहिशब्देनाह । ब्रह्मणोन्यस्यनोपूर्णांदद्याद्भक्तिंजनार्दनः मुक्तिंददातिसर्वेषामुच्चानांकोह्यधीशितेत्यनेन नाद्रियंतेतुयेमोक्षंपूर्वंतेषापरंसुखम् स्वयोग्यंव्यज्यते मुक्तौतच्चोक्तंतारतम्ययुगित्यनेनचात्रतात्पर्यमवगंतव्यं १८ भगवतिक्रियमाणायाभक्तेर्निर्वृतिजनकत्वेनपुरुषार्थत्वं यतोतस्तस्यामुक्तेरप्यतिदौर्लभ्यमाह राजन्निति एवंगुरुत्वादिकमस्तुतथाप्यविगानेनमुक्तिमयच्छति कर्हिचित्स्मकदापिब्रह्माणंविनानकस्मैचित्पूर्णभक्तियोगंप्रयच्छतीत्यन्वयः ब्रह्मणोन्यस्यनोपूर्णांदद्याद्भक्तिंजनार्दनइत्यादेः अर्जुनादीनांज्ञानोपदेष्टृत्वेनगुरुत्वम् १९ सिंहावलोकन्यायेनाव

यस्यामेवकवयआत्मानमविरतविविधवृजिनसंसारपरितापोपतप्यमानमनुसवनंस्नापयंतस्तयैवपरयानिर्वृत्याह्यापवर्गिकमात्यंतिकंपरमपुरुषार्थमपिस्वयमासादितंनैवाद्रियंतेभागवतत्वेनैवपरिसमाप्तसर्वार्थाः १८ राजन्पतिर्गुरुरलंभवतांयदूनांदैवंप्रियःकुलपतिःक्वचकिंकरोवः ॥ अस्त्वेवमंगभगवान्भजतांमुकुंदोमुक्तिंददातिकर्हिचित्स्मनभक्तियोगम् १९ नित्यानुभूतनिजलाभनिवृत्ततृष्णःश्रेयस्यतद्रचनयाचिरसुप्तबुद्धेः ॥ लोकस्ययःकरुणयाभयमात्मलोकमाख्यान्नमोभगवतेऋषभायतस्मै २० इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ६ श्रीशुकउवाच ॥ भरतस्तुमहाभागवतोयदाभगवतावनितलपरिपालनायसंचिंतितस्तदनुशासनपरःपंचजनींविश्वरूपदुहितरमुपयेमे १ तस्यामुहवाआत्मजान्कार्त्स्न्येनानुरूपानात्मनःपंचजनयामासभूतादिरिवभूतसूक्ष्माणि २ सुमतिंराष्ट्रभृतंसुदर्शनमावरणंधूम्रकेतुमितिअजनाभंनामैतद्वर्षंभारतमितियतआरभ्यव्यपदिशंति ३ सहिबहुविन्महीपतिःपितृपितामहवदुरुवत्सलतयास्वेस्वेकर्मणिवर्तमानाःप्रजाःपर्यपालयत् ४

तत्प्रयोजनमाह नित्येति अतद्रचनयाश्रेयोविरुद्धकर्मणा श्रेयसि चिरसुप्तबुद्धेःनष्टज्ञानस्यलोकस्यज्ञानग्रहणयोग्यजनस्य योभगवानात्मालोक्यतेदृश्यतेइत्यात्मज्ञानंमुक्तिसाधनंआख्यादाचख्यौतस्माऋषभायनमइत्यन्वयःऋषभोक्तार्थेविलंभायऋषभंविशिनष्टि नित्येति नित्यमनुभूतःपरोक्षीकृतोनिजलाभः स्वरूपानंदोयस्तेनानिवृत्तातृष्णायस्यसतथोक्तः अनेननित्यानंदज्ञानपूर्णत्वेननित्यसिद्धाखिलपदार्थविशेषत्वात्तदुक्तावाप्तिःसुतरांसंभवतीतिज्ञायते २० इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेविजयध्वजकृ०टीकायांषष्ठोध्यायः ६ श्रीनारायणप्रसादजनकज्ञानसाधनकर्मकरणप्रकारोनिरूप्यतेस्मिन्नध्याये तत्रादावृषभेसाक्षान्नारायणावतारेराज्यरक्षणकर्मणोनिवृत्तेतत्पुत्रोभरतःकिमकार्षीदित्याशंक्यभगवद्भक्तकथायाअपिश्रीहरिकथांतरभूतत्वात्तत्कथाप्रसंगःक्रियते भरतस्त्विति तुशब्दइतरराजकथायाअस्यकथायाविशेषंवक्ति संचिंतितःसंमंत्र्याभिषिक्तःसंमंत्रणेतुसंचिंतावचर्यामभिषेचनइत्युत्पलमालाया तस्यऋषभस्यानुशासनमाज्ञा १ पंचसंख्यामात्रत्वेदृष्टांतमाह भूतादिरिवेति भूतादिस्तामसाहंकारःभूतसूक्ष्माणिशब्दादीनिचेतनस्यचेतनदृष्टांतापेक्षायांभूतादिःपरमात्मा भूतसूक्ष्मशब्दवाच्यान्शब्दाद्यभिमानिदेवानिव २ यतोभरतात् ३ ४

आहितः प्रतिष्ठितोऽग्निर्येनसआहिताग्निः अग्निहोत्रादयः प्रकृतयः पशुसोमादयोविकृतयः समग्रांगयुक्तानिकर्माणिप्रकृतयः एकदेशांगयुक्तानिविकृतयः पशुभिर्वर्तमाणा अश्वमेधादयः सोमैरसवनी(?)अत्यप्र पाःसोमयागाः चत्वारोहोतारोयत्रतच्चातुर्होत्रं तल्लक्षणविधानेन ५ प्रचरत्सुकुर्वाणेषुअध्वर्युषु अतएवनानायोगेषुदेवताध्यानलक्षणेषुपजनाद्युपायेषुवा क्रियमाणेषुसत्सु यदपूर्वंक्रियाफलंधर्मसंज्ञं तद्वासुदेवेभावयानः हर्यधीनत्वेनसमर्पयन्सयजमानोयेहरेश्चक्षुराद्यवयवेभ्यउत्पन्नास्तान्यज्ञभाजोयज्ञभागाधिकारिणोदेवान्सूर्यादीन्पुरुषस्य पूर्णज्ञानस्यहरेश्चक्षुराद्यवयवेषुतदुत्पन्नास्तदाश्रिताइत्यध्य भावयदचिंतयदित्यन्वयः कदा अध्वर्युभिर्हविःषुगृह्यमाणेषुसत्सु कर्मांगत्वेनवासुदेवेसमर्पणंनत्विष्टत्वेनेत्यतउक्तं परेति सर्वदेवतानांलिंगभूताःप्रकाशकायेमंत्रास्तेषावज्रधरत्वादीनातन्नाम्नांवाअर्थ नियामकतयाऐश्वर्याद्यर्थप्रेरकत्वेन मुख्यकर्तरिअभ्यर्हितत्वाच्चेत्युक्तंयज्ञपुरुषइति नचेदंसगुणफलप्राप्तयइत्याह परेति कषायःपापं ६ अधुनाकर्मणासाध्यफलमाह एवमिति भगवदर्पणे

ईजेचभगवंतंयज्ञपुरुषंक्रतुभिरुच्चावचैःश्रद्धयाहिताग्निरग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्य पशुसोमानांप्रकृतिविकृतिभिरनुसवनंचातुर्होत्रविधिना ५ संप्रच रत्सुनानायोगेषुविरचितांगक्रियेष्वपूर्वंयत्तत्क्रियाफलंधर्माख्यंपरब्रह्मणियज्ञपुरुषेसर्वदेवतालिंगानांमंत्राणामर्थनियामकतयासाक्षात्कर्तरि परदेवतायां भगवतिवासुदेवएवभावयानःआत्मनःपुण्यमृदितकषायोहविःष्वध्वर्युभिर्गृह्यमाणेषुसयजमानोयज्ञभाजोदेवास्तान्पुरुषावयवेष्वध्यभावयत् ६ एवंकर्म विशुद्धिविशुद्धसत्वस्यांतर्हृदयआकाशशरीरेब्रह्मणिभगवतिवासुदेवेमहापुरुषोपलक्षणैःश्रीवत्सकौस्तुभवनमालारिदरगदादिभिरुपलक्षितेनिजपुरुषहृदु ल्लिखितेनात्मनात्मनिपुरुषरूपेणविरोचमानेउच्चैस्तरांभक्तिरनुदिनमेधमानरयाजायत ७ एवंवर्षायुतसहस्रपर्यंतावसानावासितकर्मनिर्वाणावसरोधिभु ज्यमानंस्वतनयेभ्योरिक्थंपितृपैतामहंयथादायंविभज्यस्वयंसकलसंपन्निकेतात्स्वनिकेतनात्पुलहाश्रमंप्रवव्राज ॥ यत्रहवाभगवान्हरिरद्यापितत्रत्यानां निजजनानांवात्सल्येनसन्निधाप्यतेइच्छारूपेण ८ यत्राश्रमपदान्युभयतोनाभिभिर्दृषच्चक्रैश्चक्रनदीनामसरित्प्रवरासर्वतःपवित्रीकरोति ९ तस्मिन्वावकि लसएकःपुलहाश्रमोपवनेविविधकुसुमकिसलयतुलसिकांबुभिः ॥ कंदमूलफलोपहारैश्चसमीहमानोभगवतआराधनंविविक्तउपरतविषयाभिलाषउप हृतोपशमःपरांनिर्वृतिमवाप १०

नकर्मणःशुद्धिस्तयाशुद्धंसत्वमंतःकरणंयस्यसतथा तस्यांतर्हृदयेआकाशशरीरेसूक्ष्मरूपेब्रह्मण्यपरिच्छिन्नेमहापुरुषस्यहरेरुपलक्षणैःचिह्नैर्महापुरुषंश्रीनारायणोयामितिउपलक्षयति ज्ञापयति महापु रुषोपलक्षणैर्वा स्वभक्तानांहृदयुल्लिखितेनस्फुरितेनात्माकारेण कीदृशःसइत्यतआह पुरुषरूपेणेति आत्मनिस्वस्मिन्नेधमानरयावर्द्धमानवेगा ७ भरतस्यवैराग्योपजृंभणप्रकारमाह एवमिति व र्षायुतसहस्रावसानेअवसितस्यप्रारब्धकर्मणोनिर्वाणावसरःनाशलक्षणोयस्यसतथा रिक्थंराज्याख्यवित्तं सकलसंपन्निकेतात्सर्वसमृद्ध्याश्रयान्निकेतनाद्गृहात् पुलहाश्रमंशालग्रामक्षेत्रं नतत्रान्या धीनत्वेनसन्निधानमित्यभिप्रायेणोक्तमिच्छेति ८ कीदृशमिच्छारूपमित्यतस्तद्विवृणोति यत्रेति यत्रचक्रनदीनामसरित्प्रवरा उभयतोनाभिभिरूर्ध्वाधश्चक्राकितैर्दृषच्चक्रैःशिलासमूहैःसर्वतःपवित्री करोतीत्यन्वयः ९ सएकस्तस्मिन्पुलहाश्रमोपवनेपरांनिर्वृतिमवापेत्यन्वयः उपहृतःसंहृतःपूर्णःउपशमोभगवन्निष्ठायस्यसतथा १०

प्रवर्द्धमानानुरागभारेणद्रुतंगतंहृदयशैथिल्यंसंशयलक्षणंयस्यसतथा आत्मनिदेहेरोमपुलककुलकःरोमांकुरसमूह औत्कंठ्यमंतःकरणधर्मविशेषःतेनप्रवृत्तमुत्पन्नंप्रणयबाष्पमानंदाश्रुतेननिरुद्धावलोकन
युतंयस्यसतथा निजरमणारुणचरणारविंदयोरनुध्यानेनोपचितेनप्रवृद्धेनभक्तियोगेनपरिप्लुतपरमाह्लादश्चायंगभीरहृदयावगाढधिषणश्चेतिसतथोक्तः गभीरहृदयेविष्णाववगाढामग्नाधिषणाबुद्धि
र्यस्यसतथा यद्वा परिप्लुतंपरमाह्लादंगभीरहृदयंयस्यसतथा अतएवहरावगाढाधिषणायस्यसतथा ११ ऐणाजिनवाससाकृष्णाजिनाख्यवस्त्रेणानुसवनाभिषेकार्द्रकपिशकुटिलजटाकलाप
नचसूर्यइवविरोचमानः १२ एतन्मंत्रार्थवाचकंपद्यमाह परोइतिअथोशब्दवत्परोशब्दोऽव्ययनाम रजस प्रकृतेः परोपरःउत्तमः निरस्तरजोगुणोवा सवितःजगतःकर्तःजातसर्ववेत्तीतिजातवेदा वे
दस्तस्यसंबुद्धिर्जातवेदःवेदप्रतिपाद्यत्वाद्वेदस्यगर्भः वेदस्यतनयइत्यर्थः भगवानिदंजगज्जजानजनयामास किमुपकरणमत्राह मनसेति अनेनसवितृशब्दार्थोलक्षितः नियंतृत्वमप्यस्यैवेत्याह स्वरेतसेति
स्वरेतसावीर्येणादः ब्रह्मादिजगत्प्रविश्यास्थितःदुःखिजगत्संबंधेनदुःखलेशोपिनास्तीत्याह हंसामिति सर्वस्यदुःखहंतृत्वाद्धंसः तंस्वंस्वतंत्रं गृध्राणांजीवानामृषभंस्वामिनं गृधुअभिकांक्षायामितिधातुः

तयैवमविरतपुरुषपरिचर्ययाभगवतिप्रवर्द्धमानानुरागभारद्रुतहृदयशैथिल्यःप्रहर्षवेगेनात्मन्युद्भिद्यमानरोमपुलककुलकःऔत्कंठ्यप्रवृत्तप्रणयबाष्पनि
रुद्धावलोकनयनोभिरेमे ॥ एवंनिजरमणारुणचरणारविंदानुध्यानेनोपचितभक्तियोगपरिप्लुतपरमाह्लादगभीरहृदयावगाढधिषणस्तांविक्रियमाणांभगव
त्सपर्यांनसस्मार ११ इत्थंधृतभगवद्व्रतऐणाजिनवाससानुसवनाभिषेकार्द्रकपिशकुटिलजटाकलापेनचविरोचमानःसूर्यइवभगवंतंहिरण्मयंपुरुषंददर्श
सूर्यमंडलेप्युपतिष्ठन्नेतदुहोवाच १२ परोरजःसवितर्जातवेदोवेदस्यगर्भोमनसेदंजजान ॥ स्वरेतसादःपुनराविश्यचस्वंहंसंगृध्राणामृषभंसंगृणीमः १३
॥ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एकदातुमहानद्यांकृताभिषेकनैगमिकावश्यकोब्रह्माक्षरम
भिगृणानोमुहूर्तत्रयमुदकांतउपविवेश ॥ तत्रतदाराजन्हरिणीपिपासयाजलाशयाभ्याशमेकैवोपजगाम ॥ तयापेपीयमानेउदकेतावदेवाविदूरेणनदतो
मृगपतेरुन्नादोलोकभयंकरउदपतत् १ तमुपश्रुत्यसामृगवधूःप्रकृतिविक्लवाचलितनिरीक्षणासुतरामपिहरिभयाभिनिवेशव्यग्रहृदयापारिप्लवदृष्टिरगत
तृषातिभयात्सहसोच्चक्राम २

जीवानांसर्वाकांक्षाहि एवंविधंत्वांसंगृणीमः स्तुमइत्यन्वयः परोरजारजस्कत्वात्त्रयीड्यत्वात्त्रयीसुतः गुणात्ययात्तुरीयश्चजातवेदाश्चसर्ववित् हंसोदुःखादिहानेनजीवेशत्वाच्चवृषभराट् कालःसर्वनियंतृत्वा
त्परमात्माप्रकीर्तितइतिवचनात्उक्तएवार्थः परोरजाइत्यनेनशताक्षरगायत्रीप्रतिपाद्योनारायणोभमेष्टदेवतेत्युक्तं परोरजारजस्कत्वादित्यत्रारजस्कत्वादितिपदच्छेदश्छांदसत्वाद्युक्तइतिसतोष्ट
व्यम् १३ इतिपंचमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सत्संगातिमंतरेणेतरसंगातिः संसारहेतुरितिएतन्निरूप्यतेस्मिन्नध्याये तत्रभरतस्यैणशावसंगत्यानर्थप्रकारकथयितुमु
पक्रमते एकदेति अभिषेकःस्नानमावश्यकंमूत्रपुरीषोत्सर्जनादिनैगमिकंनित्यकर्म अत्रक्रमस्त्वविवक्षितःएतावत्करोतीतिक्रियमाणमनुष्ठानंनैगमिकसंध्यानुष्ठानमावश्यकमितिवा ब्रह्माक्षरंप्रणवः गाय
त्रीवाअघमर्षणसूक्तंवा जलाशयाभ्याशंनदीसमीपं तावत्तदानीमृगपतिः व्याघ्रः १ प्रकृत्यास्वभावेनविक्लवापारवश्योपेता ॥ अतएवचलितानिरीक्षणाचंचलावलोकना हरेर्व्याघ्राद्भयाभिनिवेशः भयोद्वे
गःतेनव्यग्रंभ्रांतंहृदयंयस्याःसातथा हरिर्व्याघ्रेपंचमुखेभेकसूर्यसमीरयोरिति अतएवपारिप्लवदृष्टिः चंचलदृष्टिःतृषेतिटावंतः उच्चक्रामोत्पपात २

अंतर्वत्न्यागर्भिण्याः उरुणाभयेनावगलितोनिर्गतःस्रोतसिप्रवाहे प्रस्रवणंप्रस्रारउत्सर्पणमुत्पतनंहरिभयंचखेदश्चएतैरातुरादर्यामहागर्ते कृष्णसारसतीकृष्णमृगप्रिया ३ एणकुणकंमृगबालकं अ
पविद्धबंधुंत्यक्तबंधुजनं मृतामातायस्यसतथातम् ४ पोषणंतृणादिदानेन लालनमुत्संगारोपणादिना अनुध्यानंक्षेमचिंतनंपोषणाद्यनुचिंतनंवायमार्आहिसादयः पुरुषपरिचर्यादयोविष्णुपूजादयः
उदवसन्उत्सन्नाबभूवुः ५ ईश्वररथचरणस्यकालचक्रस्यपरिभ्रमणरयेणगमनागमनवेगेनमामांगोपायनंगोप्तारंरक्षितार शरणंप्राप्तस्योपेक्षयामहान्दोषोभवतीतिदोषविदुषा ६ मृगपोषणादिनाभग

तस्याउत्पतंत्या अंतर्वत्न्याउरुभयावगलितोयोनिगतोगर्भःस्रोतसिनिपपात ॥ तत्प्रस्रवणोत्सर्पणभयखेदातुराःस्वगणेनवियुज्यमानाकस्यांचिद्दर्यांकृष्णसा
रसतीनिपपातचाथममार ३ तंत्वेणकुणकंकृपणंस्रोतसाचोह्यमानमभिवीक्ष्यापविद्धबंधुंबंधुरिवानुकंपयाराजर्षिर्भरतआदायमृतमातरमित्याश्रमपदमा
नयत् ४ तस्यहवाकुणकउच्चैस्तरांतस्मिन्कृतनिजाभिमानस्याहरहस्तत्पोषणपालनप्रीणनलालनानुध्यानेनात्मनियमाःसहयमाःपुरुषपरिचर्यादयए
कैकशःकतिपयाहर्गणेनवियुज्यमानाःकिलसर्वएवोदवसन् ५ अथेदमाह अहोबतायंहरिणकुणकःकृपणईश्वररथचरण परिभ्रमणरयेणस्वगणसुहृद्बंधुभ्यः
परिवर्जितःशरणंचमोपसादितोमामेवमातापितृभ्रातृज्ञातिभ्योधिकंगोपायनंनान्यंकंचनवेदमय्येवातिविस्रब्धश्चात एवमयामत्परायणस्यपोषणपाल
नप्रीणनलालनमप्यनसूयुनानुष्ठेयंशरण्योपेक्षादोषविदुषा ६ नूनंह्यार्याःसाधवउपशमशीलाःकृपणसुहृदएवंविधार्थेस्वार्थानपिगुरुतरानुपेक्षंते ७ इ
तिकृतानुषंगआसनस्नानाशनशयनाटनस्थानादिषुसहमृगजहुनास्नेहानुबद्धहृदयआसीत् ८ कुसुमकुशसमित्पलाशफलमूलोदकादीन्याहरिष्यमा
णोवृकसालावृकादिभ्योभयमाशंकमानःसहहरिणकुणकेनवनमाविशति ९ पथिपथिचमुग्धभावेनतत्रतत्रविषक्तमतिप्रणयभरहृदयः ॥ कार्प
ण्यात्स्कंधेनोद्वहतिएवमुत्संगेउरसिचाधायोपलालयन्परमामवापमुदम् १० क्रियायांनिर्वर्त्यमानायामंतरालउत्थायोत्थाययदैनमभिचक्षीततर्हि
वावसवर्षपतिःप्रकृतिस्थेनमनसातस्माआशिषआशास्तेस्वस्तिस्याद्वत्सतेसर्वतइति ११ अन्यदातुभृशमुद्विग्नमनानष्टद्रविणइवकृपणःसकरुणमतितर्षेणह
रिणकुणकविरहविह्वलहृदयसंतापस्तमनुशोचन्किलकश्मलंमहदभिरंभितइतिहोवाच १२ अपिबतसवैकृपणएणबालकोमृतहरिणीसुतोममानार्यस्यश
ठकितवमतेरकृतसुकृतस्यकृतविस्रंभआत्मप्रत्ययेनतदविगणयन्स्वजनइवागमिष्यति १३अपिक्षेमेणास्मिन्नाश्रमोपवनेशष्पाणिचरंतंदेवगुप्तंद्रक्ष्यामि १४

वदुपासनाभंगइतितत्राह नूनमिति ७ इत्युक्तप्रकारेणकृतानुषंगःकृतस्नेहाभिनिवेशः मृगजहुनामृगबालकेन ८ आहरिष्यमाणआनायिष्यन् ९ १० वर्षपतिःभरतखंडनाथः प्रकृतिस्थे
नस्वस्थेन ११ अन्यदाअदर्शने अतितर्षेणअत्युत्कट्याकश्मलंविषादं अभिरंभितआश्रितः १२ आत्मप्रत्ययेनस्वमनःशुद्ध्या तन्ममौदासीन्यं अविगणयन्अविचिंतयन्स्वजनःपुत्रइव
१३ क्षेमेणसुखेन १४

नैकचरः अष्टपान्मृगविशेषः १५ निम्लोचत्यस्तंगच्छति मृगवधून्यासःमृगीनिक्षेपलक्षणोर्थः १६ विविधाश्चरुचिराश्चदर्शनीयाश्चनिजाः स्वजातिप्रयुक्ताश्चमृगदारकाणांमृगबालकानांयेविनो
दालीलाविशेषास्तैः १७ क्ष्वेलिकयामृगजातिक्रिययानादविशेषक्रिययावाप्रेमसंरंभेणस्नेहोद्रेकेण प्रणयकोपेनवा सचकितंसभयं पृषतःकृष्णमृगःअपरुषविषाणाग्रेणकोमलशृंगमुखेनलुठतिप
रिवर्तयतिअभिमुखीकरोतीत्यर्थः उपहंतीतिवा लुठउपघातइतिधातु' लुंठतीतिपाठेअनुष्ठानालस्यंकरोतिलुठिआलस्ये १८ आसादितअवरोपितंहविर्यस्मिस्तत्तथातस्मिन्बर्हिषिभक्षणादिनादूषितेसति
उपलब्धोभर्त्सितउपरतरभसःशांताभिनिवेशः अतएवावाहितकरणकलापःसंवृतसर्वेंद्रियव्यापारसमूहः १९ अनयाभूम्यातपआचरित तत्किमितिशेषः सविनयस्यकृष्णसारतनयस्य तनुतराअति
शयेनाणवश्चसुभगाःसुंदराश्चशिवतमाःसुखतमाश्च खराःपरुषाश्च खुरायेतेषांपदानां निक्षेपचिह्नानांपंक्तिभिर्द्रविणविधुरवद्दरिद्रवदातुरस्य नकेवलंममोपकरोति किंतुद्विजानामपीत्याह आत्मानमि

अपिनवृकःसालावृकोन्यतमोवानैकचरोजक्षयति १५ निम्लोचतिभगवान्सकलजगत्क्षेमोदयःसूर्यात्माद्यापिनममृगवधून्यासआगच्छति १६
अपिस्विदकृतसुकृतंमामागत्यसुखयिष्यति ॥ हरिणराजकुमारोविविधरुचिरदर्शनीयनिजमृगदारकविनोदैरसंतोषंस्वानामपनुदन् १७ क्ष्वेलिकया
मांमुधासमाधिनामीलितदृशंप्रेमसंरंभेणसचकितमागत्यपृषतअपरुषविषाणाग्रेणलुठति १८ आसादितहविषिबर्हिषिदूषितेमयोपालब्धोभीतभीतःसप
द्युपरतरभसऋषिकुमारवदवहितकरणकलापआस्ते १९ किंवाअरेआचरितंतपस्तपस्विन्यानयायदियमवनिःसविनयकृष्णसारतनयतनुतरसुभग
शिवतमखरखुरपदपंक्तिभिर्द्रविणविधुरातुरस्यकृपणस्यममद्रविणपदवींसूचयंत्यात्मानंसर्वतःकृतकौतुकंद्विजानांस्वर्गापवर्गकामानांदेवयजनंकरोति २०
अपिस्विदसौभगवानुडुपएनंमृगपतिभयान्मृतमातरंममृगबालकंस्वाश्रमपरिभ्रष्टमनुकंपयाकृपणजनवत्सलःपरिपालयति २१ एषतेहरिणकुलोप
निधिर्मयाग्रुसइति ॥ किंवाआत्मजविश्लेषज्वरदवदहनशिखाभिरुपतप्यमानहृदयस्थलनलिनंमामुपसृत्योपसृतमृगीतनयः शिशिरशातानुरागगुणि
तनिजवदनसलिलामृतमयगभस्तिभिःस्वधयति २२

ति कृष्णसारतनयस्यपदपंक्तिभिःकृतकौतुकंकृतमंगलमात्मानं द्विजानांदेवयजनंचकरोति इदंप्रलप्योत्थायबहिर्गत्यापश्यतोहिवचनम् यस्मिन्देशेकृष्णमृगस्तस्मिन्धर्मान्निबोधेतेतिस्मृति' २०
अधुनेंदूदयेप्यनागतंदृष्ट्वातत्प्रलापप्रकारमाह अपिस्विदिति उडुपश्चंद्रएनंमृगबालकंपरिपालयत्यपिस्विदित्यन्वयः २१ किंचरक्षित्वाचाटुकुर्वन्मह्यंप्रयच्छत्यपिस्विदित्याह एषइति उपसृतश्चासौमृ
गीतनयश्चेत्युपसृतमृगीतनयःउपसृत्यगभस्तिभिर्मांस्वधयतिलेढ्यपिस्विदित्यन्वयः शिशिराणिशीतलानिचतानि अनुरागेणगुणितानिबहुलीकृतानिचतानि निजवदननिर्गतसलिलानि
तान्येवामृतगभस्तयश्चंद्ररश्मयस्तैः किंविशिष्टंमा आत्मजइवात्मजोमृगीतनयस्तस्य विश्लेषनिमित्तोयोज्वरःसंतापःसएवदवदहनःवनाग्निस्तस्यशिखाभिरुपतप्यमानंदह्यमानंहृदयस्थलनलिनं
यस्यसतथातम् ॥ २२ ॥

संगफलमाह इतीति इत्यादिप्रलपन्सः योगतापसोभरतोयोगारंभणतोभगवदाराधनलक्षणात्कर्मणश्चविभ्रंशितः परिमोचितइत्यन्वयः केन मृगदारकरूपेणासमंताद्भासतइतितेनस्वारब्धकर्मणामनुष्य स्यैवमघटमानोमृगेमनोरथः स्नेहविशेषस्तेनाकुलंहृदयंयस्यसतथा इतरथाप्रारब्धकर्माभावे जात्यंतरेऽस्मज्जातिविलक्षणमृगजातावासंगःस्नेह कथंस्यात् योगोध्यानं तस्यभरतस्य कथंभूतस्यसाक्षान्निःश्रेयसस्यप्रतिपक्षतयाविघ्नत्वे नहेतुनापूर्वंपरित्यक्तास्त्यक्तुमशक्यहृदयाभिजाताऔरसाःपुत्राःयेनसतथातस्य एवंमृगपोतलालनाद्याकुलचेतसोभरतस्य मरणसमयासत्तिमाह तस्येति अंतरायेणाविघ्नेनविहतंयोगारंभणंध्यानोपक्रमोयस्यसतथातस्य पोषणादिषुसतानुषंगेणनिरंतरस्नेहाभिनिवेशेनात्मानं श्रीहरिंस्वंवाऽविगणयतोचिंतयतः करालोरभसोवेगोयस्यसतथा २३ इमलोकंभरतोपाध्युपलक्षितशरीरंमृगेणसहवर्तमानंविसृज्यइतरमृगवन्मृगशरीरमवाप पूर्वकलेवरमनुतस्यानुकूलत्वेनस्मृताजन्मानुस्मृतिर्जातिस्मृतिर्येनसतथा पूर्वदेहतत्कृतकर्मस्मृतिरित्यर्थः २४ भगवदाराधनस्यसमीहानुष्ठानंतस्यसामर्थ्येन २५ किमाह अहोइति किंकष्टंतदाह भ्रष्टइति आत्मवत्तानुपथात् आत्मास्वामीममास्तीतिभाववंतआत्मवंतः परमात्मज्ञानिनइत्यर्थः तेषांसमूहःआत्मवत्ता जनताशब्दवत्त

इतिचैवमघटमानमनोरथाकुलहृदयोमृगदारकाभासेनस्वारब्धकर्मणायोगारंभणतोविभ्रंशितः सयोगतापसोभगवदाराधनलक्षणाच्चकथमितरथाजात्यंतरएणकुणकेआसंगः साक्षान्निःश्रेयसप्रतिपक्षतयाप्राक्परित्यक्तदुस्त्यजहृदयाभिजातस्यतस्यैवमंतरायविहतयोगारंभणस्यराजर्षेर्भरतस्य तावन्मृगार्भकपोषणपालनप्रीणनलालनानुषंगेणाविगणयतआत्मानमहिरिवाखुबिलंदुरतिक्रमःकालःकरालरभसआपद्यत २३ तदानीमपिपार्श्ववर्तिनमात्मजंबंधुमिवानुशोचंतमभिवीक्षमाणोमृगएवाभिवेशितमनाविसृज्यलोकमिमं सहमृगेणकलेवरमनुस्मृतजन्मानुस्मृतिरितरमृगवन्मृगशरीरमवाप २४ तत्रापिहवाआत्मनोमृगत्वकारणंभगवदाराधनसमीहानुभावेनानुस्मृत्यभृशमनुतप्यमानआह २५ अहोकष्टंभ्रष्टोहमात्मवत्तानुपथाद्यद्विमुक्तसमस्तसंगस्यविविक्तपुण्यारण्यशरणस्यात्मवतः आत्मनिसर्वेषामात्मनांभगवतिवासुदेवेतदनुश्रवणमननसंकीर्तनाराधनानुस्मरणाभियोगेनाशून्यसकलयामेन कालेनसमावेशितंसमाहितंकार्त्स्न्येनमनस्तत्तुपुनर्ममाबुधस्यरागान्मृगसुतमनुपरिसुस्राव २६ एवंनिगूढनिर्वेदोविसृज्यमृगीमातरंपुनर्भगवत्क्षेत्रमुपशमशीलमुनिगणदयितंशालग्रामंपुलस्त्यपुलहाश्रमंकालंजरात्प्रत्याजगाम २७ तस्मिन्नपिकालंप्रतीक्षमाणःसंगाच्चभृशमुद्विग्नआत्मसहचरःशुष्कपर्णतृणवीरुधावर्तमानोमृगत्वनिमित्तावसानमेवगणयन्मृगशरीरंतीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज २८ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेआदिभरतचरितेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

स्यानुपथादनुगमनलक्षणमार्गात् आत्मास्यास्तीत्यात्मवान्तस्यभावःआत्मवत्तातस्यानुपथादनुसरणात् पथगतावितिधातोः भ्रष्टः आलंब्यंमुक्त्वाधःपतितः कुतएतदितितत्राह यदिति सर्वेषामात्मनांचेतनानामात्मनिअंतर्यामिणिवासुदेवेभगवति कार्त्स्न्येनकालेनसमावेशितंसमाहितं सन्निधायस्थिरीकृतंयन्ममममनः पुनस्तदेवममनःरागान्मृगसुतमनुसुस्रावानुसृतमभूदित्यन्वय. तस्मादितिशेषः विविक्तंचतत्पुण्यसाधनंचतत् अरण्यंविविक्तपुण्यारण्यंतदेवशरणंयस्यसतथातस्यात्मवतोबुद्धिमतः । कथंकार्त्स्न्येनेतिविशेषणंसंगच्छते क्षणार्धमन्यप्रसंगसंभवादितितत्राह तदिति तस्यवासुदेवस्यानुश्रवणादिषुयोभियोगआग्रहलक्षणःप्रयत्नस्तेनाशून्याअविनाभूताः सफलाः सकलायामाःयस्मिन्सतथातेन २६ निगूढनिर्वेदोंतर्गतवैराग्यः दयितंप्रियंकालंजराद्रिरेः २७ आत्मसहचरएकाकी मृगत्वनिमित्तस्यदुष्कर्मणः प्रारब्धस्यावसानंनाशमेवगणयंश्चिंतयन्संख्यांकुर्वन्निविवा क्लिन्नमार्द्रमिति २८ इतिपंचमस्कंधेवि०टी०अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

प्रायोवैराग्यसाधनसामग्रीसंपन्नस्यापिब्राह्मणशरीरस्यसतः पुरुषस्यज्ञानान्मुक्तिरित्यभिप्रेत्यास्मिन्नध्यायेनिरूप्यते तदर्थमुत्पन्नज्ञानस्यापिभरतस्यविप्रतनुत्वप्राप्तिमाह अथेति अथमृगशरीरोत्सर्ज
नानंतरं । कल्याणकरभरतकथोच्यतइतिवा त्यागोदानं देवतामुद्दिश्यद्रव्यत्यागलक्षणोयज्ञोवा संतोषोयदृच्छालाभेनालंबुद्धिः शमाद्यात्मज्ञानांतं तैर्यआनंदस्तेनयुक्तस्य शमादीनामानंदेनसमृद्ध्या
युतस्येतिवाआत्मनःपितुर्गुणसदृशश्रुतादिगुणायेषांतेतथा सोदर्यांगजाः एकस्यामातुःउदरजातत्वात् सोदर्याः अंगजाः पुत्राः १ उत्सृष्टंमृगशरीरंयेनसतथा चरमशरीरेणांत्यदेहेन २ तत्रविप्रजन्म
न्यपि लोकस्यात्मानमुन्मत्तादिरूपेणदर्शयामासेत्यन्वयः उद्विजमानः स्वस्थानप्रच्युतिरितिबिभ्यत् गुणविवरणंव्याख्यानं विशेषेणदधतः आत्मनःस्वस्यश्रवणादेःप्रतिघातंविघ्नमाशंसमानः निरू
पयन् अनुस्मृतास्वस्यपूर्वजन्मनामावलिः परंपरायेनसतथा ३ सविप्रःपितातस्यात्मजस्यापिलोकविद्विष्टस्यापिसमावर्तनपर्यंतं सनःसंस्कारान्विप्रजातिविहितान्जातकर्मादीन्यथोपदेशंविदधानः
कुर्वाणःपुनरुपनीतस्यशौचाचमनादीन्कर्मनियमाननभीष्टानपिसमशिक्षयदित्यन्वयः अनभिप्रेताश्चेत्किमित्यशिक्षयदितितत्राह अनुशिष्टेनेति हवाइत्येतौभरतस्यापरोक्षज्ञानित्वेनकामचारोनदो

श्रीशुकउवाच ॥ अथकस्यचिद्द्विजवरस्यांगिरसप्रवरस्यशमदमतपःस्वाध्यायाध्ययनत्यागसंतोषतितिक्षाप्रश्रयविद्यानसूयात्मज्ञानानंदयुक्तस्यात्मसदृ
शश्रुतशीलाचाररूपौदार्यगुणानवसोदर्यांगजाबभूवुःमिथुनंचयवीयस्यांभार्यायाम् १ यस्तुतत्रपुमांस्तंपरमभागवतंराजर्षिप्रवरंभरतमुत्सृष्टमृगशरी
रंचरमशरीरेणविप्रत्वंगतमाहुः ॥ २ ॥ तत्रापिस्वजनसंगाच्चभृशमुद्विजमानोभगवतःकर्मबंधविध्वंसनश्रवणस्मरणगुणविवरणेनचरणारविंदयुगुलम्
मनसाविदधतःआत्मनःप्रतिघातमाशंसमानोभगवदनुग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिरात्मानमुन्मत्तजडबधिररूपेणदर्शयामासलोकस्य ३ तस्यापिह
वात्मजस्यसविप्रःपुत्रस्नेहानुबद्धमनाआसमावर्तनात्संस्कारान्यथोपदेशंविदधानउपनीतस्यचपुनःशौचाचमनादीन्कर्मनियमाननभिप्रेतानपिसमशिक्षय
त्अनुशिष्टेनहिभाव्यंपितुःपुत्रेणेत्यसदाग्रहः ४ सचापितदुहपितृसन्निधावेवसध्रीचीनमिवकरोति ॥ छंदांस्यध्यापयिष्यन्सहव्याहृतिभिःसप्रणवशिर
स्त्रिपदींसावित्रींग्रैष्मवासंतिकान्मासानधीयमानमप्यसमवेतरूपंग्राहयामास ५ एवंस्वतनुजेआत्मन्यनुरागावेशितचित्तःशौचाध्ययनव्रतनियमगुर्वन
लशुश्रूषणाद्यौपकुर्वाणकानिकर्माण्यतदभियुक्तान्यपिसमनुशिष्टेनभाव्यमित्यसदाग्रहःपुत्रमनुशशास ॥ पितास्वयंतावदनधिगतमनोरथःकालेनाप्रम
त्तेनस्वयंगृहेप्रमत्तउपसंहृतः ६ अथयवीयसीद्विजसतीस्वगर्भजातमिथुनंसपत्न्यामुपन्यस्यस्वयमनुसंस्थयापतिलोकमगात् ॥ पितर्युपरतेभ्रातरएनम
तत्प्रभावविदस्त्रय्यांविद्यायामेवपर्यवसितमतयोनपरविद्यायांजडमतिरितिभ्रातरमनुशासननिर्बंधान्न्यवृत्संत ७

षायेतिसूचयतः अतएवासदाग्रहइत्युक्तं ४ यत्पित्राशिक्षितंतदेवसध्रीचीनंसमीचीनंरमणीयमिवकिंचिदन्यथा हेत्यनेन अतीतानागतज्ञानीत्रैलोक्योद्धरणक्षमः इत्यादिस्मार्तन्यायमनुसंदधानइवेति
दर्शयति सहप्रणवेनाशिरसात्रिपदीसप्रणवाशिरस्त्रिपदीतां असमवेतरूपंअसमंजसरूपंयथातथा छंदांसिवेदान् ५ आत्मावैपुत्रनामेतिश्रुतेरात्मनीतिव्यपदेशः औपकुर्वाणकानिउपकुर्वाणयो
ग्यानि उपकुर्वाणोविवाहःभिक्षाटनंवा अतदभियुक्तानितस्यानपेक्षितानि एवमादीन्यपिकर्माणिग्राहयन्पुत्रमशिक्षयदित्यन्वयः अनागतमनोरथः अप्राप्तनिजाभिप्रायः उपसंहृतोमृतोभूत् ६ अनुसंस्थ
याअनुमरणेनअग्निप्रवेशलक्षणेन त्रय्यांअग्निष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेत्याद्यायाकर्मप्रतिपादिकायांपर्यवसितमतयः पुरुषार्थबुद्धयः ब्रह्मविदाप्नोतिपरंतमेवंविद्वानमृतइहभवतीत्याद्यायानतिष्णातमतयः अनु
शासनंनिर्बंधाच्छिक्षालक्षणाग्रहात्न्यवृत्संतानिवर्तितुमैच्छन् ७

अतःपरमसौभरतःकिमकरोदत्राह सचेति सचैवंविचचारेत्यन्वयः कथंप्राकृतैरित्यस्यविवरणंद्विपदेति चतुष्पदःपशोर्द्विपदत्वमेवविशेषःनतुज्ञानेनताहशैर्मनुष्यैर्यदाहउन्मत्तेत्यादिनामभिरभिभाष्यमाणोभवति तदातदनुरूपाण्युन्मत्तादिवचनानुकूलवचनानिभाषतेविष्टितः कर्तुःकर्मानुकूलद्रव्यक्षिप्रिमंतरणकर्मणावेतनतोमौल्येनकर्मानुकूलद्रव्यक्रम्येत्यर्थः कदन्नंकुत्सितान्नं अभ्यवहरतिभुक्तेपरकेवलंनेंद्रियप्रीतिनिमित्तं नजिह्वादींद्रियतृप्तिकारणं ८ अत्रहेतुगर्भविशेषणमाह नित्येति नित्यनिवृत्तदुःखस्वसिद्धविशुद्धानुभवानंदोहामितियःस्वात्मलाभस्तमधिगच्छतीतिसतथोक्तः यद्वा नित्यनिवृत्तदुःखत्वादिविशिष्टस्वात्मापरमात्मासएवलाभः फलंजानातीतिसतथोक्तः अतएवासंभावितोनुत्पादितोदेहाभिमानोयेनसतथा शुष्कजलनारिकेलफलसमइत्यर्थः ९ उपलिप्तभूमौशयित्वानिद्राकरणंस्थंडिलसंवेशनंअनुन्मर्दनदेहमलत्यागः अनुन्मज्जनंअस्नानं कर्पटेनपटचीरेणजीर्णवस्त्रेणेत्यर्थः आवृताच्छादिताकटिर्यस्यसतथाउरुमषिणातिमलिष्ठेन १० यदापरतःआहारंप्रतिवेतनत कर्मेहमान

सचप्राकृतैर्द्विपदपशुभिरुन्मत्तजडबधिरेत्यभिभाष्यमाणोयदातदनुरूपाणिप्रभाषतेकर्माणिचसकार्यमाणःपरेच्छयाकरोति ॥ विष्टितोवेतनतोवायाच्ञया यदृच्छयावोपसादितमल्पंबहुमृष्टंकदन्नंवाभ्यवहरतिपरंनेंद्रियप्रीतिनिमित्तम् ८ नित्यनिवृत्तदुःखस्वसिद्धविशुद्धानुभवानंदस्वात्मलाभाधिगतःसुखदुःखयोर्द्वंद्वनिमित्तयोरसंभावितदेहाभिमानः ९ शीतोष्णवातवर्षेषुवृषइवानावृतांगःपीनःसंहननांगःस्थंडिलसंवेशनानुन्मर्दनानुन्मज्जनेनरजसामहामणिरिवानभिव्यक्तब्रह्मवर्चाःकर्पटावृतकटिरुपवीतेनोरुमषिणाद्विजातिरितिब्रह्मबंधुरितिसंज्ञयाज्ञजनावगतोविचचार १० यदानुपरतआहारंकर्मवेतनतईहमानःस्वभ्रातृभिरपिकेदारकर्मणिनिरूपितस्तदपिकरोति ॥ किंतुनसमंविषमंन्यूनमधिकमितिवेद ॥ कणपिण्याकफलीकरणकुल्माषस्थालीपुरीषादीन्यप्यमृतवदारोचयति ११ अथकदाचित्द्वृषलीपतिर्भद्रकाल्यैपुरुषपशुमालभतापत्यकामः १२ तस्यहदैवविमुक्तस्यपशोःपदवींतदनुचराःपरिधावंतोनिशिनिशीथसमयेतमसावृतायामनधिगतपशवआकस्मिकेनविधिनाकेदारान्वीरासनेनमृगवराहादिभ्यःसंरक्ष्यमाणमांगिरसप्रवरसुतमपश्यन् १३ अथतएनमनवद्यलक्षणमवमृश्यतेनभर्तुःकर्मनिष्पत्तिंमन्यमानाबद्ध्वारशनयाचंडिकागृहमुपनिन्युर्मुदाविकासितवदनाः १४ अथपणयस्तंस्वविधिनाभिषिच्याहतेनवाससाच्छाद्य भूषणानुलेपस्रक्तिलकादिभिरुपस्कृतंभुक्तवंतंधूपदीपमाल्यलाजकिसलयांकुरफलोपहारोपेतयावैशससंस्थयामहतागीतस्तुतिमृदंगपणवघोषेणचतंपुरुषपशुंभद्रकाल्याःपुरतउपवेशयामासुः १५

श्रेष्टमानस्तदास्वभ्रातृभिरपिकेदारकर्मणिनिरूपितस्तत्कर्मापिकरोति अस्यकर्मणइदंमूल्यंसममिदंविषममिदंअधिकमिदंन्यूनमितिनवेद कणंपाषाणोपेताणुतरतंडुलं पिण्याकंनीरसतिलपिष्टंफलीकरणमवहततंडुलतुषं कुल्माषः कीटादिविद्धमाषः वनमाषोवा स्थालीपुरीषंस्थालीतंदुलग्नदग्धान्न यावनालश्यामाककोद्रवादन्यादिशब्दगृहीतानिआरोचयतिमधुरीकरोति ११ भक्षितकणादिजीर्णीकरणंनातिशयितमाहात्म्यंऔषधादिनापितत्संभवादित्याशक्यविष्णुमाहात्म्यगर्भितंमाहात्म्यातरमाह अथेति अथान्यमाहात्म्यंवक्ष्यामीतिशेषः १२ दैवविमुक्तस्यअदृष्टोद्बोधकपरमात्मोपेक्षयाक्षीणायुषःनिशीथसमयेमध्यरात्रिकाले अनधिगतपशवःअप्राप्तपुरुषाख्यपशवः केदारान्शालिक्षेत्राणि वीरासनेनमचेस्थित्वासंरक्ष्यमाणंपालयंतं यत्प्रत्ययस्तुस्वयंहरिणापाल्यतइतिद्योतनपरः १३ रशनयारज्ज्वा १४ पणयोवृषलाश्चोरावा स्वविधिनास्वागमोक्तमार्गेणअहतेनाच्छिन्नेनधौतेनवा किसलयःपल्लवः अंकुरोनवांकुरःवैशससंस्थयाहिंसाविधानेन १५

वृषोधर्मोलीयतएभिरितिवृषलास्तेषांराजावृषलराजः अतएवपणिश्चोरःवृषलराजेषुचोरइत्यर्थः असृगासवेनरक्ताख्यमद्येन तस्याःभद्रकाल्यामंत्रेण गृध्रकर्णिविरूपाक्षिलंबस्तनिमहोदरि हनश
त्रुंत्रिशूलेनक्रुद्धस्यापिबशोणितमित्यादिनाभिमंत्रितंजप्तमासिंखड्गम् १६ उत्सिक्तमुच्छृंखलंमनोयेषांतेतथातेषां भगवत्कलासन्निहितांगिरसकुलकदर्थीकृत्यवृषलानांब्रह्मर्षिसुतस्य भरतस्यालंभन
हिंसनमतिदारुणं यत्कर्मतदुपलभ्यदृष्ट्वाब्रह्मतेजसाशत्रुदहनलक्षणभरतस्यश्रीहरिसामर्थ्येन भृशंदंदह्यमानेनदेहेनयुक्तासाभद्रकालीसहसोच्चचाल सद्योर्थःसहसाश्रुतइतियादवः १७ यायत्तुमा
कांक्षितासैवेत्येवशब्दार्थः किंविशिष्टस्य सूनायांहिंसायामनभिमतस्यायोग्यस्यसर्वप्राणिहिंसकाअपिब्राह्मणहिंसांनानुमन्यंतइतिअमर्षरोषयोर्यआवेशः तस्यरभसेनकोलाहलेनविलसित प्रका
शितःभ्रुकुटिलक्षणोविटपःशाखा तथाकुटिलाभ्यांदंष्ट्राभ्याचारुणानामीक्षणानामाटोपेनचातिभयंकरंवदनंयस्याःसातथा इदंजगद्धंतुकामेवाट्टहासंकुर्वतीततः पूर्वस्थानादुत्पत्त्योत्थायागत्यवृक्णा
निछिन्नानिशीर्षाणियेषांतेतथातेषाम् १८ महत्स्वभिचारेणयोतिक्रमः अनिष्टकरणंतदात्मनेकर्त्रेकार्त्स्न्येनैकदेशमंतरेणफलति परिपाकंप्राप्नोति १९ आश्चर्यमेतद्यदंतकांतिकानीतोपिब्राह्मण

अथवृषलराजपणिःपुरुषपशोरसृगासवेनदेवींभद्रकालींयक्ष्यमाणस्तदभिमंत्रितमासिमतिकरालंनिशितमुपापदे १६ इतितेषांवृषलराज्ञांरजस्तमःप्रकृ
तीनांधनमदरजसोत्सिक्तमनसांभगवत्कलांगिरसकुलंकदर्थीकृत्योत्पथेनस्वैरंविहरतांहिंसाविहाराणांकर्मातिदारुणंवृषलानांयद्ब्रह्मभूतस्यसाक्षाद्ब्रह्मर्षि
सुतस्यनिर्वैरस्यसर्वभूतसुहृदःसूनायामप्यनभिमतस्यालंभनंतदुपलभ्यब्रह्मतेजसातिदुर्विषहेणदंदह्यमानेनवपुषासहसोच्चचालसैवदेवीभद्रकाली १७
भृशममर्षरोषावेशरभसविलसितभ्रुकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रारुणेक्षणाटोपातिभयानकवदनाहंतुकामेवेदंमहदट्टहासमतिसंरंभेणविमुंचतीततउत्पत्त्यपापी
यसांदुष्टानांतेनैवासिनावृक्णशीर्ष्णांगलात्स्रवंतमसृगासवमत्युष्णंसहगणैर्निपीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरांस्वपार्षदैःसहजगौननर्तविजहारचशिरः
कंदुकलीलया १८ एवमेवखलुमहदभिचारातिक्रमःकार्त्स्न्येनात्मनेफलति १९ नवाएतद्विष्णुराताद्भुतंयदसंभ्रमःस्वशिरश्छेदनआपतितेपिविमुक्तदे
हाद्यात्मभावसुदृढहृदयग्रंथीनांसर्वसत्वसुहृदात्मनांनिर्वैराणांसाक्षाद्भगवतआनिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेनतैस्तैर्भावैरभिरक्ष्यमाणानांतत्पादमूलमकुतोभ
यमाश्रितानांभागवतपरमहंसानाम् २० इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेनवमोऽध्यायः ९ श्रीशुकउवाच ॥ अथसिंधुसौवीरपतेरहूगणस्यव्रजतइक्षुमत्यास्त
टेनद्याभगवंतंकपिलर्षिंद्रष्टुंकस्मिंश्चिदाश्रमेस्थितंतत्कुलपतिनाशिबिकावाहकपुरुषान्वेषणसमयेदैवेनोपसादितःसद्विजवरउपलब्धःएषपीवायुवासंहन
नांगःखरवद्धुरंवोढुमलमितिपूर्वविष्टिगृहीतैःसहगृहीतःप्रसभमतदर्हउवाहशिबिकांसहिमहानुभावः १

स्तूष्णींआसेतिराजाभिप्रायज्ञोबादरायणिराह नवाइतीति हेविष्णुरात परीक्षित्स्वशिरश्छेदनआपातितेप्यसंभ्रमइतियदेतद्भागवतपरमहंसानामद्भुतंनवैनैवेत्यन्वयः विमुक्तोदेहादावात्मभावलक्षणश्च
सुदृढहृदयग्रंथिर्यैस्तेतथातेषांसर्वसत्वानांसुहृदश्चात्मभूताश्चसर्वसत्वसुहृदात्मानःस्तेषां सुहृदात्मामनोयेषांतेतथातेषामितिवा साक्षात्प्रत्यक्षतुर्ययोरित्यभिधानात् साक्षाद्भगवतस्तुर्यमूर्तेर्हरेरनिमिषा
रिवरायुधेनकालरूपचक्राख्यश्रेष्ठायुधेनतैस्तैर्भावैर्भद्रकाल्यादिसंज्ञैः परितोरक्षमाणानामप्रमत्तेनेत्यनेनचक्रस्यचैतन्यमुपलक्षयाति अतएववैलक्षण्यसूचनायभगवतअनिमिषेत्यपसंधिःकृतः २० इतिपंच
मस्कंधेवि०कृतटी०नवमोध्यायः ॥ ९ ॥ अत्रपुरुषांतरसंवादबाहुल्येनश्रद्धातिशयोभवतीतिपुनरपिपंचस्वध्यायेषुहरेस्तत्वंनिरूपयाति तदर्थंब्राह्मणरहूगणयोःसंल्लापंघटयितुमाह अथेति इक्षुमत्यान

स्तटेकस्मिंश्चिदाश्रमेस्थितंकपिलंमुनिंद्रष्टुंव्रजतोरहूगणस्यांदोलिकावाहकपुरुषान्वेषणवेलायांतस्यराज्ञ कुलपतिनाप्रधानपुरुषेणदैवेनाद्दष्टप्रेरकेणहारिणोपसादितःप्रापितः एषपीवायुग्रः खरवत् शिबिकांवोढुमलंसमर्थइतिनिश्चित्य प्रसभंपूर्वविष्टिगृहीतैर्वाहकैः सहगृहीतोऽतदर्हःवहनायोग्यःसब्राह्मणःशिबिकामुवाहेत्यन्वयः किंचित्रमिदमितितत्राह सहीति सब्राह्मणोमहानुभावोहियस्मात्तस्मा द्ब्राह्मणेनवाहयितृत्वमनुपपन्नमिदमस्यात्यंतायोग्यंमहासामर्थ्योपेतत्वादित्यर्थः १ युगमात्रप्रदेशस्यावलोकोदर्शनंयुगमात्रावलोकः तदनुकूलागतिर्गमनंयस्यसतथा तस्य गत्याअन्येषांवाहकानांपु रुषाणांगतिर्नसमायुक्तानभवतियदातदा रहूगणः अधिवहतोवोढ्ठॄनाहेत्यन्वयः अतिक्रमतपदंनिक्षिपत २ सोपालंभंसतर्जनं ईश्वरस्यराज्ञः वचः तुर्यात्सामाद्युपायानांमध्येचतुर्थाद्दंडात् ३ भवतो पमोनुशासनंतस्यानुपथाअनुगुणमार्गाः द्रुतमस्मद्गमनानुगुणंनव्रजति पारयामःपारंगच्छाम. ४ नूनमिदानीमेकस्यसांसर्गिकःसंबंधात्तसभूतःसभावनामात्रनतुतात्विकं विचारासहत्वादितीममर्थ मपंनासूचयति अयंदुष्टइवि निसर्गेणनिश्चयेन सिंधुविषयस्याधिपतिरहमित्यभिमानबलात्कृतः पूर्णः स्वभावांतरंराजसंप्राप्तइतिवा अतएवोत्थितकोपः ५ अहोकष्टमित्याद्याक्षेपाः विपरीतार्थवेदि

यदाहिद्विजवरस्ययुगमात्रावलोकानुगतेर्नसमापुरुषगतिस्तदाविषमगतायांस्वशिबिकायांरहूगणउपधार्यपुरुषानधिवहतआह ॥ हेवोढारःसाध्वतिक्रमतकिमितिविषममूह्यतेयानमिति २ अथतईश्वरवचःसोपालंभमुपाकर्ण्यतुर्याच्छंकितमनसस्तंविज्ञापयांबभूवुः ३ नवयंनरदेवप्रमत्ताःभवन्नियमानुपथाःसाध्वेववहामःअयमधुनैवनियुक्तोपिनद्रुतंव्रजतिनानेनसहवोढुमिहवयंपारयामइति ४ सांसर्गिकोदोषएवनूनमेकस्यापिसर्वेषांसंसर्गिणांभवितुमर्हतीतिनिशम्यकृपणंवचोराजारहूगणउपासितवृद्धोपिनिसर्गेणबलात्कृतईषदुत्थितमन्युरविस्पष्टब्रह्मतेजसंजातवेदसमिवरजसातमसावृतमतिराह ५ अहोकष्टंभ्रातर्व्यक्तमुरुपरिश्रांतोदीर्घमध्वानमेकएवऊहितवान्सुचिरंनातिपीवानातिसंहननांगोजरसोपद्रुतोभवान्सखेनोएवापरएतेसंघट्टिनः ६ इति बहुविप्रलब्धोप्यविद्ययाविहितद्रव्यगुणकर्माशयस्वचरमकलेवरअवस्तुनिसंस्थानविशेषेअहंममेत्यनध्यारोपितमिथ्याप्रत्ययोब्रह्मभूतस्तूष्णींशिबिकामुवाह ७ अथपुनःस्वशिबिकायांविषमगतायांप्रकुपितउवाचरहूगणः किमेरत्वंजीवन्मृतोसिमांकदर्थीकृत्यभर्तृशासनमतिचरसि ॥ प्रमत्तस्यतेकरोमि चिकित्सांदंडपाणिरिवजनतायाःयथाप्रकृतिंस्वांभजिष्यसीति ८

तव्याः भ्रातःसखे इत्याक्षेपेसंबोधनंज्ञातव्य लोकेभ्रात्रादिभिःसहविरोधोनान्यैरित्यतएतादृशैःशब्दैःसंबोधनंकृतमित्यर्थ. सघाट्टिनःसहवाहकाः ६ इत्येवंविप्रलब्धोपिभर्त्सितोपितूष्णींभूत्वाशिबिकामुवा हेत्यन्वयः तूष्णींभावेकारणमाह ब्रह्मेति ब्रह्मभूतः ब्रह्मनिविष्टमनाइत्यर्थः अत्रापिकारणमाह चरमेति इतःपरंभौतिकंशरीरंअस्यनास्तीतिद्योतनाय चरमेति स्वत्वेनाभिमतेत्यदेहेनअध्यारोपितोमि थ्याप्रत्ययोयेनसतथा अनात्मनिकर्तृत्वाभिमानोमिथ्याप्रत्ययः नत्वनिर्वाच्यलक्षणः कस्माच्छरीरस्यहेयत्वमितितत्राह अवस्तुनीति अवस्तुत्वादनित्यत्वादित्यर्थः तदपिकुतइत्यत्राह संस्थानेति अ वयवविन्यासविशेषत्वाद्घटवदित्यर्थः कनविन्यासविशेषइत्यत्राह अविद्ययेति हरीच्छयाप्रेरितयाप्रकृत्याविहितानाद्रव्याणांपंचभूतानांगुणानांसत्वादीनांकर्मणांपुण्यपापलक्षणानामाशय समूहोयस्मि स्तत्तथाद्रव्यादीन्याशेरतेयस्मिन्निति वा विहितद्रव्यगुणकर्माशयंचस्वचरमकलेवरंचेतिविग्रहस्तस्मिन् ७ विचिकित्सयाकिंफलमत्राह यथेति प्रकृतिंसमस्वभावम् ८

एवंराज्ञोपालब्धोब्राह्मणःकिमकरोदत्राह एवमिति अबद्धाभिभाषणेकारणमाह रजसेति फलांतरंचाह तिरस्कृतेति अशेषायेभगवत्प्रियाभागवतास्तत्कालभवमनुष्यास्तेषांनिकेत आश्रयो विप्रजन्मायः
सभरतोऽशेषभगवत्प्रियनिकेतःतिरस्कृतोधिकृतोऽशेषभगवत्प्रियनिकेतोयेनसतथातं मनुष्यपदंप्रक्षिप्यकिमितिसमस्यतइतीयंशंका तत्कालस्थितभक्तेषुमानुषेष्वृषभात्मजः वरोपिधिकृतोराज्ञा
सुहृद्वावैष्णवेष्वपीत्यनेनपरिहर्तव्येति सर्वभूतसुहृदोवैष्णवास्तेष्वात्मायस्यसतथा अतएवसुहृद्वावैष्णवेष्विति तर्हिकिमितिधिक्कारइत्यतउक्तं योगेश्वरेति योगेश्वराणाचर्यायांशुश्रूषायांव्यवहारे
वा नातिव्युत्पन्नमतिनाभ्यस्तबुद्धिंस्मयमानइवेतीवशब्दोमंदहासस्यस्वरूपभूतत्वंदर्शयति स्मयोनामकश्चनदोषःसविगतोयस्मात्सतथा इदंराजआक्षेपवचनानामुत्तरम् ९ उरुपरिश्रांतोदीर्घम
ध्वानमेकऊढितवान्सुचिरमितियदभ्यधायिराज्ञातत्रोत्तरमाह त्वयेति भोवीरनिरूप्यमाणेसातियद्यहंभर्ता यदिचभर्तुर्मेममसभारःस्याद्यदिवाहगंता यदिवागतुर्ममाधिगम्यंविषयाख्यंकिंचित्स्या
द्यदिवाध्वामार्गःकश्चित्स्यात्तर्हि त्वयोदितमिदंसर्वंव्यक्तंस्पष्टमविप्रलब्धंसत्यंभवेत् किंतुनाहंभर्तानतरांभारः नाहगंतानतरांगंतव्यं नतमामार्गइत्यर्थः स्वस्कंधेशिबिकादंडस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वात्कथ
मेतद्वचनामित्यतउक्तं व्यक्तमिति भर्तासन्म्रियमाणोबिभर्ति यउत्रिधातुपृथिवीमुतद्यामित्यादिश्रुतौभरणादेहीरीनियतत्वस्यव्यक्तमुक्तत्वात्तदभिप्रायेणभरतेनोच्यतइत्येतदपिभरणादिकृद्धरिरितिचिं
तयन्नृपमब्रवीदितिस्मृतिसिद्धं यदुक्तंनातिपीवेतितत्राह पीवेति पंचभूतात्मकेशरीरेपीवेतियःप्रवादःअसौविदांज्ञानिनांपक्षेनशोभते देहस्यपरिणामित्वेनचेतनस्यापरिणामित्वेनासिद्धत्वात् १० नातिसं

एवंबह्ववद्धमभिभाषमाणंभरदेवाभिमानिनंरजसातमसानुविद्धेनमदेनातिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेतंपंडितमानिनंसभगवान्ब्राम्हणोब्रम्हभूतःसर्वभूतसु
हृदात्मायोगेश्वरचर्यायांनातिव्युत्पन्नमतिंस्मयमानइवविगतस्मयइदमाह ९ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ त्वयोदितंव्यक्तमविप्रलब्धंभर्तुःसमेस्याद्यदिवीरभारः॥
गंतुर्यदिस्यादधिगम्यमध्वापीवेतिचासौनविदांप्रवादः १० स्थौल्यंकार्श्यंव्याधयआधयश्चक्षुत्तृड्भयंकलिरिच्छाजराच ॥ निद्राऽरतिर्मन्युरहंमदश्चदेहेन
जातस्यहिमेनसंति ११ जीवन्मृतत्वंनियमेनराजन्नाद्यंतवद्विकृतस्यदृष्टम् ॥ स्वस्वामिभावोध्रुवएषयत्रतर्ह्यच्युतेसावितिकृत्ययोगः १२ विशेषबुद्धेर्वि
वरंमनाक्पश्यामियन्नव्यवहारतोन्यत् ॥ कईश्वरस्तत्रकिमीशितव्यमथापिराजन्करवामकिंते १३

हननांगइत्यादियदुक्तंतत्राह स्थौल्यमिति अत्रहिशब्दएवार्थे स्थौल्यादयोदेहेनजातस्यदेहाभिमानिनोह्येवसंतिनमेसंतिदेहाभिमानाभावात् देहमानीदेहजातोविदेहोवाजितइतिवचनात् देहाभिमानिन
एवस्थौल्यादिकानि नान्यस्येतिबोद्धव्यं अरतिस्तंद्री अहमहंकारः ११ जीवन्मृतोसीत्यस्योत्तरमाह जीवन्मृतत्वमिति आद्यंतवदुत्पत्तिविनाशवत्तस्यविकृतस्यजडस्यानियमेनजीवन्मृतत्वदृष्टंतथा
हि जीवनंप्राणयोगेनचेष्टावत्त्वं मृतत्वंप्राणत्यागेनरीतलक्षणसुखराहित्यमेतच्छरीरस्याविनाभूतं प्राणयुक्तेररत्यावजडंजीवन्मृतंस्मृतमितिस्मृतेः नचैवं ममचेतनस्यदेहयोगवियोगलक्षणजन्ममरणे
अंतरेणस्वतोविकाराभावेनाद्यंतवत्त्वायोगात् नित्योनित्यानांचेतनश्चेतनानामितिश्रुतेः देहस्यसर्वथानाशादनाशाच्चेतनस्यचेत्यादेश्च अतएवदेहेनजातस्येत्युक्तं ॥ यच्चमांकदर्थीकृत्यभर्तृशासनमतिच
रसीत्युक्तंतमाकर्णयेतिभावेनाह स्वस्वामीति यत्रयद्येषस्वस्वामिभावोध्रुवःसत्यइतित्वयोच्यते तर्ह्यसावच्युतेहरौमुख्यइत्युच्यता एषसर्वेश्वरइतिश्रुतेः नतुत्वयि तवास्मास्वेकत्वात्भृत्यत्वमेवमु
ख्यं तदुक्तं स्वामित्वंतुहरेरेवमुख्यमन्यत्रभृत्यतेति ॥ एषराजादंडनाथइतिवचनात् अच्युतेमुख्यत्वंकथमत्राहेतीति ममस्वामीहरिर्नित्यसर्वस्यपतिरेवचेतिस्मृतेः संध्योपासनवन्ममस्वामीह
रिरितीतिकर्तव्यतालक्षणोयोगउपासनंहरावेवविहितमितियस्मात्तस्मादितिशेषः ध्रुवइतिविशेषणादन्यत्राध्रुवस्यन्यायप्राप्तत्वाच्च १२ एकोरुद्रोनद्वितीयोवतस्थइतिश्रुतेः रुद्रादीनामपिस्वामित्वप्रती
तेरितितत्राह विशेषबुद्धेरिति मनागीषदपि विशेषबुद्धेरुद्रादौमुख्यबुद्धेर्विवरमवकाशंस्वामिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंनपश्यामि भरतस्यापरोक्षज्ञानित्वेनकरतलामलकवदशेषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यापरो

क्षत्वात् पश्यामीत्युक्तं । तस्मादेतद्दर्शनेनमहानितिसूचितं चशब्देनकर्णताडितवच्छ्रूयमाणस्यकथंनोदनामितितत्राह यद्व्यवहारतोन्यथेति व्यवहारतोज्ञदृढिलक्षणाद्यदन्यन्मुख्यंतदितिशेषः अतो देवेषुप्रतीयमानंयत्स्वामित्वंतद्धरिनियतमितिबोद्धव्यं तदुक्तं देवेषुतन्नियत्याचेति अनेनहरिमंतरेणदेवेषुयथातारतम्यंस्वामित्वंमुख्यमितिचज्ञातव्यं तर्हिसिंधुपतिरितिव्यपदेशोममकथमित्यतोवाह विशेषेति सैंधवैरज्ञैस्त्वामुद्दिश्यव्यवहारोनतुमुख्यइत्यर्थः एतदप्युक्तं त्वदादेर्व्यावहारिकमिति । आदिशब्देनभवंतोदेशाधिपतयइतिगृह्यते अस्तुव्यावहारिकमतःकिंतत्राह कईश्वरइति हरौदेवेषु चस्वामित्वमृतेन्यत्रमानुषेषुतस्यव्यत्यासात्कोविशेषः व्यवहारमात्रान्निर्मूलमिति तत्रतस्मिन्पक्षेस्थितेमनुष्येषुकईश्वरः स्वामी ईशितव्यंसमर्थनीयंचकिंनाकिमपीत्यर्थः तदुक्तं मानुषेषुविशेषःकोव्यवहारमृतेवद । व्यत्यासादिति तत्रहरौदेवेषुस्वामित्वेमुख्यतोयथाक्रमंस्थितेन्यत्रकईश्वरइतिवा यथामानुषेषुस्वस्वामिभावस्यव्यत्यासोनतथादेवेष्विति द्योतनायतत्रेति तदुक्तं नहिदेवेषुव्यत्यासःस्वामितांगतइति । एवंविचार्यमाणेन्येभ्योजीवेभ्यस्तवविशेषाभावेपिसंभावनार्थंतवस्वामित्वमंगीकृत्याप्यस्माभिःकिंकर्तव्यंतद्वदेत्यभिप्रेत्याह अथापीति विशेषबुद्ध्यांद्विवरंपश्यामितद्व्यवहारतोन्यत्र कुतः मनागल्पमज्ञाविषयत्वादितिवान्वयविशेषः अवशिष्टंपूर्ववत् १३ प्रमत्तस्यतेकरोमिचिकित्सामितियदुक्तंतत्रशृण्वित्याह उन्मत्तेति उन्मत्तादिस्वरूपस्थितिंस्वतंत्रेहरौस्थितवाप्राप्तस्यमेचिकित्सिते नदंडलक्षणेनभवताशिक्षितेनविदितेनतवार्थःकियान्नकोपि तवरोदनादिदर्शनेनममनस्तृप्तिर्भवतीतितत्राह स्तब्धेति स्तब्धश्चासौप्रमत्तश्चेतिस्तब्धप्रमत्तःतस्य पिष्टपेषणवन्निष्फलंचिकित्सितं शिक्षा

उन्मत्तमत्तजडवत्स्वसंस्थांगतस्यमेवीरचिकित्सितेन ॥ अर्थःकियान्भवताशिक्षितेनस्तब्धप्रमत्तस्यचपिष्टपेषः १४ श्रीशुकउवाच ॥ एतावदनुवादपरिभाषयाप्रत्युदीर्यमुनिवरउपशमशीलउपरतानात्म्यनिमित्तमुपभोगेनकर्मारब्धंव्यपनयन्राजयानमपितथोवाह १५ सचापिपांडवेयसिंधुसौवीरपतिस्तत्त्वजिज्ञासायांसम्यक्श्रद्धयाधिकृताधिकारः तद्धृदयग्रंथिविमोचनंद्विजवचआश्रुत्यबहुयोगग्रंथमतंत्वरयावरुह्यशिरसापादमूलमुपगतःक्षमापयन्विगतनरदेवस्मयउवाचरहूगणः १६ कस्त्वंनिगूढश्चरसिद्विजानांबिभर्षिसूत्रंकतमोवधूतः ॥ कस्यासिकुत्रत्यइहापिकस्मात्क्षेमायनश्चेदसिनोतशुक्लः १७ नाहंविशंकेसुरराजवज्रान्नत्र्यक्षशूलान्नयमस्यदंडात् ॥ नाग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्राच्छंकेभृशंब्रह्मकुलावमानात् १८

सहस्रेणापिनिर्मुक्तदेहाभिमानस्यममव्यथानुभवाभावेनरोदनाद्यनुदयादिति द्विगुणितकोपवह्निनादग्धदेहसंतापमंतरेणान्यत्प्रयोजनंनास्तीतिभावः १४ ब्राह्मणःपुनःकिमकार्षीत्तत्राह एतावदिति तथा पूर्ववदुवाहेति अनुवादपरिभाषया उक्तस्यपुनर्वचनमनुवादपरिभाषातया अनूद्यानूद्येत्यर्थः अनात्मादेहस्तत्संबंध्यनात्म्यंदेहांतरग्रहणंतस्यनिमित्तंकारणंतदुपरतंनिवृत्तंयस्यतत्तथा तादृशमारब्धंफलदानायोन्मुखंकर्मोपभोगेनव्यपनयन्क्षपयन्यथादेहांतरोत्पत्तयेनस्यात्तथाभुंजानइत्यर्थः १५ सरहूगणस्तंपरित्यज्यान्येनवाहयित्वाविवक्षितगम्यगतःकिंकेनेत्याह सचेति अपिपदेनस्वोक्तस्यगर्हितत्वं सूचयति अधिकृताधिकारः उपदिष्टज्ञानग्रहणयोग्यतावान् बहुयोगग्रंथमतं अनेकयोगशास्त्रसिद्धं हृदयग्रंथिरहंकारबंधस्तंमोचयतीतिहृदयग्रंथिमोचनंतत् १६ क किंजातिविशिष्टः नदृश्यतेकिं सत्यमित्याह द्विजानामिति सूत्रंलक्षणंयज्ञोपवीतमात्रंमलिनंबहुग्रंथिवरंनदृश्यते अतःसंशयः किंचैवंविधाबहवोयोगींद्राभवंतितेषांमध्येत्वंकतमोवधूतः योगींद्रः कस्ययोगींद्रस्यवंशेजातोसि कुत्रत्यःकस्मिन्देशेविद्यमानः इहास्मिन्देशेकस्मात्कारणादभूः चेद्यदिनोस्माकंक्षेमायासितर्हिशुक्लःकपिलःवासुदेवःउतकिं सनभवति तल्लक्षणसामग्र्यभावादित्यर्थः १७ ननुयोवाकोवास्तु तवतावच्छिबिकावहनमलमितिचेत्तत्राह नाहमिति ब्रह्मकुलस्यब्राह्मणकुलस्यावमानादपराधात्शंकेतस्माद्ब्राह्मणश्चेत्क्षमापयितुमिच्छयापृच्छामीत्यर्थः १८

यतएवंशंकेतत्तस्माद्यथाजडस्यसंगबुद्धिर्नास्तितथातवापीत्यसंगः निगूढमप्रकाशितंविशिष्टंज्ञानवीर्यंयस्यसतथा अनएवापारः अगाधः मादृशानामितिशेषः योगेअध्यात्मविषयेग्रथितानिसंबद्धा
निर्वचनानिमनसाविभेत्तुंविवेक्तुंनोस्माकंनक्षमंतेनशक्यानीत्यन्वयः मनसाविभेत्तुंनशक्नुमः किंपुनर्वचनेनेत्यतोमनसेति १९ अहमपिकार्यांतरमुद्दिश्यजनपदांतरंगमिष्यामीतिशंकामाभूत्किंतुज्ञाना
र्थित्वेनकपिलवासुदेवं अतोज्ञानाधिकारित्वेनममतत्त्वमुपदेष्टुंयोग्यतास्तीत्यभिप्रेत्यविज्ञापयति अहंचेति अहमपीहसंसारेक्लिश्यमानानांजनानांयदार्तिंअवगच्छतिजानात्यनेनतत्त्वमितिज्ञानलक्षणमरणं
शरणंतत्किंप्रष्टुंप्रवृत्तइत्यन्वयः कपिलःकिमयंश्रोत्रियउतप्रवक्तेतितत्राह गुरुमिति श्रोतुरपेक्षिताशेषश्रोतव्यस्योपदेष्टारं केषांमुनीनां । किमेतेपाषाणवन्मौनशीलाश्चेत्प्रवचनेनप्रयोजनमेतादृशशिष्यान्
संग्रह्यव्याख्यासर्वस्यसुशकाचेतितत्राह तत्त्वेति तत्तत्पदार्थतत्त्वविस्त्वमार्टविकानामप्यस्तीत्यतआत्मेति नचायंकपिलःसांख्यशास्त्रप्रणेतेत्याह हरिमिति नचायंशब्दःसावकाशइत्याह साक्षादिति नचा
स्यान्यत्रव्यापृतत्वेज्ञानोपदेशानवसरइत्याह ज्ञानेति ज्ञानकामधेनुप्रवृत्तयेवतीर्णं कलकामधेनावितिधातुःकलविस्तारइतिवा ज्ञानव्याप्तयइतिवा वाइत्यनेनममकार्यांतरेव्यापारोनास्तीतिदर्शयति २० त
तःकिमकृतइतितत्राह सवाइति भवान्सवैकपिलोभगवानेव लोकनिरीक्षणार्थंसाध्वसाधुजनपरीक्षणार्थंअव्यक्तलिंगोभूत्वाविचरत्यपिस्वित्किमित्यन्वयः मादृशानांसंशयःश्लाघ्यइत्याशयेनाह योगेश्वराणा
मिति विचक्षीतजानीयात् अंधबुद्धित्वेकारणंगृहानुबद्धइति २१ अधुनायत्त्वयोक्तंभर्तुर्ममभारोनास्तिगंतुःकर्मतःश्रमोनास्तिइतितत्राह दृष्टइति यथात्मनोममभर्तुःकंठमुग्नताहेतुर्भारो गंतुर्गमनलक्षणात्कर्मतः

तद्ब्रूह्यसंगोजडवन्निगूढविज्ञानवीर्योविचरस्यपारः ॥ वचांसियोगग्रथितानिसाधोननःक्षमंतेमनसाविभेत्तुम् १९ अहंचयोगेश्वरमात्मतत्त्वविदांमुनीनां
कपिलंगुरुंवै ॥ प्रष्टुंप्रवृत्तःकिमिहारणंयत्साक्षाद्धरिंज्ञानकलावतीर्णम् २० सवैभवाँल्लोकनिरीक्षणार्थमव्यक्तलिंगोविचरत्यपिस्वित् ॥ योगेश्वराणांगतिमं
धबुद्धिःकथंविचक्षीतगृहानुबद्धः २१ दृष्टःश्रमःकर्मतआत्मनोवैभर्तुर्गंतुर्भवतश्चाद्यमन्ये ॥ यथाश्रुतोदानयनादिभावाःसमूलदृष्टोव्यवहारमार्गः २२ स्था
ल्यग्नितापात्पयसोभितापस्तत्तापतस्तंडुलगर्भरंधिः ॥ देहेंद्रियास्वाशयसन्निकर्षात्तत्संसृतिःपुरुषस्यानुरोधात् २३

श्रमःपादवेदनालक्षणोदृष्टस्तथाभर्तुर्गंतुर्भवतोद्यवहनगमनादिक्रियादर्शनाच्छ्रमोयुक्तइतिमन्ये वैसर्वानुभवसिद्धइति नकेवलंदृष्टिःश्रुतिरप्यस्तीत्याह श्रुतेति श्रुताउदानयनादिभावाइतिप्रयोगमुत्सृज्यएक
पद्येनप्रयोगस्तुछांदसः उदानयनादिभावाजलाहरणसाधनघटादिपदार्थाःवोढॄणांश्रमजनकाःश्रुताः इतीदमपिश्रमसद्भावेप्रमाणमित्यर्थः भावोलीलाक्रियाचेष्टाइत्यभिधानाज्जलानयनादिक्रियाःश्रमदे
तवइतिवा किमतइतितत्राह समूलइति यतोवहनगमनादिक्रियाःश्रमजनकत्वेनसत्याःतस्माद्धानोपादानादिव्यवहारमार्गःसमूलःसप्रमाणः दृष्टःसाक्षिसिद्धइत्यर्थः केचिदुदानयनादिभावेनिपठंति
तत्रश्रुतेतिपदच्छेदः क्रियावाचिनोभावशब्दस्यटापिकृतेस्त्रीलिंगत्वंसाधु अनेनजीवन्मृतत्वंनियमेनराजन्नित्यत्रयद्देहस्येतिउक्तंतत्प्रत्युक्तं शतंकुंभंअसिंचंतसुरायाइतिश्रुतेःक्रियायाश्चेतनानियतत्वात्
२२ स्थौल्यादयोनमेसंतीतियदवादितत्रोच्यते स्थालीति स्थाल्याःभांडस्याग्निनातापात्भांडस्थपयसांजलस्यतापःस्यात्तस्यपयसस्तापात्तंडुलगर्भस्यतंडुलांतःसारस्यरंधिःपाकःसंयोगलक्षणसंबंधप
रंपरयाऽन्यान्यकार्योत्पत्तिर्यथातथा देहश्चेंद्रियाणिचासवश्चाशयोंतःकरणंतेतथातेषांसन्निकर्षात्संयोगलक्षणसंबंधात्यास्थौल्यादिलक्षणासंसृतिःसापुरुषस्यभवतीत्यन्वयः कुतः अनुरोधादभिमानात्
नचाभिमानोनास्तीतिवाच्यं देहसद्भावेभिमानस्यावश्यंभावित्वादग्निसंतप्तायोवत् ननुहेयाहेययोःस्वरूपेसामान्यतोज्ञातेऽत्रप्रश्नपूर्वकविशेषतोजिज्ञासासंजाघटीतीतितदभावेरतंभसंबोधनवद्व्यर्थःस्या
दित्यतोवा हेयस्वरूपंनिरूपयति स्थालीति अर्थस्तूक्तएव आत्मासंसारी संसारातःपातित्वादंतःकरणवत्सचसत्योर्थक्रियाकारित्वादात्मवदित्याद्यूहनीयम् २३

स्तब्धप्रमत्तस्यचापिष्टपेषइतियदुक्तं तत्राह शास्तेति योनृपतिर्दुष्टप्रजानांशास्ताशिष्टप्रजानां गोप्ता देवब्राह्मणमुनीनांकिंकरश्चस्वविहितंनित्यनैमित्तिकंकर्माच्युतस्याराधनंस्वधर्मंयदीहमानःकुर्वाणश्चभ वति तर्हिसराजापिष्टंनापिनष्टिनिष्फलव्यापारवान्नभवति किंतुसफलव्यापारवानेव एतत्कुतोवगम्यतइतितत्राह विजहातीति ज्ञानमंतरेणान्येननहन्यंतइत्यघानिदुःखान्याधिव्याधिनिमित्तानितेषामो घोयस्मिन्ससंसारस्तथातंविजहाति मुंचति मुक्तोभवतीत्यर्थः एवंसंसारस्वरूपंनिरूप्य राज्ञःस्वधर्मनिरूपयतीत्यतोवाह शास्तेति २४ यतएवममज्ञानशबलनशुद्धंफलादर्शनादतः संसारनिर्मूलन करंज्ञानमुपदिशेत्याह तन्मइति नराणांदेवोहमित्यभिमाननिमित्तमदेनतुच्छीकृतसत्तमस्याधिकृतसज्जनोत्तमस्यमेयथाहशासदवध्यानंसज्जनावज्ञाननिमित्तमंहःपापंतरेयंतीर्णोभवामि तामैत्रीमित्रंस र्वस्मादिष्टत्वमोहरिस्तद्विषयांहशंकृषीष्ट अत्रकरणंनामप्रकाशनंविवक्षितंनत्वविद्यमानस्यनिर्माणं प्रकाशयेत्यर्थः मुक्तौमुख्यंसाधनंब्रह्मज्ञानमेवान्यत्सर्वंतत्साधनमितिद्योतनायवाकृषीष्टेत्युक्तं आर्त बंधोइत्यनेनसंसारांधकूपेपतितानांजनानांदीपिकालक्षणदृष्टिप्रदानेनसमुद्धरणबंधुभूतस्त्वमेवत्वादृशोन्योनास्तीतिस्वाभिप्रायसिद्धयेप्रयुक्तमितिज्ञातव्यं हिगताविति धातोर्गतेर्ज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वेनपा पार्थंअंहइतिनिपातनात्साधुः २५ शिबिकावाहनलक्षणयास्मदवज्ञयातवकोपादिविकारोनास्तीत्याह नविक्रियेति विश्वसुहृत्विश्वस्यविश्वात्मनासर्वप्रकारेणवासुहृत्श्रीनारायणः सएवसखायस्य सतथा तस्यतेतवविक्रियासंतापलक्षणोमनसिविकारःकोपोवानास्ति केनहेतुनेत्यतउक्तं साम्येनेति मानावमानयोः समत्वकारणेन मानावमानयोस्तुल्यइतिस्मृतेः तत्रापिकिंकारणमत्राह वी

शास्ताधिगोप्तानृपतिःप्रजानांयःकिंकरोवैनपिनष्टिपिष्टम् ॥ स्वधर्ममाराधनमच्युतस्ययदीहमानोविजहात्यघौघम् २४ तन्मेभवान्नरदेवाभिमानमदेन तुच्छीकृतसत्तमस्य ॥ कृषीष्टमैत्रीदृशमार्तबंधोययातरेयंसदवध्यानमंहः २५ नविक्रियाविश्वसुहृत्सखस्यसाम्येनवीताभिमतेस्तवापि ॥ महद्विमाना त्स्वकृताद्धिमादृग्नङ्क्षत्यदूरादपिशूलपाणिः २६ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेदशमोध्यायः १० ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ अकोविदःकोविदवादवादान्वदस्यथो नातिविदांवरिष्ठः ॥ नसूरयोहिव्यवहारमेनंतत्वावमर्शेनसहामनंति १

ताभिमतेरितिवीताविगताभिमतिरभिमानोयस्यसतथातस्य सामान्यज्ञानिनोपिमनसिविकारोनस्या द्विशिष्टज्ञानिनस्तस्यतवकिंवक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः वीताभिमानत्वेनतवमनसिविकाराभावोपिसंभावितइतिवा ममतुदेहाभिमानोदुस्त्यजोपततोमहदवज्ञानेप्राप्तेशास्त्रतःकर्तव्यआत्मदाहोनकृतइत्याशये नाह महद्विमानादिति मादृक्पुरुषःस्वकृतान्महतोभवादृशस्यविमानादवज्ञानाददूराच्चदानीमेवात्मानंधक्ष्यतिदहति नकेवलंमादृगेवात्मानंदहाति।किंतुमत्तोभ्यधिकःशूलपाणिःसदाशिवोपिस्वतोमहद वज्ञानादात्मानंदहति ब्रह्महत्यासहस्रस्यपापंशाम्येत्कथंचन नपुनस्त्वदवज्ञानेकल्पकोटिशतैरपि स्वतोमहदवज्ञानाद्रुद्रोप्यात्मानमादहेदितिवाक्यद्वयंहिशब्देनोपात्तमितिज्ञातव्यं अतोभवतंप्रार्थयइत्यपि शब्दार्थइति २६ इतिश्रीभागवतेविजयध्वजकृतटीकायांपंचमस्कंधेदशमोऽध्यायः १० अस्मिन्नध्यायेहेयत्वेनप्रथमतोवक्तव्यत्वेनससारस्वरूपंनिरूप्यतन्निवर्तकसाधननिरूपयति प्रथमतस्तदुक्तमाक्षि पन्निवाह अकोविदइति राजंस्त्वमकोविदोऽपंडितःकथं कोविदवादान्वदसि यत्कोविदानांपंडितानांवादवद्वचनवदवभासमानान्वादान्वचनविशेषान्ब्रूषइतियस्माच्चस्मात्स्वधर्ममाराधनमच्युतस्ये त्यादिवदतोममापांडित्यंकथमत्राह नातिविदामिति भिक्षुकश्रुतगलोपरिवक्तृत्ववद्वक्तृत्वान्नातिविदांहस्तकरतलामलकवत्तत्त्वज्ञानामध्येगणनीयत्वेनवरिष्ठःनहिहेतुवद्भासमानान्प्रपंचमिथ्यात्वेप्रयुक्ता न्दृश्यत्वादिहेतून्प्रयुंजानआनुमानिकेषुकोविदोभवतिकुतस्तरांवरिष्ठः । कुतोवचसामाभासत्वमत्राह नसूरयइति सूरयःसर्वज्ञाःशब्दतत्वज्ञाःएनंव्यवहारंभर्तुर्गंतुर्भवतश्चानुमन्येशास्ताधिगोप्तानृपतिः

प्रज्ञानां स्थाल्यग्निता पात्पयसोभितापस्तत्तापतस्तंडुलगर्भरंधिरित्यादिलक्षणतत्त्वावमर्शनयथास्थितवस्तुस्वरूपविचारेण सहनामनंति देहेनजातस्याहिमेनसंति विशेषनुद्धेविवरंमनाक्पश्यामीत्यादिग्रं
थस्यार्थापरिज्ञानाद्विजृंभितमिति एतद्धिशब्देनाह अतःप्रेक्षावद्भिःकटाक्षेणाप्यनभिवीक्षितत्वादुपेक्षणीयस्त्वयंपक्षइति १ ननुमाभूत्सूरिभिरामननवेदैःकिंनस्यादितितत्राह तथेति यथा सूरिसिद्धांतेत्वद्व्य
वहारोनचकास्ति सदोषत्वाज्जलदच्छन्नद्युमणिवदल्पबुद्धीनावेदानांवादेषुमुखतःप्रतीयमानार्थप्रतिपादकलक्षणेषुवाक्येषुतत्त्ववादः परब्रह्मस्वरूपविषयज्ञानसिद्धांतोनानुचकास्तिन प्रकाशतेकथंनचका
स्तीत्यतउक्तं शुद्धइति स्वर्गकामोयजेतेत्यादिकर्मप्रतिपादकानांब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिब्रह्मज्ञानप्रतिपादकानांचवाक्यानांयथैकवाक्यत्वंतथानप्रकाशतइत्यर्थः कस्मात्तथानप्रकाशनमत्राह उरुगार्हमेधेति
उरुविस्तीर्णंगार्हमेधंगृहस्थसंबंधिवितानंयज्ञकर्मतत्प्रतिपादकयाविचयाउरुधाविजृंभितेषुसम्यगुद्बोधकेषुयतोल्पबुद्धीनांनप्रतीयतेततोमहाबुद्धीनांप्रकाशतइत्यतोहीति नवेदेष्वल्पबुद्धीनांब्रह्मतत्त्वंस
मीक्ष्यते महाबुद्धिस्तुवेदेषुपश्येद्ब्रह्मैवकेवलमितिवचनात् अल्पबुद्धीनांबाहुल्याभिप्रायेण प्रायेणेति अयोग्यानामयमेवार्थइत्यस्मिन्नर्थेएवशब्दः वादोविषयवक्तृत्वंमुखतोवचनस्मृतंइत्यभिधानं कर्मपरा
णांकर्मैवनतत्रविभागइतरेषामितरएवशुद्धःकिंनस्यादितिनेत्याह साध्विति एकवाक्यत्वकरणमेवसाधुनान्यदित्यर्थः २ पुरुषार्थबोधकत्वेनप्रवृत्तस्यवेदस्यसर्वस्यपुरुषार्थित्वेनसर्वसाधारणस्यकेषांचित्त
त्वप्रकाशत्वंकेषांचिन्नेतिविशेषेणघटतेवैषम्यादिदोषापत्तेरित्याशंक्यपुरुषदोषादिदमित्याह नतस्येति वरीयसीःवरीयस्योपौरुषेयत्वेनप्रशस्तावेदांतगताअपिवाचःतस्यपुरुषस्य साक्षात्तत्त्वग्रहणाय

तथैवराजन्नुरुगार्हमेधवितानविद्योरुविजृंभितेषु ॥ नवेदवादेषुहितत्त्ववादःप्रायेणशुद्धोनुचकास्तिसाधु २ नतस्यतत्त्वग्रहणायसाक्षाद्वरीयसीरपिवाचः
समासन् ॥ स्वप्नेनिरुक्त्यागृहमेधसौख्यंनयस्यहेयानुमितंस्वयंस्यात् ३ यावन्मनोरजसापूरुषस्यसत्त्वेनवातमसावानुरुद्धम् ॥ चेतोभिराकूतिभिरातनोति
निरंकुशंकुशलंचेतरंवा ४ सवासनात्माविषयोपरक्तोगुणप्रवाहोविकृतःषोडशात्मा ॥ चित्रंपृथङ्नामभीरूपभेदमंतर्बहिष्ट्वंस्वपुरैस्तनोति ५ दुःखंसु
खंव्यतिमिश्रंचतीव्रंकालोपपन्नंफलमाव्यनक्ति ॥ आलिंग्यमायारचितांतरात्मास्वदेहिनंसंसृतिचक्रकूटम् ६

पुरुषार्थोपयोगिब्रह्मज्ञानाय नसमासन्नसम्यगभवन्नित्यन्वयः तच्छब्देनोक्तंयच्छब्देनाविशिनष्टि स्वप्नइति यस्यपुरुषस्यगृहमेधसौख्यंस्वप्नेनिरुक्त्यास्वप्नदृष्टांतेनस्वयमेवस्वतएवहेयत्वेनानुमितंनस्यादि
त्यन्वयः स्वप्नसुखवज्जाग्रत्सुखंहेयमितिलिंगज्ञानंनस्यादित्यर्थः अनेनविषयरागएववेदांतवाक्योक्ततत्त्वज्ञानानुदयेकारणंनान्यदित्युक्तंभवति ३ ननुहेयानुमितत्वेकिंकारणमित्यतोरहूगणस्याकोविदत्व
ख्यापनायतान्निरूपितादन्यथासंसारस्वरूपंनिरूपयति यावदिति यावत्पुरुषस्यमनोरजआदिगुणैरनुरुद्धंगुणवशत्वेनस्थितंतावत्पर्यंतंचेतोभिर्बुद्धिवृत्तिभिरतएवाकूतिभिर्विषयसुखेच्छाभिः पूर्वानुभवसंस्का
रैर्वा निरंकुशःशास्त्रविधिमुत्सृज्यवर्तमानोयःपुरुषःकुशलाकुशलयोरेकतरमातनोतीत्यन्वयः ४ कुशलाकुशलकर्मभ्यांकिंफलमापादयतीतितत्राह सवासनात्मेत्यादिश्लोकद्वयेन समायारचितांतरात्माप्रकृ
तिनिमित्तंमनः पृथङ्नामभिःस्वपुरैःस्वस्यजीवस्यसुरनरतिर्यगादिदेहैरूपभेदंसुरनरतिर्यगादिदेहभेदं चित्रंबहुविधंतनोति अंतरात्मानंविशिनष्टि वासनात्मेति नानाकर्मवासनामयः गुणानांप्रवाहोय
स्मिन्सतथा षोडशात्मादशेंद्रियाणिपंचप्राणाःस्वयमेकंमनएवंषोडशभेदेनविकृतः अंतर्बहिष्ठःवासनारूपेणांतःस्थितंविषयरूपेणबहिःस्थितं संसृतिचक्रस्यकूटंराशिर्यस्मिन्सतथातं स्वदेहिनमालिंग्यव
शीकृत्यसुखंदुःखंवाव्यतिमिश्रंसुखमिश्रंदुःखं दुःखमिश्रंसुखंफलंचव्यनक्ति व्यंजयतीत्यन्वयः ५ ६

यावानहंममेत्यभिमानस्तावानयंव्यवहारःसंसारःसुखदुःखलक्षणःअभिज्ञाभिवदनादिलक्षणोवाभवति ननुमनसःप्रवर्तकत्वांगीकारेप्रवृत्तेर्भगवत्कर्तृकत्वगतंस्यादितितत्राह क्षेत्रज्ञेति क्षेत्रज्ञःश्रीनारायणः साक्षीप्राणःताभ्यांप्रेरितेनमनसाजीवःसंसारमनुभवतीत्यर्थः क्षेत्रवित्तुहरिःप्राणःसाक्षीताभ्यांपुमान्सरेदितिवचनादुक्तएवार्थः स्थूलसूक्ष्मेदेहोविषयः । मनएवमनुष्याणांकारणंबंधमोक्षयोरित्यभिप्रेत्योपसंहरति तस्मान्मनइति यतएवंश्रीहरिकटाक्षेक्षितमनसासंसारस्तस्मादद्दोमनः परावरस्यपूर्वोत्तरकालेवर्तमानस्य गुणागुणस्यमुख्यकर्तृहरेःप्रवृत्तौगुणभूतस्य स्वतःसत्वादिगुणमुक्तस्यास्यजीवस्यसंसृतौ लिंगंहेतुंवदंति अयंव्यलीकोनेत्याह सदेति वाइत्यनेनहेतुभूतंप्रमाणंसूचयति ७ एकस्योभयहेतुत्वंकथमत्राह गुणेति गुणानुरक्तंविषयाभिनिविष्टं गुणानांविषयाणांसमुदायागुण्यंनिर्गतं विषयजाताद्यत्तन्निर्गुण्यंब्रह्मतत्संबंधिनैर्गुण्यं केवलोनिर्गुणश्चेतिश्रुतेः सत्वादिगुणरहिततत्संबंधिज्ञानैर्गुण्यंक्षेमायमोक्षायमनोनिमित्तंभवतीत्यर्थः उभयत्रापिदृष्टांतमाह यथेति घृतेनसहवर्तमानांवर्तिमास्थितोग्रसमानःप्रदीपोयथासधूमांस्थितिशिखालक्षणांभजति धूमसाहित्येनसम्यक्ज्वलतीत्यर्थः अन्यदाघृतवर्त्यभावे स्वरूपंतेजोमात्रलक्षणं निजस्वरूपलाभेनसम्यक्प्रकाशितोभवति घृतवर्तिग्रासाभावेनिर्मषीकस्वप्रकाशलक्षणंस्वरूपंव्रजतीतिवा हिशब्देनलोकदृष्टंप्रमाणयति ८ तथासत्वादिगुणैःपूर्वसंचितैःकर्मभिश्चानुबद्धपृष्टबधनप्राप्तचोरवन्मनोबहिःपदंविषयंशब्दादिलक्षणंश्रयतेसेवते पुनःपुनरुत्पन्नप्रवृद्धरागादिदोषांधीकृतमिदमेवश्रेयोनान्यदितिनिर्धार्यवर्ततइत्यर्थः अन्यत्रतुच्छीकृतविषयसंपर्कत्वे तत्त्वमनारोपितंब्रह्मस्वरूपंश्रयते निरस्तरागादिदोषत्वेननिर्मलंम

तावानयंव्यवहारःसदाविःक्षेत्रज्ञसाक्ष्योर्भवतिस्थूलसूक्ष्मः ॥ तस्मान्मनोलिंगमदोवदंतिगुणागुणस्यास्यपरावरस्य ७ गुणानुरक्तंव्यसनायजंतोःक्षेमायनैर्गुण्यमथोमनःस्यात् ॥ यथाप्रदीपोघृतवर्तिमास्थितोस्थितिंसधूमांभजतिह्यन्यदास्वम् ८ पदंतथागुणकर्मानुबद्धंबहिर्मनःश्रयतेन्यत्रतत्वम् ॥ एकादशासन्मनसोऽस्यवृत्तीराकूतयःपंचधियोभिमानाः ९ मात्राणिकर्माणिपुरंचतासांवदंतिहैकादशवीरभूमिम् ॥ गंधाकृतिस्पर्शरसश्रवांसिविसर्गरत्यर्त्यभिजल्पशिल्पाः १०

नोऽनादिमत्परंब्रह्मेतिस्मृतिबलादिदमेवानावृत्त्यनश्वरंश्रेयोन्यन्नश्वरंदुःखाकरमितिनिश्चित्य तदेकनिष्ठंभूत्वावर्ततइतिभावः अतोविरुद्धधर्माक्रांत्यात्वेकस्यमनसः उभयत्रप्रवृत्तिर्नघटतइतिदोषोनिरस्तोभवत्यनेनेतिसिद्धं श्रोत्रादींद्रियेषुसत्सुमनसएवप्राधान्यंकथमित्याशंक्यतत्तदिंद्रियद्वारातत्तद्विषयेषुमनसःप्रवृत्तेरित्याह एकादशेति अस्यमनसएकादशवृत्तीर्वृत्तयआसन्नित्यन्वयः अयमर्थः श्रोत्रादीनिदशएकंमनःस्वयमित्येकादशेंद्रियाणिइंद्रियद्वारेणबहीरूपादिषुप्रवर्तमानस्यमनसएकादशवृत्तयइत्युच्यते तदुक्तं एकादशेंद्रियद्वारास्युरेकादशवृत्तयइति अत्रकश्चिद्विभागोप्यस्ति एकादशधाविभक्तस्यमनसआकूतयः अहंशब्दंशृणवानीत्यादिविषयानुभवेच्छा पंचशब्दादीनांचतावत्त्वान्निश्चयलक्षणरूपातरमास्थितस्याधियोबुद्धयपरपर्यायस्यमनसोभिमानाअहमधुरंशृणोमीत्यादिरूपाश्चपंच तदुक्तं शब्दाद्यास्तदभीमानास्तदिच्छाश्चैवपंचशइति कर्मेंद्रियाणांस्पर्शांतर्भावेनएकत्वेनपृथग्विषयाभावेनपंचपंचसंख्यात्वोपपत्त्याएकादशधापिविभक्तस्यमनसएकादशाकूतयोप्यपेक्षिताइतिदुराग्रहोनिरस्तः स्पर्शांतर्भावतःकर्मस्थानांनैवपृथग्गतिरितिवचनात् ९ तर्हींद्रियचेष्टानामपिपंचत्वंस्यादित्याशंक्यविषयबाहुल्येनतावत्त्वंनघटतइत्यभिप्रेत्याह मात्राणीति मात्राणिश्रोत्रादिज्ञानेंद्रियविषयाः शब्दादयःकर्माणिवागादिकर्मेंद्रियविषयागमनादिव्यापाराः पुरंशरीरंचेत्यतस्तासामिंद्रियवृत्तीनांभूमिमधिष्ठानमेकादशवदंति हेत्यनेनेंद्रियगणंचभूमिंवदति तदुक्तं एकादशैवचेष्टाःस्युरिंद्रियाणांपृथक्पृथक् गोलकास्तदधिष्ठानंचैकादशनिगद्यतइति हेवीरज्ञानग्रहणेच्छालक्षणाध्यवसायांतगामिन् मात्राणीत्यादिनोक्ताभूमीःपृथक्पृथक्निदर्शयति गंधेति आकृतीरूपआर्तिरुपस्थविषयः शिल्पोहस्तविषयः ॥ १० ॥

एकादशमधिष्ठानंममेतिस्वीकरणंसंकल्पविकल्पलक्षणंस्वीकारयोग्यमिंद्रियगणंचाहुः । पुरितनौशेतइतिश्रुतेः हृदयलक्षणनाड्यधिष्ठानसंभवात्कथमेकादशत्वमित्याशंक्यसंख्यांतरमाह माया मिति मायांनानाधिष्ठानभूतांनाडीमहमित्यभिमंतव्यं मायांनिश्चयज्ञानविषयींवा तदुक्तं एषसंसृतिसंभारोद्वादशैवाथदाभवेदिति एकादशत्वचग्रसंगाद्वक्ति दशकंविषयाणांचममांहमितिचद्वयमितिस वांतर्भावेनद्वयमेववक्ति द्वयमेवममाहचेति मायामहमित्यनेनायमर्थोध्वनितः तथाहि विषयाणादशकं मायामित्येकमहमित्येकमिति द्वादशमित्यर्थः ममेति वृत्तिविशिष्टमतःकरणंमायामितिज्ञातव्यं यद्वा द्वादशसख्याविशिष्टत्वेनोक्तमहमितिवृत्तिविशिष्टमंतःकरणमेकमेवसंसृतिकारणमितिशेषः तदुक्तं संसृतिस्त्वहमेव चेति ११ शृंगग्राहिकयैवाभिव्यक्तिनिमित्तमाह द्रव्येति द्रव्यंदेहादि. स्वभावोजीवस्यानादियोग्यता आशयःपूर्वानुभवसंस्कारः कर्मजन्मांतरकृतंपुण्यपापलक्षणमदृष्टं कालःफलपाचकः एतैरुद्बोधिताः अमीमनसःएकादशविकाराजायतइतिशेष. नकेवलंमनसएका दशैवविकाराःकिंतुमदमध्यमोत्तमविक्षेपभेदेनशतशआदिविकाराःसंतीत्याह सहस्रशइति क्रमभंगस्तुनियमभंगाय ननु देहाद्येवैषांपदिनिमित्तंतर्हिजन्मादिसूत्रोक्तमसकोचेनब्रह्मकारणत्वमनर्थकंस्या दपिचब्रह्मवाएतैःकारणैःकारयतीतिश्रुतिश्चापहस्तितास्यादितितत्राह क्षेत्रज्ञतइति क्षेत्रज्ञतोब्रह्मणोजीवांतर्यामिणोहरेरेतेविकाराःस्युः जीवस्येतिशेषः देहाद्यधिष्ठायजीवांतर्यामीहरिःजीवादृष्ट मपेक्ष्यतद्भोगार्थमुत्पादयत्यतोदेहादे कर्तृत्वोपचारोतोनश्रुतिसूत्रेव्यर्थइतिभावः नन्वन्योन्यापेक्षयामदिराद्रव्यवत्स्वतोवैषामुत्पत्तिःकिनस्यात् किमध्येब्रह्मकल्पनयेति तत्राह नमिथइति १२ नन्वेषांसत्यत्वेकिमानमितितत्राह क्षेत्रज्ञइति भोगयोग्यःकइत्यतउक्तं जीवस्येति उपादानाभावेनेंद्रजालसृष्टिवत्मिथ्याभूताइतिनेत्याह मायारचिताइति माययाप्रकृत्यारचिताः मायातुप्रकृतिं

एकादशंस्वीकरणंममेतिमायामहंद्वादशमेकमाहुः ११ द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैरेकादशामीमनसोविकाराः ॥ सहस्रशःशतशःकोटिशश्चक्षेत्रज्ञतोनमिथोनस्वतःस्युः १२ क्षेत्रज्ञएतामनसोविभूतीर्जीवस्यमायारचिताअनित्याः ॥ आविर्हिताःक्वापितिरोहिताश्चशुद्धोविचष्टेह्यविशुद्धकर्तुः १३ क्षेत्रज्ञआत्मा पुरुषःपुराणःसाक्षात्स्वयंज्योतिरजःपरेशः ॥ नारायणोभगवान्वासुदेवःस्वमाययात्मन्यवधीयमानः १४

विद्यादितिवचनात् नित्यत्वेकथंरचितत्वमित्यतउक्तमनित्याइति नित्यस्यजीवस्यानित्यानामनुभवःकथमित्यतउक्तमाविर्हिताइति जाग्रत्स्वप्नयोराविर्हिताःक्वापिसुप्तौतिरोहिताःविचष्टेपश्यति दर्शनंसाक्षित्वेननत्वनुभवनं अनश्नन्नन्योअभिचाकशीतीतिश्रुतेः अविशुद्धकर्तुरित्यनेनसाक्षिणोहरेर्जीवंव्यावर्तयति १३ शुद्धाशुद्धत्वविशेषणाभ्यांवैलक्षण्येज्ञातेमंदस्यैकमेववस्तुशबलनिर्गु णभेदेनोच्यतइतिशंकास्यादितितत्परिहारायक्षेत्रज्ञंविशिनष्टि क्षेत्रज्ञइति आत्माव्यापी यच्चाप्नोतियदादत्ते महांतंविभुमात्मानमित्यादिश्रुतेः व्याप्तस्यनीरूपत्वेनाकाशवत्प्रतिपत्त्यनुपपत्तिरित्यतः पुरुषइति सहस्रशीर्षापुरुषइतिश्रुतेः पुरिशरीरेनिषण्णोभवतीतिनिरुक्त्यापुरुषश्चेत्तत्परिणामेतत्स्थस्यापिपरिणामप्रसंगइत्यत.पुराणइति शाश्वतोयंपुराणइतिश्रुतेः कतिपयदिनस्थायित्वेनापि पुराणशब्दार्थोपपत्तेरित्यतः साक्षादिति जडप्रकृतेरपिसाक्षात्पुराणत्वोपपत्तेरनादित्वादित्यतःस्वयंज्योतिरिति अत्रायंपुरुष.स्वयंज्योतिर्भवतीतिश्रुतेः स्वयंज्योतिषोपिजीववत्जननंकिंनस्यादित्य तोऽजइति अजोनित्यइतिश्रुतेः नन्वयंहिरण्यगर्भःकिंनस्यादित्यतःपरेशइति परोहिरण्यगर्भस्तस्येश. योब्रह्माणंविदधातिपूर्वमितिश्रुते ब्रह्मणोधिपतिरितिश्रुते हिरण्यगर्भेशोपिपशुपतिःकिन स्यादित्यतोनारायणइति नरसमुदायोनारःतस्याश्रयइति कस्यचिद्ग्रामाधिपतेरपिनारायणत्वंस्यादित्यतोभगवानिति उत्पत्तिंप्रलयंचैवभूतानामागतिंगतिं वेत्तिविद्यामविद्यांचसवाच्योभगवानिति स्मृतेः ऋषिस्त्रिकालदर्शीस्यात्तस्मादृषेरपिभगवच्छब्दवाच्यत्वोपपत्तेरित्यतोवासुदेवइति अत्रव्यावृत्तिःपौराणिकरीत्योक्ता नतुन्यायशास्त्रोक्तिमवलंब्येतिनोपहासविषयोयमितिज्ञातव्यं नन्वेवलक्षणकः

१ ममैतेअहंकर्तेत्यभिमानद्वयं ।

क्षेत्रज्ञश्चेत्किमितिजनैर्नदृश्यतइत्यतःस्वमाययेति स्वमाययास्वेच्छयात्मन्नात्मनिस्वस्मिन्नेवव्यवधीयमानःतिरोहितत्वेनास्थितःस्वात्माधारःस्वेच्छयैवजीवदृष्टेस्तिरोहितः क्षेत्रज्ञेत्युच्यतेविष्णुर्जीवस्थः पुरुषोत्तमइति चअतोनिर्वाच्याविद्ययाच्छाद्यमानोनस्यादित्यर्थः तंदुर्दर्शंगूढमनुप्रविष्टंगुहाहितंगह्वरेष्ठंपुराणमितिश्रुतेश्च १४ ननु क्षेत्रज्ञोमनसोविभूतीःपश्यतीत्युक्तंतत्र दर्शनंबहिःस्थित्वोतांतःस्थित्वा नाद्यः बहिष्ठस्यांतर्दर्शनायोगात् नद्वितीयः असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेरसंगस्यदेहांतःप्रवेशायोगात्तद्योग्यसुखदुःखभोगप्राप्तेश्चेत्याशंक्याह यथानिलइति यथाऽनिलआत्मस्वरूपेणप्राणस्वरूपेणस्थावरजंगमानामंतर्निविष्टः स्थावरजंगमानामीष्टेचेष्टालक्षणमीशनंकरोति अधीगर्थदयेशांकर्मणीतिद्वितीयार्थेषष्ठी नह्येतावतावायोःसुखादिभोग.श्रुतचरः एवंक्षेत्रज्ञनामावासुदेवोभगवानिदंजगदात्मस्वरूपेणांतर्यामिरूपेणांतःप्रविष्टःएतामनोविभूतीःपश्यतीतिपूर्वेणान्वयः सर्वत्रोषित्वाक्रीडतइतिवासुदेवइतिवासुदेवपदप्रयोगेनदुर्भगशरीरयोग्यदुःखभोगाभावोजीवांतस्थत्वेनक्षेत्रज्ञशब्दार्थोपिदर्शितइतिज्ञायते ननिलःसंगोयस्यासावनिलइत्यतोऽसंगस्याप्यंतःप्रवेशोयुज्यतइति १५ एवंसंसारबंधस्यश्रीनारायणसाक्षिसिद्धत्वेनसत्यत्वंप्रसाध्याधुनाश्रीहरिकटाक्षानुगृहीतरवापरोक्षज्ञानमंतरेणतन्निवृत्त्यनुपपत्तेस्तन्निवर्तकसाधनमाह नयावदिति तनुभृज्जीवोयावद्यावतंकालमहंममेतिमनोनिगूढामेतांसर्वसाक्षिसिद्धामायांभ्रांतिंवयुनोदयेनशास्त्रश्रवणजनितज्ञानोदयेनविधूयभ्रांतिरेषेतिनिश्चित्यार्थतत्त्वंसकलवेदांतविषयीभूतभगवत्स्वरूपंनवेद तावत्पर्यंतमिहसंसारेपूर्वोक्तप्रकारेणभ्रमतिपुनःपुनःजननमरणवृत्त्यावर्ततेइत्यन्वयः कीदृशस्येदंघटतइत्यतउक्तं विमुक्तेति फलसंकल्परहितः अत्रापिकिंकारणमित्यतउक्तं जितेति जिताःषडिंद्रियशत्रवोयेनसतथा पुरुषार्थविरुद्धचेष्टाहेतुत्वादिंद्रियाणांसपत्नत्वमन्यथासुहृत्त्वमितिभावः १६ ननुभ्रांतीनामनेकत्वे

यथानिलःस्थावरजंगमानामात्मस्वरूपेणनिविष्टईष्टे ॥ एवंपरोभगवान्वासुदेवःक्षेत्रज्ञआत्मेदमनुप्रविष्टः १५ नयावदेतांतनुभृन्नरेंद्रविधूयमायांवयुनोदयेन ॥ विमुक्तसंगोजितषट्सपत्नोवेदार्थतत्त्वंभ्रमतीहतावत् १६ नयावदेतन्मनआत्मलिंगंसंसारतापावपनंजनस्य ॥ यच्छोकमोहामयरागलोभवैरानुबंधंममतांविधत्ते १७ भ्रातृव्यमेनंत्वमदभ्रवीर्यमुपेक्षयाप्येधितमप्रमत्तः ॥ गुरोर्हरेश्चरणोपासनास्त्रोजहिव्यलीकंस्वयमात्ममोहम् १८

नमत्स्वेकंतन्निवर्तनानुपपत्तेरतःकउपायइतिसुहृद्भावेनपृच्छंतमाह नयावदित्यादिश्लोकद्वयेन यावंतंकालंजनस्ययदेतन्मनोममतांविधत्ते ममेदमहमित्यभिमानमुत्पाद्यस्वामिनंसंसारयतीत्यर्थः तावंतंकालंननिवर्ततइतिशेषः कीदृशमात्मलिंगमात्मनोयोग्यताज्ञापकं संसारतापउप्यतेनेनेतिसंसारतापावपनं कीदृशंतापवपतीत्यतउक्तं शोकेति शोकादीनामनुबंधोयेनतत्तथा शोकादिजनकत्वेनतापावपनमित्यर्थः १७ हेराजंस्त्वमेनमात्मनोमनसःउत्पन्नंमोहंविपरीतज्ञानमतएवभ्रातृव्यंशत्रुंजहिनाशयेत्यन्वयः अल्पत्वेनस्वयमेवविरमतीत्यतउक्तमदभ्रेति अदभ्रंमहद्वीर्यंयस्यतत्तथा अदभ्रवीर्यत्वेहेतुमाह उपेक्षयेति अपिगर्हितेनपापेनैधितंवर्द्धितं शत्रुहननमंत्रेणभाव्यंकिमत्रास्त्रमित्यतउक्तं गुरोरित्यादि उपासनमेवास्त्रंयस्यसतथा प्रमादादवाप्तस्यहननेअप्रमादएवप्रथमसाधनमित्यभिप्रायेणोक्तं अप्रमत्तइति गुर्वादिचरणसेवादावंतरंगसाधनमनलीकत्वमित्यतउक्तं व्यलीकमिति क्रियाविशेषणमेतत् आत्मनोमोहविशेषणंवा विविधवस्तुविषयं अनेनानेकाऽन्यथाज्ञानानीतिसूचितपरकीयंचेद्दुःखसाधनंहंननमतउक्तंस्वयमिति स्वकीयमित्यर्थः अत्रेदमाकूतं द्विविधंमन.चिदचिद्भेदेन तत्रचिन्मनस्तुस्वरूपमभिन्नंमुक्तावानंदानुभवसाधनंतन्नाशेस्वरूपनाशएवस्यात्तथाचाविनाशीवाअरेयमात्मानुच्छित्तिधर्मेतिश्रुतिव्याकोपःस्यादितरन्मनआदिमंप्रलयेलिंगशरीरवत्सूक्ष्मंयावन्मुक्तिः तदीयतयास्थितंसत्सृष्टावुपचितंस्थूलशरीरवर्तिनश्चेतनस्यममेदमहमित्यभिमानमुत्पाद्यसंसारापादनपटुस्वामिनश्चिदानंदलक्षणस्यदुःखापादकत्वेनवैरिमनोजहिहन तस्यहननेनतन्निमित्ताभिमानलक्षणमोहनाशेनव्यलीकंविगताचिन्मनःसंगर्गं स्वयंस्वरूपभूतंसच्चिन्मनःस्वयमितिद्विरावर्तनीयं सुपूजितामिष्टमदैवंश्रीनारायणाख्यंजहिगमयतद्विषयंकुरु अत्रार्थद्वयाभिप्रायेणहनहिंसागत्योरितिधातुःप्रयुक्तइतिज्ञायते अनेनाहमित्यभिमान.संसारहेतुः तन्मूलाचिन्मनोनाशेनतदभावेनतदभावइतिपरिहारःसूचितइति तदुक्तं अभिमानादेवसंसारोन्यथानेतिपरिहारइति १८

इतिश्रीभागवतेविजयध्वजकृतटीकायांपंचमेएकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ ७ ॥ ॥ जन्माद्यस्ययतोन्वयादित्यत्रकारणत्वंहरेरुक्तंतदधुनाहरेरेवनान्यस्येतिसयुक्तिकमस्मिन्नध्यायेनिरूप्यते तत्रादौब्रा
ह्मणस्तुतिव्याजेनतदंतर्यामिणंस्तौति नमइति लोकानुग्रहलक्षणकारणाद्विग्रहोयस्यसतथातस्मै अज्ञानांधस्यलोकस्यज्ञानांजनदानायदेहंधृतवतइत्यर्थः स्वरूपापरोक्षज्ञानदीपेनतुच्छीकृतोधि
कृतोविग्रहःपांचभौतिकोदेहोयस्यसतथातस्मै किमर्थंतर्हिस्वसामर्थ्यंनप्रकाश्यतइतितत्राह अवधूतेति अवधूतश्चासौद्विजबंधुर्ब्राह्मणाभासः तस्यलक्षणेननिगूढःसंवृतोनित्यानुभवः स्वरूपसा
मर्थ्यंयस्यसतथातस्मै अवधूतद्विजाएवबंधवोयेषांतितथातेषांलिंगेनेतिवा अवधूततुभ्यंनमइतिवा तुभ्यंत्वदंतर्यामिणेनमः किंविशिष्टाय कस्यानंदस्यारणंशरणंविग्रहोयस्य कमेवारणंविग्रहोयस्येति
वासत्त्वयातस्मादानंदमूर्तयइत्यर्थः क्षितिभारासुरनिरसनलक्षणकारणमुद्दिश्यविग्रहोयस्यसतथा असुरनिरासायस्वीकृतदेहायेत्यर्थः यदायदाहिधर्मस्यग्लानिर्भवतिभारतेत्यादेः माययाकष्टोरणोयेषां
तेकारणाअसुराःतैर्विग्रहोविरोधोयस्यसतथातस्मै मायाभिरुत्सिसृक्षतइंद्राद्यामारुरुक्षतः अवदस्यूंरधूनुथाइतिश्रुतेः स्वरूपेणचिदानंदलक्षणाकारेणदूरीकृतप्राकृतदेहाय द्विजबंध्वितिभावप्रधानोनि
र्देशः द्विजानांबंधुः तस्यभावोद्विजबंधुत्वंतदेवलिंगंयस्यसतथा नितरांगूढश्छन्नोलोकापेक्षयाप्रकृत्यापिहितोनित्यानुभवोयस्यसतथा द्विजबंधुलिंगश्चासौनिगूढनित्यानुभवश्चतस्मै १ किंफ
लत्वमुपलभ्यस्तौषीतितत्राह ज्वरेति निदाघेनऔष्ण्येनदग्धस्यतप्तस्य कुदेहमानाहिसुनष्टदृष्टेरितिपाठः दुष्टदेहाभिमानाख्यसर्पेणसम्यङ्नष्टज्ञानचक्षुषोमे अमृतममृतकल्पं सम्यगुषोदाहोयेषां

इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेजडभरतचरितेरहूगणसंवादेएकादशोऽध्यायः ११ रहूगणउवाच ॥ नमोनमःकारणविग्रहायस्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय ॥ नमो
वधूतद्विजबंधुलिंगनिगूढनित्यानुभवायतुभ्यम् १ ज्वरामयार्तस्ययथागदंसन्निदाघदग्धस्यथाहिमांभः ॥ कुदेहमानाहिसुनष्टदृष्टेर्ब्रह्मन्वचस्तेमृतमौषधं
मे २ तस्माद्भवंतंममसंशयार्थंपृच्छामिपश्चादधुनासुबोधम् ॥ अध्यात्मयोगग्रथितंपुरोक्तमाख्याहिकौतूहलचेतसोमे ३ यदाहयोगेश्वरदृश्यमानंक्रियाफलं
सद्व्यवहारमूलम् ॥ नह्यंजसातत्त्वविमर्शनायभवानमुष्मिन्भ्रमतेमनोमे ४ ब्राह्मणउवाच ॥ अयंजनोनामचलन्पृथिव्यांयःपार्थिवःपार्थिवकस्यहेतोः ॥
तस्यापिचांघ्र्योरधिगुल्फजंघाजानूरुमध्योरःशिरोधरांसाः ५

तेऔषास्तान्दधातिपुष्णातीत्यौषधं २ किमतइतितत्राह तस्मादिति यस्माद्भवद्वचनामृतंसंसाराख्यरोगोन्मूलनकरंतस्मात्संशयार्थंकोटिद्वयारूढमर्थं यद्वा संशयनिवृत्त्यर्थं मशकार्थोधूमइतिवत्
वक्तव्यत्वेनिमित्तमाह पश्चादिति अधुनात्वसन्निधौसुबोधं पश्चात्त्वत्सन्निधिमंतरेणासुबोधंज्ञातुमशक्यंयस्मात्तस्मादितिशेषः किमुक्तार्थेप्रश्नउतार्थांतरइतिविकल्पोमाभूदित्याह अध्यात्मेति अध्या
त्मयोगेनपरमात्मज्ञानेनग्रथितंबद्धंयत्पुरात्वयोक्तंवचनंतस्याभिप्रायंममाख्याहि विस्मृत्यवदेत्यन्वयः ३ किंतदुक्तंतदाह यदाहेति हेयोगेश्वरदृश्यमानंप्रत्यक्षादिप्रमाणैर्ज्ञायमानंक्रियाफलंभरणगमन
क्रियाजनितंभर्तृत्वगंतृत्वलक्षणंफलंलौकिकं अपामसोममित्यादिनानिरूप्यमाणंसोमपानादिक्रियाजातममृतत्वादिकंफलंवैदिकंचसद्व्यवहारमूलमबाधिताभिज्ञादिव्यवहारकारणं अंजसामुख्ययावृत्त्या
तत्त्वविमर्शनायतत्त्वानिर्णयायनभवति स्थायित्वेनैकनिष्ठंनभवतीति यद्वचनंभर्तुःसमेस्याद्यदिवीरभारः व्यवहारमेनंतत्त्वामर्शेनसहामनंतीति उरुगार्हमेधवितानविद्येत्यादिरूपंभवानाह अमु
ष्मिन्वचसिमेमनोभ्रमते अस्यवचनस्यार्थोयमेवनान्यइतिस्थिरस्थितिंनलभतेसाययथास्यात्तथाख्याहीतिभावः भ्रमतइत्यात्मनेपदप्रयोगेणसकृन्निगदितनिगदाभिप्रायापरिज्ञानेनात्मनोनुत्तमाविका
रित्वं तत्त्वोपदेष्टृज्ञानिसद्भावेतस्मात्त्वयोग्यंसविशेषंज्ञातव्यमन्यथानर्थःस्यादिति श्रोतृजनशिक्षार्थंचेतिसूचयति ४ भर्तुःसमेरयाद्यदिवीरभारइत्यादिनोच्यमानभरणादिकमंतर्यामिहरिनियत
मित्येवमुमुक्षुणास्मर्तव्यं एवंपरोभगवानित्युक्तेः यतोक्षरमंबरांतधृतेः यउत्रिधातुपृथिवीमुतद्यामेकोदाधारभुवनानिविश्वा आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीन्नान्यत्किंचनमिषत्सइमांल्लोकानसृजतेत्यादिनो

ख्यमानमूलकारणत्वंहरेरेव नहिमूलंविसृज्यान्यग्रहणंयुक्तिमत् अनवस्थानापातात्कथंतदितिशंकित्वाविपक्षेबाधकमाह अयंजनइति हेपार्थिवयदिमूलकारणाविवक्षानस्यात्तर्ह्ययंपृथिव्यामुत्पन्न त्वादत्रविद्यमानत्वाद्वापार्थिवोनामसोयंजन्यतइतिजनोदेहोदेहीवापृथिव्यामेवचलन्चलतीतिव्यवहारः कस्यहेतोःकुतोवर्तते प्रत्यक्षसिद्धंकथमपलपितुंशक्यतइतिचेत्तत्राह तस्यापीति तस्यजनस्या पिपादाद्यवांतराधाराःसंतीतियस्मात्तस्मादस्यापिप्रामाणिकत्वात्पृथिव्यामिवपादादिष्वपिचलतीतिकस्मान्नभवेन्नचासावस्ति तस्मान्मूलकारणमेकमंगीकर्तव्यंतदनंगीकारेसर्वस्यापलापःप्रसज्यते अ त्राधिशब्दउपर्युपर्यर्थवाचकःतथाह्यंघ्योरंघ्युपरिगुल्फौतयोरुपरिजंघेइत्येवंयोजना गुल्फौचजंघेचजानुनीचऊरूचमध्यंचउरश्चशिरोधराचअंसौचेतेतथा ५ दार्वीदारुमयीयस्यांशिबिकायांसौवीरराजेत्यपदेशःशब्दमात्रं नतुरंजनाद्राजेत्यर्थोयस्यसतथापिंडआस्ते यस्मिन्पंचभूतरचितेदेहलक्षणे पिंडेभवान्वर्ततेकथंभूतोभवान् रूढोबद्धमूलोनिजत्वेनाभिमानोदेहेयस्यसतथा अतएवसिंधुपुराजास्मीतिदुष्टोमदोस्तितेनांधश्चक्षूरहितः ६ एतत्फलमाह शोच्यानिति तानिमान्वाहकान्विष्ट्यानिगृह्णन्यस्त्वंनिरनुग्रहोसि मधुरवचनाद्यनुग्रहरहितोसीति यस्मात्तस्मादिहामुत्रचतवाधिरिविकः स्यादित्यन्वयः यथाशिबिकाभर्तृत्वंमदंतर्यामिमूलकारणनिष्ठंएवंजनस्यगोप्तास्मीतित्वयिकल्प्यमानंमूलगोप्तृत्वंचत्वदंतर्यामिहरिनिष्ठमित्यभिप्रेत्याह जनस्येति वृद्धसभासुविद्वत्समितिषु जनस्यगोप्तास्मीतिविकत्थमानोबहुभाषमाणोदुष्टोयंतत्त्वंनजानातीतिश्लाघ्योनभवतीत्यर्थः ७ नन्वेवंतर्हिपृथिव्यामूलाश्रयत्वमापन्न तथाहि यदिमूलाश्रयविवक्षानस्यात्तर्हिपृथिव्यांचलतीतिव्यवहारोनस्यान्नच तथा तस्मात्पृथिव्यामूलाश्रयत्वंविष्णुविवक्षायामसंगतंचेत्याशंकांशाखाचंद्रन्यायेनोक्तामितिपरिहरति यदीति उत्पत्तिस्थित्योःपृथिव्यांदर्शनात्तस्याःमूलकारणत्वमित्यतोवाह यदीति यदिचरा

अंसेधिदार्वीशिबिकाचयस्यांसौवीरराजेत्यपदेशआस्ते ॥ यस्मिन्भवान्रूढनिजाभिमानोराजास्मिसिंधुष्वितिदुर्मदांधः ६ शोच्यानिमांस्तानधिकस्तवाधिविष्ट्यानिगृह्णन्निरनुग्रहोसि ॥ जनस्यगोप्तेतिविकत्थमानोनशोभसेवृद्धसभासुदुष्टः ७ यदिक्षितावेव चराचरस्यविदामनिष्ठांप्रभवंचनित्यम् ॥ तन्नामतोन्यद्व्यवहारमात्रंनिरूप्यतांसत्क्रिययानुमेयम् ८ एवंनिरुक्तंक्षितिशब्दवृत्तमसन्निधानंपरमाणवोये ॥ अविद्ययामनसाकल्पितास्तेयेषांसमूहेनकृतोविशेषः ॥ ९॥

चरस्यक्षितावेवनिष्ठांस्थितिंततएवप्रभवमुत्पत्तिंचविदामविद्मःअविद्वद्रूढ्येतिशेषः तथाप्यालोचने तन्नामतः प्रसिद्धक्षितिनाम्नोन्यद्व्यवहारमात्रंक्षितिशब्दव्यवहारयोग्यं सत्क्रिययाअबाधितार्थक्रियया क्षिनिवासगत्योरितिधातोः निवसत्यस्यामितिगच्छत्यस्यामितिनिवासगत्योरप्रतिहताश्रयभूतंयत्तदनुमेयंक्षितिशब्दमुख्यार्थमितिनिरूप्यतामित्यन्वयः यःपृथिव्यांतिष्ठन्पृथिव्यांअतरइतिश्रुतेः क्षितिशब्दमुख्यार्थोहरिरन्यस्याःपृथिव्यास्तन्नियतत्वेनतच्छब्दवाच्यत्वंतदधीनत्वादर्थवदितिसूत्रादिविसंचिंतनीयमित्यर्थः प्रथितत्वात्पृथुत्वाद्वापृथिवीतिपृथिवीशब्दवाच्यत्वंमुख्यहरेरेवेति पृथिव्यांचलतीत्युक्तं नतुपृथिव्यामुख्याश्रयत्वविवक्षया अंघ्याद्याश्रयत्वनिरासायचेत्यतोनासंगतदोषोपीति उत्पत्तिस्थितीइंद्रजालवन्नयादृच्छिक्यौ किंतु प्रवाहरूपेणसदातनेइत्यतोनित्यामिति ८ फलितमाह एवमिति यथाप्रथितत्वयोगेनपृथिवीशब्दवाच्यत्वंहरौनिर्णीयते एवमाश्रयत्वात्क्षितिशब्दवृत्तंक्षितिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमपिनिरुक्तंनिर्णीतं हरावितिशेषः क्षितिशब्दरूपंनिर्वचनेनमुख्यंहरावेवदर्शितमितिवा प्रत्यक्षस्यक्षितेराश्रयत्वापलापेबाधकंकिमित्याशंक्य परमाणुमात्रायाःपृथिव्याआधारत्वानुपपत्तिरेवबाधिकेत्यभिप्रेत्याह असन्निधानमिति येपरमाणवः पार्थिवाइतिशेषः । येषांपार्थिवानांपरमाणूनांसमूहेनपुंजेनविशेषःपृथिवीलक्षणःपदार्थश्चकृतःतेपरमाणवश्चराचरस्याश्रयाइत्यसन्निधानदूरे ननूक्तस्यचोद्यस्यपरिहारःकथमागतइतितत्राह अविद्ययेति अविद्ययाऽज्ञानेनमनसामनोरथेनाधारत्वेनकल्पिताः नतुमुख्याधाराइतिशेषः किमेकैकेपरमाणवश्चराचरस्याधाराउतमिलिताइत्युभयोरपीदमेवोत्तरमसन्निधानमिति येपार्थिवाःपरमाणवः तेपानिधानंनिरतांस्वातंत्र्येणधानंधारणमसदनुपपन्नं येषांसमूहेनाविशेषःकृतस्तेषाचासन्निधानंसामर्थ्यंनास्ति ईश्वरनियतप्रकृतिमंतरेणेतिशेषः तत्कुतइत्यतउक्तंअविद्ययेति मनसेश्वरेच्छाविशिष्टेनतदतःकरणेनानियतयाअविद्यया

प्रकृत्यातेपरमाणवआधारत्वेनकल्पिताः नतुस्वतंत्राइतिवा येषांपरमाणूनां द्व्यणुकादिसमूहेनेतिकाणादाः पुंजेनेतिबौद्धाः आविद्ययाकल्पितायेपरमाणवस्तेषांसमूहेनेतिमायावादिनः तेषांसर्वेषांपक्षेपितेषांपरमाणूनांचराचरधारणमसन्निधानेदूरीभूतमितिभावइतिवा ९ ननुक्षित्यादिशब्दानांमुख्यार्थोद्धरेश्चराचरस्योत्पत्त्यवस्थानेयदिस्यातां तर्हिजगत्यांजगत्पृथिवीवाइदसर्वमित्या दिश्रुतेः प्रकृत्यादिवाच्याभावेनाप्रामाण्यमापन्नमितितत्राह एवमिति असत्कारणंसत्कार्यं वाय्वाकाशौवा पृथिव्यप्तेजांसिवा जीवंचैतन्यविशिष्टवस्तु अजीवमन्यदस्वतंत्रंजडमितियावत् अन्यन्नि थोविष्णोश्चभिन्नमेवविधंजगद्यथाहरिणाकृतंधृतंचैवमजयाभगवन्नियतया प्रकृत्योद्वितीयकारणंधारणंचकृतमवेहीत्यन्वयः अत्रायमाशयः राजादीनांगोप्तृत्वेपरमाणुमात्रायाभूमेराश्रयकारणत्वेचयोव्यव हारः सउपचारोयतोराजादीनांआश्रयोजनिकर्ताचब्रह्मातस्यप्रकृतिस्तस्याः श्रीनारायणोनान्याधारोतःसर्वाधारत्वादिकंमुख्यत.सर्वशब्दवाच्यत्वंचतस्यैव तदनुग्रहलेशेनप्रकृत्यादीनांतत्तत्कार्यकरत्वं तत्तच्छब्दवाच्यत्व शिरआद्यवयवाधारत्ववदाधारत्वंचामुख्यमिति एतदभिप्रायेणद्रव्यादिनान्येत्युक्तंचित्प्रकृतेर्द्रव्याद्यभिमानित्वेनान्यस्याःतदात्मत्वेनेतिशेषः राजागोप्ताश्रयोभूमिःकाणचेतिलौकिकः व्यवहारोनतत्सत्यंतयोर्ब्रह्माश्रयोविभुः गोप्ताचतस्यप्रकृतिस्तस्याविष्णुःस्वयंप्रभुः तवगोप्त्रीतुपृथिवीनत्वंगोप्ताक्षितेःस्मृतः अतःसर्वाश्रयश्चैवगोप्ताचहरिरीश्वरः सर्वशब्दाभिधेयश्चशब्दवृत्तेश्चकारण सर्वांतरःसर्वबहिरेकएवजनार्दनः शिरसोधारतायद्वद्ग्रीवायास्तद्वदेवतु आश्रयत्वंचगोप्तृत्वमन्येषामुपचारतइत्येतद्वाक्यमस्मिन्नुक्तार्थेजागर्ति अतइदमेवश्रद्धेयंनान्यत्स्वकपोलकल्पितमितिज्ञायते १० ननुहंतप्रकृत्यादिसर्वंजगत्प्रवर्तकस्यहरेःस्वरूपंकीदृशं येनतदंतःपातितस्यापिनतन्मलालेपइतितत्राह ज्ञानमिति ज्ञानमनंतंब्रह्मेतिश्रुतेर्गुणगुणिनोरभेदाभिप्रायेणगुणव्यपदेशः वृत्तिज्ञानवद्विषयोपर क्तंनेत्याह विशुद्धमिति विशुद्धंविषयसंसर्गोपितत्कृतदोषलेशस्पर्शोनास्तीत्यर्थः असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेः विशुद्धस्यापिकेनचित्पारदद्रववद्बाधःकिंनस्यादितिनेत्याह परमार्थमिति परमार्थंउत्तमार्थंअबा

एवंकृशंस्थूलमणुर्बृहद्यदसच्चसज्जीवमजीवमन्यत् ॥ द्रव्यस्वभावाशयकालकर्मनाम्नाजयावेहिकृतंद्वितीयम् १० ज्ञानंविशुद्धंपरमार्थमेकमनंतरंनबाहि ब्रह्मसत्यम् ॥ प्रत्यक्प्रशांतंभगवच्छब्दवाच्यंयद्वासुदेवंकवयोवदंति ११ ॥

धितंवस्त्वित्यर्थः वस्तुहेतुनिवृत्तिष्वित्यभिधानात् तादृशमन्यदस्तीतिनेत्याह एकमिति एकं आत्मा वाइदमेकएवाग्रआसीदितिश्रुतेः लोकेसाम्याधिक्यदर्शनात्कथमस्यतदभावइति नेत्याह अनंतरमिति अंतःस्थित्वाप्रेरकोनास्तीत्यनंतरं अंतरभावे बहिःकिंनस्यादितिनेत्याह नबहिरिति बाहिर पिप्रेरकोनेति घटादिवत्परिच्छिन्नंनेत्यतोवाह अनंतरंनबाहिरितिपस्मादंतर्बहिश्चनास्तीति अंतर्बहिश्चतत्सर्वंव्याप्यनारायणःस्थितइतिश्रुतेः अणोरणीयान्महतोमहीयानितिच किमस्यसंज्ञेत्यतउक्तं ब्रह्मेति कस्माचस्यांतर्बहिर्नास्तीत्यतोवाह ब्रह्मेति ब्रह्मपूर्णंनिरुपमचारितामितिशेषः किमेकएवगुणइति नेत्याह सत्यमिति सत्यंसाधुसुखादिगुणयुक्तं किमिदंचतुर्मुखाख्यमितिनेत्यतोवाह सत्यमिति सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिश्रुतेः मुख्यंब्रह्मेत्यर्थः गुणानांसाम्येपिज्ञानानंदयोर्लोकापेक्षयाप्राधान्यज्ञापनायावताराणांरामकृष्णयोरिवेत्यतोवाह सत्यमिति उत्कृष्टानंदज्ञानं सच्छब्दउत्तमं ब्रूयादातिवेवदेत् यतिज्ञानंसमुद्दिष्टंपूर्णानंददृशिस्ततइतिवचनात् एतद्वस्तुकुत्रसादितितत्राह प्रत्यगिति जीवस्यहृद्यभिमुखंबिंबरूपमितियावत् रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवेतिश्रुतेः क्रुद्धस्वभावंनेत्याहप्र शांतमिति प्रशांतनिस्तरंगस्तिमितसमुद्रकल्पं निष्कलंनिष्क्रियंशांतमितिश्रुतेः किमस्माकंकार्यमित्यत्राह भगवच्छब्दवाच्यमिति अस्माकंपूज्यइतिशब्देनोच्यते अत्रभवान् भगवानितिशब्दोवृद्धेःप्रयुज्यते अत्रभवान्पूज्यइतिहलायुधः नन्वस्यशब्दस्यतापसमात्रेपिप्रयोगदर्शनात्कथंनिर्णयइतितत्राह यदिति कवयोयद्भगवच्छब्दवाच्यंवस्तुक्रीडित्वासर्वत्रवसनाद्वासुदेवनामगृणंतितज्ज्ञानादिगुणपूर्णंब्रह्मप्रकृ त्यादिभेरकंजानीहीतिवाक्यशेषः उक्तानामनुक्तानांसर्वेषांगुणानांकवलीकरणेनेतिवाभगवच्छब्दवाच्यंतत्प्रतिपादनार्थंवासुदेवपदंवेतिबलज्ञानानंदादयोगृह्यंते अस्वितिशत्रुनिरासपटीयोवीर्यंशौर्योदार्यादयो

देवेविक्रीडाविजिगीषाकांत्यादयः एतेयत्रप्रत्येकंपूर्णतयान्योन्याविरुद्धतयाचविहृत्यवसंति तद्वासुदेवसंज्ञंवदंतीतिसमुदायार्थइतिवा अज्ञानामपिबुद्धयवताराथंवसुदेवपुत्रत्वाद्वासुदेवमित्युक्तामितिवा ११ एतादृशवस्तुज्ञानप्रापकःकोंतरंगोपायइत्याशंक्यवैराग्यरसायनसेवयाप्रवृद्धबलाभक्तिरेव साचसुदृढातिविशदामहत्सेवामंतरेणनस्यात्तपआदयस्तदुपादिष्टाएवतस्यानिदानभूतास्तदर्थतत्सेवैवा वश्यंभाविनीत्यभिप्रेत्याह रहूगणेति यातिरत्रज्ञानंगतिंचवक्ति विद्ययाशास्त्रविषययाकेवलया निर्वसनंसन्यासः छंदसाब्रह्मयज्ञेनजलाग्निसूर्यैःसेवितैरितिशेषः नायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमे धयानबहुनाश्रुतेनेत्यादिश्रुतेः १२ यत्रयेषांमहतांसकाशेप्रस्तूयतेप्रसज्जते प्रकर्षेणस्तूयतेवा ग्राम्यकथाविघात.विषयवार्ताप्रसंगनाशनः सेवाफलमाह निषेव्यमाणइति भक्तिशाणोल्लीढा सतीमतिरुच्यतेयच्छ तिरत्रभक्तिनिशितज्ञानंदत्वासंसारोपरमंकरोतीत्युभयार्थः ॥ १३ ॥ इदानींभरतःस्वोक्तार्थीप्रजननायकुत्रत्यइतिचोद्यपरिहारायचस्वरूपंस्वचरितंचवक्ति अहंपुरेति दृष्टेषुरा जादिविभवेषु श्रुतेषुस्वर्गादिविषयेषु सगबंधःस्नेहबंधःदृष्टश्रुतसंगबंधः सविमुक्तोयेनसतथा हतार्थः नष्टपुरुषार्थलक्षणप्रयोजनः १४ यापूर्वजन्मनिकृष्णार्चनजातासामानोजहातिनत्यजति अधुना पिवर्ततइत्यर्थः अवधूतोज्ञातलिंगःदुःसंगात्संसारोभवतीतिशंकयाभियावधूतःकंपितःहृदयसाररहितइत्यर्थइतिवा १५ उपसंहरति तस्मादिति तस्माद्भगवतःपूजैतादृशफलातस्मान्नरःपुरुषः

रहूगणैतत्तपसानयातिनविद्ययानिर्वसनाद्गृहाद्वा ॥ नछंदसानैतजलाग्निसूर्यैर्विनामहत्पादरजोभिषेकम् १२ यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादःप्रस्तूयतेग्राम्यक थाविघातः ॥ निषेव्यमाणोनुदिनंमुमुक्षोर्मतिंसतींयच्छतिवासुदेवे १३ अहंपुराभरतोनामराजाविमुक्तदृष्टश्रुतसंगबंधः ॥ आराधनंभगवतईहमानोमृगो भवंमृगसंगाद्धतार्थः १४ सामांस्मृतिर्मृगदेहेपिवीरकृष्णार्चनप्रभवानोजहाति ॥ अथोअहंजनसंगादसंगोविशंकमानोविवृतश्चरामि १५ तस्मान्नरोऽसंगसु संगजातज्ञानासिनैवेहविवृक्णमोहः ॥ हरिंतदीहाकथनश्रुताभ्यांलब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः १६ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेद्वादशोध्यायः १२ ब्रा ह्मणउवाच ॥ दुरत्ययेध्वन्यजयानिवेशितोरजस्तमःसत्वविभक्तकर्मदृक् ॥ सएषसार्थोर्थपरःपरिभ्रमन्भवाटवींयातिनशर्मविंदति १ यस्यामिमेषण्नरदे वदस्यवःस्वार्थंविलुंपंतिकुनायकंबलात् ॥ गोमायवोयत्रहरंतिसार्थिकंप्रमत्तमाविश्ययथोरणंवृकाः २

संसारमतीत्याध्वनः संसारमार्गस्यअतिपारंतीरांतरीभूतंहरिंयातीत्यन्वयः केनसाधनेनअसंगानांदुष्टसंगरहितानांसतांसुष्ठुसंगेनसेवालक्षणेनज्ञानेनज्ञानाख्यासिपत्रिकयाविवृक्णश्छिन्नःसंगः स्वर्गादिफलस्नेहोयस्यसतथा । तस्यहरेरीहानांचरितानांकथनेनश्रवणेनचलब्धास्मृतिर्यस्यसतथा ससाराध्वनःपारंविष्णोर्लोकमतियातिअतिक्रम्ययातीत्यर्थोनुपपन्नःहरिमित्यस्यान्वयानुपपत्तेःअतोऽ संगतोऽयमर्थइति १६ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेविजय०द्वादशोध्यायः ११ अस्मिन्नध्यायेसंसारविरक्तस्यहरौसुदृढाभक्तिःस्यात्तयातदपरोक्षज्ञानंजायते तेनस्वयोग्यामुक्तिःस्यादित्यतःसंसारस्यहेय त्वज्ञानेनतत्रविरक्तिस्तदर्थंतत्स्वरूपंनिरूपयति दुरत्ययइत्यादिना दुरत्ययेहरिकटाक्षमंतरेणात्येतुमशक्येअजयाप्रकृत्यारजस्तमःसत्वगुणैःविभक्तानियानिकर्माणितानिपश्यतिममाहमित्यभिमन्यतेइति रजस्तमःसत्वविभक्तकर्मदृक्सार्थः परिषज्जनःवणिक्सार्थवदर्थपरःस्वप्रयोजनाभिनिविष्टबुद्धिःभवाटवींब्रह्मादिस्तंबपर्यंतं संसारवनंयाति तत्रशर्मस्वाभिप्रेतसुखंनलभतइत्यन्वयः १ स्वार्थालाभेनि मित्तमाह यस्यामिति षड्दस्यवः श्रोत्रादिज्ञानेंद्रियाणिमनश्चेति स्वार्थंपुण्यलक्षणंविलुंपंति विषयोपभोगद्वारेणापहरंति कुत्सितःकामादिनायकोयस्मिन्सतथा अंतःशत्रूनुक्त्वाबाह्यानाह गोमायवइ ति गोमायवइतिलुप्तोपमा सृगालसदृशाःपुत्रकलत्रादयः सार्थिकंसंपद्युक्तंकलभाषणादिनामनआविश्य उरणमजां २

वारुधामहत्या गुल्मान्यणूनिअंकुरादीनि समृद्धवीरुत्तृणगुल्मवदपरिपक्ककामबीजःश्रौतस्मार्तकर्मभिर्गह्वरेगृहस्थाश्रमेवर्तमानः कठोरमशकदंशकल्पैराजभटतस्कारादिभिरुपद्रुतोबाधितः अपहृताहिर ण्यशाल्यादिकः कचित्संसारस्थानेगंधर्वैःकर्मभिर्निर्मितपुरंमनुष्याद्यन्यतमंशरीरंदृष्ट्वाऽऽविश्यचकर्मभुंक्तेइत्यर्थः अस्थिरत्वात्प्रसिद्धगंधर्वपुरसाम्यं असुहरःप्राणहरः उल्मुकग्रहःउल्मुकापिशाचःतत्स दृशशब्दादिर्विषयंपश्यतीतिशेषः ३ निवासतोन्यत्रयत्यस्मिन्द्रविणेआत्मबुद्धिर्यस्यसतथाततस्ततस्तत्रतत्रधावतिधावनमेवावशिष्यते नतुकाचित्कार्यसिद्धिरित्यर्थः अत्रक्वचिच्छब्दाअनवस्थान वाचकाइति । वात्योत्थितपांसुधूम्राःमंडलवायुसदृशस्त्रीनिमित्तरागादिलक्षणपांसुभिश्छन्नाः दिशंतिस्वाभिमतंप्रयच्छंतीतिदिशःसूर्यादिदेवताः रजस्वलाक्षः अविवेकविज्ञानः ४ अतिगहनवनवासि न्योझिल्ल्यःकीटविशेषाः तेषांशब्दाएवदृश्यंतेनस्वरूपंदृश्यतइत्यदृश्यानांझिल्लीनांस्वनवद्दुःसहराजचोरादिनिष्ठुरशब्दैःपूरितकर्णमूलः उलूकिवाग्भिःदुर्जनतर्जनैःव्यथितांतरात्मापरिखिन्नहृदयः कदा चित्क्षुधार्दितःविषयतृष्णयाक्लिष्टःअपुण्यवृक्षान्कारस्करादिवृक्षवद्दृष्टादृष्टफलशून्यपाखंडाश्रमान्मरीचितोयानि मरीच्युदकसदृशशब्दादीन् ५ वितोयाअधरामृतशून्याःसरितःपुंश्चलीः परस्परं खादयतेस्वीकरोति पितृधनंपुत्रोलभतेपुत्रधनंपिताच श्ववत्भ्रात्रादिजनोन्योन्यंशाब्दंकुरुतेधनविषयइतिवा निरन्नोशनवसनादिपरिकरशून्यः दुनोतीतिदावंप्रयोजकशून्यंवनसमंगृहं शोकाग्निना

प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरेकठोरदंशैर्मशकैरुपद्रुतः ॥ क्वचित्तुगंधर्वपुरंप्रविश्यक्वचित्क्वचिच्चासुहरोल्मुकंग्रहम् ३ निवासतोयद्रविणात्मबुद्धिस्ततस्ततो धावतिभोअटव्याम् ॥ क्वचिच्चवात्योत्थितपांसुधूम्रादिशोनजानातिरजस्वलाक्षः ४ अदृश्यझिल्लीस्वनकर्णमूलउलूकवाग्भिर्व्यथितांतरात्मा ॥ अपु ण्यवृक्षाञ्छ्रयतेक्षुधार्दितोमरीचितोयान्यभिधावतिक्वचित् ५ क्वचिद्वितोयाःसरितोभियातिपरस्परंखादयतेनिरन्नः ॥ आसाद्यदावंक्वचिदग्नितप्तोनिर्वि द्यतेक्वचयक्षैर्हृतासुः ६ परैर्हृतस्वःक्वचनिर्विण्णचित्तःशोचन्विमुह्यन्नुपयातिकश्मलम् ॥ क्वचिच्चगंधर्वपुरंप्रविष्टःप्रमोदतेनिर्वृतवन्मुहूर्तम् ७ चलन्क्वचित्कं टकशर्करांघ्रिर्नगारुरुक्षुर्विमनाइवास्ते ॥ पदेपदेभ्यंतरवह्निनार्दितःकौटुंबिकःक्रुध्यतिवैजनाय ८ क्वचिन्निगीर्णोऽजगराहिनाजनोनावैतिकिंचिद्विपिनेऽ पविद्धः ॥ दष्टःस्मशेतेक्वचदंदशूकैरंधोंधकूपेपतितस्तमिस्रे ९

संतप्तःयक्षग्रहवत्प्रबलराजामात्यादिभिर्हृतासुःअपहृतबहिःप्राणाख्यहिरण्यः तदुक्तंकौर्मे हिरण्यंहिमनुष्यस्यप्राणाह्येतेबहिश्चराइति ६ क्वचसंसारेपरस्वापहारपटुभिर्ग्रामाधिपतिभिःहृतस्वःअपहृतद्र व्यः तेनविरक्तबुद्धिः देशत्यागकृतमनाःशोकमोहाभ्यांकश्मलंकष्टावस्थांयाति क्वापिकर्मविशेषात्गंधर्वपुरंस्वर्गादिलक्षणलोकमाप्तोयावत्प्रारब्धसमाप्तिःसुखमनुभवति पतनभयान्निर्वृतवदित्यु क्तं आकस्मिकपितृपितामहादिसंयोगंवा ७ कंटकशर्करांघ्रिःकंटकादिलग्नपादइवाशक्यगंतव्यकर्ममार्गः कंटकादियुक्तमार्गगतिशीलइवदुःसहकर्ममार्गोवा अंघ्रिरत्रगत्यर्थः क्वचिन्नगवत्दुर्गान्वृत्तिमार्गान्आरुरुक्षुरशक्तःसन्नष्टमनाइवतिष्ठति अत्युच्छ्रितारोहाशक्यपर्वतसदृशवेदविहितानेककर्मसंपादनेच्छुस्तदशक्तइववा अभ्यंतरवह्निनाजाठराग्निना ८ अजगराहिना अजगरःशयुरित्य भिधानान्निद्राशीलोमहासर्पः तद्वन्निद्रयाकाललक्षणेनवा पिनोतेर्गतिकर्मणोऽप्युपपदायाविपरीतार्थायाः ज्ञानोपरतिलक्षणारात्रिरित्यर्थः तत्रापविद्धः तिरश्चीनागतशराविद्धइवदुःखितोदंदशूकैः पुनःपुनरुपद्रवशीलैरसज्जनैर्दष्टोधिक्षिप्तोंधोविवेकशून्योंधकूपसमानयोनिविशेषेतामिस्रेनरकवत्दुःखरूपे ९

परवनितासंगेनक्षुद्ररसानल्पानंदान्विचिन्वन्नन्वेषणंकुर्वंस्तन्माक्षिकाभिस्तासांवनितानांसमानशीलैरन्योन्यवनितालोलैःस्वामिभिर्व्यथितस्ताडितोविमानोविगताभिमानस्तत्रापि परस्त्रीविषयेपिकृ
त्स्वामिवंचनायासेनप्रतिलब्धंस्त्रीधनादिअन्येराजानोबलात्विलुंपंतिअपहरंति अथततःतेभ्यः अन्येउपपतयस्तंस्त्रीजनंअपहरंतीत्येवमनवस्थाविषयसुखस्य क्षुधंरांतीतिक्षुद्राः अल्पत्वेनोति
तान्क्षुद्ररसानन्नलक्षणान्विचिन्वंस्तन्माक्षिकाभिस्तदन्नदातृभिरदानेनदुःखितोविमानोऽनाश्रयोभवति तत्रक्वचित्कालांतरेअत्यायासेनप्रतिनिधिनास्वाम्युक्तकर्मकरणलक्षणेनलब्धान्निष्पन्नमन्येऽन्नव
णोयाचकाविद्याबलादपहरंति तेभ्योयाचकेभ्योन्येततोप्यधिकविद्याबलेनमहामार्गेक्षतविप्रभोजनमपहृत्यभुंजतइतिधर्मभोजनस्यासिद्धिः अथशब्दःआश्चर्यार्थेइतिवा १० प्रतिक्रियांपरिहारं
रणाचभावेनेतिशेषः विपणन्क्रयविक्रयलक्षणंव्यवहारंकुर्वन्यत्किंचिदपिविक्रेयंरसलक्षणादिकमपि ऋच्छतिप्राप्नोति ११ तस्मिन्व्यवहारेक्षीणधनःनष्टमौल्यःयावच्चदादरिद्रःपरप्रार्थयते तदापरा
स्मादप्रतिलब्धकामः प्रतिग्रहादिधर्मेणाप्राप्ताभीष्टधनः पारक्यदृष्टिःपरकीयद्रव्यस्वीकारेच्छुश्चौर्येणेतिशेषः अवमानंबंधनताडनादिकं १२ लतावत्कोमलभुजाश्रय.अव्यक्तपदअव्यक्तस्यप्रकृतिस
स्त्रीजनस्यपदंस्थानंप्रसज्जतिप्रकर्षेणसक्तोभवति द्विजस्यकुलेजातोपीतिशेषः तदाश्रयइतिहेतुगर्भविशेषणं स्त्रीजनाश्रयत्वादिति प्रभवतिमनसिविवेकोविदुषामपिशास्त्रसंभवस्तावत् निपततिन

कर्हिस्मा चित्क्षुद्ररसान्विचिन्वंस्तन्मक्षिकाभिर्मथितोविमानः ॥ तत्रापिकृच्छ्रात्प्रतिलब्धमन्येबलाद्विलुंपंत्यथंततोऽन्ये १० क्वचिच्चशीतातपवातवर्षप्र

क्रियांकर्तुमनीशआस्ते ॥ क्वचिन्मिथोविपणन्यच्चकिंचिद्विद्वेषमृच्छत्युतवित्तशाठ्यात् ११ क्वचित्क्वचित्क्षीणधनस्तुतस्मिन्शय्यासनस्थानविहारहीनः

यावत्परादप्रतिलब्धकामःपारक्यदृष्टिर्लभतेऽवमानम् १२ प्रसंज्जतिक्वापिलताभुजाश्रयस्तदाश्रयाव्यक्तपदद्विजस्पृह ॥ क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रतस्त्रसन्

सख्यंविधत्तेबककंकगृध्रैः १३ तैर्वंचितोहंसकुलंसमाविशन्नरोचयन्शीलमुपैतिवानरम् ॥ तज्जातिरासेनसुनिर्वृतेंद्रियःपरस्परान्वीक्षणविस्मृतावधिः १

द्रुमेषुरंस्यन्सुतदारवत्सलोव्यवायदीनोविवशश्चरन्वने ॥ क्वचित्प्रमादाद्गिरिकंदरेपतन्वल्लींगृहीत्वागजभीतआस्थितः १५

शिखायावन्नेंदीवराक्षाणामितिप्रसिद्धिंहशब्देनाह हरिचक्रतःकालचक्रात् त्रसन्बिभ्यत् बकभक्षणेकाकिलौल्येगृध्रअभिकांक्षायांबकवदिक्षुदंडादिभक्षणशीलविघ्नेश्वरदेवतया कंकवन्मैथुनलोलचित्तय
देवतयारुधिरासवाकांक्षारतभद्रकालीदेवतयाचसेवालक्षणंसख्यं १३ वंचितोविपुलदंडःअभीष्टफलाभावादितिशेषः हंसकुलंब्राह्मणकुलंसंन्यासाश्रमंवा हंसानांशीलमुपनयनादिसंस्कारंत्रिषवणस्नाना
द्यादिकंवानरोचयन्पथ्यंनेदामितिमन्वानोवानरः वानेनहिंसयारमतइतिशूद्रस्वभावंहिंसालक्षणंवाने नरमतइतिगमनागमनलक्षणंसेवांवाशूद्रवत्सेवावृत्तिमुपजीव्यवर्ततइत्यर्थः तज्जातिरासेनशूद्रजा
डारसेनसुष्ठुनिर्वृतानिप्रीतानींद्रियाणि यस्यसतथापरस्परान्वीक्षणविस्मृतावधिःस्त्रीपुरुषयोरन्योन्यमुखनिरीक्षणेनविस्मृतविहितकालमर्यादः १४ द्रुमेष्वैहिकफलभोगयोग्यलक्षणेषुगृहेषुरंस्यन्रा
न्सुतदारेषुस्निग्धोव्यवायेनमैथुनक्रियायादीनः शोच्यादशामापन्नोतएवविवशोवनेसंसाराख्येचरन्भवति ततःकदाचित्प्रमादाद्भगवत्तत्त्वापरिज्ञानाद्गिरिकंदरवद्भयंकरनरकेपतन्वल्लींजन्मांतरो
तपुण्यकर्मलक्षणंपाशमवलंब्य गजभीतोभयंकरमृत्युभीतोपि १६

---

१ लताभुजाः लतानांशाखाः तदाश्रयः । द्विजस्यपक्षिसमूहस्ययत् अव्यक्तपदंकलभाषितं । तदाश्रयः तत्रैवासक्तचित्तः । प्रसज्जतिप्रकर्षेणासक्तोभवतीतिवणिक्पक्षेयोज्यं ॥ दार्ष्टांतिकेतु लतावत्कोम
स्त्रियोयौभुजौतदाश्रयः ताभ्यामालिंगितः द्विजस्यलताश्रितपक्षितुल्यस्यस्त्र्याश्रितापत्यादेः यदव्यक्तंपदंकलभाषितंतदाश्रयः प्रकर्षेणसज्जतिइति ॥

ततःआपदःकथंचिन्मुक्तोभूत्वाश्रद्दधानःसार्थंसदाचारोपेतवर्णाश्रमंस्थानंप्रविशति संसाराध्वनिप्रवेशस्यप्रधानकारणमिदमेवेत्याह अध्वनीति १६ अजा कथंकारमज्ञानमुत्पादयतीतितत्राह अ न्योन्येति अन्योन्यवित्तव्यतिषंगःपरस्परद्रव्यदानादानसंबंधस्तेनवृद्धोवैरानुबंधःवैरपरंपरायस्यसतथा मिथोधिवहन्कुटुंबपोषणंकुर्वन् अध्वनिविहरन्क्रीडन्नुरुणाकृच्छ्रेणाप्राप्तंयद्वित्तंतस्यबाधोपस र्गैर्नाशलक्षणोपद्रवैर्विपन्नोविपत्तिंगतः १७ सएवंविधस्तत्रतत्रमनुष्यादिजन्मनि तांस्तान्विपन्नान्मृतानापदंगतान्वा पित्रादीन्स्वदेहान्वा विहायजातजातमभिनवंपरिगृह्यआवर्ततइत्यन्वयः फलितमाह नकश्चिदिति हेवीर संसाराध्वनःपारं युज्यतेनेनेतियोगोहरिस्तंनोपैतीत्यन्वयः अत्रकरतलामलकवदपरोक्षीकृतश्रीनारायणस्वरूपत्वाद्भरतस्येदृशंज्ञानंयुक्तं तदुक्तं ऋतेहैहपदेन्मार्दः नानुर्षभस्येहकःसमः यस्योपदेशात्सिध्वीशोददर्शकपिलंप्रभुमित्यतोनात्रशंकाकार्येति १८ सोध्वनःपरमाप्नोति योगीपरंस्थानमुपैतिचाद्यमित्यादेः कश्चिदध्वनःपारंनोपैतिइतिसर्वनिषेधःकथंयुक्ति मानित्याशंक्यभक्तिहीनपुरुषविषयंमयोक्तमतोन्यत्तद्विषयं । नायंदिग्जयवत्साध्यइतिभावेनाह मनस्विनइति मनस्विनोनलब्धबुद्धयोराजानः निर्जितदिग्गजेंद्राइत्यनेनानलब्धबुद्धित्वंस्पष्टयति किम नेनेतितत्राह ममेति भुविभूमिविषयेममेयंमहीतिदुराग्रहग्राहग्रस्तबुद्धित्वेनमिथोबद्धवैराअतएवमृधेशयीरन्शत्रुशरशीर्णशरीराः पंचत्वमेवांचंतिनतुमहामुंचंतीत्यर्थः एतेतन्नव्रजंतिचेत्कोव्रजतीतित

ततःकथंचित्प्रतिमुक्तआपदःपुनश्चसार्थंप्रविशत्यरिंदम ॥ अध्वन्यमुष्मिन्नजयानिवेशितोभ्रमन्जनोद्यापिनवेदकश्चन १६ अन्योन्यवित्तव्यतिषंगवृद्धवै रानुबंधोविवहन्मिथश्च ॥ अध्वन्यमुष्मिन्नुरुकृच्छ्रवित्तबाधोपसर्गैर्विहरन्विपन्नः १७ तांस्तान्विपन्नान्सहितत्रतत्रविहायजातंपरिगृह्यसार्थः ॥ आवर्त तेद्यापिनकश्चिदत्रवीराध्वनःपारमुपैतियोगम् १८ मनस्विनोनिर्जितदिग्गजेंद्राममेतिसर्वेभुविबद्धवैराः ॥ मृधेशयीरन्नतुतद्व्रजंतियन्न्यस्तदंडोगतवैरोभि याति १९ रहूगणत्वमपिह्यध्वनोस्यसंन्यस्तदंडःकृतभूतमैत्रः ॥ असज्जितात्माहरिसेवयाशितज्ञानासिमादायतरातिपारम् २० ॥ राजोवाच ॥ अ होनृजन्माखिलजन्मशोभनंकिंजन्मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन् ॥ नयद्धृषीकेशयशःकृतात्मनांमहात्मनांवःप्रचुरःसमागमः २१ नह्यद्भुतंत्वच्चरणाब्जरेणुभि र्हतांहसोभक्तिरधोक्षजेमला ॥ मौहूर्तिकाद्यस्यसमागमाच्चमेदुस्तर्कमूलोपहतोऽविवेकः २२

त्राह यन्न्यस्तदंडइति न्यस्तदंडोवागादिनिमित्तहिंसारहितोगतवैरःयोग्यतानुसारेणानिरस्तभूतवैरः पुरुषोहरेर्यत्पदमभियातितदित्यन्वयः १९ एवमुपवर्णितसंसारतरून्मूलनप्रभुकरांमतिनयंतव्यं यतोभगवत्सेवानिशितज्ञानासिमाददानस्यतवसुशकमित्याह रहूगणेति रहत्यागेगणसंख्यानइति संसाररहयन्गणोज्ञानंयस्यसतथातस्यसंबुद्धिःहेरहूगणेति वहप्रापणइत्यस्मादुत्पन्नवाहिशब्दव द्यंशब्दः संसारातिक्रांतपारंहरिमुद्दिश्यसंसारनदींतरेत्यन्वयः लेड्डापतातिकुंडृणाच्चेतिवदुपपत्तेःपूर्वोक्तैवयोजना २० सर्वेष्वपिजन्मसुनृजन्मैवश्रेयःसाधनमन्यानिभोगनिमित्तानीत्यभिप्रेत्याह अ होइति ननुसर्वस्मात्स्वर्गेजननंशोभनंनांकितत्राह किंजन्मभिरिति कंगुणंनिरीक्ष्याक्षिप्यतइतितत्राह अमुष्मिन्निति अमुष्मिन्स्वर्गेहृषीकेशस्ययशसाकृतःशिक्षितःआत्मांतःकरणंयेषांतेतथा तेषांमहात्मनांवोयुष्माकंसंगमोनप्रचुरइतियस्मात्तस्मात् २१ नन्वस्मत्समागमेनतवकिंफलमभूदितितत्राह नहीति मेअधोक्षजेऽमलाभक्तिरभूदित्येतदद्भुतंनहीत्यन्वयः हिशब्देनानुभविकार्थमाह कु तएतदितितत्राह मौहूर्तिकादिति यस्यतवमौहूर्तिकान्मुहूर्तकालभावात् समागमान्मेअविवेकोऽपहतोनष्टइत्ययमर्थोममानुभविकइत्यर्थः अस्मद्दत्तधनोपजीवनेनास्माच्छिक्षायोग्याएतइतिदुस्तर्कःदु ष्टायुक्तिर्मूलंयस्यसतथादुस्तर्कमूलयतिप्रतिष्ठापयतीतिवा मूलप्रतिष्ठायामितिधातुः २२

अतिमर्शसपास्मानपहसासि त्वमित्याशंक्यापराधंक्षमापयन्निवनमस्करोति नमइति आबटुभ्यःबटुपर्यंतं गांभूमिंराजभ्यइतिचतुर्थीमप्रयुज्यराज्ञामित्यनयापष्ठ्यात्मनएवाशिषमाकांक्षतइति २३ रहूगणस्यसमग्रानुग्रहंकृत्वाब्रह्मर्षिसुतेनपरंकिमकारीतितत्राह इतीति इतिसमाप्यपरमात्मसुतत्वंपरमात्मनोनिर्दोषस्वरूपं अविगणितोसंख्यातःपरमानुभावोयस्यशतथा निभृतकरणोर्म्याशयःरितामिंद्रियाख्याभिप्रायः यद्वा निश्चलेंद्रियाख्यतरंगस्थानःस्ववशीभूतेंद्रियतरंगइत्यर्थः स्थानेभिप्रायआशयाति २४ सुजनाज्ज्ञानिजनपूजितजन्मनोब्राह्मणात्समवगतपरमात्मसुतत्वःसम्यक्ज्ञातपरमात्मस्वरूपः आत्मनि स्वस्मिन्परमात्मविषयेवाऽविद्ययाअज्ञानेन भगवद्भक्तानामपीदृशमाहात्म्यंकिंपुनःश्रीनारायणस्येत्युपसहारमुखेननृपमभिमुखीकरोति एवमिति २५ माहात्म्योपलक्षणकीर्तिश्रवितान्श्लोकानित्यर्थः आर्षभस्यऋषभपुत्रस्यभरतस्यानुवर्त्मलोकशास्त्रयोरनुकूलमार्गे २६ हृदिस्पृशंहृदयंगमं मलवत्विष्ठावत् २७ हरिमाहात्म्यप्रकटनायपुनरुक्तंकरोति योदुस्त्यजानिति एतत्सर्वंनेच्छदितियत्त

नमोमहद्भ्योस्तुनमःशिशुभ्योनमोयुवभ्योनमआबटुभ्यः ॥ येब्राह्मणागामवधूतलिंगाश्चरंतितेभ्यःशिवमस्तुराज्ञाम् २३ श्रीशुकउवाच ॥ इत्येवमुत्तरामातःसवैब्रह्मर्षिसुतःसिंधुपतेःपरमात्मसुतत्त्वमविगणितपरमानुभावः ॥ परमकारुणिकतयोपदिश्यरहूगणेनसकरुणमभिवंदितचरणकमलःपूर्णार्णवइवनिभृतकरणोर्म्याशयोधरणीमिमांविचचार २४ सौवीरपतिरपिसुजनसमवगतपरमात्मसुतत्त्वःआत्मन्यविद्याध्यारोपितांचदेहात्ममतिंविससर्जएवंहिनृपभगवदाश्रितानुभावः २५ तस्येमान्श्लोकान्गायंति ॥ आर्षभस्येहराजर्षेर्मनसापिमहात्मनः ॥ नानुवर्त्मार्हतिनृपोमक्षिकेवगरुत्मतः २६ योदुस्त्यजान्दारसुतान्सुहृद्राज्यंहृदिस्पृशम् ॥ जहौयुवैवमलवदुत्तमश्लोकलालसः २७ योदुस्त्यजान्क्षितिसुतस्वजनार्थदारान्प्रार्थ्यांश्रियंसुरवरैःसदयावलोकैः ॥ नैच्छन्नृपस्तदुचितंमहतांमधुद्विट्सेवानुरक्तमनसामभवोपिफल्गुः २८ यज्ञायधर्मपतयेविधिनैपुणाययोगायसांख्यशिरसेप्रकृतीश्वराय ॥ नारायणायहरयेनमइत्युदारंगायन्मृगत्वमपियःसमुदाजहार २९ इदंभागवतसभाजितावदातगुणकर्मणोराजर्षेर्भरतस्यानुचरितंस्वस्त्ययनमायुष्यंधन्यंयशस्यंस्वर्ग्यमापवर्ग्यंचानुशृणोत्याख्यास्यत्यभिनंदतिचसर्वाह्येवाशिषआत्मनआशास्तेनकाश्चनपरतइति ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेरहूगणसंवादोनामत्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥

दुचितं तथाहि मधुद्विषोहरेःसेवायामनुरक्तधियां महतामभावोमोक्षोपिफल्गुरल्पः आदरणीयोनभवतीत्यर्थः सेवायाअलंबुद्ध्यगोचरत्वात् अत्रतात्पर्यार्थस्तु ऋतेहैहयवैन्यादीनित्यादिप्रमाणेनपूर्वांक्तइति ॥ २८ ॥ यज्ञायइज्यायधर्मपतयेसकलैरनुष्ठीयमानपुण्यस्वामिने विधौकर्मणिनैपुणायकुशलबुद्ध्युपेताय योगायकर्मकरणोपाययज्ञायसांख्यशिरसेउत्तमज्ञानस्वरूपाय शिरःपूर्वनिपातंकृत्वासांख्यपदस्यज्ञानार्थत्वेनायमर्थःसिद्ध्यति अस्येश्वरत्वंस्वतएवनतुकृत्रिमंरुद्रादेरिवेत्यतःप्रकृतीश्वरायलक्ष्मीपतयइतिवा नारायणायहरयेनमइतिमंत्रद्वयसूचनायप्रसिद्धनामोपादानंकृतं अपरोक्षज्ञानिनोभरतस्यमृगत्वंघटितवानित्यतोवायोगाय समुदाजहारउत्ससर्ज २९ आत्मनएवसर्वाआशिषआशास्तेप्राप्तुमिच्छति प्राप्नोतिचेति हिशब्दश्चार्थेइति शब्दोभरताख्यानसमाप्त्यर्थइति ३०
इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेविजय०त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ७ ॥

अत्रपूर्वाध्यायोक्तमेवमश्नपूर्वकंकथयति योहवाइत्यादिना बहुपूर्णतायामितिहरेःपूर्णतांवेत्तीतिबहुवित्तेनसार्वज्ञ्यंवेदमेव पारोक्ष्येणपरोक्षविषयेणवाचोऽव्यंग्यभंग्या जीवलोकस्यजीवराशेः भवाध्वासंसार मार्गः आर्यमनीषयापंडितबुद्ध्याकल्पितविषयःनिर्णीतार्थःअव्युत्पन्नेनशब्दव्यंग्यार्थपरिज्ञानशून्येनलोकेनजनेनमुख्यतःसमधिगतोनभवतीतिनाजसाव्युत्पन्नलोकसमधिगतः परोक्षप्रियाइवहिदेवाः प्रत्यक्षद्विषइतिश्रुत्यर्थंहवाइत्यनेनाह एतदेवाह अथेति अथतस्मात्समवेतानुकूल्येनउक्तशब्दार्थवाच्यवाचकरूपेण समवेतंयथाज्ञातुंयोग्यंतथानुकूल्येन पुनःकथनेनेतिवा १ एवंपरीक्षितापृष्टःश्रीशुकम् निःकिमुवाचेतिशौनकप्रश्नंहृदिकृत्वाउवाच सूतइति सूतःकिमुवाचेतितत्राह सहोवाचेति सश्रीशुकःराजप्रश्नपरिहारायपदुवाच अहमपित्वत्प्रश्नपरिहारार्थंवच्मीत्येतमर्थंहेत्यनेनसूचयति दुरत्यये ध्वनीत्यस्याभिप्रायंकथयति यइति यएषप्रसिद्धोजीवोऽसुगमेदुर्गमेध्वन्यापतितइत्यन्वयः अजयेत्यस्यविवरणंमाययेति कस्येयमित्याशंकानिवृत्तये ईश्वरस्येति आच्छाद्यविक्षिपतिस्फुरदात्मत त्त्वमित्यद्वैतमतनिरासायोक्तंवशवर्तिन्येति मायाकथंकारंपातयतीत्यत्रोपपत्तिंदर्शयति देहेति देहात्ममानिनादेहएवात्मेतिमन्यमानानांसंबंधिभिःसत्वादिगुणविशेषैर्विकल्पितानिविभक्तानियानिकुश

राजोवाच ॥ योहवाइहबहुविदामहाभागवतत्वयाभिहितःपारोक्ष्येणवचसाजीवलोकस्यभवाध्वासह्यार्थमनीषयाकल्पितविषयोनांजसाऽव्युत्पन्नलोकस मधिगतः अथतदेवदुरवगमंसमवेतानुकूल्येननिर्दिश्यताम् १ ॥ सूतउवाच ॥ सहोवाच यएषदेहात्ममानिनांसत्त्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुश लसमवहारविनिर्मितविविधदेहावलिभिर्वियोगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्यद्वारभूतेनषडिंद्रियवर्गेणतस्मिन्दुर्गाध्ववदसुगमेऽध्वन्यापतितईश्वरस्यभ गवतोविष्णोर्वशवर्तिन्यामाययाजीवलोकोयंयथावणिक्सार्थोर्थपरःस्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवन्श्मशानवदशिवतमायांसंसाराटव्यांगतोनाद्यापिवि फलबहुयोगसहस्रहृत्तापोपशमनींहरिगुरुचरणारविंदमधुकरानुपदवीमवरुंधे २ यस्यामुहवाएतेषडिंद्रियनामानःकर्मणादस्यवइवतद्यथा ॥ पुरुषस्यध नंकिंचित्साक्षाद्धर्मौपयिकंबहुकृच्छ्राधिगतंयत्परमपुरुषाराधनलक्षणंसांपरायिकमुदाहरंति ॥ तद्धर्म्यंधनंदर्शनस्पर्शनश्रवणास्वादनावघ्राणसंकल्पसम वायेनगृहेग्राम्योपभोगेनकुनाथस्याजितात्मनोविलुंपंति ३ अथचयत्रकौटुंबिकस्यदारापत्यादयोनाम्नाकर्मणावृकसृगालाइवानिच्छतोपिकदर्यस्यकुटुं बिनउरणकवत्संरक्ष्यमाणंमिषतोपहरंति ४

लाकुशलमिश्राणिकर्माणितैर्निर्मिताभिर्विविधाभिर्देहावलिभिरुपलक्षितस्तासांसंयोगादिलक्षणोनादिसंसारोयस्तदनुभवस्यद्वारभूतेनश्रोत्रादिषडिंद्रियवर्गेणद्वारेणमाययाध्वन्यापतितइत्यर्थः समवहारो मिश्रं स्वदेहनिष्पादितकर्मेत्यनेनरजस्तमःसत्वेतिव्याख्यात नशर्मविंदतीत्यस्यार्थमाह नाद्यापीति हरिगुरुचरणारविंदयोर्मधुकरइव निरंतरसेवकायेतेषामनुपदवीमनुगमनयोग्यमार्गंसेवालक्षणना प्यवरुंधइत्यन्वयः विफलाश्चबहवश्चयोगाउद्योगायेतन्निमित्ततःसहस्रशोहृत्तापास्तेषामुपशमनींनाशकरीं २ यस्यामिमेषडित्यस्यार्थंदर्शयति यस्यामुहवेति कुनाथस्यतद्धर्म्यंधर्मसाधनंविलुंपंती त्यन्वयः धर्मौपयिकंधर्मसाधनयोग्यं सांपरायिकंमोक्षोपयोगि एतदेवाह यत्परमेति कथंविलुंपंति दर्शनेति संकल्पोमनोरथःदर्शनादीनासमवायेनानित्यसंबंधेनगृहेग्राम्योपभोगोयरतेन ३ गोमायवोयत्रेत्यस्यार्थमाह अथेति ४

प्रभृतबीरुत्तृणेत्यस्यार्थमाह यथाह्यनुवत्सरमिति आवपनकालेबीजप्रक्षेपसमये ५ ६ यएषआवसथोऽपक्वानाकामानांकरंडः करिदंतनिर्मितपात्रविशेषः तत्रावसथे क्वचिच्चगंधर्वपुरमित्यस्यार्थमाह क्वचित्परिवर्तमानइति क्वचित्क्वचिच्चासुहृदोल्मुकग्रहमित्यस्यार्थमाह क्वचिच्चेति अशेषदोषाणांनिषदनस्थानंपुरुषविशेषदेहलक्षणं पुरुषाकारविशिष्टस्यतरयदेहस्यवर्णगुण कांतिगुणस्तेनउल्मुकपिशाचमुपादित्सति सुवर्णमिव पुरुषविशेषंउल्मुकपिशाचमुपादित्सतीतिवा अग्निकामवत्कातरः अशेषदोषाणापात्रीभूतंपुरुषविशेषाकारंउल्मुकपिशाचमग्निवज्जाज्वल्यमानंदृष्ट्वांतिकमुपागम्यसुवर्णबुद्ध्यादातुमिच्छति शीतार्तोऽग्निमिव दृष्टदुःसहंशीतंस्यात्सदैवमुक्तिरितिभावः पुरुषविशेषंकृपारूपंप्राप्यभोगार्थंसुवर्णस्वीकरोतिअग्निसेवाकामउल्मुकपिशाचमिवेतिवा ८ निवासतोयादित्यस्यार्थमाह अथेति

यथाह्यनुवत्सरंकृष्यमाणमप्यदग्धबीजक्षेत्रंपुनरेवावपनकालेगुल्मतृणवीरुद्भिर्गह्वरमेवभवति ५ एवमेवगृहाश्रमःकर्मक्षेत्रंयस्मिन्नहिकर्माण्युत्सीदंति ६ यदपक्वामकरंडएषआवसथस्तत्ररतोदंशमशकसमापसदैर्मनुजैःशलभशकुंततस्करमूषकादिभिरुपरुध्यमानबहिःप्राणः क्वचित्परिवर्तमानोऽस्मिन्नध्वन्यविद्याकामकर्मभिरुपरक्तमनसानुपपन्नार्थनरलोकंगंधर्वनगरमुपपन्नमितिमिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ७ क्वचिच्चाशेषदोषनिषदनंपुरुषविशेषमुपेत्यतद्वर्गगुणनिहितमतिःसुवर्णमुपादित्सत्यग्निकामकातरइवोल्मुकपिशाचम् ८ अथकदाचिद्गृहपानीयद्रविणाद्यनेकात्मोपजीवनाभिनिवेशएतस्यांसंसाराटव्यामितस्ततःपरिधावति ९ क्वचिच्चवात्योपमयाप्रमदयारोहमारोपितस्तत्कालरजसारजनीभूतंकुजनइवासाधुमर्यादोदिग्देवताअतिरजस्वलमतिर्नविजानाति १० क्वचिदुलूकझिल्लीस्वनवदतिपरुषरभसाटोपंप्रत्यक्षंपरोक्षंवारिपुराजकुलनिर्भर्त्सितेनातिव्यथितकर्णमूलहृदयः ११ सयदादुग्धपूर्वसुकृतस्तदाकारस्करकाकतुंडाद्यपुण्यद्रुमलताविषोदपानवदुभयार्थद्रविणशून्यान्जीवन्मृतान्स्वयंजीवन्म्रियमाणउपधावति १२ क्वचिदसकृदवगतविषयवैतथ्यःस्वयंविषयामिथ्यानेनभ्रंशितमतिरतएवमरीचितोयप्रायांस्तानेवाभिधावति १३ एकदातुप्रसंगान्निकृतमतिर्व्युदस्रोतस्स्खलनवदुभयतोपिदुःखदंपाषंडमुपधावति १४ यदातुपरबाधयार्थआत्मनोनोपनमतितदापितृपुत्रान्बालान्खलुभक्षयति १५ क्वचिदासाद्यगृहंदाववत्प्रियार्थविधुरमसुखोदर्कंशोकाग्निनादह्यमानोभृशंनिर्वेदमुपगच्छति १६ क्वचित्कालविषमितराजकुलरक्षसापहृतप्रियतमधनासुर्मृतकइवविगतजीवलक्षणआस्ते १७ कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसत्सदितिस्वप्ननिर्वृतिलक्षणमनुभवति १८

गृहाद्यनेकस्वरूपेष्वेकमंतरेणापिजीवनंनास्तीतिदुराग्रहवान् ९ क्वचिच्चवात्योत्थितेत्यस्यार्थमाह क्वचिच्चवात्येति। आरोहमंकं तत्कालरजसाविषयसेवासमयरागेण १० अदृश्यझिल्लीत्यस्यार्थमाह क्वचिदुलूकेति आटोपःसंभ्रमः ११ अपुण्यवृक्षानित्यस्यार्थमाह सयदेति १२ मरीचितोयान्यभिधावतीत्यस्यार्थमाह क्वचित्सकृदिति १३ क्वचिद्वितोयाःसरितइत्येतद्विवृणोति एकदेति उभयतइहपरत्रापि व्युदस्रोतसस्खलनवत्मृगतृष्णिकाजलप्रवाहवत् १४ परस्परंस्वादयतइत्येतत्प्रतिवक्ति यदात्विति भक्षयतिपीडयति १५ आसाद्यदावमित्यस्यार्थमाह क्वचिदासाद्येति १६ क्वचित्कालेत्यादिनाकृचयक्षैरितिविवृतं परैर्हृतस्वइत्येतदप्यनेनव्याख्यातं १७ क्वचिच्चगंधर्वपुरमित्येतद्व्याख्याति कदाचिन्मनोरथेत्यादिना १८

क्वचिद्गृहाश्रमेत्यादिनाचलन्क्वचिदित्येतद्विव्रियते गृहाश्रमचोदितकर्माण्येवातिभारागिरयस्तानारुरुक्षन् १९ पदेपदेभ्यंतरवह्निनेत्येतद्व्याख्याति क्वचिच्चदुःसहेनेत्यादिना गृहीतसारःगतधैर्यः २० क्वचिन्निगीर्णइत्येतद्व्याचष्टे सएवेत्यादिना दष्टस्मशेतेइत्येतद्व्याख्याति क्वचिद्भग्नमनाइत्यादिना निद्राक्षणःनिद्रालक्षणावसरः २१ कर्हिस्मचिदित्यस्यार्थंदर्शयति कर्हिस्मचित्कामेत्यादिना काममधुलवानितिपाठेकाम्यंतइतिकामाविषयास्तएवमधुलवामकरंदलेशास्तानित्यर्थः २२ तत्रापिकृच्छ्रादित्यस्याभिप्रायमाह अथचेति २३ २४ क्वचिच्चशीतातपेत्येतद्विवृणोति क्वचिच्चशीतातपेत्यादिना २५ क्वचिन्मिथोविपणमित्येतद्विवृणोति क्वचिन्मिथइत्यादिना विपणिकःवणिक् २६ क्वचित्क्षीणधनइत्यस्यार्थमाह क्वचिच्चेत्यादिना २७ अन्योन्यवित्तेत्यस्यार्थमाह एवंवित्तेति २८ यतआरब्धोनरलोकसार्थस्तमीश्वरमध्वनःपारमुपदिशंति विद्वांसः २९ केतंगच्छंतीतितत्राह यदिदमिति योगमनुशास्तीतियोगानुशासनंएतद्ब्रह्मशंतमंसुखतमं उपशमशीलामुनयः

क्वचिद्गृहाश्रमचोदितकर्मातिभारागिरीनारुरुक्षमाणोलौकिकव्यसनकर्षितमनाःकंटकशर्कराक्षेत्रंप्रविशन्निवसीदति १९ क्वचिच्चदुःसहेनकायाभ्यंतरवह्निनागृहीतसारःस्वकुटुंबायक्रुध्यति २० सएवपुनर्निद्राजगरगृहीतोऽधेतमसिमग्नःशून्यारण्यइवशेतेनान्यत्किंचनवेदशवइवापविद्धः ॥ क्वचिद्भग्नमानदंष्ट्रोदुर्जनदंदशूकैरलब्धनिद्राक्षणोव्यथितहृदयेनक्षीयमाणविज्ञानोंधकूपेंधवत्पतति २१ कर्हिस्माचित्कामसुखलवान्विचिन्वन्यदापरदारपरद्रव्याण्यवरुंधानोराज्ञास्वामिभिर्निहतःपतत्यपारेनिरये २२ अथचतस्याशुभप्रक्षालनकर्मसंसारावपनमुदाहरंति २३ यदिचमुक्तस्ततोबंधाद्देवदत्तउपाच्छिनत्तितस्मादपिविष्णुमित्रइत्यनवस्थितिः २४ क्वचिच्चशीतातपवातवर्षाद्यनेकाधिदैविकभौतिकात्मीयानांदुःखानांवारणायाकल्पोदुरंतचिंतयाविषण्णआस्ते २५ क्वचिन्मिथोभ्येत्यविपणिकःकाकणिकामात्रमप्यपहरतिकिंचिद्विविद्वेषमुपयातिवित्तशाठ्येन २६ क्वचिच्चक्षीणधनःशय्यासनाद्युपभोगहीनोयावदप्रतिलब्धमनोरथःपरस्वापयेव्यवसितमतिस्ततोवमानादीनिलभते २७ एवंवित्तव्यतिषंगविवृद्धवैरानुबंधोपिपूर्ववासनयामिथउद्वहतःसएवोद्वहति २८ यतआरब्धएषनरलोकसार्थस्तमध्वनःपारमुपदिशंति २९ यदिदंयोगानुशासनमेतदेवशंतमंतेउपशमशीलाउपरतात्मानउपातिष्ठंति ३० क्वापिदेवमाययास्त्रियाभुजलतोपगूढःप्रस्कन्नविवेकविज्ञानस्तद्विहारगृहारंभानकुर्वंस्तदाश्रमासक्तःसुतदुहितृकलभाषितावलोकविचेष्टितापहृतहृदयआत्मानमजितात्मापारेंधतमसिप्रहिणोति ३१ कदाचिदीश्वरस्यभगवतोविष्णोश्चक्रात्परमाण्वादिद्विपरार्द्धापवर्गकालोपलक्षणपरिवर्तनेनवयोहरतआब्रह्मस्तंबादीनांमिषतांवित्रस्तहृदयस्तमेवेश्वरंकालचक्रनिजायुधंसाक्षाद्भगवंतंयज्ञपुरुषमनादृत्यपाखंडदेवताःकंकगृध्रबकप्रायाआर्यहंमसमयपरिभूताःसाकल्येनाभिधत्ते ३२

उपतिष्ठंतिप्राप्नुवंतीत्यन्वयः ३० प्रसज्जतीत्यस्यार्थमाह क्वापिदेवमाययेति प्रस्कन्नविवेकविज्ञानःनष्टविवेकविज्ञानःतस्याःस्त्रियाः विहारार्थंगृहोपक्रमान् सुतादीनांकलभाषितैरवलोकैर्वि[illegible]श्चापहृतंहृदयंयस्यसतथाआत्मानमंधेतमसिप्रहिणोतिगमयति हिगतावितिधातुः ३१ क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रतइत्येतद्व्याख्याति कदाचिदिति कदाचित्कस्यांचिदवस्थायांईश्वरस्यचक्राद्वित्रस्तहृदयस्तमीश्वरमनादृत्यपाखंडदेवताःसाकल्येनाभिधेवभजतीत्यन्वयः परमाणुद्विपरार्द्धापवर्गकालउपलक्ष्यतेनेनेतितथोक्तं तेनपरिवर्तनेनपरिभ्रमणनामिषतांजीवानांवयःआयुर्लक्षणंहरतश्चक्रादपवर्गोवसानपरमाणुकालआदिर्यस्यसतथाद्विपरार्द्धस्यापवर्गोवसानंयस्यसतथा केषांमिषतामाब्रह्मस्तंबादीनाब्रह्माणमवधीकृत्यस्तंबमुपक्रम्यवर्तमानानांकालचक्रंनिजायुधंयस्यसतथातम् ३२

तैर्वंचितइत्येतद्व्याचष्टे यदातुताभिरिति यज्ञपुरुषाराधनंतेषांशीलंयत्तदरोचयन्अपथ्यंमन्वानःअनिगमपरिशुद्धंवेदशुद्धिरहितं यस्यशूद्रकुलस्यमिथुनीभावःकुटुंबभरणंनान्यदितिशेषः निरवरोधः भार्यारहितः अनिवारणइतिवा ३३ द्रुमेपुरंस्यन्नित्यस्यार्थदर्शयतिक्वचिद्द्रुमवदिति व्यवायोग्राम्यरतिःतदर्थमेवलक्षणःकालोयस्यसतथा ३४ क्वचित्प्रमादादित्येतद्व्याकरोति एवमध्वन्यवरुधानइति ततःकथंचिदितिइदंविवृणोति कर्मवल्लीमिति ॥ ३५ ॥ बिभ्यन्भयमापन्नः मनस्विनइत्येतद्व्याचष्टे यदपीति ॥ ३६ ॥ बाधोपसर्गैरित्यत्रोक्तानुपसर्गानाह यस्यामिति ॥ ३७

यदातुताभिःपाखंडदेवताभिरात्मवंचकैरुरुवंचितोब्रह्मकुलंसमाविशंस्तेषांशीलमुपनयनादिकर्मानुष्ठानेनभगवतोयज्ञपुरुषस्याराधनमेवपुनस्तदरोचयं
श्छूद्रकुलंभजत्यनिगमपरिशुद्धम् यस्याहिमिथुनीभावःकुटुंबभरणंयथावानरजातेस्तत्रापिनिरवरोधःस्वैरेणविहरन्नतिकृपणबुद्धिरन्योन्यमुखनिरीक्षणा
दिग्राम्यकर्मणैवविस्मृतकालावधिः ३३ क्वचिद्द्रुमवदैहिकार्थेषुगृहेषुरंस्यन्यथावानरःसुतदारवत्सलोव्यवायक्षणः ३४ एवमध्वन्यवरुंधानोमृत्युगजभ
यात्तमसिगिरिकंदरप्रायेपतन्कर्मवल्लीमवलंब्यततआपदःकथंचिन्नरकाद्विमुक्तःपुनरप्येवंसंसाराध्वनिवर्तमानोनरलोकसार्थमुपयाति ३५ एतस्मिन्सं
साराध्वनिनानाक्लेशोपसर्गविततेआपन्नांस्तत्रवियुज्यजातंजातमुपादायशोचन्मुह्यन्बिभ्यन्विवदन्हृष्यन्रुदन्गायन्साधुवर्जितोनैवावर्ततेद्यापिजअमा
धुवनएव यदपिदिग्गिभजयिनोराजर्षयोनैवैतद्व्रजंतिकिंतुमृधेशयीरन्ममैवेयंमहीतिकृतवैरानुबंधाःयांविसृज्यस्वयमुपसंहृताः ३६ यस्यामिमउपसर्गाः
सुखदुःखरागद्वेषभयाभिमानप्रमादमदशोकमोहमात्सर्येर्ष्यावमानक्षुत्पिपासाधिव्याधिजराजन्ममरणादयः ३७ ॥ इतिश्रीभागवतेपंचमेचतुर्दशोध्या
यः॥१४॥ श्रीशुकउवाच ॥ भरतस्यात्मजःसुमतिर्नामाभिहितोयमुहवावकेचित्पाखंडिनोविलोक्य ऋषभपदवीमनुवर्तमानमनार्याअवेदसमाम्नातांदेव
तांस्वमनीषयापापीयसिकलौकल्पयिष्यंति १ तस्यांगृध्रश्येनायांदेवपादिर्नामपुत्रोभवत् २ अथासुयांतत्तनयोदेवद्युम्नस्ततोधेनुमत्याःसुतःपरमेष्ठीत
स्यसुवर्चायांप्रतीहउपजातःयआत्मविद्यायांस्वयंसिद्धोमहापुरुषमनुसस्मार ३ प्रतीहात्सुवर्चलायांप्रतिहर्त्रादयस्त्रयआसन्इज्याकोविदाःसूनवःप्रतिह
र्तुःस्तुत्यांव्योमभूमानावजनिषाताम् ४ व्योम्नऋषिकुल्यायामुद्गीथःततःप्रस्तोतादेवकुल्यायांप्रस्तोतुर्विरुत्सायांहृदयजआसीद्विभुःविभोःरथ्यांचपृ
थुषेणस्तस्मान्नक्तआकूत्यांजज्ञेनक्ताद्द्रुतिपुत्रोगयोराजर्षिप्रवरउदारश्रवाअजायतसाक्षाद्भगवतोविष्णोर्जगदभिरक्षया गृहीतसत्वस्यकलात्मवत्ताभिलक्षणे
नमहापुरुषतांप्राप्तः ५

इतिश्रीभागवतेविजयध्वजटीकायांपंचमस्कंधेचतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥ राजसंततौविशिष्टराजज्ञानंभगवन्माहात्म्यज्ञानोपयोगीत्यतस्तज्ज्ञानायावशिष्टवंश्यानन्क्रामत्यस्मिन्नध्याये यमुहवावेति उह
वावेतिचतुर्भिर्निपातैरवैदिकमतस्य वैभाषिकादिचतुर्द्धाभेदःसूच्यते अवेदोवेदविरुद्धःआगमस्तत्रप्रतिपादितांपद्मावतीत्यादिनामवतीं १ २ तस्यदेवपादेरतनयः ३ ४ हृदयजऔरसपुत्रः अभिरक्षयाज
गद्रक्षाकारणेनगृहीतसत्वगुणस्यकलायाः अंशस्यआत्मवत्तामूर्त्तदेहवत्त्वेनप्रकाशमानं तस्याभिलक्षणेन विग्रहवत्कलांशेनकरचरणादिचक्रचिह्नेन सर्वैर्गीयमानत्वाद्गयः ५

स्वधर्मेणावनिंअजुगुप्तदिइत्यन्वयः स्वधर्मेणेत्येतत्स्पष्टयति प्रजापालनेति सर्वात्मनेत्यादिचस्वधर्मेणेत्यस्यविशेषणं निर्व्याजेनसर्वसमर्पणाख्यचिह्नेनब्रह्मविदांचरणानिरंतरनिषेवयाभक्तिसाधनमेतत्प
रिभावितंवशीकृतं अतएवविशुद्धंसत्वमंतःकरणंयस्यसतथा उपरतंनिवृत्तमनात्म्यंदेहधर्मोयस्मिंस्तथातस्मिन्स्वात्मनिरवहृदयेउपलभ्यमानः अपरोक्षीक्रियमाणोब्रह्मानुभावोयस्यसतथा अपीत्यनेनरा
ज्यपालनंसंभावितंनभवतितथापीत्यर्थंद्योतयति निराभिमानइत्यनेनानुपपत्तिपरिहरति तस्येमांगाथामित्यनेनगीयमानत्वाद्गयेतिशब्दार्थंसूचयति ६ पुराविदःपुराणज्ञाः गाथांविषमाक्षरगुरुपादोपेतां
तथोदाहरंति गयमित्यादिना अन्यःकःकर्मभिः गयनृपं प्रतियाति प्रतिनिधिर्भवति कीदृशःयज्वेत्यादिगुणकर्मवान्सतांसदसस्पतिः कोपिवास्तीति नेत्याह भगवत्कलामिति भगवतांज्ञानभक्त्याभा
ग्यवतांकर्मदेवानांकलामंगमेकमंतरेण तदुक्तं प्रियव्रतोगयश्चैवकर्मदेवसमौगुणैरिति ७ सतीःसत्यः दक्षकन्याः कीर्तिःश्रीर्वाक्स्मृतिर्मेधाधृतिःक्षमेत्याद्याः स्वयंगुणवत्वेनस्नुतमूधोयस्याःसातथा सा ध

सर्वैःस्वधर्मेणप्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासनलक्षणेनेज्यादिनाचभगवतिमहापुरुषेपरब्रह्मणिसर्वात्मनार्पितपरमार्थलक्षणेनब्रह्मविच्चरणानुसेव
यापादितभगवद्भक्तियोगेनचाभीक्ष्णशःपरिभावितविशुद्धसत्त्वउपरतानात्म्येस्वात्मनिस्वयमुपलभ्यमानब्रह्मानुभावोपिनिरभिमानएवावनिमजुगुपत्
६ तस्येमांगाथांपांडवेयपुराविदउपगायंति ॥ गयंनृपंकःप्रतियातिकर्मभिर्यज्वाभिमानीबहुविद्धर्मगोप्ता ॥ समागतश्रीःसदसस्पतिःसतांसत्सेवकोन्योभग
वत्कलामृते ७ यमभ्यर्षिंचन्परयामुदासतीःसत्याशिषोदक्षकन्याःसरिद्भिः ॥ यस्यप्रजानांदुदुहेधराशिषोयथेप्सितःस्वैगुणवत्स्नुतोधाः ८ छंदांस्यकामस्य
चयस्यकामान्दुदूहुराजन्हुरथोबलिंनृपाः ॥ प्रत्याहृतायुधिधर्मेचविप्रायस्याशिषःषष्ठमंशंप्रजाश्च ९ यस्याध्वरेभगवानध्वरात्मामघोनिमाद्यत्युरुसोमपी
थे ॥ श्रद्धाविशुद्धाचलभक्तियोगसमर्पितेज्याफलमाजहार १० यत्प्रीणनाद्बर्हिषिदेवतिर्यङ्मनुष्यवीरुत्तृणमाविरिंचात् ॥ प्रीयेतसद्यःसहिविश्वजीवःप्री
तःस्वयंप्रीतिमगाद्गयस्य ११ गयाजयंत्यांचित्ररथःस्वातिरवरोधइतित्रयःपुत्राबभूवुश्चित्ररथादूर्जायांसम्राडजनिष्ट १२ ततउत्कलायांमरीचिर्मरीचेर्बिंदुम
त्यांबिंदुमानुदपद्यततस्मात्सुषेणायांमधुर्नामाभवत्मधोःसुमनस्यांवीरव्रतस्ततोव्रजायांमन्युप्रमन्यूजज्ञातेमन्योःसत्यायांभुवनस्ततोदोषायांत्वष्टाअजनि
ष्टत्वष्टुर्विरजोविरोचनायांविरजस्यशताजित्प्रवरंपुत्रशतंकन्याचविषूच्यांकिलजाता १३

रा गयस्यराज्ञः सतीनांप्रजानांयथेप्सिताःआशिषोदुदुहे वाइत्यनेनसकलजगद्वशीकरणशक्तिसमुद्रश्रीपुरुषोत्तममंत्रसिद्धोगयइतिसूच्यते ८ वेदाअपितदुक्तफलानिच्छत्वोपिसर्वाभीष्टान्दुदुहुरित्याह
छंदांसीति नृपान्विशिनष्टि प्रत्याहृताइति युद्धेपराजिताइत्यर्थः विप्राधर्मेप्रत्याहृताधर्माभिमुखीकृताः प्रजाश्चयस्याशिषोधनलक्षणाः षष्ठमंशमाजन्हुरित्यन्वयः अनुष्ठितपुण्यलक्षणाशिषोवा ९ उरुसो
मपीथेबहुसोमपाने अध्वरस्यसारमादत्ते कर्तृभ्यःफलंददातिचेत्यध्वरात्मामघोनिदेवेंद्रेमाद्यतिमदंगच्छतिसति श्रद्धयाविशुद्धोयोचलभक्तियोगःतेनसमर्पितामिज्याफलयागादिपूजालक्षणंकर्मफलं आज
हारदक्षौ १० यस्यहरेःप्रीणनाज्जगत्प्रीयेतप्रीतंस्यात् स्वयंस्वतः प्रीतः ११ १२ शताजिन्नामपुत्रःप्रवरोज्येष्ठोयस्यात्तच्छताजित्प्रवरं १३

अत्यलमतीवालमकरोत् १४ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेवि०पंचदशोध्यायः ॥१५॥ भूवलयतद्विशेषज्ञानंश्रीनारायणमहिमोपलक्षणत्वात्तदावश्यकंमोक्षोपयोगीत्यतस्तत्परिमाणादिवर्णयति पंचदशभ्या
येषुतत्रपरीक्षिद्विशेषतोपिज्ञातुमुक्तानुवादपूर्वकंश्रीशुकंपृच्छति इत्युक्तइति आदित्योयावत्पर्यंतंतपत्यसौचंद्रमाश्चदन्नज्योतिषांनक्षत्राणांगणै सहदृश्यते त्वयाभूमंडलायामविशेषस्तावानित्युक्तः १ तत्रापि
इलेपि प्रियव्रतेत्यनेनयोवाइहेत्येतदनुवदति यतएतस्याइत्यनेनयतएवंकृताइत्येतदनुवदति अयमाशयः प्रियव्रतस्यरथचरणनेमिनैशित्यपरिखाताः सप्तसिंधवआसन्यास्तस्यरथचरणनिशितपर्यः सी
तोत्थितपर्यस्तमृत्तिकाघनपंक्तयस्तत्तत्परिखापर्यंतरप्रदेशवर्तिन्यस्ताःसप्तद्वीपाआसन् तेषानामानिकथितानीति सूचितइत्यनेनविशेषोनोक्तइति तत्रकिंतत्राह एतदिति निखिलमुर्वीरितयथानभव
तितथानिखिलं अंतरालेएतदुपयोग्येवनान्यदित्यर्थेएवशब्दः मानंपरिमाणं लक्षणंवर्तुलचतुरस्राकारादि नकेवलमिदमेव किंतु यत्सप्तसागरादिभ्यःपरस्तात्कांचनभूम्यादिकंतदपि नकेवलंतावतालमपित
तत्रापिविद्यमानंसर्वमनुवर्णीकृत्यैतदभिप्रायेणपुनश्चसर्वशब्दप्रयोगइत्यर्थः जिज्ञास्यामीत्यनेनज्ञानेच्छैव नतुविचारइत्यतःपरस्मैपदप्रयोगः अहमित्यनेनान्येषांप्रयोजनसद्भावेपिममातीवप्रयोजनमिति
सूचयति अन्यथाजिज्ञास्यामीतिसामान्योक्तिसंभवात् २ किंतदतीवप्रयोजनमितिविवृत्यदर्शयति भगवतइति इतःपूर्वंगुणमयेसत्वादिगुणविरचितेस्थूलरूपेपातालाद्यचेतनावयवविशिष्टे आवेशितं

तत्रायंश्लोकः प्रैयव्रतंवंशमिमंविरजश्चरमोद्भवः॥अकरोदत्यलंकीर्त्याविष्णुःसुरगणंयथा १४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेप्रियव्रतवंशवर्णनंनामपं
चदशोध्यायः १५ राजोवाच ॥ इत्युक्तस्त्वयाभूमंडलायामविशेषोयावदादित्यस्तपतियत्रचासौज्योतिषांगणैश्चंद्रमाःसहदृश्यते १ तत्रापिप्रियव्रतरथचरण
परिखातैःसप्तभिःसप्तसिंधवउपक्लृप्ताःयतएतस्याःसप्तद्वीपविशेषकल्पस्त्वयाभगवन्खलुसूचितःएतदेवनिखिलमहंमानतोलक्षणतश्चसर्वंविजिज्ञास्यामि २ भग
वतोगुणमयेस्थूलरूपेआवेशितंमनोह्यगुणेपिसूक्ष्मआत्मज्योतिषिपरेब्रह्मणिभगवतिवासुदेवाख्येक्षममावेशितुंतदुहैतद्गुरोऽर्हस्यनुवर्णयितुमिति ३
ऋषिरुवाच ॥ नवैमहाराजभगवतोमायागुणविभूतेःस्थानविशेषाणांनामरूपतःकाष्ठांमनसाधिगंतुमलंविबुधायुषेणापिपुरुषस्तस्मात्प्राधान्येनैवभूगो
लकविशेषंनामरूपमानलक्षणतोव्याख्यास्यामः ४ योवाअयंद्वीपःकुवलयकमलकोशाभ्यंतरकोशोनियुतयोजनविशालःसमवर्तुलोयथापुष्करपत्रम् ५

निधायाभ्यस्तं विशेषस्मरणसमर्थंहियत्तन्मनोऽगुणेपिसत्वादिगुणप्रवृत्तिशून्येपिसच्चिदानंदाकारे अतएवसूक्ष्मेअनुग्रहमंतरेणादृश्ये तर्हिकिंतमोरूपंनेत्याह आत्मज्योतिषिस्वयंप्रकाशे । किंनाम्नि परे
ब्रह्मणिपरब्रह्मसंज्ञे भगवतिऐश्वर्यादिगुणपूर्णे । वैदिकमंतरेणलौकिकंनामकिंतत्राह वासुदेवाख्ये अनेनात्रकिंवदंतीप्रमाणमितिसूचितं आवेशितुंक्षमंसमर्थंतदेतदेव इत्यनेनान्यत्र नापृष्टःकस्यचिद्ब्रूया
दित्यनपेक्षामाह ३ मायागुणविभूतेःप्रकृतिगुणप्रवृत्तयेयाद्विविधंभवनंबहुरूपग्रहणंयस्यसतथातस्य महिमागुणविभूतेर्वा काष्ठामवसानंपूर्तिलक्षणांविबुधायुषेणद्विपरार्द्धलक्षणेन ४ योजनेत्याख्यः पूर्व
पश्चिमाभ्यांदक्षिणोत्तराभ्यांपार्श्वाभ्यांसामुद्रंजलंपिबतीतिद्वीपःतदभावेतरणिकिरणसंतापेनघनीभावंमुक्त्वापरमाणुशेषेणद्वीपस्थितजनस्याधाराभावेनजलमज्जनेनसर्वनाशप्रसंगःस्यादीर्घनिपातनात्सा
धुरिति सोयंनियुतयोजनविशालएकादशस्थानादिसंख्याक्रमेणनियुतसंख्यायाःलक्षसंख्यात्वंज्ञापयतेतेनलक्षयोजनेनविस्तारइतिपरिमाणमुक्तंभवति शृंगग्राहिकयैवतत्प्रकारंज्ञापयति कुवलयंभूमंड
लंतदेवकमलंतस्यकोशस्येतरद्वीपलक्षणस्याभ्यंतरकोशोंतःस्थितकोशवद्वर्त्तमानःलक्षणमाह समवर्तुलःअत्रदृष्टांतमाह यथापुष्करपत्रं अंतरकोशदलान्यंतरालेविरलानिभवंति नतथा पुष्करपत्रमेकत्वेन
विच्छेदाभावादित्यरुच्यपत्रपत्रोदाहरणं वाइत्यनेनेदमेवमानादिकं नान्यत्रोक्तमितिविशदयति ५

यस्मिन्द्वीपे ६ येषांवर्षाणांयस्येलावृतस्यनाभिस्थानेमध्यइत्यर्थः जंबूद्वीपस्ययावान्लक्षयोजनपरिमितआयामस्तावान्समुन्नाहउच्छ्रायोयस्यसतथालक्षयोजनउच्छ्रितइत्यर्थःमानमुक्त्वालक्षण माह कर्णिकाभूतइति भूमंडलरूपपद्मस्यकर्णिकास्थानीयःननु नियुतयोजनविशालोद्वीपोद्वीपायामसमुन्नाहइत्येतत्कथविशदंस्याच्चतुराशीतिसाहस्रयोजनानांसमुच्छ्रयइतिपराशरवचनंजागर्तीति चेन्न नतदीहागीतिज्ञेयंनवाच्यंनचतर्क्यंते पश्यंतोपिनजानंतिमेरोरूपंविपश्चितइतिवचनात् पराशरस्यान्यथाज्ञानसंभवादिंद्रस्तुवर्तुलाकारंपंचकोणंबृहस्पतिरीतींद्रादीनामप्यज्ञानकथनाच्चऋषित्रि कालदर्शीस्यादितिवचनाद्भगवत्प्रसादापन्नज्ञानपराशरवचनस्यान्यथाज्ञानमूलत्ववचनमितिसाहसमितिचेन्नप्रामाणिकत्वात्परमात्मानमंतरेणान्येषांतत्रतत्राज्ञानदर्शनाच्च नन्वेवंनिरासलक्षणवै रमत्वेरंथैकवाक्यत्वांगीकारेमहान्प्रहर्षःस्यादितिचेद्बंतैवं तर्हिशृणु प्रविष्टःषोडशाधस्तादितियोजनावगमात् ननु तावतांतर्भूम्यांप्रविष्टइतिमेरोर्लक्षयोजनोच्छ्रायादाधिकपरिमाणोक्तेरीतिचेन्नभूमिप्रवि ष्टरूपेणसहलक्षयोजनोच्छ्रायोपपत्तेःवचनलाघवायमूलेषोडशसहस्रइतिप्रस्तावेतावतेत्युक्तत्वात् दूरस्थग्रहणानुपपत्तिपरिहारोपपत्तेः किंच चतुराशीतीत्यत्रचतुरशीतीतिवक्तव्येआकारग्रहणात्कश्चिद्वि शेषोस्तीतिज्ञायते सभगवतोक्तएवग्राह्यःनज्ञानापारवारिधेर्व्यासस्यवचनस्यान्यथात्वंशक्यांशंकं तथाचभागवतोक्तप्रकारेणभुवनकोशादिकंग्राह्यं तथाचोक्तं यथाभागवतेतूक्तंभौवनंकोशलक्षणं त

यस्मिन्नववर्षाणिनवयोजनसहस्रायामान्यष्टभिर्मर्यादागिरिभिःसुविभक्तानिभवंति ६ येषांमध्येइलावृतंनामाभ्यंतरवर्षंयस्यनाभ्यामवस्थितःसौवर्णः कुलगिरिराजोमेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहःकर्णिकाभूतःकुवलयकमलस्यमूर्द्धनिद्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततोमूलेषोडशसहस्रस्तावतांतर्भूम्यांप्रविष्टः ७ उत्तरो त्तरेणेलावृतान्नीलःश्वेतःशृंगवानितित्रयोरम्यकहिरण्मयकुरूणांत्रयाणांमर्यादागिरयःप्रागायताउभयतःक्षारोदावधयोद्विसाहस्रंपृथवःएकैकशःपूर्वस्मादुत रोत्तरादशांशेनदैर्घ्यएवन्हसंति ८ एवंदक्षिणेनेलावृतान्निषधोहेमकूटोहिमालयइतिप्रागायतायथानीलादयःअयुतयोजनोत्सेधाःहरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथासंख्यम् ९ तथैवेलावृतमपरेणपूर्वेणचमाल्यवद्गंधमादनावानीलनिषधायतौद्विसहस्रपृथुलौकेतुमालभद्राश्वयोःसीमानंविदधाते १० मंदरोमेरुमंदरः सुपार्श्वःकुमुदइत्ययुतयोजनविस्तारोन्नाहाः मेरोश्चतुर्दिशमवष्टंभगिरयउपक्लृप्ताः ११ चतुर्ष्वेतेषुचूतजंबूकदंबन्यग्रोधाश्चत्वारःपादपप्रवराःपर्वतकेतवइव अधिसहस्रयोजनोन्नाहास्तावद्विटपविततयःशतयोजनपरिणाहाः १२

स्याविरोधतायोज्यंसर्वग्रंथांतरस्थितं मंडोदेपूरणंचैतद्व्यत्यासंक्षीरसागरे राहुसोमरवीणांचमंडलाद्विगुणोक्तितां विनैवसर्वमुन्नेयंयोजनाभेदतोत्रस्थिति ७ इलावृतात्खंडादुत्तरोत्तरेणशृंगैः पूर्वस्यां दिशिमुखवत्स्थिताः प्रागायताःद्विसहस्रपृथवः द्विसहस्रयोजनविस्ताराः दैर्घ्यएवन्हसंति नोर्ध्वपृथुत्वे ८ एवमिलावृताद्दक्षिणेननिषधादयः यथानीलादयोदैर्घ्येन्हसंति तथानिषधादयोपि अत्रायंविशेषः नीलनिषधौलक्षप्रमाणावन्येदशांशहीनाः तदुक्तं लक्षप्रमाणौद्वौमध्येदशहीनास्तथापरइतिवैष्णवे जंबूद्वीपप्रमाणेननिषधःपरिकीर्तितः तस्माच्चदशभागेनहेमकूटःप्रतीयतइतिवाराहे य थासंख्यंमर्यादागिरयइतिशेषः ९ तथैवेलावृतमिति यथेलावृतादुत्तरदक्षिणतोनीलनिषधादयस्तथेलावृतस्यापरेणपश्चिमेनपूर्वेणचमाल्यवद्गंधमादनौयथासंख्यंस्तइतिशेषःआनीलनिषधायतौनी लनिषधपर्यंतविस्तारोतत्संबद्धावित्यर्थःसीमानमवधिम् १० अवष्टंभगिरयःपीठस्थानीयपर्वताः ११ एतेषुमंदरादिषुपर्वतकेतवःमंदरादिपर्वतानांध्वजाइवस्थिताः अधिसहस्रयोजनोन्नाहाःसह स्रादधिकैकशतयोजनोच्छ्रायाः तदुक्तं एकादशशतायामाःपादपागिरिकेतवइति अत्रायामशब्देनोच्छ्रायउच्यते तावद्विटपविततयःयावदुच्छ्राययोजनसंख्यानंतावत्संख्याकशाखाविस्ताराः श तयोजनपरिणाहाः परितःशतयोजनस्थूलाः १२

१३ देवोद्यानानिदेवानांक्रीडायोग्यस्थानानि अमरललनानांसुरस्त्रीणांमध्येयाललामभूताःश्रेष्ठास्तासांयूथस्यपतयोयास्त्रियस्ताभिः सहिताःसहामरललनाललामयूथपतयः अमरपरिवृढादेवश्रे ष्ठाः १४ १५ मंदरोत्संगेमंदरपर्वतस्यांकस्थानीयेतटे देवोपभोगयोग्यत्वाद्देवचूतस्तस्यशिरसोग्रदेशात् १६ तेषांफलानाअतिमधुरादिलक्षणेनरसोदेनरसाख्यजलेन पूर्वेणेलावृतमिलावृतवर्षस्यपूर्व प्रदेशं ॥ उपधावतीतिकेचित्तत्र धावुगतिशुद्ध्योरितिधातोः शुद्धंकरोतीत्यर्थः स्वजलप्रवाहेणेतिशेषः १७ उपजोषान्निषेवणात् अनुचरीणांदासीना अनुवासयति सौरभ्ययुक्तंकरोति १८ अन स्थिप्रायाणांबहुलमनंतर्बीजानामिभकायनिभानामितिबुद्ध्यारोहार्थमुक्तं नतुतावत्परिमाणनिश्चयेन अरत्नीनांशतान्यष्टावेकषष्ट्यधिकानिच फलप्रमाणमाख्यातमृषिभिस्तत्वदर्शिभिरितिवायुपुराण

ह्रदाश्चत्वारःपयोमध्विक्षुरसमृष्टजलाःयदुपस्पर्शिनउपदेवगणायोगैश्वर्याणिस्वाभाविकानिभरतर्षभधारयंति १३ देवोद्यानानिचभवंतिचत्वारिनंदनंचै त्ररथंवैभ्राजकंसर्वतोभद्रमिति १४ येष्वमरपरिवृढाःसहामरललनाललामयूथपतयःउपदेवगणैरुपगीयमानमहिमानःकिलविहरंति १५ मंदरोत्संगएकाद शशतयोजनोत्तुंगदेवचूतशिरसोगिरिशिखरस्थूलानिफलान्यमृतकल्पानिनिपतंति १६ तेषांविशीर्यमाणानामतिमधुरसुरभिबहलारुणरसोदेनारुणोदाना मनदीमंदरगिरिशिखरान्निपतंतीपूर्वेणेलावृतमुपप्लावयति १७ यदुपजोषाद्भवान्या अनुचरीणांपुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुगंधवातोदशयोजनंसमंतादनु वासयति १८ एवंजंबूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानांरसेनजंबूनदीमेरुमंदरशिखरादयुतयोजनादवनितलेनिपतंती दक्षिणेनात्मानंयावदिलावृतमुपस्यंदयति १९ तावदुभयोरपिरोधसोर्यामृत्तिकातत्रफलरसेनानुविध्यमानावाय्वर्कसंयोगविपाकेनसदामरलोकाभरणं जांबूनदंनामसुवर्णंभवति २० यदुहवावविबुधादयःसहयुवतिभिःकटकमुकुटकटिसूत्राद्याभरणरूपेणखलुधारयंति २१ यस्तुमहाकदंबःसुपार्श्वनि रूढस्तस्यकोटरेभ्योनिःसृताःपंचव्यामपरिणाहाःपंचमधुधाराःसुपार्श्वशिखरात्पतंत्योपरेणात्मानंइलावृतमनुमोदयंति २२ यात्युपभुंजानानांमुख निर्वासितोवायुःसमंताच्छतयोजनमनुवासयति २३ एवंकुमुदनिरूढोयःशतवल्शोनामवटस्तस्यस्कंधेभ्योवाचीनाःपयोदधिघृतमधुगुडान्नाद्यंबरश य्यासनाभरणादयःसर्वकामदुघानदाःकुमुदाग्रात्पतंतउत्तरेणेलावृतमुपभोजयंति २४ यानुपजुषाणानांनकदाचित्कश्चिदपिप्रजानांवलीपलितक्लमस्वेददौ र्गंध्यजरामरणमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषाभवंति ॥ यावज्जीवंसुखंनिरतिशयमेव २५ कुरंगकुररकुसुंभवकंकतात्रिकूटशिशिरपतंगरुच कनिषधशितिवासकपिलशंखवैदूर्यजारुधिहंसर्षभनीरनागकालंजरनारदादयोगिरयोमेरोःकर्णिकायाइवकेसरभूतामूलदेशेपरितउपक्लृप्ताः २६

वचनात्तत्प्रमाणमवगंतव्यं अयुतयोजनादितिशिखरस्यैवतावत्त्वंन किंतुशिखरादवनितलांतरालप्रदेशस्यतावत्त्वमित्यवगंतव्यं इलावृतमात्मानंदक्षिणेनदिग्भागेनयावदुपस्यंदयतितावत्तस्थलमुभयो रोधसोस्तीरयोर्जंबूफलरसेनानुविध्यमानाप्रतिहन्यमाना यामृत्तिका साजांबूनदंनामसुवर्णंभवतीत्यन्वयः तत्रहेतुर्वाय्वर्केति १९ २० २१ कोटरेभ्यःवृक्षविवरेभ्यः व्यामोहस्तावाधिःस्मृतइतिहला युधःअपरेणपश्चिमेन २२ मुखनिर्वासितः मुखनिर्गतः २३ इलावृतस्थजनानुपभोजयंति २४ उपसर्गोभूताद्युपद्रवः २५ कुरंगकुररादिपर्वताः मेरोर्मूलदेशेपरितउपक्लृप्ताः मेर्वाख्यपद्मकर्णिकायाःके सराइवस्थिताः २६

अष्टादशयोजनसहस्रेदूरप्रदेशेमंदरगिरिपूर्वभागेजठरदेवकूटौस्थितौभवतः उदगायतौउत्तरदीर्घौ मेरुपूर्वतःइलावृतमेर्वोर्मध्येअष्टादशयोजनसहस्रेइतिसएवार्थोयोजनाभेदइतिवा एवमपरेण एवंमेरो पश्चि
मभागस्थितसुपार्श्वगिरेःपश्चिमभागे इलावृतमेर्वोर्मध्येअष्टादशयोजनसहस्रेदूरेपवनपारियात्रौगिरीतिष्ठतः तावप्युदगायतौ एवंमेरोर्दक्षिणतः कैलासकरवीरौमेरुमंदरगिरेरपिबहिर्भागेस्थितौपूर्वपश्चिमा
यतौएवंमेरोरुत्तरभागेकुमुदपर्वतादपिबहिर्भागेशृंगमकरौनामगिरीआस्तां अष्टादशयोजनानांसहस्रइतिसर्वत्रयोज्यं तावपिप्रागायतौ द्विसहस्रपृथूत्तुंगत्वचसर्वत्रसमयथाद्भिःपरिस्तृतोग्निस्तथैवैतैरष्टभि पृ
वैतैःपरितःपरिस्तृतोलंकृतश्चकास्तिकांचनगिरिरित्यर्थः एवमुक्तगिरिषुप्रागायतत्वादिकंलक्षणंद्विसहस्रपृथूत्तुंगमानमवगंतव्यं २७ मेरोर्मूर्द्धनिद्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततेतस्यमेरोर्मूर्ध्नोमध्येआत्मयोने
र्विरिंचस्यशतकोटिनामपुरींवदंति शातकौंभींसुवर्णमयी २८ तुरीयभागेनविरंचिपुर्याश्चतुर्थांशप्रमाणेनसार्धद्विसहस्रयोजनप्रमाणेनेत्यर्थः पुरःपुर्यः तामनुपरितइत्यस्यविवरणयथादिशमिति २९
इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेविजयध्वजटीकायां षोडशोध्यायः १६ अयत्नेनभागीरथीजलनिषेवयानिर्मलांतःकरणस्यपुंसोहरौनिरतिशयभक्तिःस्यादितितन्माहिमगर्भ.तदवतारोनिरूप्यतेस्मिन्न

जठरदेवकूटौमेरुपूर्वतोष्टादशयोजनसहस्रेउदगायतौद्विसहस्रंपृथूत्तुंगौभवतः ॥ एवमपरेणपवनपारियात्रौदक्षिणेनकैलासकरवीरौप्रागायतौएवमुत्तरतः
शृंगमकरौइत्यष्टभिरेतैःपरिस्तृतोग्निरिवपरितोमेरुश्चकास्तिकांचनगिरिः २७ मेरोर्मूर्धनितन्मध्यतोभगवतआत्मयोनेरुपक्लृप्तांपुरींअयुतयोजनसाहस्रींसम
चतुरस्रांशातकौंभींशतकोटिंवदंति २८ तामनुपरितोलोकपालानामष्टानांयथादिशंयथारूपंतुरीयभागेनपुरोष्टावुपक्लृप्ताः ॥ २९ ॥ ॥ इतिश्रीभाग
वतेपंचमस्कंधेभुवनकोशपरिवर्णनंनामषोडशोध्यायः १६ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ तत्रभगवतःसाक्षाद्यज्ञलिंगस्यविष्णोर्विक्रमतोवामपादांगुष्ठनखनिर्भि
न्नोर्ध्वांडकटाहविवरेणांतःप्रविष्टायाबाह्यजलधारातच्चरणपंकजावनेजनारुणकिंजल्कोपरंजिताखिलजगदघमलापहोपस्पर्शनामला साक्षाद्भगवत्पदीत्यनु
पलक्षितवचोभिरभिधीयमानातिमहताकालेनयुगसहस्रोपलक्षणेनदिवोमूर्धन्यवततार १ यत्तद्विष्णुपदमाहुर्यत्रहवाववीरव्रतऔत्तानपादिःपरमभागव
तोस्मत्कुलदेवताचरणारविंदोदकमितियामनुसवनमुत्कृष्यमाणभगवद्भक्तियोगेनदृढंक्लिद्यमानांतर्हृदयऔत्कंठ्याद्विवशामीलितलोचनयुगलकुड्मलवि
गलितामलबाष्पकलयाभिव्यज्यमानरोमपुलककुलकअधुनापिपरमादरेणशिरसाबिभर्ति २

ध्याये तत्रेत्यादिना याबाह्यजलधाराअंडकटाहाद्बहिःस्थिताजलस्यनिरंतरसंतापरूपासा यत्तद्विष्णुपदंशिंशुमारात्मनोहरेःस्थानमाहुः तत्रदिवोंतरिक्षस्यमूर्धनिध्रुवलोकेअवततारप्रकाशितस्वरूपाभूदि
त्यन्वयःस्वतोऽमलाधवलातथाप्यरुणैवेत्याह तच्चरणेति यस्यहरेश्चरणरक्तपद्मयोरवनेजनेनप्रक्षालनेनचरणतललग्नरजोमिश्रितत्वादरुणाकिंजल्करजसोपरंजितारागीकृतेव तर्हितन्निषेविणारागजन
कत्वेनपापजननीस्यादित्यतउक्तं अखिलेति अखिलजगतः पापमलापहमुपस्पर्शनंयस्याः सातथा आचमनमात्रेणसर्वपापक्षयकरा किमुतस्नानादिनेत्यर्थः नामकीर्तनादपिदुरितहराकिमुतस्पर्शनादिने
तिभावेनाह साक्षादिति अनुपलक्षितवचोभिरुपलक्षणरहितवचोभिर्वेदपुराणगतैः शालग्रामशिलाभिषेकजलस्यपादोदकत्वमिवौपचारिकंनभवतीत्यतःसाक्षादनुपलक्षितेतिपदद्वयं ॥ कल्पभेदाद्वापपादे
त्तिव्यत्यस्योक्तं नत्वेकस्मिन्कल्पयाति तदुक्तं वाराहेवामपादंचतदन्येषुचदक्षिणं पादकल्पेषुभगवानुज्जहारत्रिविक्रमइति १ यत्रध्रुवलोके २

ततोध्रुवलोकात् उपेक्षिताअन्यार्था अन्यविषयाआत्मगतिर्यैस्तेतथा ३ ततःसप्तर्षिलोकात्देवयानेनमार्गेणइंद्रादिपुरसंबंधेनब्रह्मसदनेमेरुमध्यस्थितेशतकोटिनाम्निपुरे ४ तत्रब्रह्मसदनांगणे नदंनदीपतिंसमुद्रम् ५ चतुर्धाभिन्नायागंगायागतिभेदमाह सीतेति क्षाररससमुद्रं लवणसमुद्रं ६ ७ मेरुशिरसोव्योम्नानिपतंती नीलगिरिशिखरेपतित्वा ततोनीलगिरिशिखरादाकाशेनश्वे तगिरिशिखरमवस्यंदमानापुनस्तदप्यतिहायअतिक्रम्याकाशेनशृंगवतःशृंगंप्राप्ता ततोपिस्यंदमानोत्तरकुरूनतिक्रम्य निषधस्यगिरेःबहूनिकूटानिशृंगाण्यतिक्रम्याकाशेनहेमकूटहिमाचलयो र्गिर्योर्मध्येव्योम्नापतंतीकूटान्यतिक्रम्य ८ रभसतरःसंभ्रमातिशयस्तस्यवेगेनोपर्यधः पाषाणशिखरेपुलुठंतीस्खलित्वापरिवर्तमाना ९ नवानांवर्षाणांविशेषमाह अत्रापीति कर्मक्षेत्रपुण्यपापलक्ष णकर्माचरणस्थानंव्यपदिशति अन्यान्यष्टवर्षाणिस्वर्गिणापुण्यकर्मणास्वर्गप्राप्तानांतत्रस्थित्वापुण्यफलभोगयोग्यानांस्वर्गमास्यवशिष्टपुण्यानुभवस्थानानिव्यपादिशतीत्यन्वयः किंनामानीत्यत्राह भौ

ततऋषयस्तत्प्रभावज्ञाऋषिलोकेइयननुतपसआत्यंतिकिसिद्धिरेतावतीतिभगवतिसर्वात्मनिवासुदेवेऽनवरतभक्तियोगलाभेनैवोपेक्षितान्यार्थात्मगतयो मुक्तिमिवागतांमुमुक्षवःसबुहुमानमेवाद्यापिजटाजूटैरुद्वहंति ३ ततोनेकसहस्रकोटिविमानानीकसंकुलदेवयानेनावतरंतींदुमंडलमाप्लाव्यब्रह्मसदनेनिपत ति ४ तत्रचतुर्धाभिद्यमानाचतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिस्यंदतीनदनदीपतिमेवाभिनिविशति ५ सीतालकनंदाचक्षुर्भद्रेति सीतातुब्रह्मसदनात्केसराद्रि शिखरेभ्योधोधःपतंतीगंधमादनमूर्ध्निपतित्वांतरेणभद्राश्ववर्षं प्राच्यांदिशिक्षाररससमुद्रंप्रविशति ६ एवंमाल्यवच्छिखरान्निष्पतंत्यनुपरतवेगाकेतुमा लमभिचक्षुःप्रतीच्यांदिशिसरित्पतिंप्रविशति ७ भद्राचोत्तरतोमेरुशिरसोनिपतंतीगिरिशिखराद्गिरिशिखरमतिहायशृंगवतःशृंगादभिस्यंदमानाउत्तरा स्तुकुरूनतिक्रम्योदीच्यांदिशिलवणार्णवंप्रविशति ८ तथैवालकनंदादक्षिणेनतुब्रह्मसदनाद्बहूनिगिरिकूटान्यतिक्रम्यहेमकूटहिमकूटान्यतिरभसतररंह सालुठंतीभारतमेववर्षंदक्षिणस्यांदिशिजलनिधिंप्रविशति ९ अन्येनदानद्यश्चवर्षेस्मिन्संतिबहुशोमेर्वादिगिरिदुहितरः अत्रापिजंबूद्वीपेभारतमेववर्षंकर्म क्षेत्रंअथान्यान्यष्टवर्षाणिस्वर्गिणांपुण्यशेषोपभोगस्थानानिभौमानिस्वर्गपदानिव्यपदिशंति १० येषुपुरुषाणामयुतवर्षायुषादेवकल्पानांनागायुतप्राणा नांवज्रसंहननबलवयोमोदप्रमुदितमहासौरतनिरतनरवरावरोधमिथुनव्यवायापवर्गधृतैकगर्भकलत्राणांत्रेतायुगसमःकालोवर्तते ११

मानीति भूमिसंबंधदुःखादिसंभिन्नस्थानानि १० येषुवर्षेषुवसतांत्रेतायुगसमःकालोवर्ततइत्यन्वयः नरवरावरोधेराजयोग्यगृहे मिथुनानांयोव्यवायःग्राम्यधर्मलक्षणारतिस्तस्यापवर्गेअवसाने धृतएको गर्भोयैस्तानिधृतैकगर्भाणितानिचकलत्राणियेषांतेधृतैकगर्भकलत्रास्तेषांवज्रवदृढंसंहननंशरीरंबलंवयश्चमोदश्चसाधारणंसुखंप्रमुदितंप्रमोदः विशिष्टसुखंचयेषांते तथामहत्सौरतनिरंतरसुरतक्रियातस्यां निरताश्चवज्रसंहननबलवयोमोदप्रमुदिताश्चमहासौरतनिरताश्चनरवरावरोधमिथुनव्यवायापवर्गधृतैकगर्भकलत्राश्चते तथा तेषांबहुगर्भधारणेदेहशैथिल्यात्कलत्रतारुण्यनाशात्संभोगानुपपत्तिभयाच्च दवसानेसंतत्यर्थमेकमेवगर्भंधारयंतीतिकिंवदंती ११

यत्रयेषुदेवपतयः स्वैरंविहरंतिकिलेत्यन्वयः केषुस्थानेष्वितितत्राह उपशोभमानेत्यादिना सर्वर्तुसमुद्भूतानांपुष्पस्तबकानांफलानांकिसलयानांचश्रियासंपदानानम्यमानाभृशंनमंत्योविटपलतायेषांतेतथा तेचआविटपिनःभारतखंडवृक्षविलक्षणावृक्षायेतैरुपशोभमानेषुरुचिरेषुकाननलक्षणाश्रमेष्वायतनेषुवर्षभवगिरीणांद्रोणीषुपार्श्वद्वयोन्नतमध्यान्निम्नलक्षणप्रस्थेषुअमलजलाशयेषु निर्मलसरस्सु विकचानां विविधानांवनरुहाणांपद्मानामामोदजन्यमदेनमुदितैःराजहंसादिभिःभृंगाणामारुतिभिः शब्दैरुपकूजितेषुशब्दितेषु सरोविशेषणमेतत् सुष्ठुशृंगारयुतसुरस्त्रीणांकामेनकालिलैर्विलासादिभिराकृष्टामनोदृष्टयो येषांतेतथा मनांसिचदृष्टयश्चमनोदृष्टयः १२ नकेवलनववर्षस्थानांव्यवायादिक्रियया कालयापनमपितु श्रीनारायणसपर्ययेतिभावेनाह नवस्विति आत्मनःस्वस्यतत्त्वानामनारोपितरूपाणांव्यूहे ननवसंख्याविशिष्टेनसमूहेनाद्यापि सन्निधाप्यपूज्यतइत्यर्थः वर्षस्थैःपुरुषैरितिशेषः १३ इलावृतेतुविशेषोस्तीत्याह इलावृतइति तत्रेलावृतमारभ्यनववर्षसन्निहितरूपाणितदुपासकांश्चक्रमेणे स्यतोवाह इलावृतइति १४ भवानीपार्वती नाथायेषांतानितथातैः अवरुध्यमानः परिम्रियमाणःवासुदेवादिचतुर्मूर्तेःतुरीयांचतुर्थांशभूतांतामसींसंहारकारणतमोगुणप्रवर्तनीमात्मनःस्वस्य भवस्य प्रकृतिंप्रकृष्टकारणभूतामात्मसमाधिरूपेणमनसएकाग्रताकारणेनउपधावत्युपास्ते १५ ज्ञानादिसर्वगुणैःसमभेदेनख्याताय विज्ञानमानंदंब्रह्मेतिश्रुत्यादिषुप्रख्याताय अनंतायेत्यने

यत्रहदेवपतयःस्वैःस्वैर्गणनायकैर्विहितमहार्हणाःसर्वर्तुकुसुमस्तबकफलकिसलयश्रियानानम्यमानविटपलताविटपिभिरुपशोभमानरुचिरकाननाश्रमायतनवर्षगिरिद्रोणीषुतथाचामलजलाशयेषु विकचविविधवनरुहामोदमदमुदितराजहंसकलहंसजलकुक्कुटकारंडवसारसचक्रवाकादिभिर्मधुकरनिकराकृतिभिरुपकूजितेषुजलक्रीडादिभिर्विविधविनोदैःसुललितसुरसुंदरीणांकामकलिलविलासहासलीलावलोकाकृष्टमनोदृष्टयःस्वैरंकिलविहरंति १२ नवस्वपि वर्षेषुभगवान्नारायणोमहापुरुषःपुरुषाणामनुग्रहायात्मतत्त्वव्यूहेनात्मनाद्यापिसन्निधीयते १३ इलावृतेतुभगवानभवएकएवपुमान्नह्यन्यस्तत्रनिविशति भवान्याःशापनिमित्तज्ञःयत्प्रविश्यस्त्रीस्वभावस्तत्पश्चाद्वक्ष्यामः १४ भवानीनाथैःस्त्रीगणार्बुदसहस्रैरवरुध्यमानोभगवतश्चतुर्मूर्तेर्महापुरुषस्यतुरीयांतामसींमूर्तिंप्रकृतिमात्मनःसंकर्षणसंज्ञामात्मसमाधिरूपेणसन्निधायैतदभिगृणन्भवउपधावति १५ भवउवाच ॥ ॐनमोभगवतेमहापुरुषायसर्वगुणसंख्यातायानंतायाव्यक्तायनमइति १६ भजेभजन्यारुणपादपंकजंभगस्यकृत्स्नस्यपरंपरायणम् ॥ भक्तेष्वलंभावितभूतभावनंभवापहंत्वांभवभावमीश्वरम् १७

नशेषांतःस्थितस्तन्नामाविष्णुस्तेनसहशिवेनोपास्यतइतिध्वनयति तदुक्तं अनंतांतःस्थितोविष्णुरनंतश्चसहामुना इज्यतेगिरिशेनेशइलावृतगतेनत्विति ननु यदिविष्णुनासहशेषोप्युपास्यतेशिवेन तर्हिकथंभवापहमित्यादिगुणाःशेषेयुज्यंतइतीयमाशंका जीवव्यपेक्षयाचैवतथांतर्याम्यपेक्षया मिश्रास्तुस्तुतयोज्ञेयाविष्णोरन्यत्रकेवलमित्यनेनपरिहर्तव्येति १६ भजन्यंभजनीयंचारुणंचपाद पंकजंयस्यसतथातं हेभक्तेष्वलंभावितअत्यर्थंध्यात वशीकृतेतिवा नित्यनूतनतयास्थितेतिवा भवंसंसारमपजहातित्यजतीतिभवापहःनित्यमुक्तइत्यर्थः भक्तसंसारंनाशयतीतिवातं भवस्यपुण्यलक्षणस्यभद्रस्यभवउत्पत्तिःयस्मात्सतथातं कृत्स्नस्यभगस्यऐश्वर्यादिगुणसामग्र्याःपरंपरायणंअत्युत्तमाश्रयंसर्वरयोपपादकमीश्वरमिति सर्वसमर्थनशीलं स्थेशभासपिसकसोवरजिदितिताच्छील्यसूत्रात् अनेनशेषांतर्यामिणोहरेःस्तुतिंध्वनयति तथाहि भक्तेषुत्वत्सेवकेषुअलंभावितसंपूर्णानुग्रहलक्षणवित्तत्वदुत्तमत्वात्त्वदंतर्यामिणंभजानिषेवस्व ईभजन्यारुणपादपंकजंईर्लक्ष्मीस्तयाभजनीयरक्ततलाभिपद्मंकृत्स्नस्यभगस्यसौभाग्यस्यपरपरायाआश्रयं अनेनब्रह्मादिसकलचेतनराशिसमवेतसौभाग्यस्यपरंपरायास्तारतम्योपेतायाःअयनमित्युक्तंभवति भूतभावनंअतीतानागतवर्तमानजगज्जनकं भवतिप्रभवत्युत्पद्यतइतिभवोजगत्तस्यापहर्तारंसंहर्तारंनकेवलमुत्पादकंसंहर्तारमपीत्यर्थः हरतेष्टिलोपेनापहेतिरूपंसाधु शिष्टंसमं इःस्मरःभोच्यतेभाब्रैरीर्लक्ष्मीरुद्रउःस्मृतइत्यभिधानम् १७

ननु जगदुत्पत्तौवर्तमानस्यहरेःसकलभगाश्रयत्वंकथंघटते मायागुणसंपर्केणानीशत्वापत्तेरस्मदादिवदितितत्राह नेति प्रकृतिगुणनिर्मितशब्दादिषुगताचित्तवृत्तिभिःसर्वंनिरीक्षतोयस्यतैर्दृष्टिःस्वरूपज्ञानं मायागुणचित्तवृत्तिभिःप्रकृतिगुणसंबद्धचित्तव्यापारैरण्वपीषदपिनाज्यतेनलिप्यते दृष्टेर्गुणसंबंधाभिभवोनास्तीत्यर्थः हिशब्दएवार्थे तत्रहेतुमाह ईशइति ईशऐश्वर्यइतिधातोर्निरुपपदादपिकिपप्रत्ययेनईडितिशब्दरूपंसिध्यति तेनेशइतिषष्ठी ईड्याद्दोषलेपनिवारणेनिरतिशयेनसमर्थत्वादित्यर्थःअत्रव्यतिरेकदृष्टांतमाह यथेति अजितमन्युरंहःक्रोधवेगोयैस्तैस्तथानपानोऽस्माकंज्ञानंयथाभिभूयते तथानाज्यतइत्यर्थः आत्मनइतिकर्मयोगेषष्ठीतिवचनादात्मानमनेजिगीषुः पुरुषः तंत्वानमन्येतश्रोत्रादींद्रियेषुसन्निधायशब्दादिषुप्रयोज्य तज्ज्ञानमुत्पाद्यसुखसंपादनेनात्यंतोपकारकत्वात्त्वामंतरेणरसज्ञःकोनसेवेतसेवेतैवेत्यर्थः आत्मनःस्वरूपमितिवा १८ सर्वांतर्यामित्वेनातिनिकटवर्तिनोहरेःस्वरूपज्ञानसम्यक्ज्ञानिनएवनान्यस्येत्याशयवानाह असंदृशइति योमायया ऽऽच्छादकशक्त्याऽसंदृशः सम्यक्ज्ञानरहितस्यपुंसः वृक्षकोटरजन्यमधुनारिकेरादिपुष्पजन्यआसवस्तयोरेकतरपानेनताम्रेलोचनेयस्यसतथा दुःशास्त्रश्रवणजनितान्यथाज्ञानलक्षणपरिणामविपाकमाणमधुरसुरासेवानष्टज्ञानस्यस्वयमपिताहशःक्षीबेवमत्तइतिप्रतिभाति अत्रविभक्तिविपरिणामेनार्थकथनंद्रष्टव्यं मध्वासवताम्रविलोचनरयमत्तस्यासंदृशःपुंसोमध्वासवताम्रविलोचनोमत्तइवप्रतिभाति दुष्टेंद्रियस्यपुंसःस्थाणुःपुरुषइवयथाभातितथेति क्षीबेतिप्रयोगस्तुछंदोभंगभयाद्वैदिकत्वाद्वादर्शितइतिज्ञातव्यं नसदृशेतिष्ठतिरूपमस्येतिश्रुतेः विद्धन्मुग्धवद्भक्तकेशवोनेदं नास्तीति स्मृते

नयस्यमायागुणचित्तवृत्तिभिर्निरीक्षतोह्यण्वपिदृष्टिरज्यते ॥ ईशोयथानोऽजितमन्युरंहसांकस्तंनमन्येताजिगीषुरात्मनः ॥ १८ ॥ असंदृशोयःप्रतिभातिमाययाक्षीबेवमध्वासवताम्रलोचनः ॥ ननागवध्वोर्हणमीशिरेह्रियायत्पादयोस्पर्शनधर्षितेंद्रियाः १९ यमाहुरस्यस्थितिजन्मसंयमंत्रिभिर्विहीनंयमनंतमीश्वरम् ॥ नवेदसिद्धार्थमिवक्वचित्स्थितंभूमंडलंमूर्धसहस्रधामसु २० यस्याद्यआसीद्गुणविग्रहोमहान्विज्ञानधिष्ण्योभगवानजःकिल ॥ यत्संभवोहंत्रिवृतास्वतेजसावैकारिकंतामसमैंद्रियंसृजे २१

थ इदानींहेतुकथनव्याजेनमिश्रस्तुतिमाह ननागेति इंद्रियधर्षणप्रवृत्तिमत्त्वान्मत्तत्वमिति अर्हणंपूजाकर्तुंनेशिरेइत्यन्वयः १९ इदानींभगवद्विज्ञानायतल्लक्षणान्याह यमाहुरिति अस्यजगतः स्थितिजन्मसंयमकारणं यतस्तज्ज्ञानेस्थित्यादीनिलक्षणानिइतिज्ञातव्यं स्वयमेतद्वर्जितश्चेत्कथमेतल्लक्षणैर्ज्ञेयइत्यतउक्तं त्रिभिरिति त्रिभिःस्थित्यादिभिर्विहीनंविरहितं जाग्रदाद्यवस्थाविशेषैर्वा कालत्रयेणअपरिच्छिन्नमहिमत्वाद्युक्तमितिभावेनाह अनंतमिति तदपिकथमतउक्तमीश्वरमिति ईश्वरत्वंविशदयति नवेदेति यइत्यध्याहृत्यान्वेतव्यं मूर्धसहस्रधामसुमध्येकस्मिंश्चिदेकस्मिन्मूर्ध्नि सिद्धार्थंसर्षपमिवस्थितंभूमंडलं नवेद गुरुत्वाभावादित्यन्वयः लाघवात्तद्धारिमाणंनजानातीत्यनेनानंतःस्थितानंतनामहरिमहिम्नाशेषस्यापिभूमंडलधृतिसामर्थ्यमितिबोद्धव्यं २० पूर्वोक्तसृष्टेःक्रममाह यस्येति यस्यतवसकाशात्अजोब्रह्माद्यःसृज्यपदार्थानामादिभूतआसीत् प्रकृतिसृज्यवस्तुषुमहत्तत्त्वस्यादित्वाच्चदभिमानित्वेनब्रह्मणआदित्वयुक्तमितिभावेनोक्तं महानिति निर्देहस्याभिमानित्वंकथमित्यतउक्तं गुणविग्रहइति रजोगुणेननिर्मितोविग्रहोयस्यसतथा देहित्वेपि ज्ञानलोपोन्यदेहिवदस्यनास्तीत्यभिप्रेत्याह विज्ञानेति विज्ञानस्यधिष्ण्यंनिधानस्थानं धिष्ण्यइतिपाठेविज्ञानमेवस्वरूपंयस्यसतथेत्यर्थः महत्तत्त्वस्यसृष्टत्वात्सृष्टिक्रमःकथंज्ञाप्यतइत्यतउक्तं यत्संभवइति यस्मान्महत्तत्वात्संभवोयस्यसतथा अहंत्रिवृतावैकारिकादिभेदेनत्रिधावर्तमानेनस्वतेजसास्वरूपमहिम्नावैकारिकादिकंतदभिमानिदेवादिकंचसृजइत्यन्वयः २१

अस्मत्सर्जनंचश्रीनारायणानुग्रहेण नस्वातंत्र्येणेत्याह एतइति वयमितिकेइतितत्राह महानिति ब्रह्मप्रभृतयइत्यर्थः सूत्रयंत्रिताः सूत्रबद्धाः शकुंताःपक्षिणःवैकृतावैकारिकादेवाःतामसाःपंचभूतदेवाः ऐंद्रियाःइंद्रियाभिमानिनोदेवाःशब्दाद्यभिमानिदेवताश्च २२ व्यतिरेकमुखेनसंसारतरणोपायमाह यन्निर्मितामिति अयंजनोयेनभवताजनंमोहयत्वितिनिर्मिताकल्पितांकर्मपर्वणां विहितनिषिद्धलक्षणानिकर्माणिपर्वाणियस्याःसातथातांमायांबधकशक्तिमासाद्यकर्ह्यपिकदापि मायायानिस्तारणोपायमंजसानवेद तत्रकिंकारणमितितत्राह गुणेति गुणानसर्गोयेषांतेगुणसर्गाःशब्दादिविषयास्तैर्मोहितःशब्दादिनिमित्तान्यथाज्ञानकारणमित्यर्थः अनेनतत्कर्तृज्ञानपूर्वकंतज्ज्ञानंसंसारतरणोपायइतिध्वनितमितिइदमेवभगवत्प्रीतिकरंसर्वसाधारणमयत्नसाध्यंसाधनमितिभावेनोपसंहरति तस्माइति तद्विलयोदयात्मने तस्यामायायानिवर्तकज्ञानस्वरूपाय अनेनप्रणतिप्रसन्नश्रीनारायणस्वरूपज्ञानंमायानिवर्तकमितिसूचितमतोमुमुक्षुणातज्ज्ञानमापाद्यमितिभावः २३ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेवि०टी०सप्तदशोध्यायः ॥ १७ ॥ अनंतजीवराशेःस्वयोग्यतानुसारेणपूज्याहरेरनंताःप्रादुर्भावविशेषाःसंतीतिदर्शयितुमिलावृतवर्षभवैःपूज्यांदेवतानिगद्यावशिष्टवर्षभवैःपूज्यादेवताःक्रमेणाभ्यामध्यायाभ्यांनिरूपयति तथाचेत्यादिना तस्यभद्रश्रवसः कुलपतयःधर्ममयीज्ञानोपदेशेनसर्वजगद्धारणप्रधानभूता हयगतावितिधातोःहयंतिअवगच्छंतिबुद्ध्यंतेसर्वमितिहयाः

एतेवयंयस्यवशेमहात्मनःस्थिताःशकुंताइवसूत्रयंत्रिताः ॥ महानहंवैकृततामसेंद्रियाःसृजामसर्वंयदनुग्रहादिदम् २२ यन्निर्मितांकर्ह्यपिकर्मपर्वणींमायांजनोयंगुणसर्गमोहितः ॥ नवेदनिस्तारणयोगमंजसातस्मैनमस्तद्विलयोदयात्मने २३ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेसप्तदशोध्यायः १७ श्रीशुकउवाच ॥ तथाचभद्रश्रवानामधर्मसुतस्तत्कुलपतयः पुरुषाभद्राश्ववर्षेसाक्षाद्भगवतोवासुदेवस्यप्रियांतनुंधर्ममयींहयशीर्षाभिधानांपरमेणसमाधिनासन्निधाप्येदमभिगृणंतउपधावंति १ भद्रश्रवसऊचुः ॥ ॐनमोभगवतेधर्मायात्मशोधनायनमइति २ अहोविचित्रंभगवद्विचेष्टितंघ्नंतंजनोयंहिमिषन्नपश्यति ॥ ध्यायन्नसद्यर्हिविकर्मसेवतेनिर्हृत्यपुत्रःपितरंजिजीविषुः ३ वदंतिविश्वंकवयश्चनश्वरंपश्यंतिचाध्यात्मविदोविपश्चितः ॥ तथापिमुह्यंतितवाजमाययासुविस्मयंकृत्यविदंनताःस्मतम् ४

सर्वज्ञाब्रह्मादयस्तेषांशीर्षःप्रधानइतिहयशीर्षः १ ज्ञानंदत्वात्मानंशोधयतीत्यात्मशोधनस्तस्मै २ आत्मशोधनपदार्थमाह अहोइति अयंजनोघ्नंतंस्वमृत्युंमिषन्पश्यन्नपिनपश्यतीति हि यस्मात्तस्माद्विचित्रंभगवद्विचेष्टितमहो कालात्मनोमृत्योश्चरितंनिद्रालोरिवपश्यतोप्यदर्शनेकिंकारणमितितत्राह ध्यायन्निति शाश्वतोऽसदमंगलंशब्दादिविषयजातंध्यायन्विकर्मसेवतेयर्हियस्मात्तस्मात्पापलक्षणांजनप्रतिबद्धचक्षुर्नपश्यतीत्यर्थः अत्रलुप्तोपमामाह निर्हृत्येति पुत्रोमृतंपितरंनिर्हृत्यदहनादिपितृमेधक्रियांकृत्वाजिजीविषुः स्वजीवनमेवेच्छन्मातापितृमरणजन्मप्रापिमरणंभवेदितियुक्तिबलाच्चिंतयन्नपिस्वात्मनोमृत्युनचिंतयति यथा तथायंजनइति अतस्तवप्रसादेनशुद्धांतःकरणस्यपुरुषस्यकरतलामलकवद्विश्वंप्रकाशतइतिभावः ३ नकेवलंप्राकृतजनमोहकस्त्वं किंतु कवीनामप्यतोनिरतिशयमहिम्नस्तवचरितंचित्रंइत्यतस्त्वन्नातिरेवत्वत्प्रसत्तौप्रधानंसाधनमित्याशयवानाह वदंतीति अनेनकवीनांपरोक्षज्ञानिनांवचनमध्यात्मविदामपरोक्षज्ञानिनांदर्शनंचजगत्प्रमाहनित्यत्वेप्रमाणमुक्तंभवतितथापिज्ञानसामग्रीमंतोपित्वदनुग्रहमंतरेणतवविषयेमुह्यंति अनेनमुह्यंतियंमूरयइत्येतद्विवृतंभवति सुष्ठुविगतःस्मयाख्योदोषोयस्मात्सतथातंसुविस्मयंयथाभवतितथेति क्रियाविशेषणंवा यतएवंज्ञानिनोपिकर्तव्यं त्वन्मायायानजानंति अतोभवानेकएवतज्ज्ञइत्याह कृत्यविदामिति ४

इदंचास्माकंतवचरित्रंचित्रमित्याह विश्वेति जगत्सर्जनादिलक्षणंकर्तव्यंत्वयैवकर्तव्यंनान्येनेतियदतस्त्वमेवतदभिज्ञइत्यतोवेदास्त्वांप्रतिपादयंति विश्वेति नतस्यकार्यंकरणंचविद्यतेइतिश्रुतेःकार्यकारणादिरहितस्यहरेः प्रपंचनिर्माणादिककथंघटतइत्याशंक्यमहाशक्तित्वादित्यतोवाह विश्वेति अपिशब्दएवार्थे हिशब्दःअकर्तुःकर्तृत्वघटकद्योतकः हेहरेअकर्तुस्तवजगत्सर्जनादिकर्मांगीकृतमवनेतद्युक्तमपावृतवेदादिषुप्रकाशितं मृदब्रवीदित्यादिवेदसिद्धंमृदादिवक्तृत्वंयुक्तिविरुद्धत्वाद्यथानांगीक्रियते तथात्रापीतितत्राह युक्तमिति नहरेःकर्तृत्वमात्रंनिषिध्यतेकिंत्वायासेन अप्रयासेनकर्तृत्वमकर्तृत्वमिहोच्यतेमहाशक्तित्वतस्तच्चयुज्यतेपरमस्यत्वयीति मृदादीनांवक्तृत्वस्यप्रत्यक्षतोऽदर्शनाद्युक्त्याप्रिग्राहकप्रमाणाभावादनुपपन्नत्वान्नांगीक्रियते अत्रतुज्ञानिप्रत्यक्षसिद्धत्वाद्वेदिकत्वाच्चयुक्तंहीत्यभिप्रायः तथापिनिर्विकारस्यहरेर्मायाकर्तृत्वमंतरेणतात्त्विककर्तृत्वांगीकरणंचित्रमितितत्राह नचित्रमिति ज्ञानदौर्बल्यादस्माकमेवचित्रत्वयिनचित्रंकुतोनचित्रं कार्यकारणेप्याश्रयलक्षणकार्यस्यापिकारणत्वात् इतोपिनेत्याह सर्वात्मनिसर्वस्वामिनि ननुकार्यकारणत्वेमृदादिवत्तदभिन्नत्वआपन्नमितितत्राह व्यतिरिक्तइति निमित्तकारणत्वेनतद्भिन्नेवयुक्तमितिचशब्देनध्वनयति तर्हिलोकविलक्षणश्चेच्छून्यकल्पइतितत्राह वस्तुनीति ५ धर्मायेतिपदस्याभिप्रायमाह वेदानिति तमसामधुनाम्नादैत्येनतिरस्कृतानपहृतान्प्रत्याददेसृष्टौदत्तान्पुनश्चनानेवदैत्यापहृतान्दत्तवानित्यर्थः

विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्मतेह्यकर्तुरंगीकृतमप्यपावृतम् ॥ युक्तंनचित्रंत्वयिकार्यकारणेसर्वात्मनिव्यतिरिक्तेचवस्तुनि ५ वेदान्युगांतेतमसातिरस्कृतान्रसातलाद्योनृतुरंगविग्रहः ॥ प्रत्याददेवैकवयेभियाचतेतस्मैनमस्तेऽवितथेहितायते ६ हरिवर्षेचापिभगवान्नरहरिरूपेणास्तेतद्रूपग्रहणनिमित्तमुत्तरत्राभिधास्यामःतद्दयितंरूपंमहापुरुषगुणभाजनोमहाभागवतोदैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरितःप्रह्लादोऽव्यवधानानन्यभक्तियोगेनसहतद्वर्षपुरुषैरुपास्तेइदंचोदाहरति ७ ॐनमोनृसिंहायतेजस्तेजसेआविराविर्भववज्रनखवज्रदंष्ट्रकर्माशयान्रंधयरंधयतमोग्रसग्रसस्वाहा अभयमभयमात्मनिभूयिष्ठाःॐक्ष्रौं ८ स्वस्त्यस्तुविश्वस्यखलःप्रसीदतांध्यायंतुभद्राणिशिवंमनोधिया ॥ मनश्चभद्रंभजतादधोक्षजेआवेश्यतांनोमतिरप्यहैतुकी ९ मागारदारात्मजदेहबंधुषुसंगोयदिस्याद्भगवत्प्रियेषुनः ॥ यःप्राणवृत्त्यापरितुष्टआत्मवान्सिद्ध्यत्यदूरान्नतथेंद्रियप्रियः १०

कवयेब्रह्मणे अवितथेहितायेत्यनेनभगवतइत्यस्यार्थउक्तःऐश्वर्यादिगुणसामग्रीमतएवसत्यकर्मत्वोपपत्तेः अशक्ताःसत्यसृष्टौहिमायासृष्टिंवितन्वतइत्यादेः ॥ ६ ॥ वीर्यशौर्यदयोभक्तिज्ञानादयोवामहापुरुषगुणास्तेषांभाजनंपात्रं महापुरुषगुणभाजनः पुंल्लिंगस्तुछांदसःतान्भजतीतिवा प्रकृष्टह्लादःशांत्यादिगुणोयस्यसतथा दैत्यदानवकुलस्यतीर्थीकरणंशीलंबालचरितंचयस्यसतथा फलकामलक्षणव्यवधानरहितश्चानन्यअसदृशभक्तियोगस्तेन ७ सूर्यादितेजोभ्याधिकतेजोरूपाय तमोदैत्यमज्ञानंवा ग्रसग्रससंहरभूयिष्ठादित्यव्ययं भावय ८ विश्वस्यार्थेस्वस्त्यस्तु नृसिंहप्रसीदतांहेहरिवर्षजनाःभद्राण्युद्दिश्यनृहरिंध्यायंतु शिवंनित्यशुद्धंमनोधियाशास्त्रमननेनउपासनालक्षणध्यानेनचमनश्चभद्रसकलमंगलरूपंहरिंभजतात् नोस्माकमतिरप्यधोक्षजेआविश्यतां अहैतुकीफलाभिसंधिरहिता ९ मनआदेर्हरैकविषयत्वेइत्थंभावलक्षणसाधनमाह मागारेति गृहादिषुसंगोमाभूत् यदिसंगआवश्यकस्तर्ह्यस्माकंभगवत्प्रियेषुस्यात् ननु गृहादिसंगाभावेजीवनाभावेनदेहपातलक्षणानर्थःस्यादितितत्राह यइति यःप्राणवृत्त्याप्राणधारणलक्षणजीवनस्थितिमात्रेणपरितुष्टःसआत्मवान्वशीकृतमनाअदूराच्छीघ्रंसिद्ध्यतिसंसारमुक्तोभवति यथामुक्तसंगस्तथेंद्रियप्रियोमुक्तोनभवतीत्यर्थः १०

महात्म्यमीदृशंगंगादिकफलंस्यादत्राह यत्संगेति येषांभगवत्प्रियाणांसेवालक्षणसंगाद्धरेर्निजमौत्पत्तिकंवीर्यंमाहात्म्यंवैभवंविभुत्वंव्याप्तलक्षणंचयस्मिन्तीर्थेतत्तथातादृशंतीर्थंवेदांतशास्त्रंमुहुर्निरंतरंसंस्पृशतांश्र
वणादिनाभ्यस्यतां पुंसामानसविषयसंसर्गगतंमनोगतमंहोहरतिअज कथंश्रुतिभिःश्रवणेंद्रियद्वारेणांतर्गतःहृदयंप्रविष्टःततःकिं यतएवंविधफलमतः कोवैमुकुंदविक्रमनसेवेत रसज्ञइतिशेषः यद्वा य
स्यहरेः श्रीपादसंगाल्लब्धं यस्यतीर्थस्यनिजवीर्यवैभवतादृशंगंगादितीर्थंमुहुःसंस्पृशतांदर्शनस्पर्शनादिनासेवमानानांपुंसांमानसमंहःसोऽजोहरति हियस्मात्तस्मान्मुकुंदस्यगृहीतवामनाद्यवतारस्यविक्र
मंत्रैलोक्यविक्रमलक्षणंचरितंकःपुरुषोनसेवेत यद्यपिबाह्यस्नानादिनाहरत्यांतरमंहःकथमित्यतउक्तं अंतारीति बहुवारश्रोतव्यमित्यभिप्रायेणश्रुतिभिरित्युक्तमिति ११ भक्तेरिंद्रियाधीनत्वेनेंद्रियाणां
चस्वाभिमानिदेवताधीनत्वेनतत्प्रसादमंतरेणइंद्रियाणामात्मावशत्वेनभक्तिकरणानुपपत्तिरित्याशंक्यभगवद्भक्त्यादेवप्रीतिरपितदविनाभूतेतिभावेनाह यस्येति व्यतिरेकेणापिहरौभक्तिःकर्तव्येत्याह
हराविति महतांगुणाः असत्यमंगलेबाहिः शब्दादिविषयेधावनमेवावशिष्यते नत्वात्मसुखमित्यतोधावतइति १२ भगवद्भक्त्याभिमानिदेवप्रीतिमुपपादयति हरिर्हीति आत्मा जीवनः अत्रा

यत्संगलब्धंनिजवीर्यवैभवंतीर्थंमुहुःसंस्पृशतांहिमानसम् ॥ हरत्यजोंहःश्रुतिभिर्गतोंतःकोवैनसेवेतमुकुंदविक्रमम् ११ यस्यास्तिभक्तिर्भगवत्यकिंचनासर्वैर्गुणैस्तत्रसमासतेसुराः ॥ हरावभक्तस्यकुतोमहद्गुणामनोरथेनासतिधावतोबहिः १२ हरिर्हिसाक्षाद्भगवांञ्छरीरिणामात्माझषाणामिवतोयमीप्सितः ॥ हित्वामहांतंयदिसज्जतेगृहेतदामहत्त्वंवयसादंपतीनाम् १३ तस्माद्रजोरागविषादमन्युमानस्पृहाभयदैन्याधिमूलम् ॥ हित्वागृहंसंसृतिचक्रवालंनृसिंहपादंभजताकुतोभयमिति १४ केतुमालेभगवान्कामदेवस्वरूपेणास्तेलक्ष्म्याःप्रियचिकीर्षयाप्रजापतेर्दुहितॄणांचतद्वर्षपतीनांपुरुषायुषाहोरात्रपरिसंख्यानानांयासांगर्भामहापुरुषमहास्त्रतेजसोद्वेजितमनसांविध्वस्ताव्यसवःसंवत्सरातेनिपतंति १५ अतीवसुललितगतिविलासविलसितरुचिरहासलेशावलोकलीलया किंचिदुत्तंभितसुंदरभ्रूमंडलसुभगवदनारविंदश्रियारमांरमयंतींद्रियाणिरमयते १६ तद्भगवतोमायामयंरूपंपरमसमाधियोगेनरमादेवीसंवत्सरस्यरात्रिषुप्रजापतेर्दुहितृभिरुपेताहस्सुतद्भर्तृभिरुपेतोपास्ते ॥ इदंचोदाहरति १७

पिव्यतिरेकमाह हित्वेति महातमनाद्यनंतकालीनंहरिंहित्वायदिगृहेसज्जतेबहुकालंजीवतितदावयसाआयुषादंपतीनांमहत्त्वंनगुणतःगुणतोमहत्त्वंहरिभक्त्यैवेत्यर्थः १३ उपसंहरति तस्मादिति य
स्माद्गृहंरजोरागादिमूलंतस्मान्नृसिंहपादंभजतेत्यन्वयः संसृतिचक्रवालंसंसारावृत्तिहेतुभूतम् १४ कामदेवस्वरूपेणकामदेवसन्निहितप्रद्युम्नाख्यात्मरूपेण प्रजापतेर्दुहितॄणांकेतुमालवर्षपतीनांल
क्ष्म्याश्चप्रियचिकीर्षयेत्यनेनहरेर्भक्तवत्सलतैवप्रयोजनंनान्यदितिदर्शितं पुरुषायुषाशतवर्षसंख्यानेनयान्यहोरात्राणितैःषाड्शत्सहस्रैःपरिसंख्यानंगणनंयासांतास्तथा तासांमहापुरुषोहरिस्तस्यम
हास्त्रतेजसासुदर्शनचक्रतेजसा व्यसवःगतप्राणाः १५ उत्तंभितं ऊर्ध्वंनीतसुभगंसुंदरामिंद्रियाणि रमयतेद्रष्टॄणामितिशेषः १६ मायामयइच्छामयंरमादेवीभगवतोरूपमुपास्तइत्यस्येदंतात्पर्यंभवगतन्य
रतिसन्निहितारमादेवीकामांतःस्थितंहरेरूपंउपास्ते रतिस्तुविष्णोःप्रतिमास्थानीयंकामदेवं कामदेवास्थितंविष्णुमुपास्तेश्रीरतिस्थिता कामदेवंरतिश्चापिविष्णोस्तुप्राकृतातनुरितिस्मृतेः अनेन
मायामयमित्यस्यप्राकृतमित्यर्थःसूच्यते संवत्सरस्यरात्रिषुप्रजापतेर्दुहितृभिरहस्सुतासांभर्तृभिरुपेता १७

येधर्मैर्विशेषाव्यावर्तकधर्मास्तांस्तान्वदंतीतिसर्वविशेषविदोब्रह्मादयस्तेपांक्षेत्रमावासस्थानमात्मादेहोयस्यसतथातस्मै आकूतीनामभिप्रायाणांपूर्वानुभवसंस्काराणांवा चित्तानांस्मरणकारणानां अंतःकरणविशेषाणांचेतसांबुद्धिवृत्तीनांवृत्तिविशेषाणांचाधिपतये सर्वमयायसर्वोत्तमाय उभयत्रांतर्बहिश्चभूयाद्रक्षायाइतिशेषः १८ लोकेस्त्रियोनानाव्रतैरिंद्रियस्वामिनंत्वामाराध्यान्यं पतिमाशासतेअविशातिप्राप्नुवंतीत्यर्थः त्वमनेनव्रतलक्षणेनाराधनेनहेतुनातासामपत्यंप्रियंभर्तारमुपभोगसाधनं धनान्यायूंष्यहोरात्रगमागमलक्षणानिरक्षसि कुतस्ताःस्त्रियःपतिरवगताःपुरुषाश्चाप तत्रास्ततत्कालेनेशक्तिहीनायतोतस्तत्पतित्वंव्यावहारिकमित्यर्थः १९ तर्हिमुख्यपतिःकइतितत्राह सवाइति यःस्वयमकुतोभयःसन्भयातुरंजनंसमंततःपातिसवैसएवपतिःस्यात् नन्वेवंतर्हिबहवः किंनस्युरितितत्राह एकइति भवानितिशेषः इतरथाबहूनांपतित्वेमिथोन्योन्यंभयंस्यान्मंडलेश्वराणामिवेतिशेषः अतस्त्वमेकएवपतिरित्यर्थः इतोपित्वल्लाभएवपुरुषार्थइत्याह भजतीति त्वां भजन्पुरुषआत्मलाभात्त्वल्लाभात्परमन्यमप्यधिकंनैवमन्यतेअभावादितिशेषः एकमेवाद्वितीयमितिश्रुतेः २० अतोप्यस्यैवपुरुषार्थप्राप्तिहेतुत्वादित्याह यइति निरुपमचरितपतिर्यस्तस्यतेतवयः पादसरोरुहयोरर्हणंपूजनंनितरांकामयेत्सोखिलकामलंपटःअपेक्षिताशेषपुरुषार्थप्राप्तिपटुतरः हेईप्सितप्रेष्ठ अतस्त्वदर्चितमेवाभीप्सितंनान्यदर्चनंविशिष्टफलहेतुत्वात् व्यतिरेकमुखेनाभिधारयति य

ॐह्रांह्रींह्रूंॐनमोभगवतेहृषीकेशायसर्वविशेषविलक्षेत्रात्मनेआकूतीनांचित्तानांचेतसांविशेषाणांचाधिपतयेषोडशकलायछंदोमयायान्नमयायामृतमयायसर्वमयायसहसेओजसेबलायकांतायकामायनमस्तेउभयत्रभूयात् १८ स्त्रियोव्रतैस्त्वांहृषीकेशमीश्वरमाराध्यलोकेपतिमाशासतेन्यम् ॥ अनेन तासांपरिपास्यपत्यंप्रियंधनायूंषियतोऽस्वतंत्राः १९ सवैपतिःस्यादकुतोभयःस्वयंसमंततःपातिभयातुरंजनम् ॥ सएकएवेतरथामिथोभयंनैवात्मलाभाद धिमन्यतेपरम् २० यस्तस्यतेपादसरोरुहार्हणंनिकामयेत्सोखिलकामलंपटः ॥ तदेवचाभीप्सितमीप्सितार्चितंयद्भग्नयाच्ञोभगवन्प्रतप्यते २१ मत्प्राप्तयेये ससुरासुरादयस्तप्यंतउग्रंतपऐंद्रियेधियः ॥ ऋतेभवत्पादपरायणंनमांविंदंत्यहंत्वद्धृदयायतोजित २२ सत्वंममाप्यच्युतशीर्षणिवंदकंकरांबुजंयत्सदधायि सात्वताम् ॥ बिभर्षिमांलक्ष्मवरेण्यमाययाकईश्वरस्येहितमूहितुंविभुः २३ रम्यकेचभगवतःप्रियतमंमात्स्यमवताररूपंतद्वर्षपुरुषस्यमनोःप्राक्प्रदर्शितं सइदानीमपिमहताभक्तियोगेनाराधयन्निदंचोदाहरति २४ ॐनमोभगवतेमुख्यतमायनमःसत्वायप्राणायौजसेबलायमहामत्स्यायनमइति २५

द्भग्नेति अयंभावः यत्कामोन्यपादार्चनंकरोतितस्मात्फलानुदयात्प्रतप्यतइति यद्यस्मात्तस्मादिति चशब्देनपूर्वमर्चितमिदानीमर्च्यतेउत्तरत्रार्चिष्यतइतिसूचयति २१ अन्यपादार्चकस्यभग्न याच्ञत्वमत्रद्रष्टव्यमित्याह मत्प्राप्तयइति येऐंद्रियेधियःइंद्रियविषयेधीर्येषांतेतथाशब्दादिविषयरागांधीभूतबुद्धयः ससुरासुरादयउग्रंतप्यंतेतेमांनविंदंति यत्तांभीष्टफलंनविंदंतीत्यत्रकारण माह ऋतइति भवत्पादपरायणमर्चनमृते त्वच्चरणार्चनाभावःकारणं हेत्वंतरमाह अहमिति अजितअहंत्वद्धृदया यतस्तस्मादितिशेषः त्वयिहृदययस्याःसातथायस्त्वत्पादार्चकस्तस्यममप्रसाद. योनतस्यनास्तीति अयंभावोऽसप्रज्ञातस्थयामयाज्ञायतइति २२ स्वशिरसिनित्यधृतकरांबुजत्वेपिभगवत्पूजकेरेवंप्रार्थनीयमित्याशयवत्याह सत्वमिति यत्करांबुजसात्वतांशीर्षणिधृतमितिशेषः शि रस्स्वधायिधेनत्वयासत्वंममामूर्द्धन्यपितत्कुर्वित्यन्वयः किंच सर्वस्मान्मयितवप्रसादाधिक्यमस्तीतिद्योतयति बिभर्षीति हेवरेण्यत्वद्वक्षसिमामालक्ष्मांचहांविभर्षियदतोमाययेश्वरस्यईहितमूहितुकोवि मुर्नकोपिसमर्थः २३ मनोर्वैवस्वतस्य २४ २५

उरुर्गुरुःयोनःपरमपुरुषःइदंजगद्वशेअनयन्नीतवान् सत्वमीश्वरःसाक्षान्नारायणःआत्मास्वामी यद्वा यआत्माआदानसमर्थः इदंजगद्वशे नयन्वर्ततेसत्वमीश्वरऐश्वर्यादिगुणराशुद्वइति २६ लोक
पालादिविश्वस्येश्वरवशत्वेतदहष्टरूपत्वंकथमस्येत्याशंक्यस्पर्द्धाहेतोरितिभावेनाह यमिति चशब्दोविकल्पार्थे यंत्वांहित्वालोकपालाःपृथग्वा समेत्यवा यततोपिद्विपदश्चतुष्पदइत्यादिस्सरीसृपस्था
स्नुचराचरमत्रदृश्यतेश्रुतिदृष्टिविषयंतत्पातुंनशेकुरित्यन्वयः अशक्तत्वेनिमित्तमाह मत्सरेइति मात्सर्याख्यज्वरग्रस्तत्वादित्यर्थः वार्तासंभावयोःकिलेतिवचनादिदंस्पर्द्धालक्षणंमात्सर्यसंभावनामात्रं
नतुमुख्यमाज्ञानिमित्तंदैत्यावेशनिमित्तंवेतिगमयितव्यं तदुक्तं स्पर्द्धतइवदेवास्तुहरिणायत्रकुत्रचित् हररेवाज्ञयाक्वापिदैत्यावेशादथापिवेति अनेनस्पर्द्धायाअन्यनिमित्तत्वेनपालनाशक्तिःस्वरूपकृतेतिज्ञा
तव्या २७ यद्यप्यस्तुमूलरूपस्यहरेर्जगत्पालनशक्तिःस्वरूपभूता तथाप्यवताराणांसानसमास्तीत्याशंक्यद्वयोरपिकोपिमाहात्म्येविशेषोनास्तीतिभावेनाह भवानिति भवान्युगान्तार्णवइमांक्षोणीमूहेइ
त्याहेत्यन्वयःतस्मैजगत्प्राणगुणात्मनेजगच्चष्टकगुणस्वरूपायमत्स्यायहरयेनमइत्यन्वयः २८ २९ नकूपेआरोगमनयस्यसतथातस्मैमहासमुद्रनिवासायेत्यर्थः सर्वेसत्वगुणाःपराक्रमगुणागवविशेषणाग
स्यसतथातस्मै सर्वसत्वगुणा ज्ञानानंदादिगुणाइतिवा नोपलक्षितस्थानाय अज्ञातस्वरूपाय वर्ष्मणेभक्ताभीष्टवर्षणशीलाय प्रमाणायसम्यग्वक्त्रेवा प्रमाणबोधनेयत्तामर्यादाशास्त्रहेतुषु सम्यग्वक्तरिन्याय
स्यात्प्रयाणंमरणेगतावितियादवः वर्ष्मदेहप्रमाणयोरितिच अनेनदिव्यातिर्यग्योनेरपिसम्यग्वक्तृत्वमाहात्म्यसूचितं भूयसेमहते महतोमहीयानितिश्रुतिः अवस्थानायजगत्स्थितिहेतवे ३० मंत्रस्य

अंतर्बहिश्चाखिललोकपालैरदृष्टरूपोविचरस्युरुस्वनः ॥ सईश्वरस्त्वंयइदंवशेऽनयन्नात्मायथादारुमयींनरःस्त्रियम् २६ यंलोकपालाःकिलमत्सरज्वराहित्वा
यततोपिपृथक्समेत्यच ॥ पातुंनशेकुर्द्विपदश्चतुष्पदःसरीसृपस्थास्नुयदत्रदृश्यते २७ भवान्युगांतार्णवऊर्मिमालिनिक्षोणीमिमामोषधिवीरुधांनिधिम् ॥
मयासहोरुक्रमऊहओजसातस्मैजगत्प्राणगुणात्मनेनमइति २८ हिरण्मयेपिभगवान्निवसतिकूर्मतनुंबिभ्राणस्तस्यप्रियतमांतनुमर्यमासहतद्वर्षपुरुषैःपितृ
गणाधिपतिरुपधावति मंत्रमिमंचानुजपति २९ ॐनमोभगवतेअकूपारायसर्वसत्वगुणविशेषणायनोपलक्षितस्थानायप्रमाणायनमोभूयसेनमोवस्थानाय
नमस्ते ३० यद्रूपमेतन्निजमाययार्पितमर्थस्वरूपंबहुरूपरूपितम् ॥ संख्यानयस्यास्त्ययथोपलंभनात्तस्मैनमस्तेऽव्यपदेशरूपिणे ३१ जरायुजंस्वेदज
मंडजोद्भिजंचराचरंदेवर्षिपितृभूतमैंद्रियम् ॥ द्यौःखंक्षितिःशैलसरित्समुद्रद्वीपग्रहर्क्षेत्यभिधेयएकः ३२

चितगुणविशिष्टत्वेनश्रीहरिंस्तौति यद्रूपमिति यद्रूपमेतद्विश्वंनिजमाययातवस्वरूपेच्छयार्पितं मदाधारतयातिष्ठत्विति माययेत्युक्त्यानिर्गच्याविद्याकल्पितंकिंनस्यादित्यतोर्थेति अबाधितरूपंजरा
युजादिबहुरूपेणरूपितंशब्दितं यस्येयत्तेतिसंख्याचनास्ति परमाणुप्रदेशेपिह्यनंताःप्राणिराशयइतिवचनात् यच्चोपलंभनादयथाअयथादृश्यतेश्वस्तथानतिष्ठतिविकारित्वात् उर्वारुकफलादेरन्यथा
दर्शनाच्चतावतावैतथ्यं विश्वंसत्यमित्यादिश्रुतेः अतःप्रवाहरूपेणनित्यमित्येष्टव्यमित्यर्थः रूपंतन्निधानयोग्यप्रतिमास्थानीयमित्यर्थःतस्मैतुभ्यंनमइत्यन्वयः नव्यपदेशोयस्यतदव्यपदेशं तादृशंरूपम
स्यास्तीतिअव्यपदेशरूपीतस्मै वाङ्मनसागोचररूपत्वादित्यर्थः अनेनसर्वसत्वविशेषणायनोपलक्षितस्थानायेतिपदद्वयंविवृतं ३१ सन्घटःसन्पटः इतिसदनुविद्धत्वेनप्रतीयमानत्वात्सर्वंखल्विदंब्रह्मेति
श्रुतेश्चविश्वस्यब्रह्मात्मकत्वमुख्यंकिंनस्यादित्याशंक्यतत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदित्यादेः सर्वान्तर्यामिकत्वात्तुसर्वनामाहरिःस्वयं नतुसर्वस्वरूपत्वाद्रूपत्वंतूपचारतः इतिस्मृतेश्च सर्वान्तर्यामित्वेनतत्तन्नाम
दत्वेनतत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यतदधीनत्वेनतत्तन्नामत्वंहरेरित्यभिप्रेत्याह जरायुजमिति देवा…नांभेदोयस्मिंस्तत्तथा इतिशब्दआदिवचनःऋतादिनायव…नेकणवेत्यनेनयोदेवा…नां…यएककणवेतिश्रुति
सूचयति नयोवर्ष्मणेनमोभूयसेइतिमंत्रावयस्याभिप्रायःसूचितइति ३२

असंख्येयाविशेषाः व्यावर्तकधर्मा असंख्येयानिनामानिनारायणादीनिशुक्लादीनिरूपाणियस्याःसातथाताहशी आकृतिर्विग्रहोयस्यसतथातस्मिन्नेवंविधेयस्मिन्नत्यापिदशावताराइत्यादिकेयंसंख्याक विभिःकल्पिताजगत्स्थितिलक्षणरक्षणायेतिशेषः नेयंसंख्यातात्त्विकीत्याह ययेति ययादशावताराइत्यादिकयासंख्ययाभदांस्तत्त्वदृशावस्तुयाथात्म्यंपश्यता जाताविकवचन विनीयतेविशेषेणनीय तेशिष्यप्रशिष्यादिषूपदिश्यप्रवर्त्यतइति अनेनयथोपदेशकवयंतःकवयोनभवंतीकितुअपरोक्षंपश्यंतःत्युक्तं नचेदंवृत्तिज्ञानंसंख्याप्रणयनस्यविशेषग्रहणस्यव्यर्थत्वापातादतःस्वरूपज्ञानमेवांगीकर्तव्यं आचार्यैरप्येतदभिप्रायेणोक्तंतज्ज्ञानंतद्रूपमेवहीति जीवस्यतिरोहितंस्वरूपज्ञानंचश्रीनारायणप्रसादेनाविर्भवतीत्यभिप्रायेणतंश्रीहरिंविशिनष्टि सांख्यनिदर्शनायसांख्यययाथार्थज्ञानस्वरूपविपर्यानिद र्शयतिसम्यग्ज्ञापयतिप्रदीपप्राहिवत्इतिसांख्यनिदर्शनःतस्मै बलमानंदओजश्चसहोज्ञानमनाकुल स्वरूपाण्येवजीवस्यव्यज्यंतेपरमाद्विभोरितिवचनात् स्वरूपज्ञानमस्तीत्यत्रकिंनिदर्शनमित्यतो वातत्स्थलमाह सांख्येति हरेर्ज्ञानंयथातद्रूपमेवंजीवज्ञानमित्यर्थः सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिश्रुतेःइदंचभगवत्पादाभिप्रेतंइतिज्ञायते तज्ज्ञानंतद्रूपमेवहीति अनेनयथाब्रह्मज्ञानंब्रह्मस्वरूपंतथाजीवज्ञानं जीवस्वरूपमेव तत्रब्रह्मज्ञानंनित्यंप्रकाशितंजीवज्ञानंस्वादृष्टेनातिरोहितंश्रीहरिप्रसादेनप्रकाशितंभवतीतिविशेषंहिशब्देनप्रथयति ३३ उपनिषत्षट्कर्णागोचरंमंत्रम् ३४ मंत्रतत्त्वलिंगायमंत्रतत्त्व मूर्तयेमंत्रार्थज्ञापनायवा यज्ञक्रतवेयज्ञसंकल्पविषयाय कर्मणाक्रिययापराक्रमलक्षणयाशुक्लायशुद्धाय त्रिषुयुगेषुअवतारोयस्यासौत्रियुगस्तस्मै ३५ वनगोचरस्यवराहस्यमंत्रतत्त्वलिंगादिकंकथमु

यस्मिन्नसंख्येयविशेषनामरूपाकृतौकविभिःकल्पितेयम् ॥ संख्याययातत्त्वदृशाविनीयतेतस्मैनमःसांख्यनिदर्शनायहि ३३ उत्तरेषुकुरुषुभगवान्यज्ञ पुरुषःकृतवराहरूपआस्ते ॥ तंतुदेवीहैषाभूःकुरुभिरस्खलितभक्तियोगेनोपधावति इमांचपरमामुपनिषदमावर्तयति ३४ ॐनमोभगवतेमंत्रतत्त्वलिंगा ययज्ञक्रतवेमहीधरायमहापुरुषायनमःकर्मशुक्लायत्रियुगायनमस्तेइति ३५ यस्यस्वरूपंकवयोविपश्चितोगुणेषुयोनिष्विवजातवेदसम् ॥ मथ्नंतिमथ्नाम नसादिदृक्षवोगूढंक्रियार्थैर्नमईरितात्मने ३६ द्रव्यक्रियाहेत्वयनेशकर्तृभिर्मायागुणैर्वस्तुनिरीक्षितात्मने ॥ तथैवतत्रातिशयात्मबुद्धिभिर्निरस्तमायाकृत येनमोनमः ३७

पपद्यतइत्याशंक्यप्रेक्षावद्भिर्विमृश्यरूपत्वेनपुरुषोत्तमत्वावगमात्तदवतारत्वेनोपपद्यतइत्याह यस्येति काव्यकर्तृत्वेनकवयइति नतुवेदांतवेद्यवस्तुज्ञत्वेनेत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायोक्तंविपश्चितइति गुणेषुसत्त्वा दिकार्येषु शरीरेंद्रियादिषुनियामकत्वेनसन्निहितंयस्यतवस्वरूपंविपश्चितःकवयोमनसामथ्नायोनिषुकाष्ठेषुजातवेदसमग्निमिवमथ्नंति आम्रेडयंति विचार्यजानतीत्यन्वयः शरीरादौसन्निहितश्चेत्कुतो नप्रकाशतइतितत्राह गूढमिति एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढःविदंज्योतिर्हृदयआहितंयदित्यादिश्रुतिः क्रियार्थैर्यज्ञविषयैरिंद्राग्न्यादिनामभिरीरितात्मनेप्रतिपादितस्वरूपाय ३६ शरीरादिगूढेपरसद्भावे ब्रह्मादिप्रत्यक्षंचप्रमाणमित्याह द्रव्येति द्रव्यक्रियाहेत्वयनेशाश्चकर्तारश्चेति तथाईशशब्दःप्रत्येकमभिसंबध्यते हेतुःकारणमयनमाधारः द्रव्यादीनामीशैःशंकरगरुडब्रह्मवायुभिर्जगत्कर्तृभूतैर्मायागुणैर्ह रीच्छानुसारिभिर्वस्तुयथातथा निरीक्षितात्मनेसाक्षात्कृतस्वरूपाय । त्वत्प्रसादबलात्त्वत्साक्षात्कारेबुद्धिपाटवंचैषामस्तीत्याह तत्रेति तत्रतवस्वरूपेयथाशक्त्याखिलविशेषदर्शनपटुतरबुद्धिभिः यदुन्यते ब्रह्मविवर्तवादिभिर्मायारूपमेवब्रह्मतेनतात्त्विकमितितत्राह निरस्तेति शंकरादीनांद्रव्यादीशत्व द्रव्येशःशंकरःप्रोक्तःक्रियेशोगरुडःस्मृतः कारणेशस्तथाब्रह्मावायुराधारवान्स्मृत इतिवाक्यसिद्धं यथैषां वस्तुनिरीक्षणंशक्यते तथेति एवशब्देनान्येषामेताहशशक्तिनिवारयति ३७

ब्रह्मादीनामपित्वत्कटाक्षलेशमंतरेणत्वज्ज्ञानादौपाटवंनास्तिअतोनिर्मातृत्वंचमुख्यंतवैवेत्यभिप्रेत्याह करोतीति योविश्वस्यास्थित्यादिकंकरोतिब्रह्मादयश्चयस्यतवेप्सितमीक्षितुंनेशतेसत्वादिगुणैर्मोहित
त्वादितिशेषः ब्रह्मादीनामपितदीप्सितज्ञानशक्त्यभावेपिलक्ष्म्याःशक्तिःसास्तुतदनुवर्तमानत्वादित्याशंक्याह मायेति यदाश्रयायस्त्वमाश्रयोयस्याःसातथामायालक्ष्मीर्भ्रमतिअनतत्वात्स्वरूपंनपरिच्छि
नत्ति अनुवृत्तिरपिनस्वाधीनाकिंतुहर्यधीनेत्यत्रदृष्टांतमाह यथेति अयस्कांतरत्नसंनिधानाद्यथाऽयोभ्रमतेचेष्टतेतथैवमापित्वत्संनिधानात्त्वामनुवर्ततइत्यर्थः त्वत्संनिधानाभावेजडप्रायेतिद्योतना
यायोनिदर्शनमितिभावः अनेनत्वत्संनिहितलक्ष्मीसंनिधानाज्जडप्रकृतिःकार्येषुप्रवर्ततेतत्रेदंनिदर्शनमितिचोक्तंभवति तथाचयोजना यस्यतवाश्रयामायाजडप्रकृतिर्भ्रमतीति अयस्कां
तस्यायश्चेष्टकत्वशक्तिरीश्वरनियतेतिज्ञापनाययदाश्रयेति अतएवग्राठणइति अयस्कांतसंनिधायद्रव्यांतरचेष्टाशक्तिप्रदत्वात्तदास्थिरत्वाद्ग्रावतच्छब्दवाच्याय एतदेवसूचितं गुणकर्मेति चेतनाचे
तनाश्रयगुणकर्मणोःसाक्षिणे कर्तृत्वेनेतिशेषः ३८ प्रतिवारणंप्रतिगजस्थानीयंनिरस्तनिवारणंवा अग्रदंष्ट्रेदंष्ट्राग्रे जगदादिःश्रीनारायणएवसूकरः जगदादिश्चायंसूकरश्चसुष्ठुकरोतीतिसूकरएवसूकरः
शुमित्यनुकारशब्दंकरोतीतिसूकरोवराहः ववौशसावितिप्राच्याइतिसूत्रात्शसयोरभेदः ३९ इतिपंचम०विज०टी०अष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ सीतामभिरामयतीतिसीताभिरामस्तम् १

करोतिविश्वस्थितिसंयमोदयंयस्येप्सितंनेप्सितुमीशतेगुणैः ॥ मायायथाऽयोभ्रमतेयदाश्रयाग्राव्णेनमस्तेगुणकर्मसाक्षिणे ३८ प्रमथ्यदैत्यंप्रतिवारणंमृधे
योमांरसायाजगदादिसूकरः ॥ कृत्वाग्रदंष्ट्रेनिरगादुदन्वतःक्रीडन्निवेभःप्रणतास्मितंविभुम् ३९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेअष्टादशोध्यायः १८॥
श्रीशुकउवाच ॥ किंपुरुषेतुवर्षेभगवंतमादिपुरुषंलक्ष्मणाग्रजंसीताभिरामंरामंतच्चरणसन्निकर्षाभिरतःपरमभागवतोहनूमान् सहकिंपुरुषैरविरतभक्तिरु
पास्ते १ आर्ष्टिषेणेनसहगंधर्वैरनुगीयमानांपरमकल्याणींभर्तृभगवत्कथांसमुपशृणोतिस्वयंचेदंगायति २ ॐनमोभगवतउत्तमश्लोकायनमःआर्य
लक्षणशीलव्रतायनमःउपाश्रितात्मनेनमःउपासितलोकायनमःसाधुवादनिकषणायनमोब्रह्मण्यदेवायमहापुरुषायमहाराजायनमइति ३ यत्तद्विशुद्धा
नुभवमात्रमेकंस्वतेजसाध्वस्तगुणव्यवस्थम् ॥ प्रत्यक्प्रशांतंसुधियोपलंभनमनामरूपंनिरहंप्रपद्ये ४ मर्त्यावतारस्त्विहमर्त्यशिक्षणंरक्षोवधायैवनकेवलं
विभोः ॥ कुतोन्यथास्यूरमतःस्वआत्मनःसीताकृतानिव्यसनानीश्वरस्य ५

भगवत्कथामित्युक्तेकस्यचित्पूज्यस्यकथामितितद्व्यावृत्त्यर्थंभर्त्रिति भर्तासन्भ्रियमाणोबिभर्तीतिश्रुतिरपिसंगृहीतानेनेतिज्ञातव्यम् २ आर्यस्यहरेर्लक्षणंशीलंनित्यानिर्दोषत्वंसत्यजगत्स्रष्टृत्वादि
व्रतंचयस्यसतथातस्मै विश्वंसत्यंमघवानायुवोरिदापश्चनप्रमिनंतिव्रतंवामितिश्रुतिः उपाश्रिताआत्मानोजीवायस्यसतथातस्मै लोकानुग्रहायांगीकृतविग्रहायेतिवा उपासितउपासनायुक्तोलोकोयगृहे
श्चसतथातस्मै साधुरर्यमेति वादस्यवचनस्यनिकषणायसम्यग्विचारकाय यद्वा साधूनांवादस्यविवादस्यविरोधस्यनिकर्षणायपरिहारकाय ३ अहंतंत्वांशरणंप्रपद्यइत्यन्वयः यत्तत्तवस्वरूपंविशु
द्धानुभवमात्रंप्रकृतिप्राकृतवैकृतसंबंधरहितज्ञानात्मकंइंद्रियादिमत्स्वतेजसास्वरूपसामर्थ्येनध्वस्तानिरस्तागुणाःसत्वादयश्चातिस्रोजाग्रदाद्यवस्थाश्रयेनसतथातं ध्वस्तागुणनिमित्ताःतिस्रोवस्थायेनसत
थातंवा प्रत्यक्जीवाभिमुखावस्थितं प्रशांतंप्रकृष्टसुखपूर्णं प्रसन्नाकारंवा सुधियाशोभनबुद्ध्योपलभ्यंतइतिसुधियोपलंभनं प्रत्यक्षपदार्थवत्प्रत्यक्षप्रमाणेननोपलभ्यतेप्राकृतनामरूपरहितत्वादित्याह
अनामरूपमिति अतएवनिरहंअहंकारशून्यम् ४ ननुश्रीरामस्यविशुद्धानुभवादिविशेषणानिकथंसंगच्छंते सीतावियोगादिनादुःखाज्ञानादिप्रदर्शनादितितत्राह मर्त्येति विभोर्व्याप्तस्यहरे
र्मर्त्यावतारःमर्त्याकाररूपग्रहणंरक्षोवधायैवनकेवलं तावन्मात्रंनभवति किंतुमर्त्यशिक्षणं यमुद्दिश्यगुरोराज्ञाकरणंशरणागतपालनमभीष्टदानमित्यादिमर्त्यैःकर्तव्यमिति एतत्कृतानेनकृतमितिज्ञायते

इत्याशंक्यदशरथाज्ञाकरणवनाभियानसीतान्वेषणादेप्राप्तव्यसनशरणागतसुग्रीवाभीष्टकरणाविभीषणराज्यदानादिभ्योवगम्यतइत्याह कुतइति स्वेआत्मनिस्वस्वरूपेरमतोरममाणस्यभगवतःकारिम्प्र तिष्ठितइतिस्वेमहिम्नीतिश्रुतेः ५ ईश्वरश्चेन्नदुःखानुभवीतदनुभवीचेन्नेश्वरइतितत्राह नवाइति सआत्माइतिपदद्वयेन आत्मावाइदमेवाग्रआसीदितिश्रुतिंपरामृशति वाइत्यनेनानरानिष्ठानिरवद्यइतिश्रु तिंप्रमाणयति हिशब्दोहेत्वर्थः कश्मलंसुरतलक्षणं अपिपदेनसीतामपीत्याह अतोभक्तानुकंपयाकृतावतारस्यश्रीरामदेवस्यदुःखभोगाभावेनेश्वरत्वाविरोधात्भक्तिज्ञानेएवतत्प्रीतिजनके नजन्मादिक वानरासुरादिपापयोनिजातस्यापिभक्तिज्ञानसद्भावेमोक्षस्यसुनियतत्वात्तदुक्तं यस्यसम्यक्भगवतिज्ञानंभक्तिस्तथैवच निश्चितस्तस्यमोक्षःस्यात्सर्वपापकृतोपितु योममत्वादिनादोषस्त्वन्यविषयःस्मृत इत्यभिप्रेत्याह नजन्मेति अन्यविषयस्तदाश्रितदुष्टजीवविषयइत्यर्थः महतोमहात्मनोमुक्तियोग्यस्य अगआष्टैरेण कस्माज्जन्मादिस्तोषहेतुर्नभवतीतितत्राह तैर्यग्विसृष्टानिति तिर्यक्संबंधियोनौवि सृष्टान्जातान्वराहादियोनेर्वा नरयोनेर्निकृष्टत्वद्योतनायवनौकसइति एतदेवाहापिपदेनगर्हितत्ववाचिना चशब्देनकृपाशीलत्वमेवप्रयोजनमित्याह ६ ७ अतःपुरुषार्थीभक्तिज्ञानाभ्यांश्रीराममेवभज

नवैसआत्मात्मवतामधीश्वरोभुंक्तेहिदुःखंभगवान्वासुदेवः ॥ नस्त्रीकृतंकश्मलमश्नुवीतनलक्ष्मणंचापिजहातिकर्हिचित् ६ नजन्मनूनंमहतोनसौभगं नवांगबुद्धिर्नाकृतिस्तोषहेतुः ॥ तैर्यग्विसृष्टानपिनोवनौकसश्चकारसख्येचसलक्ष्मणाग्रजः ७ सुरोऽसुरोवाथनरोथवानरःसर्वात्मनायःसुकृतज्ञमुत्तमम् ॥ भजेतरामंमनुजाकृतिंहरिंयउत्तराननयत्कोसलान्दिवमिति ८ भारतेपिवर्षेभगवान्नरनारायणाख्यःआकल्पांतमुपचितधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपशमोपरमात्मोपलंभोनुग्रहायात्मवतामनुकंपयातपोऽव्यक्तगतिश्चरति ९ तंभगवान्नारदोवर्णाश्रमवतीभिर्भारतीभिःप्रजाभिर्भगवत्प्रोक्ताभ्यांसांख्ययोगाभ्यांभगवदनुभावोपवर्णनंसावर्णेरुपदेक्ष्यमाणःपरमभक्तिभावेनोपसरति इदंचोदाहरति १० ॐनमोभगवतउपशमशीलायोपरतानात्म्यायाकिंचनवित्तायऋषिऋषभायनरनारायणायपरमहंसायपरमगुरवेआत्मारामाधिपतयेनमोनमइति ११ गायतिचेदम् ॥ कर्तास्यसर्गादिषुयोनबद्ध्यतेनहन्यतेदेहगतोपिदैहिकैः ॥ द्रष्टुर्नदृग्यस्यगुणैर्विदूष्यतेतस्मैनमोऽसक्तविविक्तसाक्षिणे १२

तेत्याह सुरोसुरोवेति योमुमुक्षुःसपुरुषःश्रीराममेवभजेतेत्यन्वयः असुरादिजातेर्ममत्वादिदोषसंभवेनरामभजनंकथंसंभाव्यतइतिचेन्न तस्यमुक्त्ययोग्यासुरजातिविषयत्वाद्योग्यस्यतज्जात्वेपितदभावा द्योममत्वादिनादोषःसत्वन्यविषयःस्मृतइतिस्मृतेश्च महदेवानामसुरत्वमेकमितिश्रुतेः मुक्तियोग्यानामसुरजातित्वमस्तीतिज्ञायतेइत्यभिप्रायेणासुरइति नतुतमोयोग्यजात्यभिप्रायेणेति नकेवलंमूल रूपस्यैवमोक्षदातृत्वशक्तिरपित्ववताररूपस्याप्यस्तीतिआशयेनाह यइति उत्तरान्कोसलानयोध्यावासिनोदिवंवैकुंठं ८ उपशमोधिकभगवन्निष्ठा उपरमोमनआदींद्रियनिग्रहस्तपश्चरतामेवमपेक्षितामि विदर्शयितुं नतुस्वस्य नित्यनिगृहीतेंद्रियत्वात् आत्मनःस्वरूपस्योपलंभोनित्यापरोक्षतायस्यसतथा ९ सांख्ययोगाभ्यांयथार्थज्ञानतत्साधनाभ्यां भगवतोहरेरनुभावस्यमाहात्म्यस्योपवर्णनंप्र तिपादनंयस्मिंस्तत्तथातत्पंचरात्रं सावर्णेर्मनोःउपसरत्युपास्ते १० उपरतानात्म्यायनिवृत्तदेहादिधर्माय आत्मारामाणामधिपतये ११ सर्गादिषुकर्तातथापिदेवदत्तवद्योनबद्ध्यतेदेहगतोपिदैहिकैर्देह संबंधिभिर्दोषैः योनहन्यतेनपीड्यतेद्रष्टुर्यस्यदृग्गुणैर्दर्शनायोग्यरूपादिभिः नदूष्यतेदर्शननिमित्तंपापंनसंबद्ध्यतेतस्मैनमः अत्रहेतुगर्भविशेषणमाह असक्तेति असंगत्वात्विलक्षणत्वात्सा क्षित्वात्बंधनादिदोषाभावइत्यर्थः १२

बहुजन्मार्जितधर्मोद्युपायपाटवमिदमित्याह इदंहीति हिरण्यगर्भोयोगनैपुणंयोगपाटवमिदमेवजगाद इदंकिंतत्राह यदिति निर्गुणेत्वयि भक्त्यांतकालेमनोनिधायदुष्कलेवरमुज्झतीतियत्तदिद मितिभावः यस्यसम्यक्भगवतिज्ञानंभक्तिस्तथैवचेत्यादिवाक्यमत्रापिप्रमाणमितिबोद्धव्यं १३ यतएवंसर्वमनित्यंतस्माद्विदुषाऽन्नवदेहत्यागादौशंकाभयंनकार्यमित्याह यथेति यथैहिकामुष्मिककामे पुलंपटोरागीसुतादौनाशंचितयन् शकेतमयिमृतेसुतादयोनाशंगमिष्यंतीति तथाविद्वानपियदिकुशरीरत्यागाच्छकेततर्हितस्यय शास्त्रश्रवणादौप्रयत्न सकेवलंश्रमएव नकिंचित्फलमित्यर्थः अतोनशंकितव्यमित्यर्थः १४ यतस्त्वदनुगृहीतमेवसफलंअतइमंत्वदनुग्रहजनकंउपायमस्मभ्यंदेहीत्याह तन्नइति योगंज्ञानंध्यानउपायंवा येनयोगेन अहंममतासंभूतदोषस्यमुक्तिपरिपंथित्वा त्तन्नाशःप्राथ्यते तदुक्तं योममत्वादिनादोषःसत्वन्यविषयःस्मृतइति १५ इदानीमस्मिन्भारतवर्षेपर्वततत्तटजानदीःप्राधान्येनवाक्ति भारतइति १६ आत्मनाकायेनांतरेणउपस्पृशंति आ

इदंहियोगेश्वरयोगनैपुणंहिरण्यगर्भोभगवान्जगादयत् ॥ यदंतकालेत्वयिनिर्गुणेमनोभक्त्याविधायोज्झतिदुष्कलेवरम् १३ यथैहिकामुष्मिककामलंपटःसुतेषुदारेषुधनेषुचिंतयन् ॥ शंकेतविद्वान्कुकलेवरात्ययाद्यस्तस्ययत्नःश्रमएवकेवलम् १४ तन्नःप्रभोत्वंकुकलेवरार्पितांत्वन्माययाहंममतामधोक्षज ॥ भिंद्यामयेनाशुवयंसुदुर्भिदांविधेहियोगंत्वयिनःसुभावितमिति १५ भारतेप्यस्मिन्वर्षेसरिच्छैलाःसंतिबहवःमलयोमंगलप्रस्थोमैनाकस्त्रिकूटऋषभःकनकःकोल्लःसह्योवेदगिरिःऋष्यमूकःश्रीशैलोवेंकटोमहेंद्रोवारिधारोविंध्यःशुक्तिमान्दक्षगिरिःपारियात्रोद्रोणश्चित्रकूटोगोवर्धनोरैवतकःककुभोनीलःकोकामुखइंद्रकीलःकामगिरिरितिचान्येचशतशःसहस्रशःशैलास्तेषांनितंबप्रभवानदानद्यश्चसंत्यसंख्याताः १६एतासामपोभारत्यःप्रजानामभिरेवपुनंतीनामात्मनाचोपस्पृशंति १७ चंद्रवटाताम्रपर्णीअवटोदकाकृतमालावैहायसीकावेरीवेणपियोदाशर्करावर्तातुंगभद्राकृष्णाभीमरथीगोदावरीनिर्विंध्यापयोष्णीतापीसुरसानर्मदाचर्मण्वतीसिंधुःअंधःशोणश्चनदौ वेदस्मृतिःऋषिकुल्याविसोमाकौशिकीमंदाकिनीयमुनासरस्वतीदृषद्वतीगोमतीसरयूरोघवतीसप्तवतीघोषणासुषोमाशतमालाचंद्रभागाशुतुद्रीमरुद्वृधावितस्ताअसिक्नीविश्वेतिमहानद्यः १८ अस्मिन्नेववर्षेपुरुषैर्लब्धजन्मभिःशुक्ललोहितकृष्णवर्णेनस्वारब्धेनकर्मणादिव्यमानुषनारकगतयोबह्व्यआत्मनआनुपूर्व्येण सर्वाह्येवसर्वेषांविधीयंतेयथावर्णविधानमपवर्गश्चापिभवति १९ योसौभगवतिसर्वभूतात्मन्यनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेपरमात्मनिवासुदेवेऽनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणोनानागतिनिमित्ताविद्याग्रंथिरंधनद्वारेण यदाहिमहापुरुषसंगतिः एतदेवहिदेवागायंति २०

चमनस्नानाभ्यामितिशेषः १७ १८ पुण्यपापार्जनंचसत्वादिगुणैःक्रियते तत्फलभूताःस्वर्गादिगतयोपीत्याह अस्मिन्नेवेति शुक्ललोहितकृष्णवर्णेनसात्विकराजसतामसभेदभिन्नेनस्वारब्धेन स्वफलदानायोपक्रांतेनस्वर्गादिगतयआनुपूर्व्येणपर्यायेणात्मनःपरमात्मनःप्रेरणयासर्वेषांविधीयंते यथावर्णविधानंवर्णाश्रमविहितानुसारेण ननु भारतीनांप्रजानांयदितिस्रोगतयस्तर्हिनिजानंदाविर्भावलक्षणोमोक्षोदुरवस्थःकिमितितत्राह अपवर्गश्चेति नकेवलंस्वर्गादिगतयोपितुसंसारदुःखनिवारणसमर्थोमोक्षश्चेतिचशब्दार्थः १९ अपिशब्दाद्यदामहतापुरुषाणांश्रीनारायणपरायणानांसंगतिस्तदायोसौभगवत्यनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणउपायोभवतीत्यन्वयः नअन्यत्ऐश्वर्यादिप्राप्तिनिमित्तंयस्यसोनन्यनिमित्तःतादृशोभक्तियोगलक्षणस्तस्मात्स्वरूपानंदाविर्भावलक्षणोमोक्षोभवतीतिज्ञातव्यं केनप्रकारेण तदुच्यतेनानागतीति पूर्वोक्तानांनानागतीनांनिमित्तहेतुभूता याअविद्याग्रंथिस्तस्यारंधनद्वारेण दहनप्रकारेणभक्तियोगोप्येवंप्रकारेणोत्पादनीयइतिदर्शयतिसर्वभूतात्मनिभूतभवद्भविष्य

त्सर्वजगदंतर्यामिणि अनात्म्येजीवधर्मैरहिते अनिरुक्तेवेदैरपिसर्वात्मनानिर्वक्तुमशक्येअनिलयनेअनन्याधारेपराप्रकृष्टामाश्रीर्येषांतेपरमामुक्तास्तेषामप्यानंददानादिकर्तरि संज्ञामाह वासुदेवइ ति अवताररूपाणामपिमुक्तिदानसामर्थ्यमस्तीतिद्योतयितुवावासुदेवइति हिशब्दोभक्त्युत्पत्तौसत्संगतिःप्रयोजिकेतिदर्शयति भक्त्यामुक्तिर्भवतीत्येतदेवगायंतिविद्वांसः २० एषामितिषष्ठीतृ तीयार्थे किंशोभनंकर्मउतस्वित्किंभारतेऽजिरेभारताख्यप्रांगणेमुकुंदसेवायाःऔपयिकंजन्मलक्षणोपायस्तत्ररपृहात्मभिरिच्छामनस्कैः २१ द्युजयेनस्वर्गजयेन यत्रस्वर्गेश्रीनारायणपादपद्मस्मृतिः प्रमुष्टा कुतः अतिशयेंद्रियोत्सवाद्विपयभोगातिरेकात् स्वर्गस्थान्कर्मिणउद्दिश्येदंवचननदेवान्तेषांसंततहरिस्मरणस्यप्रमाणसिद्धत्वात् २२ भारतलब्धजन्मनामपिपुनर्जन्मसंभवात्कथंभार तभूजयोवरइतिप्रशस्यतइतितत्राह क्षणेनेति मनस्विनःक्षणकालेनमर्त्येननश्वरेणदेहेनकृतंकर्महरौसंन्यस्यहरेरभयंपुनर्जन्मभयरहितंपदंसंयातीतियस्मात्तस्मादितिशेपः कल्पायुषामित्यनेनमहरा दिलोकस्थालक्ष्यते कल्पायुषोयद्विबुधारमतइतिस्वोक्तेः २३ महरादिलोकेविशिष्टभोगसंभवात्कथंनीचीक्रियतेभारतखंडादितितत्राह नयत्रेति यत्रमहर्लोकादिषु तदाश्रयाः श्रीनारायणचर णसरसिजस्मरणजनकाः साधवोरागद्वेषादिदोषलेशशून्याभागवतानसुलभाः यथेहातएववैकुंठकथामृतापगाअपिन अतएवविष्णुविषययज्ञाश्चनसंतितैःप्राप्यफलाभावात्पूर्वचीर्णकर्मफलभोगो त्सवेनगच्छत्कालत्वेनावसराभावान्मिथस्तूष्णींभावाच्च ध्यायंतीवदेवमनुष्याइतिश्रुतेः सुरेशस्वामिलोकोमहारादिःसेव्यतांनयातिप्राप्यफलांतरत्वेनेतिशेषः २४ इतोपिभारतपुण्यक्षेत्रमाहुरि

अहोवतैषांकिमकारिशोभनंप्रसन्नएषांस्विदुतस्वयंहरिः ॥ यैर्जन्मलब्धंनृषुभारताजिरेमुकुंदसेवौपयिकंस्पृहात्मभिः २१ किंदुष्करैर्नःक्रतुभिस्तपोव्रतैर्दा नादिभिर्वाद्युजयेनफल्गुना ॥ नयत्रनारायणपादपंकजस्मृतिःप्रमुष्टातिशयेंद्रियोत्सवात् २२ कल्पायुषांस्थानजयात्पुनर्भवात्क्षणायुषांभारतभूजयो वरः ॥ क्षणेनमर्त्येनकृतंमनस्विनःसंन्यस्यसंयांत्यभयंपदंहरेः २३ नयत्रवैकुंठकथासुधापगानसाधवोभागवतास्तदाश्रयाः ॥ नयत्रयज्ञेशमखामहोत्सवाः सुरेशलोकोपिनयातिसेव्यताम् २४ प्राप्तानृजातिंत्विहयेचजंतवोज्ञानक्रियाद्रव्यकलापसंभृताः ॥ नचेद्यतेरन्नपुनर्भवायतेभूयोवनौकाइवयांतिबंधनम् २५ यैःश्रद्धयाबर्हिषिभागशोहविर्निरुप्तमिष्टंविधिमंत्रवस्तुतः ॥ एकःपृथङ्नामभिराहुतोमुदागृह्णातिपूर्णःस्वयमाशिषांप्रभुः २६

त्याह प्राप्ताइति इहभारतेयेजंतवःप्राणिमात्रनामानोऽपुनर्भवायमोक्षाय नयतेरंश्चेत्तेभूयोवनौकाइवनिरयवासिनएव नचैषापुनरुत्थितिरित्याह यातीति वनतुनरकंविद्यादुजनंवारिकाननेइत्य भिधानं येचनृजातिंपुरुषत्वेनजननंप्राप्ताः जातिःसामान्यजन्मनोरित्यभिधानं मुक्तयेनयतेरंश्चेत्तेसुतराभूयोवनौकामहातमस्थानयोग्याः एधशब्दवदोकशब्दोकारांतःनानार्थेषुशब्दानामनेकांत त्वेनपाठात् बर्हिर्नाग्नौनपुंसकइत्यादिषुयेचनृनयइतिधातोर्ज्ञानकर्मयोग्यविप्रजातिंप्राप्तास्तेततोपिभूयोवनौकाः २५ अशेषसाधनत्वेनभारतस्योत्तमत्वमितरखंडेभ्योयतोत्रक्रियमाणंकर्मयज्ञादिलक्षण श्रीहरिप्रीतिजनकमतःस्तुवंतीत्याह यैरिति भारतवासिभिर्यैः श्रद्धयाबर्हिषियज्ञेनिरुप्तहविराशिषांप्रभुरेक स्वयंमुदागृह्णाति । कथंनिरुप्तंविधिमंत्रवस्तुतोभागशइष्टं इंद्रायनिर्वपामिप्रजापतये निर्वपामीतिपृथङ्निरुप्त इंद्रयजाग्निंयजेतिपृथगिष्टंविधिमंत्राणांइंद्रादिविषयत्वेनासिद्धत्वात्कथमेकोहरिर्गृह्णातीत्युच्यतेइतितत्राह नामभिरिति इंद्रादिनामभिरत्राहुतः पिशाचरादिवत्प्राप्तान्यफलापेक्षी नेत्याह पूर्णइति कुतः आशिषांप्रभुत्वात् २६

नकेवलंइहविरादायतूंष्णीमास्तेहरिःफलंचमयच्छतीत्याहुरित्याह सत्यमिति अर्थितोहरिस्तेषांयज्वनांनृणांआर्थितंस्वर्गादिकंदिशतीति सत्यंशपथेनप्रतिजानीते प्राप्तस्वर्गैरार्थितोपिपुनःफलंनैवादिश
तीतिइदंचसत्यं अर्थिनोमदोभवतीतियद्यस्मात्अपामसोमामित्यादेःतस्मात्पुनरार्थितंप्राप्यपुनःप्रार्थयमानस्यप्रार्थितोनादिशतीति अयदइति यदितिवा तर्हित्रत्यानांस्वर्गादिकमेवदिशतिनमोक्षमित्या
शंकासामूदित्याहुरित्याह स्वयमिति इच्छायाविधानंयस्मात्तदिच्छाविधानंअभीष्टदंनिजपादपल्लवंभजतांफलमनिच्छतांभक्तिमतरेणतेषांस्वयंआत्मानंविधत्तेददाति २७ स्वाभिप्रेतमाहुरित्याह
यद्यत्रेति यत्रयस्मिन्भारतेवर्षेहरिर्निजपादपद्मंभजतांशंसुखंतनोतीतियद्यस्मात्तस्मान्नःस्विष्टादेःस्वर्गसुखावशेषितंस्वर्गसुखमनुभूयावशिष्टंयच्छोभनतेनपुण्येननोस्माकमञ्जनाभस्मृतिनिमित्तंजन्मस्या
दितिप्रार्थयामहे तदुक्तं अनाधिकारिणोदेवाःस्वर्गस्थाभारतोद्भवं वांछंत्यात्मविमोक्षार्थमुद्रेकार्थेधिकारिणइतिवेदैर्गीतामितिज्ञायते अनेनशास्त्रतात्पर्यार्थोपिनिस्संदिग्धइतिबोद्धव्यं २८ एकइतिविशेषणा

सत्यंदिशत्यर्थितमर्थितोनृणांनैवार्थितोयत्पुनरर्थिनोमदः ॥ स्वयंविधत्तेभजतामनिच्छतामिच्छाविधानंनिजपादपल्लवम् २७ यद्यत्रनःस्वर्गसुखावशेषितं स्विष्टस्यदत्तस्यकृतस्यशोभनम् ॥ तेनाजनाभस्मृतिजन्मनःस्याद्वर्षेहरिर्यद्भजतांशंतनोति २८ श्रीशुकउवाच ॥ जंबूद्वीपस्यचराजन्नुपद्वीपानष्टौहै केउपदिशंतिसगरात्मजैरश्वान्वेषणइमांमहींपरितोनिखनद्भिरुपकल्पिताः २९ तद्यथा स्वर्णप्रस्थश्चंद्रशुक्लआवर्तनोरमणकोमंदाहरणःपांचजन्यःसिंहलो लंकेति ३० एवंतवभारतोत्तमजंबूद्वीपवर्षविभागोयथोपदेशमुपवर्णितः ३१ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेभुवनकोशेजंबूद्वीपवर्णनंनामएकोनविंशोऽध्या यः ॥ १९ ॥ ऋषिरुवाच ॥ अतःपरंप्लक्षादिद्वीपानांप्रमाणलक्षणसंस्थानतोवर्षविभागउपवर्ण्यते १ जंबूद्वीपोयंयावान्प्रमाणविस्तारतस्तावताक्षारो दधिनापरिवेष्टितोयथामेरुर्जंब्वाख्येनलवणोदधिरपिततोद्विगुणविशालेनप्लक्षाख्येनपरिक्षिप्तोयथापरिखाबाह्योपवनेनप्लक्षोजंबूप्रमाणोद्वीपाख्यातिकरो हिरण्मयःप्लक्षउत्थितोयत्राग्निरुपास्तेसप्तजिह्वस्तस्याधिपतिःप्रियव्रतात्मजइध्माजिह्वःस्वंद्वीपंसप्तवर्षाणिविभज्य सप्तवर्षनामभ्यआत्मजेभ्यआक लय्यस्वयमात्मयोगेनोपरराम२शिवंयवयस्यंसुभद्रंशांतंक्षेममममृतमभयमितिवर्षाणितेषुगिरयोनद्यश्चसप्तसप्तैवासन्नभिज्ञाताः३मणिकूटोवज्रकूटइंद्रसेनोज्यो तिष्मान्धूम्रवर्णोहिरण्यग्रीवोमेघमालइतिसेतुशैलाःअरुणानृम्णाआंगिरसीसावित्रीसुप्रभाताऋतंभरासत्यंभरेतिमहानद्यःयासांजलोपस्पर्शनविधूत रजस्तमसोहंसपतंगऊर्ध्वायनसत्यांगसंज्ञाश्चत्वारोवर्णाःसहस्रायुषोविबुधोपमसंदर्शनप्रजननाःस्वर्गद्वारंत्रय्याविद्ययाभगवंतंत्रयीमयंसूर्यात्मानंयजंते ४

द्विशेषविवक्षवोष्टावुपद्वीपानुपदिशंति ॥ सामान्याविवक्षवस्तान्समुद्रैकदेशानिति २९ ३० ३१ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेविज०कृतटी०एकोनविंशोऽध्यायः १९ प्लक्षादिद्वीपप्रमाणादिज्ञानेन
श्रीनारायणमाहात्म्यमेवज्ञाप्यतेस्मिन्नध्याये प्रमाणमियत्ता प्रमाणंबोधनेयत्तामर्यादाशास्त्रहेतुष्वितियादवः लक्षणमेतावद्भिरिसरिद्भ्यावृत्तं संस्थानंवर्तुलचतुरस्रत्वादिस्वरूपप्रकारः १
तावताविस्तारेणलक्षयोजनप्रमाणेनततोजंबूद्वीपात्प्लक्षाख्येनबहिःस्थितेन तत्रदृष्टांतोयथेति यत्रद्वीपेप्लक्षउत्थितःअसौप्लक्ष.जंबूप्रमाणःद्वीपाख्यातिकरस्त्वेजंबूंप्रमाणीकरोति अधिसहस्रयो
जनोन्नाहइतिवा यत्रेत्युत्तरत्रापिसंबध्यतेश्रीहरिमितिशेषः आकलय्यदत्वा २ अभिज्ञाताःप्रसिद्धाःप्रधानावा ३ सेतुशैलाःमर्यादागिरयः विबुधोपमसंदर्शनंप्रजननंसुरतवलंचयं
षांतेतथासूर्यात्मानंसूर्यस्वरूपं ४

प्रत्नस्यपुरातनस्यविष्णोऽव्यापिस्यहरेर्यद्रूपंप्रतिमास्थानीयंयच्चसत्यतैस्यवाचिककायिकसुकृतप्रेरकस्यब्रह्मणोविरिंचस्यरूपंसन्निधाननिमित्तं यच्चामृतस्यामरसमूहस्यमृत्योर्मारकस्यमहेश्वरस्यरूपं एवं त्रिमूर्तिनिवासयोग्यंतंसूर्यमात्मानमीमहिशरणंप्राप्नुमइतिमंत्रार्थः ननुसूर्यांतःस्थितंहरिंशरणंप्रपद्यामहइतिव्याख्यानेकिंप्रमाणकंप्रतीतार्थंपरित्यज्यान्यार्थांगीकारस्यप्रमाणसापेक्षत्वादितीयमाशंका सूर्यसोमाग्निवारीशविधातृषुयथाक्रमं प्लक्षादिद्वीपसंस्थासुस्थितंहरिमुपासतइत्यनेतेनपरिहर्तव्येति ९ ६ परिवृत्तेनवर्तुलेनेत्येतत्सर्वद्वीपसमुद्रेष्वनुसंधेयम् ७ यत्रशाल्मलीसगुल्मानासद्वीपःशाल्मलःप्लक्षायामेत्यनेनशाल्मल्याःपरिमाणसम्यक्नज्ञातंस्यादित्यतःसाध्यर्धेति सुपर्णोसिगरुत्मानित्यादिछंदोभिर्वेदैःस्तूयतइतिछंदःस्तुतः ८ ९ १० ११ शुक्लकृष्णयोरुभयोःपक्षयोरपिस्वगोभिःसुधालक्षणैः

प्रत्नस्यविष्णोर्यद्रूपंयत्सत्यर्तस्यब्रह्मणः ॥ अमृतस्यचमृत्योश्चसूर्यमात्मानमीमहीति ५ प्लक्षादिषुपंचसुपुरुषाणामायुरिंद्रियमोजःसहोबलंबुद्धिर्विक्रम इतिचसर्वेषामौत्पत्तिकीसिद्धिरविशेषेणवर्तते ६ प्लक्षस्तुसमानेनेक्षुरसोदेनावृतोयथाद्वीपोपिशाल्मलोद्विगुणविशालःसमानेनसुरोदेनावृतःपरिवृत्तेन ७ यत्रहवैशाल्मलीप्लक्षायामायस्यांवावकिलनिलयमाहुर्भगवतश्छंदःस्तुतःपतत्रिराजस्यसाध्यर्धाजंबूतउपलक्ष्यते ८ तद्द्वीपाधिपतिःप्रियव्रतात्मजो यज्ञबाहुःस्वसुतेभ्यस्तन्नामानिसप्तवर्षाणिव्यभजत्सुरोचनंसौमनस्यंरमणकंदेववर्हंपारिभद्रमाप्यायनमभिज्ञातमिति ९ तेष्वद्रयोनद्यश्चसप्तैवाभिज्ञाताः सुरसःशतशृंगोवामदेवःकुंदोमुकुंदःपुष्पवर्षःसहस्रश्रुतिरिति अनुमतिःसिनीवालीसरस्वतीकुहूरजनीनंदाराकेति १० तद्वर्षपुरुषाःश्रुतधरवीर्यधरवसुंधरेषंधरसंज्ञाभगवंतंवेदमयंसोममात्मानंवेदेनयजंते ११ स्वगोभिःपितृदेवेभ्योविभजन्कृष्णशुक्लयोः ॥ प्रजानांसर्वासांराजान्धःसोमनस्त्विति १२ एवंसुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणःसमानेनावृतोघृतोदेनयथापूर्वः कुशद्वीपोयस्मिन्कुशस्तंबोदेवकृतस्तद्द्वीपाख्यापनोज्वलनइवापरःशष्परोचिषादिशोविराजयति १३ तद्द्वीपपतिःप्रैयव्रतोराजन्हिरण्यरेतानामस्वंद्वीपंसप्तभ्यःपुत्रेभ्योयथाभागंविभज्यस्वयंतपआतिष्ठत् १४ वसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तसत्यव्रतविप्रवामदेवनामभ्यस्तेषांवर्षेषुसीमागिरयोनद्यश्चाभिज्ञाताःसप्तैवतुबभूवुः ॥ चक्रश्चतुःशृंगःकपिलश्चित्रकूटोदेवानीकऊर्ध्वरोमाद्रविणइति १५ रसकुल्यामधुकुल्याश्रुतविंदामित्रविंदादेवगर्भाघृतच्युतामंत्रमालेतिनद्यः यासांपयोभिःकुशद्वीपौकसःकुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञाभगवंतंजातवेदःस्वरूपिणंकर्मकौशलेनयजंते १६ परस्यब्रह्मणःसाक्षाज्जातवेदोसिहव्यवाट् ॥ देवानांपुरुषांगानांयज्ञेनपुरुषंयजेति १७ तथा बहिःक्रौंचद्वीपःकुशद्वीपाद्द्विगुणसमानेनक्षीरोदेनपरितउपक्लृप्तोवृतोयथाकुशद्वीपोघृतोदेनयस्मिन्क्रौंचोनामपर्वतराजोद्वीपनामानिवर्तकआस्ते १८

पितृदेवानुद्दिश्यसोमलक्षणमंधोन्नंविभजन्राजाचंद्रांतर्यामीसर्वासांप्रजानांनोस्माकंचराजारंजकोस्त्विति प्रजानानोंधोविभजन्पित्रादिभ्यः सोमंविभजन्राजानःसोमंसुखमस्त्वितिवा १२ संख्ययाकुशद्वीपसमानेनयथापूर्वःशाल्मलःसुरोदेनावृतस्तथा स्वशष्पाणांनिजबालतृणानांतेजसा १३ १४ १५ १६ हेजातवेदःसर्वज्ञ त्वंसाक्षात्परस्यब्रह्मणःश्रीनारायणस्यार्थेहव्यवाडसिहव्यलक्षणहविषोनेतासि तथापुरुषशब्दवाच्यस्यहरेरंगभूतानांदेवानांचहव्यवाडसि सत्वमस्मत्सन्निहितोभूत्वायज्ञलक्षणेनकर्मणापुरुषंयज्ञनामानंश्रीहरिंयजयाजयास्माभिरितिशेषः १७ क्षीरोदेनमंडोदेन मंडोदपूरणंचैवव्यस्यासंक्षीरसागरे राहुसोमरवीणांचमंडलाद्द्विगुणोक्तितां विनैवसर्वंमुन्नेयंयोजनाभेदतोत्रत्विवितिवचनाद्व्यत्यासोज्ञातव्यः १८

गुहस्यषण्मुखस्यप्रहरणेनशक्त्याख्येनोन्मथिताःपीडितानितंबाश्चकुंजलतादिपिहितोदशाअणुतराःगिरिविशेषामिथुनानांक्रीडायोग्याश्चयस्यसतथा क्षीरोदेनमंडोदेनाभिषिच्यमानः १९ रिक्थादान्दा
यादान्पुत्रानित्यर्थः २० २१ अम्मयंजलाधिदैवतंदेवक्रीडादिगुणसंपन्नं २२ याआपःपुरुषवीर्याःश्रीनारायणस्यरेतोभूताःआपोनाराइतिप्रोक्ताआपोवैनरसूनवइतिस्मृतेः भूर्भुवःसुवःपदं
त्रैलोक्यमपिपुनंतीःपुनंत्यःयाश्चाघघ्नीःपापहराःभवेभवार्थंशुद्धिलक्षणसुखार्थमात्मनादेहेनचांतरेणचसंस्पृशेततताआपःपुनीयुःपुनंत्वित्यन्वयः २३ दधिमंडोदेन अनाम्लंतुदधिक्षीरंक्षीरसांद्रंतथादधिइ

योसौगुहप्रहरणोन्माथितनितंबकुंजोपिक्षीरोदेनासिच्यमानोभगवतावरुणेनाभिगुप्तोविभयोबभूव १९ तस्मिन्नपिप्रैयव्रतोघृतपृष्ठोनामाधिपतिः सप्तद्वीप
वर्षाणिसप्तधाविभज्यतेषुपुत्रनामसुसप्तरिक्थादान्वर्षपान्निवेश्यस्वयंभगवतःपरमकल्याणस्यात्मभूतस्यहरेश्चरणारविंदमुपजगाम २० आमोमधु
पृष्ठःसुधामाऋषिज्वालोहितावर्णोवनस्पतिरितिघृतपृष्ठसुतास्तेषांवर्षगिरयःसप्तसप्तैवनद्यश्चाभिख्याताःशुक्लोवर्धमानउपबर्हणउपभोजनोनंदोनंदनःसर्व
भद्रइति २१ अभयाअमृतौघाआर्यकातीर्थवतीरूपवतीपवित्राशुक्लेतियासामंभःपवित्रमुपयुंजानाःपुरुऋषभद्रविणदेवसंज्ञावर्षपुरुषाअम्मयंदेवमपांपूर्णेनां
जलिनायजंते २२ आपःपुरुषवीर्याःस्थपुनंतीर्भूर्भुवःसुवः ॥ तानःपुनीयुरघघ्नीःस्पृशतात्मनाभवइति २३ एवंपरस्तात्क्षीरोदात्परितउपवेशितःशाकद्वी
पोद्वात्रिंशल्लक्षयोजनायामःसमानेनचदधिमंडोदेनपरितउपक्लृप्तःयस्मिन्नहिशाकोनाममहीरुहःस्वक्षेत्रव्यपदेशकोयस्यहिमहान्सुरभिगंधस्तंद्वीपमनुवा
सयति २४ तस्यापिप्रैयव्रतएवाधिपतिर्नाम्नामेधातिथिःसोपिविभज्यसप्तवर्षाणिपुत्रनामानितेषुस्वात्मजान्पुरोजवमनोजववेपमानधूम्रानीकचित्ररे
फबहुरूपविश्वाधारसंज्ञान्निधायाधिपतीन्स्वयंभगवत्यनंतआवेशितमतिस्तपोवनंप्रविवेश २५ तेषुवर्षमर्यादागिरयोनद्यश्चसप्तसप्तएवईशानउरुशृंगोब
लभद्रःशतकेसरःसहस्रस्रोतोदेवपालोमहानसइति २६ अनघाआयुर्दाउभयस्पृष्टिरपराजितापंचपदीसहस्रश्रुतिर्निजधृतिरिति २७ तद्वर्षपुरुषाधृतव्रत
सत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानोभगवंतंवाय्वात्मकंप्राणायामविधूतरजस्तमसःपरमसमाधिनायजंते २८ अंतःप्रविश्यभूतानियोबिभर्त्यात्मकेतुभिः ॥ अंत
र्यामीश्वरःसाक्षात्पातुनोयद्वशेइदमिति २९ एवमेवदधिमंडोदात्परतःपुष्करद्वीपस्ततोद्विगुणायामःसमंततउपकल्पितःसमानेनस्वादूदकसमुद्रेणबाहिरात्
तःयस्मिन्बृहत्पुष्करंज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतंभगवतःकमलासनस्याध्यासनंपरिकल्पितंतद्द्वीपमध्येमानसोत्तरनामैकएवार्वाचीनपराचीनयोर्वर्ष
योर्मर्यादाचलोयुतयोजनोच्छ्रायायामोयत्रतुचतसृषुदिक्षुचत्वारिपुराणिलोकपालानामिंद्रादीनांयदुपरिष्टात्सूर्यरथस्यमेरुंपरिचंक्रमतःसंवत्सरात्मकंच
क्रमहोरात्राभ्यांपरिभ्रमति ३०

त्यभिधानात् क्षीरोदार्थंदधिमंडोदशब्दः २४ २५ २६ २७ २८ आत्मकेतुभिःआत्मस्वरूपैःप्राणादिभिर्वृत्तिभेदैर्वा २९ दधिमंडोदात्क्षीरोदात्ज्वलनशिखावदमलानिकनकपत्राणि
अयुतंयस्यतत्तथा अर्वाचीनपराचीनयोर्बाह्याभ्यंतरप्रदेशस्थितयोर्वर्षयोर्मानसोत्तरपर्वतस्य अहर्त्रिनाभिःसूर्यस्यएकचक्रस्यवैस्मृतं अराःसंवत्सराःपंचतेभ्यःषडृतवःस्मृताइतिमत्स्यपुराणे च
क्रस्यसंवत्सरात्मकत्वमुक्तं त्रिनाभिचक्रमजरमनर्वं पंचारेचक्रइत्यादिच ३०

३१ अकर्मकेणध्यानलक्षणेन कर्मणाध्यानस्यचित्तनिरोधलक्षणकर्मसाध्यत्वात्फलाभिसंधिरहितेनवा ३२ हेभगवन्यत्तवलिंगं सर्वलक्षणसंपन्नंस्वरूपंकर्मणा।यज्ञलक्षणेनमीयतेज्ञायतइतिकर्ममय वे दप्रतिपाद्येषुप्रधानंवा ब्रह्माचतुर्मुखोलिंगंप्रतिमायस्यतत्तथा जनोर्चति कथंभेदेनविरिंचात्सर्वजगतश्चवैलक्षण्येन एकांतनियमेनअद्वैत स्वगतभेदवर्जितंयत्तस्मैभगवतेतुभ्यनमइतिमंत्राथः विरिंचस्ययत् तल्लिंगशरीरंपुण्यकर्मनिर्मितंब्रह्मणोहरेर्लिंगविशेषसन्निधानयोग्यं एकांतमवसानेप्रलयेकेवलंनिर्व्यापार एकेमुख्यान्यकेवलाइत्यभिधानं अद्वैतंमुक्तौसंसारेचश्रीनारायणमत्यन्तभेदेनप्रवर्तमानं गच्छामि विष्णुपादाभ्यामित्याद्यनुसंधानवचनात्मुख्याद्वैतंकिनस्यादत्राह भेदेनेति विरिंचपरमात्मनोर्भेदेनजनःपूजयतितस्मैभगवतेपूज्यायविरिंचायनमइतिवा ३३ ततःपरस्ताद्बहिः ३४ मानसोत्तरमेर्वो पर्वतयोरंतरमतरालंस्थलंयावद्योजनंषोडशलक्षाधिकदशकोटिप्रमितमस्तितावतीभूमिःकाचनीततोहिरण्मयीभूमिरित्यन्यत्रप्रसिद्धिः ततोहेममयीभूमिर्दशकोट्योवरानने देवानांक्रीडनार्थायलो कालोकस्ततःपरइति षण्णवतिलक्षमितिकेचित् आदर्शतलोपमादर्पणतलसदृशीदेवतदनुगव्यतिरिक्तसर्वसत्वपरिहृता द्विगुणाकांचनीभूमिःसर्वसत्वविवर्जितेत्यत्रपूर्वभूमेःसकाशात्काचन्याभूमेर्द्वि गुणसुखहेतुत्वंदेवान्प्रत्युच्यते नपुनः संख्यायाद्विगुणत्वग्रंथांतरविरोधात् ॥ ३५ ॥ लोकालोकइतिसमाख्यासम्यगाख्याअन्वर्थसंज्ञा तत्कथमितितदाह यदिति अनेनाचलेनलो

तद्वीपस्याधिपतिःप्रैय्यव्रतोवीतिहोत्रोनामास्वस्यात्मजौरमणधातकिनामानौवर्षपतीनियुज्यस्वयंपूर्वजवद्भगवत्कर्मशीलएवास्ते ३१ तद्वर्षपुरुषाभगवंतं ब्रह्मरूपिणमकर्मकेणकर्मणाचाराधयंतीदंचोदाहरंति ३२ यत्तत्कर्ममयंलिंगंब्रह्मलिंगंजनोर्चति ॥ भेदेनैकांतमद्वैतंतस्मैभगवतेनमइति ३३ ततःपरस्ता ल्लोकालोकनामाचलःलोकालोकयोरंतरालेपरितउपक्षिप्तः ३४ यावन्मानसोत्तरमेर्वोरंतरंतावतीभूमिःकांचन्यादर्शतलोपमायस्यांप्रहितःपदार्थोन कथंचित्पुनःप्रत्युपलभ्यतेतस्मात्सर्वसत्वपरिहृतासीत् ३५ लोकालोकइतिसमाख्यायदनेनाचलेन लोकालोकावंतरवर्तिनास्थाप्यतेइति ३६ सलो कत्रयांतेपरितईश्वरेणविहितःयस्मात्सूर्यादीनांध्रुवापवर्गाणांज्योतिर्गणानांगभस्तयोर्वाचीनास्त्रिलोकान्वितन्वानानकदाचित्पराचीनाभवितुमुत्सहंतेताव दुन्नहनायामः ३७ एतावाँल्लोकविन्यासोमानलक्षणसंस्थाभिर्विचिंतितःकविभिःसतुपंचाशत्कोटिगुणितभूगोलकस्यतुरीयभागेनयावाँल्लोकोलोकाचलः ३८

कश्चाल्लोकश्चस्थाप्येतेविविच्यज्ञाप्येतेअंतर्वर्तिनालोकालोकयोर्मध्यवर्तिनेतियद्यस्मात्तस्मादितिशेषः असौलोकालोकाचलइति ३६ सलोकालोकाचलो लोकत्रयांतेलोकत्रयस्यानंतरंमर्यादासि द्ध्यर्थंपरितउपक्षिप्तः केनपरमेश्वरेण अथवालोकत्रयांतेलोकत्रयावसाने किंच लोकत्रयंयोजनतएकपंचाशल्लक्षतयायावदुच्चंतावानयंचोच्चविस्तृतत्वेसार्द्धपंचाशल्लक्षइतिशेषः तावदुन्नहनायामइति वचनंचआयामेकथंचिदेवतावानितिज्ञातव्यं सपंचाशत्सहस्रश्चेतिवचनात्ध्रुवोपवर्गअंतेयेषांतेध्रुवापवर्गास्तेषापराचीनाउपरिवर्तमानाः ३७ एतावान्लोकविन्यासःदेवमनुष्यादिव्यवहारयोग्यलोक इत्युच्यमानप्रदेशस्यस्वरूपस्थितिपरिमाणमेतावत्सार्द्धत्रिकोटियोजनात्मकंसलोकविन्यासश्चपंचाशत्कोटिगुणितस्यपंचाशत्कोटिविस्तारयोजनात्मकस्यभूगोलस्यब्रह्माडलक्षणस्यतुरीयभागेनचतुर्थां शत्वेनतिष्ठतिब्रह्मांडप्रदेशेचतुर्द्धाविभक्तएकांशःसर्वस्मात्प्रतिविद्यमानोघनोदकाख्यः द्वितीयस्ततआभ्यंतरोंधंतमआख्यः तृतीयोलोकालोकाचलाख्यः चतुर्थस्तुकांचनींभूमिमारभ्यमेरुपर्यंतप्रदे शः अयंचतुर्थभागोलोकशब्दितः अयंचयावल्लोकालोकःयत्रलोकालोकाचलस्तिष्ठतितावत्पर्यंतत्वेनाविद्यतेयोंतोविस्तारः लोकालोकाचलाचल्लोकपरिमाणंसार्द्धत्रिकोटियोजनात्मकं एतेनपरि माणेनालोकपरिमाणंव्याख्यातंभवति ३८

३९ ॥ ४० ॥ लोकालोकाचलाद्बहिःस्थलंतस्यालोकशब्दवाच्यस्यलोकपरिमाणेनव्याख्यातमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ योगेश्वराणामष्टाणिमादिसिद्धीनांगतिमुदाहरंति ॥ ४२ ॥ पंचाशत्को
टिगुणितोब्रह्मांडकटाहइत्युक्तं तस्यदशदिगपेक्षयामध्यप्रदेशःकियानितितत्राह अंडेति द्यावापृथिव्योर्यदंतरंअंतरिक्षंतस्मिन्यत्रस्थितःसूर्यः अंडमध्यगतः अतरिक्षप्रदेशेयत्रसूर्यमंडलसंचारःसों
डमध्यप्रदेशः सर्वदिगपेक्षयासूर्यांडगोलयोर्मध्येसर्वदिक्ष्वपिसंशयपंचविंशतिकोटियोजनानिस्युरित्यर्थः ४३ एषसूर्य एतस्मिन्मृतेजीवरहितेअचेतनइतियावदंडेअभूदचेतनब्रह्मांडमध्येवर्ततइतिय
स्मात्तस्मान्मार्तंडइतिव्यपदेशः यद्यथाहिरण्यांडसंभवोविरिंचोहिरण्यगर्भइत्युच्यतेतथेति ४४ सूरिप्राप्यत्वात्तदंतर्यामित्वाच्चसूर्यस्तेनहीरणादिगादयोविभज्यंतेयदत.सूर्यःआत्माश्रीनाराय
णःसर्वेषांदृग्दृष्टिरितिकथितः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेविजयध्वजटीकायांविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चतुर्भिःसार्कंनवतिंचनामभिश्चक्रंनवृत्तंव्यर्तार

तदुपरिष्टाच्चतसृष्वा शास्वात्मयोनिनाखिलजगद्गुरुणाभिनिवेशितायेद्विरदपतयःऋषभःपुष्करचूडोवामनोपराजितइतिसकललोकस्थितिहेतवः ३९ ते
षांस्वविभूतीनांमहेंद्रादीनांलोकपालानांविविधवीर्योपबृंहणायभगवान्परमपुरुषोमहाविभूतिरंतर्याम्यात्मविशुद्धसत्वधर्मवैराग्यैश्वर्याद्यष्टमहासिद्ध्युप
लक्षणाविष्वक्सेनादिभिःपार्षदप्रवरैःपरितोनिजवरायुधोपशोभितैर्भुजदंडैःसंधारयमाणस्तस्मिन्गिरिवरेसमंतात्सकललोकस्वस्तयआस्ते ४० आकल्पमे
षभगवानात्मयोगमाययाविरचितविविधलोकयात्रागोपीथायाथयोंतर्विस्तारएतेनह्यलोकपरिमाणंव्याख्यातम् ४१ यद्बहिर्लोकालोकाचलात्ततःपरस्ता
द्योगेश्वरगतिंविशुद्धामुदाहरंति ४२ अंडमध्यगतःसूर्योद्यावाभूम्योर्यदंतरम् ॥ सूर्यांडगोलयोर्मध्येकोट्यःस्युःपंचविंशतिः ४३ मृतेंडएषएतस्मिन्यदभूत्त
तोमार्तंडइतिव्यपदेशः ॥ हिरण्यगर्भइतियद्धिरण्यांडसमुद्भवः ४४ सूर्येणहिविभज्यंतेदिशःखंद्यौर्महीतथा ॥ स्वर्गापवर्गौनरकारसौकांसिचसर्वशः ४५दे
वतिर्यङ्मनुष्याणांसरीसृपनगवीरुधाम् ॥ सर्वजीवनिकायानांसूर्यआत्मादृगीश्वरः ४६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेद्वीपसमुद्रवर्षपरिमाणलक्ष
णंनामविंशोध्यायः २० श्रीशुकउवाच॥ एतावानेवभूवलयस्यसन्निवेशःप्रमाणलक्षणतश्चव्याख्यातःएतेनैवहिदिवोमंडलमानंतद्विदउपदिशंति १ यथाद्विद
लनिष्पावादीनांतदंतरेणांतरिक्षमुपसंधितम् २ यन्मध्यगतोभगवांस्तपतांपतिस्तपनआतपेनत्रिलोकान्प्रतपत्यवभासयत्यात्मभासाएषउदगयनदक्षिणा
यनवैषुवसंज्ञाभिर्दीर्घह्रस्वसमानाभिर्गतिभिरारोहणावरोहणसमस्थानेषुयथासवनमभिपद्यमानोमकरादिषुराशिष्वहोरात्राणिदीर्घह्रस्वसमानानिविधत्ते ३

वीविपत् . भीषास्माद्वातःपवतेभीषोदेतिसूर्यइत्यादिश्रुतेरखंडस्वामिनोहरेराज्ञयास्वाधिकारेषुप्रवर्तमानानामिष्टदेवतात्वेनलोकैर्निषेव्यमाणानांतस्यैवविशेषनिवासस्थानानांसूर्यादीनांस्वरूपज्ञानमपिभगव
ज्ज्ञानोपयोगीत्यभिप्रायेणतन्निरूपयत्यस्मिन्नध्याये तत्रातीताध्यायार्थानुवादमुखेनैतमध्यायमवतारयति एतावानिति भूवलयस्यलोकाव्यकस्यसन्निवेशःविस्तारविशेषः१ द्विदलनिष्पावादीनानिष्पावरा
जमाषद्विदलानांसर्वप्रकारेणपरिमाणतःसमत्वमेवंभूवलयस्यसर्वस्यपरिमाणतःसमत्वमेव यस्यांतरिक्षस्यमध्यगतस्तदंतरिक्षतयोर्द्यावापृथिव्योरंतरेणमध्यउपसंधितंस्थापितम् २ आत्मनःपरमात्मनोभा
सा यद्यादित्यगतंतेजइत्यादेः एषसूर्यउदगयनमुत्तरायणंतत्संज्ञयागत्याआरोहणसंज्ञेषुमकरादिमिथुनांतेषुराशिषु यथासवनंतत्तन्मकरादिमासकालमनतिक्रम्यतत्तन्नक्षत्रेश्वोदयमभिपद्यमानोदक्षिणा

यनसंज्ञयागत्याऽवरोहणसंज्ञकेषुकर्कटादिधनुःपर्यंतेषुराशिषु तत्तत्कर्कटादिमासकालमनतिक्रम्यतत्तन्नक्षत्रैश्चोदयमभिपद्यमानस्तथा वैषुवसंज्ञयागत्यासमस्थानसंज्ञयोर्मेषतुलयोराश्योस्तन्नक्षत्राभ्या
मुदयंप्राप्नुवन्नहोरात्राणिदीर्घन्हस्वसमानानिकरोति ३ ४ एतदेवविविच्यदर्शयति यदेति वृषभादिकन्यांतेषुवृद्धिश्चह्रासश्चभवतः सौकियंतावितितत्राह मासीति वर्द्धंतेन्हसंतिचेतिशेषः अत्रवृद्धि
न्हासयोरेकैकाघटिकेतिनियमोनास्ति त्रिचतुरादिवृद्धिदर्शनात् तर्हिमुहूर्तानामपिवृद्धिन्हासौस्यातामिति नेत्याह तुल्यंदिवसमितित्रिंशन्मुहूर्तमेवदिवसमाहुरित्यर्थः कथतुल्यतेतितत्राह वर्द्ध
मानानीति वर्द्धमानान्यहानिभवंतितावतीस्तावत्योवर्द्धमानारात्रयश्चसंक्षीयमाणाः न्हसंत्यश्चयास्ताःसमुद्धृत्यघटिकाभिरेकीकृत्यात्रिंशन्मुहुर्तान्यहोरात्राणिसमानानिभवंति वृश्चिकादिषुमीनांतेषुअहोरा
त्राणिविपरीतानिअहानिह्रसंतिरात्रयोवर्द्धंते ५ मकरादिषुवृश्चिकादिषुमेषतुलयोरित्येतेषुकथितसंस्थह्याह यावदिति अथवाआवहप्रवहोद्वहसंवहविवहपरावहपरिवहनाभानःसप्तवायवोज्योतिश्चक्रस्य
प्रवर्तकास्तत्रज्योतिश्चक्राधिपत्यादित्यगमनस्यातिस्रोवीथ्योमध्यमोत्तरादक्षिणाच तदुक्तं सर्वग्रहाणांत्रीण्येवस्थानानिद्विजसत्तमाः स्थानंजारद्रवमध्यंतथैरावतमुत्तरं वैश्वानरदक्षिणतोनिर्दिष्टमिह
तत्त्वतइति तच्चवीथीत्रयमेकैकंत्रिधाभिपद्यते अश्विन्यादिनक्षत्राणांत्रिभिस्त्रिभिर्नक्षत्रैर्नागवीथिगजवीथ्यैरावतवीथिरित्युत्तरमार्गेवीथीत्रयं आर्षभिगोवीथिजारद्रवीचेति वैषुवेमध्यमार्गेवीथीत्रय अ
जवीथीमृगवीथीवैश्वानरीचेतिदक्षिणमार्गेवीथीत्रयं एतद्वायुपुराणेकथितं अश्विनीकृत्तिकायाम्यानागवीथीतुशब्दिता रोहिण्यार्द्रामृगशिरोजगवीथ्यभिधीयते । पुष्याश्लेषातथादित्यावीथीचैरा

यदामेषतुलयोर्वर्ततेतदाहोरात्राणिसमानानिभवंति ४ यदावृषभादिषुपंचसुराशिषुचरतितदाहान्येववर्द्धंतेह्रसंतिचरात्रयः मासिमास्येकैकाघटिकातु ल्यंदिवसंवर्द्धमानान्यहानितावतीरनुसंक्षीयमाणारात्रयःसमुद्धृत्यसमान्यहोरात्राणित्रिंशन्मुहूर्तान्येवभवंति यदावृश्चिकादिषुपंचसुवर्ततेतदाहोरात्रा णिविपरितानिभवंति ५ यावद्दक्षिणायनमहानिवर्द्धंतेन्हसंतिचरात्रयःयावदुदगयनमहानिन्हसंतिरात्रयोविवर्द्धंते ६ एवंनवकोटयएकपंचाशल्लक्षाणिच योजनानांमानसोत्तरगिरिवर्तमानस्योपदिशंति तस्मिन्नैंद्रीपुरीमेरोःपूर्वस्माद्देवधानीनामदक्षिणतोयाम्यासंयमिनीनामपश्चाद्वारुणीनिम्लोचनीनामोत्त रतःसौम्याविभावरीनामतासूदयमध्याह्नास्तमयनिशीथानीतिभूतानांप्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानिसमयविशेषेणमेरोश्चतुर्दिशम् ७

वतीमता एतास्तुवीथयस्तिस्रउत्तरोमार्गउच्यते तथाद्वेचापिफाल्गुन्यौमघाचैवार्षभीमता। हस्तश्चित्रेतथास्वातीगोवीथीतितुशब्दिता । ज्येष्ठाविशाखानुराधावीथीजारद्रवीमता । एतास्तुवीथ
यस्तिस्रोमध्यमोमार्गउच्यते याम्याभरणी आदित्याअदितिदेवताकापुनर्वसुः मार्गीमृगवीथी तत्रचयुगाक्षकोटिसंबद्धवायुपाशद्वयस्यध्रुवेणाकर्षणंयदातदाभ्यंतरमंडलगमनायरथनीडस्यारोहण वा
युपाशशैथिल्येचबहिर्मंडलगमनार्थमवरोहणं आकृष्येतेयदातौतुध्रुवेणसमधिष्ठितौ । तदाभ्यंतरतःसूर्योभ्रमतेमंडलानितु ध्रुवेणमुच्यमानेनपुनारश्मियुगेनतु तथैवबाह्यतःसूर्योभ्रमतेमंडलानिचेति
तत्रबाह्यवीथ्यांगतस्यशीघ्रगतित्वाद्दिनह्रासोरात्रिवृद्धिश्च अभ्यंतरवीथ्यांगतस्यमंदगतित्वाद्रात्रिक्षयोदिनवृद्धिश्च मध्यवीथ्यांगतस्यसमानगतित्वादहोरात्रसाम्यमित्यादिविशेषस्तुकालविशेषवेदि
भिरवगम्यतइति तदधिकारित्वादस्माभिरत्रयत्नोनक्रियतइति ६ इदानीमेकाहोरात्रगंतव्यमार्गसंख्यामाह एवमिति एवंत्रिविधगतिभिःत्रिविधराशिषुवर्तमानस्यादित्यस्यरथचक्रस्यैकस्मिन्नहो
रात्रेमानसोत्तरशिखरेयत्परिवर्तमानं परितोगमनं तस्यमार्गमेकपंचाशल्लक्षाधिकनवकोटयइत्युपदिशंतितन्मार्गज्ञाइतिशेषः तस्मिन्मानसोत्तरपर्वतेपूर्वस्मान्मेरोःपूर्वदिक्सूत्रनिपातेदक्षिणतःआदिष्वेवं
सौम्यासोदस्याविद्यमाना तासुपुरीषुतत्पुरद्वारेष्वादित्यस्ययानिगमनान्युदयादिसंज्ञानिस्युः समयविशेषेण संकेतविशेषेण नहिसर्वदासंचरतःउदयादिकमस्ति मेरोश्चतुर्दिशंस्थितानांभूतानांप्रवृत्तिनि
वृत्तिनिमित्तानि तत्रोदयमध्याह्नेप्रवृत्तिनिमित्ते अस्तंगमनमीषन्निवृत्तिनिमित्तं । निशीथगाविरह्लासंचरमाणानांसम्यङ्निवृत्तिनिमित्तभूता निशीथमर्द्धरात्रम् ७

तत्रत्यानामिलावृतखंडनिवासिनांसव्येनाचलमचलस्यमेरुनाम्नोवामपार्श्वंतोगच्छन्नचलंदक्षिणेनस्वस्यदक्षिणतःसर्वदाकरोति सर्वेषांद्वीपवर्षाणांमेरुरुत्तरतःस्थितइतिन्यायेनसर्वादिङ्मुखस्यापिमेरोःप्र
दक्षिणाभिमुखत्वात्सर्वत्रगच्छन्सव्येनैवगच्छत्यादित्यइत्यर्थः गतिघटनोपरिवक्ष्यतेच ८ यत्रोदेतितत्समानसूत्रनिपातेपश्चिमभागेनिम्लोचति दक्षिणायनेकिंचित्किंचिद्दक्षिणभागोदयेसति किंचित्किंचिद्द
क्षिणभागेपश्चिमेनिम्लोचतिएवमुत्तरायणेकिंचित्किंचिदुत्तरतःउदयनिम्लोचौयाति एवमुद्यन्नादित्यउदयप्रदेशसूत्रनिपातंविहाययत्रक्वापिनस्पंदतेनचलति तस्योदयस्थस्यसमानसूत्रनिपातेविभावरी
पुरिद्वारिस्थितोन्यजनान्प्रस्वापयतिनिद्रितान्करोति उद्धतशृंगच्छायापिहिततत्रविभावर्यांगतंनपश्यंतिजनाइतिशेषः ९ सार्धद्वादशलक्षाणिसाधिकानीति पंचविंशतिसहस्राधिकानिसार्धद्वादशलक्षा
णीत्यर्थः १० ११ देवधान्यानिर्गत्य संयमनींप्रवेक्ष्यन्पंचदशघटिकाभिः कालावयवैःपादोनाष्टत्रिंशल्लक्षोत्तरकोटिद्वयमतिक्रम्यप्रविशतितपनःएवंचतुर्गुणितान्येतानियोजनानिसैकपंचाशल्लक्षणनव
कोटिसंख्यानीतिसर्वात्मनाज्ञातव्यं १२ यस्यरविरथस्यैकमेवचक्रंद्वादशमासाभिमानिदेवताभिमन्यमानाद्वादशाराःयस्यतत्तथा षड्ऋत्वभिमानिदेवताभिमन्यमानाःषण्नेमयोयस्यतत्तथा चातुर्मास्या
भिमानिदेवताभिमन्यमानास्त्रिनाभयोयस्यतत्तथा स्वयंसंवत्सराभिमानिदेवताभिमन्यमानंतस्यरथस्याक्षप्रमाणं सार्धकोटिद्वयंसप्तलक्षाधिकं सार्धकोटिद्वयंप्रोक्तंसप्तलक्षाधिकंतथा रथाक्षस्यरवेर्मेरो

तत्रत्यानांदिनसमध्यगतएवादित्यस्तपतिसव्येनाचलंदक्षिणेनकरोति ८ यत्रोदेतितत्समानसूत्रनिपातेनिम्लोचतियत्रक्वचनस्पंदतेअभितपतितत्रहैषस
मानसूत्रनिपातेप्रस्वापयतितत्रगतंनपश्यंतियेतमनुपश्येरन् ९ यदाचैंद्र्याःपुर्याःप्रतिचलतिपंचदशभिर्घटिकाभिर्याम्यांसपादकोटिद्वयंयोजनानांसा
र्धद्वादशलक्षाणिसाधिकानिचोपयाति १० एवंततोवारुणींसौम्यामैंद्रींचपुनःपुनस्तथान्येचग्रहाःसोमादयोनक्षत्रैःसहज्योतिश्चक्रेणसमभ्युद्यंतिसहवा
अभिनिम्लोचंति ११ एवंमुहूर्तेनचतुस्त्रिंशल्लक्षयोजनान्यष्टशताधिकानिसौरोरथस्त्रयीमयोसौचतसृषुपरिवर्ततेपुरीषु १२ यस्यैकंचक्रंद्वादशारंषण्ने
मित्रिनाभिस्वयंसंवत्सरात्मकंसमामनंतितस्याक्षोमेरोर्मूर्धनिकृतोमानसोत्तरेकृतेतरभागोयत्रप्रोतंरविरथचक्रंतैलयंत्रवन्मानसोत्तरगिरौपरिभ्रमति १३
तस्मिन्नक्षेकृतमूलोद्वितीयोक्षस्तुरीयमानेनसंमितः १४ तैलयंत्राक्षवद्ध्रुवेकृतोपरिभागोरथनीडस्तुषट्त्रिंशल्लक्षयोजनायतस्तुरीयभागविशालस्तावान्
रविरथयुगोयत्रहयाश्छंदोनामानःसप्तारुणयोजितावहंतिदेवमादित्यम् १५ पुरस्तात्सवितुररुणःपश्चान्नियुक्तःसौत्येकर्मणिकिलास्ते १६

र्मानसोत्तरवर्तिनइति यत्रेतरभागेरविरथचक्रंप्रोतंयःसूर्यरथाक्षश्चक्रप्रोतैकभागोमेरुमूर्ध्निप्रोतैकभागः १३ तस्मिन्दीर्घाक्षेचक्रप्रोतैकभागस्तस्मिन्दीर्घाक्षेचक्रप्रोतदेशेकृतमूलःकीलितपृष्ठभागस्तुरीयमाने
नसंमितःदीर्घाक्षचतुर्भागसमानः द्वितीयाक्षोस्ति १४ सतुध्रुवलोकेकृतोपरिभागः रथनीडःसूर्यस्यपीठस्थानीय.तुरीयभागविशालोनवलक्षविस्तारस्तावान्रविरथयुगइतिपूर्वप्रस्तुतदीर्घाक्षसमानः प्रकृते
संबंधाभावात्दूरस्थपरामर्शःप्रमाणांतरासिद्धत्वाच्च अक्षप्रमाणमुभयोःप्रमाणंतद्युगार्धयोःन्ह्रस्वाक्षस्तद्युगार्धेनध्रुवाधारोरथस्यवाइति अक्षप्रमाणंअक्षयोःदीर्घाक्षह्रस्वाक्षयोःपरिमाणमुभयोर्युगार्धयोर्युगंच
तदर्धंचयुगार्धंतयोर्युगार्धयोर्यथाक्रमंप्रमाणंयुगस्योत्तरभागोश्वस्कंधेनिवेशितःदक्षिणभागस्तुध्रुवस्थानादवलंबमानोवायुपाशेनबद्धः युगार्धस्त्वश्वस्कंधान्निर्गतयुगाग्रेकीलितःचक्रप्रोतदीर्घाक्षाग्रेकीलिता
परभागःतत्ररथस्ययोह्रस्वाक्षस्तत्रैवकीलितस्तेनयुगार्धेनसहह्रस्वाक्षःध्रुवाधारोभवति उत्तानपादपुत्रलोकेवायुपाशेनबद्धइत्यर्थः अश्वास्थित्याचायमर्थोवगम्यते सप्ताश्वरूपच्छंदांसिवहंतोनामतोधुरं
चक्रपक्षनिबद्धानिचक्रेचाक्षःसमाहितइति रविरथनीडविशालसमानइतिकेचित् तत्त्वमरुणोविजानाति ईषादंडपरिमाणमपितदनुसारेणोत्प्रेक्षणीयं युगमध्येनिर्गताग्रईषादंडः ॥ १५ ॥ स
वितुःपुरस्तात् अश्वानांपश्चात्पृष्ठे १६

२७ ग्रामण्यस्तल्लक्षणः ग्रामाधिपेतल्लक्षणिचग्रामणीःपरिकीर्तितइतियादवः १८ १९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेविजयध्वजकृतटीकायांपंचमस्कंधेएकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ उक्तैवाध्यायसंगतिः रा शीनामप्रचलनमपिप्रदक्षिणतइतियस्मात्तस्मादेतस्यादित्यस्यराशीनामभिमुखप्रचलनमप्रदक्षिणगमनंघटतेतदनुपपन्नं भगवतातदभिमुखप्रचलनमुपवर्णितं यस्मात्तस्मादमुष्यादित्यस्याभिमुखतयाग मनस्यराशीनांप्रचलनस्याभिप्रायंकथमनुमीमहि युक्तिपूर्वकंबुद्ध्यामहइति १ प्रदक्षिणतोभ्रमताकुलालचक्रेणसहप्रदक्षिणीक्रियमाणाअपितद्गताःपिपीलिकादयोयथास्वप्रयत्नसाध्यगत्याविपरी.गच्छ त्येवंप्रदक्षिणेनभ्रमताज्योतिश्चक्रेणसहप्रदक्षिणीक्रियमाणोपिसविता स्वगत्यापूर्वापरीभावतया शीघ्रमंदमध्यभेदेनराशीनामभिमुखंचलतीत्यभिप्रायः राश्यादयःप्रत्यादित्यंपृष्ठतोगच्छंतीत्येके बिंबप्र तिबिंबवत् २ वसंतादिष्वृतुषुक्रियमाणानांकर्मणांविशुद्धेर्निमित्तं तदर्पणत्वेनेतिशेषःकविभिःभूतभविष्यद्वर्तमानज्ञैःब्रह्मविद्भिःयथोपजोषंयथाक्रमं ३ द्वादशधाविभक्तेःकारणमाह तमेतमिति वर्णाश्रमा

तथावालखिल्याऋषयोंगुष्ठपर्वमात्राःषष्टिसहस्राणिपुरतःसूर्यंसूक्तवाकायनियुक्ताःसंस्तुवंति १७ तथान्येचऋषयोगंधर्वाप्सरसोनागाग्रामण्योयातुधा नादेवाइत्येकैकशोगणाःसप्तचैकैकशोरथस्थामासिमासिभगवंतंसूर्यमात्मानंनानानामानंपृथङ्नामानःपृथक्कर्मभिर्द्वादशउपासते १८ लक्षोत्तरसार्धनवको टियोजनपरिमंडलभूवलयस्यक्षणेनगव्यूत्युत्तरंद्विसहस्रयोजनानिसभुंक्ते १९ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेज्योतिश्चक्रानुवर्णनंनामएकविंशोऽध्यायः॥२१॥ राजोवाच ॥ यदेतस्यभवगतआदित्यस्यमेरुंध्रुवंचप्रदक्षिणेनपरिभ्रमतोराशीनामभिमुखंचप्रचलनंभगवतोपवर्णितंअमुष्यवयंकथमनुमीमहीति १ सहो वाचशुकःयथाकुलालचक्रेणभ्रमतासहभ्रमतांतदाश्रयाणांपिपीलिकादीनांगतिरन्यैवप्रदेशांतरेष्वप्युपलभ्यमानत्वात्एवंनक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेनका लचक्रेणध्रुवंमेरुंप्रदक्षिणतःपरिधावतासहधावमानानांतदाश्रयाणांसूर्यादीनांग्रहाणांगतिरन्यैवनक्षत्रांतरेराश्यंतरेचोपलभ्यमानत्वात् २ सएषभग वानादिपुरुषःसाक्षान्नारायणोलोकानांस्वस्तयआत्मानंत्रयीमयंकर्मविशुद्धिनिमित्तंकविभिरपिवेदेनविज्ञास्यमानोद्वादशधाविभज्यषट्सुवसंतादिषुऋ तुषुयथोपजोषमृतुगुणान्विदधाति ३ तमेतमिहपुरुषास्त्रय्यांविद्यायांवर्णाश्रमाचारानुपथाउच्चावचैःकर्मभिराम्नातैर्योगवितानैश्चश्रद्धयायजंतोंजसाश्रे यःसमधिगच्छंति ४ अथसएषआत्मालोकानांद्यावापृथिव्योरंतरेणनभोवलयस्यकालचक्रगतोद्वादशमासान्भुंक्तेतानेवराशिसंज्ञान्संवत्सरावयवा न्मासान्पक्षद्वयंसपादर्क्षद्वयमुपदिशंतियावताषष्ठमंशंभुंजीतसवैऋतुरित्युपादिश्यतेसंवत्सरावयवः ५

चारमनुपथंत्विअनुगच्छंतीतिवर्णाश्रमाचारानुपथाः पथगताविितिधातोः योगवितानैरीश्वरार्पणबुद्धिलक्षणोपायविस्तारैः आम्नातैःप्रतिपादितैः ४ अथसइतितच्छब्देनसूर्यांतर्यामीनारायणःपरामृश्यते प्रस्तुतत्वात् लोकानामात्मेत्युक्तेश्च अथशब्दान्नारयणाधिष्ठानभूतःसूर्योवा द्यावापृथिव्योरंतरेणमध्येस्थितस्यनभोवलयस्यमध्यवर्तीकालचक्रगतःभुंक्तेवर्तयति राशीनासंज्ञायेषांमासानांतेतथातान्मे षवृषादीनित्यर्थः संवत्सरस्यद्वादशांशोमासइतिज्ञापनायसंवत्सरावयवानितिविशेषणं पक्षद्वयमित्यनेनमासपरिमाणं सपादर्क्षद्वयमित्यनेननक्षत्रनिमित्तमासपरिमाणतिथ्यात्मकालाशभोक्तृत्वंचेत्यन नोक्तं कृत्तिकापादयुक्ताश्विनीभरण्यौमेषइत्यादिक्रमेणबोद्धव्यं पक्षद्वयात्मकालभोगेनसहसपादर्क्षद्वयात्मकालस्यभुज्यमानत्वादुभयंचयुज्यतइत्यर्थःसंवत्सरस्यषष्ठमशंमासद्वयंयावताकालेननभोवीथ्या अर्द्धेनप्रचरतितंकालमयनमाहुः दक्षिणायनमुत्तरायणं उत्तरायणेमंदगतिर्दक्षिणायनेत्वरितागतिर्वैषुवेसमानागतिरिति ५

६ द्यावापृथिव्योर्मंडलाभ्यांसह नभोमंडलंप्रचलति तंकालंसंवत्सरादिपंचभेदेनसूर्यस्यमंदादिगतिभेदाद्वदंति तज्ज्ञाइतिशेषः ७ अर्कस्यसंवत्सरभुक्तिंद्वादशराशिप्राप्तिं पक्षाभ्यांशुक्लकृष्णसंज्ञाभ्यांभुंक्ते मासभुक्तिंसपादर्क्षाभ्यांसक्रांतिकाश्विनीभरणीभ्यांइत्यादिक्रमेणप्राप्नोतिपक्षभुक्तिमेकनक्षत्रसंमितांदिनेनैवभुंक्तेचंद्रइत्यर्थः अत्रहेतुमाह अग्रचारीति नक्षत्राणामग्रणीत्वमग्रचारित्वं ८ सर्वजीवराशेश्चेष्टकः जीवश्चप्राणधारकश्च दिनेनपक्षभुक्तिंस्पष्टयति एकमिति त्रिंशन्मुहूर्तैस्त्रिंशद्भिर्मुहूर्तैः ९ सर्वजीवनिवहप्राणइत्युक्तंस्पष्टयति देवेति उपजीव्यप्रधानत्वात्सर्वमयइत्यर्थः १० कालायनेतादर्थ्येसप्तमी

अथचयावतार्द्धेननभोवीथ्याःप्रचरतितंकालमयनमाचक्षते ६ अथचयन्नभोमंडलंसहद्यावापृथिव्योर्मंडलाभ्यांकात्स्न्येंनभुंजीततंकालंसंवत्सरंपरिवत्सरमिडावत्सरमनुवत्सरंवत्सरमितिभानोर्मांद्यशैघ्र्यसमानगतिभिःसमामनंति ७ एवंचंद्रमाअर्कगभस्तिभ्यउपरिष्टाल्लक्षयोजनतउपलभ्यमानोर्कस्यसंवत्सरभुक्तिंपक्षाभ्यांमासभुक्तिंसपादर्क्षाभ्यांदिनेनैवपक्षभुक्तिमग्रचारीद्रुततरगमनोभुंक्ते ८ अथचापूर्यमाणाभिरुपक्षीयमाणाभिश्चकलाभिःपितृणामहोरात्राणिपूर्वपक्षापरपक्षाभ्यांवितन्वानः॥सर्वजीवनिवहप्राणोजीवश्चैकमेकंनक्षत्रंत्रिंशन्मुहूर्तैर्भुंक्ते९यएषषोडशकलःपुरुषोभगवान्मनोमयोन्नमयोमृतमयोदेवपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृपवीरुधांप्राणाप्यायनशीलत्वात्सर्वमयइतिवर्णयंति १० ततउपरिष्टाल्लक्षयोजनतोनक्षत्राणिमेरुंदक्षिणेनैवकालायनईश्वरयोजितानिसहाभिजिताष्टाविंशतिः ११ ततउपरिष्टादुशनाद्विलक्षयोजनादुपलभ्यतेपुरतःपश्चात्सहैववार्कस्यशैघ्र्यमांद्यसाम्यादिभिर्गतिभिरर्कवच्चरति लोकानांनित्यदानुकूलएवप्रायेणवर्षयंस्तिस्थितिद्वारेणानुमीयतेसवृष्टिविष्टंभग्रहोपशमनः १२ उशनसाबुधोपिव्याख्यातः ततउपरिष्टाद्विलक्षयोजनतोबुधःसोमसुतउपलभ्यमानःप्रायेणशुभकृद्यदार्कमतिरिच्येततदातिवाताभ्रप्रायाऽनावृष्ट्यादिभयमाशंसते १३ ततऊर्ध्वमंगारकोपियोजनलक्षद्वितयउपलभ्यमानस्त्रिभिःपक्षैरेकैकशोराशीन्द्वादशानुभुंक्ते यदिनवक्रेणाभिवर्ततेप्रायेणाशुभग्रहोघशंसः १४ ततउपरिष्टाद्विलक्षयोजनांतरगतोभगवान्बृहस्पतिरेकैकस्मिन्राशौपरिवत्सरंप्रचरतियदिनवक्रःस्यात्प्रायशोनुकूलोब्राह्मणकुलस्य १५ ततउपरिष्टाद्योजनलक्षद्वयात्प्रतीयमानःशनैश्चरएकैकस्मिन्राशौ त्रिंशन्मासान्विलंबमानः सर्वानेवानुपर्येतितावद्भिरनुवत्सरैःप्रायेणहिसर्वेषामशांतिकरः १६ ततउत्तरस्मादृषयएकादशलक्षयोजनांतरउपलभ्यंते यएवंलोकान्समनुभावयंतोभगवतोविष्णोर्यत्परमंपदंप्रदक्षिणंप्रक्रमंति १७ अथतस्मात्परतस्त्रयोदशलक्षयोजनांतरतोयत्तद्विष्णोःपरमंपदमभिवदंतियत्रमहाभागवतोध्रुवऔत्तानपादिरग्निनेंद्रेणप्रजापतिनाकश्यपेनधर्मेणच ॥ समकालयुग्भिःसबहुमानंदक्षिणतःक्रियमाणइदानीमपिकल्पजीवानामाजीव्यउपास्तेतस्येहानुभावउपवर्णितः १८

कालज्ञापनार्थमीश्वरनियुक्तानिकालचक्रइतिवा अभिजित्उत्तराषाढाश्रवणयोःसंयोगः अश्विनीरेवत्योःसंधिरितिकेचित् ११ यस्योशनसःस्थितिद्वारेण वृष्टिविष्टंभग्रहोंगारकः १२ तस्योपशांतिकृत् शुभग्रहसंयोगेशुभसूचकोऽन्यथाघशंसोदुःखसूचकइत्यतःप्रायेणाशुभग्रहइति १३ १४ १५ तावद्भिस्त्रिंशद्भिरनुवत्सरैः सर्वराशीननुपर्येति राशिषुविलंब्यसंचरणाच्छनैश्चरइतिनाम प्रायेणैकादशे शुभकरत्वात् १६ १७ ध्रुवेणसमकालंसायुज्यभाग्भिः उपास्तेश्रीहरिमितिशेषः १८

अनिमिषेणोन्मीलितलोचनेनाक्रमणपशवः परिवर्तमानाबलीवर्दामेढीस्तंभबद्धास्तामभितोभ्रमंतइत्यर्थः त्रिभिःसवनैःशैघ्र्यमांद्यसमसंचारैर्यथास्थानंविहितादन्यथानक्वचिन्नरंतिभूमंडलानिमेढी
स्तंभंपरितःस्थानानि ॥ १९ ॥ आदिशब्दगृहीतास्तारकाःकेचिद्ध्रुवस्यांतर्योगेनकेचिद्बहिर्योगेनसंचरंतीत्यर्थः आवहादिशब्दवाच्येनवायुनोदीर्यमाणाःप्रेर्यमाणाः ॥ २० ॥ नन्वेतेनिरालंबाः कथन
पतंतीतितत्राह यथेति अयनादिलक्षणंकर्मैवसारथिर्येषांतेतथाऔत्पत्तिकवेगाख्यसंस्कारोवाअदृष्टंवास्त्रीपुरुषसंयोगेनानुगृहीतैरापादितैर्नभःसंचरणहेतुभूतैःकर्मभिर्निर्मितगतित्वात् ॥ २१ ॥
२२ शिशुमारसंस्थानस्यशिशुमारावयवोपेतस्य योगबलेनधारणक्रियायांस्थितिमनुवर्तयंति ॥ २३ ॥ कुंडलीभूतदेहस्यवक्रीकृतशरीरस्य पुच्छाग्रउपकल्पितोध्रुवः पुच्छाग्रव्यतिरिक्तेस्थले

सहिसर्वेषांज्योतिर्गणानांग्रहनक्षत्रादीनामनिमिषेणाव्यक्तरंहसाभगवताकालेनभ्राम्यमाणानांस्थाणुरिवावष्टंभईश्वरेणविहितःशश्वदवभासतेयथामेढी
स्तंभआक्रमणपशवःसंयोजितास्त्रिभिःसवनैर्यथास्थानंमंडलानिचरंति १९ एवंभगणाग्रहादयएतस्मिन्नंतर्बहिर्योगेनकालचक्रआयोजिताध्रुवमेवाव
लंब्यवायुनोदीर्यमाणाआकल्पांतंपरितश्चंक्रमंति २० नभसियथामेघाःश्येनादयोवायुवशाःकर्मसारथयःपरिवर्तंते २१ एवंज्योतिर्गणाःप्रकृतिपु
रुषसंयोगानुगृहीतकर्मनिर्मितगतयोभुविनपतंति २२ केचनैतज्ज्योतिरनीकंशिशुमारसंस्थानस्यभगवतोवासुदेवस्ययोगधारणायामनुवर्णयंति २३
यस्यपुच्छाग्रेऽवाक्शिरसःकुंडलीभूतदेहस्यध्रुवउपकल्पितस्तस्यलांगूलेप्रजापतिरग्निरिंद्रोधर्मइति ॥ २४ ॥ पुच्छमूलेधाताविधाताचकट्यांसप्तर्षयः
तस्यदक्षिणावर्तकुंडलीभूतशरीरस्ययान्युदगयनानिदक्षिणपार्श्वेतुनक्षत्राण्युपकल्पयंति ॥ २५ ॥ दक्षिणायनानितुसव्येयथाशिशुमारस्यकुंडलीभो
गसन्निवेशस्यपार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाःसमसंख्याभवंति २६ पृष्ठेत्वजवीथीआकाशगंगाचोदरतःपुनर्वसुपुष्यौदक्षिणवामयोःश्रोण्योरार्द्राश्लेषाचद
क्षिणवामयोःपादयोरभिजिदुत्तराषाढेचदक्षिणवामयोर्नासिकयोर्यथासंख्यंचश्रवणपूर्वाषाढेचदक्षिणवामयोर्लोचनयोर्धनिष्ठामूलंच दक्षिणवामयोःकर्ण
योर्मघादीन्यष्टनक्षत्राणिदक्षिणायनानिवामपार्श्वपंक्तिषुयुंजीत २७ तथैवमृगशीर्षादीन्युदगयनानिदक्षिणपार्श्वेषुप्रातिलोम्येनप्रतियुंजीत २८ शत
भिषक्ज्येष्ठेद्वेस्कंधयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् ॥ २९ ॥ उत्तरहनावगस्त्यःअधरहनौयमोमुखेचांगारकःशनैश्चरउपस्थेबृहस्पतिःककुदिवक्षस्यादित्यो
हृदयेनारायणोमनसिचंद्रोनाभ्यामुशनास्तनयोरश्विनौबुधःप्राणापानयोराहुर्गलेकेतवःसर्वांगेषुरोमसुसर्वेतारागणाः ३० एतदुहैवभगवतोविष्णोःसर्व
देवतामयरूपमहरहःसंध्यायांप्रयतोवाग्यतोनिरीक्षमाणउपतिष्ठेतनमोनमोज्योतिर्लोकायकालायनायानिमिषांपतयेमहापुरुषायधीमहीति ३१ ग्रहर्क्ष
तारामयमादिदैविकंरूपंहरेर्मंत्रकृतस्त्रिकालम् ॥ नमस्यतस्तुवतोनश्यतेवैस्वयंत्रिकालंकृतमाशुपापम् ३२ इतिश्रीभा० म०पंच०द्वाविंशोध्यायः ॥ २२ ॥

लांगूलेपुच्छमध्यइत्यर्थः २४ २५ २६ यान्युदगयनानीत्यादौविस्तारोमघादीनीत्यादिः २७ प्रातिलोम्येनपूर्वाभाद्रपदामारभ्यमृगशीर्षांतानीति २८ २९ ३० अनिमिषादेवास्तेषांना
थाय क्विप्प्रत्ययांतत्वेनानिमिरितिरूपंसिद्ध्यति ३१ शिशुमाररूपग्रहणप्रयोजनमाह ग्रहेति मंत्रकृतोजपतोनमस्यतोनमस्कारंकुर्वतःपुंसइतिशेषः प्रातरादित्रिकालंकृतपापंस्वयंसर्वात्मना
नश्यतेइत्यन्वयः आहत्यनेन नारायणोनामनरोनराणामित्यादिवाक्यंप्रमाणयति ३२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेविजयध्वजकृतटीकायांपंचमस्कंधेद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथावशिष्टातलादिलोकनिवासिनामैश्वर्यंश्रीनारायणमाहात्म्यव्यंजकमिति तदिहनिरूपयति तत्रादौशनैश्वरपर्यंतानांग्रहाणांस्थितिंनिरूप्यराहोःस्थितिःकिमितिननिरूपितेतित्वरितमतेर्मंदस्याशंकांप
रिहरंस्तांनिरूप्यसूर्यादीनांमंडलपरिमाणंनिरूपयति अधस्तादिति एकेपौराणिकाःस्वर्भानुर्नक्षत्रवन्नभोमध्यमंडलेमेरुपरितःप्रादक्षिण्येनचरतीतिवदंतिकेचिन्मौहूर्तिकाःमानसोत्तरबहिर्भूतप्रांतभूमं
रागत्यसमुदेत्यपुनःपश्चिमभागेभूमावेवास्तमित्वापातालविवरमध्यएवपूर्वदिशंगत्वामानसोत्तरेबहिःप्रांतभूमेरेवपूर्वस्यांदिशिउदेत्यपश्चिमस्यांदिशि भूमावेवास्तमेतीत्येवंसंगिरंतेअतएवकदाचित्पातालग्रह
णमभूदितिचभाषंते अपरेमेरोरप्रादक्षिण्येननभोवलयेचरन्पश्चिमतउदेत्यपूर्वस्यांदिश्यस्तंगच्छतीत्याचक्षते अतदर्हः अमरत्वायोग्यः ॥ १ ॥ तरणिमंडलंदशसहस्रयोजनविस्तृतंततोद्वि
गुणंसोममंडलंविंशतसहस्रयोजनविस्तृतंद्वादशसहस्रंद्विदशसहस्रमित्यर्थः सोममंडलात्द्विगुणंचत्वारिंशत्सहस्रयोजनेनविस्तृतराहुमंडलं त्रयोदशसहस्रमित्यनेनात्रिदशेतियुक्त्यात्रिशत्संख्या
लभ्यते पुनश्चदशसंख्या सोममंडलाद्विगुणोक्त्या । कुतएवंकल्पनायथास्थितव्याख्यानमंतरेणेतिचेन्न राहुसोमरवीणांतुमडलाद्विगुणोक्तितां विनैवसर्वमुन्नेयमितिवचनात् २ भागवत

श्रीशुकउवाच ॥ अधस्तात्सवितुर्योजनायुतेस्वर्भानुर्नक्षत्रवच्चरतीत्येकेयोसावमरत्वंग्रहत्वंचालभतभगवदनुकंपयास्वयमसुरापसदःसैंहिकेयोह्यतदर्ह
स्तस्यतातजन्मकर्मणीचोपरिष्टाद्वक्ष्यामः १ यददस्तरणेर्मंडलंप्रतपतितद्विस्तारतोयोजनायुतमाचक्षतेद्वादशसहस्रंसोमस्यत्रयोदशसहस्रंराहोर्यःपर्वणि
तद्व्यवधानकृद्वैरानुबंधात्सूर्याचंद्रमसावभिधावति २ तन्निशाम्योभयत्रापिभगवतारक्षणायप्रयुक्तंसुदर्शनंनामभागवतंचक्रं दुर्विषहपरिवर्तमानमभ्य
वस्थितोमुहूर्तमुद्विजमानश्चकितहृदयआरादेवनिवर्ततेतदुपरागइतिवदंतिलोकाः ३ ततोधस्तात्सिद्धचारणविद्याधराणांसदनानितावन्मात्रएव ४ ततो
धस्ताद्यक्षरक्षःपिशाचभूतप्रेतगणानांविहाराजिरमंतरिक्षंयावद्वायुर्वातियावन्मेघाउपलभ्यंते ५ ततोधस्ताच्छतयोजनांतरेइयंपृथिवीयावद्धंसभासश्ये
नसुपर्णादयःपतत्रिप्रवराउत्पतंतीत्युपवर्णितंभूमेर्यथासंनिवेशमवस्थानम् ६ अवनेरप्यधस्तात्सप्तभूविवराएकैकशोयोजनायुतायामविस्तारास्तारतम्ये
नोपक्लृप्ताःअतलंवितलंसुतलंतलातलंमहातलंरसातलंपातालमिति ७ एतेषुहिबिलस्वर्गेषुस्वर्गादप्यधिकाःसकलसंपत्समृद्धयःकामभोगैश्वर्यानं
दविभूतिभिःसुसमृद्धभवनोद्यानाक्रीडाविहारेषुदैत्यदानवकाद्रवेयानित्यप्रमुदितानुरक्तकलत्रापत्यसकलसंपत्समृद्धयःबंधुसुहृदनुचरागृहपतयईश्वरादप्य
प्रतिहतकामविनोदानिवसंति ८ येषुमहाराजमयेनमाययानिर्मिताःपुरोनानामणिप्रवेकविरचितविचित्रभवनप्राकारगोपुरसभाचैत्यचत्वरायतनादिभि
र्नानास्वनमिथुनपारावतशुकसारिकाकीर्णकृत्रिमभूमिभिर्विवरेश्वरगृहोत्तमैःसमलंकृताश्चकासंति ९

भगवतःप्रियं तदस्याप्रियमित्यस्मिन्नर्थेअण्प्रत्ययःपरिवर्तमानंमडलामितिशेषःचक्राभिमुखमवस्थितःउद्विजमानः वेगेनचलन्आरात्दूरात् ३ तावन्मात्रेअयुतमात्रे ४ ५ ६ भूवि
वराःपातालादयःतारतम्येनोपक्लृप्ताःसुखादिसामान्यविहारविशेषाभ्यामूर्ध्वाधःक्रमेणेतिवा ७ समृद्धिरुद्रेकःविभूतिःसंततिपरंपरासमृद्धभवनोद्यानाक्रीडेषु आविहारोयत्रतेतथातेष्वाक्रीडःमिथुनक्रीडायो
ग्यपर्वतआविहारोभूलोकविलक्षणत्वात्ईश्वरात्शिवात्तथात्वंवराद्वा ८ येषुविवरेषुपुरःपुराणिचकासंतिविलसंतीत्यन्वयः मायपार्थक्रियाकरणशक्तिलक्षणोपादानभूतयानिर्मिताःनानामणी
नांप्रवेकैःश्रेष्ठैर्विरचितविचित्रभवनादिभिरुपलक्षिताः चैत्यंदेवालयं आयतनं पाषाणबद्धवृक्षमूलस्थानं नानास्वनैःमिथुनतोवर्तमानैःपारावतादिभिराकीर्णाः कृत्रिमभूमयोयेषुतेतथातैर्विवरेश्वरा
णांगृहोत्तमैरंतःपुरश्रेष्ठैः ९

येषुविवरेषूद्यानानिचकासति विटपिनांवृक्षाणांमनआदींद्रियानंदहेतुभिर्विटपैःशाखाभिःकृताभिःश्रीभिःसमृद्धिभिः कनकेतिवृक्षविशेषणं अमृतजलपूर्णानांसमिथुनानांविहंगकुलानांकोलाहलशब्द युक्तानांजलाशयानांसरसांसंबंधिनामत्स्यकुलानामुल्लंघनेनोत्पत्यपतनेनक्षुभितनीरवचलनीरजादिसमुदायेषुकृतनिवासाना अनेकाविहाराकुलानामधुकराणामिंद्रियोत्सवैर्मधुकरस्वनादिभिःस्वर्गश्रि यमतिशयितानिअतिशयोपेतान्युद्यानानीतिसंबंधः नीरजंसामान्येनकमलं कह्लारंसौगंधिकं शतपत्रंरक्तकमलं आदिशब्देनपुंडरीकादयोगृह्यंते पुंडरीकंसितांबुजमित्यभिधानं १० ११ शार्वरं शर्वरीजन्यमिवास्थितंतमः १२ पानसहितस्नानात् आधयोमनोदुःखानि ग्लानिर्मनोबलक्षयः क्लमःशारीरबलक्षयःवयोवस्थाःशैशवादिवयोलक्षणाः १३ १४ यस्मिंश्चक्रे पुंसवनानिगर्भाः

उद्यानानिचातितरांमनइंद्रियानंदिभिःकुसुमफलस्तबकाकिसलयावनतरुचिरविटपैर्विटापिनांकनकलतालिंगितानांश्रीभिःसमिथुनविहंगकुलकोलाहलज लाशयानाममलजलपूर्णानांझषकुलोल्लंघनक्षुभितनीरनीरजकुमुदकुवलयकह्लारनीलोत्पलशतपत्रादिवनेषुकृतनिकेतानामनेकविहाराकुलमधुकराणांम धुकरविविधस्वनादिभिरिंद्रियोत्सवैरमरलोकश्रियमतिशयितानि १० यत्रहवानभयमहोरात्रादिभिःकालविभागैरुपलक्ष्यते ११ यत्रहिमहा हीश्वरशिरोमणयःशार्वंतमःप्रबाधंते १२ नवाएतेषुवसतांदिव्यौषधरसपानस्नानादाधयोव्याधयोवलीपलितजरादयश्चदेहवैवर्ण्यदौर्गंध्यस्वेदश्रम ग्लानिक्लमाइतिवयोवस्थाश्चभवंति १३ नहितेषांकल्याणानांप्रभवतिकुतश्चनमृत्युर्विनाभगवत्तेजसश्चक्रापदेशात् १४ यस्मिन्प्रविष्टेऽसुरवधूनांप्रा यःपुंसवनानिभयादास्रवंतिपतंतिच १५ अथातलेमयपुत्रोऽसुरोबलोनिवसतियेनहवाइहसृष्टाःषण्णवतिर्मायाःकाश्चनाद्यापिमायाविनोधारयं तियस्यचविजृंभमाणस्यमुखतस्त्रयःस्त्रीगणाउदपद्यंतस्वैरिण्यःकामिन्यःपुंश्चल्यः १६ यावैबिलायनप्रविष्टंपुरुषंरसेनहाटकाख्येनपाययित्वास्वविला सावलोकनानुरागस्मितसल्लापोपगूहनादिभिःस्वैरंकिलरमयंतीति १७ यस्मिन्नुपभुक्तेपुरुषाईश्वरोहंसिद्धोहमित्ययुतमहागजबलात्मानःकत्थंतेमदांधाइ व १८ ततोवितलेहरोभगवान्हाटकेश्वरःस्वपार्षदभूतगणावृतःप्रजापतिसर्गोपबृंहणायभवोभवान्यासहमिथुनीभूयास्तेयतःप्रवृत्तासरित्प्रवराहाटकाना मभवयोर्वीर्येणयत्तत्रचित्रभानुर्मातरिश्वनैध्यमानअंजसापिबति ॥ तन्निष्पन्नंहाटकाख्यंसुवर्णंभूषणेनासुरेंद्रावरोधेषुपुरुषाःसहपुरुषीभिर्धारयंति १९ ततो धस्तात्सुतलेउरुश्रवाःपुण्यश्लोकोविरोचनात्मजोबलिर्भगवतामहेंद्रस्यप्रियंचिकीर्षमाणेनादितेर्लब्धकायोभूत्वाबटुवामनरूपेणपराक्षिप्तलोकत्रयो भगव दनुकंपयैवपुनःप्रवेशितइंद्रादिष्वविद्यमानयासुसंवृद्धयाश्रियाभिजुष्टः स्वधर्मेणाराधयंस्तमेवभगवंतमपगतसाध्वसआस्ते २०

१५ एवंसामान्येनविवरलक्षणमुक्त्वाविशेषेणाह अथेति नाम्नाबल तासुकाश्चनमायाः त्रयोजातिभेदेन स्वैरिण्यःस्वेच्छानुवृत्तयः कामिन्योंतर्गतकामोद्रेकाः पुंश्चल्यःपुरुषमात्रेणसुरतमाकांक्ष माणाः पुरुषदर्शनमात्रेणपरिप्लुतेंद्रियावा १६ सर्वाअपिनियतपुरुषानभवंतीत्याह याइति बिलायनंबिलस्थानं सल्लापोमिथोभाषणमुपगूहनमालिंगनंचुंबनादिकमादिपदगृहीतं १७ १८ यस्मिन्रसेभवयोःपार्वतीपरमेश्वरयोर्यच्चद्वीर्यंचित्रभानुरेध्यमानोवर्द्धमानः अवरोधाअंतःपुराणितेषुपुरुषीभिःपुरुषवद्बलोपेताभिःस्त्रीभिः १९ उरुणःबहुनःशास्त्रस्यश्रवःश्रवणयस्यसतथा पराक्षिप्तमाकृष्टंस्वाधीनंलोकत्रयंयस्यसतथा प्रवेशितःलोकत्रयेणप्रतिवत्सरंक्रियमाणपूजायामितिशेषः २०

सर्वस्यजीवराशेरधिकंबलेरैश्वर्यंहरयेभूमिदानफलंनतस्यफलंमुक्तिरेवाकिंतुपूर्वजन्मार्जितंकिंचित्पुण्यफलंभवितुमर्हतीत्याह   अधुनापीति   अधुनापिबलेर्बिलनिलयेसुतललोकेयदैश्वर्यंएतद्भूमिदानस्य साक्षाद्वरोनोएवमुख्यफलंनैव कुतोनेतितत्राह भगवतीति परमात्मनि सम्यक्प्रतिपादितस्यसपात्रंचेत्कथंतदितितत्राह पात्रइति पात्रगुणमाह तीर्थतमइति अतिशयेनशुद्धे अनोयुक्तमित्याह उपपन्नइति अन्येषुमहात्मसुसत्स्वस्यैवोपपत्तिःकथमितितत्राह जीवेति केषामत्राह अशेषेति जीवभूतत्वेदुःखित्वेनाशुद्धिरापन्नेतितत्राह आत्मभूतइति सदास्वामिनिइदंस्वामित्वंनलोकवत्किंतुसदातनमित्यतोभूतइतिस्वतंत्रत्वाद्दुःखनिवारणसमर्थइत्यर्थःआत्मवत्सर्वभूतप्रेष्ठइतिवा तर्हिकिंतस्यफलमत्राह साक्षादिति नन्वश्रद्धयाहुतंदत्तमित्यादेःश्रद्धयासहितेनदत्तस्यासकल्पत्वादस्यापितथात्वेनकथंमुक्तिद्वारत्वमितितत्राह परयेति प्रत्यक्षफलदर्शनाच्चायमवपोत्रभूतइत्याह यस्येति निर्भयंविष्णुनाम्नैवयथेष्टंपदमागतं इत्येतदस्मिन्नर्थेप्रमाणमित्याह हेति यथानामसंकीर्तनात्कर्मबंधविध्वंसोभवत्येवबलेरपीत्यस्मिन्नर्थेवेति वाविकल्पोपमानयोरित्यमरः आदिशब्दात्स्वप्नादिभयदर्शनइतिगृह्यते २१ तमेवंविद्वानमृतइहभवतीतिश्रुतेर्ज्ञानमंतरेणनाम्नाकर्मबंधहानिः कथमत्राह यस्येति प्रतिबोधनंज्ञानंनामसंकीर्तनलक्षणकर्मद्वाराज्ञानंभवति कर्मणाज्ञानमातनोतीतिश्रुतेरित्येतद्धेत्यनेनाह आविगानेनसर्वेषांचेतनानामात्मदज्ञानजननद्वारासायुज्यफलप्रदंय

अधुनापिनोएवैतत्साक्षाद्वरोभूमिदानस्ययद्भगवत्यशेषजीवनिकायानांजीवभूतात्मभूतेपरमात्मनिवासुदेवेतीर्थतमेपात्रउपपन्नेपरयाश्रद्धयापरमादरसमाहितमनसासंप्रतिपादितस्यसाक्षादपवर्गद्वारस्ययद्बिलनिलयैश्वर्यंयस्यहवाक्षुतपतनप्रस्खलनादिषुविवशःसकृन्नामाभिगृणन्पुरुषःकर्मबंधमंजसाविधुनोति २१ यस्यहैवप्रतिबोधनंतुमुमुक्षवोंजसाहोपलभंतेयत्तद्भगवान्नामसर्वेषामात्मनामात्मदमेव २२ नवैभगवान्नूनंमनुष्याननुजग्राहयदुतपुनरात्मानुसंस्मृतिमोक्षणंमायामयभोगैश्वर्यमेवातनुते २३ यत्तद्भगवतानधिगतान्योपायेनयाच्ञाछलेनापहृतस्वशरीरावशेषितलोकत्रयोवरुणपाशैश्चबद्धोगिरिदर्यांचापविद्धइतिहोवाच २४

यस्मात्तद्भगवन्नाममुमुक्षुभिरभ्यसनीयमेवेत्याह यत्तदिति तस्मिन्वासुदेवइतिपूर्वत्रान्वयः २२ भगवन्नामात्मदंचेत्तन्नामजापिनोमनुष्यान्किमितिनानुजग्राहभगवानित्याशंक्यभक्तिज्ञानाद्यतिशयाभावादित्यभिप्रेत्याह नवाइति नूनशब्दसामर्थ्यादत्रमनुष्यशब्देनसंस्मृतियोग्याःगृह्यंते मनुष्याननुद्दिश्यनानुजग्राह प्रस्तुतत्वादेतादृशमैश्वर्यमितिशेषः तर्ह्यात्मदानलक्षणमोक्षमनुजग्राहकिंनेत्याह यदिति पूर्ववाक्यस्थितनञोऽध्याहारःकर्तव्यःयत्पुनरात्मानुसंस्मृतिमोक्षणंतत् यवाग्वाअपिसंदेहेकोकुर्यात्तुकाकथेतिवन्नानुजग्राहेतिकिमुत तर्हितन्नामापासनंव्यर्थंकिमितिनेत्याह मायामयेति मायामयंप्रकृतिनिर्मितंनश्वरंनत्वनश्वरमित्येवार्थः २३ इतोभक्त्याद्यतिशयएवैश्वर्येनिमित्तं यतोराज्यापहरणादिलक्षणापकारकारिणिहरौभक्त्यतिशयोदरीदृश्यते बलेर्दरीलक्षणकारागृहेनिवसतस्तेनबद्धप्रमुक्तस्यनहिमनुष्याणामेतादृश्यामापद्येतादृशीयाभक्तिःसमस्तगुणेष्वसूयिनामित्याशयवानाह यत्तदिति नअधिगतोभिक्षाव्यतिकरेणान्यःसुखसाध्यउपायोयेनसतथा तेनभगवतायाच्ञाव्याजेनापहृतंस्वशरीरावशेषितंलोकत्रयंयस्यसतथा भगवदाज्ञयागरुडेनप्रथमंवरुणपाशैर्बद्धश्चशब्दाद्ब्रह्मादीनायाच्ञयापश्चान्मुक्तः पुनश्चत्वयाप्रतिश्रुतदत्त्वैवगंतव्यमिति तेनकारागृहइतिगिरिदर्यामपविद्धइवनिरुद्धोबलिरितिवक्ष्यमाणप्रकारेण जगाद हेत्यनेनप्राणात्ययेपि भगवद्भक्तिंनमुंचामीत्यभिसंधिदर्शयतीति यद्यस्मात्तस्मान्मनुष्याननुजग्राहेत्युच्यते २४

---

१ सदास्वामिमहात्मसु इ० पाठान्तरम् ।

इंद्रस्यसचिवोबुद्धिसहायभूतोयदायोसौबृहस्पतिरस्मत्संधानार्थमिंद्रेणप्रेषितएकांततोमंत्रायघृतस्तंनद्धस्तदातमप्यतिहायसंधानात्पूर्वमेवसमागत्यममार्थेषुस्वपादसेवनाद्यभिप्रायेषुनिष्णातस्तत्सेवनादि
कमेवदातुमुद्युक्तोऽयंभगवान्स्वयमुपेंद्रेणबटुवामनरूपेणात्मनेस्वस्मैत्रीणिपदान्यतदहंपावनायोग्यमामयाचतनोएवाशिषइतियत्तस्यायमभिप्रायः इदंलोकत्रयचतुर्दशभुवनापेक्षयाकियदल्पंकितदपिका
लग्राहग्रस्तमित्याह गंभीरवेगस्यमहतःकालस्यमन्वंतरलक्षणावयवमितमतएवानित्यंतस्मादैश्वर्यनिमित्तमदोनस्यादित्यस्मैबलयेराज्यंनदास्यामीतित्रिपदच्छलेनापहृतं नूनंनिश्चितं बतभक्तेम
य्यनुकंपया यस्यानुग्रहामिच्छामिहरिष्येतद्धनंशनैरित्यादिस्ववचनात् २५ हरेरिममभिप्रायमस्मत्पितामहएववेत्तिनमादृशइत्याह यस्येति स्वपितरिहिरण्यकशिपुनाम्निविरमितेमृतेभगवता
दीयमानंस्वपित्र्यंपितृधनत्वाच्चोग्यमपियदकुतोभयंनिहतकंटकत्वात्पदंराज्यलक्षणंतन्नवव्रे किंतुयस्यहरेरनुदास्यंसेवारूपमेववव्रे कोसावित्यस्मत्पितामहःप्रह्लादः तस्यचास्माकमहदंतरमस्तीत्या
ह तस्येति तस्यप्रह्लादस्यानुगमनमनुवर्तितुमस्मादृशःपुरुषःकोवालंनकोपीत्यर्थः कीदृशःपरिहीनःभगवदनुग्रहोयस्यसतथा अमृदितकषायोऽनिरस्तपापोनालमितिकिंवक्तव्यमित्यर्थः इति

नूनंबतायंभगवानर्थेषुनिष्णातोयोसाविंद्रस्यसचिवोमंत्रायधृतएकांततोबृहस्पतिस्तमतिहाय यदास्वयमुपेंद्रेणातदहंमामयाचत पदान्यात्मनआशिषो
नोएवनदास्थामिगंभीररयस्यकालस्यमन्वंतरपरिमितंकियल्लोकत्रयमिदम् २५ यस्यानुदास्यमेवास्मत्पितामहःकिलवव्रे नतुस्वपित्र्यंराज्यंयदकुतोभयंप
दंदीयमानंभगवताविरमितेस्वपितरितस्यमहानुभावस्यानुपथमनुवर्तितुमलमप्रदितकषायःकोवास्मद्विधःपरिहीनभगवदनुग्रहउपगमिष्यतीति २६
तस्यानुचरितमुपरिष्टाद्विस्तरिष्यतेयस्यभगवान्स्वयमखिलजगद्गुरुर्नारायणोद्वारिगदापाणिरवतिष्ठते निजजनानुकंपितहृदयोयेनपदांगुष्ठेनदशकंधरोयो
जनायुतंदिग्विजयेउच्चाटितः २७ ततोधस्तात्तलातलेमयोनामदानवेंद्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवतापुरारिणात्रिलोक्याःशंचिकीर्षुणानिर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत्प्रसा
दाल्लब्धपदोमायाविनामाचार्योमहादेवेनपरिरक्षितोविगतसुदर्शनभयोमहीयते २८ ततोधस्तान्महातलेकाद्रवेयाणांनैकशिरसांक्रोधवशोनामगणः कु
हकतक्षककालियसुषेणादिप्रधानामहाभोगवंतःपतत्त्रिराजाधिपतेःपुरुषोत्तमवाहादनवरतमुद्विजमानाःस्वकलत्रापत्यसुहृत्कुटुंबसंगेनक्वचित्प्रमत्ताविचरं
ति २९ ततोधस्ताद्रसातलेदैतेयादानवाःपणयोनामनिवातकवचाःकालकेयाहिरण्यपुरवासिनइतिविबुधप्रत्यनीकाउत्पत्त्यामहौजसोमहासाहसिनोभ
गवतःसकललोकमहानुभावस्यहरेरेवतेजसाप्रतिहतावलेपाबिलेशयाएवनिवसंतियेवैसरमयेंद्रदूत्यावाग्भिर्मंत्रवर्णाभिरिंद्राद्बिभ्यति ३०

शब्दोवाक्यसमाप्तौवर्तते २६ तस्यप्रह्लादस्यउत्तरस्मात्सप्तमेइदंश्रीशुकवाक्यं पुनरपिहरेर्भक्तानुकंपितत्वमाह यस्येति वामनाख्योनारायणःस्वदत्तवरात्तथावस्थानीमितिद्योतयितुमवतिष्ठतेइतिआत्मने
पदप्रयोगः अखिलजगद्गुरुत्वमुपपन्नंतस्यापिस्वपादप्रणतजनरक्षकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह येनेति रावणस्यदिग्विजयेउच्चाटितःप्रक्षिप्तःदूरीकृतइत्यर्थः एवंविधस्यहरेर्भक्तजनप्रयोजनार्थितयाना
पींद्रस्यराज्यदानेच्छयास्मद्राज्यापहरणलक्षणंकार्यंनान्यादिति वाक्यशेषः २७ शंसुखंमहीयतेस्वभृत्यैरितिशेषः २८ महाभोगवंतः स्थूलशरीरवंतः पुरुषोत्तमस्यवाहोवाहनतस्मात् २९ प
णयोदैत्यादानवानिवातकवचाः कालकन्यापुत्राःकालकेयाःविबुधप्रत्यनीकादेवशत्रवःप्रतिहतावलेपाविनाशितगर्वाः योगबलाद्बिलेशयाः सर्पाकारायेपणयइंद्रदूत्यासरमयाशुन्योक्ताभिर्मंत्रव
र्णाभिर्वाग्भिः इंद्रस्यदूतीरिषिताचरामिमहइच्छंतीपणयोनिधीन्वइत्यादिमंत्रवर्णात्मकगीर्भिःश्रुताभिरिंद्राद्बिभ्यतिभीतास्तिष्ठंतीतियस्मात्तस्माद्बिलेशयाकारानिवसंतीत्यर्थः सरमात्वंदूरादध्वनोब
हिर्गताभिर्जिह्वाभिर्जगुरिः किमपिनिगरंतीकिमिच्छंत्यत्रप्रानड्ड्यायासीः हिगताविति धातोः अस्यास्तवअस्मेअस्मासुआहितिर्गतिःकांकिंकार्यमुद्दिश्यात्रागमनंतेतवकापारितक्म्यातस्यार्थेदूतस्यार्थे

दूत्यंकिपासीत् इत्यंरसायाः पर्यास्तिकथमतरइतिपणिभिःपृष्टासरमाब्रूते अहमिंद्रस्यदूतीतेनप्रेषिताचराम्यागतास्मि व्यत्ययोबहुलमितिसूत्रात् किमिच्छंतीत्यस्यपरिहारमाह हेपणयोऽमहालक्षणानि धीनिच्छंती अपहर्तुमितिशेषः नोऽस्माकमतिस्कंदोभियसास्वामिनोभयेनतत्तदात्वत् आवामागमनंयातस्माद्रसायाः पर्यास्यतरमितिसरमायाःपणीन्प्रतिपरिहारवचनमितिमंत्रवर्णार्थः ३० महाभोगिनःस्थूलशरीराबहुभोगयुक्तावा शीर्ष्णामितिवक्तव्येशीर्षाणामितीतरपुरुषशिरोवैलक्षण्यद्योतनाय त्रिगतंरचितंरचनयेषांतेतथा औत्पत्तिकाइत्यर्थः विधमंतिनिरस्यंति ३१ तस्यपातालस्यतामसतिमो गुणप्रवर्तनीअनंतस्ययत्स्वरूपंद्रष्टुश्चेतनस्यहश्यस्यशरीरस्यसंनिकर्षणंसामीप्यापादकमभेदग्राहकंकथंदेहोहमितितर्हिइदंसत्यंकिंनेत्याह अभिमानलक्षणंभ्रांतिमत्यापादकमित्यर्थः तत्स्वरूपंसंकर्षण

ततोधस्तात्पातालेनागपतयोवासुकिप्रमुखाःशंखकुलिकमहाशंखश्वेतधनंजयधृतराष्ट्रशंखचूडकंबलाश्वतरदेवदत्तादयोमहाभोगिनोमहामर्षानिवसंति येषामुहवैपंचसप्तदशशतसहस्रशीर्षाणांफणासुविरचितामहामणयोरोचिष्णवःपातालविवरतिमिरनिकरंस्वरोचिषाविधमंति ३१ तस्यमूलदेशेत्रिंशद्योजन सहस्रांतरआस्तेयावैकलाभगवतस्तामसीसमाख्यातानंतइति सात्वतीयाद्रष्टृदृश्ययोःसन्निकर्षणमहमित्यभिमानलक्षणंसंकर्षणमित्याचक्षते ३२ तस्येदंक्षितिमंडलंभगवतोनंतमूर्तेःसहस्रशिरसएकस्मिन्नेवशीर्षणिध्रियमाणंसिद्धार्थइवलक्ष्यते ३३ यस्यहवाइदंकालेनोपसंजिहीर्षतोमर्षविरचितरुचिरभ्रमद्भ्रुवोरंतरेणसांकर्षणोनामरुद्रएकादशव्यूहस्त्र्यक्षस्त्रिशिखंशूलमुत्तंभयन्नुदतिष्ठत् ३४ यस्यांघ्रिकमलयुगलारुणविशदनखमणिखंडमंडलेष्वहिपतयःसहसात्वतर्षभैरेकांतभक्तियोगेनावनमंतःस्ववदनानिपरिस्फुरत्कुंडलप्रभामंडलमंडितगंडस्थलान्यतिमनोहराणिप्रमुदितमनसःकिलविलोकयंति॥ ३५ यस्यैवहिनागराजकुमार्यआशिषआशासानाश्चारंगवलयविलसितविशदविपुलधवलसुभगरुचिरभुजरजतस्तंभेष्वगुरुचंदनकुंकुमपंकानुलेपेनावलिंपमानास्तदभिमर्शनोन्मथितहृदयमकरध्वजावेशरुचिरललितस्मितास्तदनुरागसमुदितामदाघूर्णितारुणावलोकनयनवदनारविंदंसव्रीडंकिलविलोकयंति ३६ सएषभगवाननंतोनंतगुणार्णवआदिदेवउपसंहृतामर्षरोषवेगोलोकानांस्वस्तयआस्ते ३७ ध्यायमानःसुरासुरोरगसिद्धगंधर्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमदमुदितविकृतिविह्वललोचनःसुललितमुखरितामृतेनाप्यायमानःस्वपार्षदविबुधयूथपतीनपरिम्लानरागनवतुलसिकामोदमध्वासवेनमाद्यन्मधुकरव्रातमधुरगीतश्रियंवैजयंतींस्वांवनमालांनीलवासाएककुंडलोहलककुदिकृतसुभगसुंदरभुजोभगवान्माहेंद्रोवारणेंद्रइवकांचनींकक्ष्यामुदारलीलोबिभर्ति ३८ यएषएवमनुश्रुतोभिध्यायमानोमुमुक्षूणामनादिकालकर्मवासनाग्रथितमविद्यामयंहृदयग्रंथिंसत्त्वरजस्तमोमयमंतर्हृदयंगतआशुनिर्भिनत्ति ३९ तस्यानुभावमिमंभगवान्स्वायंभुवोनारदःसहतुंबुरुणासभायांब्रह्मणःसंश्लोकयामास ४०

मित्याचक्षते ३२ सात्वतःगुरुतरक्षितिमंडलंसर्षपलाघववद्धारयतोपरिमितबलत्वेनानंतत्वयुक्तमित्यभिप्रेत्याह तस्येति सिद्धार्थः सर्षपः ३३ एकादशव्यूहः एकादशधाविभक्तरूपविशेषः उत्तंभयन्नुत्कंपयन् ३४ ३५ तदभिमर्शनेनभुजस्पर्शनेन सव्रीडमितिक्रियाविशेषणं ३६ शृंगाराद्यनंतगुणार्णवः ३७ अपरिम्लानोरागःकांतिर्यस्याःसातथा आमोदमध्वासवेनसौरभरूपमधुरसेन हलस्यनिजायुधस्यककुद्यग्रे कक्ष्यामुदरबंधं ३८ ३९ संश्लोकयामासपद्यलक्षणवाक्यैःकथयामास ४०

हरेश्चतस्तषुमूर्तिषुद्वितीयमूर्तेःशेषेविशेषसन्निधानात्तस्योपपन्नान्गुणांञ्छेषस्यैवकीर्तयति उत्पत्तीति अस्यजगतः उत्पत्त्यादिहेतवः सत्वाद्याःप्रकृतिगुणायदीक्षयाकल्पाःसमर्थाआसन्नुत्पत्त्यादावितिशे षः नन्वचेतनस्यस्वतःप्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तत्संबंधेनप्रवृत्तौतस्यापितद्विकारापत्तिरितितत्राह यद्रूपमिति ध्रुवंशश्वदेकप्रकारं कुतः अकृतमकृत्रिमत्वान्नित्यस्यापिजीवस्यशरीरसंबंधेनविकारादकृतस्यापिप्र धानस्यकार्यरूपेणतुतत्त्वदर्शनादस्याकृतत्वमौपचारिकंकिंनस्यादितितत्राह यदेकमिति यदेकंकेवलंकार्यात्मनातत्संगेनवाविकारिनभवति सच्चत्यच्चाभवदितिश्रुतेःकार्यत्वश्रुतेःकथनतन्पुरूपंस्यादित्य त्राह आत्मन्निति आत्मन्नात्मनिस्वाधारतयानानाविधंजगदधात्धृतवान् नतुतद्रूपत्वेन यउत्रिधातुपृथिवीमुतद्यामितिश्रुतेः किंवाचिंत्यमहिमत्वात्तत्स्वरूपंदुर्ज्ञेयमित्याभिप्रेत्ययत्तदौसवधाति क थमिति तस्यशेषांतर्यामिणःसंकर्षणनामधेयस्यहरेर्वर्त्मवर्तनंकथमुहवेद नकथमपीत्यर्थः मुह्यंतियंसूरयइतिस्वोक्तिहेत्यनेनस्मारयति ४१ आत्मन्नानाधादित्येतत्संक्षिप्याह मूर्तामिति सत्वंबल ज्ञानसमाहारलक्षणमतएवसंशुद्धंलोकदृष्ट्यामूर्तपरिमितं यत्ररूपेइदंसदसत्कार्यकारणात्मकंअधिकरणाधेययोर्नामभेदःशंकनीयः मृगपतिःसिंहोयस्यलीलांशौर्यादिलक्षणामाददेअशिक्षत लीलाक रणप्रयोजनमाह आदातुमिति अनेनात्मन्नानाधादित्यत्रस्वाभिन्नामत्स्यादिनानावताराअप्यकृताइतिज्ञायते ४२ यन्नामस्मरणमात्रेणाशेषजन्मार्जितपापक्षयश्रवणात्तन्नामकीर्तनेनाघक्षयोभवती तिकिंवक्तव्यमित्यभिप्रेत्यस्तुवताशेषांतर्यामीश्रीनारायणएवस्तूयते अजामिलादौदर्शनाच्चान्यनामकीर्तनेनताहक्फलादर्शनाच्चेतिभावेनाह यन्नामेति शेषाच्छेषांतर्यामिणोहरेरन्यंकपुरुषंमुमुक्षुरित्य

उत्पत्तिस्थितिलयहेतवोस्यकल्पाःसत्वाद्याःप्रकृतिगुणायदीक्षयासन् ॥ यद्रूपंध्रुवमकृतंयदेकमात्मन्नानाधात्कथमुहवेदतस्यवर्त्म ४१ मूर्तंयःपुरुकृपया बभारसत्वंसंशुद्धंसदसदिदंविभातियत्र ॥ यल्लीलांमृगपतिराददेनवद्यामादातुंस्वजनमनांस्युदारवीर्यः ४२ यन्नामश्रुतमनुकीर्तयेदकस्मादार्तोवायदिप तितःप्रलोभनाद्वा ॥ हंत्यंहःसपदिनृणामशेषमन्यंकंशेषाद्भगवतआश्रयेन्मुमुक्षुः ४३ मूर्द्धन्यर्पितमणुवत्सहस्रमूर्ध्नोभूगोलंसगिरिसरित्समुद्रसत्वम् ॥ आ नंत्यादविदितविक्रमस्यभूम्नःकोवीर्याण्यपिगणयेत्सहस्रजिह्वः ४४ एवंप्रभावोभगवाननंतोदुरंतवीर्यःस्वगुणानुभावः ॥ मूलेरसायाःस्थितआत्मतंत्रो योलीलयाक्ष्मांस्थितयेबिभर्ति ४५ एताह्येवहनृभिरुपगंतव्यागतयोयथाकर्मविनिर्मितायथोपदेशमनुवर्णिताः ४६ कामान्कामयमानस्यैतावत्योहि राजन्पुंसःप्रवृत्तिलक्षणस्यधर्मस्यविपाकगतयउच्चावचाविसदृशायथाप्रश्नंव्याख्याताःकिमन्यत्कथयामइति ४७ इ०भा०पं०वि०त्रयोविंशोध्यायः २३

नेन अहंभोगप्रदोवत्समोक्षदस्तुजनार्दनइत्युक्तिस्मारयति ४३ गुरुगिर्यादिधरधरागोलधृतिरपिशेषस्यहरिसन्निधानादेवान्यकृतानेतिभावेनाह मूर्द्धनीति विक्रमाणामानंत्यात्साकल्येनाज्ञात पराक्रमस्यसहस्रजिह्वःशेषइत्यनेनस्पष्टच्यते ४४ शेषेत्वसंभावितगुणकर्मकथनपूर्वकंस्तवनमुपसंहरति एवमिति दुरंतवीर्यइत्यनेनानंतनामहरेरेवमुख्यंनान्यस्यअतोनतेनालिंगमप्यनंतइत्यादिसूत्र स्मृतीप्रमाणामितिदर्शयति स्वगुणानेवानुभवतिभुंक्तइति कर्मण्यण्प्रत्ययः देहिदेहास्थितत्वेनदुःखानुभवस्यापिसंभवात्कथंस्वगुणभोगइत्यतउक्तं आत्मतंत्रइति भारस्यभर्तुःश्रमदर्शनादौपचा रिकमिदंस्वातंत्र्यंकिंनस्यादित्यतउक्तं योलीलयेति ४५ परीक्षित्प्रश्नपरिहारार्थंउपसंहरति एताहीति गम्यंतइतिगतयोलोकाउपगंतव्याधर्मफलत्वेनयथाकर्मनिर्मितास्तारतम्येनेतिशेष.एवश ब्देननिषिद्धकर्मप्राप्यस्थानमंतरेणान्यव्यवच्छेदःक्रियते हिशब्दःप्रमाणप्रसिद्धिंवक्ति ४६ मुक्तिगतेरन्यस्याःविद्यमानत्वात्कथमेतावत्यइतीयत्तोतितत्राह कामानिति मुक्तेरपीच्छाविषयत्वादि त्यत.सामान्येनोक्तंविशिनष्टि प्रवृत्तिलक्षणस्येति उच्चावचानांसालक्षण्यंनास्तीत्याशयेनोक्तं विसदृशाइति यथाप्रश्नंव्याख्याताइत्यनेनान्योपिवक्तव्यांशोस्तीतिज्ञायते तत्रवक्तव्याशाबहव.संति तेषुकिंवक्तव्यंतदाख्याहि तस्यापिपरिहरंकथयामइत्याशयेनाह किमन्यदिति ४७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेविजयध्वजटीकायांपंचमस्कंधेत्रयोविंशोध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

अतिबहलदुःखभोगस्थानत्वेननरकलोकस्यहेयत्ववर्णनेनसंसारस्यातिहेयत्वेनवैराग्यस्यदार्ढ्यातिशयोजायतइति तन्निरूपयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादौपूर्वोक्तार्थंप्रश्नमुद्राऽवपरिहृत्यवक्तव्यार्थंप्रतिजा नीते महर्षइति अयमर्थः लोकस्यस्वर्गादिपातालांतस्यस्थानस्यविशेषात्तत्स्थस्यजनस्यैतत्प्रत्यक्षेणत्वद्वचनादागमेनचासिद्धत्वात् प्रत्यक्षवदेतादित्युच्यते वैचित्र्यंकस्यचित्सुखित्वंकस्यचिद्दुःखित्वं कस्यचिद्भयरूपत्वंकथंघटते सुखादिसामान्यविशेषहेतुत्वंचसुखेदुःखेचाल्पमहत्त्वभेदेनतारतम्यंचकथमितिकिंचैतागतयः सर्वाःसर्वेषांभवंति किंचैकैकस्यैकैकागतिरुतैकस्यानेकागतिरित्येतत्सर्वं परिहरति बहुगुणत्वादिति अयमर्थः कर्तुःश्रद्धायाएवमितः प्रेत्याभिसंभावितास्मीतिबुद्धिलक्षणायाबहुगुणत्वाद्बहुविधत्वाद्गुरुत्वात्वादिगुणवैचित्र्येणनिर्मितत्वाल्लोकवैचित्र्ययस्मात्सर्वाः कर्मगतयः सर्वस्यभवंति १ २ अथतस्माच्छास्त्रनिषिद्धस्याधर्मस्यतथैवकर्तुःश्रद्धायावैसादृश्याद्विरुद्धस्वरूपत्वात्कर्मफलमपिविरुद्धं ३ ततःकिंतत्राह याहीति अनाद्यविद्याविलसितकामानांप्राणिनांत

राजोवाच ॥ महर्षएतद्वैचित्र्यंलोकस्यकथमिति १ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ बहुगुणत्वात्कर्तुःश्रद्धायाःकर्मगतयःपृथग्विधाःसर्वाएवसर्वस्यतारतम्येनभ वंति २ अथेदानींप्रतिषिद्धलक्षणस्याधर्मस्यतथैवकर्तुःश्रद्धायावैसादृश्यात्कर्मफलंविसदृशंभवति ३ याह्यनाद्यविद्याकामानांतत्परिणामलक्षणाःसृतयः सहस्रशःप्रवृत्तास्ताःप्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः ४ राजोवाच ॥ नरकानामभगवन्किंदेशविशेषाःअथवाबहिस्त्रिलोक्याआहोस्विदंतरालइति ५ ॥ ऋ षिरुवाच ॥ अंतरालएवत्रिजगत्यास्तुदिशिदक्षिणस्यामधस्ताद्भूमेरुपरिष्टाद्दंडजलाशयस्याग्निष्वात्तादयःपितृगणायस्यांदिशिस्वानांगोत्राणांपरमेणस माधिनासत्याएवाशिषआशासानानिवसंति ६ यत्रहवावभगवान्पितृराजोवैवस्वतःस्वविषयंप्रापितेषुस्वपुरुषैर्जंतुषुसंपरेतेषुयथाकर्मावद्यमेवानुल्लंघि तभगवच्छासनःसगणोदमंधारयति ७ तत्रहैकेनरकानेकविंशतिंगणयंतिअथतांस्तेराजन्नामरूपलक्षणतोनुक्रमिष्यामः तामिस्रोंधतामिस्रोरौरवोमहारौरवः कुंभीपाकःकालसूत्रअसिपत्रवनंसूकरमुखोंधकूपःकृमिभोजनःसंदंशस्तप्तभूमिर्वज्रकंटकशाल्मलीवैतरणीपूयोदःप्राणरोधोविशसनंलालाभक्षःसारमेयाद नमवीचीपूरंरेतःपानमिति ८ किंचान्येपिक्षारकर्दमोरक्षोगणभोजनःशूलप्रोतोदंदशूकोऽवटनिरोधःपर्यावर्तनःसूचीमुखइत्यष्टाविंशतिनरकाविविधया तनाभूमयः ९

त्परिणामलक्षणास्तेषामनाद्यविद्याकामानांपरिपाकनिमित्तपापकर्मविकारलक्षणायाःसृतयोगतयःसहस्रशः प्रवृत्तास्ताःप्राधान्येनानुवर्णयिष्यामइत्यन्वयः ४ पृष्टेनैवोत्तरंवाच्यंइत्यतःपरी क्षित्पृच्छति नरकाइति किंकेचनदेशविशेषाः उतमहादुःखानुभवलक्षणशब्दवाच्याः प्रथमेत्रैलोक्याद्बहिरंतर्वाद्वितीयेकस्यांदिशिकियदधस्तात्कियदुपरीति ५ परिहरति अंतरालइति दुः खानुभवसद्भावेपिनतच्छब्दवाच्याः किंतु तदधिकरणदेशविशेषास्त्रैलोक्यांतराले तत्रापिभारतखंडाद्दक्षिणसूत्रपातेभूमेरधस्ताद्दडजलाशयस्यगर्भोदकराशेरुपरिष्टात् दक्षिणस्यांदिशि निर्द्धारणार्थं मेतद्वचनं ६ यथाकर्मनिर्मितपापमनुल्लंघितमनतिक्रांतंभगवतोहरेःशासनमाज्ञायेनसतथा ७ तस्यांदिशिविद्यमानान्नरकानेकविंशतिसंख्यान् तत्रहेति तत्रहेत्यनेनसप्तप्रधानाःसंतीतिस्मृतिप्र सिद्धिंद्योतयति ८ नैतावतासमाप्तिः किंतथापिसंतीत्याह किंचेति तान्देशान्विशिनष्टि विविधयातनाभूमयःनानाविधदंडस्थानविशिष्टाः यातनातीव्रवेदनेतिवचनात् दुःखासंभिन्नप्रदेशाइत्यर्थः ९

तत्तन्नरकेषु तत्तदुष्कर्मनिमित्तदुःखविशेषानाह तत्रेति यात्यमानो दुःखानुभवीक्रियमाणः कश्मलं बहुदुःखं एकदेतिविशेषगात्कदाचिन्मूर्छां नयातीतिविशेषोज्ञायते यातनाभिः पर्यायेण पीड्यमानत्वादि त्यर्थः १० वृश्च्यमानमूलः छिद्यमानशिफः यस्मान्नष्टदृष्टिस्तस्मादंधतामिस्रमंधत्वापादकाधकारयुतमित्यर्थत्वादुपादिशंति मूर्छया बुद्धिनाशात्तामिस्रे अंधतामिस्रे तु पाक्षुपज्ञानस्य सर्वात्मना नाशा दुभयोः सामान्यविशेषसद्भावाद्विशेषः ११ एतच्छरीरमहं इदं क्षितिमंडलं ममेति भ्रात्या तुवैमहातारतम्यद्योतकौ इतिशब्दौ प्रत्येकं रौरवप्राप्तिनिमित्तभवत इतिद्योतयतः १२ प्रकारांतरं णरौरवं निर्वक्ति येचेति एवंद्वयं कर्त्रंतरव्यावर्तकं रुरवः मृगाः किंनेत्याह रुरुरिति रुरुरित्यपदेशोऽव्यपदेशः मृगानानाविषमुखारुरवः परिकीर्तिता इत्यभिधानं १३ रौरवाद्विशेषमाह यत्रेति देहभरस्था

तत्र यस्तु परवित्तापत्यकलत्राण्यपहरति स हि कालपाशबद्धो यमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्रे नरके बलान्निपात्यते॥ अनशनातिपानदंडसंताडनसंतर्जनादिभि र्यात्यमानो जंतुर्यत्र कश्मलमासादित एकदैव मूर्छामुपयाति तमिस्रप्राये १० एवमेवांधतामिस्रे यस्तु वंचयित्वा पुरुषं धनदारादीनुपभुंक्ते यत्र शरीरी निपात्य मानो यातनास्थो वेदनया नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति ॥ यथा हि वनस्पतिर्वृश्च्यमानमूलस्तस्मादंधतामिस्रं तमुपदिशंति ११ यस्त्विह वा एतदहमिति म मेदमिति भूतद्रोहेण केवलं कुटुंबमेवानुदिनं पुष्णाति ॥ स तदिह विहाय स्वयमेव तदशुभेन रौरवे निपतति १२ ये त्विह यथैवामुना विहिंसिता जंतवः परत्र यम यातना उपगतं त एव रुरवो भूत्वा तथा तमेव विहिंसंति तस्माद्रौरवमित्याहुः ॥ रुरुरिति सर्पादतिक्रूरसत्वापदेशः १३ एवमेव महारौरवो यत्र निपतितं पुरुषं क्र व्यादा रुरवस्तं क्रव्येण खादयंति यः केवलं हि देहंभरः १४ यस्त्विह वा उग्रः पशून्पक्षिणो वा प्राणिन उपरंधयति तमपकरुणं पुरुषादैरपि विगर्हितममुत्र यमा नुचराः कुंभीपाके तप्ततैल उपरंधयंति १५ यस्त्विह पितृविप्रब्रह्मध्रुक्स कालसूत्रसंज्ञे नरके युतयोजनपरिमंडले ताम्रमये तप्तखले उपर्यधस्तादग्न्यर्का भ्यामतितप्यमानेऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां च दह्यमानांतर्बहिःशरीर आस्ते शेते चेष्टतेऽवतिष्ठति परिधावति च यावंति पशुरोमाणि तावद्वर्षसहस्राणि कालसूत्र संज्ञके नरके निवसति १६ यस्त्विह वै निजवेदपथादनापद्यपगतः पाखंडं चोपगतस्तमसिपत्रवनं प्रवेश्य कशया प्रहरंति ॥ तत्र हासावितस्ततो धा वमान उभयतो धारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वांगो हा हतोस्मीति परमया वेदनया मूर्छितः पदे पदे निपतति ॥ स्वधर्महा पाखंडानुगतः फलं भुंक्ते १७ यस्त्विह राजा राजपुरुषो वा अदंड्ये दंडं प्रणयति ब्राह्मणे वा शरीरदंडं स पापीयान्नरकेऽमुत्र सूकरमुखे निपतति तत्रातिबलैर्विनिष्पिष्यमाणावयवो यथै वेक्षुदंड आर्तस्वरेण स्तनयन्क्वचिन्मूर्छितः कश्मलमुपगतो यथैवेहादृष्टदोषा उपरुद्धाः १८

पततीति शेषः १४ उपरंधयंति अशक्यश्वासमोक्षो यथा भवति तथोपरोधं कारयंतीत्यर्थः १५ अधस्तादग्निरुपर्यर्कः खले धान्यादिशोषणस्थलस्थानीये नकेवलं पित्रादिद्रुक् चतुष्पाद्धिंसको ऽप्येवमित्याह यावंतीति १६ अनापदीति विशेषणादापदि किंचनानुग्रहं सूचयति धारात्वग्रे तु संतत्यां सैन्याग्रे श्वगतिष्वपीत्यभिधानात् धाराशब्देनानिशितप्रांतभाग उच्यते तालवनस्य तालसमूहस्यासिव न्निशितधारपत्रैः स्वधर्मः स्ववर्णादिविहितः १७ अदंड्ये दंडनायोग्ये शरीरदंडस्ताडनादिः उपरुद्धाः कारागृहे शृंखलायां वा निवेशिताः दृष्टो दोषश्चौर्यादिलक्ष

अविदितपरव्यथानामज्ञातपरक्लेशानामीश्वरेणविधात्राकल्पितासहजत्वेनवृत्तिःमनुष्यादिशरीरभक्षणलक्षणायेषांमत्कुणादीनांतानितथातेषामपकल्पितवृत्तिःतद्वृत्तिकल्पनासमर्थः पुरुषेणश्रोहारिणो पकल्पिताभावर्णादिलक्षणावृत्तिर्यस्यसतथापीतिवा यूकाः शूलमुखाः आदिशब्दात्स्वेदजादयःप्राणिविशेषाःशिरआदिनिलयागृह्यंते कुशरीरेकुष्ठादिदूषितदेहे १९ यस्तुयत्किंचनप्राप्तमन्नफ लादिकमसंविभज्यातिथिभृत्यबालवृद्धादीनभोजयित्वास्वयंभुंक्तेसच यश्चानिर्वृतयज्ञोपायमकृतदेवतापूजालक्षणयागादिश्रेयःसाधनंतदन्नमश्नातिसच यश्चासंस्कृतयाज्याद्युपस्कारेणशून्यंतदन्न मश्नातिसोपि कृमिभोजननाम्निनिकृष्टनरकेपतति कृमयएवभोजनंयस्यसतथा यावत्यावान्अप्रमत्तस्यातिथिदेवतादिभ्योऽप्रदत्तस्याकृतस्यासंस्कृतस्यप्रारब्धापरिसमाप्तस्यकर्मणोवानिर्वेशःप्रायश्चि

यस्त्विहवैभूतानामीश्वरकल्पितवृत्तीनामविदितपरव्यथानांस्वयंपुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विदितपरव्यथोऽव्यथामाचरतिसपरत्रांधकूपेतदभिद्रोहेणनिपततितत्रहासौतैर्जंतुभिःपशुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकमत्कुणमक्षिकादिभिर्यैकेचनेहाभिद्रोग्धारस्तैःसर्वतोभिद्रुह्यमाणस्तमसिविहतनिद्रावृत्तिरलब्धावस्थानःप रिक्रामतियथाकुशरीरेजीवः १९ यस्त्विहवाऽसंविभज्याश्नातियत्किंचनोपनतमनिर्वृतयज्ञोपायमसंस्कृतंसपरत्रकृमिभोजनेनरकाधमेनिपततितत्रशत सहस्रयोजनेकृमिकुंडेकृमिभूतःस्वयंकृमिभिरेवभक्ष्यमाणःकृमिभोजनोयावत्तदप्रत्ताकृतानिर्वेशेनात्मानंयातयति २० यस्त्विहवैस्तेयेनबलाद्वाहिरण्यरत्ना दीनिब्राह्मणस्यवापहरत्यन्यस्यवानापदिपुरुषस्तममुत्रराजन्यमपुरुषाअयस्मयैरग्निवर्णैःसंदंशैस्त्वचिनिष्कालयंति २१ यस्त्विहवागम्यांस्त्रियंपुरुषंवा योषिदपिगच्छतितावमुत्रकशयाताडयंतस्तर्जयंतस्तप्तयासूर्म्यालोहमय्यापुरुषमालिंगयंतिस्त्रियंचपुरुषरूपयासूर्म्या २२ यस्त्विहवैसर्वाभिगमस्तममु त्रनिरयेवर्तमानंवज्रकंटकशाल्मलीमारोप्यनिष्कर्षयंति २३ येत्विहवाराजन्याराजपुरुषावापाषंडाधर्मसेतून्भिंदंतितेसंपरेत्यवैतरण्यांनिपतंतिभिन्नमर्या दास्तस्यांनिरयपरिखाभूतायांनद्यांयादोगणैरितस्ततोभक्ष्यमाणाआत्मनानवियुज्यमानास्तेस्वासुभिरुह्यमानाश्चौघेनकर्मपाकमनुस्मरंतोविण्मूत्रपूयशो णितकेशनखास्थिमेदोमांसवासवाहिन्यामुपतप्यंते २४ येत्विहवैवृषलीपतयोनष्टशौचाचारनियमास्त्यक्तलज्जाःपशुचर्यांचरंतितेचापिप्रेत्यपूयविण्मूत्रश्ले ष्ममलपूर्णार्णवेनिपतंतितदेवातिबीभत्सितमश्नंति २५ येत्विहवैश्वगर्दभपतयोब्राह्मणादयोमृगयाविहाराअतीर्थेचमृगान्निघ्नंतितानपिसंपरेताँल्लक्ष्यभूता न्यमपुरुषाइषुभिर्विध्यंति २६

त्तलक्षणाप्रतिक्रिया तत्तावतात्मानंनरकाद्यातयतिउद्धारयति अप्रमत्तेतिपाठेयावदप्रमत्तंबुद्धिपूर्वंमकृतोनिर्वेशोयेनसतथा तावत्तमात्मानंनरकयातयतिप्रापयतीति वेत्येतत्सर्वत्रानुकर्षणीयम् २० संदंशैः सूचीविशेषैस्त्वचिनिष्कालयंत्युद्धाटयंति २१ सूर्म्यालोहादिमयपुत्तल्या २२ सर्वाभिगमःसर्वाभिःस्त्रीभिः कृतसौरतःसंवादाभावेपिबलाद्गमनमभिगमः शाल्मलीकंटकतरुः २३ आत्मनादेहेन स्वासुभिः स्वप्राणैश्च ओघेननिरयप्रवाहेण उह्यमानाअपिवियुज्यमानाअपितेयोगंप्राप्यमाणाअम्रियमाणाइत्यर्थः विण्मूत्राद्यात्मनास्यदमानायाम् २४ २५ अतीर्थेअपात्रमुद्दिश्याविहितकालेवा २६

दांभिकाधर्मध्वजिनः विशसंतिखंडशःखंडयंति २७ सवर्णांस्ववर्णसमानवर्णां २८ सार्थान्पांथान्जनान् २९ द्रव्यविनिमयेवाणिज्यव्यवहारे साक्ष्येसाक्षिणावक्तव्ये अवीचिमज्जलंयत्तदश्मपृष्ठस्थलंदूरादर्शनेजलमिवदृश्यतेतस्मिन्नवीचिमतिजलशून्येपाषाणपृष्ठेनिरवकाशेनिरालंबने ३० सोमपीथाः कृतसोमपानाःविप्राणांनित्यनिषिद्धंराजन्यतद्वार्याणांसोमपानानंतरंपूर्ववीर्यपानलक्षणंवारुणीपानसमवाचद्वार्याणांसुरतेमधुपानात् वैश्यानांचपूर्वोक्तवत्पित्रादिमृतिनिमित्तदीक्षालक्षणव्रतस्थानांवेत्यादिविशेषोवगंतव्यः ३१ वरीयसःबहुमानयोग्यान्पुरुषान्मृतकःजीवन्मृतःक्षारकर्दमेलवणा

येत्विहवैदांभिकादंभयज्ञेषुपशून्विशसंतितानमुष्मिँल्लोकेवैशसनेनरकेपतितान्निरयपतयःपातयित्वाविशसंति २७ यस्त्विहवैसवर्णांभार्यांद्विजोरेतःप्रापयतिकाममोहितस्तंपापकृतममुत्ररेतःकुल्यायांपातयित्वारेतःपाययंति २८ येत्विहवैदस्यवोग्निदागरदाग्रामान्सार्थान्वाविलुंपयंतिराजराजभटावातांश्चापिहिपरेतान्यमदूतावज्रदंष्ट्राःश्वानःसप्तशतानिविंशतिश्चतैःसरभसंखादयंति २९ यस्त्विहवाअनृतंवदतिसाक्ष्येद्रव्यविनिमयेदानेवाकथंचित्सवैप्रेत्यनरकेअवीचिमत्यधःशिरानिरवकाशेयोजनशतोच्छ्रयाद्गिरिशृंगान्निपात्यते ॥ यत्तज्जलमिवस्थलमश्मपृष्ठमवभासतेतदवीचिमतितिलशोविशीर्यमाणशरीरोनम्रियमाणःपुनरारोपितोनिपतति ३० येत्विहवैविप्रोराजन्योवैश्योवासोमपीथास्तत्कलत्रंवासुरांव्रतस्थितोवापिबतितेषांनिरयंनीतानामुरसिपदाक्रम्यास्येवह्निनाद्रवमाणंकार्ष्णायसंनिषिंचंति ३१ अथयस्त्विहवाआत्मसंभावनेनस्वयमधमोजन्मतपोविद्याचारवर्णाश्रमवतोवरीयसोनबहुमन्येतसमृतकएवमृत्वाक्षारकर्दमेनिरयेऽवाक्शिरानिपातितोदुरंतायातनाह्यश्नुते ३२ येत्विहवैपुरुषाःपुरुषमेधेनयजेरन्नशास्त्रीयान्[1] वापशून्खादंतियाश्चस्त्रियोथपशूंश्चखादंति तांश्चताश्चवैपशवइहनिहतास्तेयमसादनेयातयंतोरक्षोगणाःसौनिकाइवस्वधितिनाऽवदायास्रक्पिबंतिनृत्यंतिगायंतिहसंतिचहृष्यमाणायथेहपुरुषादाः ३३ येत्विहवाअनागसोरण्येग्रामेवावैस्रंभकैरुपविस्रंभय्य जिजीविषून्शूलसूत्रादिषूपप्रोतान्क्रीडनतयापातयंतितेपिचप्रेत्ययमयातनासुशूलसूत्रादिषुचप्रोतात्मानःक्षुत्तृड्भ्यांचाभिहताःकंकवलायादिभिश्चेतस्ततस्तिग्मतुंडैराहन्यमानाआत्मशमलंस्मरंति ३४ येत्विहवैभूतान्युद्वेजयंतिनराअत्युल्बणस्वभावायथादंदशूकास्तेपिप्रेत्यनरकेदंदशूकाख्येनिपतंतियत्रनृपदंदशूकाःपंचमुखाःसप्तमुखाउपसृप्यग्रसंतियथाबिलेशयाः ३५

स्मकपंके दुरंतयातनाअनवसानदुःखानि ३२ पुरुषमेधेनपुरुषहत्यालक्षणयज्ञेन यमसादनेनरकेस्वधितिनाविशसनखड्गेनावदायखंडयित्वासौनिकाहिंसकाःपशुमाराइत्यर्थः ३३ वैस्रंभकैःविश्वासोपायैःउपविस्रंभय्यविश्वास्य आदिशब्दाद्भृगुपातनंक्रीडनतयालीलाकरणभावेनयमयातनासुयमेनाधिकृतनरकेषु बलाकादीर्घतुंडाःश्येनविशेषाः दंदशूकाःसदादंशनशीलाः सर्पाःउद्वेजयंति भयमुत्पादयंतिउपसृप्यप्राप्यइहलोकेयथाबिलेशयाअजगराः बिलेशयस्त्वजगरःशयुरुक्तोमनीषिभिरिति ३४ ३५

[1] अन्यदीयामित्यर्थः

अवटंनिरुच्छ्वासबिलं कुसूलंव्रीहिगर्तंगृहंकारागृहंआदिशब्दात्तज्जलमज्जनंदारुपात्रंवा सगरेणविषसहितेनाग्निनाक्रंतनं ३६ अपचक्षुषातिरश्चीनेननेत्रेण ३७ अर्थेषुअभिमातिराभिमानोयस्यसतथा अहंकृतिरहंकारस्वरूपः व्ययविनाशयोश्चिंतयाग्रहः ब्रह्मराक्षसादिलक्षणोयथानिधिमन्येभ्योभिरक्षाति तथेतिशेषः तस्यार्थस्यसंपादनेअर्जनेउत्कर्षणेवृद्धीकरणेसंरक्षणेचयच्छमलंतद्गृह्णातीति तत्संपादनोत्कर्षणसंरक्षणशमलग्रहः वित्तग्रहंअर्थलुब्धपिशाचं वायकाःपटच्चराःकंथानिर्माणनिपुणाः क्षुरधारानिशितैःसूत्रैःपरिवयतिओतप्रोतक्रिययाविद्धयंति ३८ नइयंतएवनरकाःकिंत्वेतादृशा अन्येनरकाअसंख्याताःसंतीत्याह एवंविधाइति ३९ उत्तरत्रस्वर्गादौ इहमनुष्यलोके पुनर्भवेपुनरुत्पत्तौ उभयशेषाभ्यांधर्माधर्मशेषाभ्याम् ॥ ४० ॥ चतुर्दशधालोकप्रकारेण ॥ ४१ ॥ स्थविष्ठंस्थूलतमंअणिष्ठंसूक्ष्मतमं ४२ उभयोरूपयोः कस्मिन्रूपेप्रथमप्रतिपत्तिरितिक्रममाह श्रुत्वेति आत्मानंमनः सूक्ष्मधिया सूक्ष्मरूपोपासनया ४३ उक्तार्थमुपसंहरन्प्रतिपत्त्यर्थंसंकलय्याह

येत्विहवाअवटकुसूलगृहादिषुभूतानिरुंधंतितथामुत्रतेष्वेवोपवेश्यसगरेणवह्निनाधूमेननिरुंधंति ३६ यस्त्विहवाअतिथीनभ्यागतान्वागृहपतिरसकृदुप गतमन्युर्दिधक्षुरिवापचक्षुषानिरीक्षते तस्यचापिनिरयेपापदृष्टेरक्षिणीवज्रतुंडागृध्रकंककाकबलाकादयःप्रसह्योरुबलादुत्पाटयंति ३७ यस्त्विहवार्थाभिम तिरहंकृतिस्तिर्यक्प्रेक्षणःसर्वतःशंकीव्ययविनाशचिंतयापरिशुष्यमाणहृदयवदनोनिर्वृतिमनुपगतोग्रहइवार्थमभिरक्षति ॥ सचप्रेत्यतत्संपादनोत्कर्षण संरक्षणशमलग्रहःसूचीमुखेनरकेनिपततियत्रहवित्तग्रहंपापपुरुषंधर्मराजपुरुषावायकाइवसर्वतोंगेषुसूत्रैःपरिवयंति ३८ एवंविधानरकायमलोकेसंतिश तशःसहस्रशस्तेषुसर्वेषुसर्वेएवाधर्मवर्तिनोयेकेचिदिहोदिताअनुदिताश्चावनिपतेपर्यायेणविशंति ३९ तथैवधर्मानुवर्तिनउत्तरत्रइहतुपुनर्भवेउभयशेषा भ्यांनिविशंति ४० निवृत्तिलक्षणमार्गआदावेवव्याख्यातःएतावानेवांडकोशोयश्चतुर्दशधापुराणेषुविकल्पितउद्गीयते ४१ यत्तद्भगवतोनारायणस्य साक्षान्महापुरुषस्यस्थविष्ठंरूपमात्ममाययागुणमयमनुवर्णितमादृतःपठतिशृणोतिश्रावयतिसएवायंभगवतःपरमात्मनोग्राह्यणिष्ठमतिश्रद्दधानोभक्तिवि शुद्धबुद्धिर्वेद ४२ श्रुत्वास्थूलंतथासूक्ष्मंरूपंभगवतोयतिः ॥ स्थूलेनिर्जितमात्मानंशनैःसूक्ष्मंधियानयेदितिक्रमः ४३ भूद्वीपवर्षसरिदद्रिनभःसमुद्रपाता लदिङ्नरकभागणलोकसंस्थम् ॥ गीतंमयातवनृपाद्भुतमीश्वरस्यस्थूलंवपुःसकलजीवनिकायधाम्नः ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेनरकानु वर्णनंनामचतुर्विंशोध्यायः २४ समाप्तोयंपंचमस्कंधः ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ॥

भूद्वीपेति सकलजीवानांनिकायस्यधामयआश्रयस्तस्य सकलजीवनिकायोधामयस्यसतथावा तस्येश्वरस्याद्भुतंस्थूलंवपुर्मयातवगीतमित्यन्वयः कीदृशं भूद्वीपादिलोकाएवसंस्थाअवयवायस्यतत्तथातत् ४४ वारिजवासावारिजयोनित्रिनयनशतमखमुखसुरमुकुट श्रेणीनिषण्णश्रीपदपीठं ससलिलसलीलदृगतिरुचिरुचिरं ॥ मृदुहासेद्धानंदितलोकं दारितादितिसुततातिगिरिशिखरं ॥ कृष्णमकृष्णं विनयनेत· शुचितरमतिगुणयदुकुलतिलकं १ विजयध्वजतीर्थैर्विरचितापीतयेहरेः ॥ पदरत्नावलीनामपंचमस्कंधसंगता ॥ इतिश्रीमन्महेंद्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविजयध्वजभट्टारकस्यकृतौश्रीमद्भागवतटी कायांपदरत्नावल्यांपंचमस्कंधेचतुर्विंशोध्यायः २४

॥ इति श्रीमद्भागवते पंचमः स्कंधः समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीमद्भागवते षष्ठः स्कंधः प्रारभ्यते ॥

श्रीलक्ष्मीनारायणाभ्यांनमः ॥ भवभयजटाघोरांयस्याभिधानमघच्छिदोदलयतिनृणांसद्यःसंकीर्तितंस्वलनादिषु । अहिरिपुरहेहेत्याद्यंहोजहौहियदर्चयाशरणमनिशंशांतंकांतंनमामिमुराद्विषम् १ अवारूढःपंचमस्कंधशैलादहंषष्ठस्कंधसिंधावगाधे । अनुज्ञांवःप्रार्थयेस्नातुकामोभवंतःसंतोगुणार्थैकलुब्धाः २ अस्मिन्स्कंधेऽतीतस्कंधार्थमध्येतृप्रवक्तृश्रोतृणांफलाधिक्यप्रकटनायसंक्षिप्यनिरूप्यते तत्रप्रारिप्सितेध्यायेसर्वाधिकारिकंसुखसाध्यंश्रीहरिप्रसादजनकज्ञानसाधनमपिभक्त्याहरेर्नामसंकीर्तनंपापपरिहारद्वारावश्यकंमुक्तिसाधनमितिनिरूप्यते तदर्थंज्ञानदरिद्रजनदयालुर्विद्वानपिपरीक्षिद्वेनविनापापविनाशोनस्यात्तदभावेज्ञानानुदयः तस्मिन्सतिमोक्षमात्रमपिनस्यात् अतस्त्वयातदवश्यंवक्तव्यमितीममेवार्थंवादयितुंद्वितीयस्कंधोक्तार्थमनुवदति निवृत्तिमार्गइति आदौद्वितीयस्कंधारंभेवरीयानेषतेप्रश्नइत्यादिनानिवृत्तिमार्गःस्वस्वरूपानदाविर्भावलक्षणमोक्षसाधनविशेषः ननु साधनविशेषप्रपंचनमंतरेणसृष्ट्यादिकथनंकुत्रोपयोगितयासंगच्छतइतितत्राह यथेति यथावत्सृष्ट्यादिलक्षणेनदोषत्रयरहितेनलक्षितंश्रीनारायणस्वरूपंमुख्यपुरुषार्थोपयोगीत्यभिप्रायेणतत्प्रपंचितमितिभावः तस्यफलमाह क्रमयोगेति यद्यस्मान्निवृत्तिमार्गादनुष्ठिताज्ज्ञातेनब्रह्मणासर्वगुणपूर्णेनश्रीनारायणेनासंसृतिःसंसाराभावलक्षणंफलंभवति जीवस्येतिशेषः कर्तृकरणयोस्तृतीयेति अतउभयथापिमुख्यत्वंश्रीहरेरेवेतिप्रकटनायब्रह्मणेतितृतीया अथकस्मादुच्यतेब्रह्मेतिबृहंतोह्यस्मिन्गुणाइतिश्रुतेःगुणपरिपूर्णतयाज्ञातएवपुरुषार्थप्रदःननिर्गुणत्वेनइत्यतोब्रह्मेतिपदंप्रायोजि । कथंज्ञातेनेतितत्राह क्रमेति क्रमेणानुष्ठितेनयोगेनवैराग्यभक्तिनिरंतरध्यानज्ञानलक्षणोपायेनोपलब्धेनदृष्टेनप्रथमंस्मरणपश्चादेकैकावयवध्यानंतदनंतरंसमग्रांगध्यानमितिवा क्रमयोगः १ ब्रह्मवर्चसकामस्तुयजेतब्रह्मणस्पतिमितिप्रवृत्तिलक्षणश्चशब्दात्कथितः सकिंफलइतितत्राह त्रैगुण्येति त्रिगुणात्मकपुरंदरादिदे

राजोवाच ॥ निवृत्तिमार्गःकथितआदौभगवतायथा ॥ क्रमयोगोपलब्धेनब्रह्मणायदसंसृतिः १ प्रवृत्तिलक्षणश्चैवत्रैगुण्यविषयोमुने ॥ योसावलीनप्रकृतेर्गुणसर्गःपुनःपुनः २ अधर्मलक्षणानानानरकाश्चोपवर्णिताः ॥ मन्वंतरश्चव्याख्यातःआद्यःस्वायंभुवोयतः ३ प्रियव्रतोत्तानपदोर्वंशस्तच्चरितानिच ॥ द्वीपवर्षसमुद्राद्रिनदीनदवनानिच ४ धरामंडलसंस्थानंभागलक्षणमानतः ॥ ज्योतिषांविवराणांचयथेदमसृजद्विभुः ५

वतास्थानप्राप्तिफलइत्यर्थः तत्फलंकिंनित्यंनेत्याह यइति योसौप्रवृत्तिमार्गःकामकर्मविदूषितांतःकरणदोषभर्जनासमर्थत्वादलीनप्रकृतेराविनष्टप्रकृतिशक्तेःपुरुषस्य पुनःपुनर्गुणभूतस्यदेहस्यसर्गोयस्मात्सतथा सत्वादिगुणैःसर्गोयस्मादितिवा भूयोजननमरणेप्राप्यचक्रवत्परिभ्रमणफलंददातीत्यर्थः अलीनप्रकृतेर्योगुणसर्गःसत्वादिगुणनिमित्तोत्पत्तिःअसावपितृतीयस्कंधादौकथितइतिवा योगविभागः २ अधर्मेणलक्ष्यंतेदृश्यंतेअनुभूयंतेपृथक्संज्ञावत्त्वेनाक्रियंतइतिवाऽधर्मलक्षणाः अधर्मंलक्षयंतीतिवा नास्तिरतिःकंचनयेषुतेनरकाउपवर्णिताः पंचमांतइतिशेषः मन्वंतरोमन्वंतरविषयोविचारश्चतुर्थारंभेव्याख्यातः कोसावितितत्राह आद्यइति आद्यःप्राथमिकः केनसृष्टइत्यतउक्तं स्वायंभुवइति स्वयंभुवाकल्पितः यतःयस्मिन्मन्वंतरेस्वयंभुवोजातोमनुराद्यः सर्वमनूनामाद्यभूत इतिवा ३ ननु स्वायंभुवइतिसामान्योक्तौमनुविशेषःकुतोनिश्चीयते नचतच्छब्दादितिवाच्यंप्रश्रवणात् नचतेनैव स्वयंभूजातानांसर्वेषामपितत्संबंधितयातच्छब्दवाच्यत्वोपपत्तेः नचरूढ्यातदंगीकारःकिंनस्यादितिवाच्यं विशेषमंतरेणकेवलयानिश्चेतुमशक्यत्वात्स्वायंभुवकपावृत्त्यावर्तितंतेपरंवयइति अत्रनारदपरत्वेनरूढेरपहाराच्चेतीयमाशंकायतःशब्दमुत्तरत्रसंबद्धचपरिह्रियते यतइति यतोयस्मात्स्वायंभुवान्मनोर्जातयोःप्रियव्रतोत्तानपदोर्वंशः तयोश्चरितानि चतुर्थेपंचमेचव्याख्यातानीत्यनेनस्वायंभुवोमनुरेवोच्यतइतिनिश्चीयतइति द्वीपादयश्चपंचमेव्याख्याताइतिशेषः ४ भागतोविभागवोलक्षणतोमानतश्च ज्योतिषांस्वरूपमितिशेषः विवराणामधोभुवनानांसंस्थानमितिशेषः विभुरिदंजगद्यथायेनप्रकारेणासृजत्सोपिद्वितीयतृतीयादौकथितइतिशेषः ५

प्रवक्तुर्व्याख्यानेहर्षोद्रेककारणायस्वस्योक्तार्थग्रहणसामर्थ्यंप्रदर्श्यविवक्षितार्थंपृच्छति अधुनेति अधुनेममर्थंभवंतंपृच्छामीतिशेषः । इह जीवलोकेदुष्कर्मापि नरो यथायेनसाधनेन नानोग्रयातनान्नरका न्नेयान्नगच्छेदधुनादुष्कर्मपरिहारपटीयःसाधनं व्याख्यातुमर्हसीत्यन्वयःयातनातीव्रवेदनेत्यभिधानात् नानाविधायातनास्तीव्रवेदनायेषुनरकेषुतथातानिति नरकविशेषणमेतत् ६ नचेदिहावेदी न्महतीविनष्टिरितिश्रुत्यर्थंपश्यन्प्रवक्ति नचेदिति यःपुरुषःमनउक्तिपाणिभिर्मनोवाक्कायैःकृतस्यांहसः अपचितिंप्रायश्चित्तोपलक्षणंनाशमिहैवनकुर्याच्चेत्तर्हिसपापीप्रेत्यनरकानुपैतीत्यन्वयः कीदृ शानत्राह येकीर्तिताइति वाइत्यनेनपारंपर्येणेतीममर्थमाह कथंकारमपचितिःस्यादित्यतउक्तं यथेति अंहसोगुरुलाघवयथातथा प्रायश्चित्तकरणमित्यर्थः नचेदमौपचारिकं ध्रुवंनिश्चित मिति यस्मिन्जन्मन्याचरितंतस्मिन्प्रायश्चित्तंचेत्तद्ध्वपिक्षिप्रंगुरुदोषनिवृत्तिक्षणफलदमित्यनेनदर्शयति ७ यस्मादेवमनर्थप्राप्तिस्तस्माद्देहावियोगात्पूर्वमेवकालक्षेपमंतरेणपापनिष्कृतौपापपरिहारे यतेत यतनमपिमध्यमेवयस्यैवेत्यभिप्रायेणोक्तमविपदिति । बाल्येवार्धकेवादौर्बल्यलक्षणविपत्तिसंभवात्तारुण्येतदयोगात्समर्थइत्यर्थः अनेनद्रव्यादिसंपत्तावेवप्रयतनीयमितिध्वनितं यथेत्युक्तंवि वृणोति यदात्मनइति आत्मनोदोषस्ययद्गुरुत्वंलघुत्वंचतद्दृष्ट्वातदनुसारेणेत्यर्थः अत्रैवदृष्टांतमाह यथेति रुजारोगाणां निदानंत्वादिकारणमित्यभिधानान्मूलनिमित्तज्ञानीभिषग्वैद्योयथाचि

अधुनेहमहाभागयथैवनरकान्नरः ॥ नानोग्रयातनान्नेयात्तन्मेव्याख्यातुमर्हसि ६ श्रीशुकउवाच ॥ नचेदिहैवापचितिंयथांहसःकृतस्यकुर्यान्मनउक्ति पाणिभिः ॥ ध्रुवंसवैप्रेत्यनरकानुपैतियेकीर्तितामेभवतस्तिग्मयातनाः ७ तस्मात्पुरैवाश्विहपापनिष्कृतौयतेतमृत्योरविपद्यतात्मना ॥ दोषस्य दृष्ट्वागुरुलाघवंयथाभिषक्चिकित्सेतरुजांनिदानवित् ८ राजोवाच ॥ दृष्टश्रुताभ्यांयत्पापंजानन्नप्यात्मनोहितम् ॥ करोतिभूयोविवशःप्रायश्चित्तमथो कथम् ९ क्वचिन्निवर्ततेऽभद्रात्क्वचिच्चरतितत्पुनः ॥ प्रायश्चित्तमथोऽपार्थंमन्येकुंजरशौचवत् १० श्रीशुकउवाच ॥ कर्मणाकर्मनिर्हारोनह्यात्यंतिकइष्य ते ॥ अविद्वदधिकारित्वात्प्रायश्चित्तंविमर्शनम् ११

कित्सेतचिकित्सते आत्मनोदोषस्यगुरुलाघवज्ञानाभावेतद्गुरुमुखादौपज्ञात्वाकर्तव्यमितिसूचितमनेनदृष्टांतेन । यद्वा यत्यावदात्मनोदेहस्यमृत्योःसकाशात् यन्मरणलक्षणविपन्नभवतितस्मात्ता वत्पुरैवपापस्यगुरुलाघवज्ञानपूर्वकंनिष्कृतौयतेत इममर्थंसदृष्टांतमाह दोषस्येति ८ राजानिष्कृतेर्वैयर्थ्यंशंकते दृष्टेति चौर्यादिकारिणोराजदंडादिदर्शनेन मृतोनरकमभ्येतित्यागम्यागमनान्नरइतिश्रु तेः सचात्मनःपापमहितंदुःखसाधनंजानन्नपिविवशः स्वकर्माधीनःभूयःपश्चादपिपापंकरोतीतियद्यस्मादथोतस्मात्प्रायश्चित्तंकथंभवतीत्यन्वयः ९ असंभवंविवृणोति क्वचिदिति क्वचिदभद्रात्प्रायश्चि त्तेननिवर्तते क्वचित्तत्सदृशमभद्रमाचरतीतियदथोतस्मात्प्रायश्चित्तंअपार्थंमन्ये निष्प्रयोजनत्वेकुंजरशौचवदितिदृष्टांतः शौचेनस्नानलक्षयति १० प्रायश्चित्तलक्षणंकर्मापार्थमितिवदन् किंकेवलव्यर्थ मुतविद्वद्भिर्विमृश्यविहितमाहोस्विज्ज्ञानपूर्वकमपिक्रियमाणंतदिति तत्राद्यः संमतइत्याह कर्मणेति प्रायश्चित्तलक्षणेनकर्मणाकर्मनिर्हारःपाप कर्मविनाशःआत्यंतिकःछिन्नमूलत्वेननेष्यते उभयोरप्यज्ञानमू लत्वेनाधिकृतत्वात् द्वितीयंनव्यर्थमित्याह प्रायश्चित्तेति विद्वद्भिरविदुषोधिकृत्यप्रायश्चित्तंकर्मविमर्शनंकृत्वाविहितंकर्मव्यर्थंनेष्यतइतिपूर्वेणान्वयः ११

१ इहैवपापप्रायश्चित्तंनावेदीचेन्महतीहानिरितिश्रुत्यर्थः । २ पाणिर्हस्तइतिख्यातःकदाचिद्देहउच्यतइत्यभिधानम् ।

तृतीयेइदंपापमितिजानतातदकुर्वाणेनस्वविहितंक्रियमाणमुतमयाकृतंपापमिति ज्ञात्वा तस्येदंप्रायश्चित्तमितिजानतेतिपक्षद्वयेपिक्रियमाणंकर्मव्यर्थंकिंतुसार्थकमितिभावेनाह नाश्नतइति एवमितिव चनाद्यथेत्यध्याहर्तव्यं पथ्यमेवान्नमश्नत पुंसोव्याधयोनाभिभवंति यथाऽहमितिशेषः । अत्यंबुपानाच्चनजीर्यतेन्नमनंबुपानाच्चसएवदोषः तस्मान्नरोवह्निविवर्धनायमुहुर्मुहुर्वारिपिबेदभूरीत्या दिविधानंहिशब्देनाक्षिप्तंस्पष्टयति एवमिति नियमकृत्पापकर्माकुर्वन्स्वविहितंकुर्वन् शनैर्बहुजन्मात्ययेपुण्यप्रचयेनज्ञानोत्पत्तौक्षेमायकल्पतेमोक्षायसमर्थोभवति १२ ज्ञातेनतपआदिप्रा यश्चित्तकर्मणामहदघंक्षपंतीत्यन्वयः १३ १४ दुर्बलकायादिमतांतपआद्याचरणाशक्तानांकेनपापक्षयःस्यादितितत्राह केचिदिति १५ इदमशक्ताधिकारिकंचेन्निकृष्टार्कं न किंतुततो प्युत्तममितिभावेनाह नतथेति कृष्णेअर्पिताःप्राणाःश्रोत्रादयोयस्यसतथा कृष्णार्पितप्राणत्वंकेनस्यादत्राह तत्पूरुषेति तस्यकृष्णस्यपूरुषाःतेषांनिषेवयाभक्त्यात्वनन्ययाशक्यइत्यादिप्रसि द्धिंहिशब्देनदर्शयति १६ अत्रत्रिषुदुष्कृतपरिहारमार्गेषुभक्तिमार्गस्यैवप्राधान्यमित्याह सध्रीचीनइति लोकेप्रायश्चित्तलक्षणसाधनसमूहे आनंदरूपत्वात्क्षेमइत्युच्यते । तत्राधिकारिणआह

नाश्नतःपथ्यमेवान्नंव्याधयोऽभिभवंतिहि ॥ एवंनियमकृद्राजञ्छनैःक्षेमायकल्पते १२ तपसाब्रह्मचर्येणशमेनचदमेनच ॥ त्यागेनसत्यशौचाभ्यां नियमेनयमेनच १३ देहवाग्बुद्धिजंधीराधर्मज्ञाःश्रद्धयान्विताः ॥ क्षपंत्यघंमहदपिवेणुगुल्ममिवानलः १४ केचित्केवलयाभक्त्यावासुदेवपरायणाः ॥ अ घंधुन्वंतिकार्त्स्न्येनननीहारमिवभास्करः १५ नतथात्यघवान्राजन्पूयेततपआदिभिः ॥ यथाकृष्णार्पितप्राणस्तत्पूरुषनिषेवया १६ सध्रीचीनोत्ययंलोके पंथाःक्षेमोऽकुतोभयः ॥ सुशीलाःसाधवोयत्रनारायणपरायणाः १७ प्रायश्चित्तानिचीर्णानिनारायणपराङ्मुखैः ॥ नवैपुनंतिराजेंद्रसुराकुंभमिवा पगाः १८ सकृन्मनःकृष्णपदारविंदयोर्निवेशितंतद्गुणरागियैरिह ॥ नतेयमंपाशभृतश्चतद्भटान्स्वप्नेपिपश्यंतिहिचीर्णनिष्कृताः १९ अत्रेवोदाहरंती ममितिहासंपुरातनम् ॥ दूतानांविष्णुयमयोःसंवादंतंनिबोधमे २० कान्यकुब्जेद्विजःकश्चिद्दासीपतिरजामिलः ॥ नाम्नानष्टसदाचारोदास्याःसंसर्गदूषितः २१

सुशीलाइति १७ तपआदीनामपिभक्त्योपचितबलानांपापनिर्हरणहेतुत्वं नकेवलानामित्यतोपिभक्तेरेवप्राधान्यमित्याह प्रायश्चित्तानीति १८ ननु केवलभक्त्यापापनिर्हरणप्रकारःकथमत्राह सकृदिति । पापनिर्हरणंतपआदाविवचिरसाध्यंनभवति किंतुक्षिप्रसाध्यमित्यतोवाभक्तेःप्राधान्यमित्याह सकृदिति कृतपापानुतापपूर्वकंश्रीकृष्णांघ्रिपद्मेसकृन्मनोनिवेशनेनचीर्णनिष्कृताः कृतप्रायश्चित्ताः १९ नन्वेवंवैदिकानामस्तु अवैदिकानांस्त्रीशूद्रादीनांपापप्रायश्चित्तंकथंस्यादित्याशंक्य भक्त्यातेषांनामसंकीर्तनेनदुष्कृतानिष्कृतिःस्यादितीममर्थमितिहासेनदर्शयति । अत्रेति । भक्त्याभगवन्नामसंकीर्तनादपिदुष्कर्मनाशःस्यात्किमुवक्तव्यंनिरंतरमेकमनस्कत्वेनश्रीहरिचरणस्मरणादिनेत्यतोवेममर्थमाख्यायिकयादर्शयति अत्रेति । अत्रवैदिकानामवैदिकानामपिभक्त्यानामसंकी र्तनादघक्षये एवकारेणायोगंव्यवच्छिनत्ति । नत्वन्ययोगंतथात्वेपूर्वोक्ताव्यर्थाःस्युरित्यर्थः २० अजयाप्रकृत्याज्ञानस्यमलिमलिनांतिरोभावोयस्यसतथा पश्चादजाद्धरेःपूर्वपुण्येसपन्नज्ञानस्यामील उन्मीलनंयस्यसतथेत्युभयथावाजामिलत्वयुक्तं ह्रस्वत्वंछांदसं सन्समीचीनआचारःसदाचारः २१

१ यत्रयत्रब्राह्मणाभासामानवामत्स्यहारिणः । तमव्वेर्गीनकदेशंकान्यकुब्जंवदंतिहि

बंदीग्रहणैरक्षैर्देवनैः कितवःस्यादनृतवादी कैतवंतस्यभाषणमित्यभिधानात् असत्यव्यवहारैश्चौर्यैःपरस्वापहरणलक्षणव्यापारैः वृत्तिंवर्तनंजीवनोपायं देहिनंयातयामास नरकगमनाभिमुखमकरो त् शरीरयात्रायुक्तमकृतेतिवा २२ अष्टाशीत्यायुषोया.समाःयेसंवत्सराःतत्परिमाणलक्षणःकालः २३ अवमःकनिष्ठः २४ २५ अंतकंमृत्युम् २६ मृत्युकालेदेहावियोगलक्षणकाले मृत्यो. सर्वदोषा पहरस्यहरेरनुग्रहात्कालेदत्तज्ञानलक्षणे उपस्थितेत्हादिप्रकाशितेतनयेपूर्णज्ञाने बालेपंचवर्षकल्पेप्रादेशमात्रे नारायणाह्वयेमूर्तिविशेषे मतिंस्मरणसमर्थंचित्तंचकार भक्त्याऽस्मरादित्यर्थः अजामिलोपिस्मरणाद्भक्त्यामृत्योरमुच्यतेत्येतद्वाक्यमशेषाघहरंविदुरित्यत्रप्रमाणत्वेनवक्ष्यमाणमत्राप्यनुसंधेयमितिज्ञातव्यम् २७ २८ दूरेअंडाद्बहिःस्थितं जगत्सर्जनादिलीलाविलासोपेतं पु त्रान्नोनरकात्त्रातारं । नारायणनामानं उच्चैःप्लावितेनचतुरादिमात्रात्मनास्वरेण पूर्वाचरितपुण्यप्रचयेनोत्पन्नयाभक्त्याकुलेंद्रियः २९ हरेःकीर्तनंकिंगुणरूपंनेत्याह भर्तुरिति भर्तुःस्वामिनोना

बंद्यक्षैःकैतवैश्चौर्यैर्गर्हितांवृत्तिमाश्रितः ॥ बिभ्रत्कुटुंबमशुचिर्यातयामासदेहिनम् २२ एवंनिवसतस्तस्यलालयानस्यतत्सुतान् ॥ कालोत्यगान्महान्राज न्नष्टाशीत्यायुषःसमाः २३ तस्यप्रवयसःपुत्रादशतेषांतुयोऽवमः ॥ बालोनारायणोनाम्नापित्रोश्चदयितोभृशम् २४ सबद्धहृदयस्तस्मिन्नर्भेकेकलभाषिणि ॥ निरीक्षमाणस्तल्लीलांमुमुदेजरठोभृशम् २५ भुंजानःप्रपिबन्खादन्बालकस्नेहयंत्रितः ॥ भोजयन्पाययन्मूढोनवेदागतमंतकम् २६ सएवंवर्तमानोऽज्ञोमृत्युका लउपस्थिते ॥ मतिंचकारतनयेबालेनारायणाह्वये २७ सपाशहस्तांस्त्रीन्दृष्ट्वापुरुषान्भृशदारुणान् ॥ वक्रतुंडानूर्ध्वरोम्णआत्मानंनेतुमागतान् २८ दू रेक्रीडनकासक्तंपुत्रंनारायणाह्वयम् ॥ प्लावितेनस्वरेणोच्चैराजुहावाकुलेंद्रियः २९ निशम्यम्रियमाणस्यमुखतोहरिकीर्तनम् ॥ भर्तुर्नाममहाराजपार्षदाः सहसापतन् ३० विकर्षतोंतर्हृदयाद्दासीपतिमजामिलम् ॥ यमप्रेष्यान्विष्णुदूतावारयामासुरोजसा ३१ ऊचुर्निषेधितास्तांस्तेवैवस्वतपुरःसराः ॥ के यूयंप्रतिषेद्धारोधर्मराजस्यशासनम् ३२ कस्यवाकुतआयाताःकस्मादस्यनिषेधथ ॥ किंदेवाउपदेवावायूयंकिंसिद्धसत्तमाः ३३ सर्वेपद्मपलाशाक्षाःपीत कौशेयवाससः ॥ किरीटिनःकुंडलिनोलसत्पुष्करमालिनः ३४ सर्वेचनूत्नवयसःसर्वेचारुचतुर्भुजाः ॥ धनुर्निषंगासिगदाशंखचक्रांबुजश्रियः ३५ दिशो वितिमिरालोकाःकुर्वंतःस्वेनरोचिषा ॥ किमर्थंधर्मपालस्यकिंकरान्नोनिषेधथ ३६ श्रीशुकउवाच ॥ इत्युक्तेयमदूतैस्तेवासुदेवोक्तकारिणः ॥ तान्प्रत्यूचुः प्रहस्येदंमेघनिर्ह्रादयागिरा ३७ विष्णुदूताऊचुः ॥ यूयंवैधर्मराजस्ययदिनिर्देशकारिणः ॥ ब्रूतधर्मस्यनस्तत्त्वंयच्चाधर्मस्यलक्षणम् ३८

रायणेतिनामरूपं दोषहरणशीलंकीर्तनंयस्यनाम्नस्तद्धरिकीर्तनं भर्तुर्नामनिशम्येतिवा । हरिरित्यक्षरद्वयं नारायणेत्यक्षरचतुष्टयं अनेनोक्तमितिज्ञापनायानान्वितत्वेनोक्तमितिवा अनेनपुनस्नेहमंत रेणप्राचीनादृष्टबलादुद्भूतयाभक्त्याभगवन्नामसंकीर्तनंकृतमितिज्ञायते ३० ओजसाऽवष्टंभेनबलेनवा ओजोवष्टंभबलयोरितियादवः ३१ ३२ निषेधथ अस्य नयनमितिशेषः ३३ नूत्नव यसःषोडशवर्षवयसःधनुरादिभिःश्रीर्येषांतेतथा ३४ ३५ वितिमिरालोकाइत्यत्रवीत्युपसर्गःप्रत्येकमभिसबद्ध्यते विगतानितिमिराणिविगताःआलोकाःअन्यप्रकाशाश्रयासुदिक्षुतास्तथानिरस्ता धकारान्यप्रकाशाइत्यर्थः ३६ ३७ तत्त्वमनारोपितंरूपं लक्षणंव्यावर्तकधर्मं ३८

कथंस्वित्केनप्रकारेण स्थानंदेशःविषयोवा नृणांमध्येकारिणःकर्मकारिणःसर्वेपिदंड्याःकिमाहोस्वित्कतिचिदेवदंड्याःतत्रापिकिंकारिणोवाकिंमकारिणोवाइतिब्रूत ३९ यच्चाधर्मस्यलक्षणमि त्यत्राहुरित्याह वेदेति वेदएवधर्माधर्मौमिथोव्यावर्त्यवक्तीत्यनेनप्रमाणंचोक्तं। धर्मस्यतत्त्वंब्रूतेत्यत्रोत्तरमाहुरित्याह वेदइति वेदोनारायणवक्तृकःतपःशक्त्याहश्वेदवक्तृमुनिव्यावर्त्यर्थंसाक्षादिति। तदुक्तं। वेदानांप्रथमोवक्ताहरिरेवयतोविभुः अतोविष्ण्वात्मकावेदाइत्याहुर्वेदवादिनइति। देवदत्तवन्नारायणोपिकिमन्यस्मादवाप्तदेहइतिनेत्याह । स्वयंभूरिति अनेननारायणवक्तृत्वेऽपौरुषेयत्वे नानारोपितरूपत्वाभावेनतदुक्तधर्माधर्मनिश्चयायोगइत्याशंकापरिहृता । तेषांस्वयंभूत्वेनाभिव्यक्तिरेवहरेर्नतुपुराणादिवदन्यथारचितत्वं । यावद्ब्रह्मविष्ठितंतावतीवागितिश्रुतेः ४० नन्वेतावताना रायणइतरस्मात्कथंव्यावृत्ततयाज्ञायतइतितल्लक्षणमाह येनेति स्वधाम्निस्वाधारतया गुणाःशुक्लादयः । नामान्यश्वमहिषदेवदत्तादीनि । क्रियाःपचतिपठतीत्यादयः रूपाणिद्विपाच्चतुष्पादि त्यादीनि क्रियापंचविधंकर्मेतिवा गुणाःशमदमादयःरूपाणिशुक्लादीनि। यथातथमसांकर्येणविभाव्यंतेउत्पाद्यंते४१किंवास्यस्थानमीप्सितमित्यत्राहुरित्याह सूर्योग्निरिति गावआपःगौर्भूमिरापइतिव चनात् संध्याचाहश्चसंध्याहनी। कालाभिमानीदेवः स्वयंपापपुण्ययोःकर्ता देवशब्दवाच्यःश्रीहरिर्वाकालः हृदयंमनइतिद्वेस्वयमित्यनेनव्याख्याते धर्मस्येत्युपलक्षणंअधर्मस्यापि साक्षाद्दर्शितइति साक्षिणः ४२ धर्माधर्मलक्षणपुण्यपापदर्शिभिरेतैःसूर्यादिभिः नधर्मोयस्यसोधर्मः अधर्मइतिविज्ञातोयःपुरुषःसएवदंडस्यस्थानंदंड्यइतिउच्यते यमस्तुदंडएवाधिकृतः कथंस्वित्ध्रियतेदंडइत्यस्योत्त

कथंस्विद्ध्रियतेदंडःकिंवास्यस्थानमीप्सितम् ॥ दंड्याःकिंकारिणःसर्वेआहोस्वित्कतिचिन्नृणाम् ३९ यमदूताऊचुः ॥ वेदप्रणिहितोधर्मोह्यधर्मस्तद्विप र्ययः ॥ वेदोनारायणःसाक्षात्स्वयंभूरितिशुश्रुम ४० येनस्वधाम्न्यमीभावारजःसत्वतमोमयाः ॥ गुणनामक्रियारूपैर्विभाव्यंतेयथातथम् ४१ सूर्यो ग्निःखंमरुद्गावःसोमःसंध्याहनीदिशः ॥ कालःस्वयंधर्मइतिएतेधर्मस्यसाक्षिणः ४२ एतैरधर्मोविज्ञातःस्थानंदंडस्ययुज्यते ॥ सर्वेकर्मानुरोधेनदंडमर्हंति कारिणः ४३ संभवंतिह्यभद्राणिविपरीतानिचानघाः ॥ कारणंगुणसंगोस्तिदेहवान्ह्यकर्मकृत् ४४ येनयावान्यथाधर्मोह्यधर्मोवासमीहितः ॥ सएवत त्फलंभुंक्तेतथातावदमुत्रवै ४५ यथेहदेवप्रवरास्त्रैविध्यमुपलभ्यते ॥ भूतेषुगुणवैचित्र्यात्तथान्यत्रानुमीयते ४६

रमाहुरित्याह सर्वइति कारिणःपापकारिणःसर्वेकर्मानुरोधेनपापकर्मतारतम्यानुकूल्येन। दंड्याःकिंकारिणःसर्वइत्यत्राहुरित्यतोवाआह सर्वइति पापकारिणःसर्वेदंडंअर्हंतीत्यनेनपापकारिणएवय मेनदंड्याःनपुण्यकारिणइतिचग्राह्यम् ४३ ननूभयेषामपिदृष्टश्रुताभ्यामैहिकेसुखदुःखफलेजानताउभयविधकर्मसंभवःकथमत्राह संभवंतीति विपरीतानिपापविरुद्धपुण्यानिराज्याद्यवाप्तिनिमित्तसुख फलप्रदानि आसप्तदशमाद्वर्षात्कर्माणिनियमेनतु दशावराणामित्येतद्धिशब्दगृहीतं संभवेपिकिंकारणमत्राह कारणमिति त्रिगुणसंबंधएवकारणमितिभावः नन्वेतल्लिंगशरीरिण्यनैकांत्यं तस्यक र्मीकरणादित्याशंक्यस्थूलदेहविवक्षयोक्तमितिभावेनाह देहवानिति योगुणसंगोपिपुण्यवान्नकर्मकरोतिज्ञानादितिचेत्तत्राह देहवानितिवा देहीचेदकर्मकृन्नास्त्येव गुणानांतादृशशक्तिमत्त्वात् कार्यतेह्यव शइत्युक्तेः ४४ किमतइत्यतःफलितमाह येनेति अमुत्रपरलोके ४५ ननु यावज्जीवंसुखंजीवेदृणंकृत्वाघृतंपिबेत् भस्मीभूतस्यदेहस्यपुनरागमनंकुतइतिवचनात्सएवामुत्रस्वकृतंभुंक्तेइतिनघटतइत्य त्राह यथेहेति स्वकृतफलदातारोहृश्यंतेप्रमाणतइतिशेषः वाक्यप्रामाण्यानंगीकारेपिप्रत्यक्षगृहीतव्याप्तिकानुमानात्सिद्धमित्याह त्रैविध्यमिति सत्वादिगुणानांवैचित्र्याद्भूतेषुउत्तमाधममध्यमत्वभेदे नत्रैविध्यमुपलभ्यते यथाप्रत्यक्षेणेतिशेषः अन्यत्रजन्मांतरे परलोकेवा ४६

अनुमानस्यप्रामाण्यंग्राहयितुंएतदर्थंसदृष्टांतमुपपादयंतीत्याह वर्तमानइति वर्तमानःप्रतीयमानःवसंतादिकालःअन्ययोः अतीतैष्यद्वसंतयोः गुणानांफलपुष्पादिकार्याणांअभिज्ञापकोयथा एवमेतद्वर्त
मानंजन्मधर्माधर्मज्ञापकमनयोरतीतानागतजन्मनोः यौधर्माधर्मौतौनितरांदर्शयतिज्ञापयतीतिधर्माधर्मनिदर्शनम् ४७ इतोप्यनुमानप्रमाणमितिज्ञापयितुं जीवसमवेतधर्माधर्मसद्भावेहरेःप्रत्यक्षंप्रमाणयंती
त्याह मनसेति पुरेजीवशरीरेस्थितोदेवःश्रीनारायणःजीवस्यपूर्वरूपमपूर्वमनागतरूपंचतत्समवेतधर्माधर्मौचस्वमनसैवविपश्यतिअपरोक्षीकृत्यवर्तते दर्शनस्यक्कापिबाधोनास्तीतिलट्प्रयोगः अन्येषाम
दर्शनमेवकिंनेत्याहुरित्याह अनुमीमांसतइति अजःपरमेष्ठीभगवान्मनसाऽनुमीमांसतेतदनुग्रहेणालोच्यविचार्यपश्यतीत्यर्थः सर्वजीवसाधारणाजशब्दप्रयोगादन्येदेवाअपियथायोग्यंजानंतीतिग्राह्यं ।
किंचजीवात्मनोपिधर्माधर्मसमवेतपूर्वापररूपेवर्तमानासिद्धेइत्याहुरित्यतोवाह मनसेति सुरनरतिर्यगादिपुरे देवःक्रीडन् भगवान्भाग्यगुणोपेतः जीवःपूर्वानुभवसंस्कारसस्क्रेतनमनसैवपूर्वरूपंधर्माध
र्मसमवायात्मकंरूपंविपश्यतिविजानाति अपूर्वमनागतंमनसानुमीमांसतेविचार्यानुमिनोति अजोह्येकोजुषमाणोनुशेतेइतिश्रुतेः ४८ पूर्वापररूपेजानातिचेत्तर्हिकथमन्यत्रमृतोन्यत्रजातोहमितिनजा
नातीत्याशंक्यश्रीनारायणानुग्रहमंतरेणतादृशज्ञानंनसुलभंसर्वेषामित्याभिप्रेत्याह यथेति अज्ञोऽविवेकीअव्यक्तप्रकृतिनिर्मितदेहमेवोपास्ते देहात्मनोरभेदंकल्पयति । व्यक्तमेवपुरःस्थितमेवजाना
ति नतुपूर्वापरेइतिवा । तत्रकारणमाहुरित्याह तमसेति विपरीतप्रत्ययापादकतमोगुणयुक्तत्वात् अतएवपूर्वमपरंचनवेदयथातथानष्टजन्मावेिषयस्मृतिः पुरुषोन्यत्रजातइत्यादिकंनजानातीत्यर्थःअ

वर्तमानोन्ययोःकालोगुणाभिज्ञापकोयथा ॥ एवंजन्मानयोरेतद्धर्माधर्मनिदर्शनम् ४७ मनसैवपुरेदेवःपूर्वरूपंविपश्यति ॥ अनुमीमांसतेपूर्वमनसाभ
गवानजः ४८ यथाज्ञस्तमसायुक्तउपास्तेव्यक्तमेवहि ॥ नवेदपूर्वमपरंनष्टजन्मस्मृतिस्तथा ४९ पंचभिःकुरुतेस्वार्थान्पंचवेदाथपंचभिः॥ एकस्तुषो
डशेनत्रीन्स्वयंसप्तदशोऽश्नुते ५० तदेतत्षोडशकलंलिंगंशक्तित्रयंमहत् ॥ धत्तेऽनुसंसृतिंपुंसिहर्षशोकभयार्तिदम् ५१ देह्यज्ञोऽजितषड्वर्गोऽनिच्छन्क
र्माणिकार्यते ॥ कोशकारइवात्मानंकर्मणाच्छाद्यमुह्यति ५२

नेनयावज्जीवंसुखंजीवेदितिचार्वाकमतमज्ञप्रलपितमितिज्ञायतइतिभावः ४९ देहीचेत्कर्मकरोत्येवेत्युक्तंतत्रकर्मकरणप्रकारंदर्शयति पंचभिरिति पंचभिर्वागादिकर्मेंद्रियैः स्वार्थान्स्वविषयानभिवदन
शिल्पगतिविसर्गानंदाख्यान् पंचभिःश्रोत्रादिज्ञानेंद्रियैःपंचशब्दादीन्सप्तदशस्वयमेकआत्मा षोडशेनषोडशभेदयुक्तेनलिंगशरीरेण त्रीन्सत्वादिगुणैस्त्रिधाविभक्तंसुखंदुःखंमिश्रंचभुंक्ते सत्वगुणेसंयोज
यतीत्यादेःदेहात्मनोर्भेदप्रकाशनायसप्तदशइत्युक्तम् ५० तर्हिकस्मात्संसारोऽस्येतितत्राह तदेतदिति षोडशकलाःश्रोत्रादींद्रियाणिमनश्चपंचभूतानियस्मिंस्तत्तथा शक्तीनाम्प्रकाशक्रियावरणलक्षणा
नांत्रयंयस्मिंस्तत्तथा सत्वादिगुणशक्तियुक्तमित्यर्थः अतएवमहापुरुषार्थाभिभवसमर्थंत्रिशक्तियुक्तत्वाद्धर्षादिप्रदं लिंगंलिंगशरीरं पुंस्यनुस्वकर्मानुकूल्येनसंसृतिंधत्तइत्यन्वयः । अधिकरणत्वमा
त्रप्रदर्शनायपुंसीतिसप्तमी तस्मादभिमाननिमित्तमिदंसर्वमित्यर्थः ५१ आत्मनः संसारप्रकारंनिरूपयति देहीति अवशीकृतषाडिंद्रियवर्गोऽनिच्छन्नपिकर्माणिकार्यते गुणाधीनषडिंद्रियैरितिशेषः । वि
षयहीतवद्भूत्वात्कार्यमाणश्चेत्स्वसंपाद्यपदोवेत्तिकिंनेत्याह कोशकारइति । यथाकोशकारःकृमिःस्वकर्मणानिर्मितकोशेनात्मानमाच्छाद्यकोशएववसन्मुह्यति कोशनाशनाशौनजानाति तथाद
ह्यपिकर्मणात्मानमाच्छाद्यमुह्यतीत्यर्थः ५२

मोहोस्यास्तीतिकुतोज्ञायतइत्याशंक्यपुनःपुनःकर्मकरणादित्यभिसंधिमंतःस्वोक्तार्थेप्रमाणंदर्शयंतीत्याह नहीति ५३ जननमरणेअपिदेहस्यैवआत्मनस्तदभिमानादुपचर्यतेइत्याहुरित्याह लब्ध्वेति संसारनिमित्तमव्यक्तंप्रकृतिकार्यंशरीरंलब्ध्वाव्यक्ताव्यक्तमुत जन्ममरणमपिभवति जीवस्योपचारइतिशेषः । देहस्यसर्वथानाशादनाशाच्चेतनस्यचेत्यादेः । निमित्तंकारणमव्यक्तप्रकृतिलब्ध्वाप्राप्यव्यक्ताव्यक्तंजन्ममरणात्मकंशरीरंभवति जीवस्येतिशेषइतिवा कथं यथायोनि पश्वादियोनिमनतिलंघ्य । यथाबीजंकर्मराशिमनतिक्रम्य सत्वादिनिमित्तस्वभावेन ५४ एवंसंसारप्रसंगमुक्त्वानिवृत्त्युपायमाहुरित्याह एषइति यएषःपुरुषस्यविपर्ययःसंसारः प्रकृतिसंगेनासीत् सएषईश्वरसंगादीश्वरसेवालक्षणान्नचिरात्क्षिप्रंविलीयतेसमूलंविच्छिद्यते ५५ विद्वत्तादिगुणसंपन्नत्वेनबुद्धिपूर्वकमेवपापकारित्वेनप्रायश्चित्तानधिकारित्वेन नाममात्रोच्चारणस्यप्रायश्चित्तत्वेसर्वेषामपिमुक्तिप्रसंगेनदंड्यजनाभावेनयुष्मत्स्वाम्याज्ञाकारिणोयमस्याज्ञालंघनदोषप्रसक्त्याऽधिकारहानिलक्षणानर्थःस्यादित्यतोयम

नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृत् ॥ कार्यतेह्यवशःकर्मसर्वःप्रकृतिजैर्गुणैः ५३ लब्ध्वानिमित्तमव्यक्तंव्यक्ताव्यक्तंभवत्युत ॥ यथायोनियथाबीजंस्वभावेनबलीयसा ५४ एषप्रकृतिसंगेनपुरुषस्यविपर्ययः ॥ आसीत्सएवनचिरादीशसंगाद्विलीयते ५५ अयंचश्रुतसंपन्नःशीलवृत्तगुणालयः ॥ धृतव्रतोमृदुर्दांतःसत्यवान्मंत्रविच्छुचिः ५६ गुर्वग्न्यतिथिवृद्धानांशुश्रूषुर्निरहंकृतिः ॥ सर्वभूतसुहृत्साधुर्मितवागनसूयकः ५७ एकदाऽसौवनंयातःपितृसंदेशकृद्द्विजः ॥ आदायततआवृत्तःफलपुष्पसमित्कुशान् ५८ ददर्शकामिनंकंचिच्छूद्रंसहभुजिष्यया ॥ पीत्वाचमधुमैरेयंमदाघूर्णितनेत्रया ५९ मत्तयाविश्लथन्नीव्याव्यपेतंनिरपत्रपम् ॥ क्रीडंतमनुगायंतंहसंतमनयांतिके ६० दृष्ट्वातांकामलिप्तेनबाहुनापरिरंभिताम् ॥ जगाममृच्छयवशंसहसैवविमोहितः ६१ स्तंभयन्नात्मनात्मानंयावत्सत्त्वंयथाश्रुतम् ॥ नशशाकसमाधातुंमनोमदनवेपितम् ६२ तन्निमित्तस्मरव्याजग्रहग्रस्तोविचेतनः ॥ तामेवमनसाध्यायन्स्वधर्माद्विरराम ह ६३ तामेवतोषयामासपैत्र्येणार्थेनयावता ॥ ग्राम्यैर्मनोरमैःकामैःप्रसीदेतयथातथा ६४ विप्रांस्वभार्यामप्रौढांकुलेमहतिलंभिताम्[1] ॥ विससर्जाचिरात्पापःस्वैरिण्यापांगविद्धधीः ६५ इतस्ततश्चोपनिन्ये न्यायतोऽन्यायतोधनम् ॥ बभारास्याःकुटुंबिन्याःकुटुंबमंदधीरयम् ६६ यदसौशास्त्रमुल्लंघ्यस्वैरचार्यतिगर्हितः ॥ आवर्ततचिरंकालमघायुरशुचिर्मलात् ६७ ततएनंदंडपाणेःसकाशंकृतकिल्बिषम् ॥ नेष्यामोऽकृतनिर्वेशंयत्रदंडेनशुद्ध्यति ६८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेप्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

सकाशंगत्वाऽयंतत्रदंडेन शुद्धोभवत्वित्याहुरित्याह अयंचेति मंत्रविद्वेदज्ञः ५६ ५७ आवृत्तोनिवृत्तः ५८ भुजिष्ययादास्या मैरेयाख्यंमधुविशेषणं ५९ विश्लथंतीनीवीवस्त्रग्रंथिर्यस्याःसातथा ६० स्वेदकंपादिलक्षणजनकेनकामेनलिप्तेनवशीकृतेन हृच्छयः कामःतस्यवशं ६१ यावत्सत्वंयथाशक्ति यथाश्रुतं शुद्रयांयोनौपतेद्द्वैतइत्यादिशास्त्रश्रवणमनुसृत्यमदनवेपितंकामबीजावपनस्यक्षेत्रीभूतंवा ६२ स्मरइतिव्याजग्रहेणग्रस्तः विचेतनः शास्त्रविरुद्धज्ञानः ६३ ग्राम्यैःकामभोगसाधनैः काम्यंतइतिकामाः विषयास्तैः ६४ अप्रौढामनवाप्तयौवना ६५ ६६ स्वैरचारीनिरंकुशत्वेनवर्तमानः अघायुःपापजीवनः मलाद्रागादिदोषात् ६७ अकृतनिर्वेशंयावतानिर्वेशेनपापशुद्धिःस्यात्तावत्पापप्रायश्चित्तंनकृतवांस्तं यत्रनीतोयमभटकृतदंडेनशुद्धोभवति ६८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेविजयध्वजकृतटीकायांषष्ठस्कंधेप्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

[1] अनाप्तयौवनाऽप्रौढाविप्राचाव्यभिचारिणीतिप्रमाणं ।

श्रीहरिनामसंकीर्तनमाहात्म्यमस्मिन्नध्यायेवक्ति तदर्थंश्रीविष्णुदूतायमदूतान्प्रत्युपोद्घातंरचयंतीत्याह बादरायणिरिति नयकोविदा·प्रायश्चित्तशास्त्रोक्तन्यायसूक्ष्मपंडिताः १ २ ३ यद्वाक्यंप्रमा
णत्वेनकरोति तद्वाक्यमनुसृत्यवर्तते लोकोजनः ४ स्वयंपरबोधमंतरेण पशुःपूर्वापरादिदिगनभिज्ञः ५ सःप्रमाणभूतःपुरुषः आत्मन्यर्पितआत्मासर्वस्वलक्षणोयेनसतथातं अचेतनमज्ञानि
नं विस्रंभणीयोविश्वसनीयः घृणद्रवीभावइतिधातो· परक्लेशदर्शनेयस्यचित्तंद्रवीभवतिससघृणः ६ अकृतनिर्वेशमित्यत्राहुरित्याह अयमिति यमदूतान्दृष्ट्वापुत्रेसांकेतितमपिनारायणनाम
स्मृत्वास्यनाम्नोहरिरेवमुख्यार्थइतिप्राचीनपुण्यनिचयाज्झटितिज्ञानोदयादुत्पन्नभक्त्याविवशइतीममर्थंहिशब्दोवक्ति ७ विश्वासजननार्थंपुनरुक्तार्थंद्रढयति एतेनेति ८ नकेवलंदासीसंगप्राप्तपाप
हरंहरिनामकीर्तनं स्तैन्यादिप्राप्तसर्वपापक्षयकरमित्याहुरित्याह स्तेनइति ९ यतस्तद्विषयेत्यनेनभक्तिपूर्वकत्वमाह १० ब्रह्मादिभिर्वेदवादिभिः तन्नाम्नउदाहरणं उत्तमश्लोकस्यहरेःगुणानानंदादीनुप

श्रीबादरायणिरुवाच ॥ एतत्तेभगवद्दूतायमदूताभिभाषितम् ॥ उपधार्याथतान्राजन्प्रत्याहुर्नयकोविदाः १ ॥ विष्णुदूताऊचुः ॥ अहोकष्टंधर्मदृशाम
धर्मःस्पृशतेसताम् ॥ यत्रादंड्येष्वपापेषुदंडोयैर्ध्रियतेवृथा २ प्रजानांपितरोयेचशास्तारःसाधवःसमाः ॥ यदिस्यात्तेषुवैषम्यंकंयांतिशरणंप्रजाः ३
यद्यदाचरतिश्रेयानितरस्तत्तदीहते ॥ सयत्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्तते ४ यस्यांकेशिरआधायलोकःस्वपितिनिर्वृतः ॥ स्वयंधर्ममधर्मंवानहिवेदय
थापशुः ५ सकथंन्यर्पितात्मानंकृतमैत्रमचेतनम् ॥ विस्रंभणीयोभूतानांसघृणोद्रोग्धुमर्हति ६ अयंहिकृतनिर्वेशोजन्मकोट्यंहसामपि ॥ यद्व्याजहा
रविवशोनामस्वस्त्ययनंहरेः ७ एतेनैवह्यघोनोऽस्यकृतंस्यादघनिष्कृतम् ॥ यदानारायणेतिजगादचतुरक्षरम् ८ स्तेनःसुरापोमित्रध्रुग्ब्रह्महागुरु
तल्पगः ॥ स्त्रीराजपितृगोहंतायेचपातकिनोऽपरे ९ सर्वेषामप्यघवतामिदमेवसुनिष्कृतम् ॥ नामव्याहरणंविष्णोर्यतस्तद्विषयामतिः १० ननिष्कृतै
रुदितैर्ब्रह्मवादिभिस्तथाविशुद्ध्यत्यघवान्व्रतादिभिः ॥ यथाहरेर्नामपदैरुदाहृतैस्तदुत्तमश्लोकगुणोपलंभकम् ११ नैकांतिकंतद्धिकृतेपिनिष्कृतेमनःपुन
र्धावतिचेदसत्पथे ॥ तत्कर्मनिर्हारमभीप्सतांहरेर्गुणानुवादःखलुसत्वभावनः १२ अथैनंमापनयतकृताशेषाघनिष्कृतम् ॥ यदसौभगवन्नामम्रिय
माणःसमग्रहीत् १३ सांकेत्यंपारिहास्यंवास्तोभंहेलनमेववा ॥ वैकुंठनामग्रहणमशेषाघहरंविदुः १४

लंभयतितत्प्रतिबिंबभूतान्प्रापयतीतितदुत्तमश्लोकगुणोपलंभकम् ११ हरेर्नामसंकीर्तनेनैवपापनिर्मूलनंनतपआदिभिरित्येतदुपपादयति नेति निष्कृतेपापप्रायश्चित्तेकृतेपि अघवतःमनःपुनरसत्पथेशा
स्त्रनिषिद्धमार्गेधावतिचेत्तत्प्रायश्चित्तमैकांतिकंनियतंअव्यभिचारिनभवतीतियस्मात्तस्मात्कर्मनिर्हारमाकांक्षमाणानांहरेर्गुणानामनुवादएकांतिकएवेत्यन्वयः नन्वनेनापिमनोदोषानाशेपूर्ववदेवादविशेषः
स्यादितितत्राह खल्विति सत्वभावनोंतःकरणशुद्धिहेतुःखलु १२ अथतस्मात् १३ नन्वनेननहरेर्नामग्राहि किंतु पुत्रनामैवेतितत्राह सांकेत्यमिति पुत्रादिसंकेतादिविषयत्वेन नारायणेत्यादिभगवन्नाम
संकीर्तनमशेषाघहरं तदुक्तमाचार्यैः नारायणोयमित्यन्यहेलनविषयत्वेनोक्तमघहरमिति भक्तिपूर्वकमेवोदाहृतंहरिनामाशेषाघहरमितितात्पर्यमत्रबोद्धव्यमेतदप्युक्तं सर्वथाघहरंविष्णोर्नाम [illegible]
वैकं अभक्तयोदाहृतंनैवफलदातृभविष्यति नामस्वामितयान्नस्यस्मरणंजायतेयतः भक्तस्यातोनामकीर्तिःसंकेतादावपीरिता अजामिलोपिस्मरणाद्भक्त्यामृत्योरमुच्यतेतिस्मरणप्राचुर्यप्रदर्शनायसां
केत्यादिस्थलबाहुल्यकथनं संकेतरूढिमात्रेणव्यवहारनिर्वाहात्स्मरणासंभवेनपरिहासेतस्मात्स्मरणसंभवाति चित्तविकासोद्रेकव्यवहारात् ततोपिस्तोभेस्मरणं कोपजननायनर्मवचनस्तोभः मधुमाक्षि

कासूदनासमर्थस्त्वांकिमर्थुसूदितवान् असौहरिश्चेन्मधोर्वधान्मधुसूदनइत्युपपन्नमिति ततोपिहेलनेनामस्वामिस्मरणंहरेरन्यंनारायणादिनाम्नापित्रादिभिर्दत्तेनोपचारितंकंचनपुरुषंदृष्ट्वानिंदये त्साक्षात्पयोधिशयोनारायणःकिलेति हरिद्वेषेणहरिनामकीर्तनमघहरंनस्यात् अभक्त्योदाहृतनैवफलदातृभविष्यतीत्यादेश्च नामस्वामिस्मरणाभावेदेवदत्ते नामपीडितार्थभवति मधो सूदनान्म धुसूदनइत्यर्थस्याभावात् हरौतद्भावात् अतोऽजामिलेनभक्त्यानामस्वामिनंस्मृत्वानामकीर्तनंकृतमितिज्ञातव्यं तदुक्तंच नामस्वामितयातस्यस्मरणंजायतेयतइत्यादि यानियानिश्रीहरेर्नामानितानि सर्वाणिपापहरणसामर्थ्योपेतानिभवंतीतिज्ञापनायवैकुंठनामेतिअत्रैव हरिरित्यवशेनाह यःपुमानितिवक्ष्यति स्मरणंचज्ञानपूर्वकमपेक्षितमित्यतोविदुरिति १४ संदष्टःसर्पादिनाआहतोलकुटेनयातनादुः खं १५ ननु नामसंकीर्तनेनपापपरिहारेगुरुलघुपापपरिहारार्थंगुरुलघुप्रायश्चित्तविधानंव्यर्थमित्याशंक्यप्रायश्चित्तेनतत्तत्पापपरिहारेपि संसारहेतुभूतंपापसंस्कारव्यजकंप्राकृतंलिंगमनोभगवदनुग्रहेण लीयते नान्येनेत्याह गुरूणामिति १६ हृदयंलिंगंमनः १७ अजामिलस्यापिसकृन्नामकीर्तनेनवृषलीसंगावाप्तपापहारेणदेहवियोगलक्षणमृत्योर्मुक्तिः नतुसंसारात्तदर्थतन्नामोच्चारणादिसेवाहरहः कर्तव्येतिविधीयते धर्मइति धर्मोनामसंकीर्तनलक्षणः आत्मनःशुद्धिःअविद्यनोनाशेनचिन्मनसःकैवल्यलक्षणाशुद्धिर्भवति वाससोनिर्णेजनेनेतिशेषः १८ नन्वीश्वरसेवयायथामनःशुद्धिस्तथानिरं

पतितःस्खलितोभग्नःसंदष्टस्तप्तआहतः ॥ हरिरित्यवशेनाहपुमान्नार्हतियातनाम् १५ गुरूणांचलघूनांचगुरूणिचलघूनिच ॥ प्रायश्चित्तानिपापानां ज्ञात्वोक्तानिमहर्षिभिः १६ तैस्तान्यघानिपूयंतेतपोदानव्रतादिभिः ॥ नाधर्मजंतद्धृदयंतदपीशांघ्रिसेवया १७ धर्मोयोयमुपन्यस्तःपरमस्तुसनातनः ॥ क्रियतेऽहरहःशुद्धिरात्मनोवाससोयथा १८ नैकांतशुद्धिःस्यात्कर्तुःक्रिययाऽकर्तृतायतः ॥ अकर्तुरात्मनस्तस्माद्भजेतानीहयाहरिम् १९ अज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तमश्लोकनामयत् ॥ संकीर्तितमघंपुंसोदहत्येधोयथानलः २० यथाऽगदंवीर्यवत्तमंउपयुक्तंयदृच्छया ॥ अजानतोप्यात्मगुणंकुर्यान्मंत्रोप्युदाहृतः २१ पतिवःपृच्छतभद्राधर्मेऽस्मिन्यदिसंशयः ॥ सवेदपरमंगुह्यंधर्मस्यभगवान्यमः २२

तस्मात्प्रायश्चित्तक्रिययापिसाकिंनस्यादितितत्राह नैकांतशुद्धिरिति अकर्तुःस्वकर्तृतारहितस्यात्मनःजीवस्यप्रायश्चित्तकर्मकर्तुः प्रायश्चित्तक्रियया एकांतशुद्धिर्मनःशुद्धिपूर्विकाशुद्धिर्नस्यात् अकर्तृता स्वतंत्रकर्तृत्वंनास्तीतियतः तस्मादनीहयानिषिद्धकर्माकरणेननिरंतरहरिनामकीर्तनलक्षणक्रिययाहरिंभजेतेत्यन्वयः १९ नामसंकीर्तनस्यकर्तव्यतामर्थवादरूपेणोपसंहरति अज्ञानादिति अ ज्ञानादित्यनेनसर्वात्मनाज्ञानाभावोपिनविवक्ष्यते किंतु अरविरुद्धत्वान्नाराःगुणाःतेषामाश्रयोनारायणःइत्याद्यर्थविषयवेदनाभावः अन्यथाहरेःसर्वशब्दवाच्यत्वेनघटपटादीनांतन्नामत्वोपितान्वि हायनारायणादिनामकीर्तनानुपपत्तेः अतउपचारमात्रमिदमितिज्ञातव्यं २० सर्वशब्दानांभगवन्नामत्वेपितदावृत्त्यापिफलानुदयात् नारायणादिनाम्नातदुदयोपलंभादुभयेषाविशेषःकस्मादित्या शंक्य मंत्रोऽगदवदित्याहुरित्याह यथेति अजानतइत्यत्रापिउपदेशादिनासामान्यज्ञानमस्त्येव सूपयुक्तमित्यस्योपदेशापेक्षितत्वाद्यथेतरस्तंबमूलशब्दमात्रेभ्यःमंत्रौषधयोः वैशिष्ट्यफलत्वचेश्वरकृतदेव तासन्निधानात्तथात्रापीतिभावः २१ भवद्भिरस्मदुक्तार्थोविस्रंभणीयः युष्मत्पृष्टस्वाम्युक्तार्थस्यैकत्वोपपत्तेरित्याशयेनाहुरित्याह पतिवइति २२

१ तच्छब्दावृत्त्या।

मृत्योर्देहवियोगलक्षणात् २३ विष्णुदूतैःसदुत्तरीकृताः याम्या पुनःकिमकुर्वन्नितितत्राह इतीति २४ अजामिलेनमुक्तमृत्युनापुनःकिमकारीतितत्राह द्विजइति प्रकृतिंगतःसात्विकावस्थांप्राप्तः २५ मर्त्यदेहस्थेनतेनाद्विजेनसल्लापायोगाद्विष्णुदूतैः किंकृतमत्राह तंविवक्षुमिति २६ प्रकृतिंगतइत्युक्तंविवृणोति अथेति त्रैविद्यांत्रिवेदविहितंधर्मं एतदेवस्पष्टयति गुणाश्रयामिति २७ स्वर्गादिविषय श्रुत्वापथिकवदुदासीनोभूत्किमत्राह भक्तिमानिति अभूदितिशेषः कृतदोषप्रायश्चित्ताभावेहरौभक्तिःसुदृढानस्यादित्यतस्तत्प्रायश्चित्तक्रियाप्रकारमाह अनुतापइति २८ ब्रह्मब्राह्मण्यं विप्लावितंवि नाशितं जायतारेतोरूपेणजायमानेन २९ कुलकज्जलंब्राह्मणकुलमषीभूतम् ३० ३१ ३२ ३३ भुवोधःनरकम् ३४ यत्किंचित्पुण्यमस्तिचेद्विष्णुदूतसंदर्शनसाधनंतत्स्यादितिप्रार्थयते अथापीति ये

श्रीशुकउवाच ॥ एवंतेसुविनिर्णीयधर्मंभागवतंनृप ॥ तंयाम्यपाशान्निर्मुच्यविप्रंमृत्योरमूमुचन् २३ इतिप्रत्युदितायाम्यादूतायातायमांतिकम् ॥ यमराज्ञेयथासर्वमाचचख्युररिंदम २४ द्विजःपाशाद्विनिर्मुक्तोगतभीःप्रकृतिंगतः ॥ ववंदेशिरसाविष्णोःकिंकरान्दर्शनोत्सुकः २५ तंविवक्षुमभिप्रेत्यमहापुरुषकिंकराः ॥ सहसापश्यतस्तस्यतत्रांतर्दधिरेऽनघ २६ अथाजामिलआकर्ण्यदूतानांयमकृष्णयोः ॥ धर्मंभागवतंशुद्धंत्रैविद्यंचगुणाश्रयम् २७ भक्तिमान्भगवत्याशुमाहात्म्यश्रवणाद्धरेः ॥ अनुतापोमहानासीत्स्मरतोऽशुभमात्मनः २८ अहोमेपरमंकष्टमभूदविजितात्मनः ॥ येनविप्लावितंब्रह्मवृषल्यांजायतात्मना २९ धिङ्मांविगर्हितंसद्भिर्दुष्कृतंकुलकज्जलम् ॥ हित्वाबालांसतींयोहंसुरापामसतीमगाम् ३० वृद्धावनाथौपितरौनान्यबंधूतपस्विनौ ॥ अहोमयाऽधुनात्यक्तावकृतज्ञेननीचवत् ३१ सोऽहंव्यक्तंपतिष्यामिनरकेभृशदारुणे ॥ धर्मघ्नाःकामिनोयत्रविंदंतियमयातनाः ३२ किमिदंस्वप्नआहोस्वित्साक्षाद्दृष्टमिहाद्भुतम् ॥ क्वयाताअद्यतेयेमांव्यकर्षन्पाशपाणयः ३३ अथतेक्वगताःसिद्धाश्चत्वारश्चारुदर्शनाः ॥ व्यमोचयन्नीयमानंबध्वापाशैरधोभुवः ३४ अथापिमेदुर्भगस्यविबुधोत्तमदर्शने ॥ भवितव्यंमंगलेनयेनात्मामेप्रसीदति ३५ अन्यथाम्रियमाणस्यनाशुचेर्वृषलीपतेः ॥ वैकुंठनामग्रहणंजिह्वावक्तुमिहार्हति ३६ क्वचाहंकितवःपापोब्रह्मघ्नोनिरपत्रपः ॥ क्वचनारायणेत्येतद्भगवन्नाममंगलम् ३७ सोहंतथायतिष्यामियतचित्तेंद्रियानिलः ॥ यथानभूयआत्मानमंधेतमसिमज्जये ३८ विमुच्यतमिमंबंधमविद्याकामकर्मजम् ॥ सर्वभूतसुहृच्छांतोमैत्रःकरुणआत्मवान् ३९ मोचयेग्रस्तमात्मानंयोषिन्मय्यात्ममायया ॥ विक्रीडितोययैवाहंक्रीडामृगइवाधमः ४० ममाहमितिदेहादौहित्वामिथ्यार्थधीर्मतिम् ॥ धास्येमनोभगवतिशुद्धंतत्कीर्तनादिभिः ४१ इतिजातसुनिर्वेदःक्षणसंगेनसाधुषु ॥ गंगाद्वारमुपेयायमुक्तसर्वानुबंधनः ४२ सतस्मिन्देवसदनआसीनोयोगमास्थितः ॥ प्रत्याहृतेंद्रियग्रामोयुयोजमनआत्मनि ४३ ततोगुणेभ्यआत्मानंवियुज्यात्मसमाधिना ॥ युयोजभगवद्धाम्निब्रह्मण्यनुभवात्मनि ४४ यर्ह्युपारतधीस्तस्मिन्नद्राक्षीत्पुरुषान्पुरः ॥ उपलभ्योपलब्धान्प्राग्ववंदेशिरसाद्विजः ४५

नपुण्येनात्मामनः ३५ अन्यथापूर्वचीर्णपुण्याभावे ३६ ब्रह्मोज्झःत्यक्तब्राह्मण्यः३७ ३८ ३९ आत्ममाययाहरेराधीनयालोकमोहनशक्तया यथा यथावत् ४० ४१ गंगाद्वारंनामतीर्थविशेषं ४२ प्रत्याहृतोवशीकृतइंद्रियग्रामोयेनसतथा तस्योपास्तिप्रकारंवक्ति युयोजेति आत्मनिहरौ ४३ गुणेभ्यःशरीरेंद्रियादिभ्यःआत्मानंस्वस्वरूपं भगवद्धाम्निभगवत्स्वरूपेब्रह्मणिव्यापे अनुभवात्मनिज्ञानात्मनि ४४ यर्हियस्मिन्कालेउपारतधीःबाह्यविषयान्निवृत्त्यहरावेवनिरतबुद्धिरभूत्तस्मिन्कालेपुरःस्वस्याग्रभूमौप्रागुपलब्धान्दृष्टान् ४५

भगवत्पार्श्ववर्तिनांमुक्तानां स्वरूपंनिर्दोषत्वादिलक्षण ४६ ४७ नामसंकीर्तने श्रद्धातिशयंजनयन्उपसंहरति एवमिति दास्याःपतिरित्याक्रोशेषष्ठी अजामिलनाममुक्त्वादास्याःपतिरित्याहूय तिलोकइत्यर्थः ४८ अन्यथातीर्थपदानुकीर्तनंविना ४९ ५० अमंगलोपद्यपि तथापि ५१ दासीसंगादवाप्तपापमुक्तिकरी अंतेनारायणस्मृतिरितिज्ञानन्नजामिलोपिमुक्त कर्मतंत्रापञ्जन्यानित्याभ्यासे नमरणसमयेपिनामस्मरणार्थंपुत्रोपचारितंकृत्वाश्रद्धयापुत्राह्वानव्याजेनकीर्तयन्मुक्तिमगात् नतु पुत्रस्नेहेन । भगवतिश्रद्धयाभक्तियोगोभवति तन्नामग्रहणादिभिरित्युत्तरत्रवक्ष्यमाणत्वात् पुत्रादि सांकेतिकंनामउक्त्वामुक्तकर्मत्वेनश्रीहरिनामकीर्तयन्किमुतश्रद्धयेत्युच्यते अस्यफलाधिक्यंचदर्शयितुंपृथगेवोक्तिरितिज्ञातव्य ५२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेविजयध्वजकृतटीकायाषष्ठस्कंधेद्वितीयो ऽध्यायः ॥ २ ॥ भक्तिपूर्वकंनामसंकीर्तनंमुक्तिसाधनमित्येतस्मिन्नध्यायेभिधीयते। तत्रराजापृच्छति निशम्येति हताआज्ञायस्यसहताज्ञः। मुरारेर्नैदेशिकैः आज्ञाकारिभिःकिंकरैरित्यर्थः विहतान्प्रतिहता

हित्वाकलेवरंतीर्थेगंगायांदर्शनादनु ॥ सद्यःस्वरूपंजगृहेभगवत्पार्श्ववर्तिनाम् ४६ साकंविहायसाविप्रोमहापुरुषकिंकरैः ॥ हैमंविमानमारुह्ययायौयत्र श्रियःपतिः ४७ एवंसविप्लावितसर्वधर्मादास्याःपतिःपतितोगर्ह्यकर्मा ॥ निपात्यमानोनिरयेहतव्रतःसद्योविमुक्तोभगवन्नामगृह्णन् ४८ नातःपरंकर्म निबंधकृंतनंमुमुक्षतांतीर्थपदानुकीर्तनात् ॥ नयत्पुनःकर्मसुसज्जतेमनोरजस्तमोभ्यांकलिलंनचान्यथा ४९ यएवंपरमंगुह्यमितिहासमघापहम् । शृणु याच्छ्रद्धयायुक्तोयश्चभक्त्यानुकीर्तयेत् ५० नवैसनरकंगच्छेन्नेक्षितोयमकिंकरैः ॥ यद्यप्यमंगलोमर्त्योविष्णुलोकेमहीयते ५१ म्रियमाणोहरेर्नामगृह्णन्पुत्रो पचारितम् ॥ अजामिलोप्यगाद्धामकिमुतश्रद्धयागृणन् ५२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेद्वितीयोध्यायः २ ॥ राजोवाच ॥ निशम्यदेवःस्वभटोपव र्णितंप्रत्याहकिंतानपिधर्मराजः ॥ एवंहताज्ञोविहतान्मुरारेर्नैदेशिकैर्यस्यवशेजनोऽयम् १ यमस्यदेवस्यनदंडभंगःकुतश्चनर्षेश्रुतपूर्वआसीत् ॥ एवंमुनेवृश्च तिलोकसंशयंनहित्वदन्यइतिमेविनिश्चितम् २ श्रीबादरायणिरुवाच ॥ भगवत्पुरुषैराजन्याम्याःप्रतिहतोद्यमाः ॥ पतिंविज्ञापयामासुर्यमंसंयमनीपतिम् ३ यमदूताऊचुः ॥ कतिसंतीहशास्तारोजीवलोकस्यवैप्रभो ॥ त्रैविध्यंकुर्वतःकर्मफलाभिव्यक्तिहेतवः ४ यदिस्युर्बहवोलोकेशास्तारोदंडधारिणः ॥ कस्यस्यातां नवाकस्यमृत्युश्चामृतमेवच ५ किंतुशास्तृबहुत्वेस्याद्बहूनामिहकर्मिणाम् ॥ शास्तृत्वमुपचारोहियथामंडलवर्तिनाम् ६

न् स्वामिनिर्देशकारणाशक्त्यापीडितानित्यर्थः अयंजनोयस्यवशेवर्तते १ दंडभंगःआज्ञाभंगःवृश्चतिछिनत्ति २ वाचंयमेप्रेतपतौयमनेचयमःस्मृतइत्यभिधानात् संशयनिराकरणायसंयमनीपति मिति ३ फलाभिव्यक्तिहेतवःफलदातारः कतिसंतीत्यस्यायमर्थः । किमेक शास्ताऽथवाबहवः। तत्रापीयंतइतिनियमोस्ति किंवानेति ४ द्वितीयंप्रत्याहुरित्याह यदिस्युरिति इयंतइतिसंख्यातावहवः मृत्यमृतयोःदानसमर्थाउतन । नाद्वितीयइत्याहुरित्याह कस्येति मृत्युलक्षणोबंधःअमृतलक्षणोमोक्षश्चकस्यस्यातामितिवक्तव्यं नकस्यापिस्यातांदातृत्वेसामर्थ्याभावात् । प्रथमंपरिहरतीत्याह नवेति लोकस्यनस्यातां सर्वेषामपिस्यातां सामर्थ्यात् ५ नचैतद्युक्तमसंभवात्मिथोविरोधापातादित्याहुरित्याह किंत्विति मंडलवर्तिनांमंडलेश्वराणा ६

यतएवंबहुत्वेदोष 'अतएकःशास्ता सचैकस्त्वमेवेतिप्रथमपक्षोऽभिमतइत्याह अतइति शुभाशुभविवेचनःशुभाशुभविवेककर्ता ७ ८ ९ १० यमःस्वदूतान्प्रतिवक्तीत्याह इतीति ११ यदुक्तंभवाद्भिस्त्वमेकएवशास्तेतितदनालोच्यकथितं मदन्यस्याप्युत्तमस्यसत्त्वादित्याह परइति मदन्योजगतोजंगमस्यतस्थुषःस्थावरस्यचशास्ताऽस्ति सकइत्यतउक्तं परइति परोरिपरमात्मनोरित्यभिधानात् सशास्तापरःपरमात्मातस्यलक्षणमाह ओतमिति अयमर्थः पटवत् यथाकंथापटःसूत्रेतंतौदीर्घतयाओतःतिरश्चीनतयाप्रोतःतंत्वाधारत्वेनस्थितः तथेदंविश्वंयत्रपरमात्मनिओतप्रोतधर्मेणतदाधारत्वेनस्थितं यस्मिन्निदं संविच्चेतिसर्वं यथाकंथापटाःसूत्रओताःप्रोताश्चसंस्थिताः एवंविष्णाविदंविश्वप्रोतंप्रोतंचसंस्थितमित्यादिश्रुतिस्मृतिबलादेतल्लक्षणमव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिदोषरहितं यद्यस्यधारकोनस्यात्तर्हिंपतिष्यति वेगाख्यसंस्काररहितशरवदित्यादितर्काच्च लक्षणांतरंचाह यदंशतइति यस्यांशतोवासुदेवादिस्वरूपांशैर्भिन्नांशैर्ब्रह्मादिभिरस्यजगतः स्थितिजन्मसंहाराः भवंतीतिशेषः यतोवाइमा

अतस्त्वमेकोभूतानांसेश्वराणामधीश्वरः । शास्तादंडधरो नृणांशुभाशुभविवेचनः ७ तस्यतेविहतोदंडोनृलोकेवर्ततेऽधुना ॥ चतुर्भिरद्भुतैःसिद्धैराज्ञातेविप्रलंभिता ८ नीयमानंतवादेशादस्माभिर्यातनागृहम् ॥ व्यमोचयन्पातकिनंछित्त्वापाशान्प्रसह्यते ९ तांस्तेवेदितुमिच्छामोयदिनोमन्यसेक्षमम् ॥ नारायणेत्यभिहितेमाभैरित्याययुर्द्रुतम् १० श्रीशुकउवाच ॥ इतिदेवःसआपृष्टःप्रजासंयमनोयमः ॥ प्रीतःस्वदूतान्प्रत्याहस्मरन्पादांबुजंहरेः ११ यमउवाच ॥ परोमदन्योजगतस्तस्थुषश्चओतंप्रोतंपटवद्यत्रविश्वम् ॥ यदंशतोऽस्यस्थितिजन्मनाशानस्योतवद्यस्यवशेचलोकः १२ योनामभिर्वाचिजनंनिजायांबध्नातितंत्यामिवदामभिर्गाः ॥ यस्मैबलिंतइमेनामकर्मभिर्निबंधबद्धाश्चकितावहंति १३ अहंमहेंद्रोनिर्ऋतिःप्रचेताःसोमोग्निरीशःपवनोविरिंचिः ॥ आदित्यविश्वेवसवोऽथसाध्यामरुद्गणारुद्रगणाःससिद्धाः १४ अन्येचयेविश्वसृजोऽमरेशाभृग्वादयोऽस्पृष्टरजस्तमस्काः ॥ यस्येहितंनविदुःस्पृष्टमायाःसत्त्वप्रधानाअपिकिंततोऽन्ये १५

निभूतानिजायंतइत्यादिश्रुतेः यदायदाहिधर्मस्यग्लानिर्भवतिभारत अभ्युत्थानमधर्मस्यतदात्मानंसृजाम्यहंइत्यादेर्व्यासरूपेणापिधारकत्वंतस्यैवेतिनिश्चयायचशब्देनपुनर्ग्रहणं जन्मनाशावेवलक्षणात्तेइतिजालपक्षपक्षिवत्पुनरस्याधीनंनस्यादितिनेत्याह नसीति नासिनासिकायांओतागावइतिच १२ हरेःशास्तृत्वंनामदंडधरस्यदंडेनेवनाकिंतुवेदलक्षणयावाचेत्याह यइति यईशः निजायांस्वस्मादाभिव्यक्तायां वाचिवेदलक्षणायां नामभिर्ब्रह्मादिलक्षणैर्बध्नाति निजमात्मीयानित्ययोरित्यभिधानं बंधनेनकिंप्रयोजनमत्राह यस्माइति नामकर्मणामानंत्यप्रकटनायबहुवचनं अन्यथा नामकर्मभ्यामित्युक्तं इदंबंधोनिर्बंधस्तेनबद्धाः १३ लोकतःसर्वज्ञानामस्माकंस्वविषयज्ञानजनकत्वमाहात्म्यंचश्रीहरिलक्षणमित्याह अहमित्यादिना १४ नस्पृष्टारजस्तमोभ्यामस्पृष्टरजस्तमस्काः शुद्धसात्त्विकाइत्यर्थः ततोभृग्वादिभ्योन्येमन्वादयः सत्त्वप्रधानाइत्यनेनसत्त्वंप्रचुरंअन्येरजस्तमसीच किंचित्स्तइतिज्ञायते कुतइत्यतउक्तं स्पृष्टेति ईहितमिच्छाविषयमभिप्रायम् १५

---

१ कंथानिर्माणायछिन्नाःपटाः यथात्रिगुणीकृतसूत्रेओताः प्रोताश्चतथाब्रह्मणिविश्वओतप्रोतं । तथाचमूलेपटशब्देनकथापटस्यसूत्रशब्देनत्रिगुणकृतसूत्रत्याविवक्षितत्वेनभेदाभेदशंकानास्ति । २ व्यासरूपमन्तरेणरूपान्तरेणापिइ०पा०

तत्प्रमादमंतरेणादृष्टलक्ष्यवेधवच्चक्षुरादींद्रियाविषयत्वेनतद्विषयंज्ञानंदुष्करमित्याह यंवाइति गोभिश्चक्षुरादींद्रियैः असुभृतोजीवाःआत्मनांजीवानामात्मानमंतर्यामिणं स्वरूपांतरंचाह अंतर्हृदिसंतं अथवात्मनामंतर्हृदिसंतं आकृतयोरूपाणिस्वप्रकाशंचक्षुरिंद्रियं अनेननिकटवर्तिनांचक्षुरादींद्रियाभिमानिनांदेवानामपितद्विषयज्ञानाभावउक्तइतिज्ञातव्यं स्वरूपत्वेननाकृतयःपश्यंतीतिचेत्तत्राह ततइति ततःआकृतिभ्यःपरंविलक्षणंभिन्नमित्यर्थः इदमपिहरिलक्षणं सपरइतिपूर्वेणान्वयः १६ तांस्तुवेदितुमिच्छामइत्यस्योत्तरमाह तस्येति मायाधिपतेःलक्ष्मीपतेः आत्मतंत्रत्वंलक्ष्मीपतित्वेपूर्वोक्तलक्षणसाधकेइतिज्ञातव्यं प्रायेणेति कथितार्थनिर्धारणाय तस्यहरेःरूपंश्यामवर्णं गुणाःविप्रप्रियत्वादयः स्वभावोनित्यनिर्दोषत्वंयेषांतेतथा १७ तेषांकिंकृत्यमिहेतितत्राह भूतानीति विष्णोर्भूतानि पार्षदाःदुर्दर्शलिंगानिदर्शनायोग्यलक्षणानि तद्भक्तिमतःविष्णुभक्तिमतः १८ विष्णुदूताश्चेत्तर्हिपातकिनंकिमित्युदमूमुचन्नितितत्राह धर्मंत्विति तुशब्दात्सूक्ष्मज्ञानयुष्माकंनास्तीत्याह १९ तर्हिके

यंवैनगोभिर्मनसासुभिर्वाहृदागिरावासुभृतोविचक्षते ॥ आत्मानमंतर्हृदिसंतमात्मनांचक्षुर्यथैवाकृतयस्ततःपरम् १६ तस्यात्मतंत्रस्यहरेरधीशितुःपरस्य मायाधिपतेर्महात्मनः ॥ प्रायेणदूताइहवैमनोहराश्चरंतितद्रूपगुणस्वभावाः १७ भूतानिविष्णोःसुरपूजितानिदुर्दर्शलिंगानिमहाद्भुतानि ॥ रक्षंतितद्भक्तिमतःपरेभ्योमत्तश्चमर्त्यानथसर्वतश्च १८ धर्मंतुसाक्षाद्भगवत्प्रणीतंनवैविदुरृषयोनापिदेवाः ॥ नसिद्धमुख्याअसुरामनुष्याःकुतोनुविद्याधरचारणादयः १९ स्वयंभूर्नारदःशंभुःकुमारःकपिलोमनुः ॥ प्रह्लादोजनकोभीष्मोबलिर्वैयासकिर्वयम् २० द्वादशैतेविजानीमोधर्मंभागवतंभटाः ॥ गुह्यंविशुद्धंदुर्बोधंयंज्ञात्वाऽमृतमश्नुते २१ एतावानेवलोकेस्मिन्पुंसांधर्मःपरःस्मृतः ॥ भक्तियोगोभगवतितन्नामग्रहणादिभिः २२ नामोच्चारणमाहात्म्यंहरेःपश्यतपुत्रकाः ॥ अजामिलोऽपियेनैवमृत्युपाशादमुच्यत २३ एतावतालमघनिर्हरणायपुंसांसंकीर्तनंभगवतोगुणकर्मनाम्नाम् ॥ विक्रुश्यपुत्रमघवान्यदजामिलोऽपिनारायणेतिम्रियमाणइयायमुक्तिम् २४ प्रायेणवेदतदिदंनमहाजनोऽयंदेव्याविमोहितमतिर्बतमाययाऽलम् ॥ त्रय्यांजडीकृतमतिर्मधुपुष्पितायांवैतानिकेमहतिकर्मणियुज्यमानः २५ एवंविमृश्यसुधियाभगवत्यनंतेसर्वात्मनाविदधतेखलुभावयोगम् ॥ तेमेनदंडमर्हंत्यथयद्यमीषांस्यात्पातकंतदपिहंत्युरुगायवादः २६ तेदेवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथायेसाधवःसमदृशोभगवत्प्रपन्नाः ॥ तान्नोपसीदतहरेर्गदयाऽभिगुप्तान्नैषांवयंनचवयःप्रभवामदंडे २७ तानानयध्वमसतोविमुखान्मुकुंदपादारविंदमकरंदरसादजस्रम् ॥ निष्किंचनैःपरमहंसकुलैरसंगैर्जुष्टाद्गृहेनिरयवर्त्मनिबद्धतृष्णान् २८

विदुरितितत्राह स्वयंभूरिति २० २१ किंच धर्मस्वरूपंनिवेदयतुभवानित्याशंक्य उत्तमंधर्मंवदामीत्यभिप्रायेणाह एतावानिति तस्यहरेर्नामग्रहणादिभिर्भगवतियोभक्तियोगःएतावानुत्तमःपरोधर्मःस्मृतइत्यन्वयः एषमेसर्वधर्माणांधर्मोधिकतमोमतइतिस्मृत्युक्तः २२ २३ नारायणेत्यादिगुणनाम्नांमधुसूदनेत्यादिकर्मनाम्नां गुणानांकर्मणांनाम्नांवायत्संकीर्तनंएतावतापापनिर्हरणायालंसाधनांतरंनापेक्षितमित्यन्वयः विक्रुश्यआहूय २४ देव्याबहुविधविलासोपेतया मधुपुष्पितायांस्वर्गादिपुष्पप्रकाशिकायांवैतानिकेवेदविहिते यज्ञसंबंधिनिवायुज्यमानःप्रेर्यमाणः २५ भावयोगभक्तियोग उरुगायवादः भगवन्नामकीर्तनम् २६ गाथाःसंकीर्तनानि वेदादिभिर्नित्यगीतसंकीर्तनाः गदयाकौमोदक्या २७ असतःलोकानांदितकर्मनिरतान् निरयवर्त्मनिनरकद्वारे गृहेभार्यादौ २८

अकृतविष्णुकृत्यान्‌अननुष्ठितविष्णुपादार्चनादिकर्मणः २९ कृष्णांघ्रिपद्ममधुलिट्‌कृष्णपादारविंदमकरंदंसंसेवमानःपुमान् स्वकर्मनिर्मितेषुमायागुणेषुविषयेषुनरमते पुरुषार्थंत्वाद्धिंनकरोति यतः कर्मणःपुनःरजःरागःस्यात्तादृशंकर्म तुशब्देनकर्दमजलेनकर्दमप्रक्षालनमिवेतिदर्शयति ३० यत्स्वपुरुषैरसत्कृतंनोऽस्माकंतत्क्षम्यतामित्यन्वयः नविदुषांहरेर्माहात्म्यमजानता ननु क्षांत्यर्थंकोदंडइतितत्राह रचितेति किमनेनानायासेनेतितत्राह नमइति द्रव्यादिलक्षणदंडमंतरेणकथंक्षांतिरितितत्राह क्षांतिरिति वरीयसिवरतरेपरतमे पुरुषायनमः इत्येतावता द्रव्यादिदानाधिकेनक्षांतिर्भवतीतिशेषः भूयिष्ठातेनमउक्तिंविधेमेतिश्रुतेः सर्वदासन्निहितासातिष्ठतेमहातिक्षमेतिसप्तमी ३१ ३२ अंहसांपापानांएकांतविनिष्कृतंनियतंप्रायश्चित्तं नकेवलंस्त्रीशूद्रादीनांनामसंकीर्तनंविधायते अन्येषामपीतिभावेनाह महतामिति ३३ सर्वाणिसाधनान्यनुष्ठयिमानान्यपिभक्तिसहितानिबलवंतीत्यभिप्रेत्याह शृण्वतइति ३४ कुंभसंभवोऽगस्त्यः मलयेपर्वते३५ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेवि०टीकायांतृतीयोध्यायः॥३॥मुक्तांतिर्यंसूरयइत्यत्रयदुक्तंब्रह्माद्यज्ञेयमाहात्म्यंहरेस्तज्जन्माद्यस्ययतइत्यत्रचयःसर्गविशेषःप्रतिज्ञातःसोपिभगवदेकनिष्ठइतिप्रतिपाद्यतेस्मिन्नध्याये तत्रतृतीयादौकथितःसर्गोभगवदेकनिष्ठ

जिह्वानवक्तिभगवद्गुणनामधेयंचेतश्चनस्मरतितच्चरणारविंदम् ॥ कृष्णायनोनमतियच्छिरएकदापितानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान् २९ कृष्णांघ्रिपद्ममधुलिट्‌नपुनर्विसृष्टमायागुणेषुरमतेवृजिनावहेषु ॥ अन्यस्तुकामहतआत्मरजःप्रमार्ष्टुमीहेतकर्मयतएवरजःपुनःस्यात् ३० तत्क्षम्यतांसभगवान्पुरुषःपुराणोनारायणःस्वपुरुषैर्यदसत्कृतंनः ॥ स्वानामहोनविदुषांरचितांजलीनांक्षांतिर्गरीयसिनमःपुरुषायभूम्ने ३१ श्रीशुकउवाच ॥ इत्थंस्वभर्तृगदितंभगवन्महित्वंसंस्मृत्यविस्मितधियोयमकिंकरास्ते ॥ तेनाच्युताश्रयजनंप्रतिशंकमानाद्रष्टुंचबिभ्यतिततःप्रभृतिस्मराजन् ३२ तस्मात्संकीर्तनंविष्णोर्जगन्मंगलमंहसाम् ॥ महतामपिकौरव्यविद्ध्येकांतविनिष्कृतम् ३३ शृण्वतोगृणतोवीर्याण्युद्दामानिहरेर्मुहुः ॥ यथासुजातयाभक्त्याशुद्ध्येन्नात्माव्रतादिभिः ३४ इतिहासमिमंगुह्यंभगवान्कुंभसंभवः॥ कथयामासमलयआसीनोहरिमर्चयन् ३५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेतृतीयोध्यायः ॥३॥

॥ राजोवाच ॥ देवासुरनृणांसर्गोनागानांमृगपक्षिणाम् ॥ सामासिकस्त्वयाप्रोक्तोयस्तुस्वायंभुवेंतरे १ तस्यैवव्यासमिच्छामिज्ञातुंतेभगवन्यथा ॥ अनुसर्गंयथाशक्त्याससर्जभगवान्परः २ ॥ सूतउवाच ॥ इतिसंप्रश्नमाकर्ण्यराजर्षेर्बादरायणिः ॥ प्रतिनंद्यमहायोगीजगादमुनिसत्तमः ३ ॥ ऋषिरुवाच ॥ यदाप्रचेतसःपुत्रदशप्राचीनबर्हिषः ॥ अंतःसमुद्रादुन्मग्नाददृशुर्गांद्रुमैर्वृताम् ४ द्रुमेभ्यःक्रुध्यमानास्तेतपोदीपितमन्यवः ॥ मुखतोवायुमग्निंचससृजुस्तद्दिधक्षया ५ ताभ्यांनिर्दह्यमानांस्तानुपलभ्यकुरूद्वह ॥ राजोवाचमहान्सोमोमन्युंप्रशमयन्निव ६

उतान्यनिष्ठः आहोस्विदन्यनिष्ठोपिभगवत्प्रसादायत्तइत्यभिप्रेत्यराजोक्तार्थमनूद्यतद्विस्तरंब्रूहीत्याह देवेति सामासिकःसंक्षिप्तः १ व्यासंप्रपंचंतेतवसकाशादनुसर्गंअवांतरसर्गं २ शुकेनराजप्रश्नस्यपरिहारउक्तउतनाहत्यान्यकथांतरमवादि श्रुत्वास्मित्वातूष्णींस्थितंकिमितिशौनकादीनांहार्दंप्रश्नंपरिहरतिसूतइत्याह सूतइति अनेनसूतशौनकसंवादोनसमाप्तः किंचशौनकादिप्रश्नस्याप्ययमेवअयमेवपरिहारोपीतिध्वनितं ३ भगवत्प्रसादायत्तत्वात्मंददृष्ट्यान्यनिष्ठवत्प्रतीयमानोपितदेकनिष्ठइतिलक्षणस्यनातिव्याप्तिरितिदर्शयितुंप्रकृतार्थानुवादपूर्वकमुपक्रमते यदेति प्रचेतसइतितुल्यनामानः प्राचीनबर्हिष. दशपुत्राःयदांतःसमुद्रादुत्थितागांद्रुमैर्वृतांभूमिंददृशुः ४ तदामुखतोवायुमग्निंचससृजुरित्यन्वयः तेषांवृक्षाणांदिधक्षयादहनेच्छया ॥ ५ ॥ तत्रचंद्रेणतत्कोपशांतिप्रकारंकथयति ताभ्यामिति ताभ्यांअग्निवायुभ्यां ६

किमाहेतितत्राह मात्रुमेभ्यइति कुधदुहेत्यादेश्चतुर्थी तत्रहेतुमाह विवर्धयिषवइति विवर्धयिषवः प्रजावृद्धिकारिणवः यूयंपतयः पातारःस्मृताइतियदतोद्रुमेभ्योद्रोग्धुंनार्हथेत्यन्वयः ७ दा हेनारायणानुग्रहदूरत्वंभवतांस्यादित्यभिप्रेत्याह आदाविति उर्जंपिन्नं इपदेवान्नम् ८ वनस्पत्योषधीनांऊर्जाख्यान्नत्वंकथमत्राह अन्नमिति अचराश्चराणामन्नइत्याद्यन्वेतव्यम् ९ १० मा र्गविशिनष्टि पित्रेति ११ अनन्यशरणानांवृक्षाणांदाहेशरणागतवधदोषोपियुष्माकंस्यादित्याशयवानाह तोकानामिति तोकानांबालानांपितरौमातापितरौबंधूइत्येतत्सर्वत्रान्वेतव्यं गृहीगृहस्थः भिक्षूणांअज्ञानांज्ञानदानाख्यजीवनेन १२ किंचानेनेश्वरद्रोहोपिस्यादित्याशयवानाह अंतरिति भूतानामितिविशेषणाद्वृक्षदाहेनेश्वरदाहःकथंस्याद्भूतदाहाकरणादितितत्राह सर्वमिति तस्यहरोर्धि ष्ण्यंनिवासस्थानं अनेनदर्शनेनकिंफलंस्यादत्राह एवमिति असौहरिः १३ इतोपिकोपोनकार्यइत्याह यःसमुत्पतितमिति देहेआकाशात्हृदयाकाशादुत्पतितमुज्ज्वलितंमन्युंयोपच्छेत् क

माद्रुमेभ्योमहाभागादीनेभ्योद्रोग्धुमर्हथ ॥ विवर्धयिषवोयूयंप्रजानांपतयःस्मृताः ७ आदौप्रजापतिपतिर्भगवान्हरिरव्ययः ॥ वनस्पतीनोषधीश्च ससर्जोर्जमिषंविभुः ८ अन्नंचराणामचराह्यपदःपादचारिणाम् ॥ अहस्ताहस्तयुक्तानांद्विपदांचचतुष्पदः ९ यूयंचपित्रात्वादिष्टादेवदेवेनचानघाः ॥ प्रजासर्गायहिकथंवृक्षान्निर्दग्धुमर्हथ १० आतिष्ठतसतांमार्गंकोपंयच्छतदीपितम् ॥ पित्रापितामहेनापिजुष्टंवःप्रपितामहैः ११ तोकानांपितरौबंधू दृशःपक्ष्मस्त्रियःपतिः ॥ नृपःप्रजानांभिक्षूणांगृह्यज्ञानांबुधःसुहृत् १२ अंतर्देहेषुभूतानामात्मास्तेहरिरीश्वरः ॥ सर्वंतद्धिष्ण्यमीक्षध्वमेवंवस्तोषितोह्यसौ १३ यःसमुत्पतितंदेहआकाशान्मन्युमुल्बणम् ॥ आत्मजिज्ञासयायच्छेत्सगुणानतिवर्तते १४ अलंदग्धैर्द्रुमैर्दीनैःखिलानांशिवमस्तुवः ॥ वार्क्षी ह्येषावराकन्यापत्नीत्वेप्रतिगृह्यताम् १५ इत्यामंत्र्यवरारोहांकन्यामाप्सरसींनृप ॥ सोमोराजाययौदत्त्वातेधर्मेणोपयेमिरे १६ तेभ्यस्तस्यामभूत्प्राजन् दक्षःप्राचेतसःकिल ॥ यस्यप्रजाविसर्गेणलोकाआपूरितास्त्रयः १७ यथाससर्जभूतानिदक्षोदुहितृवत्सलः ॥ रेतसामनसाचैवतन्ममावहितःशृणु १८ मनसैवासृजत्पूर्वंप्रजापतिरिमाःप्रजाः ॥ देवासुरमनुष्यादीन्नभस्थलजलौकसः १९ तमबृंहितमालोक्यप्रजासर्गंप्रजापतिः ॥ विंध्यपादानुपव्रज्य सोऽचरद्दुश्चरंतपः २० तत्राघमर्षणंनामतीर्थंपापहरंपरम् ॥ उपस्पृश्यानुसवनंतपसाऽतोषयद्धरिम् २१ अस्तौषीद्धंसगुह्येनभगवंतमधोक्षजम् ॥ तु भ्यंतदभिधास्यामिकस्यातुष्यद्यतोहरिः २२

थमात्मनःपरमात्मनःजिज्ञासयाविचारेण अंतर्बहिश्चतस्सर्वव्याप्यनारायणःस्थितइतिश्रुत्यर्थपर्यालोचनयाभूतद्रोहेणश्रीनारायणद्रोहएवस्यादितिचिंतया सपुमान्गुणान्संसारहेतुभूतास्तरतीत्यन्व यः १४ वार्क्षीवृक्षदुहिता वरावरणीया १५ वरःश्रेष्ठःआरोहोनितंबप्रदेशोयस्याःसातयातां आप्सरसींअप्सरोजातिमतीं १६ यस्यदक्षस्य १७ १८ पूर्वमादिसृष्टौइमाःप्रजाःमनसैवासृ जत्प्रजापतिर्ब्रह्मा १९ योब्रह्मणाकृतःप्रजासर्गःतमबृंहितमपूर्णंदृष्ट्वाब्रह्मानुज्ञयाविंध्यगिरेःपादान्प्रत्यंतपर्वतानुपगम्यतपोऽचरत् सप्राचेतसोदक्ष योमनसाऽसृजत्सतपोऽचरादित्येकवाक्यंवा २० २१ नाम्नाहंसगुह्येनस्तोत्रेण कस्यदक्षस्ययतोयेन २२

सर्वनामसंज्ञाभावाल्लोकवैलक्षण्यप्रदर्शनायपरायनमइत्यन्वयः परत्वमुपपादयति अवितथेत्यादिना अवितथा यथार्था क्काप्यप्रतिहतानुभूतिर्यस्यसतथातस्मैसत्यज्ञानाय सत्यंज्ञानमितिश्रुतेः गु णत्रयेणाभासःसृष्टिस्तन्निमित्तयोःप्रकृतिपुरुषयोर्बंधुभूताय तत्रस्थित्वाताभ्यांसृष्टौप्रवर्तमानाय गुणत्रयप्रतीतिनिमित्ताव्यक्ताश्रयायवा सतोबंधुमसतिनिरविंदन्निति श्रुतेः गुणेषुशब्दादिविषयेषुयथा र्थबुद्धियेषांतेतथातैर्बहिर्मुखैरदृष्टधाम्नेऽज्ञातस्वरूपाय नचक्षुषापश्यतिकश्चिदेनमितिश्रुतेः । निवृत्तोमानावधिःपरिमाणलक्षणेयत्तायस्मात्सतथातस्मै अनंतंब्रह्मेतिश्रुतेः । जन्मादिमतःकथमनंतत्व मितितत्राह स्वयंभुवइति स्वयंभुवेस्वतःसिद्धाय सभगवान्कस्मिन्प्रतिष्ठितइतिस्वेमहिम्नीतिश्रुतेः २३ गुणतत्त्वबुद्धिभिरदृष्टधाम्नइत्येतदुपपादयति नयस्येति अयंपुरुषोयस्यसख्यंनवेत्तितस्मै म हेशायशिवादत्युत्तमायनमस्करोमीत्यन्वयः कीदृशस्य अस्मिन्पुरेशरीरेसंवसतः स्वयंचसहैववसन् तद्दूरेतदंतिकइतिश्रुतेः । सख्युःसखेत्येतदेकस्मिन्पुरेवर्तमानत्वादुभयोःसम । द्वासुपर्णासयुजा सखायासमानंवृक्षमितिश्रुतेः । अत्रदृष्टांतमाह गुणइति यथाकश्चित्पुरतःस्थितोपिगुणभूतोभृत्यःगुणिनःप्रधानभूतस्यराज्ञो ममासौसखेतिगंभीरेणराज्ञोचितंतंसख्यंनवेत्ति । कुतोत्राह अव्यक्तेति अस्पष्टदृष्टिः भृत्यस्यस्थूलज्ञानत्वात्राज्ञःसूक्ष्मदृष्टित्वादित्यर्थः गुणोरूपादिर्गुणिनोद्रव्यस्यसंबंधं यथानवेत्ति । कुतः अव्यक्तदृष्टिःदृष्टिरहितत्वाज्जडत्वादित्येतदपव्याख्यानं यथाराज्ञ प्रियत्वंतुभृत्योवेद नचात्मनः तथाजीवोनयत्सख्यंवेत्तितस्मैनमोस्तुतइत्यनेनापहस्तितमितिज्ञातव्यं २४ गुणांतियंसूरयइतियदुक्तंतदधुनास्पष्टयति देहइति ताआपऐक्षंतेत्यादिवद्देहादीनांजडानांज्ञातृत्वादिधर्मानुपप त्यातद्व्यतिरिक्तःकश्चित्ज्ञानाश्रयोंगीकर्तव्यः जीवस्यज्ञानाश्रयत्वेपिसम्यक्स्वपरवेदनासामर्थ्यस्यप्रत्यक्षत्वेनपरस्यहरेस्तज्ज्ञानाविषयत्ववर्णनेनमाहात्म्यमाविर्भूतंनस्यादितिकश्चिद्विशिष्ट.सर्वज्ञोपे

प्रजापतिरुवाच ॥ नमःपरायावितथानुभूतयेगुणत्रयाभासनिमित्तबंधवे ॥ अदृष्टधाम्नेगुणतत्त्वबुद्धिभिर्निवृत्तमानावधयेस्वयंभुवे २३ नयस्यसख्यंपुरु षोवेत्तिसख्युःसखावसन्संवसतःपुरेऽस्मिन् ॥ गुणोयथागुणिनोऽव्यक्तदृष्टिस्तस्मैमहेशायनमस्करोमि २४ देहोऽसवोऽक्षामनवोभूतमात्रानात्मानमन्यं चविदुःपरंयत् ॥ सर्वंपुमान्वेदगुणांश्चतज्ज्ञोनवेदसर्वज्ञमनंतमीडे २५

क्षितस्यसर्वज्ञत्वविशिष्टान्यसद्भावेघटते तेनान्यैश्चसंभूयाप्यवेद्यमहिमाहरिरित्यनेनहरेर्निरतिशयमाहात्म्यंविज्ञातंस्यादिति तदर्थं देहादिशब्देनतदभिमानित्वेनतेलक्ष्यंतेसंबंधात् तथाहि प्रधाना भिमानित्वाद्वैश्रवणादयोदेहादयइतिसामानाधिकरण्येनोच्यंते नतुतादात्म्यात् देहःअभिमानीवैश्रवणः असवःप्राणाभिमानिनोमरुतः अक्षाइंद्रियाणितदभिमानिनः इंद्राग्निवरुणादयः मनवइ तिमनसोंतःकरणस्यवृत्तिबाहुल्याद्बहुवचनं तस्याभिमानीरुद्रः भूतानामभिमानिनःपृथिव्याद्याः सुपर्णाद्यावा मात्राःशब्दादयःतद्देवताःरुद्रसूनवःसौपर्णाद्यावा इत्येतेदेवाःवैश्रवणाद्याः आत्मानं स्वस्वरूपमन्यंस्वव्यतिरिक्तंप्रपंचंनविदुः यदुभयस्मात्परमुत्तमंब्रह्मतन्नविदुरितिकिमुततत्प्रसादमंतरेणेतिशेषः पुमान्जीवाभिमानीब्रह्मास्वात्मानंप्रपंचंचेतिसर्वंवेद नकेवलंतावदेवकिंतुतत्तद्वस्तुप्र वेतगुणांश्चशब्दांस्तद्विशेषांश्चक्रियादींश्चवेद तर्हिपरमात्मानंवेदकिं नेत्याह तज्ज्ञइति तानिसर्वाणिजानातीतितज्ज्ञोपिब्रह्मा तंसर्वज्ञंहरिंनवेद यथासौहरिःस्वात्मानंस्वव्यतिरिक्तंसर्वंवेत्तितथेतिशेषः त र्हिसौस्वपरिच्छेद्यत्वेनपरिमितःकिंनेत्याह अनंतमिति अनंतमात्मानमपरिच्छेद्यत्वेनज्ञातारं तस्यज्ञानस्ययथार्थत्वात् अतःसएवसर्वमुख्यः सर्वज्ञो नब्रह्मेति तद्ब्रह्मावैत्अहंब्रह्मास्मीतिश्रुतिः विष्णोर्नुकंवीर्याणीतिश्रुतिश्च एवंविधंपरमात्मानंईडइत्यन्वयः एतत्सर्वंदेहाभिमानीवैश्रवणोमरुतः प्राणमानिनः इंद्राद्याइंद्रियात्मानोरुद्रोंतःकरणात्मकः नैतेविदंतिस्वात्मानंपरंचापिविमोहिताः जी वाभिमानीब्रह्मातुसर्वंवेदप्रजापतिः सोपिवेदहरिंनैवसम्यक्सैवाहिसर्वविदित्यनेनासिद्धं २५

१ देहादयोनविदुरित्यत्रदेहादीनांजडत्वेनतत्रज्ञानप्रसक्तेरभावान्नविदुरिति असंगतमित्यताऽत्रदेहादिशब्दविवक्षितार्थप्रमाणेनाह । देहमानीत्यादिना । भा०ता०

अनुमानतोपितज्ज्ञानंसुकरमित्याह यदेति यदास्वप्नसुषुप्त्यादौनामरूपरूपस्यनामरूपात्मकप्रपंचापादकस्यमनसोदृष्टिस्मृतिसंप्रमोपात् चाक्षुपस्मरणलक्षणज्ञानेप्रमुष्यापहृत्योपरामःनिव्यापारा स्था तदायःकेवलयास्वसंस्थयाईयते जीवस्यास्वातंत्र्यात् स्वप्नावबोधादिदर्शनाच्चजीवेच्छाराहित्येनशुद्धयास्वरूपसत्तयास्वप्नादिनियामकत्वेनजीवादन्यईश्वरोस्तीतिज्ञायतइत्यन्वयः तस्मैहंसायानि त्यशुद्धायश्वासरूपायवानमः उपास्तिर्विशिष्टाधिष्ठानेनचभाव्येति अतस्तद्भावमाह शुचिसद्मनइति शुचिर्वायुरेवसद्मनिवासस्थानंयस्यसतथातस्मै नामरूपात्मकप्रपंचविषयेजीवस्यचाक्षुपमानसा ज्ञानापहाराद्वा । यदोपरामोमनसःस्वप्नसुप्तिलयादिषु तदावस्थाप्रबोधादिकारणत्वेनकेशवः अस्वातंत्र्यात्तुजीवस्यविद्यतेन्योनियामकः जीवप्रवृत्त्यानुकूल्याज्ज्ञायतेऽसौसदाविभुरित्येतत्प्र माणानुगृहीतव्याप्तिकत्वाल्लिंगमव्यभिचारीतिभावः २६ विद्वत्प्रत्यक्षानुगृहीतत्वाच्चलिंगंबलिष्ठमित्याशयेनाह मनीषिणइति मनोनियमनसमर्थाःमनीषिणः मनीषयातर्हृदिसन्निवेशितभग वंतंनिष्कर्षंतिनिष्कृष्यजानंतीत्यन्वयः कथमिव अग्निविदोदारुणिगूढंवह्निंनिर्मथ्यजानंतियथातथाइहजीवराशिशरीरेंतर्हितमितिशेषः त्रिवृद्भिः इच्छाज्ञानक्रियात्मनात्रिधावर्तमानाभिर्न वभिर्विमलोत्कर्षणीज्ञानक्रियेत्यादिनवत्वसंख्याविशिष्टाभिः स्वरूपभूताभिःशक्तिभिर्लक्षितमितिशेषः । दशेंद्रियमनोबुद्धिप्राणप्रधनाख्यानिचतुर्दशतत्त्वानि तेभ्यउत्तमत्वेनपंचदशाश्रयत्वात्पां चदश्यं मनोबुद्ध्यहंकारचित्तचेतनाभेदेनतत्प्रेरकतयास्थितत्वाद्वा तदुक्तं इच्छादित्वेनत्रिविधाविमलाद्यास्तुशक्तयइति चशब्दात्तद्भिन्नास्तज्जाताश्चान्याःसंतीतिग्राह्यं तदप्युक्तंविष्णोःस्वरूपभूता यास्ताभ्यस्तन्नामिकाःपराः ज्ञापत्वेतत्प्रसादेनताश्चपीठेऽभिपूजयेत् तद्भिन्नजीवास्तस्यैवप्रसादात्तत्समीपगाइति अनेननवभिःनवद्वाराभिव्यक्ताभिःत्रिवृद्भिः गुणत्रयात्मभिरित्येतन्निरस्तम् । दशेंद्रि

यदोपरामोमनसोनामरूपरूपस्यदृष्टिस्मृतिसंप्रमोषात् ॥ यईयतेकेवलयास्वसंस्थयाहंसायतस्मैशुचिसद्मनेनमः २६ मनीषिणोंतर्हृदिसन्निवेशितंस्व शक्तिभिर्नवभिश्चत्रिवृद्भिः ॥ वह्निंयथादारुणिपांचदश्यंमनीषयानिष्कर्षंतीहगूढम् २७ सवैममाशेषविशेषमायानिषेधनिर्वाणसुखानुभूतिः ॥ सस र्वनामासचविश्वरूपःप्रसीदतामनिरुक्तात्मशक्तिः २८

याद्याश्रयत्वेनपांचदश्यइतिव्याख्यातं तत्र किंमानमितीयमाशंका दशेंद्रियाणिचमनोबुद्धिप्राणप्रधानकाः चतुर्दशैषांपरमःपांचदश्योहरिःस्मृतः बुद्धिभेदेनचैतेषुपांचदश्योथसंस्थित इत्यनेनपरिहर्तव्या अनेनपंचदशीतिसंख्यातिथौवर्तमानत्वात्पांचदश्यमित्येतदपव्याख्यानंनिरस्तमितिज्ञातव्यम् २७ योमनीषिभिर्निर्मथ्यज्ञातः सहरिर्मेप्रसीदतामित्यन्वयः किमन्येभ्योविशिष्यअस्यप्रसादःप्रा र्थ्यते प्रजापतेनत्वदेतान्यन्यइत्यादिश्रुतेः अन्येषामप्यातिशयितमाहात्म्यप्रतीतेरित्याशंक्य एषह्येवशतानंदइत्यादिश्रुतेः इतरेषामानंदादेरियत्ताविशिष्टत्वात् एतस्यानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुप जीवंति नतेविष्णोजायमानइत्यादिश्रुतेः अस्यापरिच्छिन्नानंदानुभवरूपत्वादित्याह अशेषेति अशेषोविशेषःइयत्ताख्यःअशेषविशेषःसचमायाप्रकृतिश्चतेअशेषविशेषमाये तयोर्निषेधोयस्यतत्तथा तच्चनिर्वाणमशरीरभोग्यंचयत्सुखंतस्याशेषविशेषमायानिषेधनिर्वाणसुखस्यानुभूतिः एतादृशानंदोहमितिसतथा अपरिमिताप्राकृतशरीरभोग्यानंदानुभवरूपइत्यर्थः इयत्तातुविशेषःस्यादानंदादौ तदुज्झितेः सर्वैर्विशेषैराहितउच्यतेहारिरव्ययः अप्राकृतस्वरूपत्वान्निर्मायश्चेतिकथ्यतइति अतोयमेवार्थइतिज्ञायते प्रजापत्यादिशब्दमुख्यार्थोपिअयमेवेतिभावेनाह ससर्वनामेति अनेनोपन्यस्ता श्रुतिःसावकाशेविज्ञातव्यं योदेवानामितिश्रुतेश्च नीरूपस्यसर्वनामत्वंकथमित्यतउक्त सचेति विश्वानिरूपाणियस्यसतथा विश्वस्यरूपमिवरूपयस्येत्यत्रविश्वरूपसदृशोविश्वरूपइतिअन्यथायोज्यं ननुप्रतीतार्थंपरित्यज्यअप्रसिद्धार्थकल्पनेकिंकारणमित्यतश्चशब्दसूचितायाःतद्रूपसदृशंरूपंयतःसर्वस्यसर्वदा सर्वरूपोयतः शब्दमुख्यार्थःसर्वनामकइतिस्मृतेः समाख्यानंकारणं ससइतितच्छब्द द्वयेनतत्स्मृत्युक्तसर्वनामत्वसर्वरूपत्वेपरामृशति नन्वदृष्टत्वादेकस्यसर्वनामत्वादिकथंयुज्यते नचश्रौतत्वाद्युक्तिमत् । श्रुतीनांअनंतत्वेनैकत्रान्यथोक्तिसंभवादितितत्राह अनिरुक्तेति विचित्रशक्तिःपुरुषः

पुराणइतिश्रुतेः गतिसामान्यादितिसूत्रेणश्रुतीनामेकविषयत्वेनज्ञानोत्पादनधर्मत्वस्यनिर्णीतत्वात् ननु हरेःसर्वनामत्वेअवचनेनैवप्रोवाचेत्यादिश्रुतेःकागतिरित्यतोवाह अनिरुक्तेति सर्वात्मनेतिशेष' अनिर्बन्धास्वकीयाज्ञानशक्तिरित्येच्छुतेर्गुणाविर्भावलक्षणायाःदोषाविष्कारोक्त्यसंभवेनासंगतंस्यादिति अलौकिकत्वान्नोविष्णुरनिरुक्तोनिरूपितः तथापिवेदेपूक्तत्वादुक्तोरूपीसएवचेतिवाक्यविरुद्ध त्वान्नोक्तएवार्थः २८ सचविश्वरूपइतिविश्वरूपोक्तिविशदयति यद्यदिति वचसाघटतइतिनिरुक्तं धियाऽक्षभिर्मनसानिरूपितंयद्यत्तत्तदस्यहरेःस्वरूपं माभून्नभवति कुतःसत्वादिगुणसमूहेन बाधितत्वात्तर्हिसकीदृशइत्यितत्राह सवाइति सत्वादिगुणानामपायःराहित्यमेवनिसर्गलक्षणंस्वाभाविकलक्षणंयस्यसतथा वाइत्यनेनकेवलोनिर्गुणश्चेतिश्रुतिंप्रमाणयति अनेनजगद्रूपंत्रिगुणात्मकं भगवद्रूपमप्राकृतमितिनिरणायि माभूदित्यनेनजगत्साक्षाद्भगवद्रूपंनजानीहीत्यर्थोपिसूचितइतिज्ञातव्यं २९ कालकारणत्वंचब्रह्मणःस्वरूपलक्षणमित्याह यस्मिन्निति यस्मिन्नधिकरणभूते कालइदंवर्तते यतोयस्मादपादानभूतात्कालादभूत् येनकारणभूतेनकालेनजायते यस्यसंबंधभूतस्यकालस्याधीनमिदं यस्मैसंप्रदानभूतायकालायकल्पते यंकर्मभूतकालंप्रतीक्षते यःकर्तृभूतः

यद्यन्निरुक्तंवचसानिरूपितंधियाऽक्षभिर्वामनसोतयस्य ॥ माभूत्स्वरूपंगुणरूपबृंहितंसवैगुणापायविसर्गलक्षणः २९ यस्मिन्यतोयेनचयस्ययस्मै यंयोयथाकुरुतेकार्यतेवा ॥ परावरेषांपरमंप्राक्स्वसिद्धंतद्ब्रह्मतद्धेतुरनन्यदेकम् ३० यच्छक्तयोवदतांवादिनांवैविवादसंवादभुवोभवंति ॥ कुर्वंतितेषांमुहुरात्ममोहंतस्मैनमोनंतगुणायभूम्ने ३१ अस्तीतिनास्तीतिचवस्तुनिष्ठयोरेकस्थयोर्भिन्नविरुद्धधर्मयोः ॥ अपेक्षितंकिंचनसांख्ययोगयोःसमंपरंह्यनुकूलंबृहत्तत् ३२

कालःप्रेरयति यथायेनप्रकारेणपुरुषःकर्मकुरुतेस्वयंचापरेणकार्यते तत्तस्यसप्तविभक्त्यर्थस्यकालस्यप्रकाराणांप्रेरकस्यच यत्परावरेषांब्रह्मादीनांसकाशात् प्राक्पूर्वंस्वसिद्धंकार्यकारणात्मकप्रपंचव्यतिरिक्तत्वेनस्वतएवसिद्धं । अतएवपरमंमत्युत्तमं । अनन्यदन्यसादृश्यरहितं । एकंअवतारादिरूपाभिन्नं । तद्ब्रह्महेतुःकारणमित्यन्वयः । तत्तत्कालस्यसदातनसत्ताप्रदत्वमस्यैवनान्यस्येतिद्योतनायसप्तविभक्त्यर्थत्वेनकालोविशेषितः । अन्यथाकालस्यकारणंब्रह्मेतिकृतंस्यादिति तदुक्तं सर्वसत्ताप्रदत्वतइति तत्तत्कालीनसर्ववस्तुसत्ताप्रदत्वाद्वा कुतस्तत्कल्पतइतिचेत् विभक्त्यर्थस्यकालस्यप्रकाराणांचकारणं एकएवपरोविष्णुरितिस्मृतेः अयमेवार्थोनतुर्यास्मन्नित्यादिनाक्रियमाणकारकफलरूपेणब्रह्मैवावस्थितमिति । अनन्यःसदृशाभावादेकोरूपाद्यभेदतइतिवचनादनन्यदेकशब्दयोरुक्तएवार्थः ३० अनिरुक्तात्मशक्तिरित्येतद्विवृणोति यच्छक्तयइति विवादसंवादभुवः विप्रतिपत्तिसंप्रतिपत्त्योर्भुवोविषयाः वदतांवादंकुर्वतां । वादिनांमतमज्ञाननिमित्तमित्याह कुर्वंतीति ३१ विवादसंवादौचकथंकारंस्यातामितितत्राह अस्तीतियाद्भिन्नयोर्विरुद्धयोरपेक्षितंविषयः किमाकारयोर्मदन्यईश्वरोस्तिनास्तीतिवादिभिःप्रतिपाद्यमानयोःभिन्नत्वनिरुद्धत्वेकथमत्राह वस्त्विति भि

---

१ अस्तीतिनास्तीतिश्लोकस्यायमर्थः । भिन्नविरुद्धधर्मयोः । भिन्नविरुद्धधर्मप्रतिपादकयोः । एकस्थयोः एकवस्तुविषयकयोः । अस्तीतिनास्तीतिचवस्तुनिष्ठयोः । मदन्यदितिशेषः । मदन्यदीश्वराख्यवस्तुअस्तीतिदैवंमतं । तादृशंवस्तुनास्तीतिआसुरमततयोर्मतयोरित्यर्थः । अपेक्षितंतन्मतविषयः । किंचन लोकविलक्षणं । समउच्चनीचस्थानयोर्यथायोग्यफलप्रदं । अनुकूलंतादृशमतभेदेनाद्विविधबुद्धिजनकं । सांख्ययोगयोःज्ञानयोगकर्मयोगयोः । परंमुख्यतात्पर्यविषयं । यत्तत्बृहद्ब्रह्मेति ॥

त्ववस्तुनिष्ठत्वात् एकस्मिन्वस्तुनिस्थितयोरित्यंगीकारोविरुद्धयोःयद्यप्येकस्यस्वरूपेणसत्त्वंपरस्वरूपेणासत्त्वंइतिद्वौधर्मौस्तः तथापिनैतादृशीएतेसत्त्वासत्त्वेस्वरूपस्यैवेति यतइतिद्योतनायोक्तपद द्वयं यत्किंचनालौकिकं यच्चसांख्ययोगयोःसमं कर्मानुष्ठानलक्षणयोगप्रतिपादककर्मकांडेतत्फलदातृत्वेनप्रतिपाद्य सांख्येचयथार्थज्ञानसाधनवेदांतेविचारितं यच्चानुकूलसर्वेषांप्रियतमं तत्तद्वादि नांतत्तद्बुद्धिजनकत्वेनतत्तदनुरूपफलदातृत्वेनवर्तमानवा तत्परंबृहत्परब्रह्मप्रपद्यइतिवाक्यशेषः सर्वदावर्धमान नकदाप्यन्यथाभूतमित्यतोबृहदिति अस्तित्वपक्षएवश्रेयानित्वितरः। तस्यदुष्ट त्वादिति विशदीकरणायसांख्ययोगयोरितिविशेषणं सर्वेवेदायत्पदमामनंतीतिश्रुतिंहिशब्देनसूचयति अस्तिद्वैतंवास्त्विातिनिष्ठासांख्ययोगयोः । नास्तितद्वैतंवस्त्वद्वैतमेवेतिनिष्ठाऽऽसुरीत्यतो वादीति तदुक्तं मदन्योनास्तिसर्वेशइतिविद्ध्यासुरंमतं अस्तीतिदैवमुभयोर्हरिरेवह्युपेक्षितः निषेधविध्योर्विषयःफलदाताचकेशवः तादृग्बुद्धेःकारणंचस्थानयोश्चोच्चनीचयोरिति ३२ इतोपिमद न्यईश्वरोस्तीतिपक्षएवश्रेयानित्यभिप्रेत्याह योनुग्रहार्थमिति योऽनंतोभगवान्पादमूलंभजतामनुग्रहार्थंजन्मकर्मभिर्नामानिरूपाणिचभेजे सपरमोमह्यंप्रसीदतामित्यन्वयः अलौकिकत्वनतंविशि नष्टि अनामरूपइति देवदत्तकर्मवदीशकर्मणामप्रत्यक्षत्वाद्विष्णुमित्ररूपवदीशरूपाणामदर्शनादनामरूपः नतुस्वरूपकर्मोज्झितत्वात् यदापश्यःपश्यतेरुक्मवर्णंकर्तारमीशं अथैनमाहुःसत्यकर्मे ति सर्वकर्मासर्वनामासर्वरूपइत्यादिश्रुतेः अवतारैर्नामकर्मणांदर्शनाच्च तदुक्तं तत्कर्मणामदृष्टत्वादनामाचाप्यदर्शनात् अरूपस्त्ववतारेणरूपकर्माणिदर्शयन् नित्यरूपाणिनित्यकर्माण्यव्यक्तत्व मवेक्ष्यतत् अरूपकर्मेत्युदितोरूपकर्मोज्झितेर्नत्विति किंचभगवद्व्यतिरिक्तपुरुषानुपपन्नार्थवाचिनामपस्यसोऽनामा यथामुक्तानांपरमागतिःकमलाकांतइतिकंसादिनिग्रहादवाप्तकंसारिःमुरारीरे

योनुग्रहार्थंभजतांपादमूलमनामरूपोभगवाननंतः ॥ नामानिरूपाणिचजन्मकर्मभिर्भेजेसमह्यंपरमःप्रसीदतु ३३ यःप्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानांयथाशयंदे हगतोविभाति ॥ यथाऽनिलःपार्थिवमाश्रितोगुणंसईश्वरोमेकुरुतान्मनोरथम् ३४

त्यादिवाच्यार्थसमत्वात्सनामा मूलरूपस्यात्यंतमव्यक्तत्वादरूपः अनामासोधिकार्थत्वादव्यक्तत्वादरूपकः कंसारित्वादिसाम्यार्थोव्यक्तरूपोवतारगइति लोकदृष्ट्याधिकार्थानिमूलनामानिकेशवे अथदामोदरादीनिलोकदृष्ट्यासमानितु आनंदोऽव्यक्तरूपस्तुमूलरूपमुदाहृत सएवव्यक्तिमापन्नःप्रादुर्भावउदाहृतइति अनेनउक्तस्मृत्यर्थोपिस्पष्टीकृतइतिज्ञातव्यम् ३३ यथाधिकारस्वविषयज्ञान स्यतारतम्यजनकत्वेनप्रमाणसिद्धत्वान्मदन्योनास्तीश्वरइतिमतमासुरमित्याशयेनाह यःप्राकृतैरिति योभवान्प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानांस्वबुद्ध्यनुसृतांसद्धातेनविभाति सईश्वरोमेमनोरथंकुर्यादित्य न्वयः क्वस्थितइत्यतउक्तं देहेति अयंभावः अधमानांजनानांजीवदेहगतोजीवः तदभिन्नइतिप्रतीयेत अहंब्रह्मास्मीतिमध्यमानांजनानादेहगतःसंदेहगतोऽनिर्णीतइतियावज्जीवस्तदन्योवाहरि रिति उत्तमानांजीवानांप्रकर्षेणाप्राकृतेनौत्पत्तिकेनज्ञानेनदेहगतोदेहगाज्जीवाद्भिन्नइतिशेषः ईश्वरः पूर्णानंदादिगुणइतिप्रकाशते तत्रोदाहरण यथेति यथाऽनिलोवायुःपार्थिवंपृथिवीकार्यंगु णंसुखदुःखभोगसाधनंशरीरमाश्रितःप्रकृतिविकृतैर्ज्ञानसाधनैरिंद्रियैःप्राकृतानांश्वासइति मध्यमानांशारीरःप्राणइति अप्राकृतानामुत्तमानांसर्वदेवोत्तम सूत्रात्मेतिप्रतिभाति तथेति स्वदेहस्थंह रिंप्राहुरधमाजीवमेवतु मध्यमाश्चाप्यनिर्णीतंजीवाद्भिन्नंजनार्दनं पूर्णानंदादिगुणकंसर्वजीवविलक्षणं उत्तमास्तुहरिंप्राहुस्तारतम्येनतेषुच बुद्धिशुद्ध्यनुसारेणयथाप्राणंशरीरिणां श्वासमात्रंजनाः प्राहुरनिर्णीतंचमध्यमाः देवदेवेश्वरंसूत्रमानंदंप्राणवेदिनइतिस्मृतिसमाख्यासिद्धत्वाच्चैविध्येनार्थकथनंयुक्तमितिभावः ३४

नेयंस्तुतिर्जिह्वाग्रगुडवत्स्तुत्यचित्तद्रवविकारहेतुरितिभावेनाह इतीति ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ नेदंरूपंमायाकल्पितंकिंतुनिजमेवअर्थक्रियाकारित्वादित्याशयेनाह रूपमिति ४० न्हदिन्यः न्हदिनीभवोजलनिर्गमः ४१ इदमपिनिजरूपत्वसाधकमित्याशयेनाह संतथेति ४२ भावंभक्तिं ४३ बृंहणंप्रजापूरणयोजनं कामोऽभिप्रायः ४४ विभूतयःममविशेषणसंनिधानस्थानभूताः । विशेषव्यक्तिपात्रत्वाद्ब्रह्माद्यास्तुविभूतयः तदंतर्यामिणश्चैवमत्स्याद्याविभवाइतीतिवचनात् ४५ ब्रह्मपूर्णंतपोमेहृदयंप्रियं कुतस्तपोभिमानीरुद्रःममहृदयाज्जातःतदाश्रितश्चेत्येवंव्याख्येयं । विद्याममतनुःस्वरूपं विद्याभिमानिन्युमातनोर्जातातदाश्रिता क्रियाभिमानीत्विंद्रोहरेराकृतिःशृंगाराद्याकाराज्जातस्तदाश्रितश्च क्रतवोयज्ञाःसंकल्पावातदाश्रिताश्चअभिमानी चपूर्वोक्तएव धर्मोयमराज हरेरात्मामध्यदेहाज्जातःतदाश्रितश्च । सुराःसुशोभमानमंन्न रांःकुल्याऽन्नंपयस्पसःसुराःवायुश्चित्तगतःहरेरतिप्रियःअसवोहरेःप्राणाज्जातस्तदाश्रितश्च । असवइतिबहुवचनमंप्शब्दवत् । ब्रह्माद्याःसुराश्चहरेरसुशब्दवाच्येभ्यःश्रोत्रादींद्रियेभ्यउत्पन्नाःतदाश्रिताश्चेतिद्विरावृत्त्याव्याख्येयं । तपोभिमानीरुद्रश्चविष्णोर्हृदयमाश्रितः [1]विद्यारूपातयाचोमाविष्णोस्तनुमुपा

श्रीशुकउवाच ॥ इतिस्तवैःसंस्तुवतःसतास्मिन्नघमर्षणे ॥ प्रादुरासीत्कुरुश्रेष्ठभगवान्भक्तवत्सलः ३५ कृतपादःसुपर्णांसेप्रलंबाष्टमहाभुजः ॥ शंखचक्रासिचर्मेषुधनुःपाशगदाधरः ३६ पीतवासाघनश्यामःप्रसन्नवदनेक्षणः ॥ वनमालानिवीतांगोलसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः ३७ महाकिरीटकटकस्फुरन्मकरकुंडलः ॥ कांच्यंगुलीयवलयनूपुरांगदभूषितः ३८ त्रैलोक्यमोहनंरूपंबिभ्रत्त्रिभुवनेश्वरः ॥ वृतोनारदनंदाद्यैःपार्षदैःसुरयूथपैः ॥ स्तूयमानोनुगायद्भिःसिद्धगंधर्वचारणैः ३९ रूपंतन्महदाश्चर्यंविलक्ष्यागतसाध्वसः ॥ ननामदंडवद्भूमौप्रहृष्टात्माप्रजापतिः ४० नकिंचनोदीरयितुमशकत्तीव्रयामुदा ॥ आपूरितमनोद्वारोन्हदिन्यइवनिर्झरैः ४१ तंतथावनतंभक्तंप्रजाकामंप्रजापतिम् ॥ चित्तज्ञःसर्वभूतानामिदमाहजनार्दनः ४२ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्राचेतसमहाभागसंसिद्धस्तपसाभवान् ॥ यच्छ्रद्धयामत्परयामयिभावंपरंगतः ४३ प्रीतोऽहंतेप्रजानाथयत्तेस्याद्बृंहणंतपः ॥ ममैषकामोभूतानांयद्भूयासुर्विभूतयः ४४ ब्रह्माभवोभवंतश्चमनवोविबुधेश्वराः ॥ विभूतयोममह्येताभूतानांभूतिहेतवः ४५ तपोमेहृदयंब्रह्मतनुर्विद्याक्रियाकृतिः ॥ अंगानिक्रतवोजाताधर्मआत्माऽसवःसुराः ४६ अहमेवेदमासाग्रेनान्यत्किंचांतरंबहिः ॥ संज्ञानमात्रमव्यक्तंप्रसुप्तमिवाविश्वतः ४७

श्रिता शृंगाराद्याकृतिगतःक्रियात्मापाकशासनः । अंगेषुक्रतवःसर्वेमध्यदेहेचधर्मराट् । प्राणोवायुश्चित्तगतोब्रह्माद्याःस्वेषुदेवताइतिवचनादुक्तएवार्थोग्राह्यः रुद्रादीनांहरेस्तदंगशब्दवाच्यत्वं यदाश्रयंयद्भवतितत्तन्नामकमीरितमित्यभिधानात्सिद्धं ४६ अत्राद्वैतवादिनोनिर्गुणंवाङ्मनसागोचरंजगत्कारणंसगुणमितिद्विविधंकल्पयंति तन्मतनिराकरणायाह अहमेवेत्यादिना सप्तसुप्रथमेति सूत्रात् अहंममयदिदंस्वरूपंत्वयातपसादृष्टंसदेवाग्रेसृष्टेःप्राक्प्रलयेआस अन्यद्वाङ्मनसगोचरंनास सतोबंधुमसतिनिरविंदन्हृदिप्रतीष्याकवयोमनीषेतिश्रुतेः असतिप्रलये । कीदृश अंतर्बहिः सर्वतःस्थितंसर्वस्माद्बहिरपिस्थितं अंतर्बहिश्चतत्सर्वंव्याप्यनारायणःस्थितइतिश्रुतेः तपसादृष्टंप्राकृतंचेदुक्तार्थानुपपत्तिःइत्यतउक्तं संज्ञानमात्रमिति सम्यग्नेनज्ञानस्यस्वरूपाभेदंध्वनयति मा

१ राशब्दस्यकुल्यान्नवाचित्वात्कुल्यान्नामित्युक्तं । कुल्यान्नलातव्यत्वयोग्यान्न । अपुशब्दवदित्यनेनअपशब्दोनित्यबहुवचनातइतिसूच्यते । पुंसिभूम्न्यसवःप्राणइत्यभिधानं । सुराःसुरायोसुरायइतिरूपं ।

शब्देनप्रकृतिप्राकृतरूपराहित्यं अवताररूपाणांचतदात्मत्वंसूचयति सत्यंज्ञानमितिश्रुतेः अतएवाऽव्यक्तंअतिसूक्ष्मं । तदव्यक्तमाहहीतिसूत्रात् । हरेःस्वापवचनमपिलोकव्यामोहनायेतिभावेनाह प्रसुप्तमिवेति कृतचक्षुर्निमीलनमात्रं नत्वज्ञानात्मकनिद्रयायुतं श्रियंविनावस्थितं स्वापावस्थाभागित्यर्थः सर्वेहरौलीनंचेन्मुख्यतस्तदविशेषएवकिंनस्यादित्यतउक्तं विश्वतइति विश्वस्माद्भिन्नमितिशेषः अनेनहरेर्नानावर्णत्वंतथाकरचरणाद्यवयवत्वंश्रियमंतरेणावस्थानंध्वनितंतत्कथंयुज्यतइतीयमाशंका नानावर्णोहरिस्त्वेकोबहुशीर्षभुजोरुपात् आसील्लयेतदन्यत्तुसूक्ष्मरूपंश्रियंविना असुप्तसुप्तवन्नमी लिताक्षोभवेद्धरिःअन्यत्रानादराच्छ्रीश्चविष्णौलीनेवकथ्यते सूक्ष्मत्वेनहरौस्थानाल्लीनमन्यदपीष्यतेइत्यनेनपरिहर्तव्येति सृष्टौस्वीकृतनानावर्णज्ञानात्मकावयवंयद्रूपंदृष्टंतदेवमलयेस्वोदरलीनप्रपंचंनि त्यप्रबुद्धमपिस्वलीनवत्स्थितश्रीतत्त्वेनमीलिताक्षंअपरिच्छिन्नंश्रीहरिरूपमिति भावः ४७ लयमुक्त्वासृष्टिमाह मयीति मयिमत्संबंधिनाभेःयत्पद्ममासीत्ततःपद्मादेवस्वयंभूःसमभूदित्यन्वयः कोसौरत्रयं भूरित्यतउक्तं अजइति अजोविष्णुहरच्छागाइत्यतःकथंनिर्णयइत्यतउक्तं आद्यइतिजगदादौभूतश्चतुर्मुखएवेत्यर्थः अजःपितामहोब्रह्मेत्याभिधानाच्च कीदृशेमयि अनंतगुणेअसंख्यातज्ञानादिगुणे गुणतोनं

मय्यनंतगुणेऽनंतेगुणतोऽनंतविग्रहे ॥ यदासीत्तत्तएवाद्यःस्वयंभूःसमभूदजः ४८ सवैयदामहादेवोममवीर्योपबृंहितः ॥ मेनेकल्पमिवात्मानमुद्य तःसर्गकर्मणि ४९ अथमेऽभिहितोदेवस्तपोतप्यतदारुणम् ॥ नवविश्वसृजोयुष्मान्येनादावसृजद्विभुः ५० एषापंचजनस्यांगदुहितावैप्रजाप तेः ॥ असिक्नीनामपत्नीत्वेप्रजेशप्रतिगृह्यताम् ५१ मिथुनव्यवायधर्मस्त्वंप्रजासर्गमिमंपुनः ॥ मिथुनव्यवायधर्मिण्यांभूरिशोभावयिष्यसि ५२ त्वत्तोऽधस्तात्प्रजाःसर्वामिथुनीभूयमायया ॥ मदीययाभविष्यंतिहरिष्यंतिचमेबलिम् ५३ इत्युक्त्वामिषतस्तस्यभगवान्विश्वभावनः ॥ स्वप्नो पलब्धार्थइवतत्रैवांतर्दधेहरिः ५४ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीबादरायणिरुवाच ॥ तस्यांसपांचजन्यांवैविष्णुमायोपबृंहितः ॥ हर्यश्वसंज्ञानयुतंपुत्रानजनयद्विभुः १ अपृथग्धर्मशीलास्तेसर्वेदाक्षायणानृप ॥ पित्राप्रोक्ताःप्रजासर्गेप्रती चींप्रययुर्दिशम् २ तत्रनारायणसरस्तीर्थंसिंधुसमुद्रयोः ॥ संगमोयत्रसुमहन्मुनिसिद्धनिषेवितम् ३ तदुपस्पर्शनादेवविनिर्धूतमलाशयाः ॥ धर्मेपा रमहंस्येचप्रोत्पन्नमतयोप्युत ४ तेपुस्तेतपएवोग्रंपित्रादेशेनयंत्रिताः ॥ प्रजाविवृद्धयेयत्तान्देवर्षिस्तान्ददर्शह ५

ते प्रत्येकशोप्यसंख्याते अनंतविग्रहेअसंख्यातरूपेप्रत्येकशोगुणानांतुनिःसीमत्वमुदीर्यते अनंतत्वंतुगुणतस्तेचानंताहिसंख्यया अतोऽनंतगुणोविष्णुर्गुणतोनंतएवचेतिवचनंचात्रमानं ४८ महादेवःदे वेभ्योमहानुत्तमः सब्रह्मा अकल्पमशक्तं स्रष्टुमितिशेषः ४९ अथतदा मेममप्रायेणतपसा ५० ५१ ५२ मदीययामत्सृष्टयामाययास्त्रीरूपिण्याअधस्तादर्वाचीना बलिंमेमह्यंहरिष्यंतिदास्यंति ५३ मिष तःपश्यतः ५४ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेवि०टीकायांचतुर्थोऽध्यायः ४ ज्ञानमंतरेणकेवलकर्मणापरमश्रेयःसाधनत्वंनिषिध्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रोपोद्घातंरचयति तस्यामिति पांचजन्यांपंचजननाम्नः प्रजाप तेःपुत्र्यां विष्णुमायया विष्णुमहिम्ना १ २ तत्रप्रतीच्यांसिंधुसमुद्रयोःसंगमोस्तियत्रसंगमेनारायणसरोनामतीर्थंचास्ति सुमहांतोमुनयश्चसिद्धाश्चसुमहन्मुनिसिद्धाः तैर्निषेवितं ३ तस्यतीर्थजलस्यस्नाना चमनादिनाविनिर्धूतमलः आशयोयेषांतेतथोक्ताः ४ यत्तान्सन्नद्धान् ५

हेहर्यश्वाः सर्जनलक्षणंकर्मप्रयोजनेनभवितव्यं तत्कथंसेत्स्यति नकथमपि ज्ञानाभावात्तज्ज्ञानमात्मानात्मविवेकलक्षणंवाइत्यनेनसूचयति । परोक्षप्रियाइवहिदेवाःप्रत्यक्षद्विषइतिश्रुतेः इतरेषांदुर्बोधा यहर्यश्वानामौत्सर्गिकज्ञानसद्भावप्रकटनायचपरोक्षवचनेनज्ञानाभावंदर्शयति अदृष्ट्वेति यस्माद्बालकाः अतएवचबालिशाइत्युपचारमात्रवचनम् ६ ७ ८ अनुरूपमात्मानात्मविवेकलक्षणम् ९ औत्पत्तिकमनीषयास्वाभाविकज्ञानसंपन्नयाधियाविचारविशुद्धयाबुद्ध्या वाचःकूटंवचनसमूहं गुह्यभाषात्मकत्वेनकूटमिवप्रतीयमानंवाअल्पबुद्धिभिर्दुर्बोधंवा स्वयपरोपदेशविनाविमभृशुः विचार्याऽऽलोच्यनिश्चितवंतइत्यर्थः मननेच्छामनीषास्याज्ज्ञानंबुद्धिर्मतिस्तथेत्यभिधानं कूटंतुकैतवंज्ञेयंसमूहोमेलनंतथेतिच औत्पत्तिकमनीषयानिरूप्योक्तं धियाविममृशुरितिवा १० कथनिश्चिक्युरितित आह भूःक्षेत्रमिति भुवोंतमित्यत्रभूशब्देनक्षेत्रंसूक्ष्मशरीरंलिंगशब्दवाच्यमुच्यते कस्यविद्यमानमत्राह बीजेति बीजसंज्ञस्यजीवस्ययच्छरीरमनादिकालमारभ्यजीवनितरांबध्नातीतिअनादिनिबंधनं अस्मिन्कालेमारब्धमित्यनियमादनादि अनेनलिंगशरीरस्यभूशब्दवाच्यत्वंयुक्तं भूसत्तायामितिधातोः सत्तापारतथात्वात् तस्यशरीरस्यांतंनिर्वाणंसर्वात्मनानाशमदृष्ट्वाऽनेनोपायेननाशोभवतीत्यज्ञात्वाऽसत्कर्मभिरात्मानात्मविवेकाजनकैःसर्जनलक्षणैःकर्मभिःकिंफलंनकिमपीत्यर्थः ११ तथैकपुरुषंराज्यमित्यस्यविमृष्टार्थमाह एकएवेति तुर्योऽवस्थात्रयातीतः अभवंनभव संसार

उवाचचाथहर्यश्वाःकथंस्रक्ष्यथवैप्रजाः॥ अदृष्ट्वांतंभुवोयूयंबालिशाबतबालकाः ६ तथैकपुरुषंराज्यंबिलंचादृष्टनिर्गमम् ॥ बहुरूपांस्त्रियंचापिपुमांसंपुंश्चलीपतिम् ७ नदीमुभयतोवाहांपंचपंचाद्भुतंगृहम् ॥ क्वचिद्धंसंचित्रकथंक्षुरांतंचस्वयंभ्रमिम् ८ कथंस्वपितुरादेशमविद्वांसोविपश्चितः ॥ अनुरूपमविज्ञायअहोसर्गंकरिष्यथ ९ श्रीशुकउवाच ॥ तन्निशम्याथहर्यश्वाऔत्पत्तिकमनीषया ॥ वाचःकूटंचदेवर्षेःस्वयंविममृशुर्धिया १० भूःक्षेत्रंबीजसंज्ञस्ययदनादिनिबंधनम् ॥ अदृष्ट्वातस्यनिर्वाणंकिमसत्कर्मभिर्भवेत् ११ एकएवेश्वरस्तुर्योभगवान्स्वाश्रयःपरः ॥ तमदृष्ट्वाऽभवंपुंसःकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १२ पुमान्नैवैतियद्गत्वाबिलंस्वर्गगतोयथा ॥ प्रत्यगात्मविदइहकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १३ नानारूपात्मनोबुद्धिःस्वैरिणीवगुणान्विता ॥ तन्निष्ठामगतस्येहकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १४ तत्संगभ्रंशितैश्वर्यंसंसरंतंकुभार्यवत् ॥ तद्गतीरबुधस्येहकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १५

उत्पत्तिर्वायस्यसतथातंनित्यमुक्तमित्यर्थः अदृष्ट्वाऽविज्ञाय पुरुषस्यपशुहिंसालक्षणैः भगवदर्पणबुद्धिशून्यैःयागादिकर्मभिःकिंनित्यंफलंभवेन्नस्यादित्यर्थः पुंसोऽभवंमुक्तिप्रदंवा १२ बिलंचादृष्टनिर्गममित्यस्यालोचितार्थमाह पुमानिति पुमान्यत्प्रत्यगात्मनासर्वात्मनाऽनुगतंब्रह्मस्वरूपंगत्वानायैति तदतिशयितबलात्मकत्वाद्बिलशब्दवाच्यंब्रह्माविदोऽजानतःपुंसइहजीवल्लोकेनित्यनैमित्तिकाद्यसत्कर्मभिःइतरविषयैः बिलंस्वर्गेतिव्यतिरेकदृष्टांतः अनेनअदृष्टनिर्गममित्यस्यपुनरावृत्तिशून्योर्थःइतरत्रानिष्क्रमणार्थइतिसूचितं १३ बहुरूपामित्यस्ययुक्तार्थमाह नानारूपेति आत्मनोजीवस्ययाबुद्धिः चिदचिदात्मिकासत्वादिगुणैरुपरक्ताविकृतावाअतएवनानारूपा अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णामितिश्रुतेः नानाविधसंस्काराधिवासितत्वात्स्वैरिणीस्वच्छंदवर्तिनीस्त्रीव तन्निष्ठांतस्याःबुद्धेश्चेतनायाः निष्ठांभगवत्परतामचिदात्मिकायाः नाशमगतस्यभगवद्भक्त्यादिसामग्रीमकुर्वतः पुरुषस्य बुद्धिदोषनाशासमर्थैः दानादिलक्षणैःकर्मभिः १४ पुमांसंपुंश्चलीपतिमित्यस्यविवक्षितार्थमाह तत्संगेति तस्याःरजस्तमःप्रकृतेर्बुद्धेःसंगेनवशवर्तिलक्षणेनभ्रंशितंविस्रस्तंनष्टमैश्वर्यंभगवज्ज्ञानलक्षणंशमदमादिलक्षणंवायस्यसतथातं अतएवसंसरंतंसुखदुःखेभुंजानंजीवं तद्गतीःतस्यजविस्यस्वर्गनरकादिलक्षणाश्चाबुधस्याजानतःपुंसः असद्भिःभगवदनुद्देशेनप्रसक्तैःकर्मभिःतीर्थस्नानादिलक्षणैःदुःखनिवृत्तिःफलंभवेत्किं कुत्सिताशास्त्रलोकनिंदिताभार्यापुंश्चलीयस्यसतथा तस्ययानरकादिगतिस्तद्वत् अनेनपुंश्चलीपतिशब्दार्थउक्तः १५

नदीमुभयतोवामित्यस्याह्यभिमतार्थमाह सृष्टीति वेलाकूलशब्दाभ्यांसृष्टिसंहारौलक्ष्येते तयोरंतयोर्वाहशब्दोपलक्षितवेगयुक्तांस्थितौशनैःप्रवर्तमानांतथोक्तां क्रमव्युत्क्रमत उभयतोवाहत्वं एवंवि धामीश्वरमायां मत्तस्यविषयरागेणविस्मृतस्य अतएवतदविज्ञानात्तद्विपयज्ञानाभावादसाङ्ग्.कर्मभि अश्रद्धयाकृततपआदिलक्षणैः मायाविनिवर्तकफलं प्रसिद्धनद्याश्चवृद्धिर्ह्रासाभ्याउभय तोवाहत्वंसिंधुसंगमेदृष्टं नदीमातृकेदेशेसस्यादिसंहारेच १६ पंचपंचत्यस्यविमर्शप्रकारमाह पंचेति पंचविंशतितत्त्वानामद्भुतत्वेनदृश्यतइत्यद्भुतदर्शनः गृहस्थानीयोय पुरुषस्तमध्यात्ममात्मानम धिकृत्यवर्तमानांबाद्धियंवाबुधस्याजानतः पुरुषस्यासत्कर्मभि ओमित्येकाक्षरंब्रह्मव्याहरन्मामनुस्मरन्नितिस्मृतिविहिताविषयैर्योगाभ्यासादिलक्षणैः वायुप्रसादादिफलं अनेनपंचपंचेत्यत्रपचकत्रयग्रा ह्यमिति सूचितं १७कश्चिद्धंसंचित्रकथमित्यस्यार्थंदर्शयति ऐश्वरमिति ईश्वरप्रतिपादकं समाख्यादिभाषात्रयेणचित्राःकथाःयस्मिंस्तत् बधमोक्षावनुदर्शयतीतिबंधमोक्षानुदर्शनं अतएवहंसं विविक्तपदंविवि क्तंसर्वतःसारभूतंपद्यतेप्राप्नोतिअनेनपुरुषइति हंसोयथासारंक्षीरमेवगृह्णातितथेदमितिलुप्तोपमं एवंविधंभारतादिशास्त्रमुत्सृज्याज्ञात्वाऽसत्कर्मभिर्बौद्धादिशास्त्रश्रवणलक्षणैः ज्ञानलक्षणंफलं १८ क्षुरां तंस्वयंभ्रमिमित्यस्यानुरूपार्थमाह कालचक्रमिति भ्रमिमित्यनूद्यसर्वंजगन्निष्कर्षयेदितिव्याख्याति भ्रामयन्सर्वभूतानीतिस्मृते क्षुरांतमित्यस्यार्थस्तीक्ष्णमिति क्षुरांतःक्षुरधारातद्वत्तीक्ष्णमित्यर्थः

सृष्ट्यप्ययकरींमायांवेलाकूलांतवेगिताम् ॥ मत्तस्यतदविज्ञानात्किमसत्कर्मभिर्भवेत् १६ पंचविंशतितत्त्वानांपुरुषोद्भुतदर्शनः ॥ अध्यात्ममबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् १७ ऐश्वरंशास्त्रमुत्सृज्यबंधमोक्षानुदर्शनम् ॥ विविक्तपदमज्ञात्वाकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १८ कालचक्रंभ्रमितीक्ष्णसर्वंनिष्कर्षयेज्ज गत् ॥ स्वतंत्रमबुधस्येहकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १९ शास्त्रस्यपितुरादेशंयोनवेदनिवर्तकम् ॥ कथंतदनुरूपायगुणविश्रंभ्युपक्रमेत् २० इतिव्यवसितारा जन्हर्यश्वाएकमेधसः ॥ प्रययुस्तंपरिक्रम्यपंथानमनिवर्तकम् २१ स्वरब्रह्मणिनिर्भातेहृषीकेशपदांबुजे ॥ अखंडंचित्तमावेश्यलोकाननुचरन्मुनिः २२ नाशंनिशम्यपुत्राणांनारदाच्छीलशालिनाम् ॥ अन्वतप्यतकःशोचन्सुप्रजास्त्वंशुचांपदम् २३ सभूयःपांचजन्यायामजेनपरिसांत्वितः ॥ पुत्रानज नयद्दक्षःशबलाश्वान्सहस्रिणः २४ तेपिपित्रासमादिष्टाःप्रजासर्गेधृतव्रताः ॥ नारायणसरोजग्मुर्यत्रसिद्धास्तुपूर्वजाः २५ तदुपस्पर्शनादेवविनिर्धूतम लाशयाः ॥ जपंतोब्रह्मपरमंतेपुस्तत्रमहत्तपः२६अब्भक्षाःकतिचिन्मासान्कतिचिद्वायुभोजनाः ॥ आराधयन्मंत्रमिममभ्यसंतइडस्पतिम्२७ओंनमोना रायणायपुरुषायमहात्मने ॥ विशुद्धसत्त्वधिष्ण्यायमहाहंसायधीमहि२८इतितानपिराजेंद्रप्रजासर्गधियोमुनिः॥ उपेत्यनारदःप्राहवाचःकूटानिपूर्ववत्२९

स्वप्रायित्यस्यार्थः स्वतंत्रमिति एतैरर्थैःकिंलक्ष्यतइतितदाह कालचक्रमिति द्वादशमासादिदलाद्यन्वितत्वाच्चक्रव्यपदेशः तत्स्वरूपमप्यजानत पुंसस्तत्तत्कालविहिताविषयैःकालजयलक्षणंफलम् १९ क थंस्वपितुरादेशमित्यस्यानुगुणार्थमाह शास्त्रस्येति मातेवरक्षतिपितेवहितेनियुंक्तेइतिवचनात् पितेवहितोपदेष्टृत्वात्पितृशब्देनशास्त्रमुपलक्ष्यते प्रातरुत्थाययथासंध्यामुपासीतेत्यादेः अनुरूपंसंसारनिव र्तकंशास्त्रलक्षणंपितुरादेशंयोनवेद सगुणविश्रंभी गुणविश्वासीपुरुषस्तदनुरूपायशास्त्रविधानानुगुणायकथंसत्कर्मउपक्रमेदज्ञानादितिशेषः २० इतिऋषेरभिप्रायंव्यवसिताःनिश्चितवंतःएकमेधसः एकबु द्धयःअनिवर्तकंपंथानंसंन्यासलक्षणंमार्गं संन्यासानंतरंपुनराश्रमांतराभावादनिवर्तकंवा नानिवर्तकंयस्यसतथातम् २१ स्वरब्रह्मणिषड्जादिस्वरलक्षणब्रह्मणिगांधर्वे नितरांभातेप्रकाशिते यथाअखंडं निरंतरंभवतितथा । निर्भांतितितिपाठेचित्तविशेषणं निष्णातमित्यर्थः २२ कोदक्षः सुप्रजास्त्वंशोभनसंततिमत्त्वं शुचांशोकानापदंस्थानमितिसंचिंत्य । सुप्रजास्त्वमंगिरसोवोअस्त्वितिछंदोनुकारिप्रयो गः२३सहस्रसंख्यापेक्षामस्तीतिसहस्रिणः२४२५२६अभ्यसंतःअभ्यस्यंत इडस्पतिंइलापतिं२७विशुद्धसत्त्वधिष्ण्यायविशुद्धसत्त्वगुणाश्रयायनिर्दोषबलज्ञानस्वरूपायवा महाहंसायसारग्राहिश्रेष्ठाय२८ २९

३० [illegible]आश्रमप्राप्तिलक्षणं पुण्यमेववंधुर्यस्यसतथा मरुद्भिर्देवैः ३१ ३२ सध्रीचीनंशोभनं प्रतीचीनमाभिमुख्येनवर्तमानं परस्यपरमात्मनःअनुपथमनुगुणंपंथानं । पश्चिमाःयामिनीयामिन्यः [illegible]इव ३३ प्रजापतिर्दक्षः ३४ ३५ साधोरिवलिंगंजटायज्ञोपवीतशमदमादिलक्षणंयस्यसतथातेनत्वया नःसाधूनामर्भकाणांभिक्षो.संन्यासिनःमार्गःप्रदर्शितइतियदतोऽसाध्वमंगलमकारी [illegible]ः ३६ ननुभिक्षुमार्गस्यसंन्यासेनतनुंत्यजेदित्यादिनाविहितत्वात्कथममंगलकृतमित्युच्यतइतितत्राह ऋणैरिति ब्रह्मचर्येणऋषिभ्योयज्ञेनदेवेभ्यःप्रजयापितृभ्यइतिश्रुतेः त्रिभिःऋणैरमुक्तानां अनुष्ठानादितिशेषः अमीमांसितानि अविचारितानिकर्माणियैस्तथातेषांपुत्राणामुभयोर्लोकयोरवाप्तिहेतोःश्रेयसोविघातोविघ्नःकृतइत्यन्वयः रोषानिमित्तंहेपापेतिसंबोधनम् नतुतदर्थयुक्तत्वा त् ३७ एवंविचार्यमाणेसति बालानांकृत्याकृत्यविवेकज्ञानशून्यानां मतिभिद्बुद्धिभेदकृत् यशसोहानिर्यस्मात्सतथायशोनाशंकृतवान्वा निरनुक्रोशःनिर्गताअनुकंपायस्मात्सतथा ३८ एतदेवाह नन्विति सौहृदघ्नमित्यस्यविवरणंवैरंकरमिति लङ्प्रत्ययेनदक्षस्यकोपोद्रेकंदर्शयति एतदेवविस्फुरिताधरइत्यनेनाप्यसूचि ३९ विषयप्रसक्त्याराोद्रेकसंभवेनसंसारानिवृत्तिःस्यादतोवैराग्या

दाक्षायणाःसंशृणुतगदतोनिगमंमम ॥ अन्विच्छतानुपदवींभ्रातॄणांभ्रातृवत्सलाः ३० भ्रातॄणांप्रायणंभ्राताथोऽनुतिष्ठतिधर्मवित् ॥ सपुण्यबंधुःपुरुषो मरुद्भिःसहमोदते ३१ एतावदुक्त्वाप्रययौनारदोमोघदर्शनः ॥ तेपिचान्वगमन्मार्गंभ्रातॄणामेवमारिष ३२ सध्रीचीनंप्रतीचीनंपरस्यानुपथंगताः ॥ नाद्या पितेनिवर्तंतेपश्चिमायामिनीरिव ३३ एतस्मिन्कालउत्पातान्बहून्पश्यन्प्रजापतिः ॥ पूर्ववन्नारदकृतंपुत्रनाशमुपाशृणोत् ३४ चुक्रोधनारदायासौपुत्रशो कविमूर्छितः ॥ देवर्षिमुपलक्ष्याहरुषाप्रस्फुरिताधरः ३५ दक्षउवाच ॥ अहोअसाधोसाधूनांसाधुलिंगेननस्त्वया ॥ असाध्वकार्यर्भकाणांभिक्षोर्मार्गःप्रद र्शितः ३६ ऋणैस्त्रिभिरमुक्तानाममीमांसितकर्मणाम् ॥ विघातःश्रेयसःपापलोकयोरुभयोःकृतः ३७ एवंत्वंनिरनुक्रोशोबालानांमतिभिद्धरेः ॥ पार्ष दमध्येचरसियशोहानिरपत्रपः ३८ ननुभागवतानित्यंभूतानुग्रहकातराः ॥ ऋतेत्वांसौहृदघ्नंवैवैरंकरमवैरिणाम् ३९ नेत्थंपुंसोविरागःस्यात्त्वयाकेवलि नाविना ॥ मन्यसेयद्युपशमंस्नेहपाशनिवर्तनम् ४० नानुभूयनजानातिपुमान्विषयतीक्ष्णताम् ॥ निर्विद्यतेस्वयंतस्मान्नतथाभिन्नधीःपरैः ४१ यन्नस्त्वं कर्मसंधानांसाधूनांगृहमेधिनाम् ॥ कृतवानसिदुर्मर्षंविप्रियंतवमर्षितम् ४२ तंतुकृन्तनयानांत्वमभद्रमचरःपुनः ॥ तस्माल्लोकेषुतेमूढनभवेद्भ्रमतःपदम् ४३ श्रीशुकउवाच ॥ प्रतिजग्राहतद्बाढंनारदःसाधुसंमतः ॥ एतावान्साधुवादोहितितिक्षेतेश्वरःस्वयम् ४४ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेपंचमोध्यायः ॥ ५ ॥

यमप्याहितमुपादेशीतितत्राह नेत्थमिति केवलिनासंध्योपासनादिकर्मशून्येनभागवताभिमानिनात्वयाविनाइत्थंबोधनेनपुंसोविरागोनस्यादित्यन्वयः ननु विषयस्नेहाद्रागःउपशमात्स्नेहनिवृत्त्यारा गनिवृत्तिरितिचेत्तत्राह मन्यसइति यद्युपशमंस्नेहनिवर्तकमन्यसेतथापिसव्यर्थइतिमन्यइतिशेषः ४० कुतोव्यर्थइतितत्राह नेति नानुभूयाननुभूयविषयसेवामकृत्वेत्यर्थः विषयतीक्ष्णतांससारापा दनपटुतांतज्ज्ञानाद्वैराग्यंस्यात्किमितितत्राह निर्विद्यतइति यथाविषयभोगेनतत्तैक्ष्ण्यंज्ञात्वास्वयंपरोपदेशमंतरेणतस्माद्विषयग्रामान्निर्विद्यतेविरक्तोभवतितथापरैर्भिन्नधीःप्रबोधितबुद्धिः नविरक्तो भवति अज्ञातविषयतीक्ष्णत्वादितिशेषः ४१ गालीवचनमंतरेणक्रोधफलमाह यदिति त्वंदुर्मर्षंदुःसहंविरोधंकृतवानसीतियत्तन्म[illegible]तंसोढव्यमेवेत्यन्वयः ४२ तर्हिकिंनमर्षितइतितत्राह तंतुकृन्तेति हेमूढअस्मदभिमतविरुद्धबोधक तंतुकृतांसंततिकराणांनःतनयानां अभद्रमैहिकसुखानुभवविरोधिरूपमचरःपुनःयस्मात्तस्माल्लोकेषुभ्रमतस्तेपदमेकत्रनिवासलक्षणंस्थानं नभवेदित्यन्वयः ४३ स्वयंक्षोभनदैवोनारदईश्वरःप्रतिशप्तुंसमर्थोपिनशशाप दक्षशापंतितिक्षेतसहेत हियदेतावान्साधूनांवादःस्वभावलक्षणः ४४ इति श्रीभागवतेम०षष्ठ०विजय०टीकायांपंचमोध्याय. ॥ ५ ॥

संदसञ्जनतारतम्यज्ञानंचभगवन्माहात्म्यज्ञानोपयोगीत्यमिमेत्यदक्षपत्न्यसिक्निप्रसूतिप्रसरंप्रपंचयत्यस्मिन्नध्याये ततःप्राचेतसइत्यादिना १ कालस्यनयनेज्ञापने युक्ताःयोग्याःसप्तविंशतिंददा वितिशेषः अपराःषट्पंचाशत्संख्याताभ्यःशिष्टाश्चतस्रःकन्यास्ताक्ष्यायददावितिशेषः २ सापत्यानांअपत्यतदपत्यादिभिःसहिताना प्रसूतिप्रभवैःपुत्रपौत्रादिभिः भान्वादीनासपुत्राणांनामधेयंमे ममसकाशादितिशेषः ३ ४ ततोवेदर्षभात् ततइंद्रसेनात्५ यतःसंकटात्जामीपुत्राःजामेयाः दुर्गाण्यगम्यस्थानाभिमानिनः ६ अप्रजान्पुत्ररहितान् तत्सुतःसाध्यगणसुतः ७ ८ माहुर्तिकाःमुहूर्ता भिमानिनः यथाफलंयथोचितंफलंस्वस्वमुहूर्तजं ९ १० आभेमतिः अभिमानदेवता । हर्षादय. हर्षादंतःकरणदेवताः ११ सहआयुःप्रभृतयःपुत्राः । पुरः पुराभिमानिदेवताः १२

श्रीशुकउवाच ॥ ततःप्राचेतसोऽसिक्न्यामनुनीतःस्वयंभुवा ॥ षष्टिंसंजनयामासदुहितॄःपितृवत्सलाः १ ददौसदशधर्मायकश्यपायत्रयोदश ॥ कालस्य नयनेयुक्ताःसप्तविंशतिमिंदवे ॥ भूतांगिरःकृशाश्वेभ्योद्वेद्वेताक्ष्यायचापराः २ नामधेयान्यमूषांत्वंसापत्यानांचमेशृणु ॥ यासांप्रसूतिप्रभवैर्लोका आपूरितास्त्रयः ३ भानुर्लंबाककुब्जामिर्विश्वासाध्यामरुत्वती ॥ वसुर्मुहूर्तासंकल्पाधर्मपत्न्यःसुताञ्छृणु ४ भनोस्तुवेदऋषभइंद्रसेनस्ततोनृपः ॥ विद्योतआसील्लंबायास्ततश्चस्तनयित्नवः ५ ककुभःसंकटश्चासीत्कीकटस्तनयोयतः ॥ भुवोदुर्गाणिजामेयाःस्वर्गोनंदिस्ततोऽभवत् ६ विश्वेदेवास्तु विश्वायामप्रजांस्तान्प्रचक्षते ॥ साध्यगणस्तुसाध्यायामर्थसिद्धिस्तुतत्सुतः ७ मरुत्वांश्चजयंतश्चमरुत्वत्यांबभूवतुः ॥ जयंतोवासुदेवांशउपेंद्रइतियंवि दुः ८ मौहूर्तिकादेवगणामुहूर्तायाश्चजज्ञिरे ॥ यथाफलंप्रयच्छंतिभूतानांस्वस्वकालजम् ९ संकल्पायाश्चसंकल्पःकामःसंकल्पजःस्मृतः ॥ वसवो ष्टौवसोःपुत्रास्तेषांनामानिमेशृणु १० द्रोणःप्राणोध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषोवस्तुर्विभावसुः ॥ द्रोणस्याभिमतेःपत्न्याहर्षशोकभयादयः ११ प्राणस्योर्जस्वती भार्यासहआयुःपरोजवः ॥ ध्रुवस्यभार्याधरणीत्वसूतविविधाःपुरः १२ अर्कस्यवासनाभार्यापुत्रास्तर्षादयःस्मृताः ॥ अग्नेर्भार्यावसोर्धारापुत्राद्रविण कादयः १३ स्कंदश्चकृत्तिकापुत्रोयेविशाखादयस्ततः ॥ दोषस्यशर्वरीपुत्रःशिशुमारोहरेःकला १४ वस्तोरांगिरसीपुत्रोविश्वकर्माकृतीपतिः ॥ ततो मनुश्चाक्षुषोऽभूद्विश्वेसाध्यामनोःसुताः १५ विभावसोरसूतोषाव्युष्टंरोचिषमातपम् ॥ पंचयामोथभूतानियेनजाग्रतिकर्मसु १६ भूतस्यभार्याभूताया रुद्राएकादशस्मृताः ॥ सुरूपासूतभूतस्यभार्यारुद्रांश्चकोटिशः १७

वसोःपुत्रस्याग्नेर्भार्या धारास्वाहापरपर्याया द्रविणकादयस्तत्पुत्राः १३ स्कंदश्चाग्निपुत्रःधात्रीत्वेनकृत्तिकापुत्रःउपचारमात्रमेतन्मुख्यतस्तुसदाशिवपुत्रः येविशाखादयः तेतत स्कंदाज्जाता। दोषभार्याशार्वरीतत्पुत्रःशिशुमारः । कोसावितितत्राह हरेरिति १४ वस्तोर्भार्यांगिरसी तत्पुत्रःविश्वकर्माकृतिपतिः कृतीनांशिल्पानांईरच्छातस्याःपति, शिल्पिनाकुलाचार्यइत्यर्थः कृ त्याःदेव्याःपतिरितिवा ततोविश्वकर्मणः १५ अथपंचयामोदिवसाभिमानी आतपाज्जातइतिशेषः येनपंचयामेन १६ भूतस्यसततिमाह भूतस्यभार्यानाम्नाभूताभार्याएकादशरुद्रानसूत। तस्यान्या सुरूपा भार्याकोटिशोरुद्रानसूत तथारुद्राणांपार्षदानसूत तथाप्रेतविनायकांश्च प्रधानरुद्ररूपाणांनामान्याह १७

रैवतइति १८ अंगिरसःप्रजापतेः नाम्नास्वधापत्नीपितॄनसूत अथतस्यैवान्याभार्या अथर्वांगिरसंवेदंपुत्रत्वेऽकरोत् १९ वेदशिराइतिकृशाश्वस्यनामांतरम् २० पुत्रर्णाजातिभेदसूचना सूर्ययामिनीइतिसंधिकार्याभावः ॥ २१ ॥ अहंऊरुरहितमरुणमित्यर्थः ॥ २२ ॥ यक्ष्मग्रहार्दितःक्षयरोगार्तः कीदृश्यःकलाः कृष्णपक्षेक्षयाःक्षीणाः शुक्लपक्षेएधिताः वर्धिताः वृद्ध्यभाव श्छांदसः एधवृद्धाविति धातोः अथवाइधिदीप्ताविति धातुः निष्ठायांनुमोलोपेइधिताइतिरूपंसिद्ध्यति बस्यगुणः २३ शकराणिसुखकराणि ॥ २४ ॥ अत्रापिमिथोवैलक्षण्यद्योतनायसंधि

रैवतोऽजोभवोभीमोवामउग्रोवृषाकपिः ॥ अजैकपादहिर्बुध्न्योबहुरूपोमहानिति ॥ रुद्रांश्चपार्षदांश्चान्यान्घोरान्प्रेतविनायकान् १८ प्रजापतेरांगिरसः स्वधापत्नीपितॄनथ ॥ अथर्वांगिरसंवेदंपुत्रत्वेचाकरोत्सती १९ कृशाश्वोऽर्चिषिभार्यायांधूमकेतुमजीजनत् ॥ धिषणायांवेदशिरादेवलंचसुतं मनुम् २० तार्क्ष्यस्यविनताकद्रूःपतंगीयामिनीइति ॥ पतंग्यसूतपतगान्यामिनीशलभानथ २१ विनतासूतगरुडंसाक्षाद्यज्ञेशवाहनम् ॥ सूर्य सूतमनूरुंचकद्रूर्नागाननेकशः २२ कृत्तिकादीनिनक्षत्राणींदोःपत्न्यस्तुभारत ॥ दक्षशापात्सोऽनपत्यस्तासुयक्ष्मग्रहार्दितः ॥ पुनःप्रसाद्यतंसोमःक लालेभेक्षयेधिताः २३ शृणुनामानिलोकानांमातॄणांशंकराणिच ॥ अथकश्यपपत्नीनांयत्प्रसूतमिदंजगत् २४ अदितिर्दितिर्दनुःकाष्ठाअरिष्टासु रसाइला ॥ मुनिःक्रोधवशाताम्रासुरभिःसरमातिमिः २५ तिमेर्यादोगणाआसन्श्वापदाःसरमासुताः ॥ सुरभेर्महिषागावोयेचान्येद्विशफान्नृप ॥ ताम्रा याःश्येनगृध्राद्यामुनेरप्सरसांगणाः २६ दंदशूकादयःसर्पाराजन्क्रोधवशात्मजाः ॥ इलायाभूरुहाःसर्वेयातुधानाश्चसौरसाः २७ अरिष्टायाश्चगंधर्वाःका ष्ठायाद्विशफेतराः ॥ सुतादनोरेकषष्टिस्तेषांप्राधानिकाञ्छृणु २८ द्विमूर्धाशंबरोऽरिष्टोहयग्रीवोविभावसुः ॥ अयोमुखःशंकुशिराःस्वर्भानुःकपिलोऽरुणः २९ पुलोमावृषपर्वाचएकचक्रोऽनुतापनः ॥ धूम्रकेशोविरूपाक्षोविप्रचित्तिस्तुदुर्जयः ३० स्वर्भानोःसुप्रभांकन्यामुवाहनमुचिःकिल ॥ वृषपर्वणस्तु शर्मिष्ठांययातिर्नाहुषोबली३१वैश्वानरसुतायाश्चचतस्रश्चारुदर्शनाः ॥ उपदानवीहयशिराःपुलोमाकालिकातथा ३२ उपदानवींहिरण्याक्षःक्रतुर्हयशिरां नृप ॥ पुलोमांकालिकांचद्वेवैश्वानरसुतेनृप ३३ उपयेमेचभगवान्कश्यपोब्रह्मचोदितः ॥ पौलोमाःकालिकेयाश्चदानवायुद्धशालिनः ३४ तयोःषष्टि सहस्राणियज्ञघ्नांस्तेपितुःपिता ॥ जघानस्वर्गतोराजन्नेकइंद्रप्रियंकरः ३५ विप्रचित्तिःसिंहिकायांशतंचैकमजीजनत् ॥ राहुज्येष्ठंकेतुशतंग्रहत्वंयउपाग तः ३६ अथातःश्रूयतांवंशोयोऽदितेरनुपूर्वशः ॥ यत्रनारायणोदेवःस्वांशेनावतरद्विभुः ३७ विवस्वानर्यमापूषात्वष्टाऽथसविताभगः ॥ धाताविं धातावरुणोमित्रश्शक्रउरुक्रमः ३८

कार्याभावः २५ सूचीकटाहन्यायेनप्रातिलोम्येनसंततिमाह तिमेरिति २६ भूरुहाःवृक्षाःसुरसायाःपुत्राःसौरसाः २७ द्विशफेतराः एकशफाः प्राधानिकंप्रधानविषयसंख्यानं २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ तेतवपितुरभिमन्योःपितार्जुनः ३५ ३६ ३७ ३८

३९ भुविवर्तमानेतिशेषः नाम्नावडवा ४० ४१ विवृतद्विजःप्रकाशितदंतः दक्षायकुपितंहरामितिशेषः ४२ तयारोचनयात्वष्टु सन्निवेशो नामसुतोजज्ञेविश्वरूपस्याभूदितिशेषः ४३ तंविश्वरूपंरोचनादे वानामपिस्वसाउभयेषांकश्यपपुत्रत्वेनमिथोभ्रातृत्वादेवानांस्वस्त्रीयंस्वसुःपुत्रंद्विषतामसुराणामपिस्वस्त्रीयमित्यर्थः देवै सहेंद्रेणविमतेनावज्ञातेनांगिरसेनगुरुणाबृहस्पतिनापरित्यक्ताअभूवन्नितिपदनोऽसु रजयार्थंविश्वरूपंवव्रिरेइत्यर्थः ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेविज० षष्ठोऽध्यायः ६ गुरुद्वाराप्रसादकृदहत्विविवचनाद्गुरुप्रसादएवबलीयान्भक्तिज्ञानादिसमुद्रेकसिद्धये तदभाव सद्यो ऽनर्थपरंपराहे सुरतोज्ञानार्थिनापुरुषेणस्वप्नेपिगुरुर्नावमंतव्यःकिंतुनिरंतरंसबहुमानंप्रसादसमृद्धयेनिषेवणीयइतिएतस्मिन्नध्यायेनिरूप्यते तत्रराजापृच्छति यस्येति यस्यकस्य आत्मनःआचार्येणशिष्याणापुत्राणा

विवस्वतःश्राद्धदेवंसंज्ञाऽसूयतवैमनुम् ॥ मिथुनंचमहाभागायमंदेवंयमींतथा ३९ सैवभूत्वाऽथवडवानासत्यौसुषुवेभुवि ॥ छायाशनैश्चरंलेभेसावर्णिं चमनुंततः ॥ कन्यांचतपतींयावैवव्रेसंवरणंपतिम् ४० अर्यम्णोमातृकापत्नीतयोश्चर्षणयःसुताः ॥ यत्रवैमानुषीजातिर्ब्रह्मणाचोपकल्पिता ४१ पूषाऽनपत्यःपिष्टादोभग्नदंतोऽभवत्पुरा ॥ योऽसौदक्षायकुपितंजहासविवृतद्विजः ४२ त्वष्टुर्दैत्यानुजाभार्यारोचनानामकन्यका ॥ सन्निवेशस्तयाजज्ञेविश्वरूपश्चवीर्यवान् ४३ तंवव्रिरेसुरगणाःस्वस्त्रीयंद्विषतामपि ॥ विमतेनपरित्यक्तागुरुणांगिरसेनयत् ४४ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ६ ॥ राजोवाच ॥ यस्यहेतोःपरित्यक्ताआचार्येणात्मनःसुराः ॥ एतदाचक्ष्वभगवन्शिष्याणामक्रमंगुरौ १ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ इंद्रस्त्रिभुवनैश्वर्यमदोल्लंघित सत्पथः ॥ मरुद्भिर्वसुभीरुद्रैरादित्यैर्ऋभुभिर्नृप २ विश्वेदेवैश्चसाध्यैश्चनासत्याभ्यांपरिश्रितः ॥ सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ३ विद्याधराप्सरो भिश्चकिन्नरैःपतगोरगैः ॥ निषेव्यमाणोभगवांस्तूयमानश्चभारत ४ उपगीयमानोललितमास्थानाध्यासनाश्रितः ॥ पांडुरेणातपत्रेणचंद्रमंडलचारु णा ५ युक्तश्चान्यैःपारमेष्ठ्यैश्चामरव्यजनादिभिः ॥ विराजमानःपौलोम्यासहार्धासनयाभृशम् ६ सयदापरमाचार्यंदेवानामात्मनश्चह ॥ नाभ्यनंदतसं प्राप्तंप्रत्युत्थानासनादिभिः ७ वाचस्पतिंमुनिवरंसुरासुरनमस्कृतम् ॥ नोच्चचालासनादिंद्रःपश्यन्नपिसमागतम् ८ ततोनिर्गत्यसहसाकविरांगिरसः प्रभुः ॥ आययौस्वगृहंतूष्णींविद्वाञ्छ्रीमदविक्रियाम् ९ तर्ह्येवप्रतिबुद्ध्येंद्रोगुरुहेलनमात्मनः ॥ गर्हयामाससदसिस्वयमात्मानमात्मना १० अहोब तमयाऽसाधुकृतंवैदभ्रबुद्धिना ॥ यन्मयैश्वर्यमत्तेनगुरुःसदसिकात्कृतः ११ कोगृद्ध्येत्पंडितोलक्ष्मींत्रिविष्टपपतेरपि ॥ ययाहमासुरंभावंनीतोऽद्यविबु धेश्वरः १२ योपारमेष्ठ्यधिषणमधितिष्ठन्नकंचन ॥ प्रत्युत्तिष्ठेदितिब्रूयुर्धर्मंतेनपरंविदुः १३

अक्रममपराधं १ राजप्रश्नंपरिहर्तुमुपक्रमते इंद्रइति २ ३ ४ आस्थानंसभा तत्राध्यासनंसिंहासनंआश्रितः ५ पारमेष्ठ्यैःश्रेष्ठैः ६ नअभ्यनंदतसंतुष्टयानापूजयत् ७ प्रत्येकशःपूजाहेतव इतिद्योत नायवाचस्पत्यादिविशेषणबाहुल्यं ८ श्रीनिमित्तमदस्याविक्रियांविकारं ९ तर्ह्येवतदानीमेवगुरोर्हेलनंअवज्ञान १० सदसीत्यनेनावज्ञानस्योद्रेकतामाह दभ्रबुद्धिनाऽल्पबुद्धिना कात्कृत धिकृत ११ कोगृद्ध्येदिति गृधुअभिकांक्षायां १२ राजयोग्यंसिंहासनमधिष्ठितोनप्रत्युत्तिष्ठेदितिशास्त्रकारवचनात्कथमासुरभावंनीतइतिचेत्तत्राह यइति पारमेष्ठ्यधिषणंसिंहासनस्थानमधितिष्ठन्राजाकंचनने त्तिष्ठेदितिप्रत्युत्थानंनकुर्यादितियेपंडितमन्याब्रूयुस्तेपरंधर्मंनविदुरित्यन्वयः १३

ताहशानांवाक्येविश्वासेनप्रवर्तमानस्यानर्थफलहेतुत्वाद्बुद्धिमतानकर्तव्यमित्यभिप्रेत्याह तेषामिति अश्मनाकृताःप्लवाःनावोऽश्मप्लवाः १४ यतएवमनर्थोऽथतस्मादगाधधिषणंगंभीरबुद्धिम् १५ अ
ध्यात्ममायायायोगसामर्थ्येन अदृष्टांगतिमदृश्यलक्षणांस्थितिम् १६ संज्ञांस्वरूपविषयंज्ञानं स्वराडिंद्रः १७ १८ निर्भिन्नान्यंगानिशरीराणिउरवश्चबाहवश्चयेषांतेतथा १९ आत्मनःपरमात्मनोभ
वतीत्यात्मभूः २० वइतिषष्ठीतृतीयार्थेयुष्माभिरित्यर्थः २१ तस्यानयस्यान्यायस्यपरिपाक कोसावितितत्राह परेभ्यइति २२ काव्यंशुक्रं २३ निलयनंयुष्मदधिकृतस्वर्गमितिशेषः भृगुर
वदेवतायेषांतेभृगुदेवताःजनाःममापिअभेद्यंनिलयनंआददीरन्दारयंतीतिवा २४ अनुशिक्षित सम्यक्साधितोऽर्थोयैस्तेतथाभृगूणांमंत्राः त्रिविष्टपमभेद्यंगणयंतिकिंनैव ब्राह्मणशक्तिरचिंत्यावि
भवेत्याह नविप्रेति विप्राश्चगोविंदश्चगावश्चईश्वराः येषांतेतथातेषां विप्रभक्तिर्गोविंदगोभक्त्यविनाभूतेतिदर्शनायसहैवोक्तं सापितारतम्योपेताशुभदेत्यतोगवीति २५ तत्तस्मात्तपस्वित्वादिगु

तेषांकुपथद्रष्टॄणांपततांतमसिह्यधः ॥ येश्रद्दधुर्वचस्तेवैमज्जंत्यश्मप्लवाइव १४ अथाहममराचार्यमगाधधिषणंद्विजम् ॥ प्रसादयिष्येविशठःशीर्ष्णात
च्चरणंस्पृशन् १५ एवंचिंतयतस्तस्यमघोनोभगवान्गृहात् ॥ बृहस्पतिर्गतोऽदृष्टांगतिमध्यात्ममायया १६ गुरोर्नाधिगतःसंज्ञांपरीक्षन्भगवान्स्वराट् ॥
ध्यायन्धियासुरैर्युक्तःशर्मनालभतात्मनः १७ तच्छ्रुत्वैवासुराःसर्वेआश्रित्यौशनसंमतम् ॥ देवान्प्रत्युद्यमंचक्रुर्दुर्मदाआततायिनः १८ तैर्विसृष्टेषुभि
स्तीक्ष्णैर्निर्भिन्नांगोरुबाहवः ॥ ब्रह्माणंशरणंजग्मुःसहेंद्रानतकंधराः १९ तांस्तथाऽभ्यर्दितान्वीक्ष्यभगवानात्मभूरजः ॥ कृपयापरयादेवउवाचपरिसांत्व
यन् २० ॥ ब्रह्मोवाच ॥ अहोबतसुरश्रेष्ठाह्यभद्रंवःकृतंमहत् ॥ ब्रह्मिष्ठंब्राह्मणंदांतमैश्वर्यान्नाभ्यनंदत २१ तस्यायमनयस्यासीत्परेभ्योवःपराभवः ॥ प्र
क्षीणेभ्यःस्ववैरिभ्यःसमृद्धानांचयत्सुराः २२ मघवन्द्विषतःपश्यप्रक्षीणान्गुर्वतिक्रमात् ॥ संप्रत्युपचितान्भूयःकाव्यमाराध्यभक्तितः २३ आददीरन्
निलयनंममापिभृगुदेवताः २४ त्रिविष्टपंकिंगणयंत्यभेद्यमंत्राभृगूणामनुशिक्षितार्थाः ॥ नविप्रगोविंदगवीश्वराणांभवंत्यभद्राणिनरेश्वराणाम् २५ तद्विश्व
रूपंभजताशुविप्रंतपस्विनंत्वाष्ट्रमथात्मवंतम् ॥ सभाजितोऽर्थान्सविधास्यतेवोयदिक्षमिष्यध्वमुतास्यकर्म २६ श्रीशुकउवाच ॥ तएवमुदिताराजन्ब्र
ह्मणाविगतज्वराः ॥ ऋषिंत्वाष्ट्रमुपव्रज्यपरिष्वज्येदमब्रुवन् २७ देवाऊचुः ॥ वयंतेऽतिथयःप्राप्ताआश्रमंभद्रमस्तुते ॥ कामःसंपाद्यतांतातपितॄणांस
मयोचितः २८ पुत्राणांहिपरोधर्मःपितृशुश्रूषणंसताम् ॥ अपिपुत्रवतांब्रह्मन्किमुतब्रह्मचारिणाम् २९ आचार्योब्रह्मणोमूर्तिःपितामूर्तिःप्रजापतेः ॥
भ्रातामरुत्पतेर्मूर्तिर्मातासाक्षात्क्षितेस्तनुः ३०

णाधिकोगुणोप्यस्तीत्याह अथेति आत्मवत्वादपरःकल्याणगुणोनास्तीत्यवोऽथेति नैकएवार्थोनेनकिंत्वपेक्षिताशेषार्थोप्यस्तीत्यतोऽर्थानिति नेदानीमुत्तरत्राप्ययमेवालमित्यतोविधास्यतइति
तत्रेतिकर्तव्यतामाह यदीति उताप्यर्थः २६ तेदेवाः २७ पितॄणांनः समयोचितः एतत्कालयोग्यः । काम्यतइतिकामोर्थः २८ सतांपुत्राणां ब्रह्मचारिणामपुत्रवतां पुत्राः उभयेषामपि
शुश्रूषणंकुर्वंतीत्यर्थः २९ पित्रादिशुश्रूषणेनरुद्रादिदेवताशुश्रूषणमपिकृतंस्यात्तेषांतेषुविशेषसन्निधानादित्याह आचार्यइति ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्यमूर्तिः सन्निधानस्थानं प्रजापतेःरुद्रस्य प्रजापतिः
शिवःस्थाणुरुमेशोवृषवाहनइत्यभिधानात् मरुत्पतेरिंद्रस्य अतिथिःस्वयंधर्मस्यात्मामूर्तिःअभ्यागतःप्राहुणिकःआत्मनःसर्वभूतानिमूर्तिः एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढइतिश्रुतेः ३०

३१ स्वाक्तवाक्यस्यकर्तव्यत्वहेतुमुक्त्वानगमयति तस्मादिति परेभ्यःशत्रुभ्य. प्राप्तपराभवलक्षणामार्तिमपनयन् ३२ त्वात्वां ३३ नन्वहंयुष्मदुपाध्यायश्चेत्कनिष्ठस्यममपादाभिवंदनंनिंदितंभवतामिति तत्राह नेति अर्थेषुप्रयोजनेषुप्रविष्टस्यकनिष्ठस्य आचार्यादेव विद्याविदितासाधिष्ठंप्रापयति सर्वादेवतावेदविदिब्राह्मणेनिवसंतीत्यादिश्रुतेः वेदाभिज्ञानमेवज्यैष्ठ्यस्यकारणंनवयइत्याह छंदोभ्यइति अत्रछंदोभ्यइत्यनेनतदभिज्ञानंलक्ष्यते वेदाभिज्ञानमंतरेणज्यैष्ठ्यकारणंवयोनभवति तज्ज्ञानमेतत्त्वय्यस्ति तस्मात्त्वदंघ्रिवंदनंननिंदितं धौम्यादौपांडवादीनांदृष्टत्वादित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ धर्मशीलै विगर्हितंपौरोहित्यमितिशेषः कस्मादितितत्राह ब्रह्मेति ब्रह्मवर्चसःउपव्ययोनाशोयस्मात्तत्तथा पौरोहित्येब्रह्मवर्चःउपगतव्ययंप्राप्तनाशंस्यादितियत्तस्माद्धर्मशीलैर्विगर्हितमितिवायोजना तर्हि तत्रशक्यमित्युच्यतामितिचेत्तत्राह कथन्विति हेनाथाः लोकेशैःअभियाचितोमद्विधोविप्रःकथंनुमत्याख्यास्यति कथमपिनानिराकरोतीत्यर्थः गुर्वाज्ञालंघनेदोषापत्तेरित्यभिप्रेत्याह तच्छिष्यइति पर

दयायाभगिनीमूर्तिर्धर्मस्यात्माऽतिथिःस्वयम् ॥ अग्नेरभ्यागतोमूर्तिःसर्वभूतानिचात्मनः ३१ तस्मात्पितॄणामार्तानामार्तिंपरपराभवाम् ॥ तपसाऽपनयंस्तातसंदेशंकर्तुमर्हसि ३२ वृणीमहेत्वोपाध्यायंब्रह्मिष्ठंब्राह्मणंगुरुम् ॥ यथांजसाविजेष्यामःसपत्नांस्तवतेजसा ३३ नगर्हयंतिह्यर्थेषुयविष्ठांघ्र्यभिवादनम् ॥ छंदोभ्योऽन्यत्रनब्रह्मन्वयोज्यैष्ठ्यस्यकारणम् ३४ ॥ ऋषिरुवाच ॥ अभ्यर्थितःसुरगणैःपौरोहित्येमहातपाः ॥ सविश्वरूपस्तानाहप्रसन्नःश्लक्ष्णयागिरा ३५ विश्वरूपउवाच ॥ विगर्हितंधर्मशीलैर्ब्रह्मवर्चउपव्ययम् ॥ कथंनुमद्विधोनाथालोकेशैरभियाचितः ॥ प्रत्याख्यास्यतितच्छिष्यःसएवस्वार्थउच्यते ३६ अकिंचनानांहिधनंशिलोंछनंसतेननिर्वर्तितसाधुसत्क्रियः ॥ कथंविगर्ह्यंनुकरोम्यधीश्वराःपौरोधसंहृष्यतियेनदुर्मतिः ३७ तथापिनप्रतिब्रूयांगुरुभिःप्रार्थितंकियत् ॥ भवतांप्रार्थितंसर्वंप्राणैरर्थैश्चसाधये ३८ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ तेभ्यएवंप्रतिश्रुत्यविश्वरूपोमहातपाः ॥ पौरोहित्यंततश्चक्रेपरमेणसमाधिना ३९ सुरद्विषांश्रियंगुप्तामौशनस्यापिविद्यया ॥ आच्छिद्यादान्महेंद्रायवैष्णव्याविद्ययाविभुः ४० ययागुप्तःसहस्राक्षोजिग्येसुरचमूर्विभुः ॥ तांप्राहसमहेंद्रायविश्वरूपउदारधीः ४१ यांप्रविश्यासुरान्जिष्णुर्वकक्ष्यांनारायणात्मिकाम् ॥ अजैषीद्वृषभस्तातसिंहःक्षुद्रमृगानिव ४२ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेसप्तमोध्यायः ७ ॥ राजोवाच ॥ ययागुप्तःसहस्राक्षःसवाहान्रिपुसैनिकान् ॥ क्रीडन्निवविनिर्जित्यत्रिलोक्याबुभुजेश्रियम् १

कार्यत्वेनानिराकार्यमितितत्राह सएवेति ॥ ३६ ॥ एतदेवस्पष्टमाह अकिंचनानामिति लूनसस्येकेदारेस्वामिनाचपरित्यक्तेएकैकावशिष्टमंजरीग्रहणंशिलं तादृशेक्षेत्रेएकैकव्रीहिग्रहणउंछनं शिलंचोंछनंचतेनैवनप्रतिग्रहादिना निवर्तिताः साधूनांसत्यःक्रियाअग्निहोत्रलक्षणायस्यसतथा एवंविधोविगर्हितंपौरोधसंकथंकरोमि । दुर्मतिःदुःखितमतिः विषयाकृष्टचित्तइत्यर्थ. येन पौरोहित्येनप्राप्तेनहृष्टोभवति तदितिशेषः ३७ गुरुभिःप्रार्थितंकियदितिधिक्कृत्यनकरोमीतिनवच्मीति कथंतर्हिनिर्णयइतितत्राह भवतामिति ३८ ३९ औशनस्याउशनसःशुक्रस्यविद्यमानाऔशनसीतयाआच्छिद्यस्वीकृत्यविष्णुदेवताअस्याइतिवैष्णवीतया ४० ४१ कक्ष्यांकवचलक्षणारक्षाम् ४२ इतिश्रीभागवतेमहापु०षष्ठस्कंधेविज०टीकायांसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ अकामःसर्वकामोवामोक्षकामोयजेद्धरिमित्युक्तंप्रपंचयत्यनेनाध्यायेनतत्रराजातीताध्यायेसंक्षिप्यकथितंनारायणकवचंनामस्तोत्रं लोकोपकारायविस्तरतःश्रोतुंपृच्छति ययेति गुप्तोरक्षितः रिपुसैनिकान् शत्रुसेनानायकान् ॥ १ ॥

१ पौरोहित्यंचार्चकत्वंमासात्परयंतथैवच ॥ यःकरोतिसदेवोपिश्वानयोनिंसमश्नुतइति ॥

तदित्युत्तरलिंगानुसारेण यथाततायिनः इतीत्थंभावेनश्रोतुंपुनर्वचनं यथायेनेत्थंभावेन तमित्थंभावंत्वमाख्याहीतिशेषः २ ३ धौतौप्रक्षालितावंघ्रीपाणीचयस्यसतथा धौतेत्यारभ्यओंवि
ष्णवेनमइत्यंतेनग्रंथेनतद्धर्मधारणेइत्थंभावंवक्ति कृतःस्वांगेकरयोश्चन्यासोयेनसतथा ४ संनह्येत् बध्नीयात् दैवाद्भयेअनावृष्टिलक्षणे भूतेभ्यउन्मादादिलक्षणे आत्मकर्मणः कुष्ठभगंदरादिलक्षणे
५ आनुपूर्व्यात्संप्रदायक्रमात् ६ विपर्ययंशिरआदिर्वा करन्यासंसंक्षिप्योक्तंविस्तारार्थमाह करन्यासमिति ओंनमोभगवतेवासुदेवायेतीयंद्वादशाक्षरविद्या ७ न्यसेद्धृदयइत्यादिनाषडंगान्याह
न्यसेदिति अनुओंकारन्यासानंतरंमत्येकमोंकारमनुगतंकृत्वेतिवा ललाटोपरिवा ८ तुनावर्णदेवतास्मरणसूचयति शिखयाशिखायांमुकुटप्रदेशे ९ अस्त्रमसुरनिरासमुद्दिश्यकुर्यादितिशेषः मंत्रमू
र्तिःमंत्रदेवतासंनिधानयुक्तदेहइति विसर्गेणसहितंफडित्यक्षरावसानमंत्रं अंतरक्षसांनाशकरंफडक्षरंवा तंमकारंस्वाहाविसर्जनीयसहितफडक्षरंचेतिवा १० व्यत्यस्योक्त्याविष्णवेनमइत्यन्यथाप्रतीति
निरासाय प्रतीकंपठति ओंविष्णवेनमइतीति अनंतरंध्येयदेवताप्रकारंनिरूपयति आत्मानमिति परमात्मानं विप्रतिपत्तिनिरासायोक्तंध्येयमिति ऐश्वर्यादिषट्शक्तिभिः उत्साहप्रभुमंत्रज्ञानक्रियेच्छा

भगवंस्तन्ममाख्याहिवर्मनारायणात्मकम् ॥ यथाततायिनःशत्रूनयेनगुप्तोऽजयन्मृधे २ ॥श्रीशुकउवाच॥ वृतःपुरोहितस्त्वाष्ट्रोमहेंद्रायानुपृच्छते ॥ नारा
यणाख्यंवर्माहतदिहैकमनाःशृणु ३ ॥ विश्वरूपउवाच ॥ धौतांघ्रिपाणिराचम्यसपवित्रउदङ्मुखः ॥ कृतःस्वांगकरन्यासोमंत्राभ्यांवाग्यतःशुचिः ४
नारायणमयंवर्मसंनह्येद्भयआगते ॥ दैवभूतात्मकर्मभ्योनारायणमयःपुमान् ५ पादयोर्जानुनोरूर्वोरुदरेहृद्यथोरसि ॥ मुखेशिरस्यानुपूर्व्यादोंकारादीनि
विन्यसेत् ६ ओंनमोनारायणायेतिविपर्ययमथापिवा ॥ करन्यासंततःकुर्याद्द्वादशाक्षरविद्यया ७ प्रणवादियकारांतमंगुल्यंगुष्ठपर्वसु ॥ न्यसेद्धृदय
ओंकारंविकारमनुमूर्धनि ८ षकारंतुभ्रुवोर्मध्येणकारंशिखयादिशेत् ॥ वेकारंनेत्रयोर्युंज्यान्नकारंसर्वसंधिषु ९ मकारमस्त्रमुद्दिश्यमंत्रमूर्तिर्भवेद्बुधः ॥ स
विसर्गंफडंतंतुसर्वदिक्षुविनिर्दिशेत् १० ओंविष्णवेनमःइत्यात्मानंपरंध्यायेद्ध्येयंषट्शक्तिभिर्युतम् ॥ विद्यातेजस्तपोमूर्तिरिमंमंत्रमुदाहरेत् ११ ओंहरिर्वि
दध्यान्ममसर्वरक्षांन्यस्तांघ्रिपद्मःपतगेंद्रपृष्ठे ॥ दरारिचर्मासिगदेषुचापपाशान्दधानोऽष्टगुणोऽष्टबाहुः १२ जलेषुमांरक्षतुमत्स्यमूर्तिर्यादोगणेभ्योवरुणस्य
पाशात् ॥ स्थलेचमायावटुवामनोऽव्यात्त्रिविक्रमःखेऽवतुविश्वरूपः १३ दुर्गेष्वटव्याजिमुखादिषुप्रभुःपायान्नृसिंहोऽसुरयूथपारिः ॥ विमुंचतोयस्यमहाट्ट
हासंदिशोविनेदुर्न्यपतंश्चगर्भाः १४ रक्षत्वसौमाऽध्वनियज्ञकल्पःस्वदंष्ट्रयोन्नीतधरोवराहः ॥ रामोऽद्रिकूटेष्वथविप्रवासेसलक्ष्मणोऽव्याद्भरताग्रजोमाम् १५

शक्तिभिर्वा तपोनामशत्रुसंतापनशक्तिर्ज्ञानंवा इमंमंत्रमितिवक्ष्यमाणमोमिति ११ हरिर्विदध्यादित्यादिनानारायणाख्यंकवचमुच्यते अणिमाद्यष्टगुणः सृष्ट्याद्यष्टगुणोवा व्याप्तगुणोवा अशूङ्व्या
प्ताविति धातुः शुभलक्षणंगुणमेवभुंक्ते नत्वशुभलक्षणंदुःखमितिवाष्टगुण अशभोजनइतिधातुः शुभंपिबत्यसौनित्यनाशुभसहारिःपिबेदित्यादेः १२ यादांसिजलजंतवइत्यतोवरुणपाशस्ययादोगणा
न्तर्भूतत्वेपिपद्ग्रहणस्यमरणाविनाभूतत्वेनतत्परिहारार्थंपृथग्ग्रहणं मथ्नातिहिंसतीतिमत् असुरस्तंस्यतीतिमत्स्यः माथिहिंसायां शिरोममंथतरसेतिप्रयोगाच्च इतरस्तुमथित्वाविलोड्यसरतीतिमत्स्यः
थविलोडनइतिधातुःसृगतावित्यस्मात् डप्रत्ययःमायेच्छयागृहीतबटुवामननाममूर्तिःविश्वरूपःस्थूलरूपः १३ अटवीचआजिश्चमुखश्चादिर्येषांतानितथातेषु गर्भाअसुरस्त्रीणामितिशेषः १४ अ
ध्वनिमार्गेस्वदेहेनयज्ञंकल्पयतीतियज्ञकल्पःयज्ञोविष्णुस्तत्समःसएवेत्यतोवा रामःपरशुरामः विविधप्रवासेभरताग्रजःदाशरथीरामः १५

छंदःसाम्यद्योतनायउग्रधन्वा अखिलप्रमादादित्युक्तं नरनामाविष्णुः हासादुन्मादकृतहासात् अयोगान्नारायणस्मरणाद्युपायवैकल्यात् १६ सनत्कुमारोब्रह्मचारिवपुःब्रह्मपुत्रसनत्कुमाराविष्टः सनत्कुमारनामातुब्रह्मचर्यव्रपुर्हरिः सनत्कुमारमपरंब्रह्मपुत्रंविवेशयः समायोग्येतरात्कामात्पातुविश्वेश्वरःप्रभुरितिवाक्यमत्रमानं कामानयोग्यान्मद्यादिविषयान् देवयतिगमयतिआत्मनीतिदेवः तस्मादेवर्षिवर्यःमहिदासःपुरुषांतरार्चनात्विष्णोःपरिवारत्वमंतरेणप्राधान्येनान्यदेवतार्चनादोषात् महिदासस्तुदेवर्षिःपातुमांविष्णुरव्ययः तदनर्पितकर्मभ्यस्तदस्मरणतस्तथेतिअनेनहर्यनर्पितार्च नालक्षणकर्मणःतथातस्यास्मरणपूर्वकानर्चनाच्च महिदासस्तुदेवर्षिःपातुमांविष्णुरव्ययः तदनर्पितकर्मभ्यस्तदस्मरणतस्तथेतिवाक्यद्योतनायमहिदासेतिप्रसिद्धनामप्रयुक्तादेवर्षिवर्यइत्यबाधि अ नेनवैष्णवानामेवात्राधिकारोनान्येषां तेषामेवविशेषस्मरणज्ञानपूर्तेरितिसूचितं केचित्पुरुषार्चनांतरादित्यनुद्यांतरायवाचित्वमंतरशब्दस्योक्तुस्तच्चित्यं अंतरःपरिधानीयेबाह्यस्वीयेंतरात्मनी त्यादावेवंप्रयोगात् १७ शरीररोगजनकादपथ्यद्रव्यान्निर्जितात्मावशीकृतेंद्रियग्रामः । तत्कृताद्यज्ञकर्मापादितादनित्यफलात्स्वर्गादेर्यज्ञनामायागप्रवर्तकोविष्णुः बलःबलभद्रःसएवाहींद्रः शेषनामा शेषदेवःसहस्राक्ष.सहस्रांघ्रिशिरोभुजइत्यादेः बलंशक्तौबलोरामेबालिष्ठेचबलस्तथेत्यभिधानात् बलिष्ठोहींद्रइतिवा १८ धर्मावनायधर्मपरिपालनायउरुक्रमपातु भूयोभूयोरक्षत्विः

मामुग्रधन्वाअखिलप्रमादान्नारायणःपातुनरश्चहासात् ॥ दत्तस्त्वयोगादथयोगनाथःपायाद्गुणेशःकपिलःकर्मबंधात् १६सनत्कुमारोऽवतुकामदेवाद्धयशी र्षोमांपथिदेवहेलनात् ॥ देवर्षिवर्यःपुरुषांतरार्चनात्कूर्मोहरिर्मांनिरयादशेषात् १७ धन्वंतरिर्भगवान्पात्वपथ्याद्द्वंद्वाद्भयादृषभोनिर्जितात्मा ॥ यज्ञश्च लोकादुतत्त्कृतान्नोबलोगणात्क्रोधवशादहींद्रः १८ द्वैपायनोभगवानप्रबोधाद्बुद्धस्तुपाखंडगणात्प्रमादात् ॥ कल्कीकलेःकालमलात्प्रपातुधर्मावना योरुकृतावतारः १९ मांकेशवोगदयाप्रातरव्याद्गोविंदआसंगवआत्तवेणुः ॥ नारायणःपातुसदात्तशक्तिर्मध्यंदिनेविष्णुररींऽद्रपाणिः २० देवोऽपराह्णेमधु होग्रधन्वासायंत्रिधामाऽवतुमाधवोमाम् ॥ दोषेहृषीकेशउतार्धरात्रेनिशीथएकोऽवतुपद्मनाभः २१ श्रीवत्सलक्ष्माऽपररात्रईशःप्रत्यूषईशोऽसिधरोजनार्द नः ॥ दामोदरोऽव्यादनुसंध्यंप्रभातेविष्णुःश्रीमान्भगवान्कालमूर्तिः २२ चक्रंयुगांतानलतिग्मनेमिभ्रमत्समंताद्भगवत्प्रयुक्तम् ॥ दंदग्धिदंदग्ध्यरिसैन्य माशुकक्षंयथावातसखोहुताशः२३ गदेऽशनिस्पर्शनविस्फुलिंगेनिष्पिढिनिष्पिढ्यजितप्रियासि ॥ कूष्मांडवैनायकयक्षरक्षोभूतग्रहांश्चूर्णयचूर्णयारीन् २४

स्यर्थः १९ प्रातरारभ्यपंचभिःपंचभिर्घटिकाभिःअहोरात्रविभागंकृत्वातेष्वेकैकांमूर्तिसंकल्प्याह मांकेशवइति गोष्ठेभ्योनिर्गत्ययदैकत्रगावःसंयुज्यंतेसकालआसंगवस्तस्मिन्काले २० दोषेरात्रिभो जनकाले रात्रिसामान्यविवक्षायांदोषशब्दोऽव्ययवाचीस्त्रीलिंगोवा रात्रिविशेषकालविवक्षायांपुल्लिंगः निशीथात्पूर्वयामोर्धरात्रउच्यते तस्मिन्कालेनिशीथेपंचदशघटिकातुलिते एकःपद्म नामएवावतु २१ प्रत्यूषेअरुणोदयप्रारंभे अनुसंध्यंसंध्यानिकटे प्रभातेसूर्योदयासन्नसमये २२ युगांतेऽग्निर्वात्तिग्मातीक्ष्णानेमिर्यस्यतत्तथा स्वरूपमुक्त्वासंबोधयाति दंदग्धीति हेसुदर्शनअरिसैन्य माशुदंदग्धिअतिशयेनदह अनेन सुदर्शनमहाज्वालकोटिसूर्यसमप्रभ अज्ञानांधस्यमेनित्यंविष्णोर्मार्गंप्रदर्शयेतिमंत्रोऽर्थतउद्धृतः २३ स्पृशउपतापइतिधातोःस्पर्शनतपनंअशनिवान्निर्घातवत्स्पर्शना त्तापकराविस्फुलिंगाअग्निकणायस्याःसातथा अशन्योर्वज्रयोःस्पर्शनेनसंघट्टनेनजातायेविस्फुलिंगास्तादृशाविस्फुलिंगायस्याःसातथाइतिवा संबंधेनअशनिशब्देनमेघवह्निर्लक्ष्यते तस्यस्पर्शनवद्दुःसहा विस्फुलिंगायस्याःसाइतिवा तस्याःसंबुद्धिःअशनिस्पर्शनविस्फुलिंगेहेगदेनिष्पिढिनितरांपिष्टंकुरुनिष्पिष्टीतिवापाठे पिष्टिपेषणइत्यस्यरूपम् २४

दरेंद्रशंखश्रेष्ठयातुधानादेहाष्टवत् धाराहाष्टर्यषातेतथातान्अरीन्द्रावयेत्यन्वयः अनेन पांचजन्यनिजध्वानध्वस्तपातकसंचय पाहिमापापिनंघोरंसंसारार्णवपातिनामित्ययंमंत्रःसूचित २५ मम छिंधीतितुगागमोविकल्पेनेतिवक्तव्यं द्विषांचक्षूंषिछादय नोऽस्माकमघंहरेत्यन्वयः शतचंद्रेतिचर्मणोनाम २६ केतुभ्यइत्यनेनउल्कापाताद्गृह्यंते केतोर्ग्रहेभ्यइत्यनेनगतार्थत्वात् अघेभ्योऽघस नेभ्यः २७ श्रेयःप्रतीपकाः श्रेयोविरोधिनस्तेचअसुराः २८ स्तोत्राणास्तोमःसमूहःस्तोत्रस्तोम तल्लक्षणश्छंदःसामवेदस्तन्मयस्तत्प्रधानइत्यर्थःभगवान्पूज्य. विष्वक्सर्वत्रसेनायस्यसतथा स्वस्यस्वामिनो नामभिः। विष्वक्सेनश्चहरेर्निवेदिताशन· २९ यानंरथः पार्षदाश्चभूषणाश्चपार्षदभूषणाः भूषणानामपिज्ञानाश्रयत्वज्ञापनायपुंल्लिंगप्रयोग तत्कंठगंकौस्तुभमासवातेत्यादे. ३० सर्वंखल्विदंब्रह्मेतिश्रु तेः भगवानेवयत्सदसद्वस्तुवस्तुतस्तन्नियामकतयातद्रूपउच्यतइति यथासत्यंतत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत्तदनुप्रविश्यसच्चत्यच्चाभवदितिश्रुतिविहितत्वादव्यभिचारितेनसत्येन द्रव्यंकर्मचकालश्चस्वभावोजी वएवचेत्यादिवाक्यंचशब्दगृहीतं एवशब्देन सत्येनानेनमांदेवःपातुविष्णुश्चतुर्भुजइतिस्मारयति ३१ भूषणादीनामचेतनत्वेनचेतनवत्प्रार्थितदातृत्वकथमित्याशंक्यतेषुहरेस्तत्तत्कार्यक्षमशक्तिस्वरूपेणा

त्वंयातुधानप्रमथप्रेतमातृपिशाचविप्रग्रहघोरदृष्टीन् ॥ दरेंद्रविद्रावयकृष्णपूरितोभीमस्वनोऽरीन्हृदयानिकंपयन् २५ त्वंतिग्मधारासिवरारिसैन्यमीशप्रयुक्तोममछिंधिछिंधि ॥ चक्षूंषिचर्मञ्छतचंद्रछादयद्विषामघंनोहरपापचक्षुषाम् २६ यन्नोभयंग्रहेभ्योऽभूत्केतुभ्योनृभ्यएवच ॥ सरीसृपेभ्योदंष्ट्रिभ्योभूतेभ्योऽघेभ्यएवच २७ सर्वाण्येतानिभगवन्नामरूपास्त्रकीर्तनात् ॥ प्रयांतुसंक्षयंसद्योयेऽन्येश्रेयःप्रतीपकाः २८ गरुडोभगवांस्तोत्रस्तोमश्छंदोमयःप्रभुः ॥ रक्षत्वशेषकृच्छ्रेभ्योविष्वक्सेनःस्वनामभिः २९ सर्वापद्भ्योहरेर्नामरूपयानायुधानिनः ॥ बुद्धींद्रियमनःप्राणान्पांतुपार्षदभूषणाः ३० यथाहिभगवानेववस्तुतःसदसच्चयत् ॥ सत्येनानेननःसर्वेयांतुनाशमुपद्रवाः ३१ यथैकात्म्यानुभावेनविकल्परहितःस्वयम् ॥ भूषणायुधलिंगाख्याधत्तेशक्तीःस्वमायया ३२ तेनैवसत्यमानेनसर्वज्ञोभगवान्हरिः ॥ पातुसर्वैःस्वरूपैर्नःसदासर्वत्रसर्वगः ३३ विदिक्षुदिक्षूर्ध्वमधःसमंतादंतर्बहिर्भगवान्नारसिंहः ॥ प्रहापयंल्लोकभयंस्वनेनस्वतेजसाग्रस्तसमस्ततेजाः ३४ मघवन्निदमाख्यातंवर्मनारायणात्मकम् ॥ विजेष्यस्यंजसायेनदंशितोऽसुरयूथपान् ३५ एतद्धारयमाणस्तुयंयंपश्यतिचक्षुषा ॥ पदावासंस्पृशेत्सद्यःसाध्वसात्सविमुच्यते ३६ नकुतश्चिद्भयंतस्यविद्यांधारयतोभवेत् ॥ राजदस्युग्रहादिभ्योव्याध्यादिभ्यश्चकर्हिचित् ३७

वस्थानं यथासत्यंतेनसत्येनहरिःपात्वित्याह यथेति ऐकात्म्यानुभावेनतत्तद्वस्तुस्थितरूपाणामेकात्मत्वापरोक्षज्ञानेनविकल्परहितःस्वगतभेदवर्जितोपिस्वमाययास्वरूपसामर्थ्येनस्वयमेवभूषणादि संज्ञाःस्वाधीनत्वाच्छक्तिशब्दवाच्याधत्तइतियथायत्सत्यंतेनसत्येनअनेनसत्याख्यप्रमाणेनयथार्थेनसर्वज्ञत्वमपिसत्यत्वेप्रमाणमितिद्योतनायविशेषणीकृतं ३२ नकेवलमायुधादिष्वेवसांनिहितत्वं किंतु सर्वत्रापीतिभावेनाह सर्वैरिति एकएवपरोविष्णुर्भूषाहेतिध्वजेष्वजः तत्तच्छक्तिस्वरूपेणस्वयमेवव्यवस्थित सत्येनानेनमादेव.पातुसर्वेश्वरोहरिरितिअतोभूषणादिषुविशेषतःसान्निहितत्व।दुक्तइतिज्ञातव्यं ३३ मूलरूपस्यसर्वगतत्वेनावतारस्येतिशंकांपरिहरन्सर्वगतत्वंयथासत्यंतेनसत्येनतथानारसिंहःपात्वितितात्पर्यात्द्विशेष्याह विदिक्ष्विति प्रहापयन्नितिस्वार्थेणिच परिहरन्नित्यर्थः.स्वतेजसाग्रस्तानि अभिभूतानिसमस्तानितेजांसिसूर्यादीनियेनसतथा ३४ मघवन्धनवन्दंशितः ३५ साध्वसाद्भयात् ३६ ३७

1 विष्वक्सेनः पार्षदोभविष्यपुराणात्

कौशिकःकुशिकगोत्रेविद्यमानः योगधारणयायोगाभ्यासेन मरुधन्वनिनिर्जलप्रदेशे ३८ द्विजक्षयःद्विजमरणं ३९ ४० प्रास्यनिरस्य ४१ ४२ एतद्धारयमाणइत्यादिनायत्फलमुच्यतेतस्यकस्माद्वै लक्षण्यदर्शनमितिचेदुच्यते गुरुशिष्ययोर्मिथोयोग्यतावैकल्यायोग्यत्वेपिनासंवत्सरवासिनेप्रब्रूयादितिविधेर्गुरुकुलवासापूर्त्यागुरुप्रसादाभावेन लोकोपकारादिनावागुरोःप्राप्ताविद्या शिष्यस्ययथोक्तफलदानस्यात् गुरुशिष्ययोरयोग्यत्वाद्गुरुवृत्तेरपूर्तितः अप्रसादाद्गुरोर्विद्यानयथोक्ताफलप्रदेत्युक्तेः तर्हिगुरूपदेशमंतरेणयथालिखितपाठादिनाप्राप्ताफलदास्यादितिचेन्न गुरोःप्राप्तायाःफलप्रदत्वात् विद्याकर्माणिचसदागुरोःप्राप्ताःफलप्रदाः अन्यथानैवफलदाइत्युक्तेः तस्मात्प्रसन्नगुरुदत्तायथोक्तफलदाइतिमंतव्यं प्रसन्नोक्ताःफलप्रदाइतिवचनात् अतउक्तफलसाकल्याद्दष्ट्यानाश्रद्धेयमितिभावः ४२ इति श्री भागवतेमहापुराणेषष्ठ०विजयध्वजकृतटीकायामष्टमोध्यायः ८ ब्रह्माद्यन्यतमामरापरिहार्यंयत्तत्परिहर्तृत्वमहिमावर्णनेनहरावभिवृद्धनिशितभक्तिकुठारस्ययोग्याधिकारिकरगतस्यसंसारतरुनिर्मूलनपटु

इमांविद्यांपुराकश्चित्कौशिकोधारयन्द्विजः ॥ योगधारणयास्वांगंजहौसमरुधन्वनि ३८ तस्योपरिविमानेनगंधर्वपतिरेकदा ॥ ययौचित्ररथःस्त्रीभिर्वृतो यत्रद्विजक्षयः ३९ गगनान्न्यपतत्सद्यःसविमानोह्यवाक्शिराः ॥ विद्यामिमांधारयतोमृतस्यास्थिविलंघनात् ४० सवालखिल्यवचनादस्थीन्यादाय विस्मितः ॥ प्रास्यप्राचीसरस्वत्यांस्नात्वाधामस्वमन्वगात् ४१ यइदंशृणुयात्कालेयोधारयतिचादृतः ॥ तंनमस्यंतिभूतानिमुच्यतेसर्वतोभयात् ४२ एतांविद्यामधिगतोविश्वरूपाच्छतक्रतुः ॥ त्रैलोक्यलक्ष्मींबुभुजेविनिर्जित्यमृधेऽसुरान् ॥ ४३ ॥ इतिश्रीभा०ष०अष्टमोध्यायः ८ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ तस्यासन्विश्वरूपस्यशिरांसित्रीणिभारत ॥ सोमपीथंसुरापीथमन्नादमितिशुश्रुम १ सवैबर्हिषिदेवेभ्योभागंप्रत्यक्षमुच्चकैः॥ अददाद्यस्यपितरोदेवाःसंप्रश्रयंनृप २ सएवहिददौभागंपरोक्षमसुरान्प्रति ॥ यजमानोऽवहद्भागंमातृस्नेहवशानुगः ३ तद्देवहेलनंतस्यधर्मालीकंसुरेश्वरः ॥ आलक्ष्यतरसाभीतस्तच्छीर्षाण्यच्छिनद्रुषा ४ सोमपीथंतुयत्तस्यशिरआसीत्कपिंजलः॥ कलविंकःसुरापीथमन्नादंयत्सतित्तिरिः ५ ब्रह्महत्यामंजलिनाजग्राहयदपीश्वरः॥ संवत्सरांतेतदघंभूतानांसविशुद्धये ॥ भूम्यंबुद्रुमयोषिद्भ्यश्चतुर्धाव्यभजद्धरिः ६ भूमिस्तुरीयंजग्राहखातपूरवरेणवै ॥ ईरणंब्रह्महत्यायारूपंभूमौप्रदृश्यते ७ तुर्यंछेदविरोहेणवरेणजगृहुर्द्रुमाः ॥ तेषांनिर्यासरूपेणब्रह्महत्याप्रदृश्यते ८ शश्वत्कामवरेणांहस्तुरीयंजगृहुःस्त्रियः ॥ रजोरूपेणतास्वंहोमासिमासि प्रदृश्यते ९ द्रव्यभूयोवरेणापस्तुरीयंजगृहुर्मलम् ॥ तासुबुद्बुदफेनाभ्यांदृष्टंतद्धरितिकिल्बिषम् १०

ताभिप्रेयतेस्मिन्नध्याये तत्रादौबीजदोषस्वभावोदुःसहइतिप्रकटयितुंविश्वरूपस्यविप्रत्वेपिरचनाजनितत्वेनदोषित्वेनासुरपक्षपातंतावदाह तस्येति सोमंसुरांपिबतीतिसोमपीथंसुरापीथं १ भागंहविर्भागं यस्यविश्वरूपस्य २ परोक्षमज्ञातवत्मातुःरचनायाःस्नेहस्यपरः ३ धर्मालीकंधर्मदोषंधर्मैकपदंवा अयमात्मानमपिहंतीतिभीतः ४ ५ यदपियद्यपिइंद्रोब्रह्महत्यादोषनिरसनेईश्वरःसमर्थःतथाप्यंजलिनाब्रह्महत्याजग्राहेत्यन्वयः भूतांशंसाविशुद्धयेलोकापवादपरिहाराय भूतहिंसापापशोधनायेतिवा हरिरिंद्रः तद्गतोविष्णुर्वा ६ खातस्यस्वतएवपूर्तिःस्यादितिखातपूरवरस्तेनहरिदत्तेन ईरणंऊखरं लवणोपरक्तरसइत्यर्थः ७ छेदेरोहःपुनर्वर्धनं तेनवरेण ८ शश्वत्कामेननिरंतरविषयमेवाभिलाषलक्षणेनवरेण रजोरूपेणरागरूपेण ९ द्रव्याणांपंचानाभूतानामध्येस्वभूयस्त्वलक्षणेनवरेण तापापनोदोभूयस्त्वमंभसोवृत्तयास्त्वमाइत्युक्तेः १०

इंद्रशत्रइत्यादिनात्वष्टाहतपुत्रोपींद्रंसोममाहरदित्यादिवेदवाक्यंसूचयतिइंद्रःशत्रुर्यस्यवृत्रस्यसइंद्रशत्रुःइंद्रएव तस्यसंबुद्धिरिंद्रशत्रोइति अनेनयजमानस्यानभिप्रेतार्थोपिसूच्यतइतिज्ञातव्यम् ११ अन्वाहार्यपचनाद्दक्षिणाग्नेःलोकानांक्षयाय १२ संध्याकालाभ्रमालावत्कपिशंवासोयस्यसतथातं तप्तताम्रवत्शिखाश्मश्रूणियस्यसतथातम् १३ तिस्रःशिखाःशिरांसियस्यतत्तथातस्मिन् १४ दरीगभीरवक्त्रेणगुहावदगाधमुखेन १५ रौद्ररूपेदंष्ट्रेयस्यतत्तथातेनमुखेन जृंभयंतंव्याददानम् १६ निरुक्तिपूर्वकंनामनिर्दिशति येनेति त्वाष्ट्रलक्षणामूर्तिर्यस्यतत्तथातेन तमसाआवृताइतियेनततः सोऽसुरोवृत्रइतिख्यातः वृत्रंजघन्वाँअपतद्ववारेतिश्रुतेः दैत्यभेदेचांधकारेवृत्रशब्दःप्रयुज्यतइत्यभिधानाच्च पातीतियःपालःपरमात्माधर्मोवातस्मादपगतःपापःएतदेवसूचयति परमदारुणइति १७ १८ श्रीनारायणानुग्रहमंतरेणवृत्रजयोदुःसाधनइतिकृत्वादेवानांहरिशरणप्रकारंवक्ति ततइति प्रत्यंचंप्रत्यगात्मानं आदिपुरुषंसृष्टेरादौभक्तानुग्रहायगृहीतपुरुषरूपम् १९ वाय्वाद्यभिमानिनोब्रह्मादयोयेत्रिलोकाःतेवयंयस्मैबलिंहराम। त्रिलोकीबहिर्ष्ठंलक्ष्मीतत्त्वंतदनियतंस्वतंत्रमस्तीतिशंकामाभूदित्याह अंतकइति असावंतकःमूलप्रकृतिर्दुर्गादिनामभिर्भिन्नायस्मान्महातकाद्धरेर्बिभ्यन्भीतेवतद्वशेवर्ततेयतस्ततः सहरिर्नेअस्माकंअरणंशरणमस्त्वित्यन्वयः ननु ब्रह्मादयोवयंयस्मैबलिंहरामयस्माच्चअसावंतकोपिबिभेतिततस्तस्मात्परमेश्वरादरणंक्षेमोभवत्वितिप्रतीतार्थःक

हतपुत्रस्ततस्त्वष्टाजुहावेंद्रायशत्रवे ॥ इंद्रशत्रोविवर्धस्वमाचिरंजहिविद्विषम् ११ अथान्वाहार्यपचनादुत्थितोघोरदर्शनः ॥ कृतांतइवलोकानांयुगांतसमयेयथा १२ विष्वग्विवर्धमानंतमिषुमात्रंदिनेदिने ॥ दग्धशैलप्रतीकाशंसंध्याभ्रानीकवाससम् ॥ तप्तताम्रशिखाश्मश्रुमध्याह्नार्कोग्रलोचनम् १३ देदीप्यमानेत्रिशिखेशूलआरोप्यरोदसी ॥ नृत्यंतमुन्नदंतंचचालयंतंपदामहीम् १४ दरीगंभीरवक्त्रेणपिबंतंचनभस्तलम् ॥ लिहंतंजिह्वयार्क्षाणिग्रसंतंभुवनत्रयम् १५ महतारौद्रदंष्ट्रेणजृंभयंतंमुहुर्मुहुः ॥ वित्रस्तादुद्रुवुर्लोकावीक्ष्यसर्वेदिशोदश १६ येनावृताइमेलोकास्तमसात्वाष्ट्रमूर्तिना ॥ सवैवृत्रइतिप्रोक्तःपापःपरमदारुणः १७ तंनिजघ्नुरभिद्रुत्यसगणाविबुधर्षभाः ॥ स्वैःस्वैर्दिव्यास्त्रशस्त्रौघैःसोऽग्रसत्तानिकृत्स्नशः १८ ततस्तेविस्मिताःसर्वेविषण्णाग्रस्ततेजसः ॥ प्रत्यंचमादिपुरुषमुपतस्थुःसमाहिताः १९ देवाऊचुः ॥ वाय्वंबराग्न्यप्क्षितयस्त्रिलोकाब्रह्मादयोयेवयमुद्विजंतः ॥ हरामयस्मैबलिमंतकोसौबिभेतियस्मादरणंततोनः २० अविस्मितंतंपरिपूर्णकामंस्वेनैवलाभेनसमंप्रशांतम् ॥ विनोपसर्पत्यपरंहिबालिशःश्वलांगुलेनातितितर्तिसिंधुम् २१ यस्योरुशृंगेजगतींस्वनावंमनुर्यथाबद्ध्यततारदुर्गम् ॥ सएवनस्त्वाष्ट्रभयाद्दुरंतात्त्राताश्रितान्वारिचरोपिनूनम् २२

स्मादरणंभवत्विति चेन्न कालोंतकःप्रधानंचमृत्युरव्यक्तमित्यपि उच्यतेप्रकृतिःसूक्ष्माश्रीर्भूर्दुर्गेतिनामभिः सैवब्रह्मादिभयदाविष्णोस्तुवशवर्तिनी अभयापिबिभेतीवतद्वशत्वादुदीर्यतइतिस्मृतिविरोधात् वायुश्चांबरंच अग्निश्चआपश्चक्षितिश्चेतिवाय्वंबराग्न्यप्क्षितयः २० एवंस्थितेशिवाद्यन्यतमस्यशरणमिच्छन्बालिशइत्याह अविस्मितमिति योब्रह्माद्युपास्यपूजस्तं स्वेनैवलाभेनस्वरूपानंदानुभवेनैवपरिपूर्णकामं अतएवाविस्मितंकुतूहलबुद्धिरहितं सममेकप्रकारं प्रशांतंसमुद्रवत्स्तिमितं विनायोऽपरंरुद्राद्यन्यतममुपसर्पतिश्वलांगूलेनतरीस्थानेन सिंधुंसमुद्रमतितितर्तिपारंगंतुमिच्छतिसद्यौचितमित्याह हीति बालिशोहियस्मात्तस्मादुचितमित्यर्थः २१ ननुयस्यकस्यचिद्धरिशरणमुपगतस्यापदर्णवसंतरणंदृष्टपूर्वंचेत्तमतरेणान्यंशरणगच्छन्बालिशत्वेनश्वलांगूलेनापारमकूपारंतितीर्षतीतिपरिहास्यःस्यात् तदेवकथमितितत्राह यस्येति मनुर्यस्यहरेरुरुणिशृंगे जगतींमहीमयीं स्वनावंस्वस्यमनोरथेनकृप्तांतरीं यथायथावद्दृढमाबध्य दुर्गमन्योपायेनतर्तुमशक्यं प्रलयार्णवंलक्षणंदुर्गं ततार नूनमिदानीमपिसवारिचरोमत्स्यावतारोहरिरेवाश्रितान्नित्यसंसारतारतान्नो दुरंतात्त्वाष्ट्रभयात्त्राताऽस्त्वित्यन्वयः यथाततारतथातरणायाश्रितानितिवा २२

इत्तोपिश्रीहरिप्रसादादहतेएतद्भयतरणंदुःसाधनमितिभावेनस्तुवंतीत्याह पुरेति पुरादिसृष्टौ संयमांभसिप्रलयोदके स्थितादरविंदात्प्रकृत्यात्मनःपद्मात्पतितःस्वयंभूर्भयंततार सहरिर्नस्त्वाष्ट्रभयार्णवस्य पारः पारप्रदर्शकोस्त्वित्यन्वयः तत्रत्योवायुरपिप्रकृत्यात्मा अन्यथानेहशबलमन्यस्यस्यादित्यत स्तल्लयजलंविशिनष्टि उदीर्णेति उदीर्णेनवातेनप्रकृत्यात्मनावायुनोन्नमितानामूर्मीणांरवैःकरालेभयंकरं पद्मादीनांप्रकृत्यात्मत्वंकस्माद्धिरिशिष्योच्यतइतिशंकामाभूत् यत्रवायूदपद्मादिरूपेणप्रकृतिःस्थिता एकस्तत्रबिभेद्ब्रह्माविचार्यभयमत्यगात् अतर्गतोहरिस्तस्यध्यातोभयमपानुददित्युक्तेः भयनिमित्त माह एकइति एकाकित्वाद्द्वितीयवस्तुनोऽनुत्पन्नत्वात् सोबिभेत्सद्द्वितीयमैच्छदितिश्रुतेः ननुकिमर्थंब्रह्मणाभयमदर्शीत्यतउक्तमपीति स्वसृज्यजनानांभयादिस्वभावसंभावनार्थं जनिष्यतांजनानांतुस्व भावानांप्रसिद्धयेइत्युक्तेः अपिसंभावनइतिच संभावनामंतरेणस्वाभाविकंकिंनस्यादित्यस्यापीदमुत्तरमपीति अज्ञानाद्धिभयमुत्पद्यते ब्रह्मणस्तुतन्नास्ति ज्ञानादिगुणपूर्णस्यब्रह्मणोपीत्युक्तेः तर्हिकियंतकाल मनुवर्ततइत्यस्यापीदमुत्तरं पूर्णज्ञानस्यचिरकालीनंभयादिकंगर्हितं क्षणार्धगाः भयादिकाभवंतीवकथंतास्मिन्स्थिरालयाइत्युक्तेः स्वसृज्यजनभयस्वभावप्रदर्शनमंतरेणान्यत्किंप्रयोजनमित्यस्यापीदमे वोत्तरमपीति भयप्रदर्शनेनभगवत्प्रीतिलक्षणमन्यदपिविद्यतइत्यर्थः भगवत्प्रीतयेनित्यंब्रह्मणोपेभपादयः नवृथातस्यभावःस्यात्कश्चित्तेपिक्षणार्धगाइत्युक्तेः भयादिकमपिकिमेकवारं बहुवारमुतेत्यस्या पीदमुत्तरं नैकवारंकिंतुबहुवारमस्तीत्यर्थः अज्ञानंतुचतुर्वारंद्विवारंभयमेवच शोकोपितावान्नान्यत्रकदाचिद्ब्रह्मणोभवेदित्युक्तेः इदमपिहरेःप्रीतिजनकत्वेनोन्नतिकारणं तत्रापिभगवत्प्रीत्याउन्नत्यैवास्यतद्भ वेदित्युक्तेः २३ किंचास्माकंस्रष्टृत्वेनसंबंधत्वादपिनिजस्वरूपंनबुद्ध्यामहे किंतुलक्षणमेवपश्यामः अतोवयंतमेवशरणंयामइत्याहुः यएकइति एकःकेवलः ईशःऐश्वर्यादिगुणपूर्णः योनिजमाययास्वाधी

पुरास्वयंभूरपिसंयमांभस्युदीर्णवातोर्मिरवैःकराले ॥ एकोरविंदात्पतितस्ततारतस्माद्भयाद्येनसनोऽस्तुपारः २३ यएकईशोनिजमाययानःससर्जयेना नुसृजामविश्वम् ॥ वयंचयस्यापिपुरःसमेताःपश्यामलिंगंपृथगीशमानिनः २४ योनःसपत्नैर्भृशमर्द्यमानान्देवर्षितिर्यङ्नृषुनित्यएव ॥ कृतावतारस्तनु भिःस्वमाययाकृत्वात्मसात्पातियुगेयुगेच २५ तमेवदेवंवयमात्मदैवतंपरंप्रधानंपुरुषंविश्वमाद्यम् ॥ व्रजामसर्वेशरणंशरण्यंस्वानांसनोधास्यतिशंमहा त्मा २६ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ इतितेषांमहाराजसुराणामुपतिष्ठताम् ॥ प्रतीच्यांदिश्यभूदाविःशंखचक्रगदाधरः २७

नयाप्रकृत्यानःससर्ज येनवयंप्रेरिताःविश्वमनुसृजाम यस्यपुरोऽग्रतःस्थिताः समेताःसंगताअपिवयंलिंगंलक्षणमेवपश्याम नतुस्वरूपं तत्स्रष्टृत्वेनतदनुगृहीतकर्तृत्वेनवाऽचिंत्यवैभवमेवलक्षणंबुद्ध्यामहे नतुसच्चिदानंदादिस्वरूपं अदर्शनेकारणमाह पृथगिति पृथक्पृथगीशाभिमानित्वात् अयंचकादाचित्कएवनतुसनातनः तदुक्तं कदाचिदभिमानस्तुदेवानामपिसन्निव प्रायःकालेषुनास्त्येवतारतम्येनसो पित्विति अनेनपृथगित्यनेनाभिमानस्यतारतम्यंध्वनयति हेईशअभिमानिनोवयं पृथक्तारतम्योपेता इतिवार्थःसंपद्यते २४ करचरणादिदेहवत्त्वेपिदेवदत्तवदनित्यदेहोनास्तिअतःस्वाभिमतसिद्ध्यै संप्रार्थनीयइतिभावेनाहुः योनइति तनुभिर्देवर्ष्यादिषुकृतावतारोपिनित्यएवनिर्विकारएव नतुयोनिकृतदुःखादिमान् नकेवलमनुयुगंरक्षतिहरिःकिंतुअन्यदापीत्यर्थेचशब्दः २५ यत्तच्छब्दैरेवोक्ताविशिष्ट गुणैर्विशेष्यतंशरणंप्रार्थयंते तमेवेति अन्ययोगव्यवच्छेदार्थएवशब्दः देवाइत्यनेनदेवानांशरणंहरिरेवनान्यइत्येवशब्दार्थोविवृतः वयमित्यनेनहरेःस्वेषांचमिथोभेदाभिमानध्वनयति नकेवलमिष्टदेवता त्वेनशरणंयामः अपितुसर्वोत्तमत्वादिगुणविशिष्टत्वाच्चेतिभावेनाह परंप्रधानमिति प्रकृतिःकिंनेत्याह पूरुषमिति तर्हिजीवःकिंनेत्याह विश्वमिति नप्रपंचइत्याह आद्यमिति प्रपचस्यादिभूतं वासुदेवोवा इदमग्रआसीदितिश्रुतेः नृशंसस्वभावश्चेत्कथमयामिष्टःस्यादत्राह शरण्यमिति शरणप्राप्यत्वान्नृशंसोनभवतीत्यर्थः नास्मिन्नस्मासुविप्रतिपत्तिरित्याह सर्वइति शरणंप्राप्तावपिउदासीनोनभवति किंतु व दान्यवदभीष्टंददातीत्याहुःस्वानामिति २६ स्तुतिफलमाह इतीति २७

प्रत्यक्षीभूतंतंभगवंतंसंदृश्यदेवाःकिंचक्रुरितितत्राह आत्मतुल्यैरिति अनेनदर्शनावस्थायांकिंगुणविशिष्टइतिशंकापर्यंहारि आत्मतुल्यैः आत्मनोभूतैःअतएवआत्मतुल्यैःमूलभूतस्यहरेःसदृशैःसामर्थ्या दिगुणैरनूनैःषोडशभिर्वासुदेवादिदामोदरांतैःपर्युपासितंतेषांमध्यस्थावृत्तिरूपेणास्थितं मूलरूपस्याप्राकृतत्वात्प्रादुर्भावानांशुक्रशोणितसंपर्केणजातत्वात्कथमन्योन्यतुल्यत्वमितितत्राह विनेति श्री वत्सकौस्तुभौविनाप्रकृतिपुरुषाभ्यांविनाप्रकृतिपुरुषातीतत्वेनतदनिर्मितशरीरैरित्यर्थः अनेनसप्तदशरूपाण्यपिगुणक्रियादिनाविशेषरहितानीत्युक्तभवति श्रीवत्सकौस्तुभरहितैरात्मतुल्यैःषोडशभिः पार्षदमुख्यैरुपासितमित्यंगीकारस्तु श्रीवत्सःप्रकृतिर्ज्ञेयाब्रह्माख्यःकौस्तुभःपुमान् तदतीतैःषोडशभिःस्वरूपैरप्युपास्यतइतिप्रमाणविरोधादप्रामाणिकः तेषांतद्रूपत्वादन्यलक्षणतुल्यंचाप्रामा णिकम् अतः प्रकृतिपुरुषानधीनत्वेनान्योन्यतुल्यत्ववासुदेवादीनामेव तदुक्तं अपुंप्रकृत्यधीनत्वाद्वासुदेवादिकाहरेः तुल्याश्चकेशवाद्याश्चनचभिन्नाःकथंचनेति अनेनमूलरूपस्यावताराणांमिथोभेदरा हित्यमुक्तमितिज्ञातव्यं हरेःप्रकृतिपुरुषराहित्यंचनकादाचित्कंकिंतुसनातनं श्रीवत्सकौस्तुभाभ्यांतुविनाभावंप्रदर्शयेत् पुंप्रकृत्यात्मकाभ्यांसधत्तेनित्यंजनार्दनइतिवाक्यात् । प्रकृतिपुरुषराहित्यं चतदतीतत्वंतदवशत्वंच तदुक्तं यदस्याभ्यामतीतत्वंयद्वशोनानयोर्हरिरिति श्रीवत्सकौस्तुभाभ्यांतुविनाभावःसएवचइति इयचोपासिकाभक्तानुकंपित्वेनहरेःपरंक्रीडैव आत्मैवसप्तदशधास्वयंभूत्वाजनार्द नः मध्यस्थावृत्तिरूपेणक्रीडतेपुरुषोत्तमइत्युक्तेः संवीतश्चतुरात्मभिःस्वसदृशैःश्रीकेशवाद्यैरतश्चक्राद्यैरितैरर्थीश्वरमुख्यैर्वज्रादिभिस्तत्परं । संसेव्यंस्वयमंतराबुजमहापीठेविराजन्हरिर्भूत्यैश्रीपुरुषोत्तमो भवतुवःश्रीवल्लभःसंततमितितंत्रांतरोक्तमंत्रानुसंधेयं २८ पूर्वंहरेःप्रत्यक्षायाधुनास्वाभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थंस्तुतिरितिविशेषः २९ स्तुतेःप्रतीकंगृह्णाति नमस्तइति यज्ञस्यवीर्यंरेतःस्रष्टेत्यर्थःतस्मै । यज्ञोवी

आत्मतुल्यैःषोडशभिर्विनाश्रीवत्सकौस्तुभौ ॥ पर्युपासितमुन्निद्रशरदंबुरुहेक्षणम् २८ दृष्ट्वातममराःसर्वेईक्षणाल्हादविक्लवाः ॥ दंडवत्पतिताभूमौश नैरुत्थायतुष्टुवुः २९ देवाऊचुः ॥ नमस्तेयज्ञवीर्यायवयसेउततेनमः ॥ नमस्तेअस्तुचक्रायनमोऽस्तुपुरुहूतये ३० यत्तेगतीनांतिसृणामीशितुःपरमंप दम् ॥ नार्वाचीनोविसर्गस्यधातुर्वेदितुमर्हति ३१

र्यंयस्यसतथाभिव्यक्तयइतिशेषःतस्मै हेयज्ञ वीरेषुस्थित्वावीरत्वप्रदायेतिवा । उतकिंतुवयसेबंधकशक्त्याजीवानांसंसारेबंधकाय वयबंधनइतिधातोः । वयःसर्वस्यवयनाद्भगवान्पुरुषोत्तमइतिवचनात्व यशब्दोत्रबंधवचनः मातंतुश्छेदिवपतोधियंमेमामात्राशार्यपसःपुरऋतोरितिश्रुतेश्च ॥ अतोवयोविहंगोविहगोविहंगमइत्यभिधानेपिप्रकृतानुपयुक्तत्वान्नपक्ष्यत्रग्राह्यःश्रुतेरयमर्थ देवोधियंवयतोबध्नतोमेतंतुः संततिर्माच्छेदिउत्सन्नोमाभूत् । ऋतोःपुरः ज्ञानोत्पत्तेःपूर्वमपसःकर्मणःमात्रामानंपरिमाणंमाशारि.शॄहिंसायामितिधातोः फलदानेननष्टमाभूत् कर्मणाज्ञानमातनोतीतिश्रुतेः ज्ञानमनुत्पाद्यननश्य त्वित्यर्थः स्वकृतंबंधनंस्वयमेवहंतुंशक्तोनान्यइतिज्ञापनायसंधिकार्याभाव. । चक्रायपुनःसृष्ट्यादिकर्त्रे करोतेर्यङ्लुगंतशब्दरूपंसर्वंहन्त्रेचरतंभक्षणायार्थरूपंवा सर्वविपत्परिहर्तृसुदर्शनाख्यावतारायवा अनाप्यनन्यसाध्यकरणशक्त्यादिमत्त्वप्रदर्शनायसंध्यभावःपुरवोबहवोहूतयोनामानियस्यसतथातस्मै नामानिसर्वाणियमाविशंतीतिश्रुतेः ।इंद्रायाहिचित्रभानोइत्यादिबहुवेदैर्हूतिराहूतिर्यस्यसतथातस्मैवा शुचिःशुचिव्रतः शुद्धःपुरुहुःशुद्धिरुच्यतइत्यभिधानात् पुरुहुःशुद्धाऊतिर्यस्यसतथातस्मैवा ३० ईशितुस्तेतव यत्तिसृणांगतीनांदेवलोकपितृलोकनिरयसंज्ञानां सकाशात्परमंउत्कृष्टंवैष्णवंपद वैकुंठादि स्थानंतद्धातुर्ब्रह्मणोविसर्गस्यविविधसृष्टेरर्वाचीनोनंतरकालीनइदानींतनोमनुष्यो वेदितुंलब्धुंप्राप्तुं नार्हतिनयोग्यो विद्वानेवयोग्यइत्यन्वयः । देवलोकात्पितृलोकान्निरयाच्चापिपरत्पर ।तितृभ्यःपरमं स्थानंवैष्णवंविदुषांगतिरितिवचनात् विद्लृलाभइतिधातुः पद्लृगतावितिच अनेनवैष्णवपदप्राप्तौज्ञानमेवप्रयोजकंनकर्मादिकमितिसूचयति ३१

हरेःप्रसन्नतायांगुणोत्कर्षप्रकाशिकास्तुतिरेवप्रयोजिकेतिपद्यैर्ग्रथिताःकतिपयगुणाएवप्रकाशंतइत्यतोपेक्षिताशेषगुणप्रकाशनार्थंगद्यैःस्तुवंति नमस्तइति भगवदादिशब्दैराविष्कृतगतयेतेतुभ्यंनम इत्यन्वयः । परिव्राजकाश्चतुर्विधाःकुटीचकबहूदकहंसनिष्क्रियाइति तेषांमध्येपरमहंसाख्यपरिव्राजकैःपरमेणोत्तमेनआत्मयोगेनपरमात्मध्यानेनयःसमाधिश्चित्तैकाग्रता तेनपरिभावितःप्रबोधितःपरिस्फुटितश्चप्रकाशितो यःपारमहंस्यनामाधर्मः ज्ञानाख्यः तेनोद्घाटिततमःकपाटद्वारमज्ञानाख्यकपाटद्वारंयेन सतथातेनापावृतेप्रकाशितेआत्मलोकेवैकुंठादिनाम्निस्वयमुपलब्धअप्रयत्ननदृष्टः योभगवान्स्वरूपसुखानुभवस्तस्यतवविहारयोगःजगज्जन्मलयादिहेतुभूतक्रीडोपायोदुरवबोधइव त्वदनुग्रहमंतरेणदुर्बोधएवेत्यर्थः कुतोदुर्ज्ञानइतितत्राह यदशरणइति अशरणोऽधिष्ठानरहितोऽशरीरोज्ञानसाधनशरीररहितोऽप्राकृतत्वादनपेक्षितोस्मत्समवायःसाहाय्यलक्षणोयेनसतथा अगुणोनिर्गुणःस्वयंसत्वमविक्रियमाणेनस्वतः परतोवाविकाररहितेनात्मनैवस्वभावेनैवभोगादिप्रयोजनमंतरेणेदंजगत्सृजसिरक्षसिसंहरसीति यद्यस्मात्तस्मात्कुलालादिविलक्षणत्वादितिभावः ३२ भगवत्स्वरूपनिर्धारणार्थंपूर्वपक्षयंति अथेतिसृष्ट्यादिकर्मणिप्रवर्तमानोभगवान् अथेह गुणविसर्गापतितःसंसारांत.

ओंनमस्तेस्तुभगवन्नारायणवासुदेवादिपुरुषमहापुरुषमहानुभावपरममंगलपरमकल्याणपरमकारुणिकपरमहंसपरिव्राजकैः परमेणात्मयोगसमाधिनापरिभावितपरिस्फुटितपारमहंस्यधर्मेणोद्घाटिततमःकपाटद्वारेणापावृतेआत्मलोकेस्वयमुपलब्धोनिजसुखानुभवोभवान्दुरवबोधइवतवविहारयोगोयदशरणोऽशरीरइदमनपेक्षितास्मत्समवायःसआत्मनैवाविक्रियमाणेनसगुणमगुणःसृजसिपासिहरसि ३२ अथतत्रभगवान्किंदेवदत्तवदिहगुणविसर्गापतितःपारतंत्र्येणस्वकृतकुशलाकुशलफलमुपाददाति॥अहोस्विदात्मारामउपशमशीलःसमंजसदर्शनउदास्तइतिहवावनविदामः॥ नहिविरोधउभयंभगवत्यपरिगणितगुणगणईश्वरेअनवगाह्यमाहात्म्येअर्वाचीनवितर्कविकल्पविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिलांतःकरणदुरवग्रहवादिनांचविवादानवसरेउपरतसमस्तमायामयेकेवलस्वात्ममायामंतर्धायकोनुदुर्घटइवभवतिस्वरूपद्वयाभावात्॥समविषममतीनांमतमनुचरसि ॥ यथारज्जुखंडःसर्पादिधियाम् ॥ सएवपुनःसर्ववस्तुषुवस्तुस्वरूपःसर्वेश्वरःसकलजगत्कारणकारणभूतःसर्वप्रत्यगात्मत्वात्सर्वगुणाभासोपलक्षितएकएवपर्यवशेषितः ॥ अथहवावतवमहि

पातीदेवदत्तवत्परवशतयास्वकृतपुण्यापुण्यफलमुपादत्तेकिं अथवोदास्तेनोपादत्तेकिं । कुतःआत्मारामःस्वमहिम्निस्थितःउपशमशीलःपूर्णानंदानुभवः समजसदर्शनःशुद्धज्ञानः एतेप्रत्येकंहेतवोनुपादानेभवंतीति नविदामोहवाव नबुध्यामहेहि वावेत्येताभ्यामज्ञानिनएवंवदंतीतिसूचयंति नज्ञानिनइति कस्मिन्सतिकिंस्यादितितत्राह नहीति कुशलाकुशलस्योपादानमनुपादानंचेत्युभयमितरत्रविरुद्धमत्रनहिविरोधःकथंतत्राह भगवतीति भगवतिकोनुदुर्घटइवभवति सर्वःसुघटएवेत्यन्वयःसौघट्यंबहुभिर्विशेषणैरुपपादयंतिअपरिगणितेति नपरिगणिता गुणानांगणाःयस्यसतथातस्मिन्कुतइत्यत्राह ईश्वरइति अघटितघटकत्वशक्तिमत्त्वाद्युक्तमित्यर्थः इतोपिगुणानांअगणितत्वंयुक्तमित्याह अनवगाह्येति अपरिच्छेद्यमहिमत्वात् । अयमीशःस्वस्वेतरवृत्तित्वानाक्रांतपरिच्छिन्ननिष्ठाधिकरणमेयत्वाद्घटवदित्यादिमहाविद्यालक्षणवितर्केण देवदत्तवदयंकुशलाकुशलभोक्तानवेतिविकल्पेन अत्रकर्मणःपुरुषार्थहेतुत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसगतिरित्यादिलक्षणमीमासया मयाऽरिम

१ अत्रसाध्ये स्वपदद्वयं बुद्धिस्थात्मपरमेव । परिच्छिन्नोनिष्ठा आधेयतायस्येतिव्युत्पत्त्या परिच्छिन्नत्वसमानाधिकरणइत्यर्थः । अनाक्रांतेत्यंतमस्यविशेषण तथाचआत्मवृत्तित्वआत्मेतरवृत्तित्वैतदुभयाभाववान्यःपरिच्छिन्नत्वसमानाधिकरणोधर्मः तदधिकरणत्वसाध्यमिति दृष्टांतेघटत्वादिधर्ममादायसाध्यसत्वनिर्वाहः । पक्षेआत्मत्वादिधर्ममादायसाध्यासिद्धावपितस्यपरिच्छिन्नत्वासिद्धेःतत्सामानाधिकरण्यस्यानिवेशः ।

न्गुल्मेष्व्याभोदर्शीत्यादिविद्यमानेनप्रमाणवदवभासमानेन यदीशोदुर्भगशरीरेस्थितस्तर्हिदेवदत्तवत्तद्गतदुःखभोगःप्रसज्येतइत्यादिकुतर्केणचावगाह्यमाहात्म्यत्वादितितत्राह अर्वाचीनेति अर्वाचीनाभ्या
स्यादिरहिताःविकल्पादयोयेषुतानितथोक्तानितैः शास्त्रैःवैशेषिकादिभिःकलिलेनव्याकुलितेनांतःकरणेनमनसादुरवग्रहोयेपांतेतथा तेचवादिनस्तेषां विवादानवसरेविप्रतिपत्त्यगोचरेऽतोपिविवादा
विषयइत्याह उपरतसमस्तेति केवलस्वात्ममायांअद्वंद्वरूपसामर्थ्यं अंतर्धायावष्टभ्योपरतसमस्तमायामयेप्राकृतस्वभाववर्जिते एवंविधेपिपुण्यापुण्यभोक्तृत्वंवयनाविद्महे येवदंतितेनमूढाः
असुरप्रकृतयइत्याभिप्रेत्यस्वयमेवसमाधत्ते स्वरूपेति एकमेवाद्वितीयंनिरनिष्ठोनिरवद्यइत्यादिश्रुतेः सुखीदुःखीत्यादिस्वरूपद्वयानुपपत्ते नचायंसंशयःसुराणां स्वतंत्रःपरतंत्रोवाज्ञोऽज्ञोदुःखीसुखीनुकिं
इत्यादिसंशयःकस्याज्ज्ञानिनांपुरुषोत्तमइतिविरोधात्तर्हिज्ञानिनःकथंवदंतिचेदुच्यते अनंतगुणत्वात्पूर्णशक्तित्वाच्चस्वातंत्र्यादिकमेवजानंति तदुक्तं तस्यानंतगुणत्वाच्चपूर्णशक्तित्वतोहरेः स्वातंत्र्या
दिकमेवास्यविदोजानंतिनिश्चयादिति निरवयवस्यजीवस्यपुण्यापुण्यभोक्तृत्वंयुज्यते घटकत्वाद्दुर्घटस्यदुर्ज्ञेयत्वाच्चसर्वशः तच्छक्तेरविदोजीवंपरतंत्रवदंत्यमुं एवंदुर्घटयाशक्त्याज्ञोऽज्ञानांपर
मेश्वरइतिवचनात् यद्वा पारतंत्र्येणकुशलाकुशलादिकमनुभवतीतिकिं उतस्वातंत्र्येणोदास्तइतिसंशयंनाविदामः किंत्वनंतशक्तेरनंतगुणस्यहरेःपारतंत्र्यादिकंकुतोघटतइतिनिश्चिनुमः अस्मिन्नर्थेच
स्वतंत्रःपरतंत्रोवाज्ञोऽज्ञोदुःखीसुखीनुकिंइत्यादिमानमनुसंधेयं इतोपिनघटतइत्याह नहीति । विरोधो हियस्मात्तस्मादुभयमेकस्यनयुक्तमित्यर्थः ननुनिर्गुणस्यहरेःगुणित्वआकिंचनस्येशित्व

मामहामृतरससमुद्रविप्रुषाऽसकृल्लीढयास्वमनसिनिष्यंदमाननिरवरतसुखेनविस्मारितदृष्टश्रुतविषयसुखलेशाभासाःपरमभागवताएकांतिनोभगवतिस र्वभूतप्रियसुहृदिसर्वात्मनि निरंतरनिर्वृतमनसःकथमुहवाएतेमधुमथनपुनःस्वार्थकुशलाह्यात्मप्रियसुहृदःसाधवस्त्वच्चरणांबुजानुसेवांविसृजंति नयत्रपु नरयंसंसारपरिवर्तः॥ त्रिभुवनात्मभावनत्रिविक्रमत्रिनयनत्रिलोकमनोहरानुभावतवैवविभूतयोऽभूवन्दितिजदनुजादयश्चापितेषामनुपक्रमसमयोऽयमि तिस्वात्ममाययासुरनरमृगमिश्रितजलचराकृतिभिर्यथापराधंदंडमधथावतीर्य ३३

स्वव्यतिरिक्तस्वरहितस्यमाहात्म्यंअवाङ्मनसगोचरस्यविचारविषयत्वंअकर्तुःकर्तृत्वंइत्यादिसर्वंदुर्घटमितितत्राह भगवतीति तर्हिउपाधिभेदाद्दौर्घट्यपरिहारोस्त्वितितत्राह स्वरूपेति ननुममानि
शितशरैर्विभिद्यमानत्वाद्विलसत्कवचेऽस्तुकृष्णआत्मेत्यादिकथंसंगच्छतइतिचेत्तत्राह समेति सममतीनामनंतसच्चिदानंदलक्षणब्रह्मेतियथार्थबुद्ध्यानुसरासितथात्वेनप्रकाशसइत्यर्थः विषमम
तीनामसुरप्रकृतीनांमत्तप्रभूतिरित्यसुराइतिमिथ्याबुद्ध्यादुःखीछिन्नोविद्धइत्याद्याकारेणदृश्यसइत्यर्थः अत्रदृष्टांतमाह यथेति यथारज्जुखंडःसर्पोयमितिमंदांधकारेमंदितेंद्रियस्यज्ञानं सएवपुनरा
लोकादिनालोकितेस्थलेनिर्दुष्टेंद्रियस्यरज्जुखंडएषइति तदुक्तं यथारज्जुःसर्पधियारज्जुबुद्ध्यावगम्यते तथायथार्थबुद्ध्याचामिथ्याबुद्ध्यावगम्यते स्वेच्छयैवमहाविष्णुःफलदश्चानुसारतइति तथा
सएवपुनर्भगवान्सर्ववस्तुषुवस्तुस्वरूपोप्रतिहतस्वरूपः वसनाद्वासयेद्वस्तुनित्याप्रतिहतत्वतइत्यादेः तादात्म्यंकिंनस्यादत्राह सर्वेश्वरइतिप्रत्यगात्मत्वेनसर्वेश्वरत्वंहरेरेवेत्याह सकलेति ननुकुलाला
दिवद्ब्रह्मकारणत्वअस्तु नांतः परिच्छिन्नत्वापत्तेः तथाचसकलकारणकारणत्वमयुक्तमत्राह सर्वप्रत्यगिति सर्वेषामपिप्रत्यगात्मत्वेनांतर्यामित्वेनतत्तद्वस्तुतत्स्रष्ट्रादिकारणत्वेनअपरिच्छिन्नस्यापिआ
काशवदुपपत्तेः वसंतःस्थस्यतत्तददृष्टप्राप्त्यदौर्भाग्यप्राप्तिःस्यादत्राह सर्वेति सर्वगुणानामाभासेनसम्यक्प्रकाशेनोपलक्षितोज्ञानिभिःसम्यग्दृष्ट इतरैरनुमीयतइत्यर्थः नचस्थानभेदात्तस्यभेदइत्याह ए
कइति सवाएषआत्मानेतिनेतीत्यादिपरिशेषलक्षणप्रमाणात् एकएवेतिनिश्चितइत्यर्थः महतामनुभवापरपर्यायसाक्षिमत्पक्षं हरेरेकत्वेनिर्दोषत्वेसंसारनिवर्तकमहामहिमत्वेप्रमाणमाहुः अथेति विश्रुपा

बिंदुना असकृल्लीढयानिरंतरसेवितया नितरांस्यंदमानेन निरवरतेननिरंतरेण स्वरूपसुखेन हेमधुमथन परमास्त्वंसर्वोत्तमःसर्वगुणपूर्णःसर्वान्यगानिदोष. सर्वांतर्यामी अथ तस्मादेकांतिनोऽहरा चर्पितशरीरेंद्रियप्राणसर्वस्वाःभागवताःये एतेकथंत्वच्चरणांबुजसेवांविसृजंतीत्येवेत्यन्वयः हवावइत्येतैर्निपातैःपरमःपराध्यंइतिश्रुतेः महिम्नःपरमपराध्यत्वंसूच्यते सर्वभूतप्रियाःसंन्यासिनोऽजातशत्र वस्तेषांसुहृत् सर्वभूतानांपरेणाभीष्टकर्तृत्वात् प्रियश्चसुहृच्च परेयंप्रियनामेतिवचनात् निरंतरंसंतुष्टमनसः अविसर्जनेकारणमाहुः स्वार्थेति यत्रत्यचरणाब्जसेवाया परिरतः परिश्रमभावा भिप्रायंविज्ञापयितुमुपोद्घातमाहुः त्रिभुवनेति त्रिभुवनमेवात्मभवनंयस्यसतथा त्रिभुवनस्ययउपद्रवःसोवश्यंपरिहर्तव्यइतिद्योतनायेदंविशेषणमितिज्ञातव्य एवमेवोत्तराणि विशेषणानि अभिप्रायगर्भाणि त्रीणिनयनानियस्यसतथा नृसिंहइत्यर्थः विष्णोर्नृसिंहनामानित्रिनेत्रोग्रादिकानितुइतिवचनात् नृसिंहसुदर्शनादयस्त्रिनेत्रादिनामानः त्रयोलोकास्त्रिलोकविषया ज्ञानलक्षणा. प्रकाशाःयस्यसत था सर्वज्ञइत्यर्थः त्रिलोकस्यत्रिलोकनिवासिनोजनस्यमनोहरोनुभावोयस्यसतथेतिवा मायागुणव्यतिकराद्यदुरुर्विभासीतिवचनाद्विभूतयइत्युच्यंते देवादयो नतुस्वरूपत्वात् अपिशब्दान्मत्स्यादयस्त वसाक्षाद्विभूतयएवगम्यंते विविधभावस्यपात्रत्वात्सर्वेविष्णोर्विभूतयइतिच येविभूतिशब्दवाच्यादितिजादयोऽभूवन् तेषामनुपक्रमसमयः क्षयप्रारंभकालावधिमितिमत्वा स्वात्ममाययारचितरूपमनन्यया स्वमहिम्नाशुक्रशोणितसंबंधमंतरेणवा सुराद्याकृतिभिरवतीर्ययथापरावंत्रैलोक्यापहरणादिलक्षणापराधमनुसृत्यबल्यादीनांधृतवानसीत्यन्वयः मिश्रिताकृतिभिर्नरासिंहादिभिःसुराद्याकृतिभिरित्यर्थे

एवमेनमपिभगवन्जहित्वाष्ट्रंवृत्रासुरंयदिमन्यसे ॥ अस्माकंतावकानांतवचरणनलिनयुगलध्यानानुबद्धहृदयनिगडानांस्वलिंगविवरणेनात्मसात्कृता नामनुकंपानुरंजितविशदरुचिरशिशिरस्मितावलोकेनविगलितमधुरमुखरितवचसामृतकलयाचांतस्तापमनघार्हसिशमयितुम् ॥ अथभगवंस्तवा स्माभिरखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तायमानदिव्यमायाविनोदस्य सकलजीवनिकायानामंतर्हृदयेषुबहिरपिचब्रह्मप्रत्यगात्मस्वरूपेणप्रधानरूपेण यथादेशकालदेहावस्थानविशेषंतदुपादानोपलंभकतयानुभवतःसर्वप्रत्ययसाक्षिणआकाशशरीरस्यसाक्षात्परब्रह्मणःपरमात्मनःकियानिहवाअर्थविशेषो विज्ञापनीयःस्याद्विस्फुलिंगादिभिरिवहिरण्यरेतसः ॥ अतएवस्वयंतदुपकल्पयास्माकंभगवतःपरमगुरोस्तवचरणशतपलाशच्छायांविविधवृजिनसं सारपरिश्रमोपशमनीमुपसन्नानांवयंयत्कामेनोपसादिताः ॥ अथोईशजहित्वाष्ट्रंग्रसंतंभुवनत्रयम् ॥ ग्रस्तानियेननःकृष्णतेजांस्यस्त्रायुधानिच ३३

नविभूतित्वंविवृतमितिज्ञातव्यं ३२ किंबहूक्तेनापेक्षितंवक्तव्यमितितत्राहु एवमिति यदिमन्यसेकर्तव्यंतर्हीतिशेषः किंचेदंकर्तव्यमितिप्रार्थयंते अस्माकमिति हृदयनिगडानाहृदयाख्यशृंख लानां चक्रशंखादिलांछनानांस्पष्टतयाधारणेनात्मसात्कृतानांतद्भूतानामनुकंपया रंजितस्निग्धंचविशदंनिर्मलंचरुचिरंचारुचशिशिरंशीतलंचयात्स्मितंतेनयुक्तेनावलोकनेननिरीक्षणेनविगलितनि र्गतंच मधुरंचमधुरितं मुखरितंमंद्रंचयद्वचस्तेनामृतकलयायुक्तेनेतिशेषः वचोलक्षणयामृतकलयेतिवा बुभुक्षितबालवत्सर्वज्ञस्यतवहृदयभावातिरेकादुत्कायितामिवयद्विज्ञापनमस्मदीयंतदस्मद ज्ञाननिमित्तमित्यभिप्रेत्याहुः अथेति दिव्यमाययास्वरूपेच्छयाविनोदोलीलायस्यसतथा निकायानांराशीनां ब्रह्मस्वरूपेणबहिः प्रत्यगात्मस्वरूपेणातः यथादेशादिक्रियाविशेषणं तेषांदेशकाला दीनां उपादानोपलंभकतया कारणत्वप्रापकत्वेनोपादानत्वेनोपालंभकत्वेनेतिवा सर्वमनुभवतःआकाशशरीरस्याकाशवत्सूक्ष्मरूपस्य आकाशशरीरंब्रह्मेतिश्रुतेः लिंगशरीरस्यव्यावृत्त्यर्थंपरब्रह्मणइति मुक्तजीवस्यव्यावृत्त्यर्थंसाक्षादिति साक्षात्परब्रह्मत्वंचित्प्रकृतेरप्यस्तीत्यतःपरमात्मनइति हिरण्यरेतसोग्नेःमहाप्रकाशस्यविस्फुलिंगादिभिरल्पप्रकाशैरग्निकणैःखद्योतैश्च यतस्त्वमस्माकमनोपदापरिह र्तासि अतोवयंयत्कामेनत्वाष्ट्रहननलक्षणवांछयातवपादकमलच्छायामुपगताःतदुपसन्नानां अधीहिभगवोब्रह्मेतिसमित्पाणिशिष्यवच्छरणंगतानामस्माकंतत्कार्यमुपकल्पयसमर्थंस्वेत्यन्वयःबहुमार्थन पैवस्वाभीष्टफलप्राप्तिःस्यादितिदर्शयितुमेवंगद्येनविज्ञापितमेवपद्यप्रबंधेनविज्ञापयंति अथोइति तेजांसिसामर्थ्यलक्षणानि ३४

हंसवत्सारग्राहिणे दभ्रनिलयायहृदयाकाशनिवासाय तस्यांतेसुषिरंसूक्ष्मंतस्मिन्सर्वंप्रतिष्ठितमितिश्रुतेः निरीक्षकायचेतनकर्मसाक्षिणे कृष्णाय कृषिर्भूवाचक शब्दोणश्चनिर्वृतिवाचकइत्यतःसंतत पूर्णानंदाय कृतौपूर्णौपणौबलप्राणौयस्यसतथातस्मैनिरुपक्रमायश्रमजनकप्रयत्नमंतरेणजगत्कर्त्रे निरुपक्रमोहरिर्नित्यमप्रयत्नोह्युपक्रमेदित्यतः सतांसंग्रहोयस्यसतथातस्मै भवपांथा संसारमार्गे वर्तमानास्तेषांनिजाश्रयाय निजमात्मीयानित्ययोरित्यभिधानं शश्वदेकप्रकारा वरिष्ठा धर्मादेरत्युत्तमागतिर्मुक्तिलक्षणायस्मात्सतथातस्मै हरयेआपत्परिहरणशीलाय ३५ स्वमुपस्थानंस्वविष यांस्तुतिं ३६ मदुपस्थानलक्षणयाविद्ययापुंसामात्मैश्वर्यस्मृतिर्माहात्म्यस्मृतिः मयिभक्तिश्चभवतीत्यन्वयः ३७ प्राप्तेप्रत्यक्षे तथापिफलप्राप्त्यनायासेपि भक्तिज्ञानप्रसादेभ्योन्यत् अत्रहेतुस्तत्त्ववि दिति अनेनायमधिकारिषुसुखाधिक्यप्राप्तियोग्यइतिज्ञायते ३८ तत्त्वविच्चथास्त्वभिलाषकस्याकिंफलंइतितत्राह नेति यःकृपण.कामानभिलषन्स्वस्यमोक्षणंश्रेयोनवेद कुतःगुणवस्तुदृक् स्वर्गादेर्गुणा नांशब्दादिविषयाणां वस्तुदृक् अप्रतिहतत्त्वदर्शी नित्यत्वज्ञानीत्यर्थः अहमिच्छतोभिलाषकस्यतस्यतान्कामान्यच्छेदद्यां त्वांभजमानस्यतथाविधफलदातृत्वंतवकथंयुक्तमितितत्राह यदीति य दिसमांभजमानोपितथाविधःनश्वरफलस्वीकारयोग्यःउत्तमाधिकारीनस्याचर्हितस्मैऐहिकान्कामान्दद्यां यश्चत्रैविद्योत्युत्तमोनस्यात् तस्मैस्वर्गादिकामान्दद्यामितिविशेषमभिप्रेत्याचार्यैरुत्तमोनभव तिचेदितिव्याख्यातं यच्छेदितिपाठेऽयमर्थः । त्वद्भक्तादन्यःकथमितितत्राह नेति गुणवस्तुदृक्त्रिगुणजन्यशरीरादेर्वस्तुत्वज्ञानीदीनोयंमुग्धःश्रेयोमोक्षाख्यंनवेद तद्विनान्यद्वांछेच्च तस्यसेवकस्यसे

हंसायदभ्रनिलयायनिरीक्षकायकृष्णायमृष्टयशसेनिरुपक्रमाय ॥ सत्संग्रहायभवपांथनिजाश्रयायशश्वद्वरिष्ठगतयेहरयेनमस्ते ३५ श्रीशुकउवाच ॥ अ थैवमीडितोराजन्सादरंत्रिदशैर्हरिः ॥ स्वमुपस्थानमाकर्ण्यप्राहतानभिनंदितः ३६ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रीतोहंवःसुरश्रेष्ठामदुपस्थानविद्यया ॥ आ त्मैश्वर्यस्मृतिःपुंसांभक्तिश्चैवययामयि ३७किंदुरापंमयिप्रीतेतथापिविबुधर्षभाः ॥ मय्येकांतमतिर्नान्यन्मत्तोवांछतितत्त्ववित् ३८ नवेदकृपणःश्रेयआ त्मनोगुणवस्तुदृक् ॥ तस्यतानिच्छतोयच्छेद्यदिसोऽपितथाविधः ३९ स्वयंनिःश्रेयसंविद्वान्नवक्त्यज्ञायकर्मभिः ॥ नराति रोगिणोऽपथ्यंवांछतोपिभिष क्तमः ४० मघवन्यातभद्रंवोदध्यंचमृषिसत्तमम् ॥ विद्याव्रततपःसारंगात्रंयाचतमाचिरम् ४१

व्योपितथाविधोत्युत्तमोनभवतिचेत्तर्हिताद्दशान्कामान्यच्छेद्दद्यात्मत्प्रेरितइतिशेषः ३९ कथमत्युत्तमोनभवतीतितत्राह स्वयमिति विद्वांस्तत्तद्योग्यमुक्तिविशेषंजानन्नत्युत्तमःस्वयमज्ञायअज्ञानिनेपुंसे कर्मभिर्निःश्रेयसंनवक्ति नोपदिशति किंतुतमेवंविद्वानितिश्रुतेः ज्ञानेनैव यथापथ्यमेवअभिषिंचातिददातिनापथ्यमित्यत्रलोपेनभिषक्भिर्नाविरोगांसिचतिआप्याययतिप्राणमितिरावैद्यः पानीयंत्राछ्रो ज्वरादिरोगार्तस्यापथ्यंपानीयादिद्रव्यनरातिनददाति तस्मादनीदृशउत्तमोनभवतीत्यर्थः ननुकृपणःकर्मणासिद्धिकामित्त्वाद्दिनात्युत्तमइत्यभिप्रेतं तत्कथमुच्यते । लोकसंग्रहमेवापिसंपश्यन्क र्तुमर्हसि यदिह्यहंनवर्तेयंजातुकर्मण्यतंद्रितइत्यादौभगवतैवकर्मविधानादत्राह स्वयमिति मादृशोविद्वान्स्वयंकेवलैःकर्मभिरज्ञायअज्ञानिनेनिःश्रेयसंनवदाति किंतु ज्ञानद्वाराशुद्धात करणाय यथाभिषग पिकेवलफलकामिनएवतादृशफलंदीयते अतःसाकल्यफलस्वीकारयोग्यइतिनियम्यते तर्हिकिमर्थंतस्मैतादृशमपिदीयतइतिचेन्न युष्मद्भक्तत्वेनफलदानस्ययुष्मद्दिष्टत्वात्तदेवममापियं युष्मत्कामाभा वेतत्फलंनदद्यां भवताचमत्प्रियकामित्वादेतदाचार्यैरुक्तं युष्मत्कामोमत्प्रियएवान्यथानदद्यामितिभावः विष्णोःप्रियकामयतिदेवानैवाप्रियंक्वचित् यद्यप्रियंकामयीतनरातीशोहितोयतइति ननु यदिपुरुषेणनिष्कामेनभवितव्यंतर्हिसमत्कामोनिष्फलोभवतोऽनिष्टत्वादितिशंकामाभूत्त्वाष्ट्रहननस्यममेष्टत्वान्मदिष्टमेवयुष्माभिःकामितमित्यतोवाचार्यैःयुष्मत्कामइत्याद्युक्तम् ४० एतत्कृतइत्य

शंक्यत्वाष्ट्रहननोपायमाह मघवन्निति मानंज्ञानंत्रायतइतिमात्रंगतिसाधनत्वाद्वा ॥ ४१ ॥ जगतोधारकत्वाद्दधिब्रह्म तदंचतिगच्छतीतिदध्यङ् सोऽधिगतोधिकज्ञानवान्वैप्रख्यातः दध्यङ् हयन्मध्वाथर्वणोवामश्वस्यशीर्ष्णाप्रयदीमुवाचेतिश्रुतिः एतदेवाह अश्विभ्यामिति यस्माद्दधीचोऽश्विनीदेवताभ्यां ब्रह्मविद्यालक्षणं नितरांकृतंआपादितंस्वीकृतामितियावत्सइति यद्वा निष्कृतंप्रव र्ग्याख्यंकर्मब्रह्मचाश्विभ्यामुक्तवानितिशेषः यद्वा ब्रह्माश्विनीदेवताभ्यामुक्तवान् किमिति निष्कृतंसत्यप्रतिपालननिमित्तं दधीचाब्रह्मदास्यामीतिप्रतिज्ञातत्वात् तदनुपदेशेऽनृतवादित्वंस्यात् तत्र माह अश्वशिरमिति यद्दधीचाश्विभ्यामुपदिष्टं यच्चतयोर्वैद्याविस्युक्त्वादेवैर्दुर्लभीकृतामृतयोरश्विनोरमरतामरणराहित्यंव्यधात्तद्ब्रह्माश्वशिरंनाम अत्रेतिहासमाचक्षते अथर्वणोदध्यङ्प्रवर्ग्यब्रह्मविद्ययो र्दक्षइतिवंविज्ञायात्मनोरमरत्वंकामयमानावश्विनौदेवौदधीचमुपागम्य त्वंप्रवर्ग्यब्रह्मविद्याविशारदेत्याकर्ण्यागताभ्यांतदर्थिभ्यांआवाभ्यांतेवक्तव्येइतिविज्ञापयाचक्रतुः कर्मकांडोक्तकर्मणिप्रवृत्तेनमयात त्समाप्य कालांतरेवक्ष्येतेइतितेनोदितौतौनिजगृहाण्याजग्मतुः एतस्मिन्नंतरेआत्मनोन्यस्यविद्यातिशयमसहमानःसुरपतिस्तमृषिमुपसृत्यत्वयाप्रवर्ग्यब्रह्मविद्येकस्मैचिन्नवक्तव्ये रागलोभादिनावदतस्त वशिरश्छिद्यामितितमनुशशास एवंबहुतिथेकालेऽतिक्रांतेनासत्याभ्यामागत्यपूर्वोक्तविद्येवक्तव्येइत्युक्तोमुनिरहमिंद्रेणानिषिद्धोऽस्मीत्यजीगदत् तत्रोपायमाकलय्यनिजशिरश्छेदात्प्रागेवतवशिर श्छित्त्वान्यत्रनिधायकस्यचिदश्वस्यशिरःछित्वागलेसंधापतेनैतेविद्येब्रूहि यदींद्रस्तदश्वशिरःछिनत्तितर्हिस्वकीयशिरःपूर्ववद्गलेसंयोज्यतुभ्यदक्षिणाचदास्यावइतिताभ्यांदेवचिकित्सकाभ्यामुक्तो

सवैब्रह्माधिगतोदध्यङ्अश्विभ्यांब्रह्मनिष्कृतम् ॥ तद्वाअश्वशिरंनामतयोरमरतांव्यधात् ४२ कृत्स्नंचाथर्वणंत्वाष्ट्रंवर्माभेद्यंमदात्मकम् ॥ विश्वरूपाययत्प्रादा त्त्वाष्ट्रायत्त्वमधास्ततः ४३ युष्मभ्यंयाचितोदध्यङ्धर्मज्ञोंगानिदास्यति ॥ ततस्तैरायुधश्रेष्ठोविश्वकर्मविनिर्मितः ॥ येनवृत्रशिरोहर्तामत्तेजउपबृंहितः ४४ तस्मिन्विनिहतेयूयंतेजोस्त्रायुधसंपदः ॥ भूयःप्राप्स्यथभद्रंवोनहिंसंतिचमत्परान् ४५ ॥ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेनवमोध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥

॥ श्रीशुकउवाच ॥ इंद्रमेवंसमादिश्यभगवान्विश्वभावनः ॥ पश्यतामनिमेषाणांतत्रैवांतर्दधेहरिः १

दध्यङ्श्वशिरसातेविद्येतयोरुपदिदेशइत्यतोश्वशिरंनामेतिप्रख्यातमभूदिति आथर्वणायाश्विनोदधीचेश्व्यंशिरःप्रत्यैरयतं सवांमधुप्रवोचदृतायत्त्वाष्ट्रंयद्दस्रावपिकक्ष्यवामितिश्रुतिंचात्रोदाहरति हेऽश्वि नावाथर्वणायदधीचेऽश्वसंबंधिशिरःप्रत्यैरयतंप्रतिसंहितमकुरुतं सदध्यङ्वांमधुब्रह्मविद्यालक्षणंप्रवोचत्प्रावोचत् हेदस्रौत्वष्टुःविश्वरूपायप्रोक्तंत्वाष्ट्रंकक्ष्यंनारायणकवचंच वामुवाच कीदृशं ऋतायन् यथातथंविद्यांजानन्विद्यांवक्ष्यामीतिवचनंसत्यंसंपादयन्नितिवा ४२ किंचनारायणकवचधारणाच्चदधीचोंगवीर्यवदित्यभिप्रेत्याह कृत्स्नंचेति मदात्मकंवर्मनारायणकवचंअथर्वणंआथर्वणेनद धीचाधीतत्वात् कृत्स्नंअंगोपांगसाहित्येनानूनंत्वाष्ट्रायविश्वरूपायप्रादात्यच्चत्वंविश्वरूपादधीः ततस्तस्मात्त्वाष्ट्रंत्वष्टुर्विद्यमानत्वात्तन्नामत्वात्तस्यविश्वरूपस्यविद्यमानत्वाच्चतथा ४३ युष्माकयान्मा भंगभयंमाभूदित्याह युष्मभ्यमिति अंगानीत्यवयवसाहित्यविवक्षयाबहुवचनं किंचिदपिनावशेषयतीत्यर्थः याचितोऽश्विभिरितिपाठेअश्विभ्यायाचितोयथाताभ्यांविद्यामादात्तथायुष्मभ्यमप्यंगानि ददातीत्यर्थः तैरंगैर्विश्वकर्मणानिर्मितआयुधश्रेष्ठोभवत्विति शेषःयेनायुधश्रेष्ठेनमत्तेजसोपबृंहितोभवान् ४४ तेजोस्त्रायुधसंपदःतेनग्रस्ताइतिशेषःमत्परान्नहिंसंतिकेपीतिशेषः अत्रहर्याज्ञाकारित्वेनमुन्या दियाच्ञयानदेवानांसामर्थ्यन्यूनतेतिदोषः समर्थाअपियाचंतिदेवामुन्यादिकान्क्वचित् आज्ञयैवहरेस्तेषांयशोर्थमपिनान्यथेतिवचनात् ४५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेविजयध्वजकृ०टीका यांनवमोध्यायः ॥ ९ ॥ शत्रुनिग्रहोपिभगवत्प्रीतिजनकत्वेनमुक्तिसाधनस्यादित्यभिप्रेत्यकतिपयैरध्यायैर्वृत्रवासवयोर्युद्धंनिरूप्यते अत्रादौसतामभीष्टमवश्यंकर्तव्यपुरुषेणेतिदेवेभ्योदधीचेःस्वांगदान प्रकारंवक्तुमाह इंद्रमिति सुरमत्स्यावनिमिषावित्यमरः १

२ संस्थायांचेतनापहोबुद्धिभ्रंशकरःयोद्रोहःदुःसहलक्षणउपद्रवः तंवृंदारकादेवाअपियूयंनजानीथेत्यन्वयः सर्वप्राणिनांबुद्धिवृत्तिसाक्षित्वाद्भवतामित्यर्थः अभिद्रोहस्यसर्वविषयज्ञाननाशकत्वात् ३ आत्मादेहेस्मीरेचसंसारिणिहरौतथेत्यभिधानात् इहप्रियेपुवस्तुषुदेहःप्रेष्ठःप्रियतमःईप्सिततमइतियस्मात् कःपुमान्भिक्षमाणायातिथिरूपेणयाचमानायविष्णवेपितदेहंदातुमुत्सहेतप्रयतेत ४ पुण्यश्लोकैःपुरुषैरीड्यानिस्तुत्यानिकर्माणिदेहदानादीनियेषांतेतथातेषां ५ नूनंप्रायः परसंकटंपरदुःखंदातुमशक्यंदातव्यंवेतिवा परसंकटंवेदतर्हिनयाचेत सामान्यमुक्त्वाविशेषमाहुः नेतीति अज्ञात्वयमपिदातुंयदीश्वरःसमर्थस्तर्हियाचितःसन्असौदास्यामीतिनेतिनाह नवक्तव्य तेजानंतोपीदृशोयाचनीयइतिजानंतोवयंदातुसमर्थंभवंतंयाचामहेइत्यभिप्रायः नचात्रदेवानास्वात्मनोनीचमाथर्वणंयाचमानानामभिमानलक्षणतेजःक्षतिःशंकनीया कार्यगौरवविवक्षयातदभावस्यप्रामाणिकत्वाद्धर्याज्ञाकारित्वाच्च आज्ञयैवमहाविष्णोःकार्यार्थमपिचक्वचित् नीचानपितुयाचते

तथाभियाचितोदेवैर्ऋषिराथर्वणोमहान् ॥ मोदमानउवाचेदंप्रहसन्निवभारत २ अपिवृंदारकायूयंनजानीथशरीरिणाम् ॥ संस्थायांयस्त्वभिद्रोहोदुःसहश्चेतनापहः ३ जिजीविषूणांजीवानामात्माप्रेष्ठइहेप्सितः ॥ कउत्सहेततंदातुंभिक्षमाणायविष्णवे ४ ॥ देवाऊचुः ॥ किन्नुतद्दुस्त्यजंब्रह्मन्पुंसांभूतानुकंपिनाम् ॥ भवद्विधानांमहतांपुण्यश्लोकेड्यकर्मणाम् ५ नूनंस्वार्थपरोलोकोनवेदपरसंकटम् ॥ यदिवेदनयाचेतनेतिनाहयदीश्वरः ६ ॥ ऋषिरुवाच ॥ धर्मंवःश्रोतुकामेनयूयंवैप्रत्युदाहृताः ॥ एषवःप्रियमात्मानंत्यजंतंसंत्यजाम्यहम् ७ योऽध्रुवेणात्मनानाथानधर्मंनयशःपुमान् ॥ ईहेतभूतदययासशोच्यःस्थावरैरपि ८ एतावानव्ययोधर्मःपुण्यश्लोकैरुपासितः ॥ योभूतशोकहर्षाभ्यामात्माशोचतिहृष्यति ९ अहोदैन्यमहोकष्टंपारक्यैःक्षणभंगुरैः ॥ यन्नोपकुर्यादस्वार्थैर्मर्त्यःस्वज्ञातिविग्रहैः १० ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवंकृतव्यवसितोदध्यङ्ङाथर्वणस्तनुम् ॥ परेभगवतिब्रह्मण्यात्मानंसंनयन्जहौ ११ यताक्षासुमनोबुद्धिस्तत्त्वदृग्ध्वस्तबंधनः ॥ आस्थितःपरमंयोगंनदेहंबुबुधेगतम् १२ अथेंद्रोवज्रमुद्यम्यनिर्मितंविश्वकर्मणा ॥ मुनेस्त्वस्थिभिरुत्सिक्तोभगवत्तेजसान्वितः १३ वृतोदेवगणैःसर्वैर्गजेंद्रोपर्यशोभत ॥ स्तूयमानोमुनिगणैस्त्रैलोक्यंहर्षयन्निव १४ वृत्रमभ्यद्रवच्छत्रुमसुरानीकयूथपैः ॥ पर्यस्तमोजसाराजन्क्रुद्धोरुद्रइवांतकम् १५ ततःसुराणामसुरैरणःपरमदारुणः ॥ त्रेतामुखेनर्मदायामासीद्वैप्रथमेंतरे १६

स्वात्मनोगुणवत्तराः नीचवाक्यंवदेयुश्चसुरानैतावताक्वचित् तेजःक्षतिर्भवेदेषांजनकस्ययथार्भकइतिवचनात् ६ प्रत्युदाहृताःनिराकृताइवोक्ताः । त्यजंतंत्यक्ष्यंतं ७ अध्रुवेणात्मनाअनित्येनदेहेन हेनाथाः स्थावरैःस्तब्धै (सत्वैः) विवेकशून्यैरित्यर्थः ८ ९ पारक्यैःपरेषांश्वसृगालादीनांभक्ष्यभूतैःअस्वार्थैःपरप्रयोजनैःस्वज्ञातिजनैःस्वविग्रहैःस्वदेहैश्च १० आत्मानंमनोब्रह्मणिसम्यक्नयन्आत्मनंदेहं ११ यताइंद्रियप्राणमनोबुद्धयोयेनसतथा हरेस्तत्त्वंरूपंपश्यन् योगमूलाधारमारभ्यद्वादशांतपर्यंतप्राणोन्नयनलक्षणं १२ उत्सिक्तःउद्धः १३ १४ पर्यस्तंपरिवृतं १५ ननुकस्मिन्कालेकस्मिन्देशेवृत्रवासवयोर्युद्धमभूदितितत्राह त्रेतामुखइति अंतरेअस्मिन्वर्तमानेवैवस्वताख्यमन्वंतरे तत्रापिप्रथमेयुगेप्रथमचतुर्युगेतत्रापित्रेतामुखेत्रेतायुगस्यादौनर्मदायांनर्मदातीरे गंगायांघोषइतिवत् अत्रतत्रलक्षणोक्त्याप्रथमरणस्तुनर्मदातीरे द्वितीयरणस्तुप्रतिकालेसमुद्रतीरइतिविशेषोग्रंथांतरेणचज्ञातव्यः १६

१७ १८ १९ २० २१ कार्तस्वरपरिच्छदाःसुवर्णालंकाराः २२ २३ अवाकिरन्अवर्षन् २४ प्रावृषिवर्षाकाले २५ लघुहस्तैःशीघ्रवेधिभिःदेवैः सिद्धपथेव्योम्निस्वप्राप्तेःपूर्वमध्यमार्गएवछिन्नाः २६ २७ वृत्रोनाथोयेषांतेतथा दृषद्भिःपाषाणैः २८ प्रयासाःप्रहारलक्षणाःप्रयत्नाःकृष्णोऽनुकूलोनुग्रहाभिमुखोयेषांतेतथातेषु रुशतीःहिंसनाःरुशरिशहिंसायामितिधातुः महत्सुदुर्वासप्रभृतिषुपातिषुक्षुद्रैःहंसडिंभकादिजनकल्पैः २९ पतिवृत्रं अस्तसाराःनिरस्तबलाः ३० मनस्वीप्रशस्तमनाः ३१ ३२ यस्यमृत्यो प्रतिक्रियापरिहारः अथयदि परमाल्लोकोयशश्चस्यात्तां ततस्तर्हि

रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यांपितृवह्निभिः ॥ मरुद्भिर्ऋभुभिःसाध्यैर्विश्वेदेवैर्मरुत्पतिम् १७ दृष्ट्वावज्रधरंशक्रंरोचमानंस्वयाश्रिया ॥ नामृष्यन्नसुराराजन्मृधेवृत्रपुरःसराः १८ नमुचिःशंबरोऽनर्वाद्विमूर्धावृषभोंबरः ॥ हयग्रीवःशंकुशिराविप्रचित्तिरयोमुखः १९ पुलोमावृषपर्वाचप्रहेतिर्हेतिरुत्कचः ॥ व्योमकेशोविरूपाक्षःकपिलोऽथविभावसुः २० इल्वलोबल्वलश्चैवदंदशूकोवृषध्वजः ॥ कालनाभोमहानाभोभूतसंतापनोवृकः २१ दैतेयादानवायक्षारक्षांसिचसहस्रशः ॥ सुमालिमालिप्रमुखाःकार्तस्वरपरिच्छदाः २२ प्रतिषिध्येंद्रसेनाग्रंमृत्योरपिदुरासदम् ॥ अभ्यद्रवन्नसंभ्रांताःसिंहनादेनदुर्मदाः २३ गदासिपरिघैर्बाणैःप्रासमुद्गरतोमरैः ॥ शूलैःपरश्वधैःखड्गैःशतघ्नीभिर्भुशुंडिभिः ॥ सर्वतोऽवाकिरन्नस्त्रैःशस्त्रैश्चविबुधर्षभान् २४ नतेदृश्यंतसंछन्नाःशरजालैःसमंततः ॥ पुंखानुपुंखैःपतितैःप्रावृषीवनभोघनैः २५ नतेशस्त्रास्त्रवर्षौघाह्यापुःसुरसैनिकान् ॥ छिन्नाःसिद्धपथेदेवैर्लघुहस्तैःसहस्रधा २६ अथक्षीणास्त्रशस्त्रौघागिरिशृंगद्रुमोपलैः ॥ अभ्यवर्षन्सुरबलंचिच्छिदुस्तांश्चपूर्ववत् २७ तानक्षतान्स्वस्तिमतोनिशम्यशस्त्रास्त्रपूगैरथवृत्रनाथाः ॥ द्रुमैर्दृषद्भिर्विविधाद्रिशृंगैरविक्षतांस्तत्रसुरेंद्रसैनिकान् २८ सर्वेप्रयासाअभवन्विमोघाःकृताःकृतादेवगणेषुदैत्यैः ॥ कृष्णानुकूलेषुयथामहत्सुक्षुद्रैःप्रयुक्तारुशतीरुक्षवाचः २९ तेस्वप्रयासंवितथंनिरीक्ष्यहरावभक्ताहतयुद्धदर्पाः ॥ पलायनायाजिमुखेविसृज्यपतिमनस्तेदधुरस्तसाराः ३० वृत्रोऽसुरांस्ताननुगान्मनस्वीप्रधावतःप्रेक्ष्यबभाषएतत् ॥ पलायितंप्रेक्ष्यबलंचभग्नंभयेनतीव्रेणविहस्यवीरः ३१ कालोपपन्नांरुचिरांमनस्विनामुवाचवाचंपुरुषप्रवीरः ॥ हेविप्रचित्तेनमुचेपुलोमन्मयानर्वन्शंबरमेशृणुध्वम् ३२ जातस्यमृत्युर्ध्रुवएषसर्वतःप्रतिक्रियायस्यनचेहक्लृप्ता ॥ लोकोयशश्चाथततोयदिह्यमुंकोनामृत्युंनवृणीतयुक्तम् ३३ द्वौसंमताविहमृत्यूदुरापौयद्ब्रह्मसंधारणयाजितासुः ॥ कलेवरंयोगरतोविजह्याद्यदग्रणीर्वीरशयेऽनिवृत्तः ३४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेटीकायांदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ तएवंशंसतोधर्म्यंवचःपत्युरचेतसः ॥ नैवागृह्णन्भयत्रस्ताःपलायनपरानृप १

कःक्षत्रियादिकःपः युक्तंयुद्धमूर्ध्निप्राप्तंमृत्युंनवृणीतनामेत्यन्वयः ३३ इतोपियुद्धमरणंप्रशस्तामित्याह द्वाविति योगरतोजितप्राणश्च योब्रह्मसंधारणयाब्रह्मध्यानेनकलेवरंविजह्यादितियच्चयुद्धादनिवृत्तोऽग्रणीःयोवीराणामग्रतोगत्वावीरशयेयुद्धागणेशरीरंजहातीतियच्चमरणं तयोर्द्वावेतौमृत्यूदुष्प्रापौ संमतौशास्त्रविहितावित्यन्वयः ३४ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेविज०टीकायांदशमोध्यायः ॥ १० ॥ अथेतसोबुद्धिमतत्प्रवृत्तिस्मरणरहिताः १

काल्यमानोविद्राव्यमाणां २ ओजसा राजन्दीप्यन्सवृत्रःतांस्वपृतनांनिवार्यद्रावयतोदेवान्निर्भत्स्यैदंवाक्यमब्रवीत् हकिल ३ हेदेवाःयूयंमातुरादितेरुच्चारिता अवमेहनवन्निर्गताःकिं उभये षामपिदेहान्निष्कांतत्वाविशेषात् कुतोऽस्माकमत्राह धावद्भिरिति पृष्ठतोहतैर्धावद्भिःअसुरनायकैःव युष्माकंकिंप्रयोजनंअधर्मत्वात् अयमपिकुतोत्राह नहीति स्वर्ग्यःस्वर्गप्राप्तियोग्यः ४ हेक्षुल्लकाःअ ल्पाःदेवाःयुष्माकंहृदिसारंधैर्यंचास्ति मात्रंक्षणकाल ग्राम्यसुखेविषयभोगजनितानंदे ५ विचेतसोमूर्छिताः ६ एतदेवस्पष्टयति तेनेति विस्फोटनंप्रकांडताडनं ७ मालंनलसमुदायलक्षणंवन यूथपात गजः ८ अभिद्रवतेअभ्यागच्छते ९ महेंद्रवाहंऐरावतं १० वृत्रगदाभिमृष्टोऽभिहतोऽपासरत् तिर्यक्पृष्ठतोवागतः ११ सन्नवाहायविह्वलितवाहनाय पुनःगदांनप्रायुंक्त अमृतस्राविणाकरेणकृतेनअ

विशीर्यमाणांपृतनामासुरीमसुरर्षभः ॥ कालानुकूलैस्त्रिदशैःकाल्यमानामनाथवत् २ दृष्ट्वातप्यतसंक्रुद्धइंद्रशत्रुरमर्षितः ॥ तान्निवार्यौजसाराजन्निर्भ र्त्स्यैदमुवाचह ३ ॥ वृत्रउवाच ॥ किंवउच्चरितामातुर्धावद्भिःपृष्ठतोहतैः ॥ नहिभीतवधःश्लाघ्योनस्वर्ग्यःशूरमानिनाम् ४ यदिवःप्रधनेश्रद्धासारंवाक्षुल्लकाहृदि ॥ अग्रेतिष्ठतमात्रंमेनचेद्ग्राम्यसुखेस्पृहा ५ एवंसुरगणान्क्रुद्धोभीषयन्वपुषारिपून् ॥ व्यनदत्सुमहाप्राणोयेनलोकाविचेतसः ६ तेनदेवगणाः सर्वेवृत्रविस्फोटनेनवै ॥ निपेतुर्मूर्छिताभूमौयथैवाशनिनाहताः ७ ममर्दपद्भ्यांसुरसैन्यमातुरंनिमीलिताक्षंरणरंगदुर्मदः ॥ गांकंपयन्नुद्यतशूलओजसानालंवनंयूथपतिर्यथोन्मदः ८ विलोक्यतंवज्रधरोऽत्यमर्षितःस्वशत्रवेऽभिद्रवतेमहागदाम् ॥ चिक्षेपतामापततींसुदुःसहांजग्राहवामेनकरेणलीलया ९ सइंद्रशत्रुःकुपितोभृशंतयामहेंद्रवाहंगदयोरुविक्रमः ॥ जघानकुंभस्थलउन्नदन्मृधेतत्कर्मसर्वेसमपूजयन्नृप १० ऐरावतोवृत्रगदाभिमृष्टोविघूर्णितोऽद्रिः कुलिशाहतोयथा ॥ अपासरद्भिन्नमुखःसहेंद्रोमुंचन्नसृक्सप्तधनुर्भृशार्तः ११ नसन्नवाहायविषण्णचेतसेप्रायुंक्तभूयःसगदांमहात्मा ॥ इंद्रोऽमृतस्यंदिकराभिमर्शवीतव्यथःक्षतवाहोऽवतस्थे १२ सतंनृपेंद्राहवकाम्ययारिपुंवज्रायुधंभ्रातृहणंविलोक्य ॥ स्मरंश्चतत्कर्मनृशंसमंहःशोकेनमोहेनहसन्जगाद १३ ॥ वृत्रउवाच ॥ दिष्ट्याभवान्मेसमवस्थितोरिपुर्योब्रह्महागुरुहाभ्रातृहाच ॥ दिष्ट्याऽनृणोद्याहमसत्तमत्वयामच्छूलनिर्भिन्नदृषद्धृदाऽचिरात् १४ योनोग्रजस्यात्मविदोद्विजातेर्गुरोरपापस्यचदीक्षितस्य ॥ विसभ्यखड्गेनशिरांस्यवृश्चःपशोरिवाकरुणःस्वर्गकामः १५ ह्रीश्रीदयाकीर्तिभिरुज्झितंत्वांस्वकर्मणापुरुषादैश्चगर्ह्यम् ॥ कृच्छ्रेणमच्छूलविभिन्नदेहमस्पृष्टवह्निंसमदंतुगृध्राः १६ अन्येतुयेत्वाऽनुनृशंसमज्ञायद्युद्यतास्त्राःप्रहरंतिमह्यम् ॥ तैर्भूतनाथंसगणंनिशातत्रिशूलनिर्भिन्नगलैर्यजामि १७ अथोहरेमेकुलिशेनवीरहर्ताप्रमथ्येहशिरोयदीह ॥ तत्रानृणोभूतबलिंविधायमनस्विनांपादरजःप्रपत्स्ये १८

भिमर्शेनस्पर्शलक्षणेन वीतव्यथःवीतागताव्यथायस्यसः क्षतःवाहोयस्यसतथा १२ भ्रातृहणंविश्वरूपस्यहंतारं अंहःपापरूपं मोहेनअज्ञानेन १३ ब्रह्महत्यादिकमेकंविश्वरूपमपेक्ष्योच्यते अनृणोभ्रातृमरणमात्सर्येनहीनः दृषद्धृदापाषाणवत्कठिनहृदयेन १४ स्वर्गकामोयजमानः विसभ्यविश्वस्य १५ ह्रीश्रीदयाकीर्तिभिरुज्झितरहित समदंतुभक्षयंतु अस्पृष्टवह्निमित्यनेननिःशेषनाशंसूचयति १६ त्वानुत्वामनु १७ हरेइंद्र इहयुद्धे तत्रतर्हि इहास्मिन्जन्मन्येवमनस्विनांपूर्ववीरस्वर्गंगतानांपादरजःप्रपत्स्ये तेषांलोकंगमिष्यामीत्यर्थः १९

हिनोषिमुंचसि मासंशयिष्ठाः संशयंमाकार्षीः भगानांभाग्यानांसंपदांदेवनाथदातर्वा अहल्याजारेतिनिंदांवासूचयति प्रयुक्तंवज्रंनितरांफलतीतिनिष्फलंप्रयोजनवत्स्यात् किंतुकृपणार्थांदरिद्रविप पयापाध्यात्र्यर्थांभवतियथातथानस्यादित्यर्थः १९ हेशक्र यएषतववज्रःहरेस्तेजसादधीचेस्तपसाचतेजितोनिशित तेनैवशत्रुंमांजहीत्यन्वयः विष्णुयंत्रितोविष्णुवशो यतोयत्रहरिस्ततस्तत्रावि जयादिगुणाःस्यु २० वृत्रेसात्विकचेतनाशस्वभावंदर्शयितुमाह अहमिति संकर्षणोभगवांस्तन्मनःसमाधानं यथाह तथामनस्तस्यसंकर्षणस्यचरणारविंदेसमाधाय तववज्रवेगेनलुलितःछिन्नोग्रा म्यपाशोविषयभोगलक्षणःपाशोयस्यसतथा अपविद्धःपरित्यक्तोलोकोदेहोयेनसतथा अस्माल्लोकात्प्रेत्येतिश्रुतेः परिभ्रष्टैतल्लोकस्थितिरितिवा अहमुनेर्ज्ञानिनोगतिलोकंवैकुंठादिलक्षणंयामीत्यन्वयः संन्यासलक्षणंवा २१ ननुपरत्रसुखंवादुःखंवानिश्चितं सवात्रचाखंडैश्वर्यंदरीदृश्यते एतल्लोकत्यागेतदपित्यक्तंस्यात्तस्माच्चवशोकोनस्यात्किमित्याशंक्यसर्वस्येश्वराधीनत्वेनतद्दत्तमेवास्थिरतरना न्यत् किंचस्वभक्तेभ्यःस्वर्गादिकमपिनददाति किमुतैहिकं अतोनशोकोममेत्याशयेनाह पुंसामिति सलोकनाथःस्वर्गादौयासंपदःसंतिताः स्वकानांपुंसांनरातिकिल तासांसकाशाद्भयादिकमुत्पद्यतइ

सुरेशकस्मान्नहिनोषिवज्रंपुरःस्थितेवैरिणिमय्यमोघम् ॥ मासंशयिष्ठाभगदेववज्रंस्यान्निष्फलंकृपणार्थेवयाच्ञा १९ नन्वेषवज्रस्तवशक्रतेजसाहरेर्दधीचे स्तपसाचतेजितः ॥ तेनैवशत्रुंजहिविष्णुयंत्रितोयतोहरिर्विजयःश्रीर्गुणास्ततः २० अहंसमाधायमनोयथाहसंकर्षणस्तच्चरणारविंदे ॥ त्वद्वज्ररंहोलुलित ग्राम्यपाशोगतिंमुनेर्याम्यपविद्धलोकः २१ पुंसांकिलैकांतधियांस्वकानांयाःसंपदोदिविभूमौरसायाम् ॥ नरातियस्माद्भयमुद्वेगआधिर्मदःकलिर्व्यसनंसं प्रयासः २२ त्रैवर्गिकायासविघातमस्मत्पतिर्विधत्तेपुरुषस्यशक्र ॥ तेनानुमेयोभगवत्प्रसादोयोदुर्लभोऽकिंचनगोचरोऽन्यैः २३ अहंहरेतवपादैकमूलदा सानुदासोभवितास्मिभूयः ॥ मनःस्मरेतात्मपतेर्गुणान्नोगृणीतवाक्कर्मकरोतुकायः २४ ननाकपृष्ठंनचपारमेष्ठ्यंनसार्वभौमंनरसाधिपत्यम् ॥ नयोगसि द्धीरपुनर्भवंवासमंजसत्वाविरहय्यकांक्षे २५ अजातपक्षाइवमातरंखगाःस्तन्यंयथावत्सतराःक्षुधार्ताः ॥ प्रियंप्रियेवाव्युषितंविषण्णंमनोरविंदाक्षदिदृक्षते त्वाम् २६ ममोत्तमश्लोकजनेषुसख्यंसंसारचक्रेभ्रमतःस्वकर्मभिः ॥ त्वन्माययात्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्यननाथभूयात् २७ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कं धेएकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ ऋषिरुवाच ॥ एवंजिहासुर्नृपदेहमाजौमृत्युंपरंविजयंमन्यमानः ॥ शूलंप्रगृह्याभ्यपतत्सुरेंद्रंयथामहापुरुषंकैटभोऽप्सु १

तियस्मात्तस्मादितिशेषः ॥ २२ ॥ इतोनहरेर्भक्तानुकंपित्वंपश्येत्याशयेनाह त्रैवर्गिकेति अस्मत्पतिर्भगवान् पुरुषस्यभक्तस्य तेनधर्मार्थकामपरिश्रमनाशेन यस्यानुग्रहमिच्छामिहरिष्येतद्ध नेशनैरित्यादेः २३ अधुनाहंसमाधायमनइत्यत्रकथितमनःसमाधानप्रकारंनिरूपयति अहमिति मनःआत्मपतेःआत्मपतिंस्मरेत अधीगर्थदयेशाकर्मणीतिषष्ठी नोवाक्तद्गुणान्गृणीतकायः कर्मयथाभावि करोतु २४ ममवीरस्वर्गोपिवैकुंठादिरित्याशयेनाह ननाकपृष्ठमिति सार्वभौममित्यनेनभूमौचक्रवर्तिपदमाहयोगसिद्धीःअणिमादिलक्षणाःअपुनर्भवंपुनरुत्पत्तिमात्रशून्यत्वेनसुख पूर्त्यभावलक्षणंमोक्षं समंजसंवैषम्यनैर्घृण्यबुद्धिशून्यंविरहय्यविहाय २५ स्तन्यंस्तनच्युतंपयः वत्सतराःअतिशयेनबालाःस्तनंधयाः प्रियानवोढाभार्या अव्युषितंप्रोषितमन्यतःस्थितमित्यर्थः २६ श्रीहरिदर्शनसाधनमाह ममेति नभूयात्सख्यमितिशेषः २७ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेविज०टीकायाएकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ वृत्रवासवसंवादच्छलेनहरेर्जीवेनाभेदज्ञानंतमःसाधनमित्येतन्निरूप्य तेऽस्मिन्नध्याये तत्रादौवृत्रवासवयोर्युद्धशेषंवक्ति एवंजिहासुरिति विजयंविजयात्मकं परमुख्यं मन्यमानः १

२ भोगवत्स्भोगःपुष्टिर्यस्यसतथातं भोगःसुखेरूप्यादिभृतौपीनसर्पशरीरयोरित्यभिधानात् भोगोविषयसेवायामहिवर्ष्मणिपालने वर्तुलेस्थूलतायांचजन्मन्यास्वादनेतथेतिवररुचिः ३ इनइंद्र परिवृढ पविरध्यक्षवल्लभावित्यतःस्वामिमात्रेपींद्रशब्दप्रयोगात्तत्त्वाविरिंच्योक्तममरेशमिति ४ ५ हरेस्वशत्रुंमामितिशेषः ६ ननु हननेतवपराजयइत्याशंक्यपराजयापराजयौनानियतौकिंतुदैवकृताविस्याह युयुत्सवामिति युयुत्सतांयुद्धशीलानांमध्ये कुत्रचिद्युद्धेदेवमंत्ररेकस्यसदाजयः इतरस्यसदापराजयइतितत्राभिभविनस्तवस्थितावपिदेहावियोगलक्षणोलयःप्रतिक्षणमस्तीतिदर्शयितुंउत्पत्त्यनंतरं लयपदोपादानम् ७ हरेरेवसदाजयइत्ययंनियमःकुतइतितत्राह लोकाइति यस्यवशेस्थिताःश्वसंति श्वसप्राणनइतिधातुः सत्तापितदधीनेतिविज्ञायते शिचाजाललक्षणंतया द्विजाः पक्षिणः । खगाइत्युक्तिंविनाविदुषामपिवाक्तंत्र्यानियतत्वमस्तीतिद्योतनायाद्विजाइत्युक्तं इहजीवराशौस्थितयोर्जयपराजययोःकारणम् ८ ओजआद्याधिक्यानाधिक्येउभयोर्हेतुत्वेनासिद्धे हरेरधीनत्वंकुतःसगच्छतइतितत्राह ओजइति जडोजनः ओजस्त्वादिगुणमूर्तिमंतमभगवंतमज्ञात्वातयोर्हेतुमात्मानंस्वंमन्यतइत्यन्वयः सर्वैबलंबलिनांचापरेषामितिस्वोक्तेः ओजआदिषुस्थित्वौजस्त्वादिगुणप्रव

ततोयुगांताग्निकठोरजिह्वमाविध्यशूलंतरसाऽसुरेंद्रः ॥ क्षिप्त्वामहेंद्रायविनद्यवीरोहतोऽसिपापेतिरुषाजगाद २ खआपतंतंज्वलितंमहोल्कवन्निरीक्ष्यदुष्प्रेक्ष्यमजातविक्लवः ॥ वज्रेणवज्रीशतपर्वणाऽच्छिनद्भुजंचतस्योरगराजभोगम् ३ छिन्नैकबाहुःपरिघेणवृत्रःसंरब्धआसाद्यगृहीतवज्रम् ॥ हनौततांडेंद्रमथामरेशंवज्रंश्चहस्तान्न्यपतन्मघोनः ४ वृत्रस्यकर्मातिमहाद्भुतंतत्सुरासुराश्चारणसिद्धसंघाः ॥ अपूजयंस्तत्पुरुहूतसंकटंनिरीक्ष्यहाहेतिविचुक्रुशुर्भृशम् ५ इंद्रोनवज्रंजगृहेविलज्जितश्च्युतंस्वहस्तादरिसन्निधौपुनः ॥ तमाहवृत्रोहरआत्तवज्रोजहिस्वशत्रुंनविषादकालः ६ युयुत्सतांकुत्रचिदाततायिनांजयःसदैकत्रनवैपराजयः ॥ विनैकमुत्पत्तिलयस्थितीश्वरंसर्वज्ञमाद्यंपुरुषंसनातनम् ७ लोकाःसपालायस्येमेश्वसंतिविवशावशे ॥ द्विजाइवशिचाबद्धाःसकालइहकारणम् ८ ओजःसहोबलंप्राणममृतंमृत्युमेवच ॥ तमज्ञायजनोहेतुमात्मानंमन्यतेजडः ९ यथादारुमयीनारीयथायंत्रमयोमृगः ॥ एवंभूतानिमघवन्नीशतंत्राणिविद्धिभो १० पुरुषःप्रकृतिर्व्यक्तमात्मभूतेंद्रियाशयाः ॥ शक्नुवंत्यस्यसर्गादौनविनायदनुग्रहम् ॥ अविद्वानेवमात्मानंमन्यतेऽनीशमीश्वरम् ॥ ११ भूतैःसृजतिभूतानिग्रसतेतानितैःस्वयम् १२ आयुःश्रीःकीर्तिरैश्वर्यमाशिषःपुरुषस्ययाः ॥ भवंत्येवहितेकालेयथाऽनिच्छोर्विपर्ययाः १३

र्तकोऽपमित्यजानन्जनोजडइत्युच्यते ओजस्त्वादिहेतुमितिवा ९ १० हिरण्यगर्भादीनामोजआदिगुणसृष्टिहेतुत्वेनसत्त्वाज्जयपराजययोरपितन्नियतत्वमपिकिमपराधमितितत्राह पुरुषइति हिरण्यगर्भःपुरुषआत्मावायुरुदाहृतशेषोव्यक्तस्तथैवेंद्रआशयःसमुदाहृतइत्यतःपुरुषादिशब्देननसंसार्यादिसामान्यानिवस्तूनिगृह्यंते किंतुविशिष्टएवचेतनइत्येवंशास्त्रनिर्णयेसतिहिरण्यगर्भादयोयदनुग्रहंविनाऽस्यजगतःसर्गादौनशक्नुवंति तमात्मानमंतःस्थित्वादानादिकर्तारंश्रीहरिमनीशंजीवमन्यते व्याहतमिदमित्याह ईश्वरमिति कोसावितितत्राह अविद्वानेवेति अज्ञानादेवंमन्वानस्यनिरयएवावस्थानंनान्यत्रेत्यस्मिन्नर्थेएवशब्दः अनीशंजीवरूपेणपरमात्मानमीश्वरं येमन्यंतेतान्समीक्ष्यस्नेहान्निरयभाग्भवेदितिवचनात् ११ ननु तत्स्रष्टृत्वेब्रह्मास्रष्टेत्यादिरूढिःकथमितितत्राह भूतैरिति १२ दैवंदिनसृष्टिसंहारावपितदधीनावित्याह आयुरिति पुरुषस्योत्पन्नस्ययाआयुराद्याशिषोभवंतितेभावाःकालेकालात्मनोहरेराराधनोपयोगायभवति हियस्मात्तस्मादकीर्त्यादेःसमःस्यादित्यन्वयः यथादुःखाद्यनुभवेच्छारहितस्यापिविपर्ययादुःखादिलक्षणाद्दव्यंतेतथेतिशेषः अनेनसर्वेभावाःनारायणाधीनाइतिनिरणायि १३

१४ दुःखाद्यागमेप्रकृतिपुरुषविवेकाज्ञानंकारणमित्याह सत्वमिति आत्मनोजीवस्यात्मानंपरमात्मानम् १५ श्रीहर्यधीनत्वेनजयादिकंत्वयापिप्रत्यक्षमित्याह पश्येति १६ प्राणएवग्लहः पणोयस्यसतथा इषवःशराएवअक्षायस्यसतथा हस्त्यादिवाहनान्यासनफलकलक्षणंयस्यसतथा द्यूतकल्पःसंग्रामः अत्रद्यूतलक्षणेसमरे १७ गतालीकंनिर्व्याजम् १८ सिद्धःजीवन्मुक्तः जीवन्मुक्ते जातिभेदेसिद्धःस्यात्साधितेपिचेति । आत्मानंश्रीहरिं भक्तःभजमानः १९ ग्रामंगतइतिवत् । महापुरुषतांप्रतिगतः । भक्तिज्ञानादिगुणसंपन्नत्वेनमहत्त्वम् २० २१ खातकोदकैःकूपतटाकादि जलैःतत्प्रायैःस्वर्गादिभिः २२ धर्मजिज्ञासयाधर्मविचारेणयुक्तौ युध्यंतीतियुधःयोधा तेषांपती युधसंप्रहारइतिधातुःअनपुंसकाद्युपपदंक्विप्प्रत्ययः पुम्शब्दवत् २३ २४ कनिष्ठिकाधःकरभःकरिपोतोपि

तस्मादकीर्तियशसोर्जयापजययोरपि ॥ समःस्यात्सुखदुःखाभ्यांमृत्युजीवितयोस्तथा १४ सत्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्नात्मनोगुणाः ॥ तत्रसाक्षिणमात्मानंयोवेदनसबध्यते १५ पश्यमांनिर्जितंशत्रुवृक्णायुधभुजंमृधे ॥ घटमानंयथाशक्तितवप्राणजिहीर्षया १६ प्राणग्लहोयंसमरइष्वक्षोवाहनासनः ॥ अत्रनज्ञायतेऽमुष्यजयोऽमुष्यपराजयः १७ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ इंद्रोवृत्रवचःश्रुत्वागतालीकमपूजयत् ॥ गृहीतवज्रःप्रहसंस्तमाहगतविस्मयः १८ ॥ इंद्रउवाच ॥ अहोदानवसिद्धोऽसियस्यतेमतिरीदृशी ॥ भक्तःसर्वात्मनात्मानंसुहृदंजगदीश्वरम् १९ भवानतार्षीन्मायांवैवैष्णवींजनमोहिनीम् ॥ यद्विहायासुरंभावंमहापुरुषतांगतः २० खल्विदंमहदाश्चर्यंयद्रजःप्रकृतेस्तव ॥ वासुदेवेभगवतिसत्वात्मनिदृढामतिः २१ यस्यभक्तिर्भगवतिहरौनिःश्रेयसेश्वरे ॥ विक्रीडतोऽमृतांभोधौकिंक्षुद्रैःखातकोदकैः २२ श्रीशुकउवाच ॥ इतिब्रुवाणावन्योन्यंधर्मजिज्ञासयानृप ॥ युयुधातेमहावीर्याविंद्रवृत्रौयुधांपती २३ आविध्यपरिघंवृत्रःकार्ष्णायसमरिंदम ॥ इंद्रायप्राहिणोद्घोरंवामहस्तेनमारिष २४ सतुवृत्रस्यपरिघंकरंचकरभोपमम् ॥ चिच्छेदयुगपद्देवोवज्रेणशतपर्वणा २५ दोर्भ्यामुत्कृत्तमूलाभ्यांबभौरक्तस्रवोऽसुरः ॥ छिन्नपक्षोयथागोत्रःखाद्भ्रष्टोवज्रिणाहतः २६ कृत्वाधरांहनुंभूमौदैत्योदिव्युत्तरांहनुम् ॥ नभोगंभीरवक्त्रेणलिलेहोल्बणजिह्वया २७ दंष्ट्राभिःकालकल्पाभिर्ग्रसन्निवजगत्त्रयम् ॥ अतिमात्रमहाकायआक्षिपंस्तरसागिरीन् २८ गिरिराट्पादचारीवपद्भ्यांनिर्जरयन्महीम् ॥ जग्रासतंसमासाद्यवज्रिणंसहवाहनम् २९ महाप्राणोमहावीर्योमहासर्पइवद्विपम् ॥ वृत्रग्रस्तंतमालक्ष्यसप्रजापतयःसुराः ॥ हाकष्टमितिनिर्विण्णाश्चुक्रुशुःसमहर्षयः ३० निगीर्णोप्यसुरेंद्रेणनममारोदरंगतः ॥ महापुरुषसन्नद्धोयोगमायाबलेनच ३१ भित्वावज्रेणतत्कुक्षिंनिष्क्रम्यबलभिद्विभुः ॥ उच्चकर्तशिरःशत्रोर्गिरिशृंगमिवौजसा ३२ वज्रस्तुतत्कंधरमाशुवेगःकृंतन्समंतात्परिवर्तमानः ॥ न्यपातयत्तावदहर्गणेनयोज्योतिषामयनेवार्त्रहत्ये ३३

तत्करइत्यभिधानात् अत्रकरभशब्दस्ययुक्तोर्थोग्राह्यः २५ भ्रष्टोभ्रंशितः २६ लिलेहनभइतिशेषः २७ कालकल्पाभिःयमसदृशीभिः २८ २९ ३० महापुरुषेणभगवतासन्नद्धःसहितोरक्षित इतियावत् नारायणकवचाख्यविद्ययासन्नद्धतोवायोगमायाबलेनअणिमादिमहिमबलेन उपायलक्षणमायाबलेनवा ३१ ३२ अकृत्रिमोवेगोयस्यसतथा योयमहर्गणआदित्यादिज्योतिषामयनेदक्षिणोत्तरायणसंज्ञेसंवत्सरेसंभवति तावताहर्गणेनषष्ट्युत्तरशतत्रयलक्षणेन वार्त्रहत्ये वृत्रहननसंबंधिनिसमरे कालेवातावत्कालंसमंतात्कृंतन्परिवर्तमानोभ्रमन्वज्रस्तंन्यपातयदित्यन्वयः अत्रेतिहा

संपठंति प्रथमंयुद्धंनर्मदातीरे द्वितीयंतुसमुद्रतीरे तत्रवृत्रेणकेनचित्संकेतेनसंधितइंद्रः सख्यंप्राप्तस्यतस्यास्निग्धतयाकरंप्रगृह्य फेनेनास्यवधंकर्तुंविचरन्फेनेनमांजहीतिविनोदवचनंवृत्रेणवादयित्वातेनपा
दस्पर्शलक्षणंताडनंकृत्वायुद्धायसन्नद्धःएकसंवत्सरकालंयुद्धंकृत्वाविष्णुशक्तियुक्तंवज्रंफेनेनिवेश्यतस्मैविसृज्यश्रीनारायणंध्यायतरतस्याशिरःप्रजहार संधितःसमयेनेंद्रोवृत्रेणाथोकरग्रहः समुद्रतीरेविच
रन्फेनेनवधमस्यतु नर्मणाजहिफेनेनवाचायित्वासुरेश्वरः पादस्पर्शविवादंचकृत्वायुद्धायदंशितः फेनवज्रंसमावेश्यविष्णुयुक्तंव्यसर्जयत् अपानुदच्छिरस्तस्यध्यायतोवत्सरेणसइतिवाक्य मत्रमानं करगृ
ह्यातीतिकरग्रहः ३३ वृत्रघ्नस्यैंद्रस्यसंबंधीनिलिंगानिलक्षणानिस्तंभितजलनिर्गमनादीनितानियेषुमन्त्रेषूच्यंतेतेवार्त्रघ्नलिंगास्तैर्मंत्रैः दासपत्नीरहिगोपाअतिष्ठन्निरुद्धाआपःपणिनेवगावःअपांबिलमपिहि
तंयदासीद्वृत्रंजघन्वांअपतद्ववारेत्यादिलक्षणैः ३४ आत्मज्योतिर्जीवाख्यंतेजः स्वलोकंस्वेनाधिकृतंविद्याधरलोकं ३५ ॥ इतिश्रीभाग०षष्ठ०वि०टीकायांद्वादशोध्यायः ॥ १२ ॥ अश्वमेधादिकर्मज्ञा
नभक्तिबंधदुष्कर्मपरिहारत्वेनतत्साधनमित्येतदस्मिन्नध्यायेप्रतिपाद्यते भूरिदबहुप्रद स्वर्णप्रदेत्तिवा स्वर्णभूरिहिरण्यंचपुरटंनिष्कहेमनीत्यभिधानाद्धिरण्यादिद्रव्यप्रद १ ततःसमुद्रतीरात् २ हरेरिंद्रस्य

तदाचखेदुंदुभयोविनेदुर्गंधर्वविद्याध्रमहर्षिसिद्धाः ॥ वार्त्रघ्नलिंगैस्तमभिष्टुवानामंत्रैर्मुदाकुसुमैरभ्यवर्षन् ३४ वृत्रस्यदेहान्निष्क्रांतमात्मज्योतिर
रिंदम ॥ पश्यतांसर्वलोकानांस्वलोकंसमपद्यत ३५ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेद्वादशोध्यायः ॥ १२ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ वृत्रेहतेत्रयोलोकाविनाश
क्रेणभूरिद ॥ सपालाह्यभवन्सद्योविज्वरानिर्वृतेंद्रियाः १ देवर्षिपितृभूतानिदैत्यादेवानुगाश्चये ॥ प्रतिजग्मुःस्वधिष्ण्यानिब्रह्मेशेंद्रादयस्ततः २
राजोवाच ॥ इंद्रस्यानिर्वृतेर्हेतुंश्रोतुमिच्छामिभोमुने ॥ येनासन्सुखिनोदेवाहरेर्दुःखंकुतोऽभवत् ३ श्रीशुकउवाच ॥ वृत्रविक्रमसंविग्नाःसर्वेदेवाः
सहर्षिभिः ॥ तद्वधायार्थयन्निंद्रंनैच्छद्भीतोबृहद्वधात् ४ इंद्रउवाच ॥ स्त्रीभूजलद्रुमैरेनोविश्वरूपवधोद्भवम् ॥ विभक्तमनुगृह्णद्भिर्वृत्रहत्यांक्वमा
र्ज्म्यहम् ५ श्रीशुकउवाच ॥ ऋषयस्तदुपाकर्ण्यमहेंद्रमिदमब्रुवन् ॥ याजयिष्यामभद्रंतेहयमेधेनमास्मभैः ६ हयमेधेनपुरुषंपरमात्मानमीश्वरम् ॥ इष्ट्वा
नारायणंदेवंमोक्ष्यसेऽपिजगद्वधात् ७ ब्रह्महापितृहागोघ्नोमातृहाचार्यहाऽघवान् ॥ श्वादःपुल्कसकोवापिशुध्येरन्यस्यकीर्तनात् ८ तमश्वमेधे
नमहामखेनश्रद्धान्वितोऽस्माभिरनुष्ठितेन ॥ हत्वाऽपिसब्रह्मचराचरंत्वंनलिप्यसेकिंखलनिग्रहेण ९ श्रीशुकउवाच ॥ एवंसंचोदितोविप्रैर्मरुत्वानहन
द्रिपुम् ॥ ब्रह्महत्याहतेतस्मिन्नाससादवृषाकपिम् १० तयेंद्रःस्महसंतप्तोनिर्वृतिर्नामुमाविशत् ॥ ह्रीमंतंहत्ययातप्तंसुखयंत्यपिनोगुणाः ११

अर्कमर्कटमंडूकविष्णुवासववायवः तुरंगसिंहशीतांशुयमाश्वहरयोदशेतिअभिधानं ३ अर्थयन्नित्युभयपदी अर्थप्रातिपदिकात्कृदंतात्तत्करोतीतिणिचिकृतेरूपंसाधु बृहद्वधात् ब्राह्मणवधात् ४ एनोब्रह्मह
त्यापापंमार्ज्मिसंशोध्यपरिहरामि मास्मभैःभयंमाकार्षीःस्म ६ ७ यन्नामसंकीर्तनादेतेशुद्धाभवंतिकिंवक्तव्यंतद्यजनेनेतिभावेनाह ब्रह्महेति ८ सब्रह्मेतिचराचरात्पृथग्ग्रहणंब्रह्महननदोषाधिक्यसूचनार्थं ९
वृषाकपिरिंद्रःवृषाकपिर्हरेशक्रेहरीतक्यांजनार्दनेइत्यभिधानं १०स्मेहेत्येतौ ब्रह्मवधस्यलोकेजुगुप्सितत्वेनस्मृतावपिनात्रतथाइतीममर्थंसूचयतः सर्वस्यसुखस्यहेतुत्वात् तर्हिकिमर्थमस्यनिर्वृतिर्नाभूत् सु
खहेतूनांशौर्यादिगुणानामुन्मीलितत्वाच्छत्रुहननेनेतितत्राह ह्रीमंतमिति यद्यपिशत्रुवधसूचकशौर्यादिगुणाःसुखहेतवस्तथापि तेब्रह्महत्ययातप्तस्यनोसुखयंति कुतःलज्जाकरत्वात्इंद्रादिदेवानांतदानीं
तनंकर्म प्रारब्धकर्मणाप्राप्तदुःखस्यसूचकं प्रारब्धकर्मणैवैपांप्राप्तदुःखस्यसूचकं । तदानींतनकर्मस्याकृणहेतुर्यथारणःदेवादीनांस्थितमज्ञभावाभैवान्यथाभवेत् प्रारब्धमपितुकापिकिंचिद्विघटितभवेदिति ११

असृक्पटांरक्तरंजितपटां रजस्वलामिव १२ मीनगंधिन.क्षीणमीनधारिणश्चंडालादाशादयोयेतेषांयोदुर्गंधःतादृशेनासुगंधेनासुरभिणा १३ ततःसहस्राक्षस्तांपरिहर्तुंसर्वादिशोगत्वाविहायसा न भोगतः समर्थयेक्षया प्रागुदीचींदिशंदृष्ट्वा तांप्रविष्टोमानसंनामसरः प्रापेत्यन्वयः १४ तंतूनावसदित्युपान्वध्याङ्वसइतिसप्तम्यर्थेद्वितीया अग्निर्दूतोयस्यसोग्निदूतः यावदिंद्रःसरसिपुष्करनालतंतुष्ववसत्तावन्नहुषस्त्रिणाकंस्वर्गभूम्यंतरिक्षस्वर्गस्थानंवाशशासेत्यन्वयः अतएवत्रैलोक्यपालनलब्धसर्वैश्वर्यभोगराहितः ब्रह्मवधादुत्पन्नदोषमोक्षं तावच्चनाकमितिकेचित्पठंतिअत्रचशब्दएवार्थे नहुषइत्यनेनसंबध्यते अन्ययोगव्यवच्छेदार्थः तिरश्चांगतिंआजगरींस्थितिं १५ १६ उपहूतः ऋतंभरेतिब्रह्मगिराविरिंचवाक्येनोपहूतःबृहस्पतिवाक्येनवा अभ्याख्यदूतमुखेनेत्यर्थः ततःमानससरसः ऋतंभरस्यसत्यपालकस्यनृसिंहस्यध्यानेननिवारितमंहोयेनसतथा । सर्वगत श्रीनारायणइतिप्रल्हादोक्तवचनंसत्यंकर्तुंस्तम्भादाविरभूदिति यदतोहरिरृतंभरइतिवेदवादिभिरुपहूतत्वाद्धरेस्तन्नाम नन्विदानीमृतंभरध्यानेनानिरस्तंगच्छेत् पूर्वंतेनाभिभूतइंद्रःकिंतत्राह पापश्चेति पापोब्रह्महत्यालक्षणोजोविश्च तमिंद्रंनाभ्यभूदभिभूतंनाकरोदित्यन्वयः अत्रहेतुगर्भविशेषणमाह

तांददर्शानुधावंतींचंडालीमिववरूपिणीम् ॥ जरयावेपमानांगींयक्ष्मग्रस्तामसृक्पटाम् १२ विकीर्यपलितान्केशांस्तिष्ठतिष्ठेतिभाषिणीम् ॥ मीनगंध्यसुगंधेनकुर्वतीमार्गदूषणम् १३ नभोगतोदिशःसर्वाःसहस्राक्षोविशांपते ॥ प्रागुदीचींदिशंदष्टाप्रविष्टोनृपमानसम् १४ सआवसत्पुष्करनालतंतूनलब्धभोगोयदिहाग्निदूतः ॥ वर्षाणिसाहस्रमलक्षितोंतःसंचिंतयन्ब्रह्मवधाद्विमोक्षम् १५ तावत्त्रिणाकंनहुषःशशासविद्यातपोयोगबलानुभावः ॥ ससंपदैश्वर्यमदांधबुद्धिर्नीतस्तिरश्चांगतिमिंद्रपत्न्या १६ ततोगतोब्रह्मगिरोपहूतऋतंभरध्याननिवारिताघः ॥ पापश्चदिग्देवतयाहतौजास्तंनाभ्यभूदवितंविष्णुपत्न्या १७ तंचब्रह्मर्षयोभ्येत्यहयमेधेनभारत ॥ यथावद्दीक्षयांचक्रुःपुरुषाराधनेनह १८ अथेज्यमानेपुरुषेसर्वभूतमयात्मनि ॥ अश्वमेधेमहेंद्रेणवितते ब्रह्मवादिभिः १९ सर्वैत्वाष्ट्रवधोभूयानपिपापःपरंतप ॥ नीतस्तेनैवशून्यायनीहारइवभानुना २० सवाजिमेधेनयथोदितेनवितायमानेनमरीचिमिश्रैः ॥ इष्ट्वापियज्ञंपुरुषंपुराणमिंद्रोमहानासविधूतपापः २१

दिग्देवतयेति इंद्राहितकारिण्यादिग्देवतयाहतमोजोबलंयस्यइंद्रमन्विष्यसर्वादिक्षुभ्रमतःसतथा कस्मात् गंगाजलपरिप्लुतमानससरसिप्रविष्टत्वेनाविष्णुपत्न्यावितरक्षितंतस्माच्चेति १७ ऋतंभरध्यानादिनाभिभवाभावेतदभिभवःस्यात्स्वरूपतोनाशाभावादितितत्राह तमिति भगवदविषयेणाश्वमेधेनस्वरूपनाशश्चकथंस्यादित्यतउक्तं पुरुषेति अत्रपुरुषशब्देनाविष्णुरुच्यते सहस्रशीर्षापुरुषइतिश्रुतेः हेत्यनेनश्रीहरिमाहात्म्यज्ञानपूर्वकंतत्करणाभावेनतत्फलंस्यादितिविपक्षेबाधकंसूचयाति अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचेतिस्मृतेः १८ यतएवंसांगोयज्ञःअथतस्मान्महानपित्वाष्ट्रवधस्तेनयज्ञेनशून्यायनीतएव सर्वात्मनानष्टोभूत्क्रियायाविशिष्टत्वादित्यन्वयः कथंविशिष्टत्वमित्यतस्तत्पयाद्युक्तमेवविशिनष्टि इज्यमानइति ब्रह्मादिभिर्विततेविस्तृतेअश्वमेधेयज्ञेइंद्रेणसर्वभूतानांप्रधानश्चांतर्यामीचसर्वभूतमयात्मातस्मिन्यज्ञपुरुषेइज्यमाने । सर्वदेवमयात्मनीतिपाठसएवार्थः वाइत्यनेनज्ञानाग्निःसर्वकर्माणीतिवचनाद्भगवतःज्ञानेनसर्वात्मनापापस्यनाशेप्यश्वमेधेनेंद्रस्यमहत्वातिशयोभवतीतिसूचयति १९ २० तत्कुतोवगम्यतइत्यत्राह सवाजीति मरीचिमिश्रैर्मरीचिमुख्यैः । ज्ञानाद्विधूतपापोपिइष्ट्वामहानासेत्यर्थः २१

नेदमैंद्रेणस्वार्थंतयाऽनुष्ठितम् । किंतुलोकोपकारकत्वेन । यतोस्यैंद्रस्यपापंनष्टंतच्चरितस्यश्रवणादिनासर्वाभीष्टानिसिद्ध्यंतीतितत्स्तौति इदमिति तीर्थपदस्यहरेरनुकीर्तनंयस्मिंस्तत्तथा भक्तेरु
च्छ्रयोयस्मात्तत्तथा । भक्तजनस्यानुवर्णनंयस्मिन्तत्तथा । महेंद्रस्यपापान्मोक्षोयत्रतत्तथा । मरुत्वतोविशिष्टजयोयस्मिंस्तत्तथा २२ इंद्रियमिंद्रियाणांशक्तिप्रदं किंविषयमाख्यानमित्यतोइं
द्रियंइंद्रसंबंधिवेत्युक्तम् २३ ॥ इतिश्रीभा० ष० विज० टी० त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ अत्राचित्रकेतुविषयेतिहासश्रवणादिनासंसारविरक्तिभूयिष्ठतयाश्रीनारायणचरणारविंदेभक्तिर्जायतइतितदर्थंपरीक्षि
त्प्रश्नपूर्वकपूर्वकथाशेषत्वेननिरूपयितुमाह रजइति दृढारातिर्निरतिशयभक्तिरित्यर्थः १ देवादीनामपिश्रीकांतांघ्रिभक्तिर्दुर्लभा किमुतासुरप्रकृतेरितिभावेनवक्ति देवानामिति शुद्धसत्त्वगुणनिर्मितशरीर
त्वेनशुद्धांतःकरणानांअमलात्मनाम् । तपोभिर्निर्धूतमनोमलानांनप्रायेणोपजायतइत्यस्यायमर्थः निरंतरभक्तिकरणयोग्यैरसुरावेशात्क्रियमाणस्यद्वेषस्यकादाचित्कत्वेनाल्पत्वेपिमहत्त्वोपचारोऽन्य
थाशुद्धसत्वानामित्यादिविशेषणं विशिष्टानांदेवानांगुणलिंगानामित्यादिनोच्यमानमात्यंतिकभक्तिलक्षणंचासंगतंस्यादतःप्रायशब्दस्यबाहुल्यार्थत्वेप्यत्राल्पएवार्थोंगीकर्तव्यः । प्रकृतप्रमाणानु
रोधाद्भक्तिकरणंदुर्लभमित्यतोवातथोक्तं नतुतेषांतदभावात् । भक्तबाहुल्यस्यादृष्टत्वात्भक्तेस्तारतम्यप्रदर्शनायवा २ एतदेवाह रजोभिरिति इहकर्मभूमौजंतवःपार्थिवैःरजोभिःसमसंख्याता

इदंमहाख्यानमशेषपाप्मनांप्रक्षालनंतीर्थपदानुकीर्तनम् ॥ भक्त्युच्छ्रयंभक्तजनानुवर्णनंमहेंद्रमोक्षंविजयंमरुत्वतः २२ पठेयुराख्यानमिदंसदाबुधाः
शृण्वंत्यथोपर्वणिपर्वणींद्रियम् ॥ धन्यंयशस्यंनिखिलाघमोचनंरिपुंजयंस्वस्त्ययनंतथायुषम् २३ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेत्रयोदशोऽध्यायः ॥
१३ ॥ परीक्षिदुवाच ॥ रजस्तमःस्वभावस्यब्रह्मन्वृत्रस्यपाप्मनः ॥ नारायणेभगवतिकथमासीद्दृढारतिः १ देवानांशुद्धसत्वानामृषीणांचामलात्म
नाम् ॥ भक्तिर्मुकुंदचरणेनप्रायेणोपजायते २ रजोभिःसमसंख्याताःपार्थिवैरिहजंतवः ॥ तेषांयेकेचनेहंतश्रेयोवैमनुजादयः ३ प्रायोमुमुक्षवस्तेषांके
चनेहद्विजोत्तमाः ॥ मुमुक्षूणांसहस्रेषुकश्चिन्मुच्येतसिद्ध्यति ४ मुक्तानामपिसिद्धानांनारायणपरायणः ॥ सुदुर्लभःप्रशांतात्माकोटिष्वपिमहामुने ५
वृत्रस्तुसकथंपापःसर्वलोकोपतापनः ॥ इत्थंदृढमतिःकृष्णआसीत्संग्रामउल्बणे ६ अत्रनःसंशयोभूयान्श्रोतुंकौतूहलंप्रभो ॥ यःपौरुषेणसमरेसहस्रा
क्षमतोषयत् ७ ॥ सूतउवाच ॥ परीक्षितोथसंप्रश्नंभगवान्बादरायणिः ॥ निशम्यश्रद्दधानस्यप्रतिनंद्यवचोऽब्रवीत् ८ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ शृणुष्वावहितो
राजन्नितिहासंपुरातनम् ॥ श्रुतंद्वैपायनमुखान्नारदाद्देवलादपि ९ आसीद्राजासार्वभौमःशूरसेनेषुवैनृपः ॥ चित्रकेतुरितिख्यातोयस्यासीत्कामधुङ्मही १०

यावंतिभूमेःरजांसिसंति तावंतःशरीरिणोजीवाःसंतिअन्येपिनिःशरीराअनंताःसंति परमाणुप्रदेशेपिह्यनंताःप्राणराशयइतिश्रुतेः नतेषामिहमानंक्रियते किंतुगृहीतदेहानामेव तेषांमध्येकेचनमनुजा
यःश्रेयःस्वर्गादिलक्षणमुद्दिश्यप्रवर्तंते वाइत्यनेनमनुष्याणांसहस्रेष्वित्यादिवाक्यंसूचयति ईहमानेष्वपिविशेषंवा ३ स्वर्गादीनांलक्षणभंगुरसुखपरत्वसंदिश्य चेष्टमानानांमध्येकेचिदेवमुमुक्षवः मोक्षेच्छव
तेषांमुमुक्षूणांमध्येकेचिदेवप्रयतंते तेषुप्रयतमानेषुसहस्रेषुकश्चिदधिकारिराशिषुमुच्यते संसारान्मुक्तोभवति तत्रापिसंसारान्मुक्तेष्वपिसंसाराद्यप्रसिद्धानां [illegible] शून्यमुक्तः शौकश्चिदेव [illegible]
ति आनंदादिपूर्णोभवति ४ सिद्धानामानंदादिपूर्णानांमुक्तानांमध्येनारायणपरायणोदुर्लभः तेषांनारायणपरायणानांकोटिष्वपि प्रशांतात्माप्रकृष्टभग [illegible] युक्तमनाः [illegible]
णःसुदुर्लभः ब्रह्माणमेकमंतरेणात्यंतदुर्लभइत्यर्थः अधिकारिणांतारतम्याविवक्षयैतद्वचनम् ५ ततःकिमकृतमितितत्राह वृत्रस्त्विति तुशब्देनात्यंतानुपपत्तिंसूचयति ६ [illegible]
यस्नेहेन कश्चिद्दानवसिद्धोसीत्युक्तत्वात् ७ ८ ९ १०

सांतानिकःसंतानार्थी । कस्यामपीतिशेषः ११ १२ १३ १४ १५ क्षितावुपासीनं १६ तेतवानामयमपिदुःखंनास्तिहि तथात्मनस्तवप्रकृतीनांस्वस्तिकिमित्यन्वयःप्रकृतिविषयकुशलप्रश्नेनकिं प्रयोजनमत्राह यथेति यथासप्तभिःप्रकृतिभिः महदहंकाराभ्यांपृथिव्यादिभिःपंचभिर्भूतैर्गुप्तःपुमान्जीवः १७ प्रकृतिषुदेहहेतुषुआत्मानमद्धानिधायश्रेयःआप्नोति तथाराजाचप्रकृतिशब्दवाच्यैराजजनैं रक्षितःतेषुराज्यभारंनिधायविहितंश्रेयआप्नुयादित्यन्वयः तथाप्रकृत्यादयोयस्यराज्ञोवशवर्तिनःस्युः आत्माप्रमनश्चानुवशश्चेत्तर्हितेसर्वेलोकास्तस्यराज्ञोवशगाःतस्मैबलिंयच्छतीत्यन्वयः । आत्मास्वय प्रकृत्यादेर्वशवर्तीचेत्प्रकृत्यादेरात्मवशत्वाभावेनअनर्थस्यकारणभूताभवंतीत्याह अहितादयइति अतोवशीकर्तव्याइत्यर्थः आहितादयइतिवाआदितएवहिकर्तृत्वेननिहिताः अनेनप्रकृत्यादीनागुणोद शितः । स्वाम्यमात्योजनपदोदुर्गंद्रविणसंचयः दंडोमंत्रीचसप्तैतास्तस्यप्रकृतयःस्मृताइति बुद्धिसहायोमंत्री कर्मसहायोऽमात्यः यथाप्रकृतिगुप्तोराजासुखमश्नुतेतथाराज्ञासंतोषिता प्रकृतयःराज्ञःसंतो

तस्यभार्यासहस्राणांसहस्राणिदशाभवन् ॥ सांतानिकश्चापिनृपोनलेभेतासुसंततिम् ११ रूपौदार्यवयोजन्मविद्यैश्वर्यश्रियादिभिः ॥ संपन्नस्यगुणैः सर्वैश्चिंतावंध्यापतेरभूत् १२ नतस्यसंपदःसर्वामहिष्योवामलोचनाः ॥ सार्वभौमस्यभूश्चेयंनाभूवन्प्रीतिहेतवः १३ तस्यैकदातुभवनमंगिराभगवानृषिः ॥ लोकाननुचरन्नेतानुपागच्छद्यदृच्छया १४ तंपूजयित्वाविधिवत्प्रत्युत्थानार्हणादिभिः ॥ कृतातिथ्यमुपासीदत्सुखासीनंसमाहितः १५ महर्षिस्तमुपासीनंप्रश्रयावनतंक्षितौ ॥ प्रतिपूज्यमहाराजसमाभाष्येदमब्रवीत् १६ ॥ अंगिराउवाच ॥ अपितेऽनामयंस्वस्तिप्रकृतीनांतथात्मनः ॥ यथा प्रकृतिभिर्गुप्तःपुमान्राजाचसप्तभिः १७ आत्मानंप्रकृतिष्वद्धानिधायश्रेयआप्नुयात् ॥ राज्ञस्तथाप्रकृतयोनरदेवाहितादयः १८ अपिदाराःसुतामात्या भृत्याःश्रेण्योथमंत्रिणः ॥ पौराजानपदाभूपाआत्माचवशवर्तिनः १९ यस्यात्मानुवशश्चेत्स्यात्सर्वेतद्वशगाइमे ॥ लोकाःसपालायच्छंतिसर्वेबलिमतंद्रिताः २० आत्मनःप्रीतयेप्यात्मापरतःस्वतएववा ॥ लक्षयेऽलब्धकामंत्वांचिंतयाशबलंमुखम् २१ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवंविकल्पितोराजन्विदुषा मुनिनापिसः ॥ प्रश्रयावनतोभ्याहप्रजाकामनयामुनिम् २२ ॥ चित्रकेतुरुवाच ॥ भगवन्किंनविदितंतपोज्ञानसमाधिभिः ॥ योगिनांध्वस्तपापानां बहिरंतःशरीरिषु २३ तथापिपृच्छतोब्रूयांब्रह्मन्नात्मनिचिंतितम् ॥ भवतोविदुषश्चापिचोदितस्त्वदनुज्ञया २४ लोकपालैरपिप्रार्थ्याःसाम्राज्यैश्वर्यसंपदः ॥ ननंदयंत्यप्रजंमांक्षुत्तृट्कामामिवापरे ॥ २५ ॥

षहेतवोभवंति अन्यथाऽहितादयःअहितस्यासंतोषस्यआदयःकारणभूताभवंतीतियोगविभागोवा १८ हेराजन् दारसुतादयश्चतववशवर्तिनोपिअनुकूलतयावर्ततेकिं आत्मामनश्चवशवर्तीकिं १९ मनसो वशवर्तित्वेकिंफलमत्राह यस्येति मनसःस्ववशवर्तित्वेभृत्यादयोपिस्ववशाभवंति अन्यथाकोपलोभाद्यधीनस्यतवक्रोधादिनाविमनसीकृताभृत्यादयउक्तकारिणोनभवंति अतोमनसश्चवशवर्तित्वंक्रोधाद्य भावफलं क्रोधाद्यकरणेभृत्यादिवशीकरणं २० किंचप्रपंचोपिभवदायत्तइत्याह आत्मनइति आत्माप्रपंचोपि आत्मनस्तवप्रीतयेस्यादित्यन्वयः अस्त्वेवमिदंसर्वंभवन्मनसिकिंप्रतीयतइतितत्राह परतइति अहं स्वतःपरतोवाऽलब्धकाममप्राप्तकामं त्वांलक्षयेपश्यामि केनलिंगेनेत्यतउक्तं चिंतयेति शबलमलक्षणं २१ एवंविकल्पितः संततिनिमित्तंदुःखंविदुषा प्रश्रयलक्षणगुणेनावनतःप्रह्वः २२ २३ आत्मनिमनसि २४ अपरेरूक्चंदनवनितादयः ॥ २५ ॥

पालनप्रकारमाह पूर्वैरिति पूर्वैःपूर्वजैःसहगतंमाप्तंतमोनरकंयथाययाप्रजयातरेम तत्तादृशंप्रजालक्षणंवस्तु यद्वा यथायेनोपायेनतरेम तन्नोऽस्माकंविधेहि सकउपायइतिचिंतामाभूदित्याह प्रजयेति २६
त्वाष्ट्रंत्वष्टृदैवतं २७ २८ २९ प्राशनात्स्वीकारात् ३० शूरसेनस्यचित्रकेतोः ३१ शूरसेनानांविषयाणाम् ३२ ३३ ३४कीदृशंकर्माकरोदत्राह धन्यमिति धन्यस्वधनादिसंपत्करम् ३५ निःस्वस्यदरिद्रस्य ३६

तन्नःपाहिमहाभागपूर्वैःसहगतंतमः ॥ यथातरेमदुस्तारंप्रजयातद्विधेहिनः २६ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ इत्यर्थितःसभगवान्कृपालुर्ब्रह्मणःसुतः ॥ श्रप
यित्वाचरुंत्वाष्ट्रंत्वष्टारमयजद्विभुः २७ ज्येष्ठाश्रेष्ठाचयाराज्ञोमहिषीणांचभारत ॥ नाम्नाकृतद्युतिस्तस्यैयज्ञोच्छिष्टमदाद्विभुः २८ अथाहनृपतिंराज
न्भवितैकस्तवात्मजः ॥ हर्षशोकप्रदस्तुभ्यमितिब्रह्मसुतोययौ २९ सापितत्प्राशनादेवचित्रकेतोरधारयत् ॥ गर्भंकृतद्युतिर्देवीकृत्तिकाग्नेरिवात्मजम्
३० तस्याअनुदिनंगर्भःशुक्लपक्षइवोडुपः ॥ ववृधेशूरसेनेशस्यतेजसाशनकैर्नृप ३१ अथकालउपावृत्तेकुमारःसमजायत ॥ जनयञ्शूरसेनानांशृण्वतांप
रमांमुदम् ३२ सराजासुकुमारस्यस्नातःशुचिरलंकृतः ॥ वाचयित्वाशिषोविप्रैःकारयामासजातकम् ३३ तेभ्योहिरण्यंरजतंवासांस्याभरणानिच ॥
ग्रामान्हयान्गजान्प्रादाद्धेनूनामर्बुदानिषट् ३४ ववर्षकामानन्येषांपर्जन्यइवदेहिनाम् ॥ धन्यंयशस्यमायुष्यंकुमारस्यमहात्मनः ३५ कृच्छ्रलब्धेऽ
स्यराजर्षेस्तनयेऽनुदिनंपितुः ॥ यथानिःस्वस्यकृच्छ्राप्तेधनेस्नेहोऽन्ववर्धत ३६ मातुस्त्वतितरांपुत्रेस्नेहोमोहसमुद्भवः ॥ कृतद्युतेःसपत्नीनांप्रजाकाम
ज्वरोऽभवत् ३७ चित्रकेतोरतिप्रीतिर्यथादारेप्रजावति ॥ नतथान्येषुसंजज्ञेबालंलालयतोऽन्वहम् ३८ ताःपर्यतप्यन्नात्मानंगर्हयंत्योऽभ्यसूयया ॥
अनपत्येनदुःखेनराज्ञश्चानादरेणच ३९ धिगप्रजांस्त्रियंपापांपत्युश्चागृहसंमताम् ॥ सुप्रजाभिःसपत्नीभिर्दासीमिवतिरस्कृताम् ४० दासीनांकोनुसंता
पःस्वामिनःपरिचर्यया ॥ अभीक्ष्णंलब्धमानानांदास्यादासीवदुर्भगा ४१ एवंसंदह्यमानानांसपत्न्याःपुत्रसंपदा ॥ राज्ञोऽसंमतवृत्तीनांविद्वेषोबलवान
भूत् ४२ विद्वेषानष्टमतयःस्त्रियोदारुणचेतसः ॥ गरंददुःकुमारायदुर्मर्षानृपतिंप्रति ४३ कृतद्युतिरजानंतीसपत्नीनामघंमहत् ॥ सुप्तएवेतिसं
चिंत्यनिरीक्ष्यव्यचरद्गृहे ४४ शयानंसुचिरंबालमुपधार्यमनीषिणी ॥ पुत्रमानयमेभद्रेइतिधात्रीमचोदयत् ४५ साशयानमुपव्रज्यदृष्ट्वाचोत्तारलोचनम्
प्राणेंद्रियात्मभिस्त्यक्तंहतास्मीत्यपतद्भुवि ४६ तस्यास्तदाकर्ण्यभृशातुरस्वरंघ्नंत्याःकराभ्यामुरउच्चकैरपि ॥ प्रविश्यराज्ञीत्वरयात्मजांतिकंददर्शबालं
सहसामृतंसुतम् ४७ पपातभूमौपरिवृद्धयाशुचामुमोहविभ्रष्टशिरोरुहांबरा ॥ ततोनृपांतःपुरवर्तिनोजनानराश्चनार्यश्चनिशम्यरोदनम् ॥ आगत्य
तुल्यव्यसनाःसुदुःखितास्ताश्चव्यलीकंरुरुदुःकृतागसः ४८ श्रुत्वामृतंपुत्रमलक्षितांतकंविनष्टदृष्टिःप्रपतन्स्खलन्पथि ॥ स्नेहानुबंधैधितयाशुचाभृशंवि
मूर्छितोऽनुप्रकृतिर्द्विजैर्वृतः ४९ पपातबालस्यसपादमूलेमृतस्यविस्रस्तशिरोरुहांबरः ॥ दीर्घंश्वसन्बाष्पकलोपरोधतोनिरुद्धकंठोनशशाकभाषितुम् ५०

३७ प्रजावतिपुत्रवति ३८ ३९ ४० स्वामिनःस्नेहाभावेदासीत्वमप्रयोजकमित्याह दासीनामिति ४१ ४२ गरंविषम् ४३ ४४ धात्रीस्तनदात्री ४५ उत्तारलोचनउन्नततारयुक्तनेत्रम् ४६ ४७ ४८ अनुप्रकृतिः
सप्रकृतिजनः ४९ ५०

५१ श्रोतॄणांचित्रवाचावदंती शुशोचेति ५२ शोकलक्षणंवाक्यंदर्शयति अहोइति अतीवबालिशःजडाज्जडः कथंममजाड्यमापाद्यतइतितत्राह यस्त्वमिति यस्त्वमात्मसृष्टेरप्रतिरूपंप्रतिकूलंविरुद्धमीहसेतुएव तुःस्याद्भेदेवधारणइत्यभिधानात् कथमियंविरुद्धचेष्टाभूदत्राह परइति परेपूर्वतनेपितरिमातरिवा जीवत्यपरस्यपश्चादुत्पन्नस्यपुत्रस्ययामृतिःसात्वयापाद्यते यस्मात्तस्मादितिशेषः यद्यपिसंहारेऽयंक्रमस्तथापिस्थितावनुपपन्नोयमितिसूचयति तुनेतिवा कथंतर्हिजाड्यपरिहारइतितत्राह विपर्ययइति उक्ताद्विपर्ययोऽन्यथा पूर्वतनस्यपूर्वंमृतिःपश्चात्तनस्यपश्चान्मृतिः यदितर्हि ध्रुवानिश्चितं त्वंपरोसि जडादन्यःप्राज्ञोसि स्वचेष्टानुसारिचेष्टत्वादित्यर्थः ५३ संतापक्रोधरागादिष्वनर्थज्ञवचःकाचिदितिवचनात्संतापादनन्वितमित्याह नहीति शरीरिणांमृत्युजन्मनोःक्रमोनास्तिचसदातर्हिआत्मकर्मभिःस्वकर्मानुकूल्येनास्तु तेत्वयास्वयंनिजसर्गवृद्धयेयःस्नेहमोहपाशोममपुत्रोयमितिस्नेहानुबंधःकृतस्तमिमंस्नेहपाशंविवृश्चसिभिनत्सीति नसम्यक्करोषि ५४ त्वमकरुणेनयमेनदूरंनयाहीत्यन्वयः इदंक्रोधंकटाक्षीकृत्योक्तमितिज्ञातव्यं ५५ अशनयाऽशनेच्छयाभवानित्यनर्थज्ञवचः स्पष्टंप्रतीयते ६५ इदमपिरागनिमित्तमितिभावेनाह नाहमिति मुदितेप्रसन्नेवीक्षणेयस्यतत्तथोक्तं कोयंध्वन

पतिंनिरीक्ष्योरुशुचार्पितंतदामृतंचबालंसुतमेकसंततिम् ॥ जनस्यराज्ञीप्रकृतेश्चहृद्रुजंसतीदधानाविललापचित्रधा ५१ स्तनद्वयंकुंकुमपंकमंडितंनिषिंचतीसांजनबाष्पबिंदुभिः ॥ विकीर्यकेशान्विगलत्स्रजःसुतंशुशोचचित्रंकुररीवदुष्करम् ५२ अहोविधातस्त्वमतीवबालिशोयस्त्वात्मसृष्ट्यप्रतिरूपमीहसे ॥ परेतुजीवत्यपरस्ययामृतिर्विपर्ययश्चेत्त्वमसिध्रुवंपरः ५३ नहिक्रमश्चेदिहमृत्युजन्मनोःशरीरिणामस्तुतदात्मकर्मभिः ॥ यःस्नेहपाशोनिजसर्गवृद्धयेस्वयंकृतस्तेतमिमंविवृश्चसि ५४ त्वंतातनार्हसिचमांकृपणामनाथांत्यक्तुंविचक्ष्वपितरंतवशोकतप्तम् ॥ अंजस्तरेमभवताऽप्रजदुस्तरंयद्ध्वांतंनयाह्यकरुणेनयमेनदूरम् ५५ उत्तिष्ठतातत्तइमेशिशवोवयस्यास्त्वामाह्वयंतिनृपनंदनसंविहर्तुम् ॥ सुप्तश्चिरंह्यशनयाचभवान्परीतोभुंक्ष्वस्तनंपिबशुचोहरनःस्वकानाम् ५६ नाहंतनूजददृशेहतमंगलातेमुग्धस्मितंमुदितवीक्षणमाननाब्जम् ॥ किंवागतोस्यपुनरन्वयमन्यलोकंनीतोऽघृणेननशृणोमिकलागिरस्ते ५७ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ विलपंत्यांमृतंपुत्रमितिचित्रविलापनैः ॥ चित्रकेतुर्भृशंतप्तोमुक्तकंठोरुरोदह ५८ तयोर्विलपतोःसर्वेदंपत्योस्तदनुव्रताः ॥ रुरुदुःस्मनरानार्यःसर्वमासीदचेतनम् ५९ एवंकश्मलमापन्नंनष्टसंज्ञमनायकम् ॥ ज्ञात्वांगिरानाममुनिराजगामसनारदः ६० ॥ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेचतुर्दशोध्यायः १४ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ऊचतुर्मृतकोपांतेपतितंमृतकोपमम् ॥ शोकाभिभूतंराजानंबोधयंतौसदुक्तिभिः १ कोऽयंस्यात्तवराजेंद्रभवान्यमनुशोचति ॥ त्वंचास्यकतमःसृष्टौपुरेदानीमतःपरम् २

यंतीशोचति किंवेति अपुनरन्वयंपुनःसंबंधशून्यं अघृणेनयमेनेतिशेषः ५७ इयमेकैवविलपंत्यभूत्रान्यइत्यतःपूर्वोक्तविलापंस्पष्टयति विलपंत्यामिति ५८ अचेतनंबुद्धिशून्यंअश्मवत्प्रवृत्तिशून्यंपुरंवा ५९ अनायकंबोधकरहितं अस्मिन्नवसरेसुहृदोंगिरसआगतिंवक्ति ज्ञात्वेति अनेनऋषिस्त्रिकालदर्शीतिस्पष्टितं ६० ॥ इतिश्रीभागवतेम०षष्ठ०विज०टीकायांचतुर्दशोध्यायः १४ ॥ अत्रसंसारोनित्यस्तदुच्छेदोज्ञानेनैवतदपिनिरंतरोपासितश्रीनारायणानुग्रहादुत्पद्यतइतिएतत्सर्वंनिरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रांगिरोनारदावागत्यकिंचक्रतुरित्याशंकायामाह श्रीशुकइति मृतकोपांतेशवसमीपे ॥ १ ॥ यमनुशोचति अयंतवकःस्यात्कीदृशोबंधुःस्यादिदानींपुत्रइतिभ्रांतिश्चेत्तर्हिविरिंचिसृष्टौपुराऽतीतकालेत्वमस्यबालस्यबंधूनांमध्येकतमोबंधुः पितामातुलोवा सहोदरोवा अतःपरं एष्यतिकालेच कतमोबंधुरितिशेषः अयंचपूर्वापरकालयोस्तवकतमइतियोज्यं यथापूर्वोत्तरकालेष्ववयार्नकोपिसंबंधस्तथेदानीमपिभ्रांतिमंतरेणेत्यतःशोकोनकार्यइतिभावः २

ननु तर्हीदंसर्वंमायाकल्पितमस्त्वितितत्राह यथेति यथावालुकाःसिकताःस्रोतोवेगेननदीप्रवाहवेगेनप्रयांतिसंयांत्येकत्रसंयुज्यराशीभवंति तथा कलज्ञानइतिधातोःकालेनज्ञानमूर्तिनादेहिनः संयुज्यं
तेसंबद्ध्यंते कलद्रावणइतिधातोः कालेनसंहारमूर्तिनावियुज्यंते ३ ननु त्यक्तदेहाःपुनर्देहांतरमाप्नुवंति उतशून्यतां आहोस्विदनिवृत्तिलक्षणामवस्थामितितत्राह यथेति धानासुबीजेषुअंकुरा
दिसमृद्ध्यापरिपक्वेषुसत्सुततोधानावराणिबीजानि क्वचिद्भवंति । क्वचित्प्रतिबंधान्नभवंति । यथा । तथा भूतेष्वपिईशमायया । नारायणेच्छया । चोदितानिप्रेरितानि । पुत्रादिव्यवहारयोग्यतयो
त्पद्यंते । क्वचिद्भर्जनादिलक्षणकर्मप्रतिबंधानिबीजानिअंकुरादिकार्यंनजनयंतियथा तथा ज्ञानाग्निभर्जितसंसारबीजानिभूतानिपुनरावृत्तिशून्यावस्थामुक्तिलक्षणामाप्तानि नोत्पद्यंतइतीमंविशेषंवाइत्य
नेनदर्शयति ४ इतोपिपुत्राद्यात्मनासंबंधःएवमित्याह । वयमिति । अस्मिन्क्षणएवतुल्यकालत्वं । अन्ययोःक्षणयोःयथानास्ति । देहनाशात् । तथाप्रकृतेपीतिभावः । ननुदेहनाशानाशाभ्यास
दातुल्यकालत्वाभावश्चेत्तर्हिसर्वदातुल्यकालत्वंकस्येति तत्राह । जन्ममृत्योरिति । जन्ममृत्योःपूर्वापरकालयोर्यथासृष्ट्यादिकंकरोति । तथाऽधुनाप्येवमेवेति अनेनहरेरेवदेहेनसदातनत्वमुपवर्णितम् ।
अस्यचैतन्यस्यसदातनत्वेपिदेहस्यनास्तीतिविशेषइत्यभिप्रायः । देहस्यसर्वथानाशादनाशाच्चेतनस्यास्थितिस्मृतेः ५ केनोद्भूतैर्भूतैरितितत्राह आत्मेति भूतानिस्वयमेवसृजंतीतिकिंनस्या
दितितत्राह अस्वतंत्रैरिति नचार्थार्थीसृजत्ययमित्याह अनपेक्षइति अथास्यात्सर्जनात्प्रयोजनापेक्षानस्यात्कथंतर्हीदंसर्जनंप्रयोजनमंतरेणप्रवृत्त्यदर्शनादित्यत्राह बालवदिति यथा बाल क्रीडनक्रीड
तितथा लोकवत्तुलीलाकैवल्यमितिसूत्रात् ६ भूतैरुपकरणैरीश्वरःकथंसृजतीत्यतस्तंप्रकारंदर्शयति देहेनेति पितुर्देहेनसंयुक्तान्मातुर्देहाद्देहिन उत्पत्स्यमानस्यपुत्रलक्षणजीवस्यदेहोऽभिजायते नतुचे
तनस्तस्यनित्यत्वात् देहउपचयइतिधातोः देहशब्दोपलक्षितपूर्वकर्मणाफलदानायेश्वरप्रेरितेनदेहिनः पितृमातृशब्दवाच्यस्यदेहादुपादानभूताद्देहःपुत्रस्येतिशेषइतिवा अभीत्युपसर्गेणानेकमुख

यथाप्रयांतिसयांतिस्रोतोवेगेनवालुकाः ॥ संयुज्यंतेवियुज्यंतेतथाकालेनदेहिनः ३ यथाधानासुवैधानाभवंतिनभवंतिच ॥ एवंभूतेषुभूतानिचोदिता
नीशमायया ४ वयंचत्वंचयेचेमेतुल्यकालाश्चराचराः ॥ जन्ममृत्योर्यथापश्चात्प्रागेवमधुनाविभो ५ भूतैर्भूतानिभूतेशःसृजत्यवतिहंत्यजः ॥ आत्मसृ
ष्टैरस्वतंत्रैरनपेक्षोऽपिबालवत् ६ देहेनदेहिनोराजन्देहाद्देहोभिजायते ॥ बीजादेवयथाबीजंदेह्यर्थइवशाश्वतः ७

परंपरासृष्टिमुपलक्षयति अत्रदृष्टांतमाह बीजादिति बीजात्पनसादिलक्षणाज्जलतेजआदिसाधनसामग्रीसंवृतादंकुराख्यंवृक्षजीवशरीरंतेनसहजायते तस्माद्युक्तजलाद्यप्रसारात्पनसादिबीजांतरमुत्पद्य
ते तस्माच्चेतियथाकार्यपरंपरा नचैवमनवस्था मूलकार्यस्यप्रकृत्यात्मकत्वात् तथापितृमातृविकारशुक्रशोणितसबंधात्कलिलादिलक्षणकार्यमभिमानिजीवेनसहजायते तस्मात्परिणतावय
वात्स्त्रीपुरुषभूताद्रेतआदिक्रमेणकार्यांतरंजायतेइत्यनेनक्रमेणभगवान्भूतैः सृष्टिंकरोतीतिस्थितिसंहारयोरेवमूह्यं तददृष्टेश्वरेच्छावशादितिग्राह्यं । अथातोरेतसःसृष्टिरितिश्रुतेः तस्मात्सर्वाणिकार्या
णिकानिचिदाहत्यात्मनानारायणायनानिकानिचित्परंपरयातदधीनानि तत्रापिविशेषस्तुप्रमाणादवगंतव्यः तदुक्तंच नारायणायनादेवाऋष्याद्यास्तत्परायणाः ब्रह्माद्याःकेचनैवंस्युःसिद्धायोग्य
सुखंलभेत् अत्रापिकिंयंतइतीयमाशंकाच नवकोट्यस्तुदेवानामृषीणांशतकोटयः नारायणायनाःसर्वेयेकेचित्तत्परायणाइति एतद्वाक्यद्वयंसर्वस्यनारायणाश्रयेणवक्तव्यत्वात् मुक्तानामपिसिद्धानांना
रायणपरायणइत्यादौनोदाहृतं उभयत्रापीदमेवप्रमाणमितिसंतोष्टव्यं ननु देहनाशवद्देहिनाशेपुरुषार्थानुपपत्तिरत्राह देहीति देहदाहेनोर्भ्येदेहीशाश्वतः अभिमानमंतरेणजन्मनाशरहिततयाकालत्रये
प्येकप्रकारः कथमिव अर्थइव मोक्षलक्षणपुरुषार्थइव शब्दार्थइववा तर्हिब्रह्मसाम्यमापातमित्यस्याप्येतदेवोत्तरंदेह्यर्थः जीवाख्यःपदार्थःशाश्वतइत्रानित्यइव । द्रव्यंकर्मचकालश्चेत्यादेः जीवानि
त्यत्वस्यश्रीनारायणाधीनत्वेनोपचारितत्वाद्धरेरेवनिरुपचरितनित्यत्वमतस्तयोर्नसाम्यमित्यर्थः केचिदेवंव्याचक्षते अर्थःनरत्वादिजातिमात्रमिव यथाजातेर्नित्यत्वंतथाजीवस्यापीत्यतोमित्य
कुतोभस्मत्वमासस्यनरत्वंपुनःरिष्यतइतिवचनात् तत्त्वनरत्वादेस्वत्वनाशेननाशसंभवान्नित्यत्वानुपपत्तेः ७

कृशोहंस्थूलोहमित्यभेदानुभवाद्देहिनोनित्यत्वंदेहस्यानित्यत्वमित्ययंविशेषःकथंघटतइतितत्राह देहेति अविवेककृतोऽज्ञाननिर्मितः नचायमाधुनिकःशुक्तिरजतवदित्यतउक्त पुरेति पुरापुरातनः अनादिमानित्यर्थः अनेनज्ञानेनाज्ञानेनष्टेउक्तविशेषोघटतइत्युक्तंभवति अत्रदृष्टांतमाह जातीति यथागवादिवस्तुनि गोत्वगवादिपिंडानांविभागोभेद कणादादीनामज्ञानेनकल्पित' नतुवास्तवःअ ज्ञानकृतत्वमात्रेदृष्टांतोयं तस्माद्भेदाभेदत्वेअप्रयोजकेइति कणादादीनामपितमोयोग्यत्वप्रकटनायतन्मतोदाहरणं वस्तुनिहरौगोपालत्वादिजातिव्यक्तिविभागोयथाकल्पितः आरोपितस्तथातथा ८ देहदेह्यविभागप्रतीतेरनुभवात्कथंनानात्वादिप्रतीतिर्भ्रांतिरित्यतआह नानात्वमिति अतद्धर्मोयोजीवस्तस्मादन्यस्यदेहस्यधर्माः सुरोनरोहमित्यादिनानात्वादयो द्रष्टुर्जीवस्यविद्यमानाःइतिभ्रांतिः क्रियाफलमिति हेतुगर्भविशेषणंकर्मफलत्वात् अग्निनादाह्यस्येंधनस्यविक्रियाःवृद्धिक्षयादिविकाराअग्नेरितिभ्रांतिःभ्रांत्येंधनसमृद्धौसमृद्धोग्निस्तद्ध्रासेक्षीणइत्यादयोद्रष्टुर्ज्ञानिनोहरेरतद्धर्माइत्येवभांति नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतइतिश्रुतेर्नैदंदर्शनभ्रांतमनेनदेहिदेहभेदेप्रमाणमुक्तंभवतीतिवा ९ इदमेवविवृणोति तइमइति येयेप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धाजन्मनाशादयस्तइम जीवस्य देहसंयोगात्मनिजीवे मनसिवा भांति कुतोऽसद्ग्रहाद्देहोहमित्यभिमानात् अत्रोदाहरणमाह स्वप्नइति जाग्रद्दृष्टसर्पव्याघ्रादिसंस्कारवशात्स्वप्नेपियथातद्दर्शनात्सर्वभयमित्याद्यनर्थजातंभवति तथाऽनादिकालीनमिथ्याभिमानादनर्थकरःसंसारःस्यादितियथस्मात्तस्माच्चन्निवृत्त्युपायमाह नान्यदिति अन्यदनर्थकरणंनध्यायेदित्यन्वयः । ननु शुक्तिकाधिष्ठानेरजतंयथाप्रतियेते तथाज

देहदेह्यविभागोऽयमविवेककृतःपुरा ॥ जातिव्यक्तिविभागोऽयंयथावस्तुनिकल्पितः ८ नानात्वंजन्मनाशश्चक्षयोवृद्धिःक्रियाफलम् ॥ द्रष्टुश्चभांत्य तद्धर्मायथाग्नेर्दार्व्यविक्रियाः ९ तइमेदेहसंयोगादात्मन्याभांत्यसद्ग्रहात् ॥ स्वप्नेयथातथानान्यद्ध्यायेत्सर्वभयंचयत् १० प्रसुप्तस्यानहंमानान्नघोराभा तिसंसृतिः ॥ जीवतोपियथातद्वद्विमुक्तस्यानहंमते ११ तस्मादन्यन्मनोमात्रंजह्यहंममतातमः ॥ वासुदेवेभगवतिमनोधेह्यात्मनीश्वरे १२ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवमाश्वासितोराजाचित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः ॥ विमृज्यपाणिनावक्त्रमाधिम्लानमभाषत १३ ॥ राजोवाच ॥ कौयुवांज्ञानसंपन्नौ महिष्ठौचमहीयसाम् ॥ अवधूतेनवेषेणगूढाविहसमागतौ १४

न्मादिकंकिमधिष्ठानमित्येतामंदाशंकांवापरिहरति तइति आत्माधिष्ठानंशुक्तिरजतवज्जन्मादिकंमिथ्याभूतंभवेदित्यतःस्वप्नपदार्थानामर्थक्रियाकारित्वाद्यथासत्यत्वमंगीकर्तव्यंतथाजन्मादीनामित्य भिप्रेत्याह स्वप्नइति अन्यद्देहात्मत्व १० अनन्यध्यानफलंसदृष्टांतमुपपादयति प्रसुप्तस्येति प्रकर्षेणसुप्तस्य प्रकर्षेणसुप्तेर्मरणापरपर्यायत्वात्तन्निवृत्त्यर्थं जीवतोपीतिधृतप्राणस्यापि ज्ञानपूर्वंबाह्य प्रवृत्तिशून्यस्यपुरुषस्यानहमानाद्देहात्मत्वादिभ्रांतिज्ञानराहित्याद्यथाघोरासंसृतिर्नभाति तद्वत्तथाविमुक्तस्यसानभाति कुतःविमुक्ताहंभावबुद्धित्वादनेनानन्यध्यानेनकैवल्यप्राप्तिः सूचिताभवतीति ११ फलितमाह तस्मादिति यतोऽनहंमानिनोघोरसंसारहानिरन्यस्यतद्भावश्च तस्मादन्यत्पुत्रादिकं मनोमात्रंमनोगतरागद्वेषजनितपुण्यपापनिमित्तं एतदुक्तंभवति अहंमानेनमनसोरागद्वेषौस्याताम् तयोःपुण्यपापेभवतः ताभ्यांचपुत्रादिकमुत्पद्यते मनसोद्वेषरागाभ्यांपुण्यपापसमुद्भवः पुत्रादिपुण्यपापाभ्यांतस्मात्सर्वंमनोभवमितिवचनात् अनेनपुत्रादेर्दीर्घायुष्यादिकंपुण्यपापनिमित्तंभवतीतिसूचितमिति ननुतदस्तुततःकिंप्रकृतइतितत्राह जहीति तद्धननोपायमाह वासुदेवइति आत्मनिबिंबभूतेदेहस्थितत्वेपितद्देहगतदुःखाद्यस्पर्शेसमर्थइति द्योतनायेश्वरइति मनोधारणयोत्पन्नतत्प्रसादोद्भूतज्ञानासिना तमोऽहंममतालक्षणंनिर्मूलयेत्यर्थः १२ आधिनाम्लानम् १३ अवधूतेनवेषेण धूलिदूषिताकारेण १४

उन्मत्तस्यलिंगमेषामस्तीतितथा १५ मार्कंडेयगौतमयोर्मध्येऽन्योनास्तीतिद्योतनायाथशब्दः १६ दुर्वासयाज्ञवल्क्ययोर्विशेषद्योतकश्चशब्दः १७ योमहाभाष्यकर्तासपतंजलिनाम्नाबोध्य. १८ ज्ञानदे तवोलोकानामितिशेषःब्राह्मणाभगवत्प्रियाः । सिद्धेशाज्ञानहेतवइत्येतैर्विशेषणैर्विशिष्टत्वस्यप्रतिपाद्यमानत्वान्नैतेषांसर्वेषा साम्यम् । नारायणपरादेवामनुष्यास्तत्परायणाइत्यादिस्मृत्याअत्रानर्गा शेन स्यज्ञायमानत्वात् । नारायणपरादेवाइत्यादिवाक्यं मुक्तानामपिसिद्धानांनारायणपरायणइत्यत्र ब्राह्मणाभगवत्प्रियाइत्यत्रच प्रमाणार्थमस्मिन्नध्यायेउदाहृतं ॥ ब्रह्मअणांति अयंते आश्रयंतब्रह्मणोवे तिब्राह्मणाः इतिव्युत्पत्यादेवद्वारानारायणायनत्वंलब्धम् । योग्यसुखवस्त्वंचेत्युभयंसिद्धम् । तेषांकियंतइत्याशंका नवकोटयस्तुदेवानांऋषयःशतकोटयइत्यादिकयापरिहर्तव्या १९ युवांयुवाभ्याम् २० २१ महापुरुषगोचरंभक्तिस्मरणादिमत्वेनश्रीविष्णुविषयम् २२ नावसीदतुमर्हति पुत्रनिमित्तशोकेननष्टोमाभूदिति २३ तर्हितदानींपुत्रःकिमितिदत्तइतितत्राह तदेति तदापूर्वागमनकाले ज्ञानमेवददामीतिगृहमागतोहम् तवान्याभिनिवेशंपुत्रविषयाग्रहम् ज्ञात्वा तेपुत्रंतुभ्यंपुत्रमेवददामीदानींज्ञानंददामीतिशेषः २४ इदानींदातुमवसरइत्याह अधुनेति नकेवलंपुत्रवतामेवताप

चरंतिभुवनौकामंब्राह्मणाभगवत्प्रियाः ॥ मादृशांग्राम्यबुद्धीनांबोधायोन्मत्तलिंगिनः १५ कुमारोनारदऋभुरंगिरादेवलोसितः ॥ अपांतरतमो व्यासोमार्कंडेयोथगौतमः १६ वसिष्ठोभगवान्रामःकपिलोबादरायणिः ॥ दुर्वासायाज्ञवल्क्यश्चजातूकर्ण्यस्तथारुणिः १७ रोमशश्च्यवनोदत्तआसुरिः सपतंजलिः ॥ पराशरोथमैत्रेयोभारद्वाजश्चआरुणः ॥ ऋषिर्वेदशिराबोध्योमुनिःपंचशिखस्तथा १८ हिरण्यनाभःकौशल्यःश्रुतदेवःक्रतुध्वजः ॥ एते परेचसिद्धेशाश्चरंतिज्ञानहेतवः १९ तस्माद्युवांग्राम्यपशोर्ममुग्धधियःप्रभू ॥ अंधेतमसिमग्नस्यज्ञानदीपउदीर्यताम् २० अंगिराउवाच ॥ अहंते पुत्रकामस्यपुत्रदोस्म्यंगिरानृप ॥ एषब्रह्मसुतःसाक्षान्नारदोभगवानृषिः २१ इत्थंत्वांपुत्रशोकेनमग्नंतमसिदुस्तरे ॥ अतदर्हमनुस्मृत्यमहापुरुषगो चरम् २२ अनुग्रहाद्भगवतःप्राप्तावावामिहप्रभो ॥ ब्रह्मण्योभगवद्भक्तोनावसीदतुमर्हति २३ तदैवतेपरंज्ञानंददामिगृहमागतः ॥ ज्ञात्वान्याभिनिवेशं तेपुत्रमेवददावहम् २४ अधुनापुत्रिणांतापोभवतैवानुभूयते ॥ एवंदारागृहारायोविविधैश्वर्यसंपदः २५ शब्दादयश्चविषयाश्चलाराजन्विभूतयः ॥ रा ज्यंमहीबलंकोशोभृत्यामात्यसुहृज्जनाः २६ सर्वेपिशूरसेनेमेशोकमोहभयार्तिदाः ॥ गंधर्वनगरप्रख्याःस्वप्नमायामनोरथाः २७ दृश्यमानाविनार्थेननदृ श्यंतेमनोभवाः ॥ कर्माभिध्यायतोनानाकर्माणिमनसोभवन् २८ अयंहिदेहिनोदेहोद्रव्यज्ञानक्रियात्मकः ॥ देहिनोविविधक्लेशसंतापकृदुदाहृतः २९

किंतु दारादिमतामप्यविनाभूतोयमित्याह एवमिति २५ २६ स्वप्नमायामनोरथवदनित्यत्वेनदृश्यमानाःप्रतीयमानाः अर्थेनपुरुषार्थाख्यप्रयोजनेनविनादृश्यंतइतियोनियमःसनास्तीत्यभ्याहत्यान्वे तव्यं तथाहि योग्यतानुसारेणकदाचित्पुरुषार्थहेतुत्वेनदृष्टत्वात्कदाचिन्नेतिनियमात्कुतो मनोभवाःमनसोभवउत्पत्तिर्येषांतेतथा तेनकल्पितत्वात् एतदेवविवृणोति कर्मेति निरंतरंकर्मचिंतयत. पुंसो मनसोमनःक्षोभान्नानाकर्माणिध्यायतोस्यमानुषस्वर्गमुक्तियोग्यानिकर्माण्यभवन्भवंतीतियस्मात्तस्मात्तदनुसारेणदारादिसभवात्तदापुरुषार्थहेतुत्वादिनियमोनास्तीतिभावः २७ २८ देहादेर्गौक याकारित्वान्मिथ्यात्वंवक्तुमुचितंगंधर्वनगरादिवदतोनश्वरत्वएवदृष्टांतइत्यभिप्रेत्याह अयंहीति देहिनोयदेहोदेहिनोजीवस्यविविधक्लेशसंतापकृदुदाहृतइत्यन्वयःहिशब्दोहेतौ अभिमानाच्चेतनस्यमृगा दिभोगोनतुदेहस्येतिद्योतनायदेहिनइतिपुनर्वचनं अयमित्युक्त्यास्थूलदेहसिद्धावपिस्पष्टत्वायाह द्रव्येति द्रव्यात्मकःपंचभूतात्मकःस्थूलदेह. गंडशैलादीनांस्थूलत्वेपिभोगायतनत्वाभावात्कथमेत

दितितत्राह ज्ञानेति ज्ञानेत्यनेनश्रोत्रादिपंचकंएकंमनश्चगृह्यते क्रियापदेनापिवागादिपंचकंकर्मचलक्ष्यते ज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियमनआत्मकत्वेनवैलक्षण्याद्भोगायतनत्वमुपपद्यतेइंद्रियकार्यंज्ञानक्रियाशब्दा
स्यांइंद्रियोक्तिः कार्यकारणयोरेकशब्दव्यवहृतिर्भवेदित्यत्तोपुज्यते असन्नपिक्लेशदआसदेह इत्यादौसिद्धत्वादुदाहृतइत्युक्तं अनेनासदुपासनंक्लेशकरंदेहवदित्ययमर्थोपिध्वनितइतिज्ञातव्य २९
यतएवंनानाक्लेशदोदेहस्तर्हिकथंकारंतंनिवर्ततइतितत्राह तस्मादिति तस्माद्देहस्यक्लेशकरत्वात्त्वंद्वैतेदेहे ध्रुवार्थविस्रंभत्यजेत्यन्वयः अन्यापेक्षारहितत्वाद्धरिरद्वैतं अदृष्टाद्यन्यापेक्षाप्राप्तत्वा
त् द्वैतंदेहादि तत्रैतेपदार्थाध्रुवत्वान्नित्याइतिविश्वासंत्यज अनन्यापेक्षतस्त्वेकोहरिरन्यद्द्वयंस्मृतं अन्यापेक्षत्वतस्तेनप्राप्तत्वाद्द्वैतमुच्यतइतिवचनात् देहिनोयत्किंचित्साधनेद्वितीयत्वेनप्रा
प्तत्वाद्द्वैतशब्दवाच्योदेहइत्यर्थः । नैतावतापूर्यतइत्याह उपशममिति अहंकर्तेत्यभिमानोपशममाविशेत्यन्वयः किंच हरौनिरंतरानिष्ठालक्षणमुपशमंउक्तार्थदार्ढ्यायाह विमृश्येति आत्मनोहरेर्गतिं
स्वातंत्र्यादिलक्षणामात्मनोजीवस्यास्वातंत्र्यादिलक्षणांचेति । केनेत्यतउक्तं मनसेति । तस्यभागपिसद्भावात्कुतईदृशविचाराभावइतितत्राह स्वस्थेनेति ३० शास्त्रश्रवणमननशाणलीढेनम
त्यादिसाधनसामग्रीसंपादनेनगृहादिसंत्यागःप्रथमसाधनमित्यत्रेतिहासमाह भोजोनामेति शत्रुणाग्रस्तंकवलितंयदन्नंतदेवभोजनंयस्यसतथा शत्रूच्छिष्टान्नभक्षणइत्यर्थः ३१ पूर्वंपुरातनं
वैरंयद्घ्नंतीतिपूर्ववैरग्रहास्तैःकर्मभिः पूर्ववैराख्यग्रहैः ३२ दुरंतदुःखानामोघोयस्मिन्सतथा तस्मात्स्वप्नात्तत्स्वप्नानुभूतं तावत्तदानीमेव ३३ आत्मानंउन्मत्तादिवदर्शयन्नात्मनामनसा आत्मान
दर्शयन्नालोचयन्निति वा । निर्वाणंअशरीरेणाजन्यानंदपूर्णं ब्रह्मश्रीनारायणाख्यं प्रविष्टोमनसेतिशेषः यस्मिन्कुलायेदेहेस्थितः तंकुलायंनाविदन्नबुबुधे चशब्दोहेत्वर्थः असंप्रज्ञातसमाधिस्थ

तस्मात्स्वस्थेनमनसाविमृश्यगतिमात्मनः ॥ द्वैतेध्रुवार्थविस्रंभंत्यजोपशममाविश ३० भोजोनामनृपःस्वप्नेशत्रुग्रस्तान्नभोजनः ॥ दुःखंदुर्विषहंप्राप्तः शोकमोहभयार्तिदम् ३१ केचिद्विलुलुपुर्भोगानपरेऽवधिषुःश्रितान् ॥ पूर्ववैरग्रहैर्जायाअन्यआत्माशिरोहरन् ३२ इत्थंदुरंतदुःखौघादुत्थितस्तद नुस्मरन् ॥ तावद्ध्वंसमुनिर्विण्णोनिर्जगामततोगृहात् ३३ दर्शयन्नात्मनात्मानंनिःसंगःशांतविग्रहः ॥ प्रविष्टोब्रह्मनिर्वाणंकुलायंनाविदन्नतम् ३४ ॥ नारदउवाच ॥ इमांमंत्रोपनिषदंप्रतीच्छप्रयतोमम ॥ यांधारयन्सप्तरात्राद्द्रष्टासंकर्षणंविभुम् ३५ यत्पादमूलमुपसृत्यनरेंद्रपूर्वेशर्वादयोभ्रममिमंद्वित यंविसृज्य ॥ सद्यस्तदीयमतुलानधिकंमहित्वंप्रापुर्भवानपिपरंनचिरादुपैति ३६ ॥ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेपंचदशोध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ६ ॥

त्वाद्वा भुक्त्वाद्वा ३४ ममाप्येवंविधोपायावस्थामाप्तुंकउपायइतितत्राह इमामिति मंत्राख्योपनिषच्चिरकालेनसाध्यसाधिकाचेत्किमनयेत्यश्रद्धांमाकार्षीरित्याह यामिति रुद्राद्याःशेषदेहस्थंविष्णुंसंक
र्षणाभिधम् शेषांतर्यामिणंज्ञात्वास्वपदंप्रापुरंजसेतिवचनाच्छेषःसंकर्षणोत्रगृह्यते किंतुतदंतर्यामीद्वितीयमूर्तिरन्यस्यबंधनिर्मूलनादिसामर्थ्याभावात्इति ३५ संकर्षणंशेषस्यासंभावितोविशेषणैर्विशिन
ष्टियत्पादेति पूर्वेशर्वादयोयत्पादमूलमुपसृत्योपास्यमहित्वंप्रापुरित्यन्वयः महित्वंनामकीदृशंयेनहरिप्रसादप्राप्यंस्यादित्यतउक्त अतुलेति अतुलंचतदनधिकंचेतितथोक्तं साम्याधिक्यवर्जितमित्यर्थः
ननुतर्हिइदंभगवन्माहात्म्यविनाभूतंस्यादितितत्राह तदीयमिति तेषांरुद्रादीनांयोग्यं ननु स्वकीयप्राप्तौक्लेशसाध्यायाःकिमन्योपासनायाःप्रयोजनं स्वतःसिद्धत्वात्तस्येत्यस्याप्येतदेवोत्तरं तत्प्रसादल
भ्यत्वात्तदीयमिति तदीयंतस्यहरेरधीनं तदुक्तं तेषांतेषांपदान्येववैष्णवानिपदानितु तेषांमहित्वंचतथाहरेस्तद्वशगंयतइति भगवन्महित्वादन्यमहित्वस्यसाम्याधिक्यस्यवर्जनंकथंघटतइत्यस्यापीद
मुत्तरं तस्मादिंद्रादिपदाद्रुद्रादिप्राप्यशेषादिपदस्यसाम्याधिक्यवर्जनंयुक्तं किंच शेषादिप्राप्यशेषादिपदस्यमौक्तिकस्यसंसारेशेषादिपदमपेक्ष्यातुल्यानाधिक्यंचयुक्तिमत् अतुल्यानधिकंचैवतस्यतस्यै
वमुक्तिगं तस्यैवपूर्वमाहात्म्यमपेक्ष्येतिवचनात् ननु परमंसाम्यमुपैतीतिश्रुतेर्हरेरेवातुल्यानधिकमहित्वंप्रापुरित्यर्थः किंनस्यादत्रापीदमेवप्रतिवचनं तस्यविद्यमानंपदमापुर्नहरेर्विद्यमानंनिजमहित्वं

तदुक्तंच । नह्यरे कंचित् माहात्म्यमन्यप्राप्यंस्यान्नतेविष्णोरितिश्रुतेरिति । रुद्रादिप्राप्यंनचेत्ब्रह्मादिप्राप्यंकिंनस्यादितिचेन्न ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुंनैवशक्यते तद्यत्स्वभावःकैवल्यंसभवान्केवलोहरिरितिप्रमाणविरोधात् । अत्रोपास्तावित्थंभावमाह भ्रममिति इमंदेहाद्यहंममाभिमानलक्षणंभ्रमंविहाय आचार्यैरप्येतदुक्तं देहादावहंममाभिमानोभ्रमइति बंधस्यत्यागमंतरेणतत्प्राप्तिःकथंयुक्तेत्यतीतिंतत्राह द्वितीयमिति कार्यकारणयोरेकशब्दव्यवहृतिर्भवेदितिन्यायात्कारणेनकार्यंलक्ष्यते द्वितीयेनान्यथाज्ञानेनानिमित्तंबधंपुत्रादिस्नेहलक्षणंविसृज्यसम्यक्त्यक्त्वा । तदुक्तं। द्वैतेनबंधसत्यागाद्वैतत्यागोभवत्स्फुटेतिद्वैतेनोत्पन्नबंधसंत्यागादित्यर्थः । अनेनमुक्तावपिशेषादिप्राप्यंपदमितिध्वनितमितिज्ञातव्यं साधनसामग्र्यांकाल्क्षेपोनास्तीत्याह सद्यइति तस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्येऽथसंपत्स्यतइतिश्रुतेः । अनेनाचित्रकेतोःकिमागतमत्राह भवानपीति भवानपि तममंतमुपास्यदृष्ट्वातत्प्रसादेनचिरात्स्वकर्मनिर्मितचरमशरीरपातानंतरंतत्प्रसादलभ्यत्वात्तदीयमपि तेनपूर्वंमहिम्नातुल्यमनधिकंचपरमन्यद्रुद्रादिमहित्वविलक्षणं निर्दुःखानंदानुभवलक्षणंस्वयोग्यमाहात्म्यमुपैतीत्यन्वयः । यद्येषोपरसादेवीमायावैशारदीमतिः संपन्नएवेतिविदुर्महिम्निस्वेमहीयतइतिस्मृतिवचनात् ३६ ॥ इति श्रीभागवतेषष्ठस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांपंचदशोध्यायः ॥ १५ ॥ संसारस्यपुत्रमित्रादिलक्षणनियतत्वंसंसारिचेतनस्यहरिनियतनित्यत्व परमचेतनस्यपरमनित्यत्वं तज्ज्ञानमेवपुरुषार्थसाधनमि

श्रीशुकउवाच ॥ अथदेवऋषीराजन्संपरेतंनृपात्मजम् ॥ दर्शयित्वेतिहोवाचज्ञातीनामनुशोचताम् १ ॥ नारदउवाच ॥ जीवात्मन्पश्यभद्रंतेमातरं पितरंचते ॥ सुहृदोबांधवांस्तप्तान्शुचात्वत्कृतयाभृशम् २ कलेवरंस्वमाविश्यशेषमायुःसुहृद्वृतः ॥ भुंक्ष्वभोगान्पितृप्राप्तानधितिष्ठनृपासनम् ३ ॥ जीवउवाच ॥ कस्मिन्जन्मन्यमीब्रह्मन्पितरोमातरोऽभवन् ॥ कर्मभिर्भ्राम्यमाणस्यदेवतिर्यङ्नृयोनिषु ४ बंधुज्ञात्यरिमध्यस्थमित्रोदासीनविद्विषः सर्वएवहिसर्वेषांभवंतिक्रमशोमिथः ५ यथावस्तूनिपण्यानिहेमादीनिततस्ततः ॥ पर्यटंतिनरेष्वेवंजीवोयोनिषुकर्तृषु ६ नित्यस्यार्थस्यसंबंधोह्यनित्यो दृश्यतेनृषु ॥ यावद्यस्यहिसंबंधोममत्वंतावदेवहि ७ एवंयोनिगतोजीवःसनित्योनिरहंकृतः ॥ यावद्यत्रोपलभ्येततावत्स्वत्वंहितस्यतत् ८ एषनित्यो व्ययःसूक्ष्मएकःसर्वाश्रयःस्वदृक् ॥ आत्ममायागुणैर्विश्वमात्मानंसृजतेप्रभुः ९

त्यादिकमस्मिन्नध्यायेनिरूप्यते अत्रनारदोयोगमाहात्म्यंविद्योतयन्राजकुमारमुत्थाप्यैदंवक्तीत्याह श्रीशुकइति १ २ ३ एवंजीवात्मनाकिमवादिइत्यत्राह कस्मिन्निति ४ ५ पण्यानिविक्रेयाणिनरेषु विक्रेतृषुरेतःसेककर्तृषुपित्रादिषु योनिषुमातृषुकर्तृष्विवेतिवा ६ ननु तर्हिहाटकादिवदनित्यत्वमापतितंजीवस्येत्याशंक्यसंबंधस्यैवानित्यत्वं नतुजीवात्मनइत्याह नित्यस्येति यथा संबंधस्यानित्यतातथा ममपुत्रोयमितिममत्वमप्यानित्यमित्याह यावदिति हिशब्दाभ्यांप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वंदर्शयति एवशब्देनायोगव्यवच्छेदंकरोति ७ निरहंकृतइतिस्वभावाख्यानं यत्रयोनिषु स्वत्वस्वकीयत्वं ८ ननु तर्हिकेनसहास्यनित्यसंबंधइतितत्राह एषइति यआत्ममायागुणैःस्वाधीनप्रकृतिगुणैर्विश्वंपरावरंजगत्सृजति आत्मानंचावताररूपेणव्यनक्ति सएषसर्वाश्रयःसर्वैर्नित्यसंबद्धइत्यन्वयः अनित्यस्य स्वकथंघटतइत्यतउक्तं नित्यइति कोयमित्यतोव्ययइति अनेनानित्यशब्दोव्याख्यातः अनुपलब्धौहेतुमाह सूक्ष्मइति नचायंजीववद्बहुत्वसंख्योपेतइत्याह एकइति मुख्यतएकत्वसंख्याविशिष्टइत्यर्थः सृष्टौप्रवर्तमानस्यसृज्यसंबंधेनज्ञानलोपोनास्तीत्याह स्वदृगिति स्वरूपभूतज्ञानस्यापिप्रबलप्रतिबंधकनाभिभवःकुतःस्यादित्यतआह प्रभुरिति अनेनहरिणानित्यसंबंधःपित्रादिभिरानित्यसंबंधःपित अनित्यसंबंधयुक्ताःपित्राद्यानित्ययुग्बाधिरितिवचनात् ९

एवंविधस्यहरेर्योग्यतातिरेकेणनकावापिप्रियाप्रियौरतइत्याह नहीति कुतोतिप्रियाद्यभावइतितत्राह सर्वेति गुणदोषयोःकर्तॄणांपुरुषाणांस्त्रीणांचसर्वासांधियांकुशलाकुशलसाक्षित्वेनतदनुसारेणफलदातृत्वादतिप्रियाद्यभावाइत्यर्थः द्वितीयसद्भावेतद्भयात्कस्मिंश्चिदतिप्रियत्वादिसंभवति नहिहरेस्तादृशोस्तीत्यभिप्रेत्याह एकइति ॥ १० ॥ साक्षित्वस्पष्टयति नेति आत्मापरमात्माकथंगुणानादानंहरेः षाड्गुण्यंकिजिघ्रतिषड्गुणेशइत्युक्तेरतउक्तं हीति हिशब्दोहेतौ गुणोपभोगेनलोकवद्द्वन्द्वभावोगुणानादानस्यार्थोनतुसर्वात्मनाऽभोक्तृत्वं तथात्वे भोक्तासद्गुणभोक्तृत्वान्नभोक्तातदवृद्धितः अचिंत्यशक्तितस्तच्चयुज्यतेपरमेशितुरितिस्मृतिविरोधःस्फुटः उदासीनइवसर्वस्मादुत्तमत्वेनास्थितएव भोक्तृत्वाभोक्तृत्वेलोकविरुद्धेहरेःकथंघटतेइत्यतउक्तमीश्वरइति परावरदृक्त्वमप्यणामप्यस्तीत्यतउक्तमासीनइति तत्तद्वस्तुषुबाह्याभ्यंतरवृत्त्यातिष्ठन्नेवपरावरदृगित्यर्थः ११ ज्ञातयस्तस्मिन्जन्मनिसपिंडाः आत्मनांस्वेषांतस्मिन्पुत्रेस्नेहाख्यशृंखलांछित्त्वा १२ ज्ञातेःसपिंडस्यबालस्यदेहंनिर्हृत्यदग्ध्वोचिताःक्रियाःश्राद्धादिलक्षणाः १३ १४ तत्राचित्रकेतुःकिंचकारेतितत्राह सइत्थमिति १५ कृताःपुण्यजलैःक्रियास्तर्पणादिलक्षणाःयेनसतथा १६ अथ तयोर्ब्रह्मपुत्र

नह्यस्यातिप्रियःकश्चिन्नाप्रियःस्वःपरोपिवा ॥ एकःसर्वधियांद्रष्टाकर्तॄणांगुणदोषयोः १० नादत्तआत्माहिगुणंनदोषंनक्रियाफलम् ॥ उदासीनइवासीनःपरावरदृगीश्वरः ११ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ इत्युदीर्यगतोजीवोज्ञातयस्तस्यतेतदा ॥ विस्मितामुमुचुःशोकंछित्त्वात्मस्नेहशृंखलाम् १२ निर्हृत्यज्ञातयोज्ञातेर्देहंकृत्वोचिताःक्रियाः ॥ तत्यजुर्दुस्त्यजंस्नेहंशोकमोहभयार्तिदम् १३ बालघ्न्योव्रीडितास्तत्रबालहत्याहतप्रभाः ॥ बालहत्याव्रतंचेरुर्ब्राह्मणैर्यन्निरूपितम् ॥ यमुनायांमहाराजस्मरंत्योद्विजभाषितम् १४ सइत्थंप्रतिबुद्धात्माचित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः ॥ गृहांधकूपान्निष्क्रांतःसरःपंकादिवद्विपः १५कालिंद्यांविधिवत्स्नात्वाकृतपुण्यजलक्रियः ॥ मौनेनसंयतप्राणोब्रह्मपुत्राववंदत १६ अथतस्मैप्रपन्नायभक्तायप्रयतात्मने ॥ भगवान्नारदःप्रीतोविद्यामेतामुवाचह १७ ॥ नारदउवाच ॥ नमस्तुभ्यंभगवतेवासुदेवायधीमहि ॥ प्रद्युम्नायानिरुद्धायनमःसंकर्षणायच १८ नमोविज्ञानमात्रायपरमानंदरूपिणे ॥ आत्मारामायशांतायनिवृत्तद्वैतदृष्टये १९ आत्मानंदानुभूत्यैवसम्यक्त्यक्तोर्मयेनमः ॥ हृषीकेशायमहतेनमस्तेऽनंतमूर्तये २० वचस्युपरतेप्राप्योयएकोमनसासह ॥ अनामरूपश्चिन्मात्रःसोऽव्यान्नःसदसत्परः २१ यस्मिन्निदंयतश्चेदंतिष्ठत्यप्येतिजायते ॥ मृन्मयेष्विवमृज्जातिस्तस्मैतेब्रह्मणेनमः २२

योर्मध्येनारदः हेत्यनेनाधिकारगुणसंपन्नस्यविद्योक्तफलंसाकल्येनफलतीतिध्वनयति १७ चित्तसन्निहितंसंबोध्यतुभ्यंनमइतिवक्ति भगवतइत्यादिविशेषणानिगुणसामग्रीद्योतकानियथासंभवसूह्यानि १८ नित्यनिवृत्ताद्वैतदृष्टिःस्वावतारादौभेददर्शनंयेनसतथातस्मैनिवृत्तद्वैतवृत्तयेइतिपाठनिवृत्तेनद्वैतेनान्यथाज्ञानेनवृत्तिर्वर्तनंयस्यसतथातस्मै नित्यनिवृत्तदेहाद्यहंममाभिमानायेत्यर्थः १९ सम्यक्त्यक्ताःषडूर्मयोयस्येतितस्मै यद्वा अशनायादिषडूर्मिरहिताय योशनायापिपासेशोकंमोहंजरामृत्युमत्येतीतिश्रुतेः २० मंत्रमुपदिशन्ध्यानप्रकारमाह वचसीति वाङ्मनसासहवचस्युपरतेनष्टेचिन्मात्रमनसासह प्राप्यःसदसत्परःस्थूलसूक्ष्मप्रपंचविलक्षणः २१ अलौकिकवस्तुनोलक्षणमंतरेणतज्ज्ञानंदुःसाध्यमितितल्लक्षणमाह यस्मिन्निति इदंजगद्यस्मिंस्तिष्ठत्यप्येतिचयतश्चजायतेअत्रदृष्टांतमाह मृन्मयेष्विति जातिःसामान्यजन्मनोरित्यभिधानात् मृदोजातिर्जन्मयस्यवृक्षादेःसतथायथावृक्षादिराशिर्मृन्मयेषु मृद्विकारेषुपृथिवीपर्वतादिषुतिष्ठत्यप्येतितेभ्योजायतेचतथा । मृज्जातिर्मृत्त्वंमृन्मयेषुघटादिष्विवानुगतामित्यर्थोब्रह्मणोबहुत्वाभावात् एकमेवाद्वितीयमितिश्रुतेःपृथिवीपर्वताश्चैवमृन्मयाःसमुदीरिताः तेषुमृज्जातयःसर्वेजायंतेस्थावरादयइत्यनेनविरुद्धत्वाच्चानुपपन्नः २२

मनोबुद्धींद्रियासवः मनआदिशब्दवाच्याःरुद्रादयोदेवाः २३ भगवदनुग्रहभावाभावौतद्विषयकज्ञानाज्ञानकारणमित्युक्तंतत्स्पष्टमाह देहेति यस्यहरेरंशैर्बद्धाःप्रेरितादेहेंद्रियाद्यभिमानिनोदेवाज्ञानादि कर्मसुप्रचरंति प्रवर्तंते अन्यदा यदंशप्रेरणाभावे नैवप्रवर्तंतइत्यन्वयः कथमिव प्रतप्तमंतर्निहितवह्निसामर्थ्याल्लोहंदाहकारणंप्रवर्तते अप्रतप्तंनहि अहंतद्ब्रह्मशरणमेमि कीदृशं देहेंद्रियादिस्थानेपु स्थितं द्रष्टृपदेशंसाक्षिनाम २४ २५ २६ २७ २८ ननु विष्णूपासनयाशेषसमीपगमनंकथंसंगच्छतेइतिचेदुच्यते तत्तद्देवांतर्यामिविष्णुविषयोपासनयातत्तद्देवसमीपप्राप्त्युपपत्तेःअन्यातर्यामिणंविष्णु मुपास्यान्यसमीपगः भवेद्योग्यतयातस्यपदंवाचाप्नुयान्नरइत्युक्तेः अनेनतत्तत्पदप्राप्तियोग्यश्चेत्सुतरांतत्तद्देवसमीपंगतइत्युक्तंभवति तस्मादत्रचित्रकेतोरनेनप्रत्यक्षविधानेनमुहुर्मुहुःशेषस्यसकाशमभ्य यादितियुज्यते चित्रकेतुनाशेषांतर्यामिविष्णुरुपासितइतिकुतइतिचेत् शेषांतर्यामिणंविष्णुंचित्रकेतुरुपास्यतु शेषाविष्टहरेश्चापिवरान्प्राप्यापसद्गतिमितिवचनबलात् २९ शितिवाससंनीलवस्त्रंक

यन्नस्पृशंतिनविदुर्मनोबुद्धींद्रियासवः ॥ अंतर्बहिश्चविततंव्योमवत्तंनतोऽस्म्यहम् २३ देहेंद्रियप्राणमनोधियोऽमीयदंशविद्धाःप्रचरंतिकर्मसु ॥ नैवा न्यदालोहमिवप्रतप्तंस्थानेषुतद्द्रष्टृपदेशमेति २४ ॐनमोभगवतेमहापुरुषायमहानुभावायमहाविभूतयेसकलसात्वतपरिवृढनिकरकरकमलकुड्मलो पलालितचरणारविंदयुगलपरमपरमेष्ठिन्नमस्ते २५ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ भक्तायैतांप्रपन्नायविद्यामादिश्यनारदः ॥ ययावंगिरसासाकंधामस्वायंभुवं विभो २६ चित्रकेतुस्तुविद्यांतांयथानारदभाषिताम् ॥ धारयामाससप्ताहमब्भक्षःसुसमाहितः २७ ततश्चसप्तरात्रांतेविद्ययाधार्यमाणया ॥ विद्या धराधिपत्यंसलेभेऽप्रतिहतंनृपः २८ ततःकतिपयाहोभिर्विद्ययेद्धमनोगतिः ॥ जगामदेवदेवस्यशेषस्यचरणांतिकम् २९ मृणालगौरंशितिवाससंस्फुर त्किरीटकेयूरकटित्रकंकणम् ॥ प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनंवृतंददर्शसिद्धेश्वरमंडलैःप्रभुम् ३० तद्दर्शनध्वस्तसमस्तकिल्बिषःस्वस्थामलांतःकरणोऽभ्ययान्मुहुः प्रवृद्धभक्त्याप्रणयाश्रुलोचनःप्रहृष्टरोमातमनादिपूरुषम् ३१ सउत्तमश्लोकपदाब्जविष्टरंप्रेमाश्रुलेशैरुपसेचयन्मुहुः ॥ प्रेमोपरुद्धाखिलवर्णनिर्गमोनैवाशक त्तंप्रसमीडितुंचिरम् ३२ ततःसमाधायमनोमनीषयाबभाषएतत्प्रतिलब्धवाग्रसः ॥ नियम्यसर्वेंद्रियबाह्यवर्तनंजगद्गुरुंसात्वतशास्त्रविग्रहम् ३३ ॥ चित्र केतुरुवाच ॥ अजितजितःसममतिभिःसाधुभिर्भवाञ्जितात्मभिर्भवता ॥ विजितास्तेपिचभजतामकामानांयआत्मदोऽतिकरुणः ३४ तवविभवःखलु भगवञ्जगदुत्पत्तिस्थितिलयादीनि ॥ विश्वसृजस्तेंशांशास्तत्रमृषास्पर्धंतिपृथगभिमत्या ३५

टित्रंकांचीगुणं कटिसूत्रंसारसनंकटित्रंकटिभूषणमित्यभिधानम् ३० अनस्यवायोरादिःकारणंपुरुषंपौरुषंयस्मिन्सतथातम् ३१ उत्तमश्लोकस्यशेषांतर्यामिणोहरेःपादाब्जयोर्विष्टरंपीठं उपरुद्धोऽखिला नांवर्णानांशब्दोपलक्षणानांनिर्गमोद्गारंयस्यसः ३२ मनीषयाधृतिरूपयाप्रज्ञयाप्रतिलब्धः सम्यक्प्राप्तोवाग्रसोवचनवीर्यंयेनसतथा सात्वतानांशास्त्राविग्रहस्तत्त्वोपदेशविशेषोयस्यसतथातंसर्वेंद्रिया णांबाह्येषुविषयेषुवर्तमानंव्यापारम् ३३ हेअजित अतिकरुणोयस्त्वमकामानांभजतांसाधूनामात्मदोयस्मादतस्तेसाधवोपिभवताविजिताः किंच जितमनस्कैःसमबुद्धिभिःसाधुभिर्भवानपिजितावशी कृतः चशब्दोनियतत्वंसूचयति ३४ तत्सत्त्वेप्रमाणमाह तवेति जगदुत्पत्त्यादीनितवविभवःस्वरूपलक्षणानिखलुयस्मात्ततस्तत्रतस्यामवस्थायाशास्त्रेणास्थितायां तेभिन्नांशाःविश्वसृजोहंजगदीश्वरो जगत्स्रष्टेतिपृथक्जगदीश्वरत्वाभिमानेन मृषानिष्प्रयोजनंस्पर्धंतीतिव्यत्यासेनहरेर्माहात्म्यस्यानंतत्वंदर्शयति ३५

तवविभवइत्यादिनागुणानंत्यमुक्तमधुनाकालदेशानंत्येआह परमाण्विति त्वंत्रयविधुरःअणुमहन्मध्यपरिमाणरहितोपिस्वतः प्राकृतपरिमाणाभावात् परमाणुपरममहतोरादावंतेंतरेचवर्तितुंशी लमस्यास्तीतिआद्यंतांतरवर्ती परमाणुलक्षणकालावयवस्यपरममहत्कालावयवस्यचमध्यकालावयवस्यचवर्ततेइति सत्त्वानामित्युपलक्षणं घटादीनामप्यादावुत्पत्तेःपूर्वमंतेप्रध्वंसादूर्ध्वंच यत्तेस्वरू पंध्रुवंअव्यभिचारितदेवांतरकालेमध्येकालेपिवर्ततइतिशेषः ३६ यत्रांडकोशोदशगुणोत्तरैःसप्तभिःक्षित्यादिभिरावृतःसएषोंडकोटिभिःसहयत्रभगवतिअणुभ्योणुकल्पःसूक्ष्मात्सूक्ष्मतरोवर्तते तद्धरेःस्वरू पमनंतमितिहेतुगर्भविशेषणं अपरिच्छिन्नत्वादुचितमितिभावः ३७ एवंस्वरूपमुक्त्वाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यांतज्ज्ञानफलमाह विषयेति विषयतृषःशब्दादिविषयतृष्णावंतः अतएवनरपशवः विभूतीर्ब्र ह्मादिशब्दवाच्याः परंतेषांपातारंज्ञानादिपूर्तिप्रदातारंतेभ्योप्युत्तमं तदनुप्राप्तिसमनंतरं किंचित्कालंफलानुभवानंतरंवा तद्वास्यांततःक्षीयतएवेतिश्रुतेः अराजकुलंपालकेनराज्ञाशून्योजनसमुदा योधर्मविरुद्धानांराज्ञांकुलंवा ३८ कामधियःशब्दादिगुणविषयज्ञानाः अगुणमयेप्रकृतिगुणविकृतदेहादिशून्ये ज्ञानात्मनिरचिताःत्वद्विषयेनार्पिताःयदिस्युस्तर्हिपुनर्नारोहंतिनोत्पद्यते करंभबीजानि भर्जितधानाः गुणगणतोविषयसमूहादस्यजगतोद्वंद्वजालानिसुखदुःखादीनिभवंतीतिशेषः ३९ दुःखात्मकसंसारनिवृत्तिःकेनस्यादित्याशंक्यभागवतधर्मानुष्ठानेनतन्निवृत्तिःस्यादित्याशयवानाह

परमाणुपरममहतोस्त्वमाद्यंतांतरवर्तीत्रयविधुरः ॥ आदावंतेचसत्वानांयद्ध्रुवंतदेवांतरकालेपि ३६ क्षित्यादिभिरेषकिलावृतःसप्तभिर्दशगुणोत्त रैरंडकोशः ॥ यत्रभगवत्यणुभ्योऽणुकल्पःसहांडकोटिभिस्तदनंतम् ३७ विषयतृषोनरपशवोयेउपासतेविभूतीर्नपरंत्वाम् ॥ तेषामाशिषईशतदनुविन श्यंतियथाऽराजकुलम् ३८ कामधियस्त्वयीशरचितानपुनरारोहंतियथाकरंभबीजानि ॥ ज्ञानात्मन्यगुणमयेगुणगणतोस्यद्वंद्वजालानि ३९ जितमजि तवदाभगवतायदाहभागवतंधर्ममनवद्यम् ॥ निष्किंचनायेमुनयआत्मारामायमुपासतेऽपवर्गाय ४० विषममतिर्नयत्रनृणांत्वमहमितिममतवेतिच योऽन्यत्र ॥ विषमधियारचितःसह्यशुद्धःक्षयिष्णुरधर्मबहुलः ४१ कःक्षेमोनिजपरयोःकियानर्थःस्वपरद्रुहाधर्मेण ॥ स्वद्रोहात्तवकोपःपरसंपीडयाचत थाऽधर्मः ४२ नव्यभिचरतितवेक्षायथाह्यभिहितोभगवतोधर्मः ॥ स्थिरचरसत्वकदंबेष्वपृथग्धियोयमुपासतेत्वार्याः ४३

जितमिति हेअजितभवान्यदापवर्गायमुनयोयंधर्ममुपासतेतंभागवतधर्ममाह तदाभवतासंसारस्वरूपंजितं भागवतधर्मकथनेनभक्तानांसंसारजयोपायोदर्शितइत्यर्थः ४८ तद्धर्मज्ञानेनाकिंफलमितितत्राह। विषमेति । यस्मिन्धर्मेज्ञातेनृणांत्वमहमित्यादिलक्षणाविषममतिःशास्त्रनिषिद्धबुद्धिर्नस्यात् । चकारादीश्वराधीनंसर्वं । तत्प्रेरितोहंकार्येषुप्रवृत्तोस्मीतिबुद्धिरित्यर्थः । येनधर्मेणयस्मिन्त्वयि ज्ञातेवा । हरेरन्यत्रविषमधिया यथास्थितवस्तुविपरीतज्ञानेन रचितः अतःअहंममतादिप्रचुरइत्यर्थः ४१ तज्ज्ञानफलंतमएवेत्याह कइति ननुतर्हियागादिकर्मलक्षणधर्मेणपुरुषार्थःस्यादि तितत्राह निजेतिस्वस्यशरीरक्लेशस्यहेतुना परस्यसंज्ञपनलक्षणहिंसाहेतुना । कुतोनास्तीतितत्राह स्वद्रोहादिति स्वविहितशरीरक्लेशंविनात्महत्यादिद्रोहात्तवाज्ञालंघनलक्षणात् ४२ ननु शिवादिविहितवत्त्वद्विहितस्यान्यथात्वेनत्वद्विहितलक्षणाज्ञाऽतिलंघनदोषानिमित्तकोपाभावोपपत्तेरतस्त्वत्प्रेक्षापिव्यभिचारिण्येवेतितत्राह नेति तत्रकोहेतुरितिपूर्वोक्तंस्मारयति यमिति पूर्वस्मा द्विशिनष्टिअपृथगिति कुत्रेत्यतउक्तं स्थिरेति स्थावरजंगमप्राणिसमूहेषुयथास्थितदर्शिनः तदुक्तमित्याह आर्याइति तुनातारतम्यमन्ययोगव्यवच्छेदंचाह ४३

प्रत्वधवशीकृदायाँआपिउपारितकुर्वंति नफलोपलब्ध्या तस्मादिदमघटीयमानमर्चयंतीतितत्राह नहीति ४४ नेहसंसारतरणेसकृन्नामश्रवणमेवालंकिंपुनर्भवद्दर्शनमितियस्मादथतस्मात्त्वद्दर्शनेनाधुना वयंपरिमृष्टाशयमलाअभूमेतिशेषः नारदवाक्यंचभगवद्दीक्षायाअव्यभिचरितत्वेलिंगमित्याह सुरऋषिणेति ४५ हेअनंत तावकेननारदेनसमस्तंविदितम् ज्ञातम् । भगवज्ज्ञानअव्यभिचारीतियदुदितं चतत्कथमन्यथाभवति । निगमयति तवेति जगदात्मनोजगदंतर्यामिणःपरमगुरोस्तवजनैश्चेष्टितंकियद्विज्ञाप्यंनकिमपीतिभावः विज्ञापनंहास्यहेतुरित्यत्रदृष्टांतमाह इहेतिइहज्योतिःषु प्रकृष्टप्रकाशस्य सवितु खेविलसितप्रदेशेएवद्योतःप्रकाशोयेषांतैस्तथातैः ४६ अस्माभिरिदमेवविज्ञाप्यमित्याह नमइति ४७ इदमपित्वदनुग्रहंविनानशक्यमित्याह यंवाइति श्वसप्राणइतिधातोःप्राणंतमनुप्राणंतीतिश्रुतिर्वै शब्देनसूचिता चेकितानंजानंतमनुवृत्तयःतत्तद्वस्त्वनुगतज्ञानवंतः उच्चकंतिसम्यक्जानंति सर्षपायतिसर्षपवद्वर्ततेश्रीहरिविवक्षायांसहस्रशीर्षापुरुषइत्युपपत्तेः ४८ अनंतनामप्रवृत्तिनिमित्तक्रियाव त्त्वादनंतः श्रीहरिः । हरिगुणांतकथनदर्शनासमर्थत्वादनंतइत्यर्थः ४९ नारदांगिरोभ्यांयन्ममशासनंतवव्याहृतंतत्करणेन याचममविद्याभ्यस्तातया यच्चममदर्शनंतस्माच्चसंसिद्धोसिप्राप्तापेक्षिता

नहिभगवन्नघटितमिदंत्वद्दर्शनान्नृणामखिलपापक्षयः ॥ यन्नामसकृच्छ्रवणात्पुल्कसकोपिविमुच्यतेसंसारात् ४४ अथभगवन्वयमधुनात्वदवलोकपरिमृ ष्टाशयमलाः॥ सुरऋषिणायद्दुदितंतावकेनकथमन्यथाभवति ४५ विदितमनंतसमस्तंतवजगदात्मनोजनैरिहाचरितम् ॥ विज्ञाप्यंपरमगुरोःकियदिहस वितुरिवखद्योतैः ४६ नमस्तुभ्यंभगवतेसकलजगत्स्थितिलयोदयेशाय ॥ दुरवसितात्मगतयेकुयोगिनांनमःपरमहंसाय ४७ यंवैश्वसंतमनुविश्वसृजः श्वसंतियंचेकितानमनुवृत्तयउच्चकंति ॥ भूमंडलंसर्षपायतियस्यमूर्ध्नितस्मैनमोभगवतेऽस्तुसहस्रमूर्ध्ने ४८ श्रीशुकउवाच ॥ संस्तुतोभगवानेवमनंतस्तम भाषत॥ विद्याधरपतिंप्रीतश्चित्रकेतुंकुरूद्वह ४९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यन्नारदांगिरोभ्यांतेव्याहृतंममशासनम् ॥ संसिद्धोऽसितयाराजन्विद्ययादर्शनाच्च मे ॥ ५० ॥ अहंवैसर्वभूतानिभूतात्माभूतभावनः ॥ शब्दब्रह्मपरंब्रह्ममभोमेशाश्वतीतनू ॥ ५१ ॥ लोकेविततमात्मानंलोकंचात्मनिसंततम् ॥ उभयंचमयाव्याप्तंमयिचैवोभयंकृतम् ५२

शेषपुरुषार्थोसीत्यर्थः ५० अधुनाऽहंपूर्वोक्तस्थिरीकरणार्थंकिंचिद्विशेषज्ञानायवाकिंचिदुपदिशामीत्यभिप्रेत्याह अहमिति सर्वभूतान्यहमित्यन्वयः वाइत्यनेनसर्वंखल्विदंब्रह्मेतिश्रुतिंसूचयति अभेदो पदेशस्यकोभिप्रायइतितत्राह भूतात्मेति भूतानामंतःस्थित्वादानादिकर्तृत्वात्तद्व्यपदेशः हरिस्तुसर्वभूतानितदंतर्याम्यपेक्षयेतिरमृतेः सत्ताप्रदत्वाच्चतद्व्यपदेशइतिभावेनाह भूतभावनइति भूतानिभा वयतिसत्तागतानिकरोतीति अनेनाहमस्मीत्यादिश्रुतिगतानिपदान्यंतर्यामिणिमुख्यवृत्त्याप्रवर्ततइत्युक्त तथाचोक्तं तिङ्पदानिचसर्वाणिसुप्पदानितथैवच तस्मिन्नेवप्रवर्ततेमुख्यवृत्त्याविशेषतइति इदंचत्वयावश्यंज्ञातव्यमित्याह शब्देति वेदादिशब्दराशिलक्षणंशब्दब्रह्म सच्चिदानंदलक्षणंपरंब्रह्मेत्युभेद्वेअपिब्रह्मणी ममशाश्वतीतनूप्रतिमास्वरूपभेदेन यावद्ब्रह्मविष्ठितंतावतीवाकइतिश्रुतेः एतयोनित्यो व्ययःसूक्ष्मइतिपूर्वोक्तम् ५१ आत्मानंजीवंलोकेभुवनेअविततमव्याप्तजानीहि लोकंचात्मनिजीवेवासनारूपेणमनसिसंततंनिव्यूढंविद्धि विपुलस्यलोकस्यात्मप्रदेशमंतरेणबाहुल्यायोगात् लोकआत्मेत्यु भयमयाब्रह्मरूपेणव्याप्तम् तर्हिजीवलोकयोराधारःकइतितत्राह मयीति उभयंचमयिसमाश्रितमेव कुतःअहमेवोभयाधारइतिसमाधत्स्व ५२

ननुव्याप्ताप्तात्मानश्चेतनानिर्गुणाश्चेतिश्रुतेःलोकोवितितमात्मानामित्यस्यप्रतीतार्थएवाकिंनस्यादित्याशंक्यदृष्टांतानुगुण्यात्कथ्यतइत्यभिप्रेत्याह यथेति यथासुप्तःसन्स्वप्नमनुभवन्पुरुषः विश्वंवास नारूपेणात्मनिस्फुरितं चशब्दाद्भिन्नंपश्यति स्वप्नेआत्मानमेकदेशस्थंमन्यते ननुव्याप्तं स्वप्नादुत्थितःप्रबुद्धोपिस्वट्वादिशयनंस्वंमन्यते श्रुतिगतिस्तुपरमात्मविषयत्वेनजीवाच्चिद्गुणाविषयत्वेनवाक ल्प्यते ५३ यथास्वप्नावस्थायांभगवत्कर्तृकत्वात्प्रामाणिकंमायामात्रंतुकार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादितिसूत्रात्तथाजाग्रत्प्रभृत्यवस्थाश्च अतःप्रबोधोस्मादित्यभिप्रेत्याह एवमिति यथास्वप्ना वस्थाप्रकृतिशब्दवाच्येश्वरेच्छानिर्मिता तथाजीवस्यसुखोपभोगस्यस्थानानिजागरणादीनिमायामात्राणिभगवदिच्छालक्षणप्रकृतिनिर्मितानिविज्ञाय तासामवस्थानांमध्येनिषण्णस्यजीवस्यसुखोप भोगस्यद्रष्टारंसाक्षिणं परंततोभिन्नं स्मरेदित्यन्वयः अनश्नन्नन्योअभिचाकशीतीतिश्रुतेः ५४ तद्द्रष्टारमित्यत्राजीवात्मनःपरमात्मासम्यग्विविच्यनप्रतीतइतितद्विवक्षार्थमाह येनेति येनप्रसुप्तः प्रस्वापंप्रापितःसन्पुरुषोजीवात्मा तदासुप्त्यवस्थायामात्मनःस्वापंइयंतंकालंकिंचननावेदिषमितिस्वापशब्दोक्तमेवज्ञानंसुखमहमस्वाप्समित्यनुभूतंसुखंचसुखिनंस्वात्मानंचवेदनान्यत्किंचिद्वेद तमा त्मानंनिर्गुणं ब्रह्मज्ञानादिगुणपूर्णं मामवेहीत्यन्वयः ५५ इतोपिजाग्रदाद्यवस्थानुभाविनोजीवाद्भिन्नंब्रह्मेत्याह उभयमिति जाग्रत्सुप्तिश्चेत्युभयंस्मरतोनुभवतःपुंसःजीवस्य प्रस्वापप्रतिबोधयो स्तत्तद्वस्तुपरिज्ञानलक्षणेजाग्रति यदन्वेतिअनुवर्तते स्वयमपिप्रतिबुद्धः सुप्तावस्वपनात्तत्तद्वस्त्वपरिज्ञानलक्षणसुप्तौयद्व्यतिरिक्तंस्यात् सर्वज्ञानसंभवात्प्रस्वापःस्वपनंस्वप्नइत्यभिधानात् अन्यथ

यथासुप्तःपुरुषोविश्वंपश्यतिचात्मनि ॥ आत्मानमेकदेशस्थंमन्यतेस्वप्नउत्थितः ५३ एवंजागरणादीनिजीवस्थानानिचात्मनः ॥ मायामात्राणिवि ज्ञायतद्द्रष्टारंपरंस्मरेत् ५४ येनप्रसुप्तःपुरुषःस्वापंवेदात्मनस्तदा ॥ सुखंचनिर्गुणंब्रह्मतमात्मानमवेहिमाम् ५५ उभयंस्मरतःपुंसःप्रस्वापप्रतिबोधयोः ॥ अन्वेतिव्यतिरिच्येततज्ज्ञानंब्रह्मतत्परम् ५६ यद्येषविस्मृतःपुंसोमद्भावोभिन्नआत्मनः ॥ ततःसंसारएकस्यदेहाद्देहोमृतेर्मृतिः ५७ लब्ध्वेहमानुषींयो निंज्ञानविज्ञानसंभवाम् ॥ आत्मानंयोनबुद्ध्येतनक्वचित्क्षेममाप्नुयात् ५८

ज्ञानलक्षणप्रस्वापप्रदोक्तेस्वप्नेपियत्व्यतिरिक्तवर्तेतेतत्परं ब्रह्मविदाप्नोतिपरंइतिश्रुतेः तत्त्वात्तज्ज्ञानंसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिश्रुतेः अनेनसुप्त्यवस्थानुभवीजीवोऽननुभूयसाहित्येनतिष्ठन्परमात्माततो भिन्नइतिज्ञातव्यं यद्वा जीवस्याज्ञानसंभवादस्यतदभावाज्जीवस्याल्पगुणत्वाज्जीवस्यपरिच्छिन्नत्वादस्यापरिच्छिन्नत्वात्तदेवज्ञानंतदेवब्रह्मतदेवपरं तदेवतत्तदुसत्यमाहुस्तदेवब्रह्मपरमंकवीनामिति श्रुतेः ५६ विपक्षेबाधकमाह यदीति यदिपुंसआत्मनोजीवात्भिन्न एषमद्भाव उक्तोममस्थितिप्रकारो विस्मृतस्तर्हि ततस्तयोःसयुजोःसख्यो.जीवात्मपरमात्मनोःएकस्यसर्वभिन्नपरमात्मानं विस्मरतोजीवस्यसंसारःस्यात् किंलक्षणकइतितत्राह देहादिति देहयोगवियोगलक्षणोदेहाद्देहः तदुक्तं सर्वभिन्नंपरात्मानंविस्मरन्संसरेदिहेति सर्वभिन्नइतिविशेषणंविस्मृतस्तर्हितस्यजीवस्यमृते र्मृतिःनित्यदुःखात्मकंतमएवप्राप्यते एतदप्युक्तं अभिन्नंसंस्मरन्यातितमोनास्त्यत्रसंशयइति ५७ मद्भावःमदैक्यलक्षणः स्वस्मादभिन्नइत्यर्थांगीकारो उत्तरश्लोकेनविरुध्यतइत्याभिप्रेत्याहल ब्ध्वेति ज्ञानविज्ञानयोःसंभवोयस्याःसातथाता इहजंबूदीपेतत्रापिभारतखंडे त्रिवर्णलक्षणांमानुषीं आत्मानंजीवात्मानंपरमात्मानंच निर्विशेषवादिनाज्ञानेसामान्यविशेषानंगीकारात् व्यावहा रिकस्यप्रामाणिकत्वाच्चेति ज्ञानंशास्त्रार्थविषयं विज्ञानंअनुभवजमित्ययंभेदोपिगतार्थइति ५८

ननुज्ञानेनमोक्षोमाभूद्यज्ञादिकर्मणास्यादिति तत्राह स्मृत्वेति ईहायांयज्ञादिकर्मकरणेपरितःक्लेशंस्मृत्वाततःकर्मण फलविपर्ययंनिरतिशयसुखप्राप्तिंदुःखापरिहारंचपश्यन्ननीहायांसर्वकर्माणिहरौसंन्य स्यज्ञानमार्गप्रवृत्तौ पश्यन्निरतिशयसुखप्राप्तिंदुःखपरिहारंतयोरमिश्रत्वंवाज्ञात्वा तन्निर्विघ्नतत्ताहशंकर्मविरमेन्नकुर्यादित्यर्थः ५९ अग्निहोत्रादिक्रियाकरणयोग्यौदंपती ततःक्रियातःदुःखस्यअनिवृत्तिः सुखस्यचाप्राप्तिः ६० कर्मविषयविद्याभासे इयंविद्येत्यभिमानिनाम् आत्मनोजीवस्यपरमात्मनश्चवैकुंठादिस्थानतयाव्याप्तिभूताप्रतिमभूतिमत्तयाविलक्षणांजाग्रदादिस्थानत्रयातीतांच ६१ माना भिःशब्दादिभिःस्वेनतेजसाविशुद्धबुद्धिसामर्थ्यातिशयेनैवज्ञात्वा पुरुषोभवेन्मुक्तइतिशेषः ६२ उक्तज्ञानमन्ययोगाद्यवच्छिनत्ति एतावानेवेति किंतदित्यतउक्तम् यदिति परात्मनएकत्वरूपसाम्या धिक्यराहित्यस्यदर्शनं ६३ तवयोग्यंचैतदेव नान्यदित्याह त्वमेतदिति ६४ चिरस्थितत्वेनपुनरपिप्रश्नःस्यादित्येतस्यहरेरंतर्धानमाह आश्वास्येति ६५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधे

स्मृत्वेहायांपरिक्लेशंततःफलविपर्ययम् ॥ नोभयंवाप्यनीहायांपश्यंस्तद्विरमेत्कविः ५९ सुखा यदुःखमोक्षायकुर्वातेदंपतीक्रियाः ॥ ततोनिवृत्तिरप्राप्तिर्दुः खस्यचसुखस्यच ६० एवंविपर्ययंबुद्ध्वानृणांविद्याभिमानिनाम् ॥ आत्मनश्चगतिंसूक्ष्मांस्थानत्रयविलक्षणाम् ६१ दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिर्निर्मुक्तःस्वे नतेजसा ॥ ज्ञानविज्ञानसंतृप्तोमद्भक्तःपुरुषोभवेत् ६२ एतावानेवमनुजैर्योगनैपुण्यबुद्धिभिः ॥ स्वार्थःसर्वात्मनाज्ञेयोयत्परात्मैकदर्शनम् ६३ त्वमेतच्छ्रद्ध याराजन्नप्रमत्तोवचोमम ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नोधारयन्नाशुसिद्ध्यसि ६४ श्रीशुकउवाच ॥ आश्वास्यभगवानित्थंचित्रकेतुंजगद्गुरुः ॥ पश्यतस्तस्यवि श्वात्माततश्चांतर्दधेहरिः ६५ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेषोडशोध्यायः ॥ १६ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ यतश्चांतर्हितोऽनंतस्तस्यैकृत्वादिशेनमः ॥ विद्याधरश्चि त्रकेतुश्चचारगगनेचरः १ सलक्षंलक्षवर्षाणामव्याहतबलेंद्रियः ॥ स्तूयमानोमहायोगीमुनिभिःसिद्धचारणैः २ कुलाचलेंद्रद्रोणीषुनानासंकल्पसिद्धि षु ॥ रेमेविद्याधरस्त्रीभिर्गापयन्हरिमीश्वरम् ३ एकदासविमानेनविष्णुदत्तेनभास्वता ॥ गिरिशंददृशेगच्छन्परीतंसिद्धचारणैः ४ आलिंग्यांकेकृतां देवींबाहुनामुनिसंसदि ॥ उवाचदेव्याःशृण्वंत्यांजहासोच्चैस्तदंतिके ५ चित्रकेतुरुवाच ॥ एषलोकगुरुःसाक्षाद्धर्मवक्ताशरीरिणाम् ॥ आस्तेमुख्यःस भायांवैमिथुनीभूयभार्यया ६ जटाधरस्तीव्रतपाब्रह्मवादीसतांपतिः ॥ अंकेकृत्यस्त्रियंचास्तेगतन्हीःप्राकृतोयथा ७ प्रायशःप्राकृताश्चापिस्त्रियंरहसि बिभ्रति ॥ अयंमहाव्रतधरोबिभर्तिसदसिस्त्रियम् ८ भगवानपितच्छ्रुत्वाप्रहस्यागाधधीर्नृप ॥ तूष्णींबभूवसदसिसभ्याश्चतदनुव्रताः ९

विजयध्वजकृतटीकायांषोडशोध्यायः ॥ १६ ॥ यथाशास्त्रार्थतत्त्वेनज्ञातःश्रीनारायणोमुक्तिंददाति नान्यथा यथाशास्त्रार्थतत्त्वंयोग्यानामेवज्ञातुंसुशकम् नायोग्यानाम् परोक्षप्रियाइवहिदेवाइतिश्रु तेः दुरवगाहंशास्त्रार्थतत्त्वंहरेःप्रीतिजनकं तथाप्रतिपादनमित्ययंप्रकारःकथ्यतेस्मिन्नध्याये तत्रचित्रकेतोः रुद्राणीशापप्राप्तिप्रकारवक्तुंतावदाह यतश्चेति १ २ कुलाचलेंद्रस्यद्रोणीपुनिम्नतटी ष्वतएवस्त्रीणांपुरुषाणांचनानासंकल्पसिद्धिषु ३ ततश्चांकप्रकृतंतत्राह एकदेति ४ दृष्ट्वापिकिमभूदत्राह उवाचेति ५ ६ ७ ८ इदंहीश्वरस्येश्वरत्वम् यदन्यैरसत्कारे [illegible] त्याशयेन गिरिशस्यक्षमाप्रकारंवक्ति भगवानपीति अगाधधीरन्यैरज्ञातयत्ताबुद्धिः ९

स्त्रीनिमित्ताऽसत्कारपरिहारःस्त्रियैवकार्यइतिपरमेश्वराभिसंधिंजानतीपार्वतीमतिवक्ति इतीति धृष्टायप्रगल्भाय निर्जितआत्माभिमानः आत्मदर्पोयेनस्तथा आत्मविज्ञानंवायेनसतथातस्मै अभिमानस्तुविज्ञानेप्रणयेदर्पहिंसयोरितियादवः १० ११ अयंशापयोग्यापराधइतिज्ञापयितुमित्यभिप्रेत्याह नवेदेति अतिवर्तिनमसंप्रज्ञातसमाधित्वेनवर्तमानं १२ अनिषेधेकारणमाह एषामिति एषांब्रह्मादीनांपक्षेस्वावराणामिंद्रादीनामनुध्येयंपदाब्जयुग्मं कृद्योगेषष्ठीयंनित्यसंबंधद्योतनायवा तदवराणामित्याचार्यैर्व्याख्यातं अत्रकिमवलंब्योच्यतइतिचेत्र विष्णुब्रह्मप्राणवीद्रास्तदारानप्यृतेहरः ध्येयोहरेःपार्षदाद्यैर्ध्यायन्हरिचतुर्मुखौ प्राणमेषांतथादारान्नस्वतंत्रतयाकचिदिति वचनबलाश्रयणात् ननुब्रह्मादीनामनुध्येयपदाब्जयुग्ममिति बहुप्रमाणविरोधात् अतएवास्माभिःशास्त्रार्थोसौ परोक्षत्वेनदेवप्रियत्वाद्दुरवगाहइत्यभिहित यस्मादयमपराधीतत्तस्मादंड्यः १३ किंदंडमर्हतीतितत्राह नायमिति अनर्हत्वेकारणमाह संभावितात्मेति १४ तदर्थंकउपायइतितत्राह अतइति इहअमुत्रस्थितानां १५ शप्तस्यसद्भक्तस्यतदुपसत्तिप्रकारमाह एवमिति १६ पूर्वदिष्टंपूर्वजन्मनियतपुण्यपापलक्षणकर्मदेवैर्मनुष्यायथत्प्रोक्तंविहिततस्यमर्त्यस्यतत्कर्मैवसु

इत्येतद्वीर्यविदुषिब्रुवाणेबहुशोभनम् ॥ रुषाहदेवीधृष्टायनिर्जितात्माभिमानिने १० पार्वत्युवाच ॥ अयंकिमधुनालोकेशास्तादंडधरःप्रभुः ॥ अस्मद्विधानांदुष्टानांनिर्लज्जानांनिषेधकृत् ११ नवेदधर्मंकिलपद्मयोनिर्नब्रह्मपुत्राभृगुनारदाद्याः ॥ नवैकुमारःकपिलोमनुश्चयेनोनिषेधंत्यतिवर्तिनंहरम् १२ एषामनुध्येयपदाब्जयुग्मंजगद्गुरुंमंगलमंगलंस्वयम् ॥ यःक्षत्रबंधुःपरिभूयसूरीन्प्रशास्तिधृष्टस्तदयंहिदंड्यः १३ नायमर्हतिवैकुंठपादमूलोपसर्पणम् ॥ संभावितात्मानिस्तब्धःसाधुभिःपर्युपासितम् १४ अतःपापीयसींयोनिमासुरींयाहिदुर्मते ॥ यथेहभूयोमहतांनकर्ताऽसुत्रकिल्बिषम् १५ श्रीशुकउवाच ॥ एवंशप्तश्चित्रकेतुर्विमानादवरुह्यसः ॥ प्रसादयामाससतींमूर्ध्नानम्रेणभारत १६ ॥ चित्रकेतुरुवाच ॥ प्रतिगृह्णामितेशापमात्मनोंजलिनांबिके ॥ देवैर्मर्त्याययत्प्रोक्तंपूर्वदिष्टंहितस्यतत् १७ संसारचक्रएतस्मिन्जंतुरज्ञानमोहितः ॥ भ्राम्यन्सुखंचदुःखंचभुंक्तेसर्वत्रसर्वदा १८ नैवात्मानपरश्चापिकर्तास्यात्सुखदुःखयोः ॥ कर्तारंमन्यतेऽप्राज्ञआत्मानंपरमेवच १९ गुणप्रवाहएतस्मिन्कःशापःकोन्वनुग्रहः ॥ कःस्वर्गोनरकःकोवाकिंदुःखंसुखमेवच २० एकःसृजतिभूतानिभगवानात्ममायया ॥ एषांबंधंचमोक्षंचसुखंदुःखंचनिष्कलः २१

खदुःखयोःकारणमितिशेषः १७ तदेवविशिनष्टि संसारइति सर्वत्रजन्मसु १८ ननु सुखदुःखोत्पत्तौ किंभोक्ता कारणमुतेतर इत्याशंक्यपद्भगवतात्कृतंतदेवनियतंकर्मकारणंज्ञानीमन्यते तत्राज्ञानीस्वमन्यंवामन्यतइत्याह नैवेति आत्मास्वयं परःस्वस्मादितरः अहरिंजानातीत्यज्ञःश्रीहरितत्त्वज्ञः परमात्मानमेवमन्यतइतिचयोजनाऽवगंतव्या यत्तद्भगवतात्कृतंतदेवनियतंभवेदितिवचनात् १९ यतएवंश्रीहरिणाकृतमायातीत्यतःशापादिप्राप्तौदुःखादिकंनकार्यमित्याह गुणेति गुणप्रवाहेसंसारेशापादेःश्रीहरीच्छाधीनप्राचीनदुष्कृतसुकृतयोःकारणत्वात्स्वर्गस्यचानित्याल्पसुखत्वान्नरकस्यकिंचिद्भक्त्वाक्षपणसंभवात् सुखादेश्चाल्पत्वादनित्यत्वाच्च तदुक्त अतोन्येषांवरःशापोगुणदोषःप्रकर्तृता स्वतःप्राप्ताभेदकृतिर्वासनारूपिणोयथा विद्यमानस्यमनसिपुनःस्वप्नेपिदर्शनं भगवद्वशतायस्मात्सर्वेषांज्ञेयमेवतादिति स्वतःस्वतंत्राद्धरेःप्राप्ताकरणोभेदकृतिर्दृश्यतइतिशेषः अनेनैतदुक्तंभवति मनसिविद्यमानस्यवासनारूपिणोवस्तुनःस्वप्नेयथादर्शनं तथापरादनित्यसुखादिदर्शनं स्यात् नचैतत्स्वैस्वाधीनोंकिंतुहरीच्छाधीनमिति २० ननु हरीच्छादिनियतत्वंशापादेःकस्मात्कल्प्यतइतितत्राह एकइति कर्मादिसत्तापीशेच्छाधीनेतिसूचनायैकइति आत्ममाययेत्यनेनानन्यनियतइतिसूचितं २१

हरेःसमत्वंचस्वभक्तसेवानतिरेकेनफलदातृत्वंशत्रोरप्यपराधानतिरेकेण दंडकरणत्वं सेवायोग्यातिरेकेणस्वानामपिनदास्यति अपराधातिरेकेणनान्यस्यातःसमोहारीरीतिवचनात् २२ यद्यपिविशेष
तोनुरागादिकंनास्ति तथापि तस्यहरेःशक्तेर्विसर्गोविशिष्टस्यभावएषांजीवानांसुखाद्यर्थंकल्पतइत्यन्वयः यद्यपिभगवानेवमुख्यकर्तातथापितेषांपूर्वकर्मणांशक्तीनांविविधसर्ग.समूहोयेषांशरीरिणामिति
वा २३ अथतस्मादीश्वराधीनत्वात् तर्हिकिमाकांक्षसीतितत्राह यदिति २४ २५ २६ हरेर्भृत्यभृत्यानामाहात्म्यंदेहावियोगलक्षणावस्थाप्राप्तावप्यत्रासलक्षणं २७ अस्यैवनैताहश
माहात्म्यं कित्वन्येषामस्तीत्यभिप्रेत्याह नारायणेति कुतोनबिभ्यतीतितत्राह स्वर्गेति २८ द्वंद्वानीत्युक्तविवरणं सुखमित्यादि ईश्वरलीलयादेहसंयोगाद्द्वंद्वानिभवंतीतिशेषः २९ ननु देहसंब
धाद्द्वंद्वादीनिसंत्वस्य श्वशृगालाद्याकारेणभेदःकिंकृतइतितत्राह अविवेककृतइति इहात्मनिजीवे श्वायंशृगालोयमित्याद्याकारनिमित्तव्यवहारभेदःपुंसोऽविवेकेनहरेःस्वस्यचस्वरूपविषयज्ञानाभा

नचास्यकश्चिद्दयितःप्रतीपोनज्ञातिबंधुर्नपरोनचस्वः ॥ समस्यसर्वत्रनिरंजनस्यकुतोनुरागःकुतएवरोषः २२ तथापितच्छक्तिविसर्गएषांसुखायदुःखाय
हिताहिताय ॥ बंधायमोक्षायचमृत्युजन्मनोःशरीरिणांसंसृतयेचकल्पते २३ अथप्रसादयेनत्वांशापमोक्षायभामिनि ॥ यन्मन्यसेह्यसाधूक्तंममतत्क्ष
म्यतांसति २४ बादरायणिरुवाच ॥ इतिप्रसाद्यगिरिशौचित्रकेतुररिंदम ॥ जगामस्वविमानेनपश्यतोःस्मयतोस्तयोः २५ ततस्तुभगवान्रुद्रोरुद्रा
णीमिदमब्रवीत् ॥ देवर्षिदैत्यसिद्धानांपार्षदानांचशृण्वताम् २६ ॥ देवदेवउवाच ॥ दृष्टवत्यसिसुश्रोणि हरेरद्भुतकर्मणः ॥ माहात्म्यंभृत्यभृत्यानांनि
स्पृहाणांमहात्मनाम् २७ नारायणपराःसर्वेनकुतश्चनबिभ्यति ॥ स्वर्गापवर्गनरकेष्वपितुल्यार्थदर्शिनः २८ देहिनांदेहसंयोगाद्द्वंद्वानीश्वरलीलया ॥
सुखंदुःखंमृतिर्जन्मशापोनुग्रहएवच २९ अविवेककृतःपुंसोह्यर्थभेदइहात्मनि ॥ गुणदोषविकल्पश्चभिदेवस्वप्नकल्पिता ३० वासुदेवेभगवतिभक्तिमुद्व
हतांनृणाम् ॥ ज्ञानविज्ञानवीर्याणांनहिकश्चिद्व्यपाश्रयः ३१ नाहंविरिंचोनकुमारनारदौनब्रह्मपुत्रामुनयःसुरेशाः ॥ विदामयस्येहितमंशकांशकानत
त्स्वरूपंपृथगीशमानिनः ३२ नह्यस्यास्तिप्रियःकश्चिन्नाप्रियःस्वःपरोपिवा ॥ आत्मत्वात्सर्वभूतानांसर्वभूतप्रियोहरिः ३३ तस्यचायंमहाभागश्चित्रकेतुः
प्रियोऽनुगः ॥ सर्वत्रसमदृक्शांतोह्यहंचैवाच्युतप्रियः ३४ तस्मान्नविस्मयःकार्यःपुरुषेषुमहत्सुच ॥ महापुरुषभक्तेषुशांतेषुसमदर्शिषु ३५ ॥ श्रीशुक
उवाच ॥ इतिश्रुत्वाभगवतःशिवस्योमाभिभाषितम् ॥ बभूवशांतधीराजन्देवीविगतविस्मया ३६ इतिभागवतोदेव्याःप्रतिशप्तुमलंक्षमः ॥ मूर्ध्नासं
जगृहेशापमेतावत्साधुलक्षणम् ३७

वेनकृतोयस्मात्तस्मादियमनर्थपरंपरा किंचात्मन्ययंगुणोस्त्ययंदोषोस्तीतिविकल्पश्चाविवेकेनकृतःकथमिवस्वप्नेकल्पितावासनोपादानकृतागजादिलक्षणाभिदेवअनित्यत्वादेवैतत्साम्यं नतुमि
थ्यात्वात् अन्यथार्थक्रियायोगइति ३० तर्हिअस्यानर्थस्यनिवृत्तौकिंसाधनमितितत्राह वासुदेवइति अन्यःकश्चिद्विशिष्टाश्रयोनास्तिभक्तिज्ञानेएवेतिशेषः ३१ देवदत्तज्ञानवदस्यज्ञानंनसुसाधन
मित्याह नाहमिति ३२ आत्मत्वात्स्वामित्वात् नहिसर्वभूतस्वामिनःस्वपरभेदकल्पनायुक्ता हेत्वंतरमाह सर्वभूतेति ३३ ३४ ३५ ३६ अथप्रसादयेनत्वाशापमोक्षायेत्यस्यार्थश्च
तुर्धासंभाव्यते शापोभिमतइतिकृत्वातन्मोक्षायाप्रसादनंअनिष्टोप्यर्वाकित्वेनप्राप्तोभियतइतिकृत्वावा तदाभिभवशक्तइतिकृत्वेति आहोस्वित् प्रतिशापदानसमर्थइतिकृत्वेतिकोयमर्थोनेनागीकृत

इतितत्राह प्रविशमुमिति मूर्ध्नासंजग्हइत्यनेनाद्वितीयोभिमतइ तिज्ञायते प्रश्नयस्यसाधुलक्षणस्वात् अस्यचमागुण्वेकत्वाच्चतुर्थपक्षस्योवैरितत्वेनांगीकारो नभवति देवाएवतदन्येभ्यः शक्तानास्त्यत्रसश यइतिवचनात् अन्नयःकाश्चिाद्विशेषोस्तीतिमतं अशक्ताअपिशक्तानांशक्ताःशापादिषुस्फुट तथाप्यशक्तैर्वैहिताःशापाद्याःशक्तिमत्सुच अत्यल्पाअल्पकालाश्चनसम्यक्प्रभवतिच यत्नेनापोहितुंशक्यपाउत्त मैस्तुनसंशय उत्तमेषुकृताःशापाःकर्तॄणांज्ञानपुण्ययोःनिःशेषेणनिहतारइत्यादि ३७ कुत्रास्यजन्माभूदत्राह जज्ञइति ३८ परमप्रमेयमुपसंहरति एतदिति वृत्रस्य यच्चरितमापरिपृच्छसि किंच सर्व एतत्सर्वं किंच तस्यासुरजातेरासुरवंशेजननस्ययत्कारणंचैतच्चकथितमितिशेषः ३९ फलमाह इतिहासमिति ४० शृंखलादिबंधमोक्षोपिबंधमोक्षःस्यात् नतुसंसारबंधमोक्षेणवैकुंठलोकप्राप्तिरस्मादव गतेतिशंकित्वा कालविशेषेइतिकर्तव्येनसास्यादित्याह। यएतदिति ४१ इतिश्रीभा०षष्ठस्कंधेविज०टीकायांसप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥ अस्मिन्नध्यायेपूर्वोक्तसृष्टिशेषंनिरूपयति पृश्निरिति तुशब्दात्पूर्वस्या

जज्ञेत्वष्टुर्दक्षिणाग्नौदानवींयोनिमाश्रितः ॥ वृत्रइत्यभिविख्यातोज्ञानविज्ञानसंयुतः ३८ एतत्तेसर्वमाख्यातंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ वृत्रस्यासुरजातेश्च कारणंभगवन्मतेः ३९ इतिहासमिमंपुण्यंचित्रकेतोर्महात्मनः ॥ माहात्म्यंविष्णुभक्तानांश्रुत्वाबंधाद्विमुच्यते ४० यएतत्प्रातरुत्थायश्रद्धयावाग्यतः पठेत् ॥ इतिहासंहरिंस्मृत्वासयातिपरमांगतिम् ४१ ॥ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेसप्तदशोऽध्यायः॥ १७ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ पृश्निस्तुपत्नीसवितुःसा वित्रींव्याहृतींत्रयीम् ॥ अग्निहोत्रंपशुंसोमंचातुर्मास्यंमहामखान् १ सिद्धिर्भगस्यभार्यांगमहिमानंविभुंप्रभुम् ॥ आशिषंचवरारोहांकन्यांप्रासूतसुव्रताम् २ धातुःकुहूःसिनीवालीराकाचानुमतिस्तथा ॥ सायंदर्शमथप्रातःपूर्णमासमनुक्रमात् ३ अग्नीन्पुरीष्यानाधत्तक्रियायांसमनंतरः ॥ चर्षणीवरुणस्यासीद्य स्यांजातोभृगुःपुनः ४ वाल्मीकिश्चमहायोगीवल्मीकादभवत्किल ॥ अगस्त्यश्चवसिष्ठश्चमित्रावरुणयोर्ऋषी ५ रेतःसिषिचतुःकुंभेउर्वश्याःसन्निधौद्रुतम् रेवत्यांमित्रउत्सर्गमरिष्टंपिप्पलंव्यधात् ६ पौलोम्यामिंद्रआधत्तत्रीन्पुत्रानितिनःश्रुतम् ॥ जयंतमृषभंतातततृतीयंमीढुषंप्रभुः ७ उरुक्रमस्यदेवस्यमाया वामनरूपिणः ॥ कीर्तौपत्न्यांबृहच्छ्लोकास्तस्यासन्सौभगादयः ८ तत्कर्मगुणवीर्याणिकश्यपस्यमहात्मनः ॥ पश्चाद्वक्ष्यामहेऽदित्यांयथैवावततारह ९ अथकश्यपदायादान्दैतेयान्कीर्तयामिते ॥ यत्रभागवतःश्रीमान्प्रह्लादोबलिरेवच ॥ १० ॥ दितेर्द्वावेवदायादौदैत्यदानववंदितौ ॥ हिरण्य कशिपुर्नामहिरण्याक्षश्चकीर्तितौ ११

स्फलविशेषमाह सावित्रीगायत्र्यभिमानिनीत्युत्तरत्राप्येवमनुसंधेयं १ २ चंद्रेदृष्टेसिनीवालीचंद्रेनष्टकलेकुहूः धातुःक्रियानामभार्याः याःकुहूसिनीवाल्याद्याः ताअधत्त ३ समनंतरोविधाताच क्रियायां भार्यायांपुरीषाख्यानग्नीनाधत्त वरुणनाम्नःसूर्यस्यवारुणीनामभार्या पूर्वंब्रह्मणोजातत्वात्पुनरित्युक्तं ४ वाल्मीकिश्चवरुणवीर्याद्वल्मीकादभूत् ब्रह्मजोवसिष्ठश्चपुलस्त्यजोऽगस्त्यश्चद्वावृषीपुनर्मित्राव रुणयोर्जातौ ५ तयोर्जनिप्रकारमाह रेतइति उर्वश्यादर्शनात्तत्सान्निध्याद्द्रुतंस्कन्नरेतस्तदनंतरंमित्रावरुणौकुंभेसिषिचतुः तस्मादुभावपिकुंभसंभवावितिप्रसिद्धिः ६ ७ ८ महात्मनः कश्यपस्यपत्न्याम दित्यायथाऽसावुरुक्रमोवततार तत्कर्मादीनिपश्चादष्टमस्कंधेवक्ष्यामइत्यन्वयः ९ अथमंगलमस्तु ननुदैत्यवंशवर्णनंकिमर्थंक्रियतेतत्कथनस्यश्रेयःसाधनत्वानुपयोगित्वादितितत्राह यत्रेति यत्रादितिस तानेमहाद्वबलिचरितकीर्तनश्रवणाभ्यांश्रेयःसाधनत्वसंभवादित्यर्थः १० ११

१२ विप्रचित.विप्रचित्तेःसकाशाद्राहुंसुतम् १३ १४ १५ तस्यविरोचनस्य १६ ततोबलेस्तस्यानुभाव·पश्चादष्टमस्कंधे अनुभावमितिपाठेभिधास्यतेत्रादिष्यति व्यासइतिशेषः अयंजनइति वा १७ यस्यबाणस्यपार्श्वे १८ सात्मतासमानजातितासोदरत्वम् १९ साधुपुण्यम् २० २१ तद्वचःतन्निभृतेनतस्मिन्‌स्निग्धेन सत्रायणःसत्रेप्रधानः सर्वदर्शनःसर्वज्ञः २२ पक्षपाततया कर्मकरःपार्ष्णिग्राहस्तेनशोकसमदीप्तेन २३ अक्लिन्नहृदयंअनार्द्रहृदयं स्वपेनिद्राकुर्यां २४ वाशब्दोपिशब्दार्थः ईशाभिहितस्यईशोहंराजाहमित्यादिशब्दवाच्यस्यापियस्यदेहस्यातेमरणोत्तरकाले कृमिविड्भस्मसंज्ञामवेच्चिरकालावस्थानेकृमिरितिसंज्ञा श्वादिभिर्भक्षितेविड्संज्ञा वन्हिदाहेभस्मसंज्ञा तत्कृतेतस्यदेहस्यार्थेभूतध्रुक्सर्वप्राणिहिंसकःस्वार्थंस्वप्रयोजनंकिंवेद नकिमपिवे

हिरण्यकशिपोर्भार्याकयाधुर्नामदानवी ॥ जंभस्यतनयादत्तासुषुवेचतुरःसुतान् १२संह्लादंप्रागनुह्लादंप्रह्लादंह्लादमेवच ॥ तत्स्वसासिंहिकानामराहुंविप्रचित्तोग्रहीत् १३ शिरोऽहरद्यस्यहरिश्चक्रेणपिबतोऽमृतम् ॥ संह्लादस्यमतिर्भार्यासूतपंचजनंततः १४ ह्लादस्यधमनिर्भार्यासूतवातापिमिल्वलम् ॥ योऽगस्त्यायात्यतिथयेपेचेवातापिमिल्वलः १५ अनुह्लादस्यसूर्म्यायांबाष्कलोमहिषस्तथा ॥ विरोचनस्तुप्राह्लादिर्बलिस्तस्याभवत्किल १६ बाणज्येष्ठंपुत्रशतमशनायांततोभवत् ॥ तस्यानुभावःसुश्लोक्यःपश्चादेवाभिधास्यते १७ बाणस्त्वाराध्यगिरिशंलेभेतद्गणमुख्यताम् ॥ यत्पार्श्वेभगवानास्तेअद्यापिपुरपालकः १८ मरुतश्चदितेःपुत्राश्चत्वारिंशन्नवाधिकाः ॥ तआसन्नप्रजाःसर्वेनीताइंद्रेणसात्मताम् १९ ॥ राजोवाच ॥ कथंतआसुरंभावमपोह्योत्पत्तिकंगुरो ॥ इंद्रेणप्रापिताःसात्म्यंकिंतुसाधुकृतंहितैः २० इमेश्रद्दधतेविद्वन्नृषयोहिमयासह ॥ परिज्ञानायभगवंस्तन्नोव्याख्यातुमर्हसि २१ ॥ सूतउवाच ॥ तद्विष्णुरातस्यसबादरायणिर्वचोनिशम्याद्दृतमर्थवन्मुनिः ॥ सभाजयंस्तन्निभृतेनचेतसाजगादसत्रायणसर्वदर्शनः २२ श्रीशुकउवाच ॥ हतपुत्रादितिःशक्रपार्ष्णिग्राहेणविष्णुना ॥ मन्युनाशोकदीप्तेनज्वलंतीपर्यचिंतयत् २३ कदानुभ्रातृहंतारमिंद्रियाराममुल्बणम् ॥ अक्लिन्नहृदयंपापंघातयित्वास्वपेसुखम् २४ कृमिविड्भस्मसंज्ञांतेयस्येशाभिहितस्यवा ॥ भूतध्रुक्तत्कृतेस्वार्थंकिंवेदनिरयोयतः २५ आशासानस्यतस्येदंध्रुवमुन्नद्धचेतसः ॥ मदशोषणमिंद्रस्यभूयाद्येनसुतोहिमे २६ इतिभावेनसाभर्तुराचचारासकृत्प्रियम् ॥ शुश्रूषयानुरागेणप्रश्रयेणदमेनच २७ भक्त्यापरमयाराजन्मनोज्ञैर्वल्गुभाषितैः ॥ मनोजग्राहभावज्ञासुस्मितापांगवीक्षणैः २८ एवंस्त्रियाजडीभूतोविद्वानपिविदग्धया ॥ बाढमित्याहविवशोनतच्चित्रंहियोषिति २९ विलोक्यैकांतभूतानिभूतान्यादौप्रजापतिः ॥ स्त्रियंचक्रेस्वदेहार्धंययापुंसांमतिर्हृता ३० एवंशुश्रूषितस्तातभगवान्कश्यपःस्त्रिया ॥ प्रहस्यपरमप्रीतोदितिमाहाभिनंद्यच ३१

देत्यन्वयः यःस्वार्थंकुरुतेसवेदोकिं ज्ञानवान्किं नभवतीत्यर्थइतिवा । कुतइतितत्राह निरयइति निर्गतंअयमिष्टमदंदैवंयस्मात्सतथाताद्दशोभवतीतियतस्तस्माद्यतःस्वरूपाज्ञानाद्वा भूतद्रोहाद्वा २५ इदंजगत्ध्रुवमित्याशासानस्यवांछतःउद्धतबुद्धेरिंद्रस्यमदशोषणंयेनसुतेनस्यात्ससुतोमेस्यात् २६ इतिभावेनाभिप्रायेण २७ २८ २९ जगदादौप्रजापतिर्ब्रह्मा भूतान्येकांतभूतानि परस्परस्नेहरहितानि केवलंमृत्युभूतानि विलोक्य मिथःस्नेहबंधार्थंस्वशरीरार्धांस्त्रियंचक्रेससर्जेत्यन्वयः ३० ३१

भर्तरिस्त्रीणामर्थैसुप्रीतेसतिकिंकामः पुरुषार्थोऽगमःप्राप्तुमशक्यइत्यन्वयः ३२ ननु तदेतत्प्रेयइतिश्रुतेरविगानेनसर्वजनस्यपरमेष्टदेवताश्रीधरइतियतःकथंपतिरेवनारीणामिष्टदेवतेतिविशेष्योच्यतइाततं
त्राह मानसइति वासुदेवः मानसःसर्वभूतानांमानसोमनसिस्थितःसन्मनसापूज्यः कोवासुदेवइतितत्राह श्रियइति ३३ एतदेवविशदयति सइति वासुदेवएवनामरूपाभ्यांविधित्वेनकल्पितैर्देवतालिंगै
र्देवताविग्रहै.विशेषतः सन्निहितत्वेनस्त्रीभिः पुंभिश्चेज्यते तत्रस्त्रीभिः पतिसन्निहितत्वेनपूज्यतेतदर्थंपतिरूपधृगिति पुरुषैस्तुदेवतालिंगनामरूपत्वेनेति लिंगंलक्षणविग्रहश्चोच्यते ३४ यस्मात्पतावा
हितईशस्तस्मात्पतिपूजनेनभगवानेवपूजितःस्यादित्युपसंहरति तस्मादिति पतिपतिस्थम् ३५ इदृग्भावेनपतिस्थितःपरमात्मामह्यंप्रसीदत्वितिबुद्ध्या ३६ अमृत्युमनश्वरम् ३७ ३८ ३९

स्त्रीणांभर्तरिसुप्रीतेकःकामइहचागमः ३२ पतिरेवहिनारीणांदैवतंपरमंस्मृतम् ॥ मानसःसर्वभू
तानांवासुदेवःश्रियःपतिः ३३ सएवदेवतालिंगैर्नामरूपविकल्पितैः ॥ इज्यतेभगवान्पुंभिःस्त्रीभिश्चपतिरूपधृक् ३४ तस्मात्पतिव्रतानार्यःश्रेयःकामाः सुमध्यमे ॥ यजंतेऽनन्यभावेनपतिमात्मानमीश्वरम् ३५ सोहंत्वयार्चितोभद्रेईदृक्भावेनभक्तितः ॥ किंतेसंपादयेकाममसतीनांसुदुर्लभम् ३६ दितिरु
वाच ॥ वरदोसियदिब्रह्मन्पुत्रमिंद्रहणंवृणे ॥ अमृत्युंमृतपुत्राहंयेनमेघातितौसुतौ ३७ निशम्यतद्वचोविप्रोविमनाःपर्यतप्यत ॥ अहोअधर्मःसुमहान
द्यमेसमुपस्थितः ३८ अहोअर्थेंद्रियारामोयोषिन्मय्येशमायया ॥ गृहीतचेताःकृपणःपतिष्येनरकेध्रुवम् ३९ कोतिक्रमोनुवर्तंत्याःस्वभावमिहयो
षितः ॥ धिङ्मांबताबुधंस्वार्थेयदहंत्वजितेंद्रियः ४० शरच्चंद्रोपमंवक्त्रंवचश्चश्रवणामृतम् ॥ हृदयंक्षुरधाराभंस्त्रीणांकोवेदचेष्टितम् ४१ नहिकश्चित्प्रि
यःस्त्रीणामंजसास्वाशिषात्मनाम् ॥ पतिंपुत्रंभ्रातरंवाघ्नंत्यर्थेघातयंतिहि ४२ प्रतिश्रुतंददामीतिवचस्तन्नमृषाभवेत् ॥ वधंनार्हतिचेंद्रोपितत्रेदमुपकल्प
ये ४३ इतिसंचिंत्यभगवान्मारीचःकुरुनंदन ॥ उवाचकिंचित्कुपितआत्मानंचविगर्हयन् ४४ कश्यपउवाच ॥ पुत्रस्तेभविताभद्रेइंद्रहादेवबांधवः ॥
संवत्सरंव्रतमिदंयद्यंजोधारयिष्यसि ४५ दितिरुवाच ॥ धारयिष्येव्रतंब्रह्मन्ब्रूहिकार्याणियानिमे ॥ यानिचेहनिषिद्धानिनव्रतंघ्नंतियान्युत ४६ कश्य
पउवाच ॥ नहिंस्यात्सर्वभूतानिनशपेन्नानृतंवदेत् ॥ नच्छिंद्यान्नखरोमाणिनस्पृशेद्यदमंगलम् ४७ नाप्सुस्नायान्नकुप्येतनसंभाषेतदुर्जनैः ॥ नवसीताधौत
वासःस्रजंवाविधृतांक्वचित् ४८ नोच्छिष्टंचंडिकान्नंचसामिषंवृषलाहृतम् ॥ भुंजीतोदक्ययादृष्टंपिबेन्नांजलिनात्वपः ४९ नोच्छिष्टास्पृष्टसलिलासंध्य
योर्मुक्तमूर्धजा ॥ अनर्चितासंयतवाक्नासंवीताबहिश्चरेत् ५० नाधौतपादाप्रयतानार्द्रपान्नाप्युदक्शिराः॥ शयीतनापराङ्नान्यैर्ननग्नानचसंध्ययोः ५१

स्वभावंगुप्तचौर्यभावमनुवर्तमानायाअतिक्रमीऽन्यायः स्वभावंसौशील्यमनुवर्तत्याइतिवा ४० ४१ स्वार्थेआशीःषुआत्मायासांतास्तथातासां स्वाशिषमिच्छंतीनामित्यर्थः ४२ ४३ ४४ देवानांबंधुभूतः
४५ ४६ ४७ अधौतवासःअनिर्णिक्तवस्त्रं नवसीत नाच्छादयेत् विधृतामन्योपभुक्ताम् ४८ चंडिकान्नंसप्तमातृभ्योर्पितमन्नं पिपीलिकामूषिकाभोज्यं उदक्ययारजस्वलया ४९ अनर्चितालंकाररहि
ताअसंवीतामावरणादिरहिता ५० अपराक्पश्चिमशिरानशयीत ५१

मातराशात्प्रातःकालभोजनात्पूर्वं ५२ वरवतीःभर्तृसहिताःपतिमभ्यर्च्योपतिष्ठेरस्तुतिंकुर्यात्पतिस्थितंपञ्चमात्मानंकोष्ठगतंहृदिगतंध्यायेत् स्वबाह्यांतरगतंवा नाम्नापुंसवनम् ५३ ५४ ५५ मातृ
ष्वसुःमातुरदित्याःस्वसुर्दित्याः ५६ ५७ ५८ ५९ ६० योगमाययायोगसामर्थ्येन ६१ ६२ जिघांससि हंतुमिच्छसि ६३ माभैष्ट भयंमाकुरुध्वं कौशिकइंद्रः मरुतांगणानाह ६४ ६५ सा
म्यतांसमानरूपतांहरिःश्रीनारायणोदित्याकिंचिदूनंसंवत्सरमर्चितोयदतःसाम्यतांयातीतिकिमुकुतःपूरुषःसकृत्सपूज्यसाम्यतांयातितस्मात् ६६ इंद्रेणसजूःसह अश्विभ्यामुषसासजूरित्यादौदृष्ट

धौतवासाःशुचिर्नित्यंसर्वमंगलसंयुता ॥ पूजयेत्प्रातराशात्प्राक्गोविप्रान्श्रियमच्युतम् ५२ स्त्रियोवरवतीश्चार्चेत्स्रग्गंधबलिमंडलैः ॥ पतिंचार्च्यो
पतिष्ठेतध्यायेत्कोष्ठगतंचतम् ५३ संवत्सरंपुंसवनंव्रतमेतदविप्लुतम् ॥ धारयिष्यसिचेत्तुभ्यंशक्रहाभवितासुतः ५४ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ बाढमित्यभ्यु
पेत्याथदितीराजन्महामनाः ॥ कश्यपाद्गर्भमाधत्तव्रतंचांजोदधारसा ५५ मातृष्वसुरभिप्रायमिंद्रआज्ञायमानद ॥ शुश्रूषणेनाश्रमस्थांदितिंपर्यचरत्क
विः ५६ नित्यंवनात्सुमनसःफलमूलसमित्कुशान् ॥ पत्रांकुरमृदापश्चकालेकालउपाहरत् ५७ एवंतस्यांव्रतस्थायांव्रतच्छिद्रंहरिर्नृप ॥ प्रेप्सुःपर्यचर
ज्जिह्मोमृगहेवमृगाकृतिः ५८ नाध्यगच्छद्व्रतच्छिद्रंतत्परोथमहीपते ॥ चिंतांतीव्रांगतःशक्रःकेनमेस्याच्छिवंत्विह ५९ एकदासातुसंध्यायामुच्छिष्टाव्रत
कर्शिता ॥ अस्पृष्टवार्यधौतांघ्रिःसुष्वापविधिमोहिता ६० लब्ध्वातदंतरंशक्रोनिद्रापहृतचेतसः ॥ दितेःप्रविष्टउदरंयोगेशोयोगमायया ६१ चकर्तस
प्तधागर्भंवज्रेणकनकप्रभम् ॥ रुदंतंसप्तधैकैकंमारोदीरितितान्पुनः ६२ तेतमूचुःपाट्यमानाःसर्वेप्रांजलयोनृप ॥ नोजिघांससिकिंत्विंद्रभ्रातरोम
रुतस्तव ६३ माभैष्टभ्रातरोमह्यंयूयमित्याहकौशिकः ॥ अनन्यभावान्पार्षदानात्मनोमरुतांगणान् ६४ नममारदितेर्गर्भःश्रीनिवासानुकंपया ॥
बहुधाकुलिशक्षुण्णोद्रौण्यस्त्रेणयथाभवान् ६५ सकृदिष्ट्वादिपुरुषंपुरुषोयातिसाम्यताम् ॥ संवत्सरंकिंचिदूनंदित्यायद्धरिरर्चितः ६६ सजूरिंद्रेणपंचाशद्दे
वास्तेमरुतोभवन् ॥ व्यपोह्यमातृदोषंतेहरिणासोमपाःकृताः ६७ दितिरुत्थायददृशेकुमारानन्नलप्रभान् ॥ इंद्रेणसहितान्देवीपर्यतुष्यदनिंदिता ॥
६८ अथेंद्रमाहताताहमादित्यानांभयावहम् ॥ अपत्यमिच्छंत्यचरंव्रतमेतत्सुदुष्करम् ६९ एकःसंकल्पितःपुत्रःसप्तसप्ताभवन्कथम् ॥ यदितेविदितंपु
त्रसत्यंकथयमामृषा ७० ॥ इंद्रउवाच ॥ अंबतेहंव्यवसितमुपधार्यागतोंतिकम् ॥ लब्धांतरोच्छिदंगर्भमर्थबुद्धिर्नधर्मवित् ७१ कृतोमेसप्तधाग
र्भआसन्सप्तकुमारकाः ॥ तेपिचैकैकशोवृक्णाःसप्तधानापिमम्रिरे ७२ ततस्तत्परमाश्चर्यंवीक्ष्याध्यवसितंमया ॥ महापुरुषपूजायाःसिद्धिःकार्यानुषंगि
णी ७३ आराधनंभगवतईहमानानिराशिषः ॥ येतुनेच्छंत्यपिवरंतेस्वार्थकुशलाःस्मृताः ७४

त्वात् हरिणेंद्रेणसोमपाःसोमंपिबंतः ६७ पर्यतुष्यत्सचेतनत्वात् ६८ आदित्यानांअदितिपुत्राणाम् ६९ ७० ७१ ७२ कार्यानुषंगिणीकार्यानुकूल्यंसंगमयंतीति ७३ फलकामक्रियायोगभावि
न्येवविधासिद्धिरभूत् किमु निराशीस्त्वेनेतिभावेनाह आराधनमिति ७४

गुणस्पर्शैर्विषयसुखम् ७५ ७६ ७७ ७८ ॥ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांअष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥ ७ ॥ अत्रनिष्कामत्वेनक्रियमाणंपुंसवननामव्रतंश्रीनारायणानुग्रहजनकर्म ज्ञानजनकत्वेनपुरुषार्थसाधनंभवतीत्यभिप्रायेणप्रश्नोत्तरपूर्वकमेतद्व्रतंनिरूप्यते पुंसवनस्य विधानम् १ मार्गशिरेधनुर्मासिशुक्लपक्षे सार्वकामिकंमोक्षादिसर्वपुरुषार्थसाधनम् आदितःशुक्लपक्षमारभ्य आदितोमरुतांजन्मेतिवा २ शुक्लेअंबरेच ३ ४ ५ ६ ७ प्रभवौजनकौ ८ दशवारंदशसंख्यातदूर्ध्वंयथाशक्ति तावतीसर्वथापेक्षिता ९ १० सर्वयज्ञःसर्वांतर्यामी इयंलक्ष्मीःइज्यां

आराध्यात्मप्रदंदेवमात्मानंजगदीश्वरम् ॥ कोवृणीतगुणस्पर्शंबुधःस्यान्नरकेपियत् ७५ तदिदंममदौर्जन्यंबालिशस्यमहीयसि ॥ क्षंतुमर्हसिमातस्त्वंदिष्ट्यागर्भोमृतोत्थितः ७६ श्रीशुकउवाच ॥ इंद्रस्तयाभ्यनुज्ञातःशुद्धभावेनतुष्टया ॥ मरुद्भिःसहतांनत्वाजगामत्रिदिवंप्रभुः ७७ एवंतेसर्वमाख्यातंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ मंगलंमरुतांजन्मकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि ७८ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेअष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥ राजोवाच ॥ व्रतंपुंसवनंब्रह्मन्भवतायदुदीरितम् ॥ तस्यवेदितुमिच्छामियेनविष्णुःप्रसीदति १ श्रीशुकउवाच ॥ शुक्लेमार्गशिरेपक्षेयोषिद्भर्तुरनुज्ञया ॥ आरभेतव्रतमिदंसार्वकामिकमादितः २ निशम्यमरुतांजन्मब्राह्मणाननुमंत्र्यच ॥ स्नात्वाशुक्लदतीशुक्लेवसीतालंकृतांबरे ३ पूजयेत्प्रातराशात्प्राक्भगवंतंश्रियासह ॥ नमस्तेनिरपेक्षायपूर्णकामनमोस्तुते ॥ महाविभूतिपतयेनमःसकलसिद्धये ४ यतस्त्वंकृपयाभूयातेजसामहतौजसा ॥ तुष्टईशगुणैःसर्वैस्ततोसिभगवान्विभुः ५ विष्णुपत्निमहामायेमहापुरुषलक्षणे ॥ प्रीयेथामेमहाभागेलोकमातर्नमोस्तुते ६ ओंनमोभगवतेमहापुरुषायमहानुभावायमहाविभूतिपतयेसहमहाविभूतिभिर्बलिमुपाहरानीति ॥ अनेनाहरहर्मंत्रेणविष्णोरासनार्घ्यपाद्योपस्पर्शनस्नानवासउपवीतविभूषणगंधपुष्पधूपदीपोपहाराद्युपचारांश्चसमाहितउपाहरेत् ७ हविःशेषंतुजुहुयादनलेद्वादशाहुतीः ॥ ओंनमोभगवतेमहापुरुषायमहाविभूतिपतयेस्वाहेति श्रियंविष्णुंचवरदावाशिषांप्रभवावुभौ ॥ भक्त्यासंपूजयेन्नित्यंयदीच्छेत्सर्वसंपदः ८ प्रणमेद्दंडवद्भूमौभक्तिप्रह्वेणचेतसा ॥ दशवारंजपेन्मंत्रंततःस्तोत्रमुदीरयेत् ९ युवांतुविश्वस्यविभूजगतःकारणंपरम् ॥ इयंहिप्रकृतिःसूक्ष्मामायाशक्तिर्दुरत्यया १० तस्याअधीश्वरःसाक्षात्त्वमेकःपुरुषःपरः ॥ त्वंसर्वयज्ञइज्येयंक्रियेयंफलभुग्भवान् ११ गुणव्यक्तिरियंदेवीव्यंजकोगुणभुग्भवान् ॥ त्वंहिसर्वशरीरात्माश्रीःशरीरेंद्रियाशया १२ नामरूपेभगवतीप्रत्ययस्त्वमपाश्रयः ॥ यथायुवांत्रिलोकस्यवरदौपरमेष्ठिनौ ॥ तथेमउत्तमश्लोकसंतुसत्यामहाशिषः १३ इत्यभिष्टूयवरदंश्रीनिवासंश्रियासह ॥ तन्निःसार्योपहरणंदत्त्वाचमनमर्चयेत् १४

तर्यामिणी क्रियांतर्यामिणीअंतर्यामीतुयज्ञादेर्विष्णुरिज्यादिनारमा तत्तच्छब्दैस्ततोवाच्यैर्नतुसर्वस्वरूपतः अंतर्यामीश्रियश्चापिविष्णुरेवनसंशयः नांतर्यामीकश्चिदस्तिविष्णोःक्वापिकुतश्चनेतिवचनात् फलभुक्यज्ञफलभोक्तरियजमानेस्थित्वातत्फलस्यभोजकः ११ सत्वादिगुणानांव्यक्तेःकारणंफलव्यंजकःगुणभोक्तरिजीवेस्थित्वातद्भोजकः शरीरेंद्रियाणामभिमानिदेवता १२ नामरूपयोर्गुणहेतुत्वात् श्रियश्चगुणाभिमानित्वान्नामरूपेश्रीरित्युच्यते प्रत्ययोनिश्चयज्ञानम् त्वत्प्रसादजनकत्वम् १३ उपहरणंनैवेद्यम् निःसार्यमोचयित्वा १४

स्तुवानास्तुतिंकुर्वाणा यज्ञोच्छिष्टंपूजाशेषं महापुरुषोविष्णुरस्मिन्सन्निहितइतिबुद्ध्या १५ पतिःस्वयंयदिपत्न्यांप्रेमशीलस्तर्हिपत्न्यैपत्यर्थेउच्चावचानिसर्वकर्माणिपतिर्बिभृयात्तर्हितत्पत्नीकृतंन स्यादितिशंकामाभूत् उभयोर्दंपत्योरेकतरेणकृतमिदंपत्न्याकृतंभवति १६ रजोदर्शनादिनानर्हायांपत्न्यांकथमेतदनुष्ठानमंतरितंघटतइतितत्राह पत्न्यामिति १७ १८ १९ द्वादशमासान् तदात्मकंहायनं संवत्सरोवत्सरोब्दोहायनोस्त्रीशरत्समाइत्यभिधानात् वर्षंनीत्वा कार्तिकेमासिचरमेऽहनिअवसानदिवसे २० पूर्ववत्पूर्वोक्तार्चनविधिना २१ पयःशृतेनक्षीरपक्वेनपाकयज्ञ विधानेनस्मार्तसूत्रोक्तविधिना होममंत्रस्तूक्तएव २२ द्वादशात्मवित्केशवादिद्वादशमूर्तिलक्षणवेत्ता ब्राह्मणान्द्वादशतत्प्रीतयेभोजयेदित्यर्थः सोदपात्रानुदपात्रसहितान् इडान्वितान्भूमिसहिता न्तिलान्भूमितिलसहितगुडशब्दवाच्यैःपायसाद्यधिकान्नैर्युक्तानितिवा २३ २४ शोभनंप्रजास्त्वंयेनसतथा २५ जीवपतिंआयुष्मंतंपतिंगृहान्गृहाणि शोभनंसौभाग्यंयेनसतथातं एतच्च

ततःस्तुवानास्तोत्रेणभक्तिप्रह्वेणचेतसा ॥ यज्ञोच्छिष्टमवघ्रायपुनरभ्यर्चयेद्धरिम् ॥ पतिंचपरयाभक्त्यामहापुरुषचेतसा १५ प्रियैस्तैस्तैरुपनमेत्प्रेमशी लःस्वयंपतिः ॥ बिभृयात्सर्वकर्माणिपत्न्याउच्चावचानिच ॥ कृतमेकतरेणापिदंपत्योरुभयोरपि १६ पत्न्यांकुर्यादनर्हायांपतिरेवसमाहितः ॥ विष्णो र्व्रतमिदंबिभ्रन्नविहन्यात्कथंचन १७ विप्रान्स्त्रियोवीरवतीःस्रग्गंधबलिमंडनैः ॥ अर्चेदहरहर्भक्त्यादेवंनियममास्थिता १८ उद्वास्यदेवंस्वेधाम्नितन्नि वेदितमग्रतः ॥ अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थंसर्वकामसमृद्धयेतथा १९ एतेनपूजाविधिनामासान्द्वादशहायनम् ॥ नीत्वाथोपरमेत्साध्वीकार्तिकेचरमेहनि २० श्वो भूतेपउपस्पृश्यकृष्णमभ्यर्च्यपूर्ववत् ॥ पयःशृतेनजुहुयाच्चरुणासहसर्पिषा २१ पाकयज्ञविधानेनद्वादशैवाहुतीःपतिः २२ ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्यास्वन्नाद्यै द्वादशात्मवित् ॥ तेभ्योदद्यात्तिलान्राजन्सोदपात्रानिडान्वितान् २३ आशिषःशिरसादायद्विजैःप्रीतैःसमीरिताः ॥ प्रणम्यशिरसाभक्त्याभुंजीततदनुज्ञ या २४ आचार्यमग्रतःकृत्वावाग्यतःसुसमाहितः ॥ दद्यात्पत्न्यैचरोःशेषंसुप्रजास्त्वंसुसौभगम् २५ एतच्चरित्वाविधिवद्व्रतंविभोरभीप्सितार्थंलभतेपुमा निह ॥ स्त्रीचैतदास्थायलभेतसौभगंश्रियंप्रजांजीवपतिंयशोगृहान् २६ कन्याविंदेतसमग्रलक्षणंपतिंत्ववीराहतकिल्बिषागतिम् ॥ मृतप्रजाजीवसुता न्धनेश्वरीसुदुर्भगासुभगारूपमग्र्यम् २७ विंदेद्विरूपाविरुजाविमुच्यतेयआमयावींद्रियदेहकल्पा ॥ एतत्पठन्नभ्युदयेचकर्मण्यनंततृप्तिःपितृदेवतानाम् २८ तुष्टाःप्रयच्छंतिसमस्तकामान्होमावसानेहुतभुक्श्रीहरिश्च ॥ राजन्महन्मरुतांजन्मपुण्यंदितेर्व्रतंचाभिहितंमहत्ते २९ ॥ इतिश्रीमद्भागवतेमहापुरा णेअष्टादशसाहस्र्यांपारमहंस्यांसंहितायांषष्ठस्कंधेपुंसवनव्रतवर्णनंनामएकोनविंशोध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

रुशेषविशेषणम् २६ कन्यासमग्रलक्षणंपतिंविंदेतअवीरापतिरहिता । मृतप्रजातुजीवत्सुतान्विंदेत २७ विरूपादृष्टिविरुद्धरूपा अग्र्यंरूपंविंदेत इंद्रियदेहशक्तिरहितायासाविरुजाविविधरोगान्मुच्यते अभ्युदयेकर्मणिमंगलकर्मणिपितृदेवतानांअनंततृप्तिमुपैतीतिशेषः २८ २९ भक्तिप्रह्वश्रीवासकगतिसमुक्षितःसुरराशिभिर्मक्षितश्रीब्रह्मप्राणेशप्रमुखविबुधमुकुटतटीघट्टितपदपीठकंवंदे । लक्ष्मीकांतघनर ससंवित्सारुचसरोरुहलोचनंसत्यज्ञानानंदाकारंमुदितसुजनसमुदायंमर्दितासुरसंपदम् १ शब्दशक्त्यनुसारेणविजयध्वजभिक्षुणा पदरत्नावलीभातिषष्ठस्कंधगताकृता २ इतिश्रीमन्महेंद्रपूज्यस्यपा दशिष्यस्यविजयध्वजतीर्थस्यकृतौपद०श्रीभागवतेवि०टीकायांषष्ठस्कंधेएकोनविंशोध्यायः ॥ १९ ॥ अनुकूलयदादिष्टमभून्नारायणस्यह प्रसादतोलब्धमिदंतदापुण्यदमस्तुमे ॥ १ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते षष्ठः स्कंधः समाप्तः ॥